NİLÜFER
BELEDİYESİ
BURSA

Dr. Hüseyin Gürsel Bilmiş

1979 yılında Bursa'da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Bursa'da tamamladıktan sonra 1998 yılında girdiği Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü 2002'de bitirdi. 2005 yılında Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde göreve başladı. 2007'de Kültür Bakanlığı tarafından yapılan görevlendirme ile İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde İslam Seçen, Gürcan Mavili ve Hatice Turan Karagöz Ergüven'den altı ay süreyle "Yazma ve Nadir Eserlerin Restorasyonu" eğitimi aldı. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde 2010'da başladığı Yüksek Lisans programını, Cild sanatının Bursa örnekleri üzerine hazırladığı teziyle 2013 yılında tamamladı. 2015 yılında yine aynı üniversitede başladığı doktora programını 2019 yılında bitirdi. Ulusal ve uluslararası bilimsel toplantılarda bildiriler sundu. Hakemli dergilerde yayımlanmış makaleleri de bulunan Bilmiş, halen Kültür Bakanlığı bünyesinde Bursa Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı Müdürü olarak görev yapmaktadır.

SUNUŞ

Akkılıç Bursa Araştırmaları Ödülü, Bursa kent kültürüne önemli katkıları olmuş merhum gazeteci-yazar Yılmaz Akkılıç'ın adını yaşatmak ve O'nun düşünsel mirasını sürdürmek amacıyla başlamış bir gelenektir.

Kentimize *Bursa Ansiklopedisi, Kurtuluş Savaşı'nda Bursa, Atatürk ve Bursa, Türkiye Toplumunun Tarihsel Evrimi* gibi yapıtlar kazandıran Yılmaz Akkılıç'ın anısına 11 yıldır yapılan bu ödül organizasyonu sayesinde, Bursa hakkında yapılmış araştırmalar gün ışığına çıkmıştır.

Araştırma kültürünün teşvik edilmesine önemli katkılar sağlayan bu ödül organizasyonu kapsamında, yayımladığımız kitap sayısı 37'ye ulaştı. Bursa'nın kent belleğine çok önemli katkılar sunan yapıtları yayımlamak bizler için kıvanç verici. Bu kıvancı bütün kütüphanelerimize, özellikle de Akkılıç adını taşıyan kütüphanemizin özenli çalışmalarına borçluyuz.

Bu yıl ödüle 3'ü doktora tezi, 12'si yüksek lisans tezi, 3'ü akademi dışından olmak üzere 18 yapıt başvurmuştur.

Kent kültürü ve tarihi için çok önemli bulduğumuz bu çalışmaya katkı sunan herkese teşekkür ediyor, iyi okumalar diliyorum.

Turgay Erdem
Nilüfer Belediye Başkanı

ÖNSÖZ

Bursa için söylenebilecek en anlamlı sözlerden biridir *"Osmanlı'nın dibâcesi"* sözü. Tanzimat döneminin önde gelen aydınlarından Keçecizade Fuat Paşa'ya bu sözü söyleten ise Bursa'nın o dönemde yaşadığı büyük doğal afetlerdir. Osmanlı Mimarisinin ilk eserlerinin, abidevi örneklerinin verildiği bu kadim şehir, kendisini neredeyse yok eden bu doğal afetlerden sonra 19. yüzyılda, dönemin yenilikçi anlayışı doğrultusunda yeniden inşa edilmiştir. Bu dönemde Bursa'nın ayağa kaldırılışına Sanat Tarihi açısından bakabilmek ve bir bakıma 'döneme şahit olabilmek' amacıyla, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan sürede Bursa'nın mimarlık ortamına bir sondaj yapmak niyeti ile bu çalışma ortaya çıktı denilebilir. Dönemin en temel kaynakları olması nedeniyle oldukça fazla arşiv belgesi tarandı ve okundu bu kapsamda. Satır aralarından bazıları ilk kez gün yüzüne çıkarılan verilerle, Tanzimat ile Cumhuriyet dönemi arasındaki süre zarfında Osmanlı taşrası olarak Bursa'nın mimarlık ortamının özneleri; kendisini oluşturan şartlardan hareketle, bu ortamı yönlendiren farklı etkenleriyle gözler önüne serilmeye çalışıldı.

Bu süreçte dönemin yapı üretimi/onarımı faaliyetleri; taşra-merkez arasında süregelen bürokratik işleyişler, mimarlık ortamının temel dinamikleri, teknik hazırlık aşamaları, inşaat malzemesi üretimi ve temini süreçleri/zorlukları, işgücü ve yapı üretimi/onarımı açısından karşılaşılan kalifiye/teknik eleman, malzeme nitelik-nicelik sorunları, çalışmaya dahil edilen yapıların söz konusu tarih aralığında geçirdiği inşa ve onarım faaliyetleri içerisinde ele alındı. Çalışmanın ana kaynakları olan arşiv belgeleri, plan/kroki/haritalar, Bursa'nın anılan dönemi içerisinde gösterdiği mimari değişim ve gelişimin aynasıdır. Bu kaynaklardan hareketle, dönemin mimarlık ortamına damgasını vuran Bursalı kalfa/mimar/mühendis ve müteahhitlerin Bursa'nın mimarlık ortamına olan etki ve katkısı bu çalışma ile tarihi seyrinde izlenebilmiş, hem dönemin mimarlık anlayışı, teknik uygulama hem de mevcut ekonomik durumun yapı üretimi/onarımı sürecinde Bursa özelindeki seyri, Bursa mimarlık bürokrasisinin yapı üretimi/onarımı işlerindeki refleksleri ve nitelikleri, yerel basının kentte yürütülen inşaatlar özelinde Bursa mimarlık ortamına ayna tutuşu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Eserin hazırlık safhasında her defasında beni yüreklendiren hocalarım Banu Mahir ve Nurcan Yazıcı Metin'e, çalışmalarım sırasında ihtiyacım olduğunda yardımlarını esirgemeyen, fikir ve önerileriyle beni destekleyen değerli dostlarım Yücel Öztürk, Levent İnan, Nahit Kayabaşı, Zehra Anbartepe, Nazhan Aytaç ve Nilüfer Alkan Günay'a, özel arşivini gerektiğinde benimle paylaşan Raif Kaplanoğlu'na, her zaman görüş ve önerileri ile çalışmalarıma yön veren lisans dönemi hocalarıma, akademik hayata adım atmamı sağlayan ve her zaman beni motive eden kıymetli hocam merhum İslam Seçen'e, son olarak bu günlere gelmemi sağlayan kıymetli Anne ve Babam ile bu çalışmanın sonuçlanmasında en büyük pay sahibi olan değerli eşim ve oğluma minnet ve şükranlarımı sunarım.

Dr. Hüseyin Gürsel Bilmiş

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E BURSA'DA MİMARLIK ORTAMI

Dr. Hüseyin Gürsel Bilmiş

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı

Yılmaz Akkılıç Bursa Araştırmaları Ödülü'nün, Saime Yüceer, Tülin Vural Arslan, Alpaslan Türkkan, Feza Karaer, Yener Akkılıç, Şafak Baba Pala, Hacı Tonak'tan oluşan seçici kurulu tarafından doktora programlarında kabul edilmiş tezlere yönelik kategoride başarı ödülüne layık bulunmuştur.

Yazar
Dr. Hüseyin Gürsel Bilmiş

Düzelti
Nahit Kayabaşı

Grafik Tasarım
Abdullah Burak Yüksel

Baskı ve Cilt
adım
MATBAACILIK & OFSET

Adım Matbaacılık - Ofset
+90 332 342 01 95
www.adimmatbaasi.com
Sertifika No: 14872

ISBN
978-605-9897-74-7

Nilüfer Belediyesi'nin kültür yayınıdır.
Para ile satılmaz.
Kitapta yer alan görseller ve alıntılar yazar tarafından kullanıma alınmıştır.
Sorumluluğu kendisine aittir.

NİLÜFER BELEDİYESİ BURSA | AKKILIÇ KÜTÜPHANESİ

Bursa, Haziran 2021

AKKILIÇ KÜTÜPHANESİ
Ataevler Mah. Yılmaz Akkılıç Cad. Basın Kültür Sarayı Kat: 2 Nilüfer / BURSA
Tel: +90 224 441 01 42
kutuphane.nilufer.bel.tr

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ ..... **v**
ÖNSÖZ ..... **vii**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **xiv**
RESİM LİSTESİ ..... **xvi**
HARİTA LİSTESİ ..... **xxii**
KISALTMA LİSTESİ ..... **xxiii**

1. GİRİŞ **1**
1.1 Çalışmanın Amacı ve Kapsamı 2
1.2. Çalışmanın Yöntemi 3
2. TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI MİMARLIK ORTAMI **9**
2.1. Son Dönem/Dönemin Mimarlık Üslupları ve Mimarları 9
2.2. Son Dönem/Dönemin Mimarlık Kurumları 13
2.3. Son Dönem/Dönemin Yapı Türleri 17
3. BURSA'NIN KENTSEL GELİŞİMİ **23**
3.1. Osmanlı Öncesi Bursa 23
3.2. Osmanlı Döneminde Bursa 24
3.3. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Uzanan Süreçte Bursa'da Kentsel Gelişim 25
3.4. 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa'nın Kâğıda Düşen Yansımaları:
Suphi Bey ve Fransız Sigorta Haritaları 27
4. TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E BURSA'DA MİMARLIK ORTAMI **33**
4.1. İnşa Edilen Yapılar 33
4.1.1. Sivil Yapılar 33
4.1.1.1. Kasr-ı Hümâyun 33
4.1.1.2. Kız Muallim Mektebi / İnas Rüşdiyesi / Bursa Kız Lisesi 42
4.1.1.3. Fransız Katolik Kilisesi Kompleksi 54
4.1.1.4. Gureba/Hamidiye/Ahmet Vefik Paşa Hastanesi 66
4.1.1.5. Bursa Vali Konağı / Hükümet Konağı 77
4.1.1.6. Bursa Belediye Binası 99
4.1.1.7. Hamidiye Mederese-i Muallimini/Darülmuallimin 109
4.1.1.8. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Şahâne/Mekteb-i Fünûn-u İdâdi/Işıklar Askeri Lisesi 117
4.1.1.9. Hamidiye Ziraat Mektebi 137
4.1.1.10. Mekteb-i İdâdi-i Mülki / Bursa Sultanisi / Erkek Lisesi 157
4.1.1.11. Harir Darüttalimi (İpekçilik Mektebi) 179
4.1.1.12. Hamidiye Sanayi Mektebi 189

4.1.1.13. Bursa Saat ve Yangın Kuleleri ... 201
4.1.1.14. Bursa Hapishanesi ve Jandarma Süvari Dâiresi ... 210
4.1.1.15. Cumhuriyet Alanı Kamu Binaları: Muhasebe-i Hususiye (Hükümet Dâiresi/Valilik), Maliye (Defterdarlık) ve Adliye (Kent Müzesi) Binaları ... 243
4.1.1.15.1. Muhasebe-i Hususiye (Hükümet Dâiresi/Valilik) Binası ... 248
4.1.1.15.2. Maliye (Defterdarlık) Binası ... 248
4.1.1.15.3. Adliye Binası (Kent Müzesi) ... 249
4.1.2. Dini Yapılar ... 259
4.1.2.1. Şehadet Camii ... 259
4.1.2.2. Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri ... 272
4.1.2.2.1. Osman Gazi Türbesi ... 272
4.1.2.2.2. Orhan Gazi Türbesi ... 275
4.1.2.3. Emir Sultan Türbesi ... 301
4.2. Onarılan Selatin Yapıları ... 317
4.2.1. Orhan Camii ... 317
4.2.2. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Külliyesi ... 331
4.2.2.1. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Camii-Medresesi ... 331
4.2.2.2. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) İmareti ... 333
4.2.2.3. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Türbesi ... 333
4.2.3. Camii Kebir/Bursa Ulucami ... 351
4.2.4. I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi ... 379
4.2.4.1. I. Bayezid (Yıldırım) Camii ... 379
4.2.4.2. I. Bayezid (Yıldırım) Medresesi ... 381
4.2.4.3. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi ... 382
4.2.5. I. Mehmed (Çelebi)/Yeşil Külliyesi ... 401
4.2.5.1. Yeşil Cami ... 402
4.2.5.2. Yeşil Medresesi ... 406
4.2.5.3. Yeşil Türbe ... 407
4.2.6. II. Murad (Muradiye) Külliyesi ... 424
4.2.6.1 II. Murad Camii ... 424
4.2.6.2. II. Murad Medresesi ... 426
4.2.6.3. II. Murad Türbesi ... 426
5. DEĞERLENDİRME ... 441
5.1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı ve Bursa'nın Yeniden Şekillenmesi/ Bursa'yı Şekillendiren Etkenler ... 442
5.1.1. Büyük Yıkımlar Sonrası İlk Çalışmalar ... 442
5.1.2. Hükümet ve Tophane Meydanlarının 1857-1926 Arası Değişim ve Gelişimi: Meydan

Düzenlemeleri ... 445
5.1.3. Bursa Basınında İnşa ve Onarımlar ... 452
5.1.4. İnşaat İşlerinde *"Hile ve İrtikab"*: Uygunsuz Yapılan İşler ... 454
5.2. Yapıların Mimari Özellikleri ve Dönemi İçindeki Yeri ... 455
5.3. Yapıların İnşa ve Onarım Sürecinde Etkin Olan İsimler ... 458
5.4. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa Mimarlığının Ana Yapı Malzemeleri ... 464
5.4.1. Keşif Defterlerinde Geçen Ana Yapı Malzemeleri ve Kullanımı ... 465
5.4.1.1. Belli Başlı Demir Malzemeler ... 466
5.4.1.1.1. Lame/Lama Demiri ... 466
5.4.1.1.2. Demir Kenet ve Zıvana ... 466
5.4.1.1.3. Demir Şebekeler ... 467
5.4.1.1.4. Mismâr ... 467
5.4.1.1.5. Putrel ... 468
5.4.1.2. Taş ve Pişmiş Toprak Malzemeleri ... 468
5.4.1.2.1. Taş Malzemeler ... 468
5.4.1.2.2. Pişmiş Toprak Malzemeler ... 470
5.4.1.3. Ahşap Malzemeler ... 473
5.4.1.4. Temel Harç Malzemeleri ... 475
5.5. İnşa ve Onarım Sürecinde Örgütlenme ... 476
5.5.1. İnşa ve Onarım İşlerinin Keşif/İhale Süreçleri ve Bürokratik İşleyiş ... 477
5.5.1.1. Keşif Defterlerinin Düzenlenmesi ... 477
5.5.1.2. Osmanlı Yapı Taahhüt Sisteminin 19. Yüzyıl Bursa Örnekleri ... 478
5.5.1.2.1. Münakasalı Yapılan Bazı İnşa ve Onarım İşleri ... 480
5.5.1.2.2. Emaneten Yapılan Bazı İnşa ve Onarım İşleri ... 481
5.5.2. Kurumsal Yazışmalarda Yaşanan Sıkıntılar ve Maliyet Karşılama Yöntemleri ... 483
5.5.2.1. Mimarlık Ortamı mı, Memurluk Ortamı mı? ... 483
5.5.2.2. Maliyet Karşılama Yöntemleri ... 485
5.5.3. Mimar/Mühendis/Kalfalar ve Keşiflerde Karşılaşılan Sorunlar ... 488
5.6. Osmanlı Taşrasında Mimari Örgütlenme ve Üretiminin Bursa Örneği ... 494

6. SONUÇ ... 501
7. KAYNAKLAR ... 509
8. EKLER ... 549
9. SÖZLÜK ... 559

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 4.1 : Kasr-ı Hümâyun (Hünkâr Köşkü) Giriş Kat Planı 41
Şekil 4.2 : Fransız Kilisesi Yapı Kompleksi Vaziyet Planı 62
Şekil 4.3 : Fransız Kilisesi Kompleksinde Yeniden İnşa Edilecek Dispanser Binası 63
Şekil 4.4 : Fransız Kilisesi Kompleksinde İnşa Edilecek Çamaşırhane 64
Şekil 4.5 : Fransız Kilisesi Kompleksinde İnşa Edilecek Çamaşırhane 65
Şekil 4.6 : 1870 Yılında Hükümet Meydanı ve İdari Birimler 97
Şekil 4.7 : 1916 Yangınında Hükümet Meydanı Hasar Durumu 98
Şekil 4.8 : Belediye Binası Zemin Kat Planı 103
Şekil 4.9 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Zemin Kat Planı 124
Şekil 4.10 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Üst Kat Planı 125
Şekil 4.11 : Ziraat Mektebi Ana Bina Giriş Kat ve Arkasındaki Yapıların Vaziyet Planı, 1308/1891... 147
Şekil 4.12 : Ziraat Mektebi Ana Binası Birinci Kat ile Çatı Katı, 1308/1891 148
Şekil 4.13 : Hamidiye Ziraat Mektebi Binası.....149
Şekil 4.14 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane ve Yatakhanenin 1904 Tarihli Plan-Kesit-Krokisi.156
Şekil 4.15 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Hamamının 23 Mayıs 1907 Tarihli Planı 174
Şekil 4.16 : 1862'de Meydân-ı Osmâni Düzenlemesi 205
Şekil 4.29 : 1903 Tarihli Hapishane Projesi Keşf-i Evvel Defterinde Yapılacak İşler ve Bedelleri 218
Şekil 4.30 : 1911 Tarihinde Heykel'deki Hükümet Avlusunda Bulunan Hapishanenin Mevcut Bina Tespiti 221
Şekil 4.17 : 60 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Planı 228
Şekil 4.18 : 60 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Planı 229
Şekil 4.19 : 60 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Planı 230
Şekil 4.20 : 60 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Planı 231
Şekil 4.21 : 60 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Plan 232
Şekil 4.22 : 1910 Tarihli ve Mimar Kemalettin İmzalı 130 Kişilik Hapishane Projesinin Cephe Görünüşü 233
Şekil 4.23 : 1910 Tarihli ve Mimar Kemalettin İmzalı 130 Kişilik Hapishane Projesi Zemin ve Birinci Kat Planları 234
Şekil 4.24 : Mimar Kemalettin'in Bursa'da Uygulanan 300 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Planı. 235
Şekil 4.25 : 1870 Yılında *"Eski Habshâne Dâiresi"*.....237
Şekil 4.26 : Hükümet Meydanı'nda "Mahbushâne" ve "Tevfikhâne" Birimleri 238
Şekil 4.27 : Vilayet Nâfia Sermühendisi Baraçanos Efendi'nin Büyük Hapishane Binası Planı 239
Şekil 4.28 : Vilayet Nâfia Sermühendisi Baraçanos Efendi'nin Hazırladığı Jandarma Süvari Dâiresi ve Ahır Binası Planı 240
Şekil 4.31 : Bursa Adliye Binası Münakasa İlanı 245
Şekil 4.32 : 1916 Yangın Haritası ile Günümüz Heykel Meydanı Çakıştırması. (Uydu Görüntüsü: 01.02.2018. Düzenleyen: Abdülkerim Gündüz-Mimar) 250
Şekil 4.33 : Mimar Kemalettin'in Uygulanmayan 1911 Tarihli Bursa Hükümet Konağı Projesi 251
Şekil 4.34 : Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal İmzalı Karar Metni 252
Şekil 4.35 : Maliye (Deftardarlık) Binası Zemin Kat Planı. 255
Şekil 4.36 : Şehadet Camii'nin Restitüsyon Planı 263
Şekil 4.37 : Şehadet Camii'nin Günümüzdeki Planı 264
Şekil 4.38 : Şehadet Camii'nin Tamirinin Başladığını Aktaran Haber 265
Şekil 4.39 : Osman Gazi Türbesi Planı 291

Şekil 4.40 : Orhan Gazi Türbesi Planı 296
Şekil 4.41 : Emir Sultan Camii, Türbesi ve Çevresi, 1855-57 Arası 311
Şekil 4.42 : Orhan Camii'nin Planı 325
Şekil 4.43 : I. Murad (Hüdavendigâr) Külliyesi Vaziyet Planı 343
Şekil 4.44 : Cami (Sol)-Medrese (Sağ) Plan Şeması 344
Şekil 4.45 : Hüdavendigâr Türbesi Kesit ve Planı 345
Şekil 4.46 : Ulucami'nin 1855 Yılına Ait Hasar Durumunu Gösterir Plan 369
Şekil 4.47 : Ulucami Planı 370
Şekil 4.48 : I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi Vaziyet Planı 393
Şekil 4.49 : I. Bayezid (Yıldırım) Camii Plan Şeması 394
Şekil 4.50 : I. Bayezid (Yıldırım) Camii Planı. (Pandalaki Kalfa) 397
Şekil 4.51 : I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi Plan ve Kesiti 399
Şekil 4.52 : I. Bayezid (Yıldırım) Medresesi'nin Plan ve Kesiti 400
Şekil 4.53 : Yeşil Külliye Vaziyet Planı. 1.Cami, 2.Türbe, 3.İmaret, 4.Medrese 416
Şekil 4.54 : Yeşil Cami Zemin Kat Planı 419
Şekil 4.55 : Yeşil Medrese Planı 422
Şekil 4.56 : Yeşil Türbe Plan ve Kesiti 422
Şekil 4.57 : Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı 433
Şekil 5.1 : 1/200 Ölçekte Hazırlanan İlk Kroki 450
Şekil 5.2 : 1/200 Ölçekte Hazırlanan İkinci Kroki 450

RESİM LİSTESİ

Resim 4.1 : Kasr'ın Güneydoğudan Görünüşü, 1890 Civarı 38
Resim 4.2 : Kasr'ın Kuzeybatıdan Görünümü,1890 Civarı 38
Resim 4.3 : "Le Kiosque Imperial a Brousse" 39
Resim 4.4 : Kasr'ın Güneybatıdan Görünüşü. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019) 39
Resim 4.5 : Kasr'ın Kuzey Cepheden Görünümü (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019) 40
Resim 4.6 : Kasr'ın Kabul Salonu. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019) 40
Resim 4.7 : Kasr'ın Alt Kat Salonu. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019) 40
Resim 4.8, 4.9 : Kasr'ın Salonlarından Tavan Süslemesi Örnekleri (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019) 41
Resim 4.10 : Kız Muallim Mektebi 1939 Yılı Hava Fotoğrafı 48
Resim 4.11 : Kız Muallim Mektebi'nin Güneydoğudan Görünüşü, Cumhuriyet Dönemi 48
Resim 4.12 : Kız Muallim Mektebi'nin Kuzeydoğundan Görünüşü 49
Resim 4.13 : Kız Muallim Mektebi Taş Binasının Güneyden Görünüşü, 1920'lerin Sonu 50
Resim 4.14 : Kız Muallim Mektebi'ne Sonradan İlave Edilen 50
Resim 4.15 : Kız Muallim Mektebi'ne Sonradan İlave Edilen Üst Katın İnşaatı, 1924-25 51
Resim 4.16 : Kız Muallim Mektebi Üst Kat Yatakhane Kısmı 52
Resim 4.17 : Uludağ Yolundan Bursa ve Kız Muallim Mektebi'nin Taş Binası 52
Resim 4.18 : Kız Muallim Mektebi 53
Resim 4.19 : Günümüzde Bursa Kız Lisesi ve Alanı 53
Resim 4.20 : Fransız Kilisesi Binası Doğu Cephesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019) 60
Resim 4.21 : Fransız Kilisesi İç Mekânı 61
Resim 4.22 : Gureba Hastanesi'nin Güney Cephesinden Görünüşü-Tarihsiz 73
Resim 4.23 : Gureba Hastanesi'nin (1879) Kuzeydoğudan Görünüşü. Kartpostal, 1900 Civarı 73
Resim 4.24 : Açıklamasında Sehven Erkek Lisesi Olarak Belirtilen Gureba Hastanesi'nin Kuzeydoğudan Görünümü 74
Resim 4.25 : Reşid Mümtaz Paşa'nın Yaptırdığı Pavyonlardan En Batıdaki Bina 74
Resim 4.26 : Reşid Mümtaz Paşa'nın Katılımıyla Yapılan Açılış Merasimi (1905) ve Doğudaki Pavyon 75
Resim 4.27 : Reşid Mümtaz Paşa'nın Yaptırdığı Etıbba Dâiresi/Ofisler/İdari Bina, 1905 75
Resim 4.28 : Hastane Yapılarının Havadan Görünüşü, 1939 Soldan Sağa; 1879 ve 1905'te Yapılan Binalar 76
Resim 4.29 : *"Müessesât-ı Hayrât-ı Âyât-ı Hilâfetpenâhiden Hamidiye Hastahanesi İçin Müceddeden İnşâ Kılınan"* Muftak, Kiler ve Ambar Dairesi 76
Resim 4.30 : Hamidiye Caddesi (Bugünkü Cumhuriyet Caddesi) Üzerinde Bir Süre Hükümet Konağı Olarak Kullanılan Yapılar, 1900 Civarı 95
Resim 4.31 : Konak Yapılarından Batıdakinin Güney Cephesinden Görünüşü ve Konakların Açılış Merasimi 96
Resim 4.32 : Hamidiye Caddesi Üzerindeki Konak, 1900 Civarı 96
Resim 4.33 : Yıkılan Konağın Yerinde Şark Dühan Binası, 1920 96
Resim 4.34 : 1939 Hava Fotoğrafında Bursa Belediye Binası 103
Resim 4.35 : Fotoğrafında Otel Olarak Yanlış Nitelendirilen Belediye Binasının Güneybatıdan Görünüşü 104
Resim 4.36 : Belediye Binasının Güneybatıdan Görünüşü 104
Resim 4.37 : Belediye Binası Batı Cephe Detayı 105
Resim 4.38 : Belediye Binasına 1902 Yılında İlave Edilen Salon 106

Resim 4.39 : Belediye Binasına 1902 Yılında İlave Edilen Salon. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019).... 106
Resim 4.40 : Belediye Binasının Güneydoğudan Görünüşü. Güney Girişi, Genişletilen Salon ve Çatıdaki Aydınlık Feneri..... 107
Resim 4.41 : Belediye Binasının Batı Cephesinden Yüksek Bodrum ve Zemin Kat Girişi..... 107
Resim 4.42 : Belediye Binasının Batı Cephesinde Pencere Üzerleri ve Aralarındaki Bezemeler..... 108
Resim 4.43 : Belediye Binasının Kuzey Cephesinde Pencere Üzerlerindeki Bezemeler..... 108
Resim 4.44 : Hamidiye Medrese-i Mualliminin Resmi Açılışı, 1 Eylül 1906..... 112
Resim 4.45 : Hamidiye Medrese-i Mualliminin Güney ve Doğu Cepheleri..... 113
Resim 4.46 : Hamidiye Medrese-i Muallimini Haberi..... 114
Resim 4.47 : Hamidiye Medrese-i Muallimini ve İbtidâi Mektebi'nin Güneydoğu Cephesinden Görünüşü 115
Resim 4.48 : 1979'da Yanan Mektebin Yerinde Bulunan Çelebi Mehmet Lisesi..... 116
Resim 4.49 : Bursa Mekteb-i Fünûn-u İdâdisi. 126
Resim 4.50 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin Açılış Merasiminden Detay, 10 Haziran 1892..... 127
Resim 4.51 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin Parapet ve Kitabesiz Girişi 127
Resim 4.52 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kuzey Cephesi ve Girişteki Kulübeler, 1892..... 128
Resim 4.53 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kuzey Girişindeki Kulübeler ve Süs Havuzundan Detay, 1892 128
Resim 4.54 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Arkasında Devam Eden Depo, Yemekhane ve Hamam Birimleri İnşaatları 128
Resim 4.55 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güney Cephesi, 1892-93 129
Resim 4.56 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güneyindeki Yemekhane, Kiler ve Mutfak Birimlerinin Batı Cephesinden Görünüşü, 1893-94 129
Resim 4.57 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güneyinde İnşası Devam Eden Hamam Hamamın Yanında Henüz Tek Katlı B Blok, 1892-93 129
Resim 4.58 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güney Avlusu. Daha Sonra Üstüne İlave Edilecek Koğuşlar, Solda Depo,Tuvaletler ve Hamam, 1892-93 130
Resim 4.59 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin Güneydoğusunda Devam Eden Düzenlemeler, 1896-97..... 130
Resim 4.60 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kütüphane Bölümü, 1892..... 131
Resim 4.61 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Yemekhanesi, 1892..... 131
Resim 4.62 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)..... 132
Resim 4.63 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi A-B-C Blokları..... 133
Resim 4.64 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Uydu Görüntüsü..... 134
Resim 4.65 : Goltz Paşa'nın Teftiş Raporu..... 135
Resim 4.66 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Resmi Açılışının Haberi..... 136
Resim 4.67 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Güney Cephesi..... 150
Resim 4.68 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Kuzeybatı Cephesi..... 150
Resim 4.69 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Güney Giriş Kapısı ve Üzerindeki Kitabesi..... 151
Resim 4.70 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Bina Girişi. Özgün Kitabenin Üzerine Konulan Mermer İsimlik ve En Üstte, Kaldırılan Armanın Yeri 152
Resim 4.71 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Bina Girişinde Özgün Kitabenin Üzerine Konulan Mermer Kitabe 153
Resim 4.72 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Binası Güneye Bakan Girişin Sağ Cephesi 153
Resim 4.73 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Binanın Güneye Bakan Girişin Sol Cephesi 153

Resim 4.74 ve 4.75 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Binanın Giriş ve İkinci Kat Merdivenleri ... 154
Resim 4.76 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Özel Üretim "Mektebe Mahsus" Damgalı Tuğla Örneği 154
Resim 4.77 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane ve Yatakhane Binası Güney Cephesi..... 155
Resim 4.78 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane ve Yatakhane Binası Kuzey Cephesi..... 155
Resim 4.79 : Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane ve Yatakhane Binası Güney Girişi Merdivenleri 155
Resim 4.80 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Binası..... 171
Resim 4.81 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Bina ve İlave Yapılan Yatakhane Binası..... 171
Resim 4.82 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Bina İnşaatının Henüz Tamamlandığı Sırada Çekilen Bir Fotoğrafı, Kuzey Cephe 172
Resim 4.83 : *"Mekteb-i İdâdi-i Mülkî-i Şâhâneye İlâveten ve Müceddeden İnşa Olunan Dâire-i Mahsusa"* 173
Resim 4.84 : 1939 Yılına Ait Bir Hava Fotoğrafında Erkek Lisesi Binaları..... 173
Resim 4.85 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi. (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Güney Cephesi..... 175
Resim 4.86 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Kuzey Cephesi..... 175
Resim 4.87 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Merdivenleri..... 176
Resim 4.88 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binasının Üstü Kapatılan Aydınlık Kısmı 176
Resim 4.89 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Güney Cephesi Girişinden Detay 177
Resim 4.90 : Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Bina ve Ek Yapıları Uydu Görüntüsü 178
Resim 4.91 : İpekçilik Mektebi'nin Açılış Merasimi, 1894 184
Resim 4.92 : İpekçilik Mektebi 184
Resim 4.93 : Kuzeybatı Cephesinden İpekçilik Mektebi 185
Resim 4.94 : Sonradan İlave Edilen Balkonu ile Cumhuriyet'ten Sonra İpekçilik Mektebi 186
Resim 4.95 : Ziraat Mektebi Bünyesinde 21 Eylül 1901'de Açılan Harir Darüttahsili 186
Resim 4.96 : Harir Darüttahsili Güneydoğudan Görünüş 187
Resim 4.97 : İpekçilik Mektebi Kuzey Giriş Cephesi 187
Resim 4.98 : İpekçilik Mektebi Kuzeybatı Cepheden Görünüş 188
Resim 4.99 : İpekçilik Mektebi Güney Cepheden Görünüş 188
Resim 4.100 : *"Kısmen Müceddeden ve Kısmen Ta'mir-i Mükemmel Suretiyle İnşa ve Tesis Kılınan Hamidiye Sanayi Mektebinin Kapısı ve Memurin ve Bazı Sanayihaneler Dâiresi"*..... 195
Resim 4.101 : Hamidiye Sanayi Mektebi'nden Detay 195
Resim 4.102 : *"Hamidiye Sanayi Mektebi Dershaneler Dâiresi"*..... 196
Resim 4.103 : Hamidiye Sanayi Mektebi Dershaneler Dâiresi, Muhtemelen 1923 Sonrası 197
Resim 4.104 : *"Kısmen Müceddeden ve Kısmen Tağmir-i Mükemmel Suretiyle İnşa ve Tesis Kılınan Hamidiye Sanayi Mektebinin Buhar ile Müteharrik Marangozhanesi",* Marangozhane Sol Baştaki Kısım 198
Resim 4.105 : Marangozhane Ortadaki Kısım 198
Resim 4.106 : Marangozhane Sondaki Kısım 198
Resim 4.107 : *"Müceddeden İnşâ Kılınan Matbah ve Kiler ve Ambar Dâiresi"*..... 199
Resim 4.108 : Henüz Yıkılmamış Olan Mutfak/Kiler Binası, 1939 200
Resim 4.109 : Sultan II. Abdülhamid Döneminde 1890'da Tophane "Osmancık Meydanı"nda Yaptırılan İkinci Saat Kulesi 206

Resim 4.110 : Bursa'da "Meydân-ı Osmâni"de Yapılan Üçüncü Saat Kulesinin 1905'teki Açılış Merasimi 207
Resim 4.111 : Saat Kulesinin Saçak Ayrıntısı 208
Resim 4.112 : İkinci Saat Kulesinden Ayrıntı 208
Resim 4.113 : Tophane Meydanı ve İkinci Saat Kulesinden Detay. Fotoğraf: Kargapoulo-1891 ... 209
Resim 4.114 : Bursa'nın Batı Tarafından Tophane Sırtları ve İkinci Saat Kulesinden Detay, 1892 .. 209
Resim 4.115 : 1927 Bursa Salnamesi'nde, "İnşaatın İkmâlinden Sonra" Notuyla Gösterilen Hapishane Binası Güneybatıdan Görünümü 241
Resim 4.116 : Tamamlanan Hapishane Binasının Kuzeydoğudan Görünüşü, 1930'lar 241
Resim 4.117 : Yıkılmadan Önceki Hâliyle Bursa Hapishanesi'nin Kuzey Cephesinden Görünüşü .. 242
Resim 4.118 : Hapishane Binasının Kuzeydoğudan Giriş Cephesi 242
Resim 4.119 : İnşaatı Bitme Aşamasındaki Muhasebe-i Hususiye Binası 253
Resim 4.120 : 1927-28'den İtibaren "Hükümet Dâiresi" Adını Alan ve Valilik Olarak Kullanılan Muhasebe-i Hususiye Binası Doğu Cephesi 253
Resim 4.121 : Muhasebe-i Hususiye (Valilik) Binası Doğu ve Kuzey Cephesi 254
Resim 4.122 : İnşaat Hâlindeki Maliye Binasının Güneybatıdan Görünüşü 254
Resim 4.123 : Maliye Binasının Kuzeybatıdan Görünüşü, Muhtemelen 1927..... 255
Resim 4.124 : Maliye (Defterdalık) Binası Batı Cephesi ve Girişi 256
Resim 4.125 : Maliye (Defterdalık) Binası Doğu Cephesi ve Balkon 256
Resim 4.126 : Heykel Meydanı, Adliye Binası, Hacılar Camii ve Hükümet Dâiresi, 1940 Civarı 257
Resim 4.127 : Adliye Binasının Kuzeydoğudan Görünüşü, 1927-28 257
Resim 4.128 : Adliye (Kent Müzesi) Binası Doğu Cephesi ve Ana Giriş 258
Resim 4.129 : Adliye (Kent Müzesi) Binası Batı Cephesi ve Diğer Giriş 258
Resim 4.130 : Şehadet Camii'nin 1855 Depremlerinden Sonraki Hâli 266
Resim 4.131 : 1890'larda Şehadet Camii'nin Harap Hâli 266
Resim 4.132 : Harap Hâliyle Şehadet Camii Kuzey Cephesi 267
Resim 4.133 : Harap Hâliyle Şehadet Camii Kuzey Cephesi 267
Resim 4.134 : Şehadet Camii Güney Cephesindeki Doğu Payandası 268
Resim 4.135 : Şehadet Camii Güney Cephesindeki Batı Payandası 268
Resim 4.136 : Şehadet Camii, 1892-93'teki İnşası Sonrası 269
Resim 4.137 : Şehadet Camii Doğu Cephesi Kemerleri, Pencereler ve Doğu Girişi Üzerindeki Kitabesi 270
Resim 4.138 : Kuzey Cephesi Ana Giriş ve İnce Mermer Sütunlar 270
Resim 4.139 : Şehadet Camii'nin Doğu Cephesi Girişi Üzerinde Bulunan ve 1855 Depremleri Sonrasında Yıkılan Hisar'daki Orhan Camii'ne Ait Kitabe..... 271
Resim 4.140 : Ressam Carl Gustaf Löwenhielm'e Ait 1824-27 Tarihli Suluboya Tabloda Osman Gazi Türbesi'nin Tasviri 292
Resim 4.141 : 20. Yüzyıl Başında Osman Gazi Türbesi 292
Resim 4.142 : Osman Gazi Türbesi Giriş Kapısı, İnce Sütunçeler ve Sundurma 293
Resim 4.143, 4.144 : Osman Gazi Türbesi İç Mekân Kalemişi Süslemeler..... 294
Resim 4.145 : Osman Gazi Türbesi Doğu Cephesi Pencere Demir Şebekeleri 294
Resim 4.146 : Osman Gazi Türbesi İnşa Kitabesi 295
Resim 4.147, 4.148 : Sersikkegân Abdülfettah Efendi İmzalı Puşide 295
Resim 4.149 : Ressam Carl Gustaf Löwenhielm'e Ait 1824-27 Tarihli Suluboya Tabloda Orhan Gazi Türbesi'nin Tasviri 296
Resim 4.150 : Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Kuzey Cepheden Görünüşü, 1894 297

Resim 4.151 : 1866 Öncesi Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Kuzey Cepheden Görünüşü 297
Resim 4.152 : Sağda Orhan Gazi Türbesi ve Girişteki Kapalı Mekân 298
Resim 4.153 : Günümüzde Orhan Gazi Türbesi Girişi 298
Resim 4.154 : Orhan Gazi Türbesi İç Mekân Barok Kalemişi Süslemeler 299
Resim 4.155 : Orhan Gazi Türbesi İçinden Detay Zemin 299
Resim 4.156 : Orhan Gazi Türbesi Mozaikleri 299
Resim 4.157 : 1922'de Osman Gazi Türbesi'nde Sedef Kakma Şebekeli Sanduka, Puşide Üzerindeki Nişan ve Duvarlardaki Kalemişi Süslemeler 300
Resim 4.158 : Emir Sultan Türbesi Uydu Görüntüsü 312
Resim 4.159 : Emir Sultan Türbesi Abdülmecid Dönemi İnşa Kitabesi 312
Resim 4.160 : Emir Sultan Türbesi Abdülaziz Dönemi İnşa Kitabesi 312
Resim 4.161 : 19. Yüzyıl Sonlarına Doğru Emir Sultan Türbesi ve Revaklar, Muhtemelen 1894 ... 313
Resim 4.162 : Emir Sultan Türbesi Batı Girişindeki Revakta Ahşap Basık Kaş Kemer İç Dolgusu .. 313
Resim 4.163 : Emir Sultan Türbesi Doğu Girişindeki Revakta Ahşap Basık Kaş Kemer İçleri 313
Resim 4.164 : Emir Sultan Türbesi Kubbesi ve Ziyaret Penceresi Üzerindeki Tonoz Örtüsü, 1894 Civarı 314
Resim 4.165 : Emir Sultan Türbesi Kubbesi ve Ziyaret Penceresi Üzerindeki Tonoz Örtüsü 314
Resim 4.166 : Emir Sultan Türbesi Kuzey Cepheden Pencere Kemerleri ile Kubbeyi Taşıyan Battal Tuğla Kemerler 314
Resim 4.167 : Emir Sultan Türbesi ve Yan Odalarının Kuzey Cepheden Görünümü, Muhtemelen 1894 315
Resim 4.168 : Emir Sultan Türbesi İç Süslemeleri 315
Resim 4.169 : Emir Sultan Türbesi Doğu Odası Tuğla Duvar Örgüsü, Ahşap Hatıl, Çapraz ve Dikmeler ile Ahşap Pencere Söveleri 316
Resim 4.170 : Emir Sultan Türbesi Batı Odası Küfeki Taş-Tuğla Duvar Örgüsü, Ahşap Çapraz ve Dikmeler 316
Resim 4.171 : Orhan Camii Tamir Kitabesi..... 326
Resim 4.172 : Orhan Camii Mihrap Önü Kubbesi Mukarnaslı Köşe Trompları..... 327
Resim 4.173 : Orhan Camii'nde Kuzeydeki Kubbenin Türk Üçgenleri..... 327
Resim 4.174 : Orhan Camii Son Cemaat Yeri ve Yan Revaklardaki Çift Kemerler..... 328
Resim 4.175 : Orhan Camii Yan Revaklarda Devşirme Sekizgen Sütun Başlıkları Üzerine Taşınan Çift Kemer ve Alınlıklardaki Tuğla Bezeme 328
Resim 4.176 : Orhan Camii Son Cemaat Yeri Revak Kemerleri ve Tuğla Bezeme 329
Resim 4.177 : Orhan Camii'nin Doğu Cephesine Yapılan Kapının Açılış Merasimi ve Kapı Üzerindeki Kitabesi, 1905 329
Resim 4.178 : Orhan Camii Batı Cephesi, 1900'ler 330
Resim 4.179 : Orhan Camii'nin 1905'te Yeni Açılan Kapı ve Avludaki Şadırvan ile Birlikte Genel Görünümü, 1905-1907 Arası 330
Resim 4.180 : Hüdavendigâr Camii ve Türbenin Güneybatıdan Görünüşü 343
Resim 4.181 : Cumhuriyetin İlk Yıllarında, Külliyenin Kuşbakışı Vaziyeti, 1939 344
Resim 4.182 : Hüdavendigâr Camii Tamir Kitabesi 345
Resim 4.183 : Hüdavendigâr Camii Ön Cephesi 346
Resim 4.184, 4.185 : Hüdavendigâr Camii Son Cemaat Yeri ve Giriş 346
Resim 4.186 : Hüdavendigâr Camii İç Mekânı ve Yanlardaki Birimler 347
Resim 4.187, 4.188 : Hüdavendigâr Camii Kubbe Örtüsü 347
Resim 4.189 : Hüdavendigâr Gazi Türbesi 347

Resim 4.190 : Hüdavendigâr Gazi Türbesi İç Mekânı, Taşıyıcı Sistemler ve Üst Örtü 348
Resim 4.191 : Hüdavendigâr Gazi Türbesi Tamir Kitabesi 348
Resim 4.192 : Hüdavendigâr Gazi Türbesi Kuzey Duvarına Pandalaki Kalfa Tarafından İnşa Edilen Destek Ayakları 348
Resim 4.193 : Temellerinden Yeniden İnşa Edilen Hüdavendigâr Aşevi 349
Resim 4.194 : Hüdavendigâr Aşevi İnşa Kitabesi 349
Resim 4.195 : Caminin Bitirilen Onarımları Sonrası, II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışının 30. Yıldönümünde Yapılan Açılışı 350
Resim 4.196 : Ulucami'nin İnşa Hâlindeki Batı Minaresi ile Şerefeye Kadar Yıkık Doğu (*'Güdük'*) Minare 372
Resim 4.197 : (Sol) Ulucami'nin Yanmazdan Önceki Minare Külahları, 1889 Öncesi 372
Resim 4.198 : (Sağ) Ulucami'nin Yangını Sonrası Yapılan Yeni Minare Külahları, 1894 Civarı 372
Resim 4.199 : Ulucami Avlusu Doğu Şadırvanı, 1900 373
Resim 4.200 : Ulucami Avlusu Şadırvanlar ile Ahşap Saçak, 1905 373
Resim 4.201 : Ulucami'nin Kostanti Kalfa İşi Taçkapı Saçağı, 1950'ler 374
Resim 4.202 : Ulucami Batı Kapısı Saçağı ve Çeşmeler, 1950'ler 374
Resim 4.203 : Ulucami Doğu Kapısı Saçağı, 1950'ler 375
Resim 4.204 : Ulucami Hünkâr Mahfili Giriş Kapısı ve Saçağı,1950'ler 375
Resim 4.205 : Ulucami'nin Mihrap-Taçkapı Ekseninde Üçüncü Sırada Bulunan Üstü Açık Kubbesi. 376
Resim 4.206 : Ulucami Kuzey Cephe Duvar Örgüsü 376
Resim 4.207 : Ulucami'nin Kuzey Cephesi ve Avlusu ile Çatı Örtüsü 377
Resim 4.208 : Hanlar Bölgesi ve Ulucami'nin Havadan Görüntüsü 377
Resim 4.209 : Ulucami'nin 1862-63 Tarihlerinde Yeniden Yapılan ve Günümüze Ulaşan Müezzin Mahfilinden Detay 378
Resim 4.210 : Ulucami Batı Minaresi Kitabesi 378
Resim 4.211 : I. Bayezid Külliyesi'nin Kuzeyden Görünümü 393
Resim 4.212 : I. Bayezid (Yıldırım) Camii'nin Doğu Cepheden Tasviri 394
Resim 4.213 : Pandalaki Kalfa'nın 1884 Tarihli Keşfinden Önce, 1882'de Batı Cephesinden I. Bayezid (Yıldırım) 395
Resim 4.214 : I. Bayezid (Yıldırım) Külliye Yapılarının Güneybatıdan Görünüşü ve Onarımları Biten Medrese ile Türbe 395
Resim 4.215 : I. Bayezid (Yıldırım) Camii'nin Güneydoğudan Görünüşü..... 395
Resim 4.216 : I. Bayezid (Yıldırım) Külliye Yapılarının Onarımlarının Bitirilmiş Hâli, 1895 Civarı . 396
Resim 4.217 : I. Bayezid (Yıldırım) Camii'nin Batıdan Görünüşü, 1893-1894 396
Resim 4.218 : I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi'nin Onarımdan Önceki Son Hâli, 1882 398
Resim 4.219 : I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi'nin Tamamlanmış Hâli 398
Resim 4.220 : I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi Kitabesi 399
Resim 4.221 : I. Bayezid (Yıldırım) Medresesi, 1882 400
Resim 4.222 : Günümüzde Yeşil Külliyesi 417
Resim 4.223 : Yeşil Cami İnşa Kitabesi 417
Resim 4.224 : Yeşil Külliye Mimarı Hacı İvaz Paşa'nın Sanatçı Kitabesi 417
Resim 4.225 : Yeşil Cami'de Nakkaş Ali'nin Sanatçı Kitabesi 418
Resim 4.226 : Yeşil Cami'de Hünkâr Mahfili Kemer Üzengileri Üzerinde Çini Ustası Sanatçı Kitabesi 418
Resim 4.227, 4.228 : Yeşil Cami Ana Mekân Kubbeleri 420
Resim 4.229 : Yeşil Cami Mihrabındaki Usta Kitabesi: *" 'Amel-i üstâdân-ı Tebrîz"*..... 421

Resim 4.230 : Yeşil Cami ve Medresesi 421
Resim 4.231 : 1886 Tarihi İtibarıyla Dış Cephesi Çinileri Sökülmüş Yeşil Türbe 422
Resim 4.232 : Güneydoğudan 1891 Yılında Yeşil Türbe ve Yeşil Cami 423
Resim 4.233 : 1894 Yılı İtibarıyla Yeşil Türbe 423
Resim 4.234 : 1866 Öncesi Muradiye Camii 434
Resim 4.235 : 1866 Öncesi II. Murad Türbesi 434
Resim 4.236 : 1870 Yılında Muradiye Camii 435
Resim 4.237 : 1894 Yılında Muradiye Camii İçi ve Tromplar 435
Resim 5.1 : 1862 Yılı İstimlak Öncesi *"Meydân-ı 'Osmânî"* Krokisinin Günümüz Uydu Görüntüsü ile Çakıştırması. Google Earth Uydu Görüntüsü Tarihi: 25.04.2018 451

HARİTA LİSTESİ

Harita 4.1 : "Kasr-ı Hümâyun"..... 37
Harita 4.2 : "Kasr-ı Milli"..... 37
Harita 4.3 : "Mekteb-i Rüşdiye-i Şahâne"..... 47
Harita 4.4 : "école des filles"..... 47
Harita 4.5 : İnas (Kız) Rüşdiyesi Adıyla 47
Harita 4.6 : Darülmuallimat 47
Harita 4.7 : Kilise Kompleksi 60
Harita 4.8 : Ahmet Vefik Paşa'nın Yaptırdığı İlk Hastane Binasının Konumu 72
Harita 4.9 : Gureba Hastanesi. Sağdan Sola; 1879'da Yapılan İki Katlı Bina, R. Mümtaz Paşa Zamanında Yapılan Etıbbâ Dâiresi [İdari Bina] ve Aralarına İnşa Edilen Ameliyathane ile Birlikte İki Pavyon 72
Harita 4.10 : 1860'larda Tophane Meydanı ve Hisariçi 94
Harita 4.11 : Atik ve Cedid Paşa Kapısı 94
Harita 4.12 : Hükümet Meydanı 95
Harita 4.13 : Belediye Binası İnşa Edilmeden Önce Orhan İmareti 102
Harita 4.14 : 1924-32 Haritasında Bursa Belediyesi 102
Harita 4.17 : İlk Askeri İdadi Binası Bölgesi 123
Harita 4.18 : Işıklar Mahallesi'nde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Bölgesi 123
Harita 4.19 : 1907 Haritası Üzerinde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi'nin Kurulduğu Alan 170
Harita 4.20 : Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Birinci Lise"..... 170
Harita 4.21 : 1893-94'lü Yıllarda İpekçilik Mektebi 183
Harita 4.22 : Sanayi Mektebi Yapıları ve Yerleşkesi 194
Harita 4.23 : 1921 Tarihli Bursa Haritasında Sanayi Mektebi Yapıları ve Yerleşkesi 194
Harita 4.24 : Düzenleme Öncesi Osmancık Meydanı 205
Harita 4.25 : Yıkıldığı Tarihlerde, İkinci Saat Kulesinin Gösterilmediği Meydan 205
Harita 4.26 : 1907 Haritasında Meydân-ı Osmâni, Türbeler, Üçüncü "Saat ve Harik Kulesi" 205
Harita 4.27 : Hükümet Meydanı'nda Hapishanenin Yeri 236
Harita 4.28 : Hükümet Meydanı'nda Hapishanenin Yeri 236
Harita 4.29 : Hapishanenin Konumu, Bugünkü Bursa Adliye Binasının Olduğu Yer 238
Harita 4.30 : Cumhuriyet Alanı ve Hükümet Dâireleri 249
Harita 4.31 : Türbeler ve Tophane Meydanı 291
Harita 4.32 : Emir Sultan Türbesi ve Cami'nin Bulunduğu Alan 311
Harita 4.33 : Orhan Külliyesi 325

Harita 4.34 : Ulucami ve Çevresi 371
Harita 4.35 : Ulucami ve Çevresi 371
Harita 4.36 : I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi 393
Harita 4.37 : Yeşil Külliyesi 416
Harita 4.38 : Muradiye Külliyesi Bölgesi 433

KISALTMA LİSTESİ

E-No : Envanter Numarası
IPARD : Instrument for Pre-Accession Assistance-IPA
TaTuTa : Ekolojik Çiftliklerde Tarım Turizmi ve Gönüllü Bilgi Tecrübe Takası
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi
TKDK : Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TÜBA : Türkiye Bilimler Akademisi
TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu
TÜKSEK : Türkiye Kültür Sektörü
WTO : Dünya Turizm Örgütü

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

GİRİŞ

Binlerce yıllık geçmişiyle sosyal bilimlerin farklı alanlarında pek çok araştırmaya ve çalışmaya konu olan Bursa, Sanat Tarihi çalışmaları açısından Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadarki süre içerisinde, taşınabilir kültür varlıklarından, abidevi sanat eserlerine kadar incelenebilecek devasa bir müze/arşiv niteliğindedir. Bir tarih ve kültür şehri olarak bu özelliği ile Bursa, onlarca yıldır Osmanlı mimarisi araştırmaları için sayısız kaynak sağlamış, pek çok yayına konu olmuştur. Bursa'nın Tanzimat sonrası ve özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyet dönemine kadar olan zaman aralığındaki kentsel gelişmesi ise yapılan az sayıdaki çalışmalarla tarihsel, ekonomik, fiziksel ve sosyal yönden değerlendirilmiş[1], Bursa merkezinde 19. yüzyılda inşa edilen mimari eserlere ilişkin veriler ya genel ya da bazı yapılar özelinde ortaya konulmuştur[2].

---

[1] Leila Erder, "Factory Districts in Bursa During the 1860's", *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, 1975, Vol.1, No.1, pp.85-99; Zeynep Dörtok Abacı, **Modernleşme Sürecinde Bursa Kentinin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa; 2005; a.mlf., "Bursa'nın Kent Dokusundaki Değişim: 18.-19. Yüzyıl", **Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı (07-08 Nisan 2007-Bursa)**, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul: 2007, s.165-182; Sevilay Kaygalak, **Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa 1840-1914,** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2006; Raif Kaplanoğlu, "Bursa'nın Kentsel Gelişmesi", **Bursa Defteri**, 2008, Sayı: 31-32, s. 39-51; a.mlf., **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa** (1876-1926), Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, Bursa: 2006; Emre Satıcı, **19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2008; İlhan Tekeli, "Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi", **Uluslararası XI. Yapı Yaşam Kongresi**, **Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bursa ve Yöresi** (06-08 Mayıs 1999), s.7-28; Uğur Tanyeli, "Bursa'da Kentleşme Süreci", **Bursa Defteri**, 2:11; M. Baha Tanman, "Osmanlı Kimliğinin Kent, Külliye, Mimarlık ve Peyzaj Boyutlarının Oluşumunda Bursa'nın Yeri", **Bursa Araştırmaları**, Bursa Araştırmaları Vakfı Yayınları: Bursa: 2007, Sayı: 17, s.3-11; Sibel Polat, **Kamusal Dış Mekânlarda Mimari Kimliği Değerlendirmek İçin Bir Yöntem Önerisi: Bursa-Cumhuriyet Alanı Örneği**, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa: 2013; Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine", **Kebikeç**, 2002, Sayı: 10, s.141-158; Neslihan Türkün Dostoğlu - Özlem Oral, "Bir Osmanlı Kenti Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Fiziksel Değişi Süreci", **Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras"**, YEM Yayın, İstanbul: 1999, s.286-295; Neslihan Dostoğlu, **Osmanlı Döneminde Bursa: 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları**, AKMED Yayınları, Antalya: 2001; a.mlf., "Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişme", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul: 2009, s. 11-30; Nilüfer Alkan Günay, "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Ulaşımdaki Gelişmeler", Ed. Cafer Çiftçi, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı,** Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul: 2009, s.251-269; Yücel Öztürk, **Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri,** Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: 2014.

[2] Kâzım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, TAÇ Vakfı Yayınları, İstanbul: 1982; Beatrice St. Laurent, **Ottomanization and Modernization the Architecture and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harvard University: 1989; Filiz Çalışlar Yenişehirlioğlu, "Urban Texture and Architectural Styles after the Tanzimat", **Economy and Society on Both Shores of the Aegean**, Ed. L. Tanatar Baruhand V. Kechriotis, Alphabank, Atina: 2010, s.487-527. Nurcan Yazıcı-Şennur Kaya, "Municipal Buildings From Tanzimat To Rerpublic: Bursa Province", **Thirteenth International Congress of Turkish Art**, Ed. Geza David-Ibolya Gerelyes, Hungarian National Museum: Budapest, s.713-27; Sibel Polat - D. Yıldız, Karakaş, "Gökdere'den Pınarbaşı'na I. ve II. Ulusal Mimarlık Akımları Etkisindeki Kamu Yapıları", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-I**, Ed. N. Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa: 2011, s.136-144; R. Kaplanoğlu, "Bursa Belediye Sarayı", **Bursa Defteri**, 2000, s.80-82; Doğan Yavaş, "1855 Depreminden Sonra Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası", **XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (14-16 Ekim 2009)**, Ed. Kadir Pektaş ve ark.,

1.1 Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Bu çalışmada, 1839-1923 yılları arasında Bursa kent merkezinde inşa edilmiş olan sivil ve dini yapılar ile Selatin yapıların seçilmiş örneklerinin Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen sürede geçirdikleri inşa ve onarım faaliyetlerinden hareketle, Bursa'nın son dönem mimarlık ortamının incelenmesi amaçlanmıştır. Bugüne kadar söz konusu yapıların, hepsi olmamakla birlikte bazılarının dönemsel olarak parça parça ele alınması, bu çalışmayı oluşturan temel etkendir. Bu dönemde inşa edilen sivil ve dini yapılar ile Selatin yapılarının inşa ve onarım çalışmalarının derinlemesine incelenmesiyle, Bursa'nın 19. yüzyıl yapı üretiminin kaynakları, mimari örgütlenmesi, dönemin inşaat malzemeleri, yapılarda görülen mimari üsluplar ve bürokratik/kurumsal işleyişin mimari ortama etkisi ve yansıması ortaya çıkarılmak istenmiştir. Bu amaca yönelik bir çalışma ortaya koyabilmek için konunun sınırlarının belirlenmesi gerekmiş; her bir yapının söz konusu zaman içerisinde inşa ve onarım faaliyetleri aralıklarla yürütüldüğünden, döneme ilişkin birinci el yazılı kaynakların sayısının da çok fazla olduğu göz önünde bulundurularak, Bursa merkezinde inşa edilen ve onarılan sivil ve dini yapıların örnekleriyle konu sınırlandırılmıştır.

Çalışmanın **ikinci bölümünde** Tanzimat döneminin mimarlık ortamına ana hatlarıyla değinilmiş; dönemin mimari üslupları, yenileşme hareketleri temelinde oluşturulan mimarlık kurumları ve bu dönemde inşa edilen yapı türleri anlatılmaya çalışılmıştır. **Üçüncü bölümde** Bursa'nın kentsel geli-

---

Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, Denizli: 2010, s.681-692; a.mlf., "Bursa Yeşil Cami'de Yapılan Onarımlar", **Türk Dünyası Araştırmaları** (Kasım-Aralık) Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı, TDAV Yayınları, İstanbul: 2009, s.589-98; a.mlf., "Ulucami'nin Geçirdiği Tamirler", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, Ed. M. Kara-B. Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Bursa: 2009, s.133-44; a.mlf., "Belgelere Göre Muradiye Külliyesi'nde Yapılan Bazı Onarımlar", **Sultan II. Murad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri**, Bursa, Ed. İ. Yaşayanlar, Gaye Kitabevi, Bursa: 2015, s.220-230, a.mlf., "Bursa Harir Dârutta'limi Restorasyonu", **XVI. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu** (18-20 Ekim 2012) **Bildiriler Kitabı**, Sivas, s.819-828; Mefail Hızlı, "Hüdavendigâr Vilayeti İmar Faaliyetleri Defteri (1307-1309/1891-1893)", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1993, Cilt: 5, Sayı: 5, s.233-254; Miyuki Aoki, **Léon Parvilléé: Osmanlı Moderleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı**, İTÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2002; Nurten Çalışkan, **Bursa ile İlgili Osmanlı Devri Görsel Belgelerinin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: 2010; Neslihan Dostoğlu, **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa: 2011; Fahri Yıldırım, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2013; Ayşe Budak, "Onarımın Tarihi Görsellerden Okunması: Bursa Orhan Camisi Örneği", **Sanat Tarihi Yıllığı**, 2018, Sayı: 27, s.39-62; a.mlf., "Bursa Yeşil Cami ve Türbesi'nin 1855 Depremi Sonrası Çizilmiş Planı ve Gerçekleştirilen Onarımlar", **Mediterranean Journal of Humanities-Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi**, Akdeniz Üniversitesi, 2018, Cilt: VIII, Sayı: 1, s.67-85; Sezer Erer, "Osmanlılar Döneminde Bursa'da Yaptırılan Hastaneler", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2010, Yıl: 11, Sayı: 19, s.241-252; Selen Durak, Tülin Vural Arslan, "Geleneksel Osmanlı Kenti'nden Modern Cumhuriyet Kenti'ne Bursa'da İdari Yapılar", **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Haz. N. Türkün Dostoğlu, Hamdi Dostoğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa: 2011, s.261-83; Atilla Çetin, 2002, "Bursa'da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdâdisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi", **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı**, Cilt: 3/II, Ankara: 2002, s.785-99; Hasan Basri Öcalan, "Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimîni", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2014, Sayı: 26, s.71-85; Sadettin Eğri, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2014, Cilt: 15, Sayı: 26, s.127-48.

şimini izleyebilmek adına, Osmanlı öncesine ve Osmanlı dönemi Bursa'sına değinilmiş, son dönemde yenileşme hareketlerinin taşraya yansıması olarak Bursa'nın kentsel gelişmesi hem fiziksel hem mimari açıdan ele alınmıştır. Çalışmanın esas kısmını oluşturan **dördüncü bölüm** Tanzimat sonrası Bursa'da inşa edilen ve onarılan sivil ve dini yapılar olarak askeri, eğitim ve kamu yapılarının seçilmiş örneklerinden oluşmaktadır. Burada, inşa edilen sivil yapılar bölümünde on yedi yapı ve yapı kompleksi dönemin belgeleri üzerinden detaylandırılmış; yapıların inşa süreçleri, üzerlerine yapılan ilave birimler, günümüze ulaşan/ulaşmayan birimleri, Bursa idaresinin mimari örgütlenmesi ve yapı malzemeleri üzerinde durulmuştur. Yine bu dönemde inşa edilen dini yapılar da aynı açıdan ele alınmıştır. Onarılan selatin yapıları bölümünde ise, kuruluş devrinde Bursa'da inşa edilen külliyelerin 1855 depremleri sonrası yapılan onarımları, ulaşılabilen kaynaklar temelinde Cumhuriyet dönemine kadar takip edilmiş ve eldeki malzemenin okunmasıyla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın kapsamlıca değerlendirildiği **beşinci bölüm** için altı başlık oluşturulmuş, burada çalışmanın ana metninden çıkan veriler ışığında Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da mimarlık ortamı ve Bursa şehrinin şekillenmesi, başka bir deyişle Bursa'yı şekillendiren etkenler; yapıların mimari özellikleri ve dönemi içindeki yeri; yapıların inşa ve onarım sürecinde etkin olan isimler; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa mimarlığının ana yapı malzemeleri; dönemin mimarlık ortamında gerçekleştirilen yapı üretimi/onarımı faaliyetlerinin teknik süreçleri ve yöntemleri ve son olarak Osmanlı taşrasında mimari üretim ve organizasyonun Bursa örneği tartışılmıştır. **Altıncı bölüm** olan sonuç bölümüyle de çalışmanın ortaya koyduğu verilerin ana hatları çizilmiştir.

1.2. Çalışmanın Yöntemi

Sanatsal üretimi ve eserleriyle bünyesinde köklü bir gelenek ve geçmiş barındıran Osmanlı mimarisi bu yönüyle araştırmacılara büyük bir çalışma alanı oluşturmaktadır. Günümüze kadar yapılan sayısız çalışmada üslup, süsleme, teknik, malzeme, maliye ve işgücü gibi alt başlıklarda sınırları çok geniş bir alanda incelenen Osmanlı mimarisinin klasik dönem dışında, son dönemi de azımsanamayacak derecede zengin içeriğe sahiptir. Bu içeriğin Tanzimat sonrasının, bir taşra örneği olarak Bursa merkezine yansımasını görebilmek için bu çalışmada kullanılan ilk yöntem, dönemin sivil ve dini yapılarını tespit etmek olmuştur. Dönemin önde gelen idari yapılanmalarından Hüdavendigâr vilayetinin merkezi olan Bursa sancağı içerisinde, bu süreçte inşa edilen yapılar araştırılmaya başlanmış, kent merkezinde bulunan yapılar tespit edilmiştir. Daha sonra bu yapılar üzerinden örneklendirme yapılabilmesi amacıyla, tespit edilen sivil ve dini yapılarla çalışma sınırlandırılmıştır.

Çalışmada incelenen yapıların inşa ve onarım süreçlerinin izlerini sürebilmek için başvurulması gereken en önemli malzeme olarak döneme ilişkin arşiv belgelerinin Osmanlı Arşivi'nden taranmasına geçilmiştir. İnşa edilen yapılar Tanzimat döneminin başından (1839) itibaren inşa ediliş tarihlerine göre kronolojik olarak sıraya konmuş, inşa tarihinden başlayarak, bazı istisna yapılar dışında Cumhuriyet dönemine (1923) kadarki zaman aralığında, her bir yapı için arşivden tespit edilen belgeler tasnif edilmiştir. Onarılan selatin yapıları hakkında ise; külliye birimlerinden cami, medrese, imaret ve türbe yapıları seçilerek, bunların çalışmaya konu olan zaman aralığında seksen beş yıla yakın sürede aralıklarla yapılan onarımları için tespit edilebilen tüm belgeleri, aynı şekilde sınıflandırılmıştır. Her bir yapının inşa ve onarım sürecine ilişkin Osmanlı Arşivi'nde erişime açık keşif defterleri, inşaat defterleri, malzeme listeleri/rayiç bedelleri, harita/plan/krokileri, yapı üretim/onarım sırasında vilayet ile merkez arasında yapılan yazışmalar (inşa/onarım/teknik personel talebi, harcama izni, yapılan resm-i

küşad bildirimleri vb.), vilayet/belediye meclisi evrakı, Meclis-i Vâlâ, Sadâret, ilgili Nezâret'in farklı kalemlerinden yazılan belgeler, Şehremaneti Hendesehânesi'nin yapılara ilişkin karar ve raporları, Nezâret mimarlarının rapor ve keşifleri, Bursa Salnameleri, Seyahatnameler, Gazeteler, Fotoğraf ve Gravürler de metinleri destekleyen diğer kaynaklar olarak değerlendirilmiş, çalışma kapsamında kullanılan yüzlerce belgenin içeriklerini oluşturmuştur.

Çalışmaya dahil edilen yapılar için belgeler dışında mevcut yayınlar da taranmış, birbirinin tekrarı sayılabilecek çalışmalardan ziyade, döneme ilişkin özgün veri sağlayacak yayınlar kaynakçaya alınmıştır. Bu yayınların dışında yine dönemin birinci el kaynakları olarak Bursa haritaları, Bursa vilayet salnameleri ile dönemin gazete ve dergileri taranmış, ayrıca dönemin seyahatnameleri ile yapıların ulaşılabilen fotoğraf ve gravürleri de ayrı ayrı değerlendirilmiştir. İlgili görsel malzeme, her yapının sonuna eklenmiş, metin içinde görsel malzemeye atıf yapılmıştır. Görsel malzemelerden özellikle harita ve fotoğrafların bu gibi araştırmalarda ne denli önemli, sağlam bilgiler sağladığına çalışma içerisinde de yer yer örnekler verilmiştir.

Yapıların inşa ve onarım süreçleri, belgelerin tek tek okunmasıyla ortaya çıkan bilgiler ışığında kendi içinde değerlendirilmiştir. Ana metnin yazılmasından sonra, çalışmanın son bölümü olan değerlendirme ve sonuç kaleme alınmıştır. Son olarak harita, plan, kroki, fotoğraf, gravür, haber metni gibi görsel malzemeler için gerekli listeler hazırlanarak çalışmaya eklenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI MİMARLIK ORTAMI

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI MİMARLIK ORTAMI

Seyrini Batı etkisindeki sanat unsurları/üslupları/temsilcileri ile Lale Devri'nden itibaren klasik özelliklerinden sıyrılmaya başlayarak devam ettiren Osmanlı mimarlığı, 18 ve 19. yüzyılda bu dinamiklere paralel olarak farklı dönemlerde farklı üsluplar ya da aynı dönemde karma mimari akımların temsilcileri sayılan büyüklü küçüklü pek çok yapı üretmeye başlamıştır. Bu üretim aynı zamanda eskiyen yapı organizasyonunda yeni kurumların oluşturulmasını zorlayıcı bir etken olmuş, Tanzimat öncesi Batılılışma etkisinde kurulan askeri eğitim kurumlarıyla; Tanzimat dönemiyle birlikte ise idari örgütlenmede kurulan yeni idari birimleriyle bu süreç daha merkezi bir eksene oturtulmuştur. Nihayetinde bu eksenden, askeri, idari, dini ve sosyal işlevselliği doğrultusunda farklı pek çok yapı tipi ortaya çıkmıştır. Bu bölümde Osmanlı mimarlığının seyrine yön veren mimari akımlar, bu akımların mimari üretiminin önünü açan/yönünü belirleyen mimarlık kurumları ve İmparatorluk coğrafyasında ortaya çıkan yapı tipleri ana hatlarıyla ele alınmıştır.

2.1. Son Dönem/Dönemin Mimarlık Üslupları ve Mimarları

16. yüzyıla kadar oluşturulan klasik Osmanlı mimarlık üslubu, 17. yüzyılda da devam ettirilmeye çalışılmış, yüzyıllardır belirli bir çizgide gelişen Osmanlı mimarisi bir geçiş devri olarak nitelenen 18. yüzyılda değişerek ve Tanzimat'tan itibaren değişim ivmesini artırarak devam etmiştir. Batılılaşma etkisinde oluşan bu geçiş devresinde Osmanlı mimarisinde Batı kökenli Barok ve Rokoko unsurlar göze çarpmaktadır[3]. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açılma dönemi olarak bilinen 18. yüzyılda[4] Barok ve Rokoko üslupları sadece ihtal edildiği şekliyle ve bir kopya olarak Osmanlı mimarlığına eklenmemiş, burada şekillenerek Türk Barok ve Rokokosu hâline gelmiştir[5]. Başka bir deyişle *"Osmanlı mimarlığı geleneklerin canlı olduğu çağlarda kendi klasik mimari anlayışını değişik Batılı üsluplarda yapılar yaparak dile getirmiştir."*[6] Bu dile getirişte, üslubu uygulayan yabancı mimar, mühendis ve ustaların Rokoko-Barok biçim ve motiflerini Türk ustalar ve mimarlara tanıtması rol oynamıştır[7]. Rokoko-Barok üslup özellikleri uzun bir süre yapının kendisinden çok, yapının süslenmesi ve yapısal olmayan kapı, pencere ve yazıt çerçeveleri gibi kısımlarda görülmüştür. Yapısal düzeydeki uyarlama çabaları içerisinde gelişen Osmanlı Barok üslubu özgün görünümlerini en çok türbe ve çeşmelerde ortaya koymuş[8], Barok üslubun karakteristik öğeleri olan eğri yüzeyler, ekliptik pencereler/mekânlar,

---

[3] Nurcan Yazıcı Metin, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi-Devlet Kapısı**, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2019, s.23.

[4] Afife Batur, "Batılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1038; Mustafa Cezar, **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi**, İş Bankası Yayınları, I. Bs., İstanbul: 1971, s.42.

[5] N. Y. Metin, **a.g.e.**, a.y.

[6] Alidost Ertuğrul, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-TALİD**, Cilt: 7, Sayı: 13, 2009, s.294. Bu çerçevede, anılan dönemde Barok üslubun yerel bir yorumu şeklinde ortaya çıktığı yapı olarak Nuruosmaniye Camii gösterilir. Bu yapı Osmanlı geç dönem mimarlığının Batı'ya açılmasının ikinci basamağı olarak nitelenmiştir, bkz.: Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, Yem Yayın, İstanbul: 2007, s.505; A. Batur, "a.g.m.", s.1043.

[7] D. Kuban, **a.g.e.**, s.507.

[8] A. Batur, "a.g.m.", s.1039, 1044; Nur Urfalıoğlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Aydınlanma Döneminin Yansımaları", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 15, s.344-49.

Neoklasik ve Ampir üsluplarla birlikte 19. yüzyıl ilk yarısında etkili olmuştur[9].

19. yüzyılda II. Mahmud'un hüküm sürdüğü yıllarda (salt.1808-39) Osmanlı mimarisi, dönemin Napolyon idaresindeki Fransa'sının yeni üslubu olan Ampir üslubunun etkisi altına girer; bir dönem Barok ve Rokoko unsurlarla beraber kullanılarak, Türk Ampiri olarak boy gösterir[10]. Böylelikle ilkin "Lale Devri üslubu" ile ortaya çıkan mimari değişim, sonraki yıllarda Türk yorumlu "Rokoko ve Barok üslubu" ile sürmüş, özellikle II. Mahmud döneminde ağırlığını hissettiren "Ampir üslubu" ile Osmanlı mimarisine yön vermiştir. Tanzimat'a kadar bu şekilde süregelen mimari dil, İmparatorluğun her alanında olduğu gibi mimarlık alanında da Batılı formları bünyesine uydurma aşaması geçirmiş, yapı tipleri dışında mimari tasarımda geleneksel tipolojiler değişmemiştir[11]. Ampir stil öğelerinin hâkim olduğu, Neoklasik anlayışla inşa edilmiş yapılarda cephede pilastrlar, Antik Yunan ve Roma sütun başlıkları, yalın bezeme, klasik ve simetrik kurgu, kat arası silmeleri, yuvarlak kemer ve üçgen alınlık ile belirginleşen özellikler, bu dönem yapılarında yaygın olarak rastlanan mimari bileşenlerdir. Bu dönemde yüksek bir bodrum kat üzerinde sık pencereli, merkez bölümün yüksek tutulduğu, sütunlara oturan üçgen alınlıklı çıkmalar ile Neoklasik düzende, anıtsal özellikte yapılar inşa edilmiştir[12]. Mimari kompozisyonda Barok, bezemede Barok ve Ampir/Neoklasik bir karışım ve bunu takip eden Art-Nouveau, 19. yüzyıl süresince İstanbul ve taşrada İstanbul'dan etkilenen kentlerde sınırları belli olmayan bir seçmeciliğe yol açmıştır[13].

Kendini mimari biçimlenişte, üslup özelliklerinde, inşa tekniklerinde, yapı malzemelerinde ve dahası büyük kentsel düzenlemelerde gösteren Tanzimat'ın getirdiği değişim süreci[14], Devletin yenilikçi elçilerinin yurtdışı izlenimlerini raporlar hâlinde Padişah'a sunmaları ile hızlıca bir ivme kazanmıştır. 19. yüzyılda Batılı başkentlerde görev yapan Türk elçilerin bir yandan bulundukları şehirlere ait kent planları, geniş caddeler ve yüksek/abidevi yapılarla ilgili anlatıları ve bunlara duydukları hayranlığı dile getirmeleri, öte yandan Osmanlı kent dokusu ve mimarisine yönelik Avrupa basınının aşağılayıcı yayınları ve bunun paralelinde Osmanlı elçilerinin merkeze ilettikleri revizyonist düşünceleri, Osmanlı mimarisinin kentsel gelişim ve kent planlamalarıyla birlikte son dönemdeki sürecine model oluşturmuştur[15]. Plan kurgusu, yapı malzemesi ve üslup özellikleri açısından önemli yenilikler barın-

[9] D. Kuban, **a.g.e.**, s.548.

[10] N. Y. Metin, **a.g.e.**, a.y.

[11] D. Kuban, **a.g.e.**, s.505-506.

[12] Gözde Çelik-Zeynep Kuban, "İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları", **İtüdergisi/a Mimarlık, Planlama**, Tasarım, Cilt: 8, Sayı: 1, s.75.

[13] D. Kuban, **a.g.e.**, s.508.

[14] Tanzimat sonrası kentsel doku ve mimari üsluplar üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz.: Filiz Çalışlar Yenişehirlioğlu, "Urban Textureand Architectural Styles after the Tanzimat", **Economy and Society on Both Shores of the Aegean,** Ed. L. Tanatar Baruhand V. Kechriotis, Alphabank, Atina: 2010, s.487-527.

[15] Cengiz Can, **İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 1992, s.35-36; a.mlf., "Tanzimat ve Mimarlık", **Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyılı, "Uluslarüstü Bir Miras"**, Yem Yayın, İstanbul: 2000, s.130-131; Stefanos Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Ed. P. Dumont - F. Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 1999, s.1; Gözde Çelik, "Tanzimat Döneminde Tarihî Yarımada: Tercihler, Yaklaşımlar, Görünümler", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-TALİD**, Cilt: 8, Sayı: 16, 2010, s.229; Mustafa S. Akpolat, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, Haz. Komisyon, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, Cilt: 15, s.350-59; Selman Can, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Haz. Komisyon, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri: 2011, Cilt: 5, s.26.

dıran Tanzimat dönemi yapılarında evrensel bir dil olarak Neoklasik üslup ağırlıktadır[16].

II. Mahmud döneminde Barok ile Ampir birlikteliği yanında yalnızca Ampir yapıların inşası, II. Mahmud sonrası bu birlikteliğin devam etmesi dışında, başka karışık üsluplarda ve nihayet belirli bir üslup kalıbına oturtulamayan tarzda eserlerin ortaya konması, 19. yüzyıl Osmanlı mimarisinde bir üslup birliği sağlanamamasına neden olmuştur. Bu dönemde mimaride belirli bir üslubun oturtulamaması, karışık üslupların birlikte kullanımı sadece Osmanlı'ya özgü, Batılılaşma çabalarından kaynaklanan ve Batı hayranlığından doğan bir karmaşanın sonucu değildir. Bu karmaşık süreç o dönemde Batı'da da mevcuttur. Kısaca bu dönemin Avrupa mimarisi de eklektik bir mimaridir[17]. Başka bir deyişle bu dönem, mimari üslupların mimari ortamları belli oranda ve göreceli olarak etkilediği, ciddi bir üslup karakteristiği yaratacak bir düzeye ulaşamadığı bir dönem olmuştur[18]. Bunun devamında Osmanlı mimarlığı, Barok-Rokoko-Ampir-Neoklasik aşamaları katederek, mutlak bir seçmeciliğin hâkim olduğu bir dönemi yaşar. Yüzyılın ikinci yarısında daha çok İstanbul özelinde yaşanan bu dönemde, değişik üsluplarda eşzamanlı olarak inşa edilen yapılarda, Neogrek, Neogotik, Neoklasik gibi her türlü farklı üslubu bünyesinde barındıran ayrıntılar aynı yapı üzerinde kullanılmıştır. Bu eklektik/seçmesi formların yapıları biçimlendirdiği dönemde, Neoklasik üslup dönemin en yaygın uygulaması olarak Osmanlı mimarisinde sıkça temsil imkânı bulmuştur[19]. Bu seçmeci üsluplar özellikle yapıların cephe kurgularında kendini göstermiştir[20].

1876'dan itibaren II. Abdülhamid devrinde artık Ampir üslup geride bırakılmış[21], *"Revivalist (canlandırmacı) yaklaşımla ele alınan neo-grek, neo-gotik, neo-rönesans ve neo-barok üslupların yanı sıra, 19. yüzyıl sonunda modern çağın getirdiği yalın ve düz çizgilere karşı doğanın kıvrak ve devingen çizgilerini öneren Art Nouveau, çeşitli yapı türleri özelinde tercih edilmiş; ayrıca tüm bu üslupların birbirine karıştırılarak yeniden yorumlandığı ya da bu üsluplarla doğu kaynaklı üsluplar bir araya getirilerek yaratılmaya çabalanan sentezler, dönemin mimarlarının hedefi olmuştur."*[22] Bu dönemde Osmanlı mimarisine damga vuran Balyanlar bir süre daha etkin olmuş, yabancı mimarlara sipariş edilen karma üsluba sahip ve Doğu vurgulu/oryantalist eklektik yapılar inşa edilmiştir[23]. Avrupa'da dinsel mimaride etkisini gösteren Neogotik üslup, II. Abdülhamid dönemi Bursa'sında 1880'de inşa edilen Fransız Kilisesi ile örneklendirilmiştir. Bu dönemde inşa edilen diğer Bursa yapılarında Neoklasik üslup hâkim olmuştur.

II. Abdülhamid dönemi, Batı-Osmanlı karışımı bir mimari anlayışla, Doğu seçmeciliğinin Alman mimarlar eliyle şekil bulduğu örnekler de vermiştir[24]. Ancak bu dönemde özellikle İstanbul'da uy-

---

[16] C. Can, "a.g.m.", s.131.
[17] M. Cezar, **a.g.e.**, s.42-43.
[18] Zeki Sönmez, "Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Fikir Temelleri", **Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyumu**, Sanat Tarihi DerneğI Yayınları, İstanbul: 2000, s.66.
[19] M. Cezar, **a.g.e.**, s.110; D. Kuban, **a.g.e.**, s.606.
[20] N. Y. Metin, **a.g.e.**, a.y.
[21] M. Cezar, **a.g.e.**, s.110.
[22] Neşe Yıldıran, "II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 15, s.369-70.
[23] Günsel Renda, "Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 15, s.265-283.
[24] Yıldırım Yavuz-Süha Özkan, "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1080.

gulanan en yaygın üslup *Art Nouveau* olmuş, diğer üsluplara açık olan eklektisist tutumu nedeniyle bir bakıma İstanbul *Art Nouveausu*[25] yaratılmıştır. Sarkis Balyan, İsviçre asıllı Alexandre Vallaury, İtalyan Guilio Mongeri ve Raimondo d'Aronco, Alman Jasmund, Otto Ritter ve Hellmuth Cuno bu dönemde etkin olan ve Osmanlı mimarisinin II. Abdülhamid dönemindeki faaliyetlerine yön veren en önemli mimarlardır[26]. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı mimarlığı, mimarlık ve sanat eğitimi veren Mühendishane-i Berr-i Hümâyun ve Sanayi-i Nefise Mektebi gibi yüksekokullarda öğretim üyesi olarak da görev yapan A. Vallaury, G. Mongeri ve A. Jasmund gibi mimarların elinde şekillenmiş, onların yetiştirdiği genç Türk mimarlar I. Ulusal Mimarlık Dönemi olarak adlandırılan Osmanlı canlandırmacı mimarisinin öğretici ve uygulayıcıları olmuştur[27].

19. yüzyıl, Devletin kalkınmayı/gelişmeyi/iyileşmeyi Batı'dan alınacak yeniliklere bağlayarak kapılarını, İmparatorluk coğrafyası bünyesindeki pek çok mimari etkinlikte bulunacak yabancı sanatçılara açtığı bir dönem olmuştur. Batı'nın kendi okullarında yetişmiş yerli gayrimüslim ustalar tarafından da desteklenen bu dönemde, yabancı karakterde bir Türk sanatının yaygınlaşması sağlanmıştır. Osmanlı Türk sanatında iki yüzyılı içeren Batı etkisindeki mimari üretim, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde yetişen Türk mimarlar Vedat Tek (1873-1942) ve Mimar Kemalettin (1870-1927) Beylerin hazırladıkları projeler ile eski klasik Türk mimarisine doğru bir dönüş yaratmış, bunun sonunda da Birinci Türk Mimarisi ve Türk Neo-Klasiği denilen yeni bir akım başlamıştır[28]. Selçuklu esintileriyle klasik Osmanlı mimari biçimlerinin/süsleme unsurlarının yeniden yorumlanarak Revivalist bir yaklaşımla ortaya konması, etkili olduğu dönem içerisinde bu akımın ana prensibi olmuştur[29]. Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte Bursa bu yeni akımın kamu yapıları olarak üç örneğine kapılarını açmış, günümüze kadar ulaşan bu yapılarda ait olduğu akımı temsil etmeye devam etmiştir. Özetle, bu dönemde *"yeni gereksinimler"*, *"yeni tipolojik kategoriler"*, *"yeni yapı şemaları"* ve *"yeni tasarım kalıpları"* Osmanlı mimarlığının Batılılaşma sürecinin halkalarıdır[30].

---

[25] İstanbul *Art Nouveau'*su hakkında bkz.: A. Batur, "İstanbul Art Nouveau'su", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** Cilt: 4, s.1086-1088.

[26] N. Yıldıran, "a.g.m.", s.370-72. Batılı ve Levanten mimarlar/kalfalar hakkında geniş bilgi için bkz.: Neşe Yıldıran, **İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 1989; Cengiz Can, **a.g.t.**, s.75-356; N. Yazıcı, **Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2007; M.M. Fındıklıgil-Doğuoğlu, **19. Yüzyıl İstanbul'unda Alman Mimari Etkinliği**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2002.

[27] C. Can, **a.g.t.**, s.350; Vedat Tek ve Mimar Kemalettin'in yetişmesinde önemli katkısı bulunan Alman mimar Jasmund ve diğerleri hakkında kapsamlı çalışmalar için bkz.: Mehmet Yavuz, "Mimar August Jasmund Hakkında Bilmediklerimiz", **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı: 8, Nisan 2004, s.181-205; a.mlf., **19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Alman Mimarların Yaptıkları Mimari Eserler**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: 2001; a.mlf., "Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 15, s.400-411. Ayrıca bkz.: Göksun Akyürek, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, TVYY., İstanbul: 2011.

[28] S. Eyice, "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 15, s.284-309.

[29] Z. Sönmez, "a.g.m.", s.65.

[30] A. Batur, **"Batılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı"**, s.1046.

2.2. Son Dönem/Dönemin Mimarlık Kurumları

Diğer alanlarda olduğu gibi mimarlık alanında da yeni örgütlenme ve yasal düzenlemelerin ilk adımları Tanzimat öncesinde başlatılmış; II. Mahmud döneminde bayındırlık ve imar faaliyetleri geleneksel saray teşkilatlanmasından çıkarılıp devletin idari örgütünde ayrı bir yere oturtulmuştur[31]. 1831 yılına kadar saray teşkilatı içerisinde yer alan ve yapısını korumaya çalışan Hassa Mimarlar Ocağı, son dönem Osmanlı mimarlığının ihtiyaçlarına cevap veremez hâle gelince, şehreminliği ile mimarbaşılık birleştirilerek[32] 1831 yılında *"Ebniye-i Hassa Müdürlüğü"* kurulmuş, başına da *"fenn-i mi'marî ve hendesede mahareti olmak hasebiyle"*[33] Sermimaran-ı Hassa Seyyid Abdülhalim Efendi getirilmiştir[34]. Müdürlük 1839'da yeni kurulan Umur-ı Ticaret ve Nâfia Nezâreti'ne 1849'da bağlanmış[35], böylece ayrı bir daire olarak merkezi bir yapıya kavuşmuştur[36].

1848 yılında, Ebniye Müdürlüğü bünyesinde çalışmak üzere, inşası tasarlanan yapıların ihalelerinin (münakasa) yapılması, ihale kontratlarının hazırlanması, inşaat malzemelerinin kalite ve fiyat kontrolünün yapılması ve yapı üretimi noktasında çıkan anlaşmazlıkların çözülmesi gibi görevleri yürütecek olan bir *"Ebniye Meclisi"* kurulur. Bu tarihlerde saray ve kasırların bakım ve onarım işlerine bakması amacıyla kurulan *Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü,* 1861'de *Ebniye-i Seniyye İdaresi* olarak yeniden yapılandırılır. Ticaret Nezâreti'ne bağlı olarak çalışmaya başlayan Ebniye Meclisi bazı yolsuzluklara bulaşıp sorun oluşturmaya başlayınca 1861'de Ebniye Meclisi çatısı altında çalışmak üzere Ebniye Müdürlüğü yeniden kurulur. Bu yapılandırma ile eskisine nazaran daha sağlıklı bir yapıya kavuşan Meclis, 1868'den itibaren şehreminliği içerisinde oluşturulan Hendesehâne'ye bağlanır ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar görev yapar[37].

19. yüzyılda bir başka kurum Evkaf Nezâreti bünyesinde oluşturulmuştur. Tanzimat öncesi 1826'da kurulan Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti bünyesinde, vakıf eserlerin onarımlarını yürütecek olan *Evkaf Tamirat Müdürlüğü* kurulur[38]. Bu birim yüzyılın sonlarına doğru *Evkaf Nezâreti İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü* ismini alır. Bu müdürlük özellikle 1909-1918 arasında *müdür-i umumi* ve *sermimar* sıfatlarıyla buraya atanan Mimar Kemalettin döneminde yaptığı çalışmalar ile öne çıkar. Kemalettin Bey kurumun başında bulunduğu yıllarda mimarlık kadrolarını genişleterek, yeni yetişen mimarlar

---

[31] A. Batur, "a.g.m.", s.1047.

[32] İ. Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedid Neşriyat, Ankara: 2016, 5. Bs., s.322.

[33] O. Erdenen, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", **Mimarlık**, 1966, no:32, Yıl: 4, Sayı: 6, s.22.

[34] M. Cezar, **a.g.e.**, s.63; Nurcan Yazıcı, **a.g.t.**, s.22.

[35] Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", A**nkara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara: 1963, Cilt: 1, Sayı: 1, s.178, 179; Selman Can, **Osmanlı Mimarlı Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi İstanbul: 2002, s.17-30; Selman Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, İstanbul: 2010, s.25-35; a.mlf., "Sultan Abdülmecid Dönemi Mimarlık Örgütünün Yapısı ve İşleyişi", **Sultan Abdülmecid ve Dönemi** (1823-1861), Ed. K. Kahraman-İ Baytar, İBB. Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul: 2015, s.422-431.

[36] A. Batur, "Batılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s.1047.

[37] S. Can, **Bilinmeyen Aktörleri**, s.25-35; a.mlf., "Sultan Abdülmecid Dönemi..", **a.g.e.**, s.422-431; a.mlf., **a.g.t.**, a.y.; N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.22-38.

[38] Nazif Öztürk, "Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti", **TDVİA**, Cilt: 11, s.521-24; Tuba Akar, "Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapılarının Korunması", **Vakıflar Dergisi**, Haziran 2010, Sayı: 33, s.89-110.

ile ulusal mimarlık anlayışını da yaygınlaştırmaya çalışmıştır[39]. Son olarak Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti, 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiyye Kanununa göre Ankara'da Meclisi Hükümeti içinde Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti olarak yeniden düzenlenmiş, bu vekâlet de 1924'te kaldırılarak başbakanlığa bağlı bir genel müdürlük hâline getirilmiştir[40].

19. yüzyılın kurumsallaşan Devlet örgütlenmesi, ebniye nizamnameleri ile kentsel alanlardaki sivil yapıların belirli bir düzene koyulması ve denetlenmesini amaçlamıştır[41]. Bu aşamada ebniye nizamnamelerine giden süreçte, 1845'lerde Tanzimat'ın ilk yıllarında oluşturulan *"İmar Meclisleri"*nin önemi hatırlatılmalıdır. İmparatorluk bünyesinde yapılması düşünülen kapsamlı reform hareketlerinden önce, *nerelerde neler yapılması gerektiği*nin bilinmesi adına böyle bir teftiş heyetine ihtiyaç duyulmuştu. Vilayetlere gönderilen bu imar meclisleri, bulundukları bölgelerde yaptıkları incelemeler sonucunda raporlar hazırlamış ve merkeze göndermiştir. Bayındırlık ve imar faaliyetlerinin gereği ve sürecine ilişkin ortaya konulacak yol haritasının tespiti noktasında oluşturulan bu meclislerden gereği gibi yararlanılamamışsa da, bu meclisler Tanzimat dönemi şehirlerin düzenlenmesi, imar faaliyetlerinin denetimi ve niteliğinin sistematik hâle getirilebilmesi yönünde atılan önemli bir adım olarak görülmektedir[42].

İmar meclislerinin oluşturulmasının hemen ardından 1849'da *Eyalet İdare Meclisleri* kurulmaya başlanmış[43], bu tarihlerde 1848'de sadece İstanbul için geçerli olan *"Ebniye Nizamnâmesi"* çıkarıldıktan sonra 1849'da genel kapsamlı bir *"Ebniye Nizamnâmesi ve Ebniye Beyannâmesi"* yayımlanmıştır. Bunu 1859'da *"Zokaklara Dair Nizamnâme"* ve 1863'te *"Turuk ve Ebniye Nizamnâmesi"* takip etmiştir. Bu nizamnamelerde temel amaç; şehirlerin yollarının genişletilmesi, buralara yeni yollar ve caddeler açılması, su, kanalizasyon, gaz boruları döşenmesi gibi kentsel altyapı sistemlerinin yapılması, kentlerin ahşap yapı stoku noktasında dönemin en büyük sorunu olan yangın tehlikesine karşı tedbir olarak yapı üretiminde uygulanmak istenen yeni inşaat teknikleri (kâgir bina yapımı) ve bu uygulamaların geliştirilerek düzenli bir kentleşme modeli için gerekli standartların belirlenmesi idi[44]. Turuk ve Ebniye Nizamnamesi (1863) ile ebniye memurları ile ilgili nizamnameler (1864-65) sonrasında belediyeler bünyesinde ebniye memurlarının ve Hendesehânelerin bulundurulması zorunlu olmuş, 1877 tarihinden sonra Dersaadet Belediye Kanunu ile birlikte her belediyede başmühendis ve mühendis bulundurulması kararlaştırılmıştır. 1876'da I. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra *"Hendesehâne", "heyet-i fenniye"* ve *"başmühendislik"* olarak yeniden düzenlenmiştir. Bu birim daha sonra *"merkez heyet-i fenniyyesi", "heyet-i mimari", "heyet-i mesaha"* ve *"heyet-i hendese"* olarak

[39] S. Can, **a.g.t.**, s.28-29; a.mlf., **Bilinmeyen Aktörleri**, s.34-35.

[40] Nazif Öztürk, "a.g.m.", s.524.

[41] A. Batur, "a.g.m.", s.1051.

[42] İmar meclislerinin gönderildikleri bölgeler ve üyeleri hakkında bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", **OTAM**, Sayı: 3, s.323-32, http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10577.pdf; M. Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri", **Belleten**, Cilt: 31, Sayı: 121, Yıl: Ocak 1967, s.93-111; F. Yenişehirlioğlu, "a.g.m.", s.496.

[43] Musa Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt: 2, Sayı: 4, Eylül 1993, s.3-12.

[44] Bu nizamnamelerin maddeleri için bkz.: M. Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (II): Zokaklara Dair Nizamname", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt: 5, Sayı: 1, Ocak 1996, 59-70; a.mlf., "Yerel Yönetim Metinleri (V): Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt: 5, Sayı: 3, Temmuz 1996, s.67-81.

1910 yılında ayrılmıştır. *Heyet-i Fenniyye Müdürlüğü*'nün 1911'de kurulmasıyla birlikte ebniye işleri bu birim altında toplanmış, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar işlevini sürdürmüştür[45].

Son dönem Osmanlı mimarlık örgütlenmesinde yukarıda değinilen kurumlarla paralel olarak, ancak biraz daha geriden başlayarak 18. yüzyılın sonlarından itibaren kurulmaya başlanan askeri okullar, Osmanlı mimarlık eğitimine yön verecektir. III. Selim döneminde askeri amaçlı bir okul olarak açılan *Mühendishane-i Berr-i Hümâyun* Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batılı anlamda eğitim veren ilk okullardandır. Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki mimar halifelerinin eğitime tabi tutulduğu Mühendishane, Osmanlı son dönem mimarlık eğitiminin kurumsallaşmasının çıkış noktası olacaktır[46]. Mühendishane, 1847'de yapılan bir düzenlemeyle *"Harbiye (Topçu ve İstihkâm) ve Mimar okuluna dönüştürüldü"*[47]. Bunun öncesinde, mühendislik eğitimi içerisinde verilen *"mimarlık eğitiminin belli bir sistem içinde, bağımsız şekilde yürütülmesine dair görüş bildiren ilk kişi"*[48] Ebniye-i Hassa müdürü Seyyid Abdülhalim Efendi'dir. Abdülhalim Efendi 1834'te II. Mahmud'a sunduğu önerisinde mimarlık biliminin temelini şu beş esas üzerine kurmuştur: birincisi resim yapabilme yeteneği, çizgi sanatı; ikincisi matematik bilgisi; üçüncüsü hendese (geometri) bilgisi; dördüncüsü alan, arazi ve inşaat ölçme bilgisi ve beşincisi, yapıların inşaatlarında kullanılacak taş, kereste, çivi, harç gibi pek çok malzemenin cinsleri, çapları, kalite ve sağlamlıklarının hakkıyla bilinmesi, fenni muayene ve keşif işlemlerinin mimari gerekliliklere göre öğrenilmiş olmasıdır[49]. Abdülhalim Efendi, yukarıda belirttiği esaslar üzerine müstakil bir mimarlık okulu kurulmasını arzu etmesine rağmen henüz bu isteği hayata geçirilememiş, yine mühendislik ile birlikte yürütülecek mimarlık eğitimi sürecinde müstakil bir mimarlık okulu açılamamıştır. Buna sebep olarak Osmanlı Devleti için o tarihlerde hayati öneme sahip olan unsurun Askerlik ve bu alandaki ihtiyaçlar olduğu, o nedenle de müstakil bir mimarlık okulu yerine subay yetiştirmek amacıyla bir okul kurmanın öncelendiği düşünülebilir[50]. Başka bir deyişle, *"Bağımsız bir mimarlık okulunun kurulmasına dair düşünsel girişimler, kuruluşundan itibaren askeri bir yapılanmaya sahip olan Osmanlı'nın, askeri amaçla kurulan okullara öncelik tanımasıyla geri planda kalmış ve uzun süre uygulanamamıştır. Mühendislikle ilgili girişimler de askeri yapılanma içinde ele alınmış, askeri mühendis yetiştiren kurumlarda mühendisliğin bir parçası olarak görülen mimarlık, 'sanayi-i mimariye fünun-u hendesenin müteferriatındandır' denilmek suretiyle mimarlara eğitim verilmenin yanında burada yetişen mühendislere de mimarlık eğitimi verilerek çözümlenmeye çalışılmıştır."*[51]

---

[45] N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.32-33; a.mlf., **Devlet Kapısı**, s.25-29.

[46] N. Y. Metin, "Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi", **Sanat Tarihi Araştırmaları**, Ed. Aziz Doğanay, Lale Yayıncılık, İstanbul: 2015, s.363-96; a.mlf., **a.g.t.**, s.46. Mühendishane tarihi ve eğitimi hakkında bkz.: **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, Ed. Mehmet Karaca, İstanbul: 2012; Mustafa Kaçar, **Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 1994; Emre Dölen, "Mühendislik Eğitimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2, s.511-14.

[47] Emre Dölen, "a.g.m.", s.513.

[48] N. Y. Metin, "Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi", s.384.

[49] Cemal Bora, "İlk Türk Mimarlık Okulu", **Mimarlık**, 1978, no: 155, Yıl: 16, Sayı: 2, s.14-15.

[50] M. Cezar, **a.g.e.**, s.63-65.

[51] N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.65.

Abdülhalim Efendi'nin teklifini sunduğu tarihlerde, mühendislik eğitimi içerisinde *fenn-i mimari* dersleri de veren Mekteb-i Harbiye 1834'te açılacak ve Osmanlı Devleti'nin mimarlık eğitim sürecinde önemli bir yer tutacaktır. Bu okullardan yetişen subaylar o dönemde devletin önemli kademelerinde görev alacak ve devletin yeniden yapılanma sürecinde kilit rol üstleneceklerdir. Osmanlı'nın yetişmiş mimar-mühendis ihtiyacı da uzun süre bu okul mezunları tarafından karşılanacaktır. Maçka Kışlası'nda *Mekteb-i Harbiye* adıyla resmen kurulan okulun başına, eğitimini Avrupa'da tamamlayan ve Batı dillerine hâkim Nâmık Paşa getirilmiştir. Burada eğitim görecek öğrencilerin ihtiyaçları doğrultusunda kütüphane, hastane, hamam, eczane, matbaa ve diğer müştemilat okul bünyesinde oluşturulmuş, her türlü ders alet ve gereçleri Avrupa'dan getirtilmiştir[52].

1839'da kurulan Nâfia Nezâreti'nin bayındırlık işlerinde uzman sivil mühendis ihtiyacına istinaden[53], 1867'de Mülkiye Mühendisi ve Islah-ı Sanayi Mektebi adıyla bir okul açıldı. Daha sonra bu okulun devamı niteliğinde 1874'te Galatasaray'daki Darülfünun-ı Sultani bünyesinde açılan okul, 1875'te Turuk ve Meabir Mektebi adını aldı. Bu okulu başarı ile bitirenlere *doktor* ve bunu başaramayanlara daha basit bir sınavla mühendis yardımcısı ya da tekniker anlamına gelen *kondüktör* diploması verilecektir. Bu okulla ilgili son kayıtların 1880 yılına ait olması nedeniyle, bu tarihten sonra okulun kapandığı anlaşılmaktadır[54]. Bu okulun misyonunu, 1884'te *Hendese-i Mülkiye Mektebi* adıyla kurulan yeni bir yatılı ve sivil mühendislik mektebinde devam ettirdiği bilinmektedir. Okulun ilk mezunlarının tamamı Nâfia Nezâreti'nde istihdam edilmiş, sonraki mezunlardan bazıları kendi ofislerini açarak, kısa süre de olsa serbest çalışmaya başlamışlardır. Darülfünun'un kurulduğu tarihte bu okul tamamen Nâfia Nezâreti'ne bağlanmış ve 1909'da tamamen sivil hâle gelerek Mühendis Mekteb-i Âlisi adıyla anılmıştır[55].

Seyyid Abdülhalim Efendi'nin müstakil bir mimarlık okulu kurulması düşüncesi, aradan uzun bir süre geçtikten ve *Osmanlı mimarlık kavramı*nın ilk kez ortaya konulduğu 1873 yılından sonra[56] hayata geçirilebilmiştir. İlk bağımsız mimarlık okulu olan Sanayi-i Nefise Mektebi[57] için gerekli kuruluş hazırlıkları yapılmış, kuruluş gerekçesi ya da okulun kuruluş ve işleyiş yönetmeliği 1880'de hazırlanmış[58] ve okulun resmi açılışı 3 Mart 1883'te icra edilmiştir[59]. Bütüncül bir yaklaşımla mimarlık eğitiminin verilmeye başlanacağı bu okulun hem programı hem de eğitim kadrosu, döneminin tüm mimarlık okullarında olduğu gibi Fransız Beaux Arts geleneği doğrultusunda düzenlenecektir. Osmanlı mimarlık eğitimine yön verecek olan Sanayi-i Nefise Mektebi Fransız etkisinin, Mühendishane-i Berr-i

---

[52] **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, s.138-40; N. Y. Metin, "Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi", s.378-81.

[53] Nâfia Nezâreti'ne ebniye ile ilgili işler bağlanınca, Nezâret'in görevleri arasına müsteid/yetenekli, bilgili mimar ve kalfa yetiştirilmesi de eklenmiştir, bkz.: A. Akyıldız, **Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, Eren Yayıncılık, İstanbul: 1993, s.142.

[54] E. Dölen, "a.g.m.", s.514; **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, s.141-46.

[55] E. Dölen, "a.g.m.", s.514-15; **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, s.149-58.

[56] Bu kavramın ilk kez 1873 Viyana Dünya Sergisi için hazırlanan "*Usul-u Mimari-i Osmani"* adlı eserle gündeme getirildiği hakkında bkz.: N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.75; a.mlf., "Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi", s.390.

[57] Sanayi-i Nefise Mektebi kurulduktan sonra bir süre daha Mühendishane'de fenn-i mimari derslerinin okutulduğu bilinmektedir. M. Cezar 1886 yılında bile bu dersin okutulmaya devam ettiğini belirtir, bkz.: M. Cezar, **a.g.e.**, s.66.

[58] Ahmet Ersoy, "Başka Bir Darülfünun ve Kalfalığın Sonu Yahut Sarkis Bey'in Rüyası", **Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları**, Haz. Hasan Kuruyazıcı, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.58-79.

[59] Cezar, **a.g.e.**, s.455.

Hümâyun'a bağlı olarak 1883'te kurulan İnşaat Mühendisliği ise tamamen Alman-Avusturya etkisinin geçerli olduğu kurumlar hâline gelecektir[60].

2.3. Son Dönem/Dönemin Yapı Türleri

Islahatçı hükümdarlar olarak bilinen III. Selim ile II. Mahmud dönemlerinde; 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı mimarisinin dönemin gereklerine göre yürütülmeye başlanan yapı faaliyetleri başka bir kimlik kazanmıştır. Islahat hareketleriyle doğrudan ilişkili olan bu yapı üretiminin III. Selim dönemindeki en önemli örnekleri, askerlik ve eğitim amaçlı inşa edilen kışlalardır. 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve yapım programı/tipoloji bakımından Tanzimat'a kadar süren Nizam-ı Cedid döneminde inşa edilen kışlaların, İstanbul'un sivil yapılarının hacim ölçülerinin ilk defa bozulup aşılmasının sağlandığı yapılar olduğu belirtilir. Bu yapıların ilk örneklerinin ahşap, sonrakilerinin de zamanla kâgir hâle getirildiği bilinmektedir[61].

Tanzimat'la birlikte başlayan süreçte Osmanlı mimarlığının yapı örneklerini, çağdaş malzemelerin kullanımıyla yığma kâgir tekniğinde inşa edilen ve iç dekorasyonunda, çatılarda ve döşemelerde ahşabın kullanıldığı yapılar oluşturmaya başlamıştır[62]. Tanzimat ve Islahat fermanları, devletin merkezileştiği ve yeni bürokratik yapıların gereksinim duyulduğu bir döneme kapı aralayarak, bu süreçte değişen devlet ve toplum yapısındaki ihtiyaçlara bağlı olarak şekillenen bir mimariye yol açmıştır. Bu amaçla hacim ölçüleri, plan şemaları, formları ve üslupları değişen yeni yapıların üretimi bu sürece damga vurmuştur. Başta askeri yapılar olmak üzere, sivil ve askeri okullar, hastaneler, fabrika, karakol, elçilik binası, hükümet konakları, iskele, saat ve yangın kulesi, tren istasyonları, saray, kasır, köşkler, konak, köprü, otel, tiyatro, çeşme, lokanta, pasaj, banka, mağaza, işhanı ve büro gibi yapılar, yukarıda sözü edilen ve ihtiyaçlara bağlı olarak şekillenen bir mimariye verilebilecek başlıca örnekleri oluşturmaktadır[63]. Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinin aksine, II. Abdülhamid döneminde ihtiyaç olmadıkça büyük ve mali yük getiren, kitlesel ölçüdeki yapılardan uzak durulmuş, eğitim ve sağlık başta olmak üzere sosyal amaçlı yapılar inşa edilmiştir[64].

Sultan Abdülmecid ile birlikte başlayan Tanzimat dönemi Bursa'sında, sivil ve dini mimari yapı türleri olarak ilkin bir köşk (1844'te Kasr-ı Hümâyun), bir türbe (1845'te Emir Sultan Türbesi), daha sonra bir okul (1854-60 arasında Kız Muallim Mektebi) yapıları inşa edilmiştir. Bu dönem, Bursa'nın büyük bir yıkıma uğradığı depremlere sahne olmuş ve Abdülmecid döneminin sonlarına doğru Bursa'da

---

[60] Yavuz-Özkan, "a.g.m.", s. 1079-82. Örneklendirmek gerekirse Alman Jasmund, İnşaat Mühendisliği okulunda öğretim üyeliği yaparken, dönemin bir diğer önemli mimarı A. Vallaury Sanayi-i Nefise Mektebi'nde mimarlık başöğretmeni olacaktır. Jasmund'un asistanı olarak yetişen Mimar Kemalettin İnşaat Mühendisliği bölümünde, Fransız mimarlık ekolünde yetişen Mimar Vedat Tek ise 1900 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nde dersler verecektir. Farklı ekollerden yetişen bu mimarlar daha sonra Türk milliyetçiliğinin temel ilkelerinden hareketle ulusal mimarlık üslubunu oluşturacaklardır, bkz.: Yavuz-Özkan, a.y. Ayrıca bkz.: N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.78.

[61] Mustafa Cezar, **a.g.e.**, s.24; A. Batur, "a.g.m.", s.1045-46.

[62] C. Can, "Tanzimat ve Mimarlık", s.136.

[63] Bu dönemin örnek ve özellikleriyle yapım programı için bkz.: A. Batur, "a.g.m.", s.1055-66; Bu dönemin yapı türleri ve bunlarla ilgili seçilmiş bibliyografya için bkz.; Alidost Ertuğrul, "a.g.m.", s.294-312; S. Eyice, "a.g.m.", s.284-309; S. Can, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı", **a.g.e.**, s.23-41.

[64] S. Can, "a.g.m.", s.27.

yapılan çalışmaların çoğunluğunu, hasar gören dini mimari örneklerinin onarımları oluşturmuştur. Abdülaziz dönemi (1861-1876) Bursa'sında, büyük yıkımlar sonrası şehrin yeniden inşasına hız verilmiş, bu dönemde dini yapıların inşa ve onarımları, kentin sembolleri sayılan kutsal yapılar özelinde gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Abdülaziz döneminde 1857-68 tarihleri arasında Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri, 1865-68 yılları arasında da Emir Sultan Türbesi yeniden inşa edilmiştir.

Bursa'da II. Abdülhamid iktidarının başlarından II. Meşrutiyet'e kadar olan sürede askeri ve sivil okullar, saat kuleleri, belediye, hastane binaları, tiyatro, postane, oteller, köprüler, köşk, tren istasyonu, fabrika, sivil mimari örnekleri; Fransız Kilisesi ile Şehadet Camii ise dini mimari örnekleri olarak inşa edilmiştir. Bursa Hapishanesi inşaatı ise II. Meşrutiyet döneminde 1912 yılında başlamış, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamlanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURSA'NIN KENTSEL GELİŞİMİ

BURSA'NIN KENTSEL GELİŞİMİ

Bursa'nın kentsel gelişiminin ana hatlarıyla ele alındığı bu bölümde, öncelikle şehrin Osmanlı öncesindeki kuruluş sürecine değinilmiştir. Fetihle birlikte hızla büyümeye ve gelişmeye başlayan Bursa'nın, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi padişahları zamanında oluşturulan külliyeler çevresindeki gelişimi kısaca anlatılmıştır. Son olarak Bursa'nın yeniden kurulduğu Tanzimat dönemindeki gelişmeler ile 19. yüzyıl sonrası değişimi bayırdırlık ve imar faaliyetleri doğrultusunda değerlendirilmiştir.

3.1. Osmanlı Öncesi Bursa

Bursa kentinin en eski geçmişiyle ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır[65]. İlk ismiyle *"Prusias ad Olympum"* olarak anılan kent, pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış iki bin yıldan fazla bir geçmişe sahiptir. Marmara'nın güneyinde MÖ 187-186 yıllarında Bithynia Kralı I. Prusias'a atıfla bir tepe üzerinde kurulduğu bilinen kentin etrafı, bu bölgeye MÖ 7. yüzyılda yerleşerek MÖ 327'de bağımsız bir krallık hâline gelen Bithynialılar tarafından, Bithynia Kralı I. Prusias (MÖ 232-192) döneminde surlarla çevrilmiştir. Roma İmparatorluğu, kenti MÖ 74'te egemenliği altına almış, MS 395'te Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra ise bölgede Doğu Roma (Bizans) dönemi başlamıştır[66].

Olympos (Keşiş Dağı/Uludağ) Dağı eteklerine kurulu kent, coğrafi konumu ve iklim şartları ile her dönemde önemli bir şehir merkezi olmuştur. Bursa'nın Bitinya ve Roma döneminde şehir dokusunun bugünkü gibi karmaşık olmadığı, kentin gelişmesine yönelik en önemli çalışmaların İmparator Trianus döneminde yapıldığı, Trianus'un özel temsilcisi Plinius'un mektuplarında kentin özgün yapılarıyla tasvir edilmesinden anlaşılır. Diğer büyük Roma şehirleri gibi Roma dönemi Bursa'sında da kütüphane, gymnasium, stadyum, hamam, hipodrom, tapınaklar ve sütunlu bir kent meydanı vardır. Bursa'nın kent yapısının Bizans döneminde de uzun süre fazla bir değişime uğramadığı, kent meydanının bulunduğu alanla, kamusal yapıların işlev değişikliğine uğrayarak da olsa varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Kentteki en önemli değişiklik sarayın yanında, bir iç kale inşa edilmesidir. Tekfur Sarayı olarak bilinen bu iç kale, Bursa'nın Osmanlı Devleti'ne başkentlik ettiği dönemde de bir idari merkez, yani saray olarak kullanılmıştır[67]. Bu iç kalenin üç tarafı doğal olarak korunaklı, bir tarafı ise hendekle çevriliydi. Kulelerle daha güvenli hâle getirilen kale, Osmanlılar'ın Bursa'yı uzun süre kuşatma altında tutmasına rağmen şehrin direnebilmesine imkân verecek biçimde oldukça müstahkem bir yapıdır[68]. Bursa'nın *"Prusias ad Olympum"* ismi Roma döneminde de aynen kullanılmış, Bizans döneminde ise kente sadece Prusa denilmeye başlanmıştır. İzmit, İznik ve Bursa Bithynia Krallığı'nın en önemli üç kentidir[69]. Bizans İmparatorluğu döneminde kent, suriçi ile sınırlı kalmış

---

[65] Zeynep Dörtok Abacı, **a.g.t.**, s.13.

[66] Neslihan Dostoğlu, "Bursa'da Geçmişten Günümüze Kentsel ve Mimari Değişim", **Osmangazi Belediyesi Hisar Dergisi, 'Eskinin Bursa'sı' sayısı**, t.y., s.20-31; Sevilay Kaygalak, **a.g.t.**, s.85.

[67] Raif Kaplanoğlu, "Bursa'nın Kentsel Gelişmesi", s.39-51.

[68] Yücel Öztürk, **a.g.t.**, s.40.

[69] Kâzım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.6-10; Bu dönem Bursa'sı hakkında geniş bilgi için bkz.: Charles Texier, **Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi,** Haz. K. Yaşar Kopraman, M. Yıldız, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara: 2002, Cilt: 1, s.193-200.

ve o dönemde İznik'in daha önemli bir merkez hâline gelmeye başlamasıyla daha çok yerel ve kendi hâlinde bir kent görüntüsü çizmiştir. Son olarak Bursa Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra gelişmeye başlamış, hızla büyüyerek 14. yüzyıl ve sonrasının canlı bir ticaret merkezi hâline gelmiştir[70].

3.2. Osmanlı Döneminde Bursa

6 Nisan 1326'da Bursa Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra Türkler hisar içine, hisar içindeki eski sakinler ise hisar dışına yerleşmişlerdi. Bursa'da o dönemde hisar içindeki bölge, bir saray ve manastır dışında kamu binalarına ve ticaret birimlerine sahip değildi. Kentin fethiyle birlikte Orhan Bey (sal.1326-1359), hisardaki Bizans manastırını cami hâline getirmiş, yanındaki tekfur sarayını da "Bey Sarayı"na dönüştürmüştü. Orhan Bey'in şehrin gelişmesine ve nüfusun artırılmasına yönelik çalışmaları sonucunda başkent hâline gelen şehirde; 1339 yılında hisar dışında bir cami, medrese, imaret, Emir Hanı/Bey Hanı ve Eski Bedesten olarak da bilinen bir han ve hamamdan oluşan bir külliye meydana getirilmişti. Külliye kısa sürede Osmanlı Bursa'sının merkezi hâline gelecekti. Hisar'da yeni oluşturulan mahalleler, buraya inşa edilen camiler ve mescitler etrafında şekillenmeye başlamıştı[71].

Kentin gelişerek büyümeye devam etmesinde şüphesiz sonraki dönemlerde oluşturulan külliyelerin etkisi ilk sıradadır. Osmanlı şehir planının egemen öğeleri cami, bedesten ve imaret siteleridir. Şehre ulaşan yollar bu birimlerde yoğunlaşır. Aralarında düzenli bir bağlantı bulunan bu odak noktaları arasında, ekonomik üretimin merkezi ve sahnesi olan çarşı ve pazar yerleri yoğun olarak bulunur. Bedesten şehrin ana merkezini oluştururken, etrafında hem konaklama hem de ticaret yeri olan hanlar yer almıştır. Genellikle burada da kentin büyük cami, ya da camilerinden bazıları yer alır. Şehrin büyümesi ise bu merkezden, daha sonraki Padişahlar tarafından oluşturulan diğer odak noktalarına doğru ivme kazanır[72]. Bu doğrultuda Orhan Bey'in ölümünden sonra I. Murad (Hüdavendigâr) döneminde (sal.1359-1389) kent merkezine biraz uzakta başka bir bölge yerleşime açılmış, buraya inşa edilen Hüdavendigâr Külliyesi ile Müslüman nüfusun burada yerleşmesi sağlanmıştı. Sırayla I. Bayezid (Yıldırım) döneminde (sal.1389-1402) şehrin en doğusuna bir külliye ile merkeze bir câmi-i kebir inşa edilmiş, I. Mehmed (Çelebi) döneminde (sal.1413-1421) I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi ile şehrin merkezini oluşturan Orhan Külliyesi arasına ve son olarak II. Murad döneminde (sal.1421-1451) I. Murad ile şehrin merkezi arasına külliyeler kurulmuştu. Bu külliyeler ile şehrin farklı yönlere doğru büyümesi sağlanmış, mahalleler oluşturulmuş, bu bölgeler sürekli imar faaliyetleri ile genişletilmiştir. Ticari birimlerle birlikte böylece klasik bir kent dokusu meydana getirilmiş, *"Osmanlı dönemindeki kentleşme modeli oluşmuştu"*[73]. Bu süreçte kentin sosyoekonomik zenginliği de artmış, Bursa önemli bir ticaret ve kültür merkezi hâline gelmişti. Başkent önce Edirne'ye daha sonra da İstanbul'a taşınsa da, Bursa önemli bir üretim ve ticari merkez olmaya devam etmiş, ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önceki süreçlere göre durağan bir döneme girmiştir[74].

---

[70] Z. Dörtok Abacı, **a.g.t.**, s.14.

[71] Z. Dörtok Abacı, **a.g.t.**, s.14-15.

[72] Özer Ergenç, "Payitaht Bursa'dan Hüdavendigâr Sancağı'na", **Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu: "Payitaht Bursa'nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri", (4-5 Nisan 2005) Bildiriler Kitabı** Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa: 2005, s.101-108.

[73] N. Dostoğlu, "Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişme", s.11.

[74] Daha geniş bilgi için bkz.: Abacı, **a.g.t.**, s.13-31.

3.3. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Uzanan Süreçte Bursa'da Kentsel Gelişim

19. yüzyılın hemen başlarında Bursa büyük bir yangın felaketine maruz kalmıştır. 1801 yılında meydana gelen büyük yangında Bursa'nın üçte ikisi yanmış[75], bu yangında yerleşim yerleri ile birçok mimari eserin yanında Osman Gazi Türbesi kapısı üzerinde asılı duran Selçuklu davulu ve alemi yok olmuştur[76]. 1855 yılında meydana gelen depremler ise Bursa'yı tam anlamıyla harabeye çevirmiştir. Osmanlı kentlerinin mekânsal yapısında 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süregelen durağan görünüm[77], Bursa özelinde yüzyılın başında ve ortasında yaşanan bu felaketlerin bir bakıma hızlandırıcı etkisiyle ve Tanzimat'ın yenilikçi anlayışı doğrultusunda ortaya konulan çalışmalarla hızla değişmeye başlamıştır. Başka bir deyişle Bursa'nın yaşadığı bu büyük felaketler, Bursa'da modern şehirciliğin yürütülebilmesi için gereken fiziksel ve idari ortamı yaratmış, şehir yöneticilerinin de bu bağlamda işini kolaylaştırmıştır[78]. Bu noktada Bursa, Tanzimat reformlarının başkent dışında uygulanmaya başlandığı ilk kent olacak; özellikle kent merkezi ve çevresinde yeni yolların açılması, var olanların genişletilmesi ve düzenlenmesi Bursa'nın kentsel değişiminin önemli bir boyutunu oluşturacaktır[79].

1855 depremleri sonrası, 1863-64 yılları arasında Bursa'nın yeniden imarı için görevlendirilen ve daha sonra vali olarak da Bursa'ya gelecek olan Ahmet Vefik Paşa[80], kentin bu anlamdaki gelişiminde önemli rol oynamıştır. 1863 yılı baharında göreve başlayan Vefik Paşa Yenişehir, İznik, Gemlik ve çevre il ve ilçelerinde yaptığı denetimler sonrası yeni bir Bursa kurmaya karar vermiş, bu amaçla Bursa'nın imarı için her gün yüzlerce işçi çalıştırılmıştır[81]. Vefik Paşa eyalet dahilindeki büyük kentleri Bursa'ya bağlamak amacıyla kendi denetimindeki Fransız, Alman ve İngiliz mühendislerin çalışmaları ile Kütahya, Kırşehir ve Yenişehir'i Bursa merkezine bağlayacak yeni yollar açtırmıştır. Bu çalışmalar bu alanda Anadolu'nun ilk örnekleri olmuştur. Kent merkezinde de yine onun döneminde depremlerden zarar gören Irgandı ve Setbaşı köprüleri onarılmış, Çekirge Köyü'nü Bursa'ya bağlayan yeni bir yol açılmış, şehir içi ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla yeni cadde ve sokaklar yapılmış, var olan yetersiz sokaklar yeniden düzenlenmiştir. Tüm bunlar Ahmet Vefik Paşa'nın kentin yol şebekesinin modernleştirilmesine yönelik hizmetleri arasındadır[82]. Kent içinde, kuzeydeki Deveciler Mezarlığı'ndan başlayıp merkezdeki Hükümet Meydanı'na varan Yeni Yol (Gemlik Caddesi) adlı geniş bir cadde açıldı. Bu caddenin yapılmasını, kentin ana sokaklarının genişletilip düzleştirilmesi ve çıkmazların kaldırılması izledi. Hisar'dan başlayıp Ulucami'nin güneyinden geçen ve kent merkezi boyunca

---

[75] Hasan Basri Öcalan, **B 97/302 Nolu Şer'iyye Siciline Göre Bursa'da Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 1992, s.6

[76] K. Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, Emek Basımevi, Bursa: 1948, s.36.

[77] N. Dostoğlu-E.Özlem Oral, "a.g.m.", s.221.

[78] Kaplanoğlu, "Bursa'nın Kentsel Gelişimi", **Bursa Defteri**, Mayıs 2008, Sayı: 31-32, s.42.

[79] Kaygalak, **a.g.t.**, s.178. Bursa kent planlamaları hakkında kapsamlı bilgi için bkz.: Rana Aslanoğlu, "Bursa Kent Planlama Tarihi", **Kent, Kimlik ve Küreselleşme**, Asa Kitabevi, Bursa: 1998, s.175-187; Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839-1908)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, VII/2 (2006), s.149-180.

[80] Ahmet Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişi olarak görev aralığı: 22 Mart 1863-Ekim 1864, valiliği ise 4 Şubat 1879-16 Ekim 1882. Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa görevleri ile ilgili bkz.: F. Abdullah Tansel, "Ahmed Vefik Paşa", **Belleten**, Sayı: 109, s.117-139, Ankara: 1964; M. Zeki Pakalın, **Ahmed Vefik Paşa**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul: 1942.

[81] R. Kaplanoğlu, "**Bursa'nın Kentsel Gelişimi**", s.42.

[82] Rana Aslanoğlu, **a.g.e.**, s.180; Kaygalak, **a.g.t.**, s.178; Dostoğlu-Oral, "a.g.m.", s.223.

ilerleyip Setbaşı Köprüsü'ne varan Saray Caddesi de genişletildi ve adı Hükümet Caddesi olarak değiştirildi. Bu yolun Setbaşı'ndaki ucundan başlayarak güneye Uludağ'ın eteklerine doğru ilerleyen ve Hünkâr Köşkü'ne ulaşan İpekçilik Caddesi de yine bu dönemde açıldı[83]. Bu çalışmalardan başka Ahmet Vefik Paşa'nın 1879-82 yılları arasındaki valiliği döneminde bazı mahalleler yeniden düzenlenmiş, Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen göçmenler için ızgara plan tipinde mahalleler kurulmuştur. Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişliği döneminde Bursa'nın ilk hastanesinin çekirdeği, Damad Efendi Konağı'nın bu amaca yönelik dönüştürülmesiyle oluşturulmuş, valiliği döneminde ise Osmanlı modernleşmesinin kentteki en önemli simgeleri olarak Batı mimarisi çizgileri taşıyan ilk saat kulesi[84], ilk büyük hastane, ilk belediye, ilk postane ve telgrafhane gibi yapılar kente kazandırılmıştı[85].

Ahmet Vefik Paşa'nın valiliğinden sonra da Bursa'nın kentsel gelişimi hem yeni inşa edilen sivil yapılar hem de kentsel planlama çerçevesinde açılan yeni caddeler temelinde sürdürülmüştür. Vali Nazif Paşa döneminde (1883-1885) Mudanya ve Uludağ yolları genişletilmiş, Geçit Köprüsü inşa edilmişti. Vali Mahmut Celalettin Paşa döneminde (1889-1891) Acemler-Karacabey arası yolu yapılmış, 1890'da şehrin ikinci saat kulesi inşa edilmiş, Ziraat Mektebi açılmıştır. Vali Ahmet Münir Paşa döneminde (1891-1897) Maksem Caddesi açılmış, abidevi bir askeri okul, bir ipekçilik okulu ve bir mülki idâdinin inşaatları tamamlanıp açılışları yapılmış, Sanayi Mektebi tam kapasiteyle hizmet vermeye başlamıştır. Vali Reşid Mümtaz Paşa döneminde (1903-1906) hükümet caddesinin kuzeyinde, doğu-batı doğrultusunda konumlanan ve günümüzde Cumhuriyet Caddesi olarak adlandırılan Hamidiye Caddesi açılmıştır[86], Sanayi Mektebi'ne gelir getirmek amacıyla kiralanacak olan iki büyük Neoklasik konak Hamidiye Caddesi'ne, yeni hastane binaları Gureba Hastanesi yanına ve şehrin üçüncü ve son saat kulesi Tophane Meydanı'na inşa edilmiştir. Sanayi Mektebi yapıları da bu tarihlerde kısmen yenilenerek mevcut ihtiyaçlara göre düzenlenmiştir. *1324 Bursa Vilayet Salnamesi*, o tarihlerde kentin genelinde mevcut bulunan yapıları/kurumları ve mekânları, adetleri itibarıyla vermiştir. Buna göre, Bursa şehrinde bir kasr-ı hümâyun, bir dâire-i hükümet, bir dâire-i askeriye, bir telgrafhane, iki hasta ve bimârhane, on altı karakol, bir belediye dâiresi, bir reji nezâreti dâiresi, bir medrese-i muallimin, bir harir darüttalimi, birer mekteb-i idâdi-i mülki ve askeri, bir mekteb-i rüşdiye-i askeri, bir inâs mektebi rüşdiyesi, bir sanayi mektebi, elli dört ibtidâi mektebi, cemâat-ı gayrimüslimeye ait on dört mekteb ve 13.980 hane, 4.228 dükkân, dört yüz otuz üç kahvehane, sekiz yüz yetmiş üç arsa, yirmi bir otel, seksen altı han, üç yüz kırk beş oda, yüz on yedi fırın, beş yağhane, dokuz eczahane, kırk iki

[83] F. A. Tansel, "a.g.m.", s.130; Beatrice St. Laurent, "Bir Tiyatro Âşığı: Ahmed Vefik Paşa ve XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Şekillenmesi", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, s.88; Kaygalak, **a.g.t.**, s.179; Dostoğlu-Oral, "a.g.m.", s.223; Kaplanoğlu, **"Bursa'nın Kentsel Gelişimi"**, s.43; Dostoğlu, "Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişme", s.20-21; Z. Dörtok Abacı, "Bursa'nın Kent Dokusundaki Değişim (18.-19. Yüzyıl)", s.178-180.

[84] Uzun yıllardır Bursa'nın ilk saat kulesinin Sultan Abdülaziz döneminde inşa edildiği bilinmekteyken, bu çalışma kapsamında ilk saat kulesinin Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği döneminde inşa edildiği ortaya konulmuştur. Yine çalışma kapsamında yerel bir gazetede tespit edilen bilgilerden hareketle saat kulelerinin ikincisinin de 1890 yılında inşa edildiği, 1893'te lodos nedeniyle yıkıldığı ve hemen ardından bu ikinci saat kulesinin onarıldığı tespit edilmiştir. Bilindiği üzere günümüzdeki üçüncü saat kulesi ise 1905'te inşa edilmiştir, bkz.: **Bölüm 4, Bursa Saat Kuleleri**.

[85] Laurent, "Bir Tiyatro Âşığı", s.86-87, 90-92.

[86] Dostoğlu-Oral, "a.g.m.", s.223-24; Dostoğlu, "Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişme", s.23; Abacı, "Bursa'nın Kent Dokusundaki Değişim (18.-19. Yüzyıl)", s.180; Kaplanoğlu, "Bursa'nın Kentsel Gelişmesi", s.44-45; Kaygalak, **a.g.t.**, s.180.

harir fabrikası, kırk yedi böceklik, altı kiremit ve çömlekhane, otuz bir tabakhane, bir şişehane, bir balıkhane, üç matbaa, bir tiyatro, yüz on dört ahır ve arpalık, altmış dört değirmen, yüz seksen sekiz cami ve mescid-i şerif, bir fetvahane, iki muvakkithane, yetmiş türbe-i şerife, yirmi yedi medrese, sekiz imaret, otuz dokuz tekke, yüz elli altı kabristan, on kilise, dört havra, bir metrepolithane, iki murahhasahane, beş yüz yetmiş altı çeşme ve şadırvan, yirmi dört köprü ve dokuz meydan ve mesire alanı bulunmaktadır[87]. Özetle, çalışma içerisinde görüleceği üzere 1855-1926 yılları arasında Bursa'da kentin modern simgeleri hâline gelmiş okullar, hastane binaları, idari ve askeri yapılar, köşk, hapishane ve saat kuleleri gibi pek çok sivil ve askeri yapı inşa edilmiş, depremler nedeniyle zarar gören dini yapıların onarımları yapılmış, bazı dini yapılar yeniden inşa edilmiştir. Bu süreçte Bursa merkezinde inşa edilen askeri ve sivil idâdiler, dini mimari örneklerin yanında tam anlamıyla *"kent fizyonomisinin büyük boyutlu öğeleri"*[88] hâline gelmiştir.

3.4. 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa'nın Kâğıda Düşen Yansımaları: Suphi Bey ve Fransız Sigorta Haritaları

Bursa'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan yeniden kuruluşu, depremlerden hemen sonra 1857'de Bursa'ya gelerek şehrin kadastro planını çıkaran mühendis ekibinin hazırladığı 1/1600 ölçekli plan çerçevesinde yürütülmüştü. Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa'daki çalışmalarında da bu plan belirleyici olmuştur[89].

1855 depremlerinden sonra hazırlanan bu planı ilk kez tanıtan Leila Erder'dir. Erder'e göre; *"Bu çalışmaya 1855'de kent merkezinin büyük bir kısmını yıkan zelzeleden sonra başlanmış ve o anda yıkılmış veya ayakta duran bütün binalar, büyük bir titizlikle tek tek sokak numaralarına kadar kaydedilmiştir. Ticari ve dini binaların hâkim olduğu kent merkezinde her han ve külliyenin ve bunların çeşitli resimlerinin adı harita üzerinde belirlenmiştir"*[90]. S. Shaw'ın *"The new cadastral system was first carried out successfully in the sancaks of Bursa and Janina in 1858 and I859"*[91] ifadeleriyle Bursa'yı yeni kadastro sisteminin 1858'de başarılı bir şekilde uygulandığı ilk sancaklardan biri olarak sayması da, merkezi idarenin deprem sonrası Bursa'yı yeniden düzenleme amacında başarılı olduğunu ve bu kadastro planının etkisini göstermektedir. Kepecioğlu'na göre; *"1274/1857'de Harbiye ve Topçu Harbiyesi hocalarından ve bilgili askerlerden bir heyet Bursa'ya gelmiş, o zaman miralay ve kaymakam olup, sonraları Osmanlı ordusunda herkese kendilerini tanıtarak son rütbelere kadar eren Gazi Osman Paşa, Ali Saib Paşa, Macar Mehmed Ali Paşa, Tevfik Paşalar ve Defter-i Hâkânî Nâzırı Subhi Bey de başta bulunarak Bursa'nın pek güzel ve mufassal bir planını resmeylemişler ve 1278/1861'de bu plân Mühendis Mektebi Matbaası'nda basılmıştır"*[92].

Osmanlı Arşivi'nde bu planla ilgili Mayıs 1859 tarihli bir belge, *"tanzim olınmış olan Burûsa şehri*

---

[87] **1324 Bursa Salnamesi,** s.280-81.
[88] D. Kuban, **a.g.e.**, s.598.
[89] Laurent, "Bir Tiyatro Âşığı", s.86.
[90] Leila Erder, "a.g.m.", s.97.
[91] Stanford J. Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 6, No. 4 (Oct., 1975), pp.421-459.
[92] Kâmil Kepecioğlu, "Harita", **a.g.e.**, Cilt: 2, s.150; Ayrıca bkz.: Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, s.199. Baykal'a göre ekibin başkanlığını Gazi Osman Paşa yapmıştır, bkz.: Baykal, **Bursa ve Anıtları,** s.23.

haritası 'utufetlû Subhi beg efendi hazretlerinin bir kıt'a takriri ile beraber...'arz ve takdim kılındı zikrolınan haritanın...müsveddesinden lüzûmı mikdârının tab' itdirilerek birer nüshasının meclis ve mahkeme-i eyâlet ve meclis-i vâlâda ve dîvân-ı hümâyûn kaleminde hıfz itdirilmesi hakkında" çıkarılan bir iradedir[93]. Belge metninden anlaşıldığı üzere, Suphi Bey tamamlanmış hâliyle bu haritayı Mayıs 1859'da üst makamlara sunmuştur. Haritanın mühendishanede basılması ise harita üzerindeki tarih dikkate alınırsa 1278/1861-62 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle harita 1862 tarihiyle anılmaktadır. Özetle 1857'de hazırlanmaya başlanan Bursa'nın bu ilk kadasto planı 1859 başlarında tamamlanmış ve Padişah'a sunulmuştur. Dolayısıyla bu plan Bursa'nın 1857-1859 tarihleri arasındaki mevcut durumunu gösterdiğinden, planın *"1857-59 Suphi Bey Haritası"*[94] olarak adlandırılmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir. Nitekim bazı çalışmalarda görülen ve bu planın 1861-62 yıllarında hazırlandığı şeklinde yorumlanabilecek ifadeler[95] de böylelikle daha doğru bir nitelemeye kavuşacaktır.

Harita tarihlendirilmesi konusundaki bir başka karışıklık da, Bursa'nın 1890'larda hazırlanan bir sigorta haritası hakkındadır. Bu harita Raif Kaplanoğlu arşivinde olup ilkin Sevilay Kaygalak tarafından bir doktora çalışmasında kullanılmıştır. Kaygalak bu harita için *"1880'li yıllarda, bir Fransız sigorta şirketi tarafından hazırlanmıştır."* ifadelerini kullanmış, harita tarihlendirmesi konusunda bir açıklama yapmamış ve bu harita 1880'li yıllara atfen bu şekilde tarihlendirilmiştir[96]. Ancak bu çalışma kapsamında ele alınan yapılar üzerinde yapılan incelemelerde, haritanın atfedildiği tarihten çok sonra inşa edilmiş bazı yapıların harita üzerinde gösterildiği tespit edilmiştir. 1894'te açılan İpekçilik Mektebi binasının bu harita üzerinde gösterilmesinin tespitinden sonra, 1880'li yıllara ait olamayacağı düşüncesiyle bu haritanın yeniden tarihlendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Bursa kent tarihi literatürüne 1880'li yılların haritası olarak giren bu haritanın, yukarıdaki gerekçeye dayanarak en azından 1893-94'e tarihlendirilmesinin mümkün olabileceği görülmüştür. Bu nedenle çalışma içerisinde bu harita 1893-94 olarak tarihlendirilmiş, "1893-94 FSH" olarak kısaltılmıştır.

---

[93] BOA.İ.DH.432.28579.2.1 (Tarih: H.20 L 1275/M.23 Mayıs 1859). İrade: H.24 L 1275/M.27 Mayıs 1859)

[94] Çalışma içerisinde bu harita "1857-59 SBH" olarak kısaltılmıştır.

[95] Bu ifadeyi ilk kullanan Erder'dir: *"1861-62 yıllarında Erkân-ı Harbiyeden bir ekibin kadastrocu Suphi Bey yönetimi altında Bursa Kentine ait 1/1600 ölçekte hazırladıkları bir harita İstanbul'da basılmıştır."* ifadesi için bkz.: Erder, "a.g.m.", s.97; Aynı paraleldeki bir başka ifade S. Kaygalak'ta görülür: *"Suphi Bey başkanlığındaki Erkân-ı Harbiye memurlarınca 1278 (1861-1862) yılında hazırlanmış bir kent planıdır."* Bkz.: a.mlf., **a.g.t.**, s.22; Bir benzeri; *"1855 yılındaki büyük Bursa depreminin ardından Erkân-ı Harbiye'den bir ekip, kadastrocu Suphi Bey'in yönetiminde 1861-62 yıllarında Bursa kentinin 1/1600 ölçekli haritasını hazırlamakla görevlendirilmiştir."* Bkz.: Dostoğlu-Oral, "a.g.m.", s.223.

[96] Kaygalak, **a.g.t.**, s.22. Yasemin Avcı SBH ile ilgili yukarıda belirtilen görüşe daha yakın bir ifadeyle haritanın 1858-59 yıllarında hazırlandığını belirtirken, Fransız sigorta haritası konusunda o da 1880 tarihini kullanmıştır, bkz.: Y. Avcı, **Osmanlı Hükümet Konakları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 2016, s.59, 274, 276.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E BURSA'DA MİMARLIK ORTAMI

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E BURSA'DA MİMARLIK ORTAMI

4.1. İnşa Edilen Yapılar

Bu bölümde, çalışmaya konu olan süreçte Bursa'da inşa edilen sivil ve dini mimari örneklerden seçilen eserler kronolojik sıraya göre incelenmiştir. Verilen sivil mimari örneklerin birkaçı dışında, günümüze ulaşan diğer yapılar halen işlevi kapsamında, ancak pek çok kez restore edilerek kullanılmaya devam etmektedir. Dini yapılar başlığı altında verilen örnekler ise Tanzimat'tan sonra inşa edilen yapılar arasından seçilerek ilgili başlıkları altında incelenmiştir. Bu yapılar da eskilerinin üzerine devrin mimari anlayışı doğrultusunda inşa edilmiş ve yine pek çok kez onarım geçirerek günümüze kadar ulaşmıştır.

4.1.1. Sivil Yapılar

Bu bölümde on yedi sivil mimari örneği incelenmiştir. Bu yapılardan *Kız Muallim Mektebi, Hamidiye Mekteb-i Muallimin, Gureba Hastanesi, Bursa Vali/Hükümet Konağı, Hamidiye Sanayi Mektebi, Harir Darüttahsili* (Ziraat Mektebi bünyesinde inşa edilen yapı), *Hapishane* ve *Jandarma Dairesi* yapıları günümüze ulaşmamıştır. Diğer yapılardan bazıları ise *Fransız Kilisesi* ve *Erkek Lisesi* gibi ya kompleks bünyesindeki diğer birimlerini kaybetmiş olarak tek kalmış ya da zamanla değişen ve gelişen şartlara göre *Askeri Lise* veya *Ziraat Mektebi* gibi yeniden şekillendirilmiştir. Bunların dışında, *Saat Kulesi, Harir Darüttalimi (İpekçilik Mektebi), Adliye, Muhasebe* ve *Defterdarlık* binaları gibi büyük oranda özgünlüğünü koruyan yapılar da bulunmaktadır. Sivil yapıların büyük çoğunluğunu mesleki, idari ve askeri gibi farklı alanlarda kurulan okullar oluşturmuştur.

4.1.1.1. Kasr-ı Hümâyun

Sultan Abdülmecid'in (salt. 1839-1861) Bursa ve civarını kapsayan bir yurt gezisi kapsamında Bursa'ya geleceği haberi üzerine,[97] 1844'te dönemin Bursa valisi Salih Paşa tarafından yaptırılan ve günümüzde Hünkâr Köşkü (Res.4.1, 4.2) olarak bilinen yapı, Meşrutiyet'ten sonra *"Millet Köşkü"* adını almıştır[98]. Kentin güneyinde, Uludağ eteklerinde ve Gökdere'nin doğusunda kalan bu bölgede, bir rivayete göre Ebu Şahme Şeyhi Hasip Efendi'nin kulübeli bir bahçesinin bulunduğu[99] ve buraya 19 gün gibi kısa bir sürede sıvama yöntemiyle köşkün inşa edildiği belirtilmektedir[100] (Hrt.4.1, 4.2). Padişah'ın bu gezisi için önceden şehrin ihtiyaçlarına göre hazırlık ve çalışmalar yapmak amacıyla binden fazla işçi istihdam edilmiş, bu çalışmalar sırasında Kasr-ı Hümâyun *"sihirbazlar gibi kısa*

---

97 Yılmaz Akkılıç, "Beş Padişahın Bursa Gezileri", **Bursa Defteri**, s.37-46.

98 Kâmil Kepecioğlu, "Millet Köşkü", **Bursa Kütüğü**, Cilt: 3, s.196-197; A. M. Turgut Koyunluoğlu, **Bursa ve İznik Tarihi**, Vilayet Matbaası, Bursa: 1935, s.100.

99 Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. M. Fatih Birgül, s.196.

100 Akkılıç, "a.g.m.", s.42; Baykal'a göre; Kasr-ı Hümâyun'un yerinde Şerif Efendi isimli birinin köşkü bulunmaktaydı ve burası Sultan Abdülmecid gelmeden hemen önce satın alınıp yıkılarak bahsettiği köşk yapılmıştır, bkz.: Baykal, **Bursa ve Anıtları,** s.124; Kepecioğlu, "ahalinin gayret ve çalışmalarıyla" ifadesini kullanırken, 19 günde bitirildiğine dair bilgi vermez, bkz.: Kepecioğlu, "Millet Köşkü", **a.g.e.**, s.196-197.

sürede güzel bir şekilde" yapılmış, içi en iyi şekilde ve zevkle döşenmiştir[101]. O dönemde Bursa'ya gelmiş bazı yabancı seyyahların seyahatnamelerinde anlatıldığı şekliyle, Köşkün bu kadar kısa sürede yapılabilmesinin nedeni, binanın malzemelerinin büyük bir kısmının kesilmiş, şekillendirilmiş, boyanıp verniklenmiş olarak hazır bir biçimde İstanbul'dan getirilmesidir. Köşk, Sultan Abdülmecid'in ziyaretinden sonra bir daha kullanılmamış, uzun bir süre terk edilmiş bir yapı olarak kalmıştır[102]. Sultan Abdülmecid'den sonra bu köşkü Bursa ziyaretleri sırasında kullanan bir diğer padişah, Nisan 1862 tarihinde şehzadeleri ile birlikte kente gelen Sultan Abdülaziz olmuştur[103] (salt.1861-1876). Sultan Abdülaziz, özellikle 1855 depremlerinin şehirde yol açtığı hasarı incelemek ve mali sıkıntılardan dolayı yeteri derecede devlet desteği sağlanamadığı için onarımları yapılamayan mimari eserlerin durumunu yerinde görmek istemiştir. Bu amaçla şehre gelen Abdülaziz de bu köşkte kalmıştır[104]. Son olarak bu köşkü, Eylül 1909 tarihindeki ziyareti sırasında Sultan V. Mehmed Reşad kullanmıştır[105].

Hünkâr Köşkü'nün civarındaki yapı ve bahçeler zamanla ihtiyaca göre kamulaştırılmış ve köşkün etrafı açılmıştır. 1905 tarihli bir belgeye göre; köşkün etrafında bu tür mülke sahip olan kişilerden biri de, Bursa Duyûn-u Umumiye Nâzırlığından emekli Rasim Paşa'dır. Paşa'nın vefatından sonra onun Kasr-ı Hümâyun yakınlarındaki köşkü ile köşkün bitişiğindeki bahçesi, bu arsaya okul inşa etme amacıyla Fransız konsolosunun kardeşi tarafından satın alınmak istenmiştir. Söz konusu girişim, arazinin devlet tarafından 450 lira bedelle vilayet mal sandığına mubayaa edilmesiyle sonuçsuz bırakılmıştır[106]

Tanzimat'ın ilk yıllarının Bursa'sının, Batılılaşma akımının ilk örneklerinden biri olup daha çok eklektik bir üslup barındıran bu ilk kamu yapısı, iç mekân düzeni olarak geleneksel bazı izler taşır. Dış yapıda sadelik, iç kısımda özellikle tavan yüzeylerinde yoğun görülen kalemişi süslemeler, varak kaplama, bu üslubun belirgin özelliklerini oluşturur (Res.4.4, 4.8, 4.9). Kuzey, doğu ve batı cephelerinden iki katlı, güney cephesinden ise tek katlı görünen köşkün dört cephesinde, daire içinde yeşil zemin üzerine sarı renkte beş köşeli yıldız motifi dikkat çeker. Köşkün toplam alanı 450 m²dir[107]. İki katlı olarak inşa edilen yapının zemin katının girişi güney cephesindedir. Zemin kattaki holden, duvarları ve tavanı gösterişli büyük kabul salonuna geçilir (Res.4.6). Salonun doğusunda Sultan'ın yatak odası ve yanında da bir başka oda ile batısında diğer bir oda bulunur (Şekil 4.1). Bu kattaki en küçük oda ise dinlenme odasıdır. Ortasında küçük mermer bir havuz ve fıskiye bulunan bodrum ka-

---

[101] Schneider, E. C. A., **Letters From Brousa Asie Minor**, Letters VII, s.73; Fahri Yıldırım, **a.g.t.**, s.634-35

[102] F. Yıldırım, **a.g.t.**, a.y.

[103] Vasileios Kandes, **Kuruluşundan 19. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Gaye Kitabevi, Bursa: 2009, s.105, Mülazım Abdülkadir, **a.g.e.**, s.201.

[104] Akkılıç, "a.g.m.", s.44-45, Baykal, **a.g.e.**, a.y.

[105] Mülazım Abdülkadir, **a.g.e.**, s.205; *Resimli Kitap* adlı süreli yayının 14 Ağustos 1909 tarihli sayısında görülen Kasr-ı Hümâyun fotoğrafının altında, *"Padişahın Bursa'ya teşriflerinde ikamet edeceği yer"* olarak bugünkü yapı gösterilmiştir, bkz.: **Resimli Kitap**, Cilt: 2, f.11, s.1091 (R.1 Ağustos 1325); Doktor Osman Şevki [Uludağ], **Bursa ve Uludağ**, s.94 (O. Ş. Uludağ, eserinin bu kısmında üç gün süreyle Sultan Reşad'ın bu köşkte kaldığını yazmakla birlikte, köşkün Sultan Abdülaziz tarafından yaptırıldığını ifade eder ancak bu bilginin kaynağını vermez, bkz.: s.93). Beatrice St. Laurent de Osman Şevki Uludağ'ın bu ifadesini kaynak göstererek Abdülaziz döneminde bir köşk yapıldığından bahseder, bkz.: **Ottomanization and Modernization The Architecture and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914**, 1989 Harvard University Yayımlanmamış Doktora Tezi, s.109-110.

[106] BOA.BEO.2649.198638 (Tarih: H.22 C 1323/M.24 Ağustos 1905).

[107] Zehra Anbartepe, "Geçmişten Günümüze Hünkâr Köşkü", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-III**, s.212.

tında bir salon, yemek odası, servis odası ve diğer odalar bulunur (Res.4.7). Odaların tavanları ve duvarları, detaylı bir şekilde ve ince işçilikli çeşitli motiflerle süslenmiştir. Bahçenin güney duvarında, Kütahya çinisi[108] ile yapılan, üzeri geniş bir ahşap saçak ve kiremit kaplı bir çatı ile örtülü gösterişli bir çeşme yer alır. Kuzey cephesinden Bursa Ovası'na bakan kısımda bulunan kameriyenin üzerini ise büyük bir tuğra ve Osmanlı arması süslemekteydi. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu arma yapıdan kaldırılmıştır (Res.4.5). 1844'te yapılan köşk, yapımından hemen sonra atıl vaziyette kalmış ve bir daha kullanılmamıştır. IRCICA kayıtlarında -*tarih ve isimlendirmelerinde bir yanlışlık olduğu düşünülen*- 1886 tarihli ve Kasr-ı Hümâyun olarak geçen bir fotoğrafta (Res.4.3)[109] görülen bina, mevcut Hünkâr Köşkü'nün civarında ancak ondan tamamen farklı ve daha çok bir konak yapısı şeklindedir. Bu bahsi geçen farklı yapı, Bursa Duyûn-u Umumiye eski nâzırı Rasim Paşa'nın vefatından sonra Kasr-ı Hümâyun yakınlarındaki istimlak edilen konağı olmalıdır.

Kasr-ı Hümâyun'un 1844'teki inşa tarihinden sonraki onarım süreçlerine dair Osmanlı Arşivi'nde tespit edilebilen belgelerden ilki[110] Mart 1887 tarihlidir. Belgede *"Abdülmecid Han'ın Bursa'da inşâ-gerdeleri olup mâil-i harâb olan kasr-ı hümâyun'un"*, Belediye tarafından yapılan tamirinin *"reside-i hadd-ı hitam olduğu"*, yani bitirildiği belirtilmektedir. İnşa edildiği 1844 yılında dönemin padişahını ağırladıktan sonra uzun bir süre atıl vaziyette kaldığı, 1887 tarihli bu yazışmadaki *"mâil-i harâb"* nitelemesinden anlaşılmaktadır. Yazışmanın devamında hem yapının hem de yapı içerisindeki eşyaların korunması için, Enderun'dan yetişmiş ve Bursa'da ikamet eden Edhem Efendi isimli bir kişinin bekçibaşılığına tayini hususunda valilikten yazı yazıldığı görülmektedir[111]. Yapının bu onarımı, Belediye bünyesinde o tarihlerde Mühendis olan Avenik ile Kalfa Penayut'un sorumluluğunda yürütülmüş olmalıdır[112].

Nisan 1887 tarihli belgedeki[113] *"Kasr-ı hümâyûn'un hitâm-ı tâmirâtında şân-ı âliye muvâfık suretde tefrişine irâde-i seniyye…şerefsâdır olmakla"* ifadesinden, onarım işlerinin hemen akabinde yapının kapı ve pencere perdeleri ile döşemeleri için bir irade çıktığı ve bu amaçla keşif defteri ile planın hazırlanmasının istendiği anlaşılmaktadır. Bursa valiliğinden, tefrişat işleri için *"20.000 kuruştan ziyâde para sarfına, hâlihazır hazine müsaid olmadığından olmikdâr ile tesviye-i maslahat olunması"*, yani mali yetersizlikler nedeniyle, 20.000 kuruştan fazla para harcanmaması, bu miktarla gerekli düzenlemelerin yapılması istenmiştir. Ancak vilayet bu talebe kulak asmamış olacak ki, *"kasr-ı hümâyunun*

---

[108] Neslihan Dostoğlu, **Bursa Fotoğrafları**, s.396.

[109] Bu fotoğrafın IRCICA arşivindeki diğer iki görselinden biri (no. 90761/19) Fransızca "Kiosk" ve diğeri (no. 90449/25) Osmanlıca "Kasr-ı Hümâyun" olarak geçmektedir. Günümüzdeki mevcut yapıya ait iki fotoğraf daha vardır, bkz.: No. 90752/16 ve 90752/17. Bu fotoğrafın hem tarihlendirmesinde hem de isimlendirmesinde yanlışlık yapılmıştır. Bu fotoğraflar, kayıt bilgilerindeki hatalı nitelemeler düzeltilmediği için, İÜNEK ve IRCICA fotoğraf arşivini kaynak olarak kullanan araştırmacılarca da bu şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Yakın tarihli bir çalışmada da bu durum tekrarlanmıştır, bkz.: Fatih Önen, **Osmanlı Devleti'nde Fotoğrafçılığın Gelişimi ve Fotoğrafın Tarihsel Kaynak Değeri**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: 2016, s. 132. Ayrıca bu fotoğrafta dikkat çeken arka plandaki yapının da ne olduğu konusunda kaynaklarda hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır.

[110] BOA.İ.DH.1023.80687 (Tarih: H.11 C 1304 / M.7 Mart 1887)

[111] Belgeye göre; adı geçen kişi, *"çırağlık maaşına 300 kuruş zammile kasrın bekçibaşılığına tayin"* edilmiş, yanına bir de 200 kuruş maaşla bir yardımcı verilmiştir.

[112] Bkz.: Ek-2: Tablo 2.

[113] BOA.DH.MKT.1502.84 (Tarih: H.9 Ş 1305/M.21 Nisan 1888)

*yalnız kapı ve pencere perdeleri ile döşemelerine ve levâzımat-ı sâiresine 19.989 kuruş sarf olunup mefruşât-ı sâire-i zaruriyesine karşılık bulunamadığı için emr-i tefrişin şân-ı âliye muvâfık bir surette ikmal olunamadığı"*nı ve *"gelecek ecnebî zevâtın açıkta kalacaklarını"* da gerekçe göstererek, hazırlanan keşif defterleri gereğince tefrişin tamamlanması için, 53.000 kuruş daha ödenek talep etmiştir. Haziran 1887 tarihli diğer belgede[114], Kasr-ı Hümâyun'un tefrişâtına ait olduğu önceki belgelerden anlaşılan resim ve keşif defterinin[115], *"fenn-i mimâriye ve tasarruf kaidelerine"* uygunluğunun Şehremaneti'nce incelenmesi istenmiştir. Plan ve keşiflerin fenn-i mimâri'ye uygun olmasının[116] yanı sıra, bütçenin de tasarruf kurallarına uygun bir şekilde kullanılmasının merkezce dikkatle takip edildiği görülmektedir. Her ne kadar plan ve keşiflerin mevcut kıstaslara uygunlukları konusunda bürokrasi hassas davransa da, bazen bu plan ve defterlerin bizzat kendileri sorun olabilmektedir. Bursa Kasr-ı Hümâyun örneğinde olduğu gibi, vilayette hazırlanıp bir mazbata ile merkeze takdim edilen keşif defterinin nüshaları bazen vilayetin ilgili kaleminde *"zayi"* olabilmekte ve merkezden ikinci nüshasının çıkarılarak tekrar vilayete yollanması istenebilmektedir[117]. Bunlardan başka Osmanlı Arşivi'nde taranılan belgeler arasında, 1887-1888 tarihli yazışmaların akabinde 1892 tarihinde yine yapının (niteliği-boyutu-aksamı belirtilmeyen) tamiri için keşfi gereğince 4.950 kuruşluk bir harcama yapılmasının gerekli olduğu anlaşılıyor[118]. Bu belgelerden yaklaşık yirmi yıl sonra, Hüdavendigâr Valisi Azmi Paşa, Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği 16 Mayıs 1909 tarihli telgrafta, gazetelerden Sultan V. Mehmed Reşad'ın çok yakın bir zamanda Bursa'ya geleceğini öğrendiğini, fakat Sultan'ın Bursa'da bu köşkte ikameti için burasının ihtiyaç duyduğu tamir ve tefrişine, zaman yetersizliğinden dolayı imkân olmadığını ifade eder. O yüzden de Sultan'ın şehre vardığında ikameti için başka bir yerin tahsis edilmesini, bu amaçla da merkezden yeteri kadar ödenek talep eder[119]. Ancak, Azmi Paşa'nın bu telgrafına karşılık vilayete Dâhiliye Mektûbi kaleminden gönderilen 18 Mayıs 1909 tarihli telgrafta ise Sultan'ın ikameti için bu köşkten başka Bursa'da uygun bir yer olmadığından, burasının bir an evvel hızlıca tamir ve tefriş edilmesi istenmiştir[120]. Nitekim bu son belgenin tarihi dikkate alınırsa Sultan'ın ziyaretine kadar yaklaşık dört ay içerisinde Köşk gerektiği gibi düzenlenmiş ve Sultan'ın ikametine uygun hâle getirilmiştir. Bursa'yı ziyaret edecek son Osmanlı Padişah'ı olan Sultan V. Mehmed Reşad için yapılan 72.000 kuruşluk onarım masraflarının, *"Ebniye-i seniyye tamirat tertibi"*nden ödenmesi vilayetçe istenmişse de, Maliye Nezâreti'nce bu hususta *"yapılacak bir şey yoktur"*. Bu sefer, *"Hazine-i Hassaca icabına bakılması"* istenmiştir. Ancak Hazine-i Hassa'nın da gerekli masrafı karşılamasına *"tahammülü bulunmadığı"* belirtilmiştir. Neticede, Meclis-i Vükelâ kararı sonucu buna izin verilmemiştir, ancak iç döşemeleri ve diğer mefruşatının Hereke Fabrikası üretimlerinden karşılanması kararlaştırılmıştır[121]. Sultan V. Mehmed Reşad'ın ziyaretinden yaklaşık

---

[114] BOA.DH.MKT.1423.112 (Tarih: R.21 Mayıs 1303/M.2 Haziran 1887)

[115] Belgede bahsedilen keşif defter ve hazırlanan planı, henüz bulunamamıştır.

[116] İncelemeler Şehremâneti Hendesehânesi mühendislerince yapılır, burada keşif defteri ve resim/plan/kroki/harita örnekleri çıkarılıp tasdik edilirdi, bkz.: BOA.DH.MKT.1437.58.1.1 (Tarih: H.18 Za 1304/M.8 Ağustos 1887)

[117] BOA.DH.MKT.1566.8.1.1 (Tarih: R.7 Teşrinisani 1304/M.19 Kasım 1888)

[118] BOA.DH.MKT.1975.10 (Tarih: H.25 Z 1309/M.21 Temmuz 1892) Bu defter de henüz bulunamamıştır.

[119] BOA.DH.MKT.2815.69.02.01 (Tarih: R.3 Mayıs 1325/M.16 Mayıs 1909)

[120] BOA.DH.MKT.2815.69.05.02 (Tarih: R.5 Mayıs 1325/M.18 Mayıs 1909). Belgeden, o senenin *Ebniye-i seniyye tamirat tertibi*'nin bütçesinin 48 bin lira olduğu anlaşılmaktadır.

[121] BOA.MV.128.39 (Tarih: H.17 Ca 1327/M.6 Haziran 1909)

on yıl sonra Köşk'ün daha başka ziyaretçilerinin de olduğu anlaşılıyor. Ancak, Bursa'ya gelecek olan Şeyh Sunûsi'ye tahsis edilen köşkün tamire ihtiyacı olduğundan, Şeyh'in burada ikametinin uygun olmayacağı merkeze bildirilmiştir[122].

Sonuç olarak, yapının inşa ve onarımları hakkında kullanıma açılmış arşiv kaynaklarından yeteri kadar veri elde edilememiştir. 19 ve 20. yüzyılda dönemin üç padişahına ev sahipliği yapan, ara dönemlerde ise bakımsız ve atıl durumda kaldığı anlaşılan Kasr-ı Hümâyun, Tanzimat'ın ilk yıllarında Batılı tarzda Bursa'nın en eski kamu yapısı/resmi konutu olarak inşa edilmiştir. Kasr-ı Hümâyun, günümüzde Hünkâr Köşkü adıyla Büyükşehir Belediyesi bünyesinde sosyal tesis niteliğinde hizmet vermeye devam etmektedir.

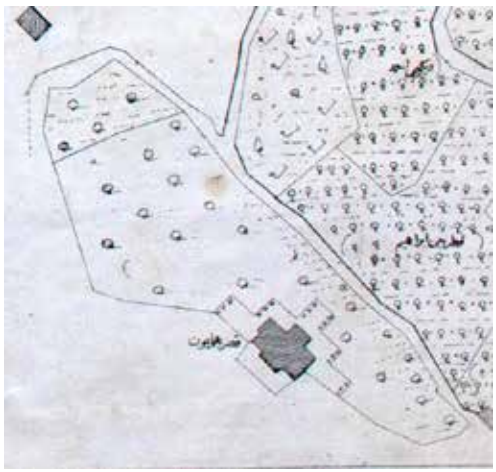

Harita 4.1. "Kasr-ı Hümâyun". (Kaynak: 1857-59 SBH)

Harita 4.2. "Kasr-ı Milli". (Kaynak: *1927 Bursa Salnamesi*)

[122] BOA.DH.KMS.52.61 (Tarih: H.14 Ş 1337/M.15 Mayıs 1919)

Resim 4.1. Kasr'ın Güneydoğudan Görünüşü,
1890 Civarı. (Kaynak: İÜNEK-779-28-0023)

Resim 4.2. Kasr'ın Kuzeybatıdan Görünümü,
1890 Civarı. (Kaynak: İÜNEK-779-28-0021)

Resim 4.3. *"Le Kiosque Imperial a Brousse"*. (Kaynak: İÜNEK-90758/20)

Resim 4.4. Kasr'ın Güneybatıdan Görünüşü. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.5. Kasr'ın Kuzey Cepheden Görünümü (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.6. Kasr'ın Kabul Salonu. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.7. Kasr'ın Alt Kat Salonu. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.8, 4.9. Kasr'ın Salonlarından Tavan Süslemesi Örnekleri. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

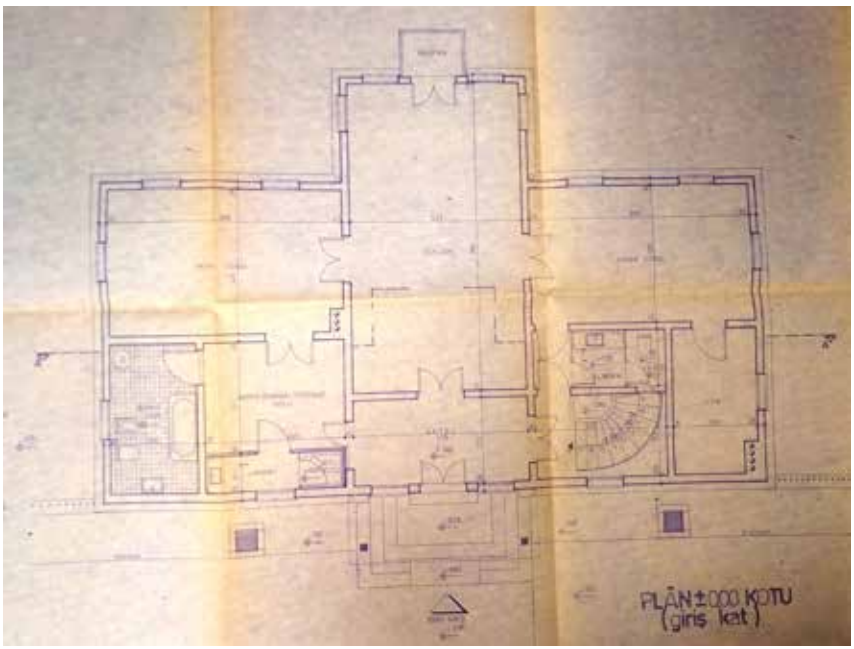

Şekil 4.1. Kasr-ı Hümâyun (Hünkâr Köşkü) Giriş Kat Planı. (Kaynak: BKTVKBK Arşivi)

4.1.1.2. Kız Muallim Mektebi/İnas Rüşdiyesi/Bursa Kız Lisesi

Tanzimat döneminden çok daha önce başlayan eğitimde yenileşme hareketleri, 19. yüzyılın başlarından itibaren kademeli olarak kurumsallaşmaya devam etmiştir. 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulduktan sonra[123], eğitim alanında görülen bu kurumsallaşmaya paralel olarak *"sâir mahallere numûne olmak üzere nefs-i Edirne ve Burûsa'da bir cesîm*[124] *ve münâsib"* rüşdiye mektepleri açılması düşünülmüştür[125]. Bu amaçla Bursa'nın da aralarında bulunduğu 25 vilayet merkezinde 25 Rüşdiye Mektebi açılmasının Maarif Meclisince kararlaştırılmasından sonra, 1 Temmuz 1853'te çıkan irade ile Bursa'da bu yönde çalışmalar başlamıştır[126]. İlkin Bursa Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkisi[127] olarak 1854 yılında tek katlı, bodrumlu, kâgir ve çatısı ahşap olarak İbrahim Paşa Mahallesi'nde Mahkeme Hamamı karşısındaki araziye (Hrt.4.3, 4.4, 4.5, 4.6) inşa süreci başlayan yapının[128], bir süre daha devam eden bazı tefrişat işlerinin tamamlanması sonrasında, 17 Temmuz 1860'ta şehrin tüm ileri gelenleri ile öğrencilerin hazır olduğu bir resmi törenle açılışı yapılmıştır[129]. Yatakhanesi ayrı bir binada bulunan yapının üst katı ise 1924-1925'te ilave edilmiştir[130] (Res.4.14, 4.15). 1892'de Erkek Rüşdiyesi Mülki

---

[123] Mefail Hızlı, "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Eğitim Öğretim", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)**, Ed. Cafer Çiftçi, Bursa 2009, s.88.

[124] Cesîm: İri, büyük.

[125] BOA.İ.MVL.127/33247.1.1 (Tarih: H.18 S 1264/M. 25 Ocak 1948) ve BOA.İ.MVL.127/33247.2.1 (Tarih: H.24 S 1264/M.31 Ocak 1848)

[126] Kepecioğlu, "Rüşdiye Mektebi", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.59.

[127] **1312 Bursa Salnamesi**, s.350; Kepecioğlu, "Kız Muallim Mektebi", **a.g.e.**, Cilt: 3, s.42. Bazı çalışmalarda bu yapı ile ilgili ortaya konulan verilerin sorunlu olduğu görülmüştür. *1312 Bursa Salnamesi*'nde bu yapı Mülki Rüşdiye olarak belirtilmesine rağmen, bir çalışmada *"1854'te askeri rüştiye olarak inşaatına başlanan okul"* ifadeleri ile bu sivil rüşdiye hem askeri rüşdiye olarak aktarılmış hem de 1854'te inşaatının başladığı ifade edilmiştir, bkz.: Sadettin Eğri, "a.g.m.", s.131. Oysa bu okul, Erkek Mülki Rüşdiyesi olarak yapılmış, aşağıdaki belgelerin detaylarında görüleceği üzere inşaatına da ancak 1859 yılı içerisinde başlanmıştır. Benzer bir veri sorunu da, arşiv belgeleri özetleri üzerinden bilgi üretme/türetme çabasından ortaya çıkmış olmalıdır. 20. yüzyıl başlarında Bursa eğitim-öğretim faaliyetlerinin anlatıldığı bir tez çalışmasında, *"Bursa'nın ilk sivil rüşdiyesi 1858 yılında açılmıştır"* denilerek, bu iddiaya kaynak olarak aşağıda açıklanacak olan arşiv belgeleri *(İ.MVL.130/69 Bursa'da inşâsı kararlaştırılan, A.MKT.NZD.145/73 Bursa'da inşa olunacak Mekteb-i Rüşdiye hakkındaki.., MVL.321/15 Bursa'da mekteb-i rüşdiye inşası, A.MKT.MVL.94/51 Bursa'da rüşdiye mektebi açılması ve masraflarının temini, A.MKT.MVL.95/95 Mekteb-i Rüşdiye keşif defterinin gönderilmesi, A.AMD.84/12 Bursa'da yapılması kararlaştırılan rüşdiye mektebinin tertiplenen komisyon tarafından..)* gösterilmiştir. Oysa söz konusu arşiv belgelerinin hiçbirinde 1858 yılında bu okulun açıldığı bilgisi geçmez. Yazarın burada 1855 tarihli bir belgeyi *(A.MKT.NZD.145/73 Bursa'da inşa olunacak Mekteb-i Rüşdiye hakkındaki)* 1858 yılında okulun açıldığı iddiasına kaynak olarak göstermesi, sehven yapılmış olsa gerektir. Söz konusu tez çalışması için bkz.: İsmail Girgin, **20. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Eğitim Öğretim Faaliyetleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2011, s.44, dipnot: 217.

[128] Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.85-86; **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Bursa Kız Lisesi (Bursa Kız Muallim Mektebi)**, Komisyon, s.10.

[129] Kepecioğlu, "Rüşdiye Mektebi", **a.g.e.**, a.y. Aşağıda görüleceği üzere okul binasının inşaatı 1860 yılı başlarında tamamlanmış hâlde idi. Bu tarihten Kepecioğlu'nun belirttiği resmi açılış tarihine kadar geçen sürede okulun tefrişat işleri tamamlanmış ve resmi küşadı 17 Temmuz 1860'ta yapılmıştır.

[130] Baykal, **a.g.e**., a.y.; 1934 yılında Okul Müdürü olan Cemal Bey'in verdiği bilgilere göre; *"Son on sene zarfında mektebin binası, bir kat daha ilavesile büyütülmüş, istimlak edilen evlerde yatakhane paviyonları tesis edilmiş, laboratuvar ve atölyeler ilave edilmiş"*. Bkz.: Cemal Bey, "Kız Muallim Mektebi", **1934 Bursa Yıllığı,** s.24. Ancak Neslihan Dostoğlu okul binası için; *"Fotoğraftaki bina iki katlı kagir olarak inşa edilmiştir. Bazı kaynaklarda binanın önce tek katlı olarak yapıldığı, sonradan ikinci katın eklendiği belirtilmektedir."* der, bkz.: Dostoğlu, **Bursa Fotoğrafları**, No: 143.; Hem Baykal hem de 1934

İdâdi ile birleştirilince, bu bina bir süre idâdi olarak hizmet vermiş, 1894-95 yıllarında İnas (Kız) Rüşdiyesi olarak[131] ve daha sonra 1911 yılında Mal Hatun Mektebi adıyla hizmet vermeye devam etmiştir. 1914 yılında Kız Muallim Mektebi'ne çevrilen yapı[132], 1920-21 yılları arasında Yunan işgali sırasında hastane olarak da kullanılmıştır[133]. Hakkında mevcut yayınlarda çok az bilgi bulunan tarihi taş bina, 1968 yılında yıkılmıştır[134]. Kız Muallim Mektebi adıyla bilinen yapının yerinde günümüzde Bursa Kız Lisesi (Res.4.19) hizmet vermektedir. Mevcut otoğrafları incelendiğinde, günümüze ulaşmamış olan Kız Muallim Mektebi binasının, arşiv metinlerinde *"cesîm"* kelimesiyle nitelendiği ve o günkü hâliyle Bursa'nın en büyük sivil yapılarından biri olduğu görülmektedir (Res.4.11, 4.12, 4.17, 4.18). Taş binanın Erkek Lisesi'nin tarihi binası gibi olduğu, içerisinde iki laboratuvar bulunduğu, alt katında yemekhane ile spor salonu, üst katında ise müzik odası, sınıf, kütüphane, sahne ve yatakhane (Res.4.16) kısımlarının bulunduğu bilinmektedir[135]. Erkek Lisesi tarihi binasında görüldüğü gibi orta kısmı açık avlulu olarak yapılan bina, kareye yakın bir planda ilkin bodrum ve zemin, daha sonra ilave edilen birinci kattan oluşmaktaydı (Res.4.10, 4.14). Yapının her iki katında dört cephede onikişer adet bulunan sürgülü pencereleri basık kemerli olarak yapılmıştır. Binanın güney cephesine kalan merdivenli giriş kapısı üzerinde, iki yuvarlak sütunla taşınan bir balkon, onun üstünde de yine iki yuvarlak sütunla taşınan ve barok bir alınlıkla sonlanan saçak kısmı bulunmaktaydı (Res.4.11, 4.13). Yapının üstü ise kırma çatı ile örtülmüştü.

İnşa süreci 1854'te, yapımı ise 1859'da başlayan ve 1860 yılında açılışı yapılan Kız Muallim Mektebi binasına dair Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bazı belgeler, yapının inşa sürecinin bazı detaylarını izleme imkânı sağlamaktadır[136]. Bunun için tarihsel sıraya göre incelenen/açıklanan belgelere bakmak gerekecektir. Nisan 1855 tarihli ilk belgede, 1854'te inşa süreci başlayan *"mektebin ne suretle inşâ olunması iktizâ edeceğinin meclis-i maarife beyan ve iş'âr"* olunması, yani inşaatın hangi usulle yapılacağının Maarif Meclisi'ne bildirilmesi istenmektedir. Belgede söz konusu usuller ya da bütçeyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır[137]. Kasım-Aralık 1857 tarihli diğer yazışmaların ilkinden[138], inşaatı için merkeze müracaat edilen Rüşdiye mektebine bütçe tahsis edilmesi amacıyla, Bursa Mec-

yılında Okul müdürü olan Cemal Bey'in verdiği bilgilere itibar edilir ise bina ilk olarak tek katlı yapılmış, 1924-25 yılları arasında üst katı ilave edilmiştir. Resim 5 ve 6 bu inşaat sürecini göstermektedir.

[131] **1312 Bursa Salnamesi,** a.y.

[132] Kepecioğlu, "Kız Muallim Mektebi", a.y.

[133] Baykal, **a.g.e.**, a.y.

[134] Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.89; **Bursa Kız Lisesi (Bursa Kız Muallim Mektebi)**, a.y.; Baykal, *Bursa ve Anıtları* kitabının 1982 baskısının sonuna ilave ettiği *"Kitabın ilk baskısından sonra (1950) yapılan onarım ve yok olma değişikliklerinin listesidir"* adlı bölümde, kız lisesinin ek binalarının yıkıldığını ve yerlerine 1965-1970 arasında yenilerinin yapıldığını bildirmektedir.

[135] **Bursa Kız Lisesi (Bursa Kız Muallim Mektebi)**, s.12.

[136] Çalışma kapsamında yapılan arşiv taramalarında, söz konusu yapıyla ilgili olan belgelerin tamamına yakınının eğitim-öğretim faaliyetleri konusunda olduğu görülmüştür. Öğrenci kayıtları, malzeme tedarikleri, öğretmen maaşları-tayinler-izinler gibi özlük işleri vb. belgeler haricinde, okulun inşa-onarım sürecine dair erişime açılan belgelerin sayısı çok azdır. Ayrıca bu okul ilkin erkek rüşdiye mektebi olarak inşa edilmiş, daha sonra inas rüşdiyesi, darülmuallimât gibi farklı nitelikte okullar hâline çevrilmiştir. Arşiv taramalarında bu durum dikkate alınmıştır.

[137] BOA.A.MKT.NZD.145.73.1.1 (Tarih: H.6 Ş 1271/M.24 Nisan 1855)

[138] BOA.İ.MVL.386.16865.1.1 (Tarih: H.6 R 1274/M.24 Kasım 1857)

lis-i Kebir'ince keşif defterinin merkeze gönderildiği[139] ancak buna henüz bir cevap verilmediği anlaşılmaktadır. Yazışmanın ilerleyen satırlarında, Bursa Meclis-i Kebir'inin beklediği cevabın gelmemesinin, yani *"bu hususun biraz te'hir etmesi"*nin sebebi açıklanmaktadır. Bu durum *"hasb'el-usûl ticâret nezâreti celîlesiyle muhâbere ve hazînece mu'âmele-i kalemiye icrâ olunmasından"*[140] kaynaklanmıştır. Kısacası Bursa Meclisi'nin başvurusu, birtakım bürokratik süreçleri gerektirdiğinden, devlet organları arasındaki haberleşmelerin temeli olan yazı işleri noktasında usul gereği *(hasb'el-usûl)* Ticaret Nezâreti ve Hazine tarafından bazı yazı işleri *(muamele-i kalemiyye)* yapıldığı vurgulanmaktadır. Yapı üretimi noktasında, bütçe tahsisleri/fenni ve mali incelemelerin gereken süreç ve işlemleri ne olursa olsun -ve hatta Erkek Lisesi yapıları örneğinde görüldüğü üzere istenen bir bütçe, inşaat başladıktan yıllar sonra gönderilmiş olsa da- Osmanlı bürokrasisinde her şeyin gereği, ne kadar sürede olursa olsun usulünce yapılmalıdır. Aynı tasnifteki ikinci belgede,[141] inşaatın yapılan keşfine ve hazırlanan planına dair bazı veriler görülmektedir. Buna göre Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşası düşünülen yapının *"masârıf-ı keşfiyesi bin kise yüz otuz yedi kuruş"*tur. Bu masrafın yarısı *"sancak ahâli-i islâm virgüsüne ilâveten tesviye ve ifâsıyla"*, diğer yarısı ise Hazinece karşılanacaktır. Son olarak, münakasa yapıldıktan sonra mukavele imzalanması ve inşaata bu işlemler sonunda başlanması ve inşaat bitiminde de keşf-i sâni defterinin gönderilmesi istenmektedir. Bu yazışmaların incelenmesi sonucunda ortaya çıkarılan bir başka veri ile Bursa'daki mimarlık ortamının daha önce bilinmeyen bir yüzü, ilkin Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşa edilen Kız Muallim Mektebi binası özelinde aydınlatılmış olacaktır. Şöyle ki; yapının inşa süreci 1854 yılında başlamış ancak henüz temel atılmamış, kurumlar arasındaki gerekli yazışmaların neticesi beklenmiştir. Aradan geçen üç yılın sonunda, o sıralarda 1857 yılında, *"Subhi beyin burûsada bulunduğu o anda, yapılacak mektebin resmi"* inşaat komisyonu tarafından Suphi Bey'e *"tanzim ettirilerek"* merkeze takdim edilmiştir. Suphi Bey, literatürde[142] *"1862 Suphi Bey Haritası"* olarak anılan 1/1600 ölçekli Bursa şehir merkezi haritasını hazırlayan ekibin başındaki kadastrocudur. O tarihlerde bu amaçla Bursa'da çalışmalar yapmaktadır. O sırada okulun keşif ve planının hazırlanması hususunda inşaat komisyonu, Suphi Bey'den ricada bulunmuş olmalıdır. Özellikle bu tarihlerde Bursa'da yetkin ve kapasiteli kalfa/mimar/mühendis bulamama durumları dikkate alınırsa, inşaat komisyonu için Bursa haritasını çıkarmakla görevlendirilen ekip bulunmaz bir fırsat olarak görülmüş olmalıdır. Komisyonun yetkin kalfa/mimar/mühendis bulamama durumunu, tamamı eğitimli kişilerden oluşan bu ekip yardımıyla, yapılması planlanan inşaatın lehine çevirdiği görülüyor. 1854'te başlayan kuruluş çalışmaları sırasında, Suphi Bey'e kadar okulun muhtemelen başka keşif ve planları da hazırlanmıştı. Suphi Bey ise kendi hazırladığı ve 1857 sonlarına doğru takdim ettiği keşif ve planına istinaden, haritada bu okulu göstermiştir. Nihayetinde, *"Meclis-i Vâlâ a'zâsından 'utûfetlû Subhi Bey Efendi hazretlerinin geçende me'mûriyetle Burûsada bulunduğu esnâda"*[143] erkek rüşdiye mektebi olarak inşasına başlanılan ve daha sonra Kız Muallim Mektebi adıyla hizmet verecek olan *"mektebin ebniyesi"* komisyon tarafından Suphi Bey'e *"keşf ve tersim"* ettirilecektir. Suphi Bey tarafından hazırlanan keşif ve resim/harita, *"mîr-i müşârunileyh ta-*

---

[139] Belgeye göre keşif defteri H.4 Ra 1274/M.23 Ekim 1857 tarihinde Maarif Nezâreti'ne gönderilmiştir.

[140] BOA.İ.MVL.386.16865.1.1 (Tarih: H.6 R 1274/M.24 Kasım 1857)

[141] BOA.İ.MVL.386.16865.2.1 (Tarih: H.18 R 1274/M.6 Aralık 1857)

[142] Sibel Polat, **Kamusal Dış Mekânlarda Mimari Kimliği Değerlendirmek İçin Bir Yöntem Önerisi: Bursa-Cumhuriyet Alanı Örneği**, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa: 2013, s.152.

[143] BOA.İ.MVL.386.16865.3.1 (Tarih: H.3 Ca 1274/M.20 Aralık 1857)

rafından", yani kendisi tarafından komisyona sunulacak ve Ekim 1857'de bu evrak merkeze gönderilecektir. Meclis-i Vâlâ'dan Sadâret'e gönderilen belgenin devamında açıklanan inşaat komisyonunda, Suphi Bey gibi Bursa haritasını hazırlayan ekipten olan Mehmet Ali Paşa'nın da ismi geçmektedir. Buna göre komisyon, *"mahallince münâkasası bi'l-icrâ keşfine ve mevcud haritasına tevfikân tesviye ve inşâsına ve metânet ve resânetle dikkat ve i'tinâ itmek üzere Burûsada bulunan Mekteb-i İdâdi Müdiri izzetlû Mustafa Bey ile Erkân-ı harbiye zâbitânından olub me'mûriyetle mahall-i mezkûrede (Bursa'da) bulunan Mehmed Ali Bey ve Meclis a'zâsından Baha Efendi ve Âbid Efendi"*den oluşmaktadır[144]. Neticede vilayet tarafından yaptırılması istenen münakasası sonucu, keşif defterine uygun olarak binanın sağlam bir şekilde yapımına dikkat edilmesi yönünde, Hüdavendigâr valisine emirnâme gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar sonrasında gerekli irade, Aralık 1857 sonu itibarıyla çıkmıştır[145]. Bu yazışmaların hemen sonrasında 1858 yılı başlarında vilayet meclisinin merkeze gönderdiği yazışmalardan, inşaatın münakasası konusunda sorun yaşandığı anlaşılıyor. Merkezin bu husta emri, inşaatın münakasasının vilayet tarafından yaptırılması ve ona göre yapının inşa edilmesi yönündeydi. Tam da bu noktada vilayetin bildirdiği durum, 19. yüzyıl ikinci yarısında Bursa'nın mimarlık altyapısı, ortamı, yapı üretim gücü ve kalfa/yüklenici niteliği ve niceliğini ortaya koyan veriler sağlamaktadır. Bursa Vilayet Meclisi'nden çıkan karara göre; yapılacak olan binanın *"cesâmeti ve burada böyle büyük işleri üzerine alabilecek kadar kudretlû kalfa bulunmadığı ve bulunsa bile nizâmı vechile kefil irâe idemeyeceği"* ortadadır. Kısacası yapılacak binanın ve yapım işlerinin büyüklüğü nedeniyle Bursa'da o tarihlerde böyle bir işi üzerine alacak güçlü kalfa yoktur. Kalfa bulunsa bile kurallara uygun kefil gösteremeyecektir. Aynı zamanda *"husûsi kontratosu bi'l-icrâ maktu'ân virilen ebniyede matlubu vechile metânet ve resânet olamadığı meşhûrâtdan olub"*, yani özel kontrat ile maktuan ihale ve inşa ettirilen binaların sağlamlığı ve dayanıklılığının da istenen düzeyde olmadığı bilinmektedir. Bu zorunlu sebeplere dayanarak, vilayet hâlâ inşaatına başlanamayan yapının *"keşfine ve mevcud haritasına tevfikân inşâ ve metânet ve resânetine dikkat ve i'tinâ kılınmak ve her vechile tasarrufât-ı mümkineye bi'r-ri'âye masârıf-ı keşfini tecâvüz itmeyüb belki daha ehven sûretle yapdırılmağa gayret olunmak üzere"* inşaat komisyonu tarafından ve komisyon nezaretinde yaptırılmasının uygun olacağı yönünde merkeze görüş bildirmiştir. Vilayetin amacı, keşfine ve planına uygun olarak yapıyı sağlam ve dayanıklı bir biçimde ve bu sırada keşif miktarını da aşmamak adına mümkün olan en iyi şekilde tasarruf ederek yapıyı inşa etmektir[146]. Tasnifteki diğer belgelerden bu talebin merkezce de kabul gördüğü anlaşılıyor[147]. Ancak bu süreç devam ederken merkezin bir yandan da başka amaçları gözettiği görülmektedir. Konuyla ilgili yazışmalarda merkez, vilayetlerde yapılacak bu okullar için *"az masrafla çok faide vücûda getirilmesi"*nin zorunlu olduğunu İl İdaresi'ne hatırlatmaktadır. Bu amaçla öncelikle *"Burûsada bir mekteb-i rüşdiye ittihâzına elverişli mahal olduğu halde ne kadar masrafla icrâ-yı ta'miri hâsıl olacağı ve* [rüşdiye mektebi yapılmaya uygun yer] *olmadığı suretde*

---

[144] 1858 yılı başlarında komisyon üyelerinden Mekteb-i İdâdi Müdürü Mustafa Bey'in yerine Erkân-ı Harbiye Zâbitânı Reisi Tevfik Bey'in tayini teklif edilmiştir, bkz.: BOA.MVL.321/15.1.1 (Tarih: H.28 C 1274/M.13 Şubat 1858)

[145] BOA.İ.MVL.386.16865.4.1 (Tarih: H.12 Ca 1274/M.29 Aralık 1857). Durumun vilayete bildirilmesi için hazırlanan Ocak 1858 tarihli şukka için bkz.: BOA.A.MKT.MVL.94.51.1.1 (Tarih: H.26 Ca 1274/M.13 Ocak 1858)

[146] BOA.MVL.321.15.1.1 (Tarih: H.28 C 1274/M.13 Şubat 1858); BOA.A.MKT.MVL.95.95.3.1 (Tarih: H.10 B 1274/M.24 Şubat 1858)

[147] BOA.A.MKT.MVL.95.95.2.1 (Tarih: H.20 B 1274/M.6 Mart 1858)

müceddeden[148] *bir cesîmce ahşâb mekteb inşâsı ne mikdâr masrafla vücûda geleceği evvelemirde bilinmek ve âna göre icâbına bakılmak"* amaçlanmıştır. Ayrıca Bursa'da okul olmaya elverişli olan ya da yapılacak binanın *"yüz çocuk okudabilecek derecede olarak ziynet ve nümâyişi elzem olmayarak esası ve ebniyesi muhkem olub adi suretde olmaması"* istenmektedir[149]. Yukarıda geçen ifadelere göre merkezi idare ilk olarak okul olmaya elverişli bir mekân bulunur ise bunun ne kadar masrafla dönüştürülebileceği, yok ise de gösterişsiz sade ve büyük ahşap bir binanın ne kadar masrafla yapılabileceği bilgisi üzerinden hareket ederek yapı üretimi/dönüşümüne karar verecektir. Dolayısıyla merkezi idarenin bu tarihlerde, dönemin mimarlık ortamının özellikleri/nitelikleri/durumu nispetinde, yapı üretimi noktasında sıfırdan inşaatı değil yapı dönüşümünü önceledeği düşünülebilir. Kız Muallim Mektebi binası inşası konusundaki bu kararın, 1858 yılı Ekim sonlarında verildiği anlaşılmaktadır. Merkezi idare, Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşa edilmesi planlanan yapının -muhtemelen yüksek çıkan yapı dönüşüm masraflarının da etkisiyle- dönüşüm yoluyla değil, üretim yoluyla ve *"teşkil olunan komisyonun taht-ı nezâretinde bulunmak üzere mevcud haritasına tevfikân müceddeden inşâsına"* karar vermiştir[150].

Özetle, o tarihlerde deprem sonrası Bursa'nın kent merkezi haritasını çıkarmakla görevli ekibin içerisinde bulunan Suphi Bey'in keşif ve planını hazırladığı Kız Muallim Mektebi binasının 1859 yılı içerisinde tek katlı olarak inşasına başlandığı söylenebilir. Bursa valisi Süleyman Paşa imzasıyla Sadâret'e gönderilen Ocak 1860 tarihli bir belgede geçen *"kemâl-i metânet ve resânetle bu kere resîde-i hîn-i hitâm olmağla"* ifadeleri ile de, 1860 yılı başlarında yapının tamamlanmış hâlde olduğu ortaya çıkmaktadır[151]. Bursa Kız Muallim Mektebi ile ilgili Osmanlı Arşivi'ndeki yukarıda geçen kayda değer belgelerden başka, yapının açılışının üzerinden on iki yıl geçtikten sonra binanın ihtiyacı olan onarımlarla ilgili 1872 tarihli bir belge tespit edilmiştir. Belgede onarım için yapılan keşif gereği 5.965 kuruşluk bir harcamaya ihtiyaç olduğu, ancak bunun içeriğinin verilmediği görülmektedir. Bu harcamanın şehrin yardımseverleri tarafından karşılanması, söz konusu tutarın tamamlanamaması durumunda ise, kalan kısmının belediye sandığından karşılanması istenmektedir[152].

İlkin Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşa edilen ve daha sonra farklı eğitim birimlerine ev sahipliği yapan Kız Muallim Mektebi binası günümüze ulaşamamış olsa da, yıkılan taş bina hakkında tespit

---

[148] Deniz Mazlum tarafından hazırlanan doktora çalışmasında, 18. yüzyıl onarım belgelerinde karşılaşılan yapı hasar tanımı ile ilgili ifadeler şöyle değerlendirilmiştir: tathire muhtaç (temizleme gerekli), tamir ve termime muhtaç, meremmete muhtaç (onarım gerekli), fena-pezir (kötü durumda), şikest (kırılmış), rahnedar (bozulmuş, zarara uğramış), inhidama/haraba mütemayil (yıkılmaya yüz tutmuş), müşrif-i harab/ haraba müşrif (harap durumda), gayet-ül gaye harab (son derece harap durumda), münhedim (yıkılmış), külliyen münhedim (tümüyle yıkılmış), kabil-i tamir değil, müceddeden binaya (/tecdide) muhtaç (onarılması mümkün değil, yenilenmesi gerekli). Ayrıca 18. yüzyıl belgelerinde "vaz-ı kadim üzere tecdid", "enkaz-ı mevcudeyle tecdid" ya da "nakzıyla tecdid" şeklindeki ifadelerle, yapının eski durumuna uygun olarak yenilemesi ve enkaz malzemesinin kullanılması vurgulanmaktadır, bkz.: Deniz Mazlum, **Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında 22 Mayıs 1766 İstanbul Depremi ve Ardından Gerçekleştirilen Yapı Onarımları**, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2001, s.41-42.

[149] BOA.A.MKT.NZD.254.103.1 (Tarih: H.6 Ş 1274/M.22 Mart 1858); BOA.A.MKT.MHM.130.69.1 (Tarih: H.21 N 1274/M. 5 Mayıs 1858)

[150] BOA.A.MKT.MHM.144.1.1 (Tarih: H.18 Ra 1275/M.26 Ekim 1858)

[151] BOA.İ.DH.451.29806.1.1 (Tarih: H.24 C 1276/M.18 Ocak 1860)

[152] BOA.MF.MKT.2.6.1.1 (Tarih: H.16 R 1289/M.23 Haziran 1872)

edilen arşiv belgeleri ve mevcut fotoğraflar, yapı hakkında Bursa'nın mimarlık ortamına dair önemli bilgiler vermektedir. Bursa'nın ilk kadastro haritasını çıkaran ekibin başındaki Suphi Bey'in keşif ve planını hazırlayarak inşa edildiği düşünülen ve döneminde Bursa'nın en büyük binalarından olan bu taş yapının yerinde bugün, Bursa Kız Lisesi hizmet vermektedir.

Harita 4.3. *"Mekteb-i Rüşdiye-i Şahâne".*
(Kaynak: 1857-59 SBH) / (Kız Okulu)

Harita 4.4. *"école des filles".*
(Kaynak: 1893-94 FSH) / (Kız Okulu)

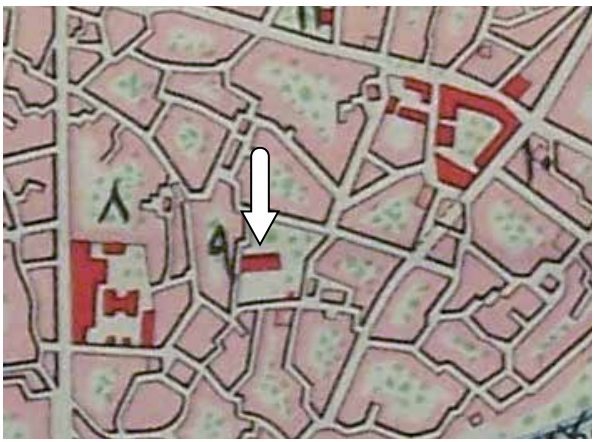

Harita 4.5. İnas (Kız) Rüşdiyesi Adıyla.
(Kaynak: *1325 Bursa Salnamesi*)

Harita 4.6. Darülmuallimat.
(Kaynak: *1927 Bursa Salnamesi*)

Resim 4.10. Kız Muallim Mektebi 1939 Yılı Hava Fotoğrafı. (Kaynak: B.B.B.Kent Belleği)

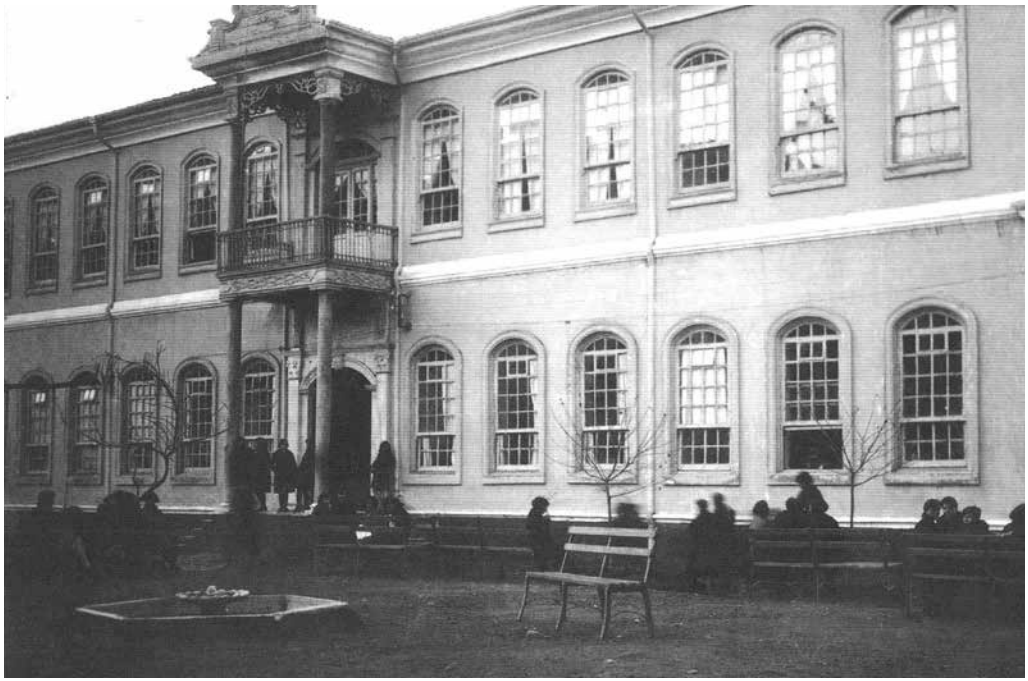

Resim 4.11. Kız Muallim Mektebi'nin Güneydoğudan Görünüşü, Cumhuriyet Dönemi.
(Kaynak: Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No: 143)

Resim 4.12. Kız Muallim Mektebi'nin Kuzeydoğundan Görünüşü. (Kaynak: *Bursa Kız Lisesi*, s.305)

Resim 4.13. Kız Muallim Mektebi Taş Binasının Güneyden Görünüşü, 1920'lerin Sonu.
(Kaynak:https://www.dunyabizim.com/images/haberler/thumbs/haber/2018/06/11/amerikan.jpg)
(Erişim tarihi: 03.04.2019)

Resim 4.14. Kız Muallim Mektebi'ne Sonradan İlave Edilen Üst Katın İnşaatının
Güneydoğudan Görünüşü, 1924-25. (Kaynak: *Bursa Kız Lisesi*, s.14)

Resim 4.15. Kız Muallim Mektebi'ne Sonradan İlave Edilen Üst Katın İnşaatı, 1924-25.
(Kaynak: *Bursa Kız Lisesi*, s.323)

Resim 4.16. Kız Muallim Mektebi Üst Kat Yatakhane Kısmı. (Kaynak: *Bursa Kız Lisesi*, s.323)

Resim 4.17. Uludağ Yolundan Bursa ve Kız Muallim Mektebi'nin Taş Binası.
(Kaynak: Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No: 46)

Resim 4.18. Kız Muallim Mektebi. (Detay)

Resim 4.19. Günümüzde Bursa Kız Lisesi ve Alanı.
(Kaynak: Google Earth. Erişim Tarihi: 06.04.2019)

4.1.1.3. Fransız Katolik Kilisesi Kompleksi

Fransız Katolik Kilisesi, Bursa'nın merkez Hocaalizade Mahallesi'nde Necatibey Kız Meslek Lisesi'nin karşısında bulunmaktadır (Res.4.20). Tanzimat'tan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren ilk misyoner organizasyonu olan[153] ve aşağıda da görüleceği üzere Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde *"Fi dö la Şarite", "Döşarite", "Sen Vinsen dö Pol"* isimleriyle geçen *"Filles de la Charite"* misyonuna mensuptur. *"Soeurs Saint Vincent de Paul"* olarak da adlandırılan misyon, 1617 yılında St. Vincent de Paul tarafından fakir ve hastalara yardım amaçlı olarak *"charite"* adıyla faaliyet göstermeye başlamış, 1633'te ise Louise de Marillac önderliğinde *"Filles de la Charite"* misyonu kurulmuştur[154]. İlk olarak İstanbul'da çalışmalarına başlayan misyon, Bursa'da da Fransız Kilisesi eliyle faaliyetlerine devam etmiştir. Bir diğer adının Santa Maria olduğu belirtilen[155] Kilise binası Edmond Dutemple'a göre 1880'de yapılmış olup, 1881 tarihinde de bu arazide bir barınak (manastır), bir yetimhane ve bir de kız okulu açılmıştır[156]. Fransız Konsolosluğu'ndan dönemin Hüdavendigâr vilayeti Valisi Halil Bey'e hitaben yazılan 15 Ağustos 1902 tarihli belgede[157] geçtiği şekliyle ise, *"25 sene önce inşa edilmiş Şapel isimli küçük Kilise"* ifadesinden, Kilise'nin 1877'de, yani Dutemple'ın verdiği tarihten birkaç sene önce inşa edilmiş olduğu ya da en azından inşa sürecinin başladığı düşünülebilir. Kompleks içinde yer alan Kilise, yetimhane, manastır, muayenehane, iş odası, hastane ve kız çocuklarına mahsus mektep yapılarından günümüze sadece Kilise binası ulaşabilmiştir.

Kilise binasının inşaatı *Filles de la Charite Misyonu,* dekorasyonu *Assomptionist* tarikatları tarafından ve 1927'deki dekorasyonu ise Rahip Prosper Lamerand ve bir Rus ressam tarafından yapılmıştır[158]. Kilise, mimari anlamda kısaca *"pişmiş tuğla üzeri sıvalı ve Marsilya kremidi*[159] *ile örtülü ahşap çatılı"* olarak tanımlanmıştır[160]. Narteks, ana kilise mekânı ve apsis, boyuna düzende tek nefli olarak tasarlanan bir plan şemasına sahip kilisenin planını belirlemektedir. Kuzeydoğu cephesinde yer alan iki sütunlu kapıdan girişi sağlanan yapıda, narteks'ten tek nefli olan ana mekâna girilir. Naos adı verilen ve cemaatin ibadet mekânı olan bu bölümün kuzeybatı ve güneydoğu duvarlarındaki pencere açıklıkları karşılıklı simetrik olarak düzenlenmiştir. Ana mekânın dört köşesindeki pandantifler ile dikdörtgen plan sekizgene çevrilerek ahşap tonoz örtüye geçilmiştir. Tek nefli bu yapının güneyinde, iki basamak yükselen ve apsisin önünde bulunan, halka kapalı bema bölümü yer alır. Cepheleri sade ve basit olan yapıya, giriş ve pencere açıklıklarıyla hareket kazandırılmıştır. Kuzeybatı ve güneydoğu cepheleri benzer olan yapıda, üzerinde çatı kiremidi bulunan ve tüm cepheyi dolanan bir saçak kornişi dikkat çeker. Dışardan bakıldığında yapının dikkat çeken başka bir noktası ise, beden duvarı üzerinde

---

[153] Sezim Sezer Sevinç, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Latin Katolik Yapıları**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 1997, s.40.

[154] **A.g.t.**, s.42.

[155] Kaplanoğlu, "Bursa Kiliseleri", **Bursa Araştırmaları,** Yıl: 8, Sayı: 30, Güz 2010, s.21.

[156] Edmond Dutemple, **En Turquie D'asie**, s.150-153.

[157] BOA.ŞD.1584.19.11 ve 1584.19.12 (Tarih: M.15 Ağustos 1902), Fransızcadan Tercümesi: BOA.ŞD.1584.19.13 (Tarih: R.4 Ağustos 1318/M.17 Ağustos 1902)

[158] Yakın zamana kadar Paris'te yaşamış olan Peder D'Anjou'dan alınan bu bilgi için bkz.: Esin Şebin Aşık, "Bursa'da Fransız Katolik Kilisesi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-I**, s.104.

[159] Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.87.

[160] Beatrice S. Laurent, "Ottoman Powerand Westernization: The Architecture and Urban Development of Nineteenth and Early Twentieth Century Bursa", **Anatolia Moderna-Yeni Anadolu 5** (Paris 1994), s.225-226.

daralarak yükselen ve işlevsel olmayıp estetik amaçlı[161] yapılan Gotik tarzda sekizgen planlı kademeli kuleler bulunmaktadır. Yapının gotik tarzdaki diğer elemanları ise ana kilise mekânının sivri kemerli pencereleridir. Kilisenin iç mekânları (Res.4.21), sıva üzerine kalemişi tekniği ile yapılmış bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. Narteks ve Naos duvarları ile sadece ana mekânın örtüsü bezemeli yüzey olarak düşünülmüştür. Yapının narteks ve ana kilise mekânında yaklaşık 90 cm yüksekliğe kadar kahverengi bir bant üzerinde iki bitkisel motifin tekrarından oluşan bir kuşak bulunur. Yine iç mekânda pencerelerin başlangıç noktalarını kıvrımlı (S) dal motifli bir kuşak belirler. Bu kuşak üzerinde, pencere boşlukları arasında kuşakla aynı renkte daire motifi dikkat çeker. Bu dairenin merkezinde içinde iç içe geçmiş A-R-T[162] harflerinin olduğu Assomption arması bulunur.

Fransız Kilisesi kompleksindeki onarım ve ilaveler hakkında Osmanlı Arşivi'nde birtakım belgeler mevcuttur. Ancak belgelerde, bu yapı kompleksi içerisinde *ilave olunan yapıların tarihleri* ile ilgili net bilgiler yoktur. 1893-94 FSH'nda (Hrt.7), kilisenin haricinde arazi üzerinde beş yapı daha gösterilmiştir. Kilise haricindeki bu beş yapıdan üçü, Dutemple'ın 1881'de açıldığını söylediği Barınak (Manastır), Yetimhane ve Okul olmalıdır. Ancak Konsolos vekili G. BAY'ın, 1902 tarihli *"Yarım asırdan fazla bir müddetten beri müesses bu mahaller, İbrahim Paşa Mahallesinde kain olub"*[163] ifadeleri dikkat çekicidir. Çünkü aşağıda görüleceği üzere bu arazi ve içinde bulunan konak yapısı, 1856 tarihinden itibaren onlara geçmiştir ve Kilisenin yapımından önce bu arazi üzerindeki konakta rahibelerin kaldığı anlaşılmaktadır.

Fransız Kilisesi'nin Defter-i Hâkâni'deki 22 Kasım 1881 tarihli emlak senedinde[164] burası; *"İbrahim Paşa Mahallesinde 743 kapı numaralı arazi içerisinde önceleri konak olup bugün Fransız Kilisesi ve Gureba Hastahanesi"* olarak belirtilmiştir. Bu kayıttaki ifadelerden yapı kompleksi içerisinde Hastahane olarak, Kilise haricindeki diğer yapı olan bu konak binasının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Vilayet Vergi Müdürü Hasan Hüsnü Efendi'nin ifadesine göre de Sarim Ağa uhdesinde olan 55.000 kuruş kıymetindeki hane ve bulunduğu arazi, sonradan Kilise Mektep ve Hastane'ye çevrilmiştir[165]. Bu yapı grubu ile ilgili ilk sorunların, ruhsat konusunda olduğu görülür. Fransız Kilisesi yapı kompleksi içindeki Rahibeler Mektebi'nin tamir ve genişletilmesine, Mektep için ruhsat alınmadıkça izin verilemeyeceği ile ilgili 1898 tarihli yazışmalarda hem bu okula dair hem de dönemin mimarlık ortamının anlaşılmasına yardımcı olabilecek önemli birtakım bilgiler bulunmaktadır. Hüdavendigâr vali vekilinin, Maarif Nezâreti'ne gönderdiği Nisan 1898 tarihli belgede,[166] yapı kompleksi içerisinde *"inas da-*

---

[161] Esin Şebin Aşık, "a.g.m.", s.106.

[162] *Adveniat Regnum Tuum:* "Mesih İsa'nın egemenliği gelsin" anlamındadır. Konuyla ilgili bilgisine başvurduğum Kilise görevlisi İsmail Bey'e, verdiği bilgiler nedeniyle teşekkür ederim.

[163] BOA.ŞD.1584.19.11 ve 1584.19.12 (Tarih: 15 Ağustos 1902), Fransızcadan Tercümesi: BOA.ŞD.1584.19.13

[164] BOA.ŞD.1584.19.14 (Tarih: R. 10 Teşrinisani 1297 / M. 22 Kasım 1881) Bu emlak senedinde, yapının bulunduğu araziye ait emlak kaydında burasının sınırları da belirtilmiştir; *"Hacı Arif Efendi hanesi ve Müteveffa Müfti Hacı Refik Efendi bahçesi ve Atabey zevcesi Safiye Hanım ve tarikini tarik-i âm ile mahdud"* 3600 zira'a ölçüsündeki arazi Nakşibendi-i cedid vakfından senelik 6 kuruş icare-i müecceleli olarak *"Çoban bey mahallesinden tüccâr-ı mu'teberânından Sarim Ağa'nın tasarrufuna verilmiş"* olarak geçmektedir. Arazi ilk olarak sahibi Hacı Hasibe Hanım tarafından H. Rebiülahir 1273 / Eylül 1856) tarihinde Latin halkından Sör Mari binti Losiyor'a terk edilmiştir. Sör Mari tarafından da 25 yıl sonra R.10 Teşrinisani 1297/M. 22 Kasım 1881 tarihinde Sarim Ağa'ya 30.000 kuruş bedel karşılığında terk edilmiştir.

[165] BOA.ŞD.1584.19.12 (Tarih: R. 6 Ağustos 1318 / M. 19 Ağustos 1902)

[166] BOA.MF.MKT.398.21.2.1. (Tarih: H.27 Za 1315/M.19 Nisan 1898)

rüşşafakası yatakhanesi ile dershane binaları yek digerine muttasıl olmayıp ayrı ayrı daireler teşkil etmekte olduğu" (binalar birleşik değil birbirinden ayrıdır) belirtilmiştir. Bu yüzden çocukların karlı ve yağmurlu havalarda binalar arası geçişlerinde çok zorluk çektikleri ifade edilmiştir[167]. Bu soruna çözüm olarak da, iki ayrı daire şeklinde yapılmış olan bu binaların, arasına bir *"ebniye ihdâsıyla"* yani yeni bir yapı inşa edilerek mevcut binaların birleştirilmesi izninin, Mektep müdürü rahibenin verdiği dilekçe ile talep edildiği görülüyor. İlave binalara ilişkin bu belgede biraz daha ayrıntı bulunmaktadır. Buna göre dershanenin üst katından yatakhaneye bir geçit yapılacak ve yatakhanenin alt katı yemekhane olacaktır. Önü ve üstü örtülü, altı açık, üç metre genişliğinde, bütün bina uzunluğunda bir taraça inşa edileceği, *"belediye kalfasıyla gidilerek icra edilen keşif ve muayenesinden"* anlaşılmıştır. Bu amaçla *"tanzim olunan haritanın da"* yazıyla ek olarak verildiği belirtilmiştir. Yazı daha sonra bilgi ve gereği için *Mekâtib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliğine* gönderilmiştir[168]. Bu belgede geçen ifadelerden anlaşıldığı gibi, bahsedilen binaların keşif ve muayenesini o tarihlerde belediyede görevli olan Kalfa Hacı Pandalaki yürütmüştür.

Hüdavendigâr Vilayeti'nin ilgili kaleminden Maarif Nezâreti'ne gönderilen 26 Mayıs 1898 tarihli belgeye göre[169] Rahibeler idaresindeki mektep, *"iki dâireye münkasım"* bir yapıdır. Yazıda, rahibelerin mektep dahilinde bir geçit ve bir taraça[170] (teras) inşa ettirmek istedikleri ve bunun için gereken *bina keşiflerini içeren planın da*[171] yazıyla birlikte bizzat okul müdiresi tarafından müracaatla vilayete takdim edildiği ve bunun da İstanbul'a gönderildiği belirtilmektedir. Maarif Nezâreti'nde bu işlere bakan ilgili daire olan *Umûm Mekâtib-i Gayrimüslim Maârif Nezâreti* kaleminin *12 Haziran 1898* tarihli mütalaa yazısından[172], Fransız rahibeleri idaresindeki bu kız okulunun bir sorun ile karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır; Okul ruhsatsızdır. Söz konusu okulun ruhsatının olmadığı, ilgili dairenin araştırması neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden ruhsatsız okulun tamirinin ya da yapı kompleksi içinde herhangi bir inşaat yapımının mümkün olmadığı belirtilerek, tüm bu taleplerin ancak *irade-i seniyye ile ruhsat alındıktan sonra* yerine getirilebileceğinin vilayete bildirilmesi istenmiştir[173]. Son olarak Maarif Nezâreti'nden ilgili dairelerin mütalaaları neticesinde *2 Temmuz 1898* tarihinde, bu durum vilayete bildirilmiştir[174]. Söz konusu okul dahilinde yapılması istenen inşaatlara yönelik işlerin takibi noktasında Okul idaresinin sıklıkla Bursa Maarif Müdürünü ziyaret ettiği anlaşılıyor. Nitekim bununla ilgili Bursa Maarif Müdürünün, İstanbul'a gönderdiği *9 Haziran 1898* tarihli telgrafta

---

[167] Aşağıda açıklanan (Şekil 4.2) Temmuz 1912 tarihli vaziyet planında da yetimhane ile sınıflar arasındaki boşluk görülmektedir. Burası muhtemelen daha sonra 10 m²lik bir üst örtü ile kapatılmıştır.

[168] BOA.MF.MKT.398.21.2.2. (Tarih: R.25 Nisan 1314/M.7 Mayıs 1898)

[169] BOA.MF.MKT.403.6.2.1 (Tarih: R.14 Mayıs 1314/M.26 Mayıs 1898). Burada okulun tamiri ve genişletilmesi ile ilgili okul müdiresi olan rahibenin vilayete müracaatı neticesinde vilayetten gönderilen ilk yazının R.6 Nisan 1314/M.18 Nisan 1898 tarihli olduğu anlaşılmakta, ancak bu ilk yazının belgesi arşiv taramasında bulunamamıştır.

[170] Geçit ve taraça, yukarıdaki belgede *"ebniye ihdâsı"* olarak kastedilen yapı ilaveleridir.

[171] Taranan belgelerde ulaşılabilen tek plan, aşağıda görülecek olan 20 Temmuz 1912 tarihli plandır. Buradan anlaşıldığı üzere bu yapı kompleksi için ihtiyaca göre farklı tarihlerde birtakım plan ve projeler hazırlanıp merkeze sunulmuştur. Ancak 1898 tarihli bu belgede bahsedilen inşaata dair arşiv kayıtlarında henüz bir plan bulunamamıştır.

[172] BOA.MF.MKT.403.6.2.2 (Tarih: R.31 Mayıs 1314/M.12 Haziran 1898)

[173] Belgede merkezle vilayet arasındaki yazışmaların, diğer ilgili yazılarla birleştirilip cevap yazılması için irade alınmak üzere ilgili kalemde bekletildiği da ayrıca vurgulanmaktadır. Bu da bürokratik yazışmaların süreç ve kuralları gereği olsa gerektir.

[174] BOA.MF.MKT.403.6.3.2(Tarih: R.20 Haziran 1314/M.2 Temmuz 1898)

bu durum görülebilmektedir. Belgede geçtiği şekliyle *"Sen Vinsen dö Pol"*[175] rahibeleri idaresindeki Fransız Kız Mektebi'nde yapılmak istenen bazı inşaata ruhsat talebi için, Rahibeler idaresi vilayet makamına gerekli yazıyı *18 Nisan 1898* tarihinde vermiştir. Aradan iki aya yakın bir süre geçmiş olmasına rağmen, gerekli ruhsatın henüz Rahibelere verilmediği ve bu nedenle de Mektebin müdiresi tarafından kendisine devamlı müracaatla durumun sorulduğu, bu sebeple de bir an önce talebin neticelendirilmesi Maarif Müdürünün acil talebidir. Belgenin devamındaki cevabi yazıda, konuyla ilgili birtakım bürokratik yazışmalardan bahisle, gelen yazıların ilgili yerlere havale edildiği ve gerekenin yapıldığı anlatılmaktadır[176].

Fransız Kilisesi yapı kompleksindeki Okulun ruhsatsız yapılmış olduğunun tespitinden itibaren beş yıl geçmiş olmasına rağmen, söz konusu yapım işleri için hâlâ ruhsat alınamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim yine birtakım ilave yapım işleri için ruhsat talebi ile ilgili başka belgeler bulunmaktadır[177]. 1903 yılına ait bu belgelerde, yapı kompleksi içindeki okulun bazı ilavelerle genişletilmesi ve ilave edilecek diğer binalar için bir ferman ile ruhsat verilmesi talebi, ilkin Fransız Konsolos Vekili G. Bay tarafından doğrudan Bursa Valisine hitaben, ekinde *"kroki ve hüccet"* olmak üzere yazı ile iletilmiştir.[178] Vali Halil İbrahim Bey de bu yazılı talebi ilk olarak Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne[179], daha sonra da Dâhiliye Nezâreti'ne[180] iletmiştir. Konsolos vekilinin ilgili yazısında hem kilisenin ebatlarına ilişkin hem de arazi üzerinde o tarih itibarıyla bulunan diğer binalara ilişkin net bilgiler bulunmaktadır. Bu belgelerde geçtiğine göre;

> *"Duvar ile kapalı bir daire içinde te'sis edilmiş olan binalar bir derece eskidir; 21 metre uzunluğunda 8 metre genişliğinde ve 14 metre yüksekliğinde olarak 25 sene önce inşa edilmiş Şapel isimli küçük Kilise, bir Manastır, bir Muayenehane, bir İş Odası, bir Öksüzhane, bir Hastahane, kız-erkek çocuklara mahsus bir Mektep. Krokide kırmızı işaretli olarak gösterilen Mekteb binasını rahibeler tevsi' etmek için ruhsat çıkartacaklardır. Adı geçen Mekteb binası, arazi sınırları haricine çıkmaksızın 20 metre uzunluğunda 10 metre genişliğinde ve 9 metre yüksekliğinde olacaktır. Rahibeler bugün aşağıda geçen taleplerini tarafınızdan istirham etmektedirler: Evvelâ; ekteki krokide gösterilen tesisatlar için Fransa'ya tabi rahibeler nâmına bir kıt'afermân-ı hümâyûn alınması, Sâniyen; yukarıda anlatıldığı ve ekli krokide gösterildiği üzere mekteblerin tevsi'ine* (genişletilmesine) *ruhsat verilmesi..hususlarının bir an evvel icrası hakkında gerekli işlemlerin yapılması için ilgili daireye iletilmesi"*[181] talep edilmektedir.

20x10x9 m. ölçülerinde yapılması düşünülen bu Okul binasının, *"krokide*[182] *gösterildiği şekilde ge-*

---

[175] BOA.MF.MKT.403.6.1.1 (Tarih: R.28 Mayıs 1314/M.9 Haziran 1898)
[176] BOA.MF.MKT.403.6.1.2
[177] BOA.ŞD.1584.19 (Tarih: H.1321/M.1903)
[178] Konsolosluktan gönderilen yazının Fransızca aslı: BOA.ŞD.1584.19.11 ve 1584.19.12 (Tarih: H.10 Ca 1320/M.15 Ağustos 1902), Tercümesi: BOA.ŞD.1584/19.13 (Tarih: R.4 Ağustos 1318/M.17 Ağustos 1902)
[179] BOA.ŞD.1584.19.9 (Tarih: R.14 Ağustos 1318/M.28 Ağustos 1902)
[180] BOA.ŞD.1584.19.7 (Tarih: H.18 Ş 1320/M.18 Ocak 1903)
[181] Belge sadeleştirilerek aktarılmıştır, bkz.: BOA.ŞD.1584.19.13 (Tarih: R.4 Ağustos 1318/M.17 Ağustos 1902)
[182] Belge metninde bir krokiden bahsedilmekte ise de, adı geçen kroki belgeler içerisinde mevcut değildir.

nişletilmesi", hem de *"ilave inşaatlar için, ilgili belediye dairesi tarafından ruhsat verilmesinin vilayete tebliğ edildiği, ayrıca bu gibi yabancı müesseselerin tamir ve inşaat işleri için gerekli işlemlerin Nezâret tarafından değil, ilgili belediye dairesi tarafından yapıldığı"*[183] belirtilecektir. Osmanlı idaresi dahilinde yer alan gayrimüslimlerin bu tür inşaat çalışmalarına merkezden ruhsat verilmesi hususunda birtakım yasal değişiklikler yapılmıştı[184]. Ancak idari alanlarda gerçekleştirilen yapısal reformların uygulanmasında bürokratik yapı, bazen burada görüldüğü gibi yetki karmaşası yaşamıştır.

Yukarıda bahsedilen ruhsat sorunlarının üzerinden on yıl geçmiş olduğu hâlde, aynı şekilde 1914 tarihinde de, yapı kompleksi içerisindeki *muayenehane* (dispanser) ve *çamaşırhanenin yeniden, üstü kapalı avlusunun ise birtakım ilavelerle genişletilmesi* hususunda Fransa elçiliğince vilayetten yine ruhsat talep edilmiştir[185]. Elçilik bu yazıda ayrıca, eski kayıtların [yeni bir düzenleme yapılarak][186] düzeltilerek kompleks içerisinde bulunan yapılara ait yeni bir Sened-i Hâkâni verilmesini de istemektedir[187]. Belgeye göre, yapı kompleksi içerisindeki binalardan muayenehane (dispanser) yıkılmıştır. Yıkılan bölüme 10 m. uzunluğunda ve 7 m. genişliğinde yeni bir muayenehane (dispanser) ve 8.20 m. uzunluğunda ve 7.15 m. genişliğinde yeni bir çamaşırhane inşa edilecektir[188]. Ayrıca *"talebenin kışın soğuktan muhafazası için de çamaşırhanenin bitişiğindeki yere, 10.40 m. yüzü havi olmak üzere üstü kapalı irice bir avlu inşa"* olunacaktır. Elçiliğin taleplerinin incelenmesi neticesinde, belgelerde ekli olan[189] *"haritası mucibince mebâni-i mezbûrenin inşâasına müsâade edilmesi"*[190] uygun görülmüştür. Sonuç olarak Fransız elçiliğinin yeni bir muayenehane (dispanser) ve çamaşırhane inşasına ilişkin 1914 tarihli bu taleplerine, Meclis-i Vükelâ kararıyla[191] ruhsat verilmiştir. Bu nihai onay, 1898'den sonraki taleplere verilen ilk olumlu karar olmalıdır. Özetle, buraya kadar verilen bilgilere göre; 1856'dan sonra yabancılara satılan arazi içindeki Konak, 1881 tarihli emlak kaydında geçtiği üzere rahibeler tarafından gureba hastanesi olarak kullanılmıştır. Dutemple'ın verdiği bilgilerden 1881'de arazi üzerinde Kilise, Manastır (Barınak), Yetimhane ve Kız Okulu bulunması, 1881-1898 yılları arasında Konağın yetersiz kalması nedeniyle arazi üzerine ihtiyaca göre birtakım binaların inşa edildiğini göstermektedir. Nitekim 1902 tarihli belgelerden çıkan veriye göre de, arazi üzerinde Kilise, Manastır, Muayenehane, İş Odası, Yetimhane, Hastahane ve kız çocuklarına mahsus Mektep

---

[183] BOA.ŞD.1584.19.3 (Tarih: H.20 Za 1320/M.18 Şubat 1903)

[184] Bkz.: Dipnot 187; "Ruhsat verilmesi şartlarına dair..", Ayrıca Gayrimüslim mahallelerindeki imar denetimi için.; İ. Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedid Neşriyat, Ankara: 2016, 5.Bs., s.322-324.

[185] BOA.İ.MMS.187.8

[186] BOA.İ.MMS.1878.5.1 (Tarih: R.14 Haziran 1330/M.27 Haziran 1914) Sadeleştirilerek: *"Bilinen bir şahıs üzerinde* (Sarim Ağa) *muvaza'aten* (anlaşma yoluyla) *kayıtlı bulunan müesseselerin Sör Döşarite namına düzeltilmesi şartıyla sened-i hâkâni'nin verilmesi"*.

[187] Ruhsat verilmesi şartlarına dair ek bir bilgi olarak; *"1901 senesinde Fransa hükümeti ile imzalanan 'suret-i i'tilafiye' gereğince Ruhban takımıyla bunların manastır vesâiresinin müstefid olduğu gümrük muâfiyeti bahş olunmuş ve Kilise, mâbed, hastahâne, muâyenehâne, yetimhâne gibi hayır müesseselerinin, hem muâfiyet-i rüsûmiyeden hem de emlak vergisi muâfiyetinden istifade edecekleri kararlaştırılmıştır. Ancak bazı iktisâdi sebeplere ve Hazine'nin bazı mülâhazalarına dayanarak, adı geçen müesseselerin te'sisat ve ilâvâtına ve yeniden ihdâsına, vergi ve bilumum tekâlif-i sâireye tâbiiyet şartıyla ruhsat verilmesi hükmü de uygulanmıştır."* BOA.İ.MMS.187.8.3.2 (Tarih: R.20 Nisan 1330 / M.3 Mayıs 1914)

[188] BOA.İ.MMS.187.8.5.1 (Tarih: R.14 Haziran 1330/M.27 Haziran 1914)

[189] BOA.İ.MMS.187.8.1.1, 8.1.2, 8.1.3, 8.1.4 (Tarih: M.20 Temmuz 1912)

[190] BOA.İ.MMS.187.8.3.4 (Tarih: R.20 Nisan 1330 / M.3 Mayıs 1914)

[191] BOA.İ.MMS.187.8.6 (Tarih: R.14 Haziran 1330 / M.27 Haziran 1914)

bulunmaktadır. Bu yapılardan zamanla harap olarak yıkılmaya yüz tutan hastane ve çamaşırhane için, planları Temmuz 1912'de elçilikçe yapılarak yeniden inşa izni alınmıştır. Yapılan arşiv taramalarında, kilise kompleksindeki yapılarla ilgili 1898 ve 1902 yıllarına ait belgelerde *"harita/kroki"* şeklinde geçen planlar bulunamamış, sadece yukarıda değinilen Temmuz 1912'de hazırlanan hastane ve çamaşırhane planları tespit edilebilmiştir. Kompleksin vaziyet planında arazinin merkezinde kilise ve onu çevreleyen yapılar bulunmaktadır (Şekil 4.2). Kilisenin doğusunda muayenehane (dispanser), bitişiğinde bir avlu ve avluya bitişik bir iş odası bulunurken, kilisenin batısında bir hastane, bir görüşme/toplantı odası ve buna bitişik bir yetimhane binası bulunmaktadır. Kompleksin kuzey duvarına bitişik vaziyette de derslik ve çamaşırhane ile tuvaletler bulunmaktadır. Vaziyet planında görüldüğü üzere Kilisenin doğusuna, yıkılmış olan muayenehane (dispanser) binası yeniden inşa edilecektir. Burası projede zemin kat ve bir üst kat olmak üzere iki kat olarak tasarlanmıştır (Şekil 4.3). Zemin katında girişle ilişkili olarak bir bekleme odası planlanmıştır. Bekleme odasından eczane ve konsültasyon (danışma-doktor istişare odası) odasına birer kapı ile erişim sağlanmıştır. Laboratuvar odası ise, hem eczane hem de konsültasyon odasıyla ilişkilidir. Yapının üst katındaki çamaşır kurutma odasına ise, yapının dışında kurgulanan bir merdiven aracılığıyla erişilir. Muayenehanenin (dispanser) projesinde ön görünüş ve bir kesit mevcuttur. Bu kesit çiziminde görüldüğü üzere yapı, kâgir zemin kat üzerine oturtulmuş ahşap üst kat ve çatıdan ibarettir. Cephe görünüşünde ise, yapının zeminden pencere alt seviyesine kadarki kısmında moloz taş bezeme görülür. Yapının kat silme ve pencere söveleri tuğla örgülüdür. Cephenin köşelerinde ve giriş kapısının sağ ve sol hattında tuğla örgülü sütun görünümlü öğeler kullanılmıştır. Çatısı ise eğimi dik bir kırma çatı olarak düşünülmüştür. Kırma çatının da mahya uçlarında birer alem gözükmektedir. Yapının cephe görünüşünde, çatının sağ ve solunda birer baca dikkat çeker. Kesit çiziminde ise yapının arkaya doğru bir metre çıkma yaptığı görülmektedir. Yapının planına göre, alt katta 7, üst katta ise 8 pencere bulunmaktadır. Çamaşırhane binası, kilisenin kuzeyine kalan giriş aksının karşısında bahçe duvarına bitişik olarak planlanmıştır (Şekil 4.4, 4.5). Planına göre, çamaşırhane iki kısımlı olarak tasarlanmış olup, bir tarafında yıkama yeri diğer tarafında da kurutma mekânı bulunmaktadır.

Buraya kadar açıklanan belgelere bakıldığında, yıllar içerisinde birtakım ihtiyaçlara göre bu yapı kompleksi üzerinde bazı binalar yapıldığı, bazılarına ilaveler yapıldığı, bazılarının ise zamanla harap olup yıkılmaya yüz tutması neticesinde, yıkılıp yeniden yapıldığı görülmektedir. Bursa'nın sosyal ve kültürel zenginliğinin göstergesi olan bu kilise binası, yapı kompleksinden geriye kalan tek yapı olarak bugün de asli işlevini sürdürmektedir.

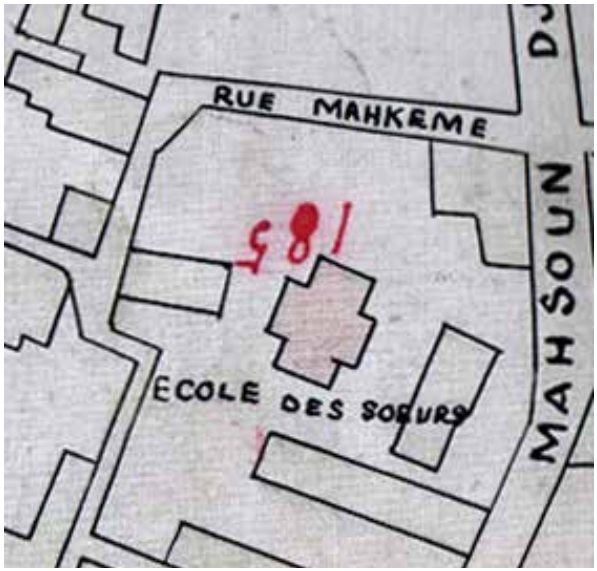

Harita 4.7. Kilise Kompleksi. (Kaynak: 1893-94 FSH. R. Kaplanoğlu Arşivi)

Resim 4.20. Fransız Kilisesi Binası Doğu Cephesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.21. Fransız Kilisesi İç Mekânı.
(Kaynak:https://kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/fransiz-kilisesi)

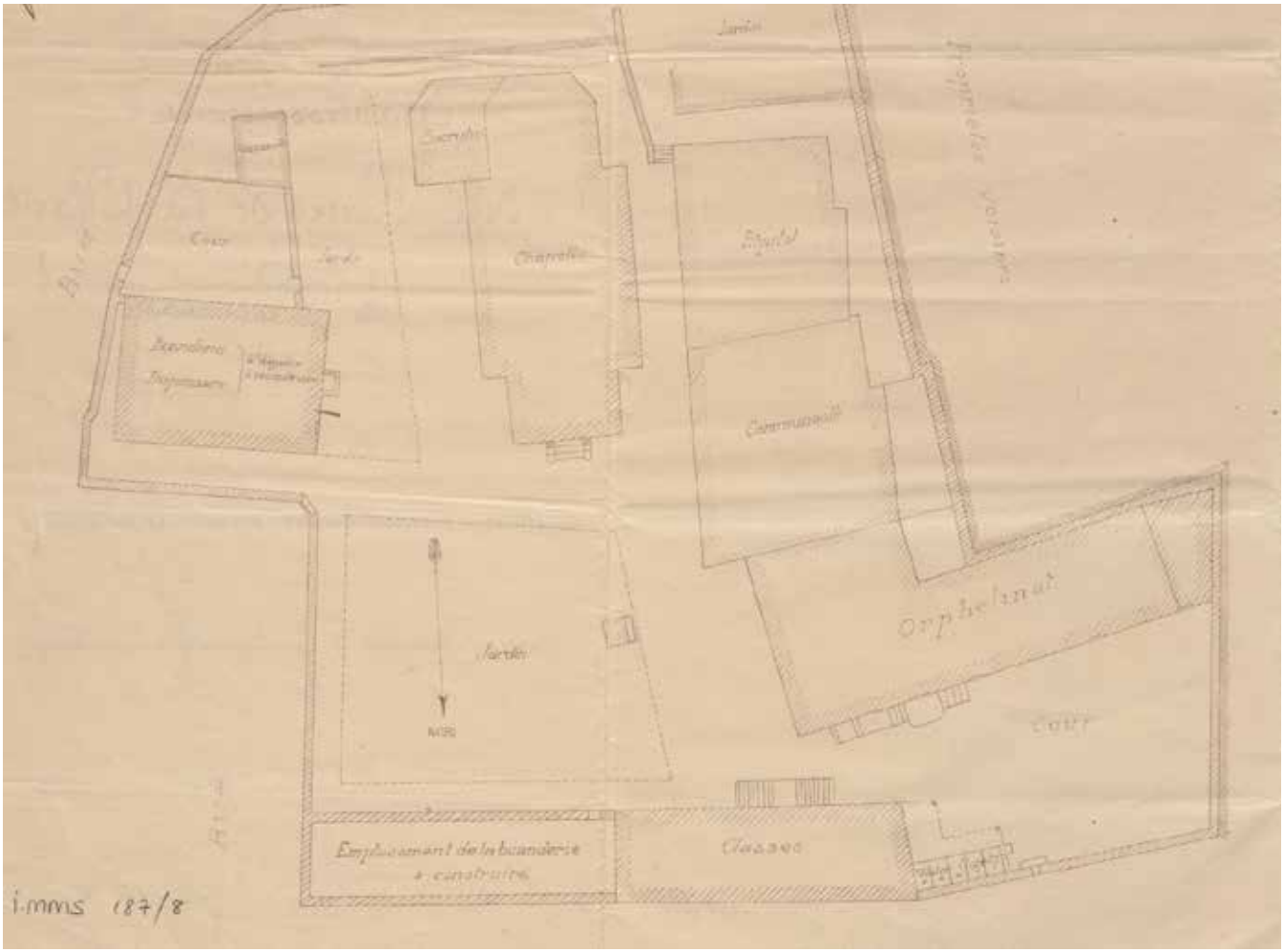

Şekil 4.2. Fransız Kilisesi Yapı Kompleksi Vaziyet Planı.
(Kaynak: BOA.İ.MMS.187)

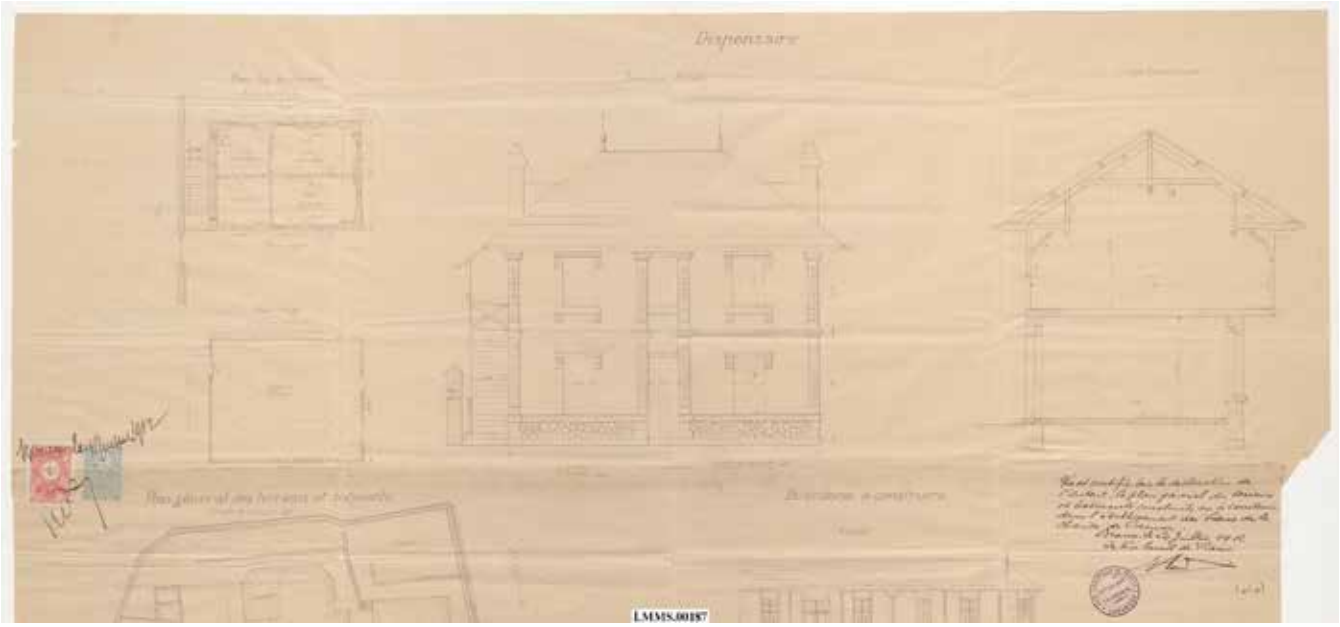

Şekil 4.3. Fransız Kilisesi Kompleksinde Yeniden İnşa Edilecek Dispanser Binası.
(Kaynak: BOA.İ.MMS.187)

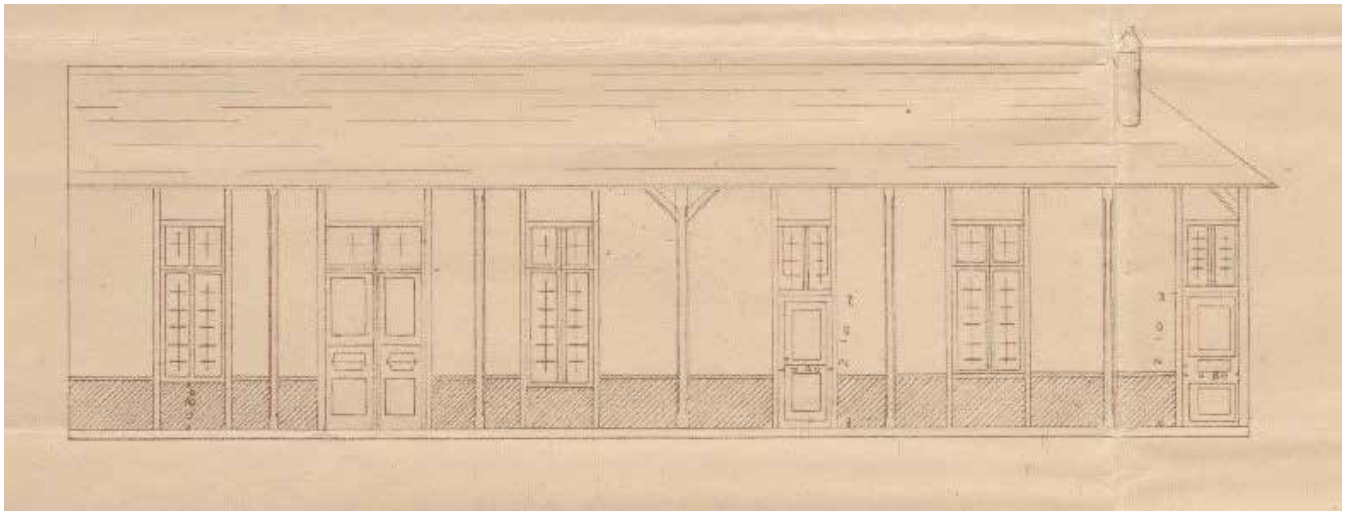

Şekil 4.4. Fransız Kilisesi Kompleksinde İnşa Edilecek Çamaşırhane.
(Kaynak: BOA.İ.MMS.187)

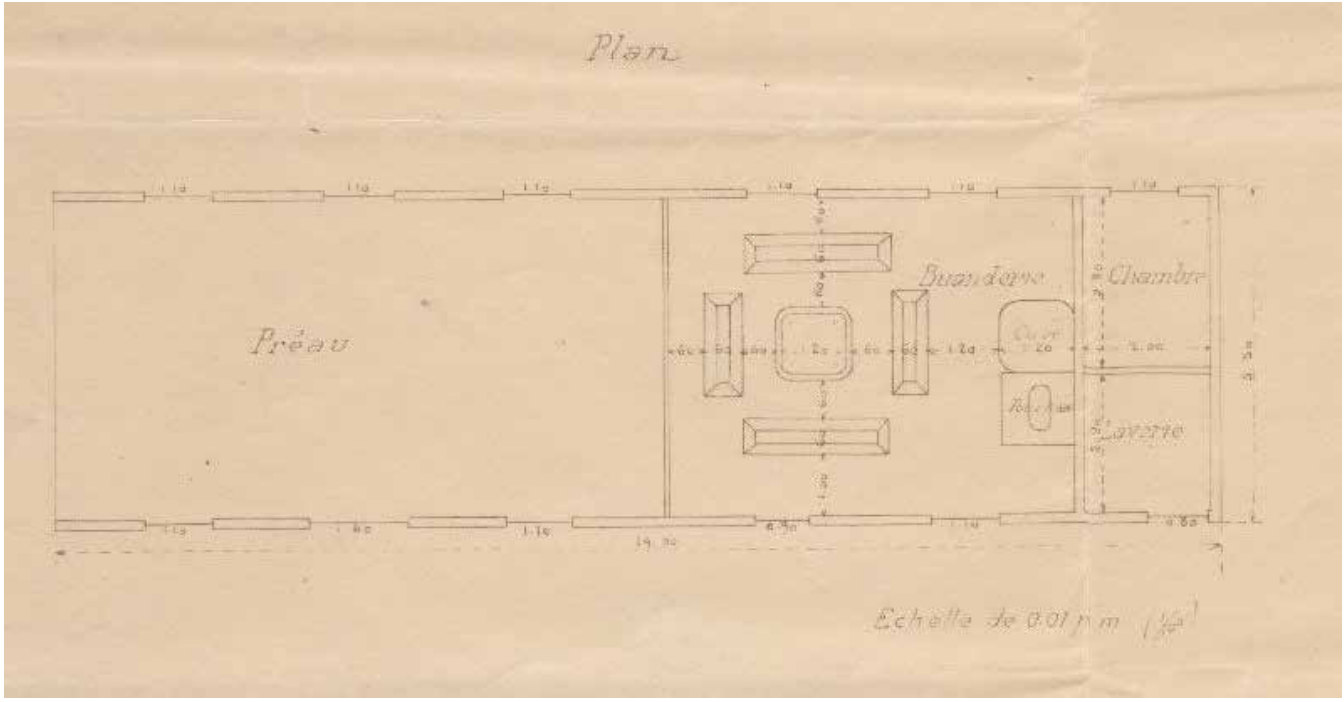

Şekil 4.5. Fransız Kilisesi Kompleksinde İnşa Edilecek Çamaşırhane.
(Kaynak: BOA.İ.MMS.187)

4.1.1.4. Gureba/Hamidiye/Ahmet Vefik Paşa Hastanesi

1863-1864 yıllarında müfettiş sıfatıyla Bursa'ya gelen Ahmet Vefik Paşa, şehirdeki sağlık hizmetlerinin yetersizliği karşısında Bursa'ya bir hastane kazandırmayı düşünmüş ve Hisar'da Damad Efendi Konağı olarak bilinen iki katlı binayı satın alarak tamir ettirmiştir[192]. Bursa'yı 19. yüzyılda ziyaret etmiş olan yabancı seyyahlardan Gallois'in 1864 tarihli raporuna göre; halka açık bir hastanenin inşası Ahmet Vefik Paşa tarafından başlatılmıştır. Daha önce mevcut olmayan ve inşasının birkaç ay içinde bitmesinin beklendiği, böyle nitelikli ve döneminin en iyileri arasına girecek bir kurum için Bab-ı Âli'den 60.000 kuruş alınmıştır[193]. Fakat müfettişlik lağvedilip Ahmet Vefik Paşa Ekim 1864'te azledilince, hastanenin açılış töreni yapılamamıştır. Ahmet Vefik Paşa'nın azlinden sonra yarım kaldığı anlaşılan hastanenin resmi açılışı ancak Hakkı Paşazâde Hacı İzzet Bey'in valiliği sırasında 1868 yılında yapılabilmiştir[194].

Ahmet Vefik Paşa Bursa valisi olduğu 1879-1882 tarihleri arasında bu hastaneyi geliştirmiş ve 1879 yılında iki katlı olarak kâgir bir bina yaptırmıştır[195] (Res.4.22, 4.23, 4.24 ve Hrt.4.8). Böylece iç hastalıkları pavyonu olarak 60 kişilik kapasiteye sahip hastane, *"Bursa Gurebâ Hastahânesi"* adıyla hizmet vermeye başlamıştır[196]. Tanzimat dönemi modernleşme hareketlerinin bir örneği olarak, Bursa'nın en dikkat çekici bölgesine kurulan bu hastane, Bursa'da çağdaş anlamda tıp biliminin ve tıp binaları tipolojisinin uygulandığı ilk sağlık kuruluşu olmuştur[197]. Bursa valilerinden Nazif Paşa (gör. 1883-1885) döneminde de hastane geliştirilmiş[198], 1904 tarihinde[199] Vali Reşid Mümtaz Paşa (gör. 1903-1906) ise hastaneyi, Neogrek üslupta *"üç zarif pavyon"*[200] ilavesiyle genişletip, 1905'te açılışını yapmıştır[201]. Bu yapılara ait görseller incelendiğinde, Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı ve *"tek bir bina olarak ıslah olunmuş"*[202] olan yapının batısına, fotoğraflarda görülen yapıların (Res.4.25, 4.26,

---

192 **1927 Bursa Salnamesi**, s.206; Kepecioğlu, "Ahmet Vefik Paşa Hastanesi", **a.g.e.**, Cilt: 1, s.95; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.23, 70-71.

193 F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.530.

194 Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.96; Tansel, "a.g.m.", s.130; 1310 *Bursa Salnamesi*'ne göre 1867 (H.1284) tarihinde *"küşâdı"* yapılmıştır, bkz.: s.30; Sezer Erer, "a.g.m.", s.241-252.

195 **1927 Bursa Salnamesi**, s.206-207; Baykal, **a.g.e.**, s.70-71; Osman Şevki, **Bursa ve Uludağ**, s.100; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.296. Fransız Sigorta haritasında, Hastane, bu tarihlerde henüz tek bir yapı olarak görülmektedir. Damad Efendi Konağı muhtemelen bu binanın inşası başlamadan önce yıkılmış ve yerine bu iki katlı bina yapılmıştır. Ancak kaynaklarda Damad Efendi Konağı'nın akıbeti ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

196 **1927 Bursa Salnamesi**, a.y.; **Bursa Ansiklopedisi**, "Ahmet Vefik Paşa Hastanesi", 2002, s.55.

197 Dostoğlu, "Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Sağlık Binaları", **Hekimce Bakış**, no. 54, 62-66.

198 **Bursa Ansiklopedisi,** a.y.; Hastanenin geliştirilmesi ve masraflarını karşılayabilmesi için gelirlerini artırmak amacıyla ilk olarak Ahmet Vefik Paşa'nın yaptığı düzenlemeler ve daha sonrası için bkz.: **1927 Bursa Salnamesi**, s.207.

199 **1927 Bursa Salnamesi**, s.207.

200 **Cenûbî Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası**, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Coğrafya Encümeni, cild 29, İstanbul 1927, s.142; Baykal, **a.g.e.**, a.y.

201 **1927 Bursa Salnamesi,** a.y.; Hastane başhekimi Y. İzzettin'e göre; *"Reşid Mümtaz Paşanın himmetiyle..yarım ahşap iki pavyon ile muayene ve idare kısımlarını ihtiva eden memurin dairesi Reşid Mümtaz Paşa zamanında ve Abbas Halim paşanın valilikleri zamanında da iki pavyon arasına bir ameliyathane yapılarak tek bir bina hâline konulmuştur".* Bkz.: Y. İzzettin, "Ahmet Vefik Paşa Hastahanesi", **1934 Bursa Yıllığı**, s.34.

202 **Cenûbî Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası**, a.y.

4.27[203] ve Hrt.4.9), ilaveten inşa edildiği görülmektedir. 1930'lu yıllara ait olduğu sanılan bir hava fotoğrafında (Res.4.28) Reşid Mümtaz Paşa'nın inşa ettirdiği (2 pavyon ve bir etıbbâ [doktor dairesi/ idari bina]) yapıların arasına, 1913 yılında Bursa Sıhhiye Müdürü Operatör Emin Bey'in girişimleri ile yaptırılan ameliyathane kısmı[204] da net olarak görülmektedir.

Bursa'nın Yunan işgalinden itibaren 1922'de kurtuluşuna kadar işgal güçlerince kullanılan hastane, kurtuluştan sonraki süreçte bir müddet Askeri Hastane olarak hizmet vermiş, Cumhuriyet döneminde onarımı yapılarak 1927'de *"Memleket Hastanesi"* adıyla hizmete girmiş ve vali Haşim İşcan zamanına kadar kullanılmıştır[205]. Bu hastane binalarının güneyinde, vali Haşim İşcan döneminde yeni bir hastane inşa edilerek 1952'de açılmış, Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı iki katlı yapı ise 1956'da çıkan bir yangında büyük hasara uğrayarak yıkılmıştır[206]. Bu yapılara ve bunların bazı ayrıntılarına ilişkin günümüz kaynaklarında ya da arşiv belgelerinde yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. *1927 Bursa Salnamesi*'ndeki detaylı bilgiler ise, hastanenin o günkü fiziki durumundan yapı birimlerinin işlevine kadar önemli veriler sunmaktadır. *1927 Bursa Salnamesi*'nde o yıl itibarıyla *"Hastahânenin şekl-i hâzırı"*, yani Hastane yapılarının mevcut durumu ayrıntılı olarak şöyle anlatılmaktadır[207] :

> *"Hâlen hastahâne eski surlar üzerinde 500 metre çapında ve Akasya ağaçlarıyla süslü bir arsada kurulu, kârgir dört büyük ve dört küçük binadan oluşmaktadır. Büyük binalardan birisi Ahmet Vefik Paşa'nın inşâ ettirdiği kısım olup iki katlıdır[208]. Birinci katın tamirât ve boya işleri ile iç bölümlerinin ıslâhı henüz yaptırılamamış ise de resmi işlemlerinin halledilmesinden hemen sonra inşaata başlanmak üzere keşifnâmesi düzenlenmektedir. Bu katın bir kısmı tutuklulara, diğer kısımları poliklinik olarak ayrılmıştır. Binanın ikinci katı 60 yataklı olarak iç hastalıkları hastalarına ayrılmıştır. Bu katta Kadın ve erkeklerin genel ve özel odalarıyla, servis şefinin mesai odası, hasta yemekhanesi, geniş koridorlar, banyo odası bulunmaktadır. Bu esas binalardan ikincisi Reşid Paşa zamanında inşa edilen cerrahi pavyonu olup, 1,5. metre yüksekliğinde bodrum katı üstünde inşa edilmiştir[209]. İkinci katında karşılıklı ikişer odaya sahip dört kulesi bulunan büyük ve uzunlamasına bir binadır. Kule tarafındaki kısımlarda bulunan altı odadan başka, birinci katta altı büyük hasta koğuşu, 10 adet hususi hastaların tecrit odaları, ameliyathaneler, eğitim odası, erkek ve kadınlara mahsus yemekhane, operatör, göz, kulak, boğaz şefleri odalarıyla, bir laboratuvar ve göz cerrahi pansuman ve muayene odaları bulunmaktadır. Önceleri akıl hastalarına tahsis edilen pavyon, diğer binaların karşı tarafında olup, eskiden yapılmış hücrelere sahip kısımlarıyla hasta koğuşları ve geniş*

---

[203] Reşid Mümtaz Paşa'nın yaptırdığı bu binalar, bir kaynakta fotoğraf üzeri metinde *"Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı Gureba Hastanesi"* olarak geçmiştir. Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı esas bina bu fotoğrafın arkasında kalmakta olup, yazar burada genel olarak tüm hastane kompleksini kastetmiş olmalıdır, bkz.: Kaplanoğlu, **a.g.e.** s.107.

[204] **1927 Bursa Salnamesi**, s.208; **Bursa Ansiklopedisi**, "a.md.", s.55.

[205] **Bursa Ansiklopedisi**, "Gureba Hastanesi'nin Açılışı", Cilt: 4, s.1465.

[206] Dostoğlu, **Bursa Fotoğrafları,** no:154.

[207] Metin dili ve cümlelerin uzunluğu nedeniyle bu kısım sadeleştirilmiş, metindeki bilgiler günümüz diliyle aktarılmaya çalışılmıştır.

[208] Res.1-2-3

[209] Res.4-5

bir bahçeye sahiptir. Dördüncü bina iki kattan ibaret olup[210]*, bu binada poliklinik, idare odası, muhasebe odası, Kütüphane, Laboratuvar, Doktor yatak odaları, toplantı salonları, gözlem odaları ve röntgen dairesi bulunmaktadır. Birinci kat zemini mermerdir. Dört küçük binanın birisi çamaşırhane ve mutfaktır*[211]*. Diğeri kadın hastalıklarına, üçüncüsü önceleri ahşap bir medrese iken hastaneye devredilen bina olup bulaşıcı hastalık taşıyan hastalara, dördüncüsü laboratuvar ile eczahane binalarıdır."*[212]

Bursa Gureba Hastanesi ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerin neredeyse tamamı, tamirat veya inşaat işlerinin haricindeki konularla ilgilidir[213]. Bu nedenle Hastane yapıları ile ilgili keşif defterleri, inşaat defterleri, inşaat komisyonu raporları, plan-proje gibi teknik veri kaynaklarına henüz ulaşılamamışsa da, binaların farklı tarihlerde çekilen fotoğrafları, yapıların en azından mimarisi hakkında önemli veriler sunmaktadır. Buradan hareketle, mevcut fotoğraflara göre ilk olarak Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı bina şöyle tanımlanabilir: kâgir ve iki katlı olarak inşa edilen hastane yapısı, doğu-batı ekseninde uzanan ana kütlesinin uçlarına dik olarak eklenmiş iki blokun tanımladığı uzun dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Yapının üç açıklıklı kuzey ve güney girişi hafif ileri çıkıntı yapacak biçimde kurgulanmış, uçlardaki bloklar ise yapı işlevselliğine göre tasarlandığından cephelere nazaran ana kütleden daha ilerde ve belirgin şeklinde yapıya hareketlilik sağlamıştır. Yapının çatısı, her üç bölümde uçları üçgen alınlıklarla biten oluklu kiremit ile kaplı kırma çatıdır. Yapının cephesinde, fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla sık bir biçimde tekrar eden, eşdeğer büyüklüklerdeki düşey sürgülü (giyotin) dikdörtgen biçimli pencereler olduğu görülür. Bu pencerelerin zemin katta söveli olarak yapıldığı görülmektedir. Yapının kuzeyine açılan arka kapısı ise basık kemerli ve söveli olarak yapılmıştır. Reşid Mümtaz Paşa'nın yaptırdığı yapılar ise (Res.4.25, 4.26, 4.27, 4.29) yatay olarak konumlanmış olup, zeminden yaklaşık 1,5. m. yüksekliğinde bodrum katı üzerine inşa edilmiştir. Bodrum pencereleri basık kemerli yarım pencere biçiminde yapılmıştır. Binaların girişlerinin bulunduğu orta kısmı, yüksek tavanlı bir bölüme sahiptir. Sağ ve solunda da iki katlı kule şeklindeki kütleler, yapının dikkat çekici birimleridir. Her iki yapıda zemin kattaki büyük pencerelerin üzerinde daha küçük yatay havalandırma pencereleri bulunmaktadır. Genel olarak pencere açıklıkları, ilk hastane binasının aksine daha büyük ve daha geniş olarak tasarlanmıştır. Üst kat pencereleri ise, alt kat pencerelerine oranla daha küçüktür. Sağ ve sol kulelerin üçgen alınlarında daire şeklinde birer tepe penceresi bulunmaktadır. Yapıların farklı kademe ve doğrultularda (yatay ve dikey) seyreden kırma çatılardan oluşan bir üst örtüsü mevcuttur. Neogrek üslupta tasarlanan yapıların saçak ve mahya uçlarında metalden yapıldığı düşünülen süslemeler göze çarpar. Yapıların her iki giriş birimi, simetrik merdivenli üçgen alınlıklı bir saçağa sahiptir. Bu kısımların üstünde de hastane isminin yazılı olduğu birer tepelik bulunmaktadır. Yapıların dikkat çeken bir başka kısımları ise, kulelere bitişik olarak yükselen çatılardır. Buralar muhtemelen içerden üst katlara erişimi sağlayan merdivenlerden dolayı, ana çatı seviyesinden biraz daha yüksek olarak inşa edilmiştir. Son olarak, bu yapıların arasına daha

---

[210] Res.6

[211] Res.8

[212] **1927 Bursa Salnamesi**, s.209-210.

[213] Konu ile ilgili taranan arşivdeki tasniflerden, belgelerin daha çok memur (doktor, eczacı) atamaları, hastanenin gelir-gider hesapları, hastanenin idari masrafları için bütçe tahsisleri, hastane görevlilerinin taltifleri, maaş düzenlemeleri gibi hususlarda olduğu görülmüştür.

sonra, hava fotoğrafında görülen ameliyathane kısmı yapılarak, bu iki bina birleştirilmiştir (Res.4.28).

Osmanlı Arşivi'nde, Bursa'da yapılacak Hastane yapılarına dair tespit edilebilen ilk belgeler 1864 tarihlidir[214]. Bu yazışmalara göre; o tarihlerde Bursa'ya müfettiş olarak gelmiş olan Ahmet Vefik Paşa tarafından *"Bu belediye-i cismiyede bir hastane küşâdı dahi tasavvur olunmuş"*tur. Bursa'da bulunan ve depremden dolayı hasar görmüş olup, *"tamir olunmak üzere oda sahiplerinden herkesin hissesine göre akçe toplattırılarak"* tamirine başlanmış olan Simkeş Han'ın *"Hancılık bedeli"*, yıllık olarak ihale edilmektedir. Buradan elde edilen o seneye ait 5834 kuruşun, o tarihlerde *"inşâsı tasavvur olunan hastaneye i'âdesi"*, teklif edilmektedir[215]. Özetle, bir yandan vakıf bir eser olan Simkeş Han'ın onarımı için eşrâftan para toplanırken, diğer yandan Han'ın yıllık olarak ihale edilen Hancılık bedelinden gelecek gelir ile de şehre bir hastane yaptırılmak istenmektedir. Muhtemelen bu, yaptırmayı düşündüğü Hastanenin inşaat masraflarını temin etme noktasındaki zorluklara, Ahmet Vefik Paşa'nın çözümüdür.

Ahmet Vefik Paşa'nın bu teklifi, Meclis-i Vâlâ'dan Sadâret'e sunulmuş[216], netice olarak *"böyle bir eser-i hayrın meydana gelmesi zımnında"* Ahmet Vefik Paşa'nın bu teklifi kabul görmüş ve çıkan irade[217] ile de gereğinin yapılması kendisine bildirilmiştir. Mayıs 1864 tarihli irade ile Ahmet Vefik Paşa'nın azledildiği Ekim 1864 tarihi arasında beş aylık bir sürede Damad Efendi Konağı'nın hastane olarak düzenlenmesine başlanmıştır. Ancak bu düzenleme, tamirat, malzeme tedariki gibi sorunlar nedeniyle 1868 yılındaki açılışına kadar devam edecektir. Öyleyse ilk Hastane, Damad Efendi Konağı'nın 1868 yılındaki açılışından sonra hizmet vermeye başlamış olmalıdır. Ahmet Vefik Paşa, 1879 yılında inşa ettirdiği esas hastane binasının giderleri için, gelir temin edecek şekilde birtakım düzenlemeler[218] yapmıştır. Nitekim Gureba Hastanesi'nin çekirdeği diyebileceğimiz Damad Efendi Konağı'nın hastaneye dönüştürülmesinden sonra açılışın yapılamamasının sebeplerinden birinin de mali sorunlar olduğu açıktır. Bu sorunlara karşı, Ahmet Vefik Paşa'nın bu yöndeki çözümlerinden başka, yapı üretimi için yerel yönetimlerin ya da merkezin ne tür çareler üreterek gelir sağlamaya çalıştığını gösteren belgeler mevcuttur. Bunlardan ilkinde Sadâret'ten Maliye Nezâreti ile Hüdavendigâr vilayetine hitaplı Temmuz 1868 tarihli yazıya göre; Hastanenin yürütülen onarımları, bunlar için gerekli malzeme ve personel giderleri için ihtiyaç duyduğu mali destek, o dönem kurban derilerinin satılması ve herkesin bütçesine göre verdiği yardımlarla oluşturulan *"hastane sandığı"*ndan (Simkeş Han'ın tamirinde de görüldüğü gibi) karşılanmaya çalışılmıştır. Böylelikle *"mezkûr hastanenin bir an evvel küşâdı"*[219], yani resmi açılışı mümkün olabilecektir.

Bu konudaki diğer belge 1899 tarihlidir[220]. Buna göre; vilayetin bazı noktalarında görülen Frengi hastalığının tedavi masraflarına çevre belediyelerin bütçeleri yeterli olmadığından, Bursa Gureba Hasta-

---

214 BOA.İ.MVL.507.22890.

215 BOA.İ.MVL.507.22890.1.1 (Tarih: H.24 R 1280/M.3 Mart 1864)

216 BOA.İ.MVL.507.22890.3.1 (Tarih: H.17 Za 1280/M.24 Nisan 1864)

217 BOA.İ.MVL.507.22890.4.1 (Tarih: H.24 Za 1280/M.1 Mayıs 1864) Ahmet Vefik Paşa'nın ilk ve en önemli projelerinden biri diyebileceğimiz Hastane inşası için irade ile izin gecikmeden çıkmıştır. Sağlık gibi hassas bir konuda, kamu yapıları arasında önceliğin Hastane yapılarına verilmesi dikkate değerdir.

218 **1927 Bursa Salnamesi,** s.208.

219 BOA.A.MKT.MHM.414.94.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1285/M.27 Temmuz 1868)

220 BOA.DH.MKT.2177.71 (Tarih: H.2 Za 1316/M.14 Mart 1899)

nesi civarında bir koğuş ya da bir yer inşa edilmesi söz konusudur. Yapılması düşünülen bu inşaat için gereken bütçenin, *"vilayet devâir-i belediyesi vâridâtından"* gelecek olan yüzde 5'ten 10'a kadar bir miktarın Bursa'ya aktarılması ile sağlanmasına izin verilmesi istenmektedir. Konu, toplum sağlığına hizmet edecek olması sebebiyle önemli ise de, Şûrâ-yı Devletçe konunun müzakeresi neticesinde gereği yapılacaktır. Belge tasniflerinde bu istekle ilgili başkaca bir yazışmaya ulaşılamadığından, yapılması düşünülen bu inşaat talebine dair süreç izlenememiştir.

Hüdavendigâr valisi Mehmed Tevfik Temmuz 1906'da merkeze gönderdiği yazıda[221], özetle Bursa Gureba Hastanesi'nin genişletilmesini ve hastanenin hizmet amacına uygun bir şekilde düzenlenmesini istemiştir. Reşid Mümtaz Paşa'nın 1905'te açılışını yaptığı binaların, memur ve doktorlar açısından yeniden düzenlenmesi ve genişletilmesi gerekmektedir. Ancak valinin ifadelerine göre bahsedilen yapıların *"esbâb-ı intizâmını tedkik ve ta'yin edebilecek kimseler"* yoktur. O günkü durumları itibarıyla yapılar *"icâbât-ı hâzıra-i fenniyeye"* yani mevcut bilimsel gerekliliklere uygun değildir. Bu amaçla yapıların söz konusu düzenlemeleri noktasında ihtiyaçlarını ve bunların gerekliliklerini teftiş etmeleri için Hamidiye Etfal Hastanesi doktorlarından oluşacak bir heyetin gönderilmesi talep edilmiştir. 1913 yılında Bursa Sıhhiye Müdürü Operatör Emin Bey'in girişimleri ile yaptırılan ameliyathane kısmı, belki de vali'nin talebindeki amaçlardan biri idi. Burada bahsedilen düzenlemelere ya da yapıların genişletilmelerine ilişkin, tasnifte başka herhangi bir yazışma tespit edilemediğinden bu konu şimdilik netlik kazanmamıştır.

Bursa Hamidiye Gureba Hastanesi'ne Reşid Mümtaz Paşa'nın ilave ettirdiği yapılar ile Sanayi Mektebi inşaatı için verdikleri kerestenin parasını isteyen keresteci Mehmed ve arkadaşı, merkeze çektikleri telgrafta[222] paralarını alamadıklarından dolayı mağduriyetlerini dile getirmişlerdir. Dilekçelerinin neticesinde merkezden Hüdavendigâr vilayetine gönderilen emir[223] ile *"icâbının ifâsı"* yani kerestecilerin paralarının ödenmesi sağlanmıştır. Yapım-onarım işlerinde mali kısıtlamalar, tasarruf tedbirleri, bütçe bulunamaması ya da nitelikli, ehil elaman bulma noktasında yaşanan sıkıntıların haricinde, inşaatlar için malzeme sağlayan bu gibi tedarikçilerin de sorunları vardı. Onların karşılaştıkları sıkıntılardan en önemlisi güvenlik sorunuydu. Hastane ve Sanayi Mektebi'ndeki yapım onarım işlerinin kereste tedarikçileri olan bu iki ortak, 3 Ekim'de paralarının ödenmesine dair yazının çıkmasından hemen sonra, muhtemelen paralarını almalarının akabinde 6 Ekim'de İnegöl-Bursa yolu üzerinde eşkıya tarafından soyulmuşlardı. Merkeze çektikleri 6 Ekim 1906 tarihli telgrafta mağduriyetlerinin yanında, bahsedilen güzergâhta karakola 10 dakika mesafede böyle bir olayın yaşanmasının şaşkınlığını dile getirmişlerdir[224]. Gureba Hastanesi'nde, mahkûm ve tutukluların tedavisi için ayrılan bir koğuş bulunmaktaydı. Zaman zaman bu kısımların da tamirleri veya ilaveleri için merkezle yazışmalar yapılmıştır. Bunlardan keşif cetvelini de içeren 31 Ocak 1920 tarihli yazıda[225], *"idare-i hususiyenin"* yani İl Özel İdaresi'nin *"bu yolda bir masrafa karşılığı gayr-i mevcud"*, yani bütçesi olmadığından 2.720 kuruşluk keşif bedelinin merkezden gönderilmesi *(2720 kuruş için muktezi havâlenâmenin irsâline*

[221] BOA.Y.MTV.289.90.1.1 (Tarih: H.2 C 1324/M.24 Temmuz 1906)
[222] BOA.BEO.2914.218480 (Tarih: H.2 Ş 1324/M.21 Eylül 1906)
[223] BOA.DH.MKT.1121.30 (Tarih: H.14 Ş 1324/M.3 Ekim 1906) Belgede ödenecek meblağa ve inşaatların tarihlerine dair bir bilgi bulunmamaktadır.
[224] BOA.BEO.2924.219257.2.1 (Tarih: R.23 Eylül /M.6 Ekim 1906)
[225] BOA.DH.MB.HPS. 3.1 (Tarih: R.31 Kanunusani 1336/M.31 Ocak 1920)

müsaade buyrulması) istenmektedir. Bu tutar, tutuklu ve mahkûmların tedavisine ayrılan koğuşun pencerelerine yapılacak demir parmaklıklar içindir. Vilayetin yazı ekinde gönderilen ve Hapishaneler Umum Müdiriyeti'nden geldiği anlaşılan heyet-i fenniye müdürünün onayladığı keşif cetveli[226], yazıdan bir yıl önce hazırlanmıştır. Vilayetin havâlenâme talebini dile getirdiği yazı ile ek olarak Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği keşif cetvelinden, tutuklu ve mahkûmlar için hastane binası bünyesinde koğuş olarak, iki pencereli bir odanın ayrıldığı anlaşılıyor. Odanın mevcut parmaklıkları üzerindeki iki aded demir kuşak güvenlik açısından yetersiz kaldığından, bu kısımlara lame demirden toplam 480 kuruşluk 16 aded kuşak eklenecektir. Nakliyecinin, eski parmaklıkların sökülüp demirciye götürmesi ve sonra hastaneye nakli için gidiş-geliş bedeli olarak alacağı 100 kuruştur. Demirci ustası ise ilave edilecek demir kuşakları delerek mevcut parmaklıklara geçirecek, mevcut kuşakların da uçlarını düzeltecektir. Demirci ustasının bu iş için hakkı ise yevmiyesi 200 kuruştan toplam 400 kuruştur. Duvarcı ustası da eski parmaklıkları söküp kuşaklamalar için pencerelerin yan duvarlarında yuva açarak parmaklıkları yerleştirecek ve kuşaklamaları sabitleyecektir. Onun da bu işten kazancı 3 gün için 600 kuruştur. Bu ve diğer bedeller ile 2.720 kuruş tutan bu ilave yapım işlerinde lame demirden kuşak ve kuşaklamalar ile çimento kullanılacaktır[227].

Sonuç olarak, Damad Efendi Konağı'nın tamir edilerek 1864'te Hastane olarak kullanılmaya başlanmasından sonra, Ahmet Vefik Paşa 1879'da ilk büyük Hastane binasını iki katlı olarak inşa ettirip hizmete açmıştır. Bu yapının batısına da 1904'te Vali Reşid Mümtaz Paşa iki pavyon ve bir doktor dairesi/idari bina inşasını başlatıp, 1905 tarihinde bu ilave yapıların açılışını yapmıştır. 1913 yılında da iki pavyon arasına bir ameliyathane yaptırılarak bu iki yapı birleştirilmiştir. Tüm bu hastane yapıları, Yunan işgalinden 1922'deki kurtuluşuna kadar şehrin en büyük sağlık merkezi olarak hizmet vermeye devam etmiş ve 1950'li yıllara kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde ise Gureba Hastanesi alanı, park olarak düzenlenmiştir.

[226] BOA.DH.MB.HPS.165.20.2.1 ve DH.MB.HPS.165.20.3.1 (Tarih: R.6 Kanunusani 1335/M.6 Ocak 1919)
[227] A.y.

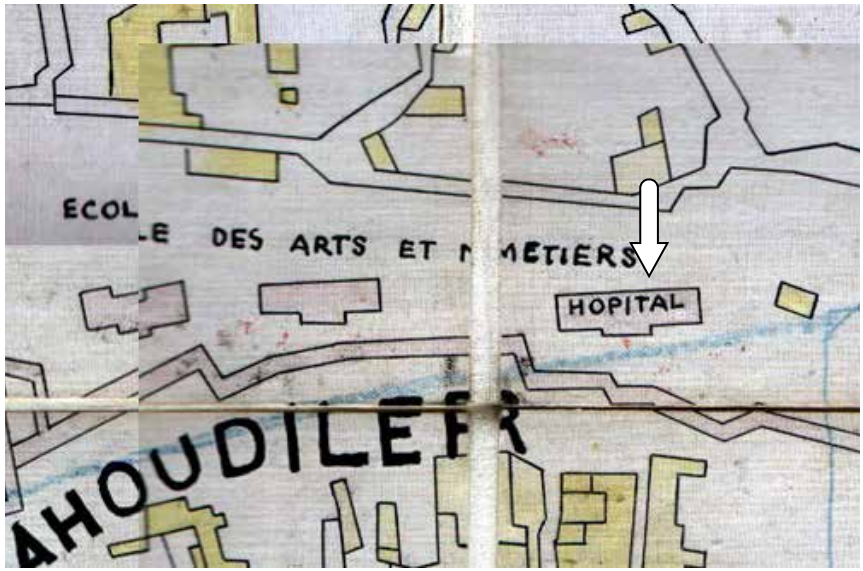

Harita 4.8. Ahmet Vefik Paşa'nın Yaptırdığı İlk Hastane Binasının Konumu.
(Kaynak: 1893-94 FSH. R. Kaplanoğlu Arşivi)

Harita 4.9. Gureba Hastanesi. Sağdan Sola; 1879'da Yapılan İki Katlı Bina, R. Mümtaz Paşa Zamanında Yapılan Etıbbâ Dâiresi [İdari Bina] ve Aralarına İnşa Edilen Ameliyathane ile Birlikte İki Pavyon.
(Kaynak: 1921 Bursa Haritası)

Resim 4.22. Gureba Hastanesi'nin Güney Cephesinden Görünüşü-Tarihsiz.
(Kaynak: *Bursa Vilayeti Coğrafyası,* s.143)

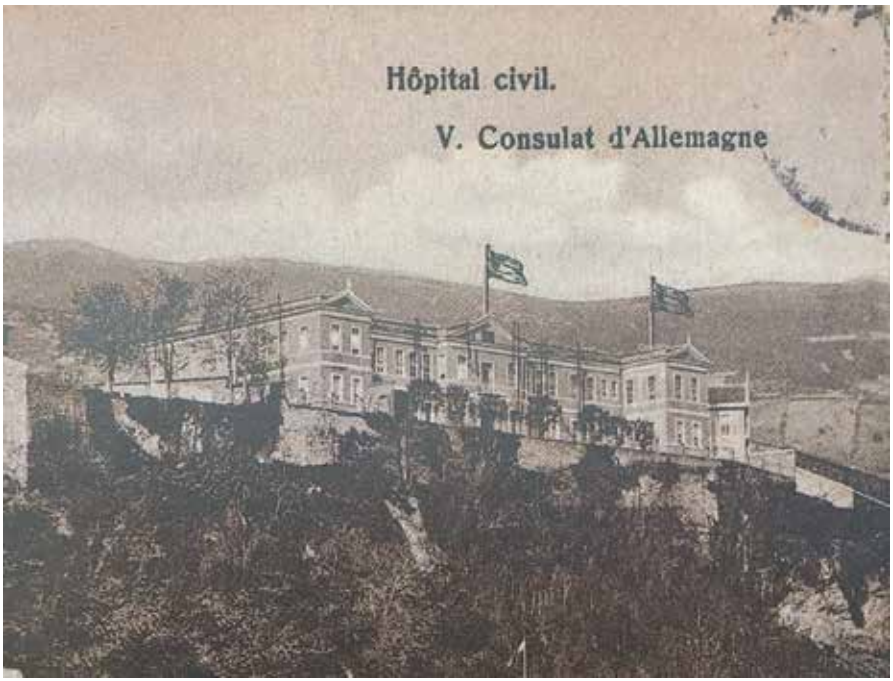

Resim 4.23. Gureba Hastanesi'nin (1879) Kuzeydoğudan Görünüşü. Kartpostal, 1900 Civarı.
(Kaynak: Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No:154)

Resim 4.24. Açıklamasında Sehven Erkek Lisesi Olarak Belirtilen Gureba Hastanesi'nin Kuzeydoğudan Görünümü.
(Kaynak: *Bir Masaldı Bursa*, s.110)

Resim 4.25. Reşid Mümtaz Paşa'nın Yaptırdığı Pavyonlardan En Batıdaki Bina.
(Kaynak: IRCICA-90560/27c)

Resim 4.26. Reşid Mümtaz Paşa'nın Katılımıyla Yapılan Açılış Merasimi (1905) ve Doğudaki Pavyon.
(Kaynak: IRCICA-90560/27b)

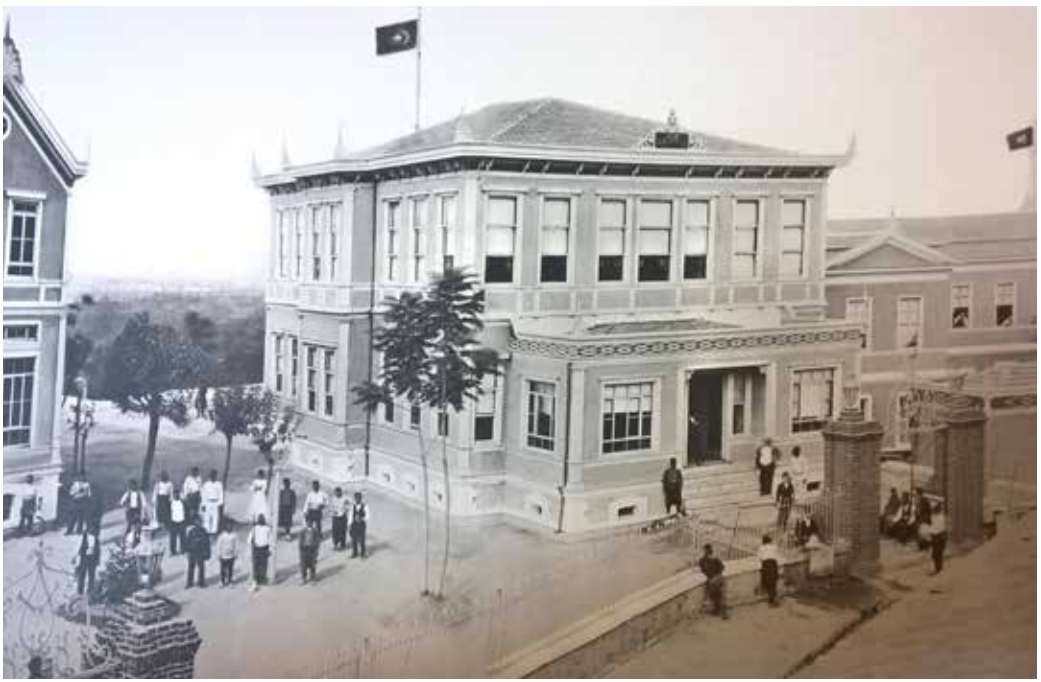

Resim 4.27. Reşid Mümtaz Paşa'nın Yaptırdığı Etıbba Dâiresi/Ofisler/İdari Bina, 1905.
(Kaynak: IRCICA-90560/27a)

Resim 4.28. Hastane Yapılarının Havadan Görünüşü, 1939. Soldan Sağa; 1879 ve 1905'te Yapılan Binalar. (Kaynak: B.B.B Kent Belleği)

Resim 4.29. *"Müessesât-ı Hayrât-ı Âyât-ı Hilâfetpenâhiden Hamidiye Hastahanesi İçin Müceddeden İnşâ Kılınan"* Muftak, Kiler ve Ambar Dairesi. (Kaynak: İÜNEK-90560/22-Tarihsiz)

4.1.1.5. Bursa Vali Konağı/Hükümet Konağı

Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan yeni yönetim anlayışı, aynı doğrultuda yeni yönetim birimlerini gerektirmiş ve üstelik bu, İmparatorluk coğrafyasının her noktasına devlet erkini/otoritesini temsil edecek ve gösterecek biçimde yapılmaya çalışılmıştır. Dersaadet dışında taşradaki şehir ve kasabalar için yeni bir yapı türü olan hükümet binaları ve diğer resmi yapıların inşası, bir bakıma bürokrasinin artmasının ve vilayetlerin yeni bir statüye kavuşmalarının sonucudur[228]. Bu yeni yönetim birimleri/kamu binaları içerisinde ilk sırayı eyalet, sancak, kaza merkezi gibi yerlerde inşa edilmeye başlanan Hükümet Konağı yapıları alacaktır[229]. Ahşap ağırlıklı yapı stoku nedeniyle sık sık ortaya çıkan yangınlar kamu yapılarını tahrip etmiş, hem devlete ait resmi kayıtların hem de can ve mal güvenliğinin daha iyi sağlanabilmesi de amaçlanarak, idari birimlerin Bursa örneğinde olduğu gibi şehrin farklı yerlerine dağılmasına sebep olmuştur. Genel anlamıyla da, Osmanlı coğrafyasının idari merkezlerindeki mevcut yetersiz konaklar ya onarımlarla *"tevsi'an"* (genişletilerek) ya da *"hedmile"* (yıkılarak) *"müceddeden"* (yeniden) inşa edilmiştir. Şehirlilerin, kasabalıların hükümet meydanı olarak adlandırdıkları alanda, 19. yüzyıl ortalarından itibaren genellikle amaca uygun yapıların seçilip kiralanması[230] ile meydana getirilen ve içerisinde vilayet dairesi, eski hapishane dairesi, merkez mutasarrıflığı dairesi, zabıta dairesi (Şekil 4.6)[231] ya da adliye, jandarma taburu, polis/zabıta dairesi, evrak mahzeni, hapishane/tevkifhane gibi birimlerin bulunduğu bir yapı kompleksi (Şekil 4.7)[232] ortaya çıkmıştır. II. Meşrutiyet ve sonrasında ise daha çok iki ya da üç katlı olarak yapılan büyük konaklar sayesinde, adli, idari ve hukuki birimler müstakil yapılar hâlinde düzenlenmeye başlamıştır. Dikdörtgen şemada yatay düzlemde gelişen bu yapıların karakteristik özelliklerinden simetrik olarak ortadan öne doğru çıkıntı yapan giriş cephesi, çoğunlukla meydana bakacak şekilde tasarlanmıştır[233].

Tanzimat'tan önce yüzyılın başlarında Bursa idarecilerinin Hisar'da, Tophane semtindeki muhtemelen kiralık bir konağı hem idari hem de ikametgâh olarak kullandıkları (Hrt.4.10) anlaşılmaktadır[234]. 1847'de Bursa'da bulunan[235] yabancı seyyah Charles MacFarlane'in 1850'de basılan iki ciltlik eserinde, seyyahın "Paşa Konağı" olarak nitelediği konağın mevcut hâlinin tasviri yapılmaktadır. Konağın

---

228 M. Cezar, **a.g.e.**, s.83

229 Nurcan Yazıcı, "Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, s.947.

230 Hükümet konaklarının inşa süreci ve mimarisini incelediği kitabında Nurcan Yazıcı Metin, bu tür kamu yapılarının kiralanmasının dönemin ekonomik şartları içerisinde değerlendirildiğinde bir zorunluluk olduğunu, devlet örgütünde meydana gelen yeni kurumsal şekillenmenin gerektirdiği pek çok kamu binasının kısa sürede inşa edilmesinin bu sebeple mümkün olmadığını, bu süreçte çoğunlukla yerleşim yerlerinde bulunan büyük ölçekli konutların, konakların bu amaçla idari olarak işlevlendirildiğini ve bu kiralama yönteminin sadece hükümet konakları özelinde değil, askeri yapılar, eğitim ve sağlık yapıları için de tercih edildiğini belirtmektedir, bkz.: a.mlf., **Devlet Kapısı**, s.88.

231 BOA.PLK.p.2356

232 BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M.12 Kasım 1916): Bu idari birimler 19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren bu alanda toplanmıştır.

233 Yazıcı, "a.g.m.", a.y.

234 19. yüzyılda Bursa'yı ziyaret eden yabancı seyyahların hemen hepsinin anlatımlarına bakılırsa 1830'lu yıllara kadar idari birim olarak Mütesellim Konağı'nın Hisariçi-Tophane'de bulunduğu görülmektedir. Hisar'daki Konaktan ilk olarak 1804 yılı Ağustos ayında Bursa'ya gelen ünlü Oryantalist Hammer bahsetmiştir, bkz.: Emre Satıcı, **a.g.t.**, s. 86; F. Yıldırım, **a.g.t.**, s. 637-38.

235 E. Satıcı, **a.g.t.**, s.88.

içine de girmeyi başaran Seyyaha göre[236] çürümeye başlamış olan iki katlı ahşap konak çok eskidir ve önünde büyükçe bir avlusu vardır. Avlunun içinde de oldukça harap durumda olan bir hapishane bulunmaktadır[237]. 1850'lere kadar Hisar'da bulunan ve kiralık olarak kullanılan bu yapıdan sonra 1855'li yıllardaki yangınlar nedeniyle Hükümet Konağı olarak Heykel civarındaki Asâkir-i Redife Zâbitânı binası bir müddet kullanılmıştır[238]. Ancak buradaki binanın haricinde, dönemin seyahatname notlarına göre Hisar'da hâlâ Hükümet Konağı/Paşa Konağı adıyla kısmen idari kısmen de ikametgâh olarak başka yapıların da kullanıldığı düşünülmektedir[239]. Yıllar içerisinde bu alanda -*bugünkü Heykel civarı*- Bursa'nın Eyalet merkezi olması ve bunun gerektirdiği idari yapılanmalar neticesinde meydana gelen değişimler nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin ilk kadastro haritası[240] olan SBH'nda *"Atik Paşa Kapısı"* ve *"Cedid Paşa Kapısı"* olarak (Hrt.4.11) iki yapının vurgulandığı bir idari kompleks ortaya çıkmıştır. SBH'nda Atik Paşa Kapısı adıyla gösterilen binanın, yaklaşık on yıl sonra bu kez meydanın kuzeydoğusunda ve Münzevi dergâhı arsasına bitişik konumda hapishane binası olarak düzenlendiği görülecektir (Şekil 4.6)[241]. 1893-94'lere gelindiğinde Hükümet Konağı'nın, Hacılar Camii'nin hemen kuzeyinde ve tam karşısında[242], bugünkü Heykel Meydanı üzerinde bulunduğu FSH'nda açıkca görülmektedir (Hrt.4.12). Yaklaşık otuz yıl sonra, 1909'da hazırladığı raporu merkeze sunan vilayet mühendislerinden Süleyman Sırrı Bey, bu alandaki Hükümet Konağı'nı şöyle anlatır: *"bina vaktiyle hususi bir hane iken bilahare hükümet konağı ittihâz edilmiş ve peyder pey görülen lüzum üzerine bazı aksam ilavesiyle ara yerde bir avlu ile müfrez* (ayrılmış, bölünmüş) *iki daire hâlinde ve bir cihetinde iki hapishane* (biri tevkifhane diğeri hapishanedir) *olunmak üzere müesses bulunmuştur"*[243]. Bu yapılardan SBH'nda *"Cedid Paşa Kapısı"* olarak gösterileni, yıllar sonra bu meydandaki değişimleri de gözler önüne sererek, Mühendis Bedros Efendi'nin hazırladığı 1916 tarihli yangın hasar durumunu gösteren krokide artık eskimiş bir yapı olarak *"atik hükümet konağı"* şeklinde nitelenecektir (Şekil 4.7)[244]. 1916 tarihli krokide dikkat edilmesi gereken husus ise, eskiyen konağın krokide belirtilme-

---

236 Yabancı seyyahların ya da konsolosluk görevlilerinin anı ve raporlarının önemli bilgi kaynakları olması hususunda bkz.: Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri**, İmge Kitabevi Yayınları: İstanbul, s.16.

237 Charles Macfarlene, **Turkey and Its Destiny**, Cilt: 1, s.180-81.

238 *"Harikzede olmazdan evvel Bursa vali Konağına ve muahhiran Hükümet mahalli ittihaz kılınmış olan Asâkir-i Redife Zâbıtanı Dâiresi'nin bazı ebnâsına…"*: BOA.MVL.348/59 (Tarih: H.5 Ca1272/M.13 Ocak 1856)

239 F. Yıldırım, **a.g.e.**, s.430-431. Seyyahların, 1887 ve 1907 gibi tarihlerde Osman ve Orhan Gazi Türbelerine yakın mesafedeki konağın, hükümetin sarayı ve yönetim merkezi olduğunu ifade ettikleri görülür. Ancak burası muhtemelen Paşa'nın ikametine ayrılan yapı olmalıdır. O tarihlerde zaten sık sık meydana gelen yangınlar nedeniyle idari birimler ve personeller farklı yapılarda dağınık hâlde çalışmaktaydılar. Bununla beraber Haritalar 1860'lı yıllardan sonra Hükümet Konağı binalarının yerini net olarak göstermesi açısından önemlidir.

240 Yasemin Avcı, **Osmanlı Hükümet Konakları**, s.64.

241 BOA.PLK.p.2356'daki planın üst yazısı için bkz.: BOA.İ.DH.42783 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

242 Hasan Tâib, **Hatıra ya da Bursa'nın Aynası**, s.100.

243 BOA.DH.MUİ.3-3/9.20.1 (Tarih: 22 B 1327/M.9 Ağustos 1909)

244 BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M. 12 Kasım 1916). Dikkatlerden kaçan başka bir husus şudur: Bu krokiyi ilk kez yayımlayan Yasemin Avcı, burada "atik" olarak nitelenen Hükümet Konağı'nı altmış yıllık bir yapı olarak göstermiş, bir bakıma kendisiyle çelişmiştir, bkz.: Avcı, **a.g.e.**, s.76. Nitekim bu yapı 1857-59 SBH'nda cedid olarak gösterilmiş idi. SBH'nin hazırlandığı tarihlerde kiralık olarak bu yapı Hükümet Konağı işlevinde kullanılmaya başlanmıştı. Avcı'nın, altmış yıllık olarak nitelediği bu konak varken 1863'te Vefik Paşa'nın yaptırdığı iddia edilen konak neredediir? Ahmet Vefik Paşa bir konak yaptırmış olsaydı o da kesinlikle dönemin haritalarında belirtilmiş olacaktı. SBH'de "Cedid Paşa Kapısı" olarak gösterilen yapı 1870 haritasında hâlâ Vilayet Konağı olarak nitelendiğine göre, yeni konak yapısından söz etmek de böylelikle mümkün olmamaktadır.

sinin aksine, meydanda o tarihlerde kullanılmakta olan bir hükümet konağı binasının gösterilmemesidir. Muhtemelen Hükümet Konağı'nın bazı idari birimleri, Hamidiye Caddesi üzerinde, Sanayi Mektebi'ne gelir getirmesi amacıyla kâgir olarak inşa edilmiş olan üç katlı iki binaya o tarihlerde taşınmıştır[245] (Res.4.30, 4.31). Bir süre Hükümet Konağı olarak kullanılan ve inşa tarihi ile ilgili henüz bir belgeye ulaşılamayan bu yapıları, valiliği sırasında kendisinin açtırdığı Hamidiye Caddesi'ne, Reşid Mümtaz Paşa'nın yaptırdığı belirtilmektedir[246].

Çalışma kapsamında taranan kaynaklarda, bu iki konak binasına dair bir belge, keşif defteri, kroki, harita, plan vs. tespit edilememiştir. Ancak mevcut fotoğraflardan (Res.4.32, 4.33) 1920'lere kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılan yapının 1922'deki yangın[247] sonrasında yıkıldığı anlaşılıyor. Kâgir[248], üç katlı iki konak şeklinde inşa edilen yapı, zemin katında tek katlı bir kütle ile bağlanmıştır. Birebir aynı olarak inşa edilen bu konakların dış cephesinde Neoklasik süslemeler dikkat çeker. Üç katlı yapıya simetrik iki kollu bir merdivenle girilir. Yapı cephesinin tamamında derzli sıvasız ateş tuğla kullanılmıştır. Yapıların cephe karakterini belirleyen bir diğer baskın unsur ise pencere etraflarındaki işlemeli söveler ve pencere başlıkları ile kat ve pencere hizalarında devam eden kat silmeleri ve köşe profilleridir. Fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla konakların kat yükseklikleri iç mekân ferahlığını artırmak amacıyla yüksek tutulmuştur. Bunun neticesi olarak da pencereler normalden daha yüksek boyutlarda tasarlanmıştır. Bu yüksek pencerelerin önlerine konulan ahşap kepenkler ise, büyük ebattaki ahşap kanatları açıp kapatmanın zahmetli olacağı kaygısıyla, bu büyük kanatların içerisinde bir insanın kolaylıkla açabileceği şekilde yatay menteşeli olarak açılan iç kanatlarla kurgulanmıştır. Pencere üst başlıklarındaki bitkisel bezemeler yapının dikkat çeken bir diğer unsurudur. Yapıların üçüncü kat hizası ile saçak hizasında görülen konsol profilleri ile süslenmiş kat silmeleri ayrıca baskın elemanlar olarak görülmektedir. Yapının üçüncü katının ön cephesini çepeçevre dolanan tuğla parapetli bir balkonu vardır. Aynı balkon korkuluğu, saçak üstünde de görülmektedir.

Bursa'nın Tanzimat reformlarının öncülüğünde modern ve yeni yönetim anlayışına uygun bir şekilde yeniden inşa edilmesi için Osmanlı yönetimi, modernlik ile geleneği başarılı bir biçimde sentezleyerek yürüteceğine inandığı[249] Ahmet Vefik Paşa'yı, 1863'te Anadolu Sağ Kol Müfettişi sıfatıyla Bursa'ya görevlendirmiştir. Görevine başlar başlamaz ilk olarak Ahmet Vefik Paşa, 1855 depremleri ve akabinde meydana gelen yangınlar neticesinde[250] pek çok yapıda olduğu gibi, iyice harap olmuş

[245] Dostoğlu, **Bursa Fotoğrafları**, no: 136; Bu iki yapı, halk arasında paşalar konağı olarak da geçmektedir, bkz.: **Bursa Ansiklopedisi**, "Paşalar Konağı", 2002, Cilt: 4, s.1428.

[246] Sibel Polat, **Kamusal Dış Mekânlarda**, s.168; Ayrıca, *1324 Bursa Salnamesi*'nde görülen aynı yapının fotoğraf açıklamasında; *"Hamidiye Mekteb-i Sanayiine akar olmak üzere Hamidiye caddesinde inşâ olunan konaklar"* ifadesi geçmektedir. Dolayısıyla bu yapıların, Sanayi Mektebi'ne gelir amaçlı yapıldığı ve Hükümet Konağı olarak da kiralandığı unutulmamalıdır, bkz.: **1324 Bursa Salnamesi**, s. 276-77. Ancak Laurent bu konakları da Sanayi Mektebi zannetmiş, *"bazı zamanlarda yönetim merkezi olarak hizmet vermiş olabilir"* ifadelerini kullanmıştır, bkz.: **a.g.t.**, s.137 ve dipnot: 25.

[247] Polat, **a.g.e.**, a.y.

[248] Kâgir olduğu mevcut görsellerinden anlaşılan bu yapıyı Yasemin Avcı "ahşap bina" olarak tanımlamıştır, bkz.: Avcı, **a.g.e.**, s.73.

[249] Selen Durak, "Geleneksel Osmanlı Kenti'nden Modern Cumhuriyet Kenti'ne: Bursa'da İdari Yapılar", **Anıtsal Eserler**, s.263.

[250] Ocak 1860 tarihli bir belgede, dönemin valisi M. Nurettin Paşa, ahşap ve virane durumdaki eski konak binasının kısa bir süre önce yandığını; ayrıca yangın sırasında avlusunda bulunan hapishanenin de zarar gördüğünü ve yanan konak yerine valilik binası olarak kullanılan konağın da ahşap olduğunu belirtiyor, bkz.: E. Satıcı, **a.g.t.**, s.88-89.

ve defaaten tamirler geçirmiş olan valilik konağının durumunu ele alarak, modern bir hükümet binasının inşası yönünde girişimlerde bulunmuştur. Paşa bu amaçla Sadâret'e gönderiği yazıda[251] bunun gerekçelerini açıklamıştır. Ahmet Vefik Paşa'ya göre; *"Bursada harik zuhurundan sonra kifayet etmiyor denilerek hükümet konağı terkile* (yangından sonra yetmiyor denilerek terk edilen hükümet konağı yerine) *bir başka mahal icâr olunub* (kiralanıp) *altı sene zarfında 100 bin kuruşu mütecâviz* (6 sene süresince 100 bin kuruşu aşan miktarda) *kira verilmiş"*, daha sonra gelen idareciler de ayrı haneler kiralayıp, bunlara da 1.500 kuruş ve daha fazla kira ödemişlerdir. Ayrıca *"hükümet konağı ittihaz olunan mahallin"*, evrak saklayacak bir yeri de yoktur. Evraklar, uzak bir *"ekmekçi dükkânı içinde harap bir mağazada"* saklanmaktadır. Ahmet Vefik Paşa, yazısının ilerleyen satırlarında, yerel mahkeme dairelerinin de yanmış olması nedeniyle yaşanan sıkıntılara dikkat çeker. Devamında dağınık durumda hizmet vermeye çalışan dairelerin *"cümlesi bir yere"* toplanarak *"bu mahale daireler inşâsı"* dile getirilir. Buraya kadar anlaşıldığı üzere, Heykel civarında o dönemde Hükümet Konağı olarak kullanılan yapı, kiralık bir konaktır. Son olarak yazısının devamında Ahmet Vefik Paşa, *"burada birkaç mühendisin mevcud bulunmasından dolayı keşf icrâsı ve ayrıca kalfa istihdâmı gibi"* konuların da fazladan masraf olmayacağını, yapılmak istenen inşaata kendisinin nezaret etmesinin, kamu açısından tasarruf ve menfaat sağlayacağını vurgular. Ancak Paşa, *"bunun bu suretle i'mâl ve inşâsı irâde-i âliyeye tevâfık edip etmeyeceği* (uygun olup olmayacağı) *meçhul olmakdan nâşi inhâ ve istid'â-yı resmiyesi takdimine cür'et olunamayarak"* ifadeleri ile de, talebinin kabul görüp görmeyeceğini bilemediğinden resmi dilekçesini vermeye cüret edemediğini, bu amaçla *"evvelemirde istimzâc-ı keyfiyet"* etmek, yani ilk olarak durum hakkında nabız yoklamak ister[252]. Hemen akabinde Paşa'nın bu talebi, Meclis-i Vâlâ'dan Maliye Nezâreti'ne sunulmuş[253], Nezâretin görüşüne göre de, Ahmet Vefik Paşa'nın bahsettiği yapıların 150.000 kuruş masrafla yapılabileceği anlaşılmıştır. Ancak burada sadece, yapıların bu şekilde *"usulüne tevfikan keşf defterinin tanzim ve irsâli"*, yani keşif defterinin usulüne uygun olarak düzenlenip gönderilmesi hakkında Müfettiş Paşa'ya cevap yazılması istenmiştir[254]. Sonrasında söz konusu inşaatın yapıldığına dair bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla, bu tasnifteki belgelerin Kasım 1863 tarihi dikkate alınırsa, neredeyse tüm kaynaklarda 1863 yılında inşa edildiği söylenen bir hükümet konağının henüz keşfinin bile yapılmadığı görülecektir. Bu belgelerin çözümü, konu hakkındaki karışıklığa ve yanılgılara açıklık getirmesi açısından önemlidir. Çünkü yukarıdaki belgelerde görüldüğü üzere, Ahmet Vefik Paşa ilk Bursa görevi sırasında bir hükümet konağı yaptırmak istemişti, ancak yaptırmış değildi. Laurent'in bu konu hakkında karışıklığa sebep olan[255] ve

---

[251] *"Bursa'daki mahkeme, ticaret mahkemesi ve hükümet konağının eski hükümet konağı mahallinde inşası ile Telgrafhane ilavesine dair Ahmed Vefik Efendi'nin tahriratı"*: BOA.MVL.660.25 (Tarih: H.13 C 1280/M.25 Kasım 1863)

[252] BOA.MVL.660.25.1.1 (Tarih: H.22 C 1280/M.4 Kasım 1863)

[253] BOA.MVL.660.25.3.1 (Tarih: H.4 C 1280/M.16 Kasım 1863)

[254] BOA.MVL.660/25.3.1 (Tarih: H.4 C 1280/M.16 Kasım 1863) Maliye Nezâreti'nin cevabı bu belgenin altında ve 7 C 1280 /19 Kasım 1863 tarihlidir.

[255] Beatrice St. Laurent, **a.g.t.**, s.110-11. Laurent'in bu yanılgısının sebebi Leila Erder olmalıdır. Çünkü Laurent'in kaynak gösterdiği belgelerden birini ilk kez bu müellif *"Factory Districts In Bursa During The 1860's"* adlı çalışmasında geçen *"government buildings"* ifadesine kaynak olarak vermiştir, bkz.: Erder, "a.g.m.", s.86'da dipnot 7.

sonradan Bursa Tarihi'ne ait ya da onunla ilişkili pek çok çalışmaya[256] kaynak teşkil eden iddiasına göre; Ahmet Vefik Paşa, 1863 tarihinde şehrin merkezinin doğusunda, Askeri İdâdi'nin yakınlarında bir Hükümet Konağı yaptırır. Onun bu iddiası, verdiği dipnotlara bakıldığında Edmond Dutemple'ın eseri[257] ile Osmanlı Arşivi'nden iki belgeye dayanmaktadır. Aynı çalışmada kaynak olarak gösterilen 1860 tarihli belge[258] için; *"Irade Meclis-i Vala, no.19147, dated 1277/1860, indicates that the government procured the land for the hükümet konagi in 1860* [Konağın yerinin/arsasının hükümet tarafından alındığını gösterir]" derken[259], 1863 tarihli diğer belge[260] için; *"Irade Dahiliye, no.35498, dated 1280/1863, indicates that the administrative building was actually constructed in 1863 and was mainly of kargir (brick or stone)* [idari bina aslında 1863 yılında inşa edildi ve esas olarak kâgir (tuğla veya taş) idi]" demektedir[261]. Oysa aşağıda görüleceği üzere müellifin kaynak gösterdiği 1860 tarihli ilk belgede esas mesele konağın arsasının değil konağın kendisinin satın alınmak istenmesidir. Belgede geçtiği şekliyle; *"Burûsada bâb-ı hükümet ittihâz olunan* ***konağın mübâyaası mahallince kararlaşdırılmış ise de bu suret hesâbü'l-hâl mümkün olamayacağından şimdilik mübâyaasından sarf-ı nazarla*** *konağı mezkûrun şehrî bin beş yüz* (1500) *guruşdan terâkim iden yedi bin beş yüz guruş bedel* ***icârının tesviyesi zımnında Hazinece icra-yı iktizâsının"*** yapılması istenmiştir. Yani, Hükümet kapısı olarak kullanılan konağın satın alınması yerine, 7.500 kuruşluk birikmiş kira bedelinin karşılanması istenmiştir.[262] Laurent'in tezinde aynı yerde Bursa Hükümet Konağı'nın 1863 tarihinde inşa edildiği iddiasına kaynak gösterilen 1863 tarihli ikinci belgede ise, Konak dahilinde evrak ve

---

[256] Birkaç örnek için bkz.: S. Kaygalak, **a.g.t.**, s.190-191; R. Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.25; Z. Abacı, **a.g.t.**, s.86; Laurent, "Bir Tiyatro Âşığı", **Bir Masaldı Bursa**, Haz. E. Yenal, s.105-117; a.mlf., "Bir Tiyatro Âşığı", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, s.79-98 (*Bir Masaldı Bursa* ve *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* adlı toplu çalışmalardaki Laurent'in yayınları, tezinin ilgili bölümünden aynı veriler doğrultusunda hazırlanmıştır.); Polat, **a.g.e.**, s.119, 159, 167 (Polat da iddianın kaynağı olarak Laurent'i kullandığından aynı yanılgıya düşmüştür. Polat ayrıca Dutemple'ın söz konusu yapılar ile ilgili detaylı tasvirlerine de eserinde yer vermesine rağmen, Dutemple'in satırlarında da yapının 1863'te Ahmet Vefik Paşa tarafından yaptırıldığı bilgisi geçmez.); Yasemin Avcı, **Osmanlı Hükümet Konakları** adlı kitabında, Ahmet Vefik Paşa'nın Sadâret'e gönderdiği yazısını, *'Hükümet Konağı inşa edildi'* şeklinde değerlendirmiş, buna da kaynak olarak yukarıda açıklanan aynı belgeyi (BOA.MVL.660.25.1.1) göstermiştir. Avcı'nın, Paşa'nın yazısına verilen cevabi yazıları da (BOA. MVL.660.25.3.1) görmediği anlaşılıyor. Çünkü görüldüğü üzere Paşa'ya verilen cevap (BOA.MVL.660.25.3.1) binayı inşa etmesi değil, ***inşa için gerekli keşfin yapılması*** şeklindedir. Avcı, akabinde de *"1863 yılında konağın inşasının onaylanmasından."* ifadelerini kullanmış ancak, iddia ettiği bu onay'a dair bir belge göstermemiştir, bkz.: Avcı, **a.g.e.**, s.64-76.; a.mlf., "Tanzimat Döneminde Osmanlı Belediyeciliği Üzerine Karşılaştırmalı Analizler", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 24, 2016, s.189, dipnot:15; E. Satıcı, **a.g.t.**, s.90.

[257] 1880 yılında Bursa'da Fransız Konsolos vekili olarak görev yapan Dutemple'in eseri hakkında özet bir bilgi için bkz.: Nevin Özkan-Fatih Demirhan, "Seyahatnâmeler Işığında Modernleşme Dönemi Bursa'sı", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa**, s.320-24.

[258] BOA.İ.MVL.434.19147.1.1 (Tarih: H. 4 M 1277/M. 23 Temmuz 1860)

[259] Laurent, **a.g.t**., s. 110.

[260] BOA.İ.DH.521.35498.1.1 (Tarih: H. 19 Ş1280/M. 29 Ocak 1864)

[261] Laurent, **a.g.t.**, a.y.

[262] BOA.İ.MVL.434.19147.1.1 (Tarih: H. 4 M 1277/M. 23 Temmuz 1860) Avcı: *"Nitekim Osmanlı hükümeti uzun bir süre boyunca önce Paşa Kapısı, sonra hükümet konağı için kullandığı bu arsayı 1864 yılının Ocak ayında 60.000 kuruş karşılığında satın alarak miri emlak arasına katmıştır"* der; bkz.: **a.g.e.**, s.69. Bunu delillendirdiği iki satırlık belgede; *"Bursa'da hükümet dairesi ittihâz olunan mahallerin 60.000 kuruşa mübayaa olunduğuna"* ifadeleri geçer. Ancak 1864 Ocak, satın alma değil, evraktaki tarihtir. Dolayısıyla bu konak 1860-64 yılları arasında satın alınmış olmalıdır, Ocak 1864'te değil, bkz.: A.MKT.MHM.290.94.1.1 (Tarih: 17 Ş 1280/M.27 Ocak 1864).

defterlerin muhafazası için bir yer ve bir de bekçi odası yapılması talebi bulunmaktadır. Yani burada da yeni bir Hükümet Konağı inşası değil, Konak dahilinde bir bekçi odası bir de evrak odası inşası söz konusudur. Belgede geçtiği şekliyle; *"Bursa Hükümet konağında evrâk ve defâtirin hıfzı için gösterilen lüzûma mebni keşf olunan sekiz bin dokuz yüz* (8.900) *kuruş masrafla bir kargir mağaza ve bir bekçi odasının inşâsı"*[263] ifadeleri şüpheye yer bırakmayacak derecede açıktır.

Bu belgeler dışında *En Turquie d'Asie; Notes de Voyage en Anatolie* adlı seyahatname, Laurent'in diğer kaynağıdır. Edmond Dutemple'ın 1883 tarihli bu kitabının ilgili kısmı incelendiğinde, burada daha çok yapıların ve çevrenin tasvirinin yapıldığı görülür[264]. Ayrıca Bursa'nın İngiliz Konsolosu Sandison 29 Haziran 1864 tarihli raporunda; *"yanan*[265] *vali konağının olduğu yerde işleri kolaylaştırmak için bütün devlet dairelerinin ve mahkemelerin bulunduğu* [müstakil] *bir vilayet ve vali konağı inşa edilecek"*[266] demektedir. O hâlde 1864'te ve hatta aşağıda görüleceği üzere 1867 sonlarına gelindiğinde dahi henüz müstakil bir hükümet konağı inşa edilememiştir. Çalışma kapsamında tespit ettiğimiz 1894 tarihli bir belge ise bu tartışmaya nokta koymaktadır. Dönemin Bursa valisi Münir Paşa'nın 1894 tarihli bir telgrafında belirttiği üzere mevcut konak 60 yıllıktır[267]. Dolayısıyla 1894 tarihli bu telgraf dikkate alındığında 1830'lardan beri Bursa'ya yeni bir Hükümet Konağı binası yapılmamış ve o bölgede mevcut bir konak idari birim olarak kiralanıp kullanılmıştır. Kaynakların belirttiği gibi 1863'te bu meydana müstakil bir Hükümet Konağı yapılmış olsa idi, o yapı kullanılır ve o yapı da vali Paşa'nın yazısında en fazla 30 yıllık olarak nitelendirilmiş olurdu. Kısaca, söz konusu belgeler dikkatle incelenirse, son otuz yıldır Bursa tarihine yerleşmiş olan '1863 tarihinde Ahmet Vefik Paşa'nın bugünkü Heykel civarında bir Hükümet Konağı yaptırdığı' tezi de geçerliliğini yitirmektedir. Bu belgeler haricinde, Bursa tarihine dair dönemin önemli kaynakları arasında sayabileceğimiz Kepecioğlu'nun *Bursa Kütüğü*, Mülazım Abdülkadir'in *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Hasan Tâib Efendi'nin *Hatıra yahut Mir'at-ı Bursa*, Kâzım Baykal'ın *Bursa ve Anıtları* gibi eserlerde ve yerel ya da başkent gazetelerinin hiçbirinde; en önemlisi de devletin resmi yayını olan Salnamelerde[268] dahi Ahmet Vefik Paşa'nın bu tarihlerde böyle bir Hükümet Konağı yaptırdığı bilgisi yoktur[269]. 1864 tarihli *Tasvir-i*

---

263 BOA.İ.DH.521.35498.1.1 (Tarih: H. 19 Ş 1280/M. 29 Ocak 1864)

264 Dutemple, **En Turquie d'Asie; Notes de Voyage en Anatolie**,1883 Paris, s.60-65 ve 82-85; (Konağın karşısında bir dizi ahşap yapı vardır. Yapılar bir kat bina ve çatıdan oluşmaktadır. Bunlar kahvehanelerdir. Önündeki kaldırımda düzenli bir şekilde sıralanmış kütükler var ve bu kütükler Venedik işi sokak lambaları için hazırlanmıştır. Kafelerin önlerinde çok küçük tabureler var, ahali ister taburede ister yerde oturulabilir. Avukatlar, davalı ve davacılar ile şahitler, mahkemeden önce burada buluşur. Dutemple, adli bir olay üzerine şikâyet için Hâkim'e müracaat eder. Mahkemenin de bulunduğu Hükümet Konağı'nın içinde bir hol ve demir parmaklıklı, ince pencereli çok ışık almayan bir nezarethanenin olduğunu aktarır.)

265 1863 Setbaşı yangını. Setbaşı'nda ortaya çıkmış ve batıya doğru yayılmıştır. Setbaşı ise mevki olarak Heykel bölgesine sınırdır. Bu yangın için bkz.: Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, s.38.

266 Rapor için bkz.: Günaydın-Kaplanoğlu, **Seyahatnamelerde Bursa**, s.135-136; F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.1284-85.

267 *"Mezkûr konak zaten altmış senelik bir bina olub layıkıyla ta'mîr görmemesinden nâşi"*: BOA.İ.DH.1316.28.4.1 (Tarih: R.8 Eylül 1310/M.20 Eylül 1894)

268 Diğer illerdekine nazaran Bursa salnameleri, Musa Çadırcı'ya göre; *"sağlıklı bir değerlendirme ile kullanılabilir ve işe yarar bilgi kaynağı"*dırlar, bkz.: Çadırcı, **a.g.e.**, s.16.

269 Bunların haricinde; (1844, 1851-52, 1863) Bursa'yı farklı tarihlerde üç kez ziyaret etmiş olan ve özellikle üçüncü ziyaretinde Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa icraatları hakkında önemli bilgiler veren Hayrullah Efendi'nin seyahat notlarında da Hükümet Konağı ile ilgili hiçbir ifade yoktur, bkz.: İ. H. Danişmend, "Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa", **Yapı ve Kredi Bankası Bursa Şubesinin Açılış Hatırası**, İstanbul 4 Haziran 1948, s.33-40; Naci Kum, Tanzimat Devri Bursa'sının önemli gelişmelerini sayarken, Ahmet Vefik Paşa'nın ilk icraatlarından Damad Efendi Konağı'nın hastane yapılmasına de-

Efkâr'da çıkan bir yazıda, Paşa'nın Bursa'daki imar işlerine ait detaylı bilgiler verilirken, (hastane inşaatı, açılan yollar, onarılan eserler vb.) Hükümet Konağı inşa ettirdiğine dair bir bilgi verilmemektedir[270].

1855 depremleri şehre ne kadar zarar verdiyse, depremler sonrasında çıkan yangınlar da bir o kadar zarar vermiş, adeta şehri tüketmiştir. Şehirde farklı nedenlerle çıkan yangınların mimari anlamda neden olduğu zararların düzeltilmeye çalışıldığı tarihlerde dahi, yine irili ufaklı yangınlar meydana gelmekteydi. Setbaşı semtinden başlayan 1863 yangını da bunlardan bir tanesidir. Bu nedenle Osmanlı Arşivi'nde söz konusu Hükümet Konağı yapılarına dair belgeler, ağırlıklı olarak tamir ve yeniden inşa talepleri ile ilgilidir. Hükümet Konağı binalarına dair tespit edilebilen ilk arşiv belgelerinde[271], söz konusu yapıların onarımları noktasında bazı bilgiler bulunmaktadır. Vali konağı olarak nitelendirilen yapının mevkiine ait herhangi bir ibarenin bulunmadığı bir belgede; *"Bursa'da vali konağının münhedim olan yerlerine, ber-mûcib-i defter sarf olunan 12.500 kuruş"* tutarında bir meblağ söz konusudur[272]. *"Beylik Konağın şiddet-i şitâ ve barândan"* yani şiddetli kış ve rüzgârdan dolayı *"Harem dairesi tarafından her iki aded kebirce divarı münhedim"* olması nedeniyle, hem bu yıkımın çevreye verdiği zararlar hem de defter gereği yapılması gereken tamirleri için bu meblağ harcanmıştır[273]. Burada bahsedilen *"Beylik konak/vali konağı"*, şiddetli rüzgârlara maruz kaldığı coğrafi konum açısından dikkate alınırsa, o tarihlerde Tophane'de olduğu ifade edilen ve muhtemelen bir bölümü de vali konutu olarak kullanılmış olan yapı olmalıdır[274]. İlginç bir nokta olarak burada, merkezin mali bir konudaki idari bir tasarrufuna/göz yummasına da şahit olunmaktadır. Şöyle ki; harcaması yapılan *"12.500 kuruşun içinde, hadd-i ruhsatını tecavüz itmiş* (harcama izni sınırını aşmış) *akçe var"*dır. Ancak bu durum, *"hesabü'l-icâb* (hesap gereği) *vuk'u bulduğuna ve defter-i mezkûr* (bahsedilen keşif defteri) *fenn-i mi'mâriye muvâfık bulunduğuna* (mimarlık kurallarına uygun olmasına) *binaen"* göz ardı edilmiş yani "hesap gereği" olarak değerlendirilip, çıkan iradeyle de[275] *"meblağ-ı mezkûrun icrâ-yı mahsubı"* gerçekleştirilerek işin yürütülmesi sağlanmıştır. Bu uygulamanın sebebi, imar ve inşa işlerindeki bürokratik yazışmalardan bazen çok uzun sürelerde dahi netice alınamamasıdır. Bu amaçla inşası acil ihtiyaç duyulan yapıların, tekrar tekrar mimari/mühendislik aşamalarından (komisyon, keşif, proje, görevlendirme emirleri/olurları, ihale usulleri v.b.) geçirilmeden ufak tefek bazı hatalara göz yumularak, ya da bu hataların/eksikliklerin bir şekilde mevcut nizamnamelere/bütçe kalemlerine

ğinmiş ama bir Hükümet Konağı yapıldığı konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir, bkz.: Naci Kum, "Tanzimat Devrinde Bursa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı: 2, Yıl:1939, s.35. Ayrıca Tanzimat Devri'nin önemli devlet adamlarından Ahmet Vefik Paşa'yı konu edindiği yazısında da Paşa'nın, Hastane ve Tiyatro binalarını yaptırdığını söylerken, Hükümet Konağı inşa ettirdiğine dair herhangi bir bilgi vermemiştir, bkz.: a.mlf., "Tanzimat Devri Ricalinden Ahmet Vefik Paşa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı: 2, Yıl: 1939, s.11-16; Ayrıca *Uludağ* dergisinde "Bursa'ya Gelen Valiler" başlıklı yazı dizisinde Vefik Paşa'nın işlendiği ve onun görev yaptığı yerlerin anlatıldığı bölümlerden birinde, "Bursa'da Müfettiş iken" başlığı altında Paşa'nın Tophane Meydanı'ndaki Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin çevre düzenlemelerini ve Damad Efendi Konağı'nı hastane yaptığı anlatılırken, bu tarihlerde Hükümet Konağı inşasından bahsedilmez, bkz.: Necip Aksop, "Bursa'ya Gelen Valiler: Ahmet Vefik Paşa-1", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı: 56-57 Şubat-Mart, Yıl:1943, s.17-26.

270 **Tasvir-i Efkâr**, 26 Z 1280/20 Mayıs 1864, no.199)

271 BOA.A.AMD.27.6 (Tarih: H.8 S 1267/M.13 Aralık 1850); BOA.İ.MVL.194.5903.1.1 (Tarih: H.3 S 1267/M. 8 Aralık 1850); BOA.İ.MVL.194.5903.2.1 (Tarih: H.12 S 1267/M.17 Aralık 1850-İrade:H.14 S 1267/M.19 Aralık 1850)

272 BOA.A.AMD.27.6 (Tarih: H.8 S 1267/M.13 Aralık 1850)

273 BOA.İ.MVL.194.5903.1.1(Tarih: H.3 S 1267/M. 8 Aralık 1850)

274 Seyyah Charles Macfarlane'in Hisar'daki konak tasvirleri bağlamında düşünüldüğünde.

275 BOA.İ.MVL.194.5903.2.1 (Tarih: H.12 S 1267/M.17 Aralık 1850-İrade tarihi: H.14 S 1267/M.19 Aralık 1850)

uydurularak işin bitirilmesinin amaçlanması olmalıdır. Çünkü yukarıda da görüldüğü üzere taviz verilmeyen esas nokta *"defter-i mezkûrun fenn-i mimariye muvafik"* olup olmamasıdır.

Ocak 1856 tarihli başka bir belgeye göre[276]; 1855 depremleri sonrasında meydana gelen yangınlardan önce, belgede bahsedilen yapı *"Bursa vali konağı"* olarak kullanılmıştır. Yangınlardan sonra ise *"Hükümet mahalli"* olarak Asâkir-i Redife Zâbitânı Dâiresi'nin koğuşları kullanılmıştır. Bu yapıya iki kalemde 32.000 kuruş masraf edilmiştir. Heykel civarındaki *"dâire-i mezbure, me'muriyete derece-i kifâyede olmadığından ve konağ-ı mezkûrun inşâsı dahi vakte muhtâc olacağından şimdilik bunun inşâsından sarf-ı nazar"* edilmiş, yani mevcut yapı bürokratik çalışmalar için mekânsal açıdan yeterli olmadığından ve bu sırada konağın inşası da zaman alacağından, o dönemde yeni konağın inşasından vazgeçilmiştir. Ayrıca devamında Bursa vali konağının içinde olup yangından etkilenmeyen eski zabıta koğuşlarının masraflarının da 50.000 kuruş tutarında olduğu belirtilmektedir. Bu onarımlar sonunda valinin, memurların ve il meclisi üyelerinin, onarılan bu eski zabıta koğuşlarına nakledildiği anlaşılıyor[277]. Buraya kadar özetle, Konak yanmış, Zabıta dairesinin bazı kısımları tamir edilip Hükümet mahalli olarak kullanılmıştır. Yangından etkilenmeyen konağın bazı kısımları da tamir edilerek bürokrat ve memurlarca kullanılmaya çalışılmıştır.

Depremlerden sonra meydana gelen yangınlar nedeniyle Bursa'da bin konak yanmıştır. Bunlardan biri olan Hükümet Konağı'nın yerine ya da bazı kısımlarına, daha sonra geçici olduğu anlaşılan ahşap birtakım odalar yaptırılmıştır. Eylül 1856 tarihli belgede, 29.000 kuruşa yaptırılan bu ahşap odaların inşaatının *"uygunsuz"* olduğuna dair Hüdavendigâr valisi uyarılmaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde, Hüdavendigâr valisine hitaben yazılan belgeye göre; inşaat kapsamında idari ve güvenlik birimlerindeki personelin görev yapacakları yer olarak *"ağaç ve tahtadan ibaret"* yeni birtakım odalar yapıldığı anlaşılmıştır. İnşaat için düzenlenen keşif defteri ile *Nalbandoğlu Kalfa Hoca Agob*'un verdiği senet gereğince 29.000 kuruşluk masraf, mal sandığından ve 1853 senesi a'şâr bedellerinden karşılanmıştır. Burada belirtilen yerlerin inşaatının, Bursalı olduğu lakabından anlaşılan *Nalbandoğlu Kalfa Hoca Agob* adlı bir müteahhide ihale edildiği düşünülmektedir. Söz konusu inşaattaki uygunsuzluk ise, bu gibi *Ebniye-i Miriye* (kamu binaları) tamiratları için izin verilen bedelden daha fazla harcama yapılmış olması, bu bedelin alacağa sayılan harcamadan olup olmadığının (mahsuben) anlaşılamaması ve düzenlenen *keşif defterinin fenn-i mimariye uygun olarak kaleme alınmamış*[278] olmasıdır.

Ekim 1859 tarihli belgeye göre[279], yanmış olan Hükümet Konağı'nın dört tarafını çeviren duvarlar, depremler ve yangınlar neticesinde yıkılmıştır. Hükümet dairesi içinde bulunan Hapishane ve askerlerin ikamesine ait olan koğuş ve ahırlar da harap olmuştur. Bu amaçla bir keşif yapılmış ve yapının münakasa usulü ile gereğinin yapılmasına dair Bursa Meclisi'nden bir mazbata çıkmıştır. Mazbata

---

[276] *"Harikzede olmazdan evvel Bursa vali konağına ve muahhiran hükümet mahalli ittihaz kılınmış olan askeri redif zâbitânı dairesinin bazı ebniyesine sarf olunmuş olan iki kalem otuz iki bin kuruş masrafın icra-yı mahsubu ve daire-i mezbure me'muriyete derece-i kifayede olmadığından.."*: BOA.MVL.348/59 (Tarih: H.5 Ca 1272/M.13 Ocak 1856)

[277] BOA.MVL.349.15188 (Tarih: H.13 Ca 1272/M.20 Şubat 1856), BOA.A.MKT.MVL.78.51 (Tarih: H.20 Ca 1272/M.27 Şubat 1856)

[278] BOA.A.MKT.MVL.81.55 (Tarih: H.2 M 1273/M.2 Eylül 1856)

[279] BOA.A.MKT.MHM.167.9.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1276/M.4 Ekim 1859)

ile birlikte senet ve keşif defteri merkeze onaya gönderilmiştir[280]. İdari binalar üzerinde onarımlar sıklıkla yapılırken, bir taraftan yeni ve müstakil bir Hükümet Konağı yapılması talebi de merkeze iletilmektedir[281]. Konsolos Sandison'un raporunda belirttiği yapılması düşünülen yeni konak için arşiv belgelerinde, yapımının zaruretini gösteren ifadeler dikkat çeker. Nitekim bu amaçla 1865'te *"inşasına lüzum görülen"* Hükümet Konağı'nın keşfi yapılmış, keşif defteri Vilayet Meclisi'nce düzenlenen mazbata ile Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havale edilmiştir[282]. Ancak ne bu yazışma grubunda ne de diğer tasniflerde, bahsedilen bu keşif defterine henüz rastlanılmamıştır. Yaklaşık üç yıl sonra, 1867 yılında Bursa'da inşası düşünülen ve *"makdem inhâ olınan"* yani önceden merkeze bildirilen hükümet konağı ile bu sırada yapılması gereken depo ve hapishanenin merkezden gönderilen bir mühendis marifetiyle keşif defterlerinin hazırlanarak, *"resim ve haritaların"*[283] da merkeze gönderildiği belirtilmektedir[284]. Bu yapıların masraflarının nasıl ve nereden karşılanacağı vilayete sorulmuş olup, gelen cevabi yazışmalar *(üç kıta tahrirat ve melfûfâtı ve evrâk-ı atikası)* Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'den Sadâret'e havale edilmiştir. Öncelik, Hükümet Konağı'nın süratle yapılmasıdır. Bu yüzden depo ve hapishanelerin o sene için bazı onarım ve temizliklerinin yapılarak kullanımının sağlanması ve gelecek sene gereğinin yapılması amacıyla da hemen konağın inşasına başlanması hakkında izin için Maliye Nezâreti'ne müracaat edilmesi kararlaştırılmıştır.

Yukarıdaki belgeyle ilişkili sayılabilecek diğer yazışmada biraz daha farklı ve ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Belgeye göre[285] Bursa Meclis-i Kebir'i, yanmış olan Hükümet Konağı'nın 150.000 kuruş masrafla yeniden inşasını düşünmektedir. Buna dayanak olarak Bursa Meclisi, o dönemde konağın aylık kirasının 1.500 kuruş olduğunu belirtmektedir. Yapılacak yeni binayla[286] senelik bu kira masrafından kurtulmak, yani *"evvelemirde şu icâr kat' idilmek"*[287] mümkün olacaktır. Bu amaçla, Bursa Meclisi kendilerine tahsis edilen 150.000 kuruştan 60.000'lik tutarı ile adı geçen konağın (ayrıca konak arsası üzerinde bulunan iki evin de; *"mezkûr haneler alınmadıkça konak inşası kabil olamayacağından"* biri 30.000 kuruşa, diğeri de 5.000 kuruşa pazarlık edilerek) satın alınmasını talep etmektedir. Devamında, merkeze keşif defteriyle birlikte gönderilen haritanın, yapılan incelemeler neticesinde, inşa edilecek yapının *"adi bir satıh resmi olduğu ve inşaatın arsa üzerine nasıl yapılacağı, ne kadar yükseklikte olacağı, kaç odalı olacağı, odaların kimlere tahsis edileceğinin bu harita üzerinde gösteril-*

---

[280] 1859 tarihli bu tasnifte keşif defteri ile münakasa pusulası henüz ortaya çıkmamıştır.

[281] Buna merkezden gelen bir cevapta yangında harap olan Hükümet Konağı'nın yerine yenisinin yapılmasının mümkün olmadığına dair bkz.: BOA.A.MKT.UM.340.44.1 (Tarih: H.6 Ca 1275/M.11 Ocak 1859)

[282] BOA.MVL.665.26 (Tarih: H.4 Ş 1281/M.2 Ocak 1865)

[283] Osmanlı mimarları inşa edecekleri yapılar için önceden bir plan yaparlar, buna da dönemin tabiri ile ***"resim"*** denilirdi. Osmanlı mimari terminolojisinde plan ve kroki karşılığı olarak ***"resim ve tasvir"*** kullanılırdı, bkz.: Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", **Osmanlı Araştırmaları II**, İstanbul 1981, s.1-30; a.mlf., **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 10 s.528-539. 19. yüzyıl Bursa yapılarına ilişkin arşiv belgelerinde ise daha çok ***"resim ve harita"*** ifadelerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu iki ifade ***"plan ve kroki"***yi işaret etmektedir.

[284] BOA.MVL.1054.40 (Tarih: H.16 Ş 1284/M.13 Aralık 1867)

[285] BOA.MVL.739.36.4.1 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

[286] Binaya duyulan ihtiyacın, mevcut görevlilere bile yetmediğinden hareketle, yeni oluşturulan Teşkilat'ın bünyesinde barındıracağı bürokratik yapıyla da (memurlar, meclis için salon, meclis görevlileri ve kâtipler vs.) ilgili olduğu belirtilmektedir: *"Şimdiki konak hey'et-i sâbıkaya bile kâfi olmadığı cihetle teşkilât-ı cedideden dolayı teşekkül eden me'murin ve mecâlis ve ketebeyi isti'âb edemediği gibi"*, BOA.MVL.739.36.4.1 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

[287] BOA.MVL.739.36.1.2 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

mediği" uyarısı yapılmaktadır[288]. Yukarıda da vurgulandığı gibi, yapıların inşa süreçlerinde merkezi idarenin dikkate aldığı en önemli hususlardan başı çekeni, yapıların planlarının amaca ve tekniğe; keşif defterlerinin ise *"fenn-i mimari"*ye uygun olup olmadığıdır.

Buraya kadar özetle, konak arsası üzerinde önceden yapılmış olan bir Hapishane binasının bulunuyor olması ile hem yanan konak binasının hem de mevcut arsa üzerinde bulunan iki evin yıkım masrafları da düşünüldüğünde bunların *"adeta israf nev'inden olarak beyhude birtakım masârıf"*[289] olduğu değerlendirilmiştir. Aynı zamanda belgede, devlet hazinesinin o günkü durumuna da vurgu yapılarak, yeni inşaat ve bu inşaat için yapılması düşünülen kamulaştırmaya da, *"kâide-i tasarrufiyeye kemâliyle i'tinâ kılınmak"* maksadıyla izin çıkmamıştır. Bu sebeplerden ötürü, mevcut görevlilerin *"bütün bütün sıkışmayacakları suretde ikametlerine kifayet edebileceği"* şekilde bir Hükümet Konağı'nın detaylı plan-proje ve keşfinin hazırlanması[290] ve yapılacak Hükümet Konağı'nın resim ve haritasını düzenlemek, keşif defterini hazırlamak için de vilayetten uygun bir mühendisin görevlendirilmesi istenmiştir[291]. Dolayısıyla bu belgelerden de anlaşılacağı üzere 1867 sonlarında dahi yeni ve müstakil bir hükümet konağı henüz inşa edilmiş değildir. Ayrıca, kullanılmakta olan mevcut kiralık konak civarında bulunan hane ve dükkânlar da kiralama ve satın alma yoluyla konağa dahil edilerek idari birimlerin fiziki hizmet alanları, ihtiyaç olduğunda devamlı genişletilmiştir. Özetle söylemek gerekirse, genel olarak bu süreçte en az masrafla birtakım onarımlar yaparak mevcut binaların hizmet süreleri olabildiğince uzatılmaya çalışılmıştır. Başka bir deyişle, "müceddeden inşa" yerine "tamir ve termim" anlayışının yüksek bütçeli yapı üretimi yerine, her zaman olmasa da bazı durumlarda tercih edildiği görülmektedir.

Hükümet Konağı yapılarına dair eldeki mevcut kaynaklarda 1867'den 1890'lara kadar geçen süreye ait kayda değer bir belge tespit edilememiştir. İstisna olarak, Avusturya ve Macaristan Veliahtı Prens Arşidük Rudolf ve Prens Stefani'nin Bursa'ya geldiklerinde ikametlerine tahsis edilen Bursa Dâire-i Belediyesi'nin tezyinatı ile Hükümet Konağı'nın tamirinde ve mefruşatında harcandığı bildirilen 301.800 kuruşun hesaplamasında yanlışlık yapıldığı ve meblağın yanlış bildirildiğinin tespit edildiği 1889 tarihli bir tezkere gösterilebilir[292]. Burada, Hükümet Konağı'nda yapıldığı belirtilen tamiratlara dair bir bilgi yoktur. Sonrasında vilayet nezdinde, fazladan yapılan bu harcamayla ilgili gerekli araştırmanın yapılarak sonucun bildirilmesi istenmiştir[293]. Bursa Hükümet Konağı olarak kullanılan mevcut kiralık binanın onarım ihtiyaçlarına istinaden Dersaadet'in ilgili kalemleri ile yapılan görüşmelerde, onarımlar için Padişah iradelerinin durumu da sorulmuştur. Dâhiliye Nâzırı, vilayetin sıklıkla talep ettiği tamirat/yeni bina inşaatı bütçeleri kapsamında bazen ilgili kalemden vilayetin taleplerine cevap verebilmek adına söz konusu tamirlere dair bir irade çıkıp çıkmadığını -ya da son durum hakkında bilgi sahibi olmak adına- sorgulamıştır. Bu amaçla, ilgili kalemden çıkan bir notta; *"Bursa Hükümet Konağı'nın icrâ-yı ta'miri hakkında irâde-i seniyye şerefsâdır olduğuna dâir kayd bulunamadığı arz*

[288] BOA.MVL.739.36.4.1 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)
[289] BOA.MVL.739.36.1.2 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)
[290] BOA.MVL.739.36.1.2 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)
[291] BOA.MVL.739.36.2.1 (Tarih: H.19 Ş 1284/M.16 Aralık 1867)
[292] BOA.DH.MKT.1608.25 (Tarih: H.19 B 1306/M.21 Mart 1889)
[293] BOA.DH.MKT.275.73 (Tarih: H.24 S 1312/M.26 Ağustos 1894)

olunur"[294] denilerek, konu hakkında bir bilgi notu hazırlanmıştır. Dolayısıyla 1867'den sonraki tarih aralığında söz konusu yapının onarımlarına dair merkezden bir onay çıkmadığı, buna karşılık mevcut yapının muhtemelen küçük müdahaleler ile hizmet verebilmesinin sağlandığı anlaşılıyor. Bursa Valisi Münir Paşa (gör. 1891-1897) bu durumu, yani ihtiyaç duyulan onarım/inşaat işlerine uzun süredir irade çıkmamasını Bursa'nın lehine çevirmek istemiş olmalı ki, İstanbul'a gönderdiği telgraftan bu sonuca varılabilmektedir. Münir Paşa telgrafında; *"Merkez vilayet hükümet dâiresinin binası kadim olub hayli vaktden beri ta'mirât-ı lâyıka görmemesinden nâşi müşrif-i harab"* olduğunu vurgulayarak, mevcut yapının uzun zamandır gerektiği gibi esaslı bir şekilde tamir edilemediğine dikkat çekmektedir. Bu amaçla hazırlanan keşif defteriyle, yapılması düşünülen inşaatın *"24.948 kuruş iki para"* masrafla vücuda geleceği anlaşılmış, *"Meclis-i idare-i vilayet kararıyla da acilen meblağ-ı mezburun sarfına telgrafla me'zuniye-i acile"* verilmesinin istendiği görülmektedir[295]. Bu talebe dört gün sonra *"Cevaben 6 Temmuz 1310, dâire-i hükümetin keşfi mûcibince yigirmi dört bin tokuz yüz küsur kuruşla icrâ-yı ta'miri münâsibdir"* şeklinde cevap verilmiştir[296]. Beklenen cevap uygun görüşle gelse de, Vali Münir Paşa'nın daha sonraki telgrafında görüleceği üzere, hükümet dairesi olarak kullanılan *"mezkûr konak zaten 60 yıllık bir bina"*dır. Son depremin etkisiyle *"temellerinin zayıf ve tabanlarının çürümüş olmasından dolayı temeller kâmilen kaymış olduğu"* görülmüştür. Temel direklerinin çoğunun yenilenmesi gerekmektedir ve bu masraflar da dahil, ilaveten 15.000 kuruşa daha ihtiyaç vardır[297]. Bunun neticesinde yirmi beşn 25.000 kuruşa yakın ilk keşif ile 15.000 kuruşluk ilave keşfin toplamı 39.000 kuruşun harcanması için irade çıkmıştır[298]. Münir Paşa'nın gayretleri sonucu çıkarılan irade ile *"ikamet edilemeyecek derecede tehlikeli"* olan binanın, yapılan keşif kapsamında zikredilen masraflarının karşılanmasına izin verilmiştir. *"Masârıf-ı mezkûre havâlenâmesinin irsâli lüzûmu"* noktasında acele edilmiş, *"keşf defterinin fenne muvafık ve fiyat-ı mevzuanın hadd-i i'tidalde idugi şehremanetince beyan ve tasdik olunmuş"*tur. Şûrâ-yı Devlet kararı neticesinde, bahsedilen masrafların bütçeden karşılığı da bulununca gereğinin, yani *"bermûcib-i istizân muâmele-i muktefiyesinin"* vilayete tebliğ edilmek üzere Dâhiliye Nezâreti'ne *"keşf defteriyle rayiç pusuları"* ile birlikte sunulması kararlaştırılmıştır[299]. Şûrâ-yı Devlet'in bu kararı sonrasında, yapılacak bu tamiratın masraflarının vilayetin H.1311/M.1893-94 senesi muvazenesinde bulunan inşaat ve tamirat tertibinden karşılanması hususunda da irade çıkacaktır[300]. Netice itibarıyla *"irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhî mûcibince mezkûr konağın tâmirâtı hitâma resîde olarak* (sona ererek) *resm-i kûşâdı icrâ"*[301] olunmuş, yani biten onarımlar sonrası 1895 yılı sonlarına doğru yapının resmi açılışı gerçekleştirilmiştir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık bir yıl süren onarımlar, yıl sonuna doğru tamamlanmış ve binanın açılış töreni yapılmıştır. Ancak bu son belgedeki detaylara dikkat edilirse, yapının ilk keşfi ile ikinci keşfi arasında fark olduğu görülür. Keşf-i evvelde 24.318 olan onarım bütçesi, keşf-i sânide 58.327 kuruş 30 para olarak tespit edilmiştir. 58.327 kuruşun 39.948 kuruşuna harcama izni verilmiş, fazladan sarfedilen

[294] BOA.DH.MKT.275.73 (Tarih: H.24 S 1312/M.26 Ağustos 1894)

[295] BOA.İ.DH.1316.28.2.1 (Tarih: R.6 Temmuz 1310/M.18 Temmuz 1894) Belgede geçen, *"geçenlerde vuku bulan hareket-i arz"* ifadelerinden, o tarihlerde Bursa'da bir deprem meydana geldiği anlaşılmaktadır.

[296] BOA.İ.DH.1316.28.3.1(Tarih: R.10 Temmuz 1310/M.22 Temmuz 1894)

[297] BOA.İ.DH.1316.28.4.1 (Tarih: R.8 Eylül 1310/M.20 Eylül 1894)

[298] BOA.İ.DH.1316.28.5.1 (Tarih: R.22 Eylül 1310/M.4 Ekim 1894)

[299] BOA.İ.DH.1325.41.1.1 (Tarih: H.16 M 1313/M.9 Temmuz 1895)

[300] BOA.İ.DH.1325.41.2.1 (Tarih: H.4 Ra 1313/M.25 Ağustos 1895-İrade tarihi: H.10 Ra 1313/M.31 Ağustos 1895)

[301] BOA.İ.DH.1330.17.1.1 (Tarih: H.23 Ca 1313/M.11 Kasım 1895)

tutar ise *"Dâhiliye muvazenesi taşra inşaat ve tamirat tertibleri fazlasına ilaveten"* karşılanmıştır[302]. Neticede 60 yıldır gereği gibi bir türlü onarılamayan Hükümet Konağı binası, 1895 yılında fenn-i mimariye ve kabul edilebilir fiyat ortalamasına uygun olarak onarılmış ve kullanılmaya devam etmiştir.

Mart 1906 tarihli belge tasnifinde Bursa'da yeniden inşa edilmesi düşünülen[303] hükümet dairesi ile bazı diğer binaların (postahane, vilayet matbaası ve hapishane) ayrıntılı keşif defteri bulunmaktadır [304]. On yıl önce yapılan esaslı tamirler sonrası resmi açılışı yapılıp kullanılmaya devam eden mevcut Hükümet Konağı yapısı, artık bu tarihlerde ihtiyaçlara cevap veremez hâle gelmiş olmalıdır ki, bu kez Bursa'ya yeni bir idari bina inşası talep edilecektir. Söz konusu keşif defteri, Bursa'nın mimarlık ortamına kırk yıla yakın bir sürede damgasını vurmuş olan *Pandalaki Kalfa*'nın da imzasını taşır. *Pandalaki Kalfa* ve bir grup mühendisin[305] çalışmaları neticesinde ortaya çıkan bu defterin içeriği incelendiğinde, dönemin mimar-mühendislerinin benimsedikleri teknik/estetik anlayış, çağın getirdiği/gerektirdiği yenilik anlayışı bağlamında malzeme seçimindeki hassasiyetlerine dair ipuçları burada açık bir şekilde görülebilmektedir: Meşe ağacından çatı kirişleri, Frenk kiremidi olarak Arslan markalı Marsilya kiremidi, salonların tavan süslemeleri, alafranga serpme usulü sıva, mermer döşemeler, demir parmaklıklar, korkulukları mermerden ahşap merdivenler, cephelere konulan panjurlar, süpürgelikler, kat kornişleri, duvarlara ve tavanlara uygulanan yağlı ve renkli boyalar, cephe tezyinatı, somaki mermerden giriş kapısındaki sütunlar, yağmur için çinko oluklar ve tüm bunlar için çıkarılan 1.868.965,70 kuruşluk bir meblağ gibi veriler buna örnek gösterilebilir[306]. Ancak defter içeriğinde Pandalaki Kalfa tarafından sadece Hükümet Konağı için kullanılacak malzemelerin rayiç bedelleri listelenmiş olup, diğer yapılarınkilere dair bir bilgi bulunmamaktadır.

1907 ve 1908 tarihli belgelere bakarak, 1906 tarihli keşif defterinde belirtilen Hükümet Konağı'nın bu tarihlerde de henüz modern bir bina olarak inşa edilmediğini söylemek mümkündür. Hükümet Konağı'nın yeniden inşa edilmek istenmesinin nedeni sadece bürokratlara gerekli mekânsal bir zaruret değil, aynı zamanda Bursa'nın turistik açıdan pek çok seyyah ve ziyaretçi çeken tarihi ve güzel bir şehir olarak böyle bir kentte göze çarpan ilk yapılardan birinin Hükümet Konağı olması, konağın mevcut kötü hâlinin de buraya gelen ve burayı kullanan yabancıların gözünde kötü bir intiba bıra-

---

[302] BOA.İ.DH.1325.41.1.1 (Tarih: H.16 M 1313/M.9 Temmuz 1895) Burada bahsedilen defterlere ulaşılamamıştır.

[303] *"Müceddeden inşa olunacak"* ifadelerinden bu yapıların o tarihte inşası düşünülen yapılar olduğu açıktır. Oysa *Bursa Keşif Defterleri* adlı çalışmada bu yapılar, *"Yeniden inşa edilen"* şeklinde hatalı olarak belirtilmiştir. Ayrıca bu yapıya örnek olarak da Sanayi Mektebi'ne gelir amaçlı olarak Hamidiye Caddesi üzerinde inşa edilen kâgir üç katlı binalar gösterilmiştir. Yapılacak bazı işlemler için defterde *"ber-mûcib-i resm"* denilse de belge tasnifinde herhangi bir plan/kroki/harita yoktur. 1906 tarihli bu defter gereğince söz konusu yapıların inşa edilip edilmediği belli değilken ve Konak olarak atıf yapılan yapıların da inşa tarihi belirsizken, görsellerdeki söz konusu yapıları bu aşamada inşa edilmiş gibi göstermek, Bursa'nın Sanat Tarihi açısından ciddi yanılgılara sebep olacaktır. Bahsedilen çalışma için bkz.: H. Başaralı, **Bursa Keşif Defterleri**, 2016, s.127-139.

[304] BOA.Y.PRK.UM.78.61 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906); Avcı, **a.g.e.**, s.73.

[305] Belgeden okunan mühürlerine göre bu mühendisler; Hüdavendigâr vilayeti nâfia mühendisi Osman Nuri, nâfia mühendisi Mehmed Şefik ve nâfia mühendisi Hüsnü.

[306] Belge tasnifinde Hükümet Konağı kısmı için bkz.: BOA.Y.PRK.UM.78.61.1.1, 78.61.1.2, 78.61.1.3, 78.61.1.4. (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906) Bu defterdeki önemli verilerden biri de şudur: O tarihlerde Heykel'deki Hükümet Dairesi bünyesinde bulunan hapishane, Hamidiye Caddesi üzerinde Reşid Mümtaz Paşa zamanında yapıldığı belirtilen iki konaktan birinin içine nakledilmek istenmektedir, bkz.: BOA.Y.PRK.UM.78/61.1.9 ve 78/61.1.10 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

kıyor olmasıdır[307]. *"Harap bir halde"* olduğu vurgulanan Bursa Hükümet Konağı ile içinde bulunan hapishane ve tevkifhanenin *"müceddeden inşâsı"* için gerekli işlemlerin tamamlanmasının istendiği 1908 tarihli belgede dikkati çeken husus, yapılması tasarlanan binaların tamamlanabilmesi için *"gerekirse ahaliden de iane toplanmasına müsaade olunduğu"*[308] ifadesidir. Hüdavendigâr vilayetine hitapla Dâhiliye Mektûbi kaleminden çıkan bu yazışmada, söz konusu yapıların *"müceddeden inşâsı için lede'l-keşf 38.000 küsur liraya"* ihtiyaç duyulduğu ve *"himmetdâr ahâli tarafından da muâvene-i mümkine ifâsından geri durulmayacağı"* yani yardımsever halkın imkânları dahilinde yardım yapmasına, tıpkı Tokat, Amasya ya da Marmaris Hükümet Konağı[309] için yapıldığı gibi karşı çıkılmayacağı belirtilmektedir. Amaç, uygun bir yer var ise oraya, yok ise; mahallince uygun görülen bir yerde bu yapıyı inşa etmektir. Söz konusu harcama, mevcut yılın inşaat ve tamirat tertibât-ı umumiyesi'nden karşılanacaktır. Ancak bu harcama kaleminden mevcut miktarın karşılanamaması durumunda Hazinece karşılığı tedarik edilecektir[310]. Söz konusu yapıların, ilk olarak keşfi yapan mimar tarafından ya da daha iyisi bulunamadığı takdirde, Ticaret ve Nâfia Nezâreti'yle haberleşerek görevlendirilmesi gereken ehil, yani *"müste'id bir mimar marifetiyle terakkiyât-ı hâzıra-i mi'mâriye muvâfık ve şân-ı âliye hakkıyla lâyık bir tarz-ı nev'ide"*[311] yapılması istenmektedir. Belge metnindeki bu son cümle, dönemin mimari anlayışının ve aynı zamanda mimarlık ortamının temel kaygılarından/hassasiyetlerinden ikisini gözler önüne serer niteliktedir. Birincisi gelişmekte olan dünyanın çağdaş mimarlık prensiplerine/anlayışına uygunluk; ikincisi ise iktidarın yani Sultan'ın hem sembolü hem de amaçladığı/uyguladığı toplumsal dönüşüme örnek olacak bu yapılara gösterilmesi gereken özen ve hassasiyet. Özetle, şehirde kamusal temsiliyet noktasında, onun izni ve iradesiyle yapılan her kamu binası Sultan'a layık olmalıdır. Nitekim *"Sâir vilâyet-i şâhâne merkezlerinde ve livâ ve kazâlarda şân-ı âli ile münâsib hükümet konakları vücûda gelmiş iken, en ehemmiyetli vilâyet merkezlerinden olub devlet-i âliye-i ebedi'd-devâmın pâyitaht-ı kadimi olmakla dahi hâiz-i şeref olan Burûsa şehirinde hükümet konağının el-yevm tecdid olunamaması"*[312] şehre ve yöneticilerine adeta dert olmuş gibidir. Sürecin hızlıca devam ettirilmesi adına o sırada *"Burûsada yeşil câmi'-i şerifinin ta'mirâtına nezâret etmekte olan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti mi'mârî ref'etlü Âsım Bey'e bu babda icrâ ettirilmiş keşfiyyât"* neticesinde gerekli evraklar hazırlanmaya çalışılmış, münakasa için gazetelere ilan verilmesi dahi istenmiştir[313].

---

[307] Bursa Valisi Mehmed Tevfik Bey (Gör. 1906-1909) imzasıyla doğrudan Padişah'ın baş kitabetine yazılan bu belge için bkz.: BOA.Y.MTV.298.83.1.1 (Tarih: H.20 R 1325/M.2 Haziran 1907)

[308] BOA.DH.MKT.1285.11.1.2 (Tarih: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908)

[309] Osmanlı coğrafyasında halkın yardımlarıyla yapılan kamu binalarının sayısı fazladır. Arşiv belgeleri arasında okullar, karakolhaneler, hükümet konakları, hatta hapishaneler için bile halkın yardımlarıyla pek çok inşaat yapıldığına dair belgeler mevcuttur: Tokat'ta iane ile inşa olunan hükümet konağı için bkz.: DH.MKT.2026.128 (Tarih: H.13 Ca 1310/M.3 Aralık 1892) ve DH.MKT.1955.61 (Tarih: H.4 Za 1309/M.31 Mayıs 1892); Amasya Hükümet Konağı için bkz.: Nurcan Yazıcı, "Amasya Hükümet Konağı Binaları", **Sanat Dergisi**, s.95.; Marmaris Hükümet Konağı için bkz.: DH.MB.HPS.18.71 (Tarih: H.16 Za 1332/M.6 Ekim 1914); Sırbistan Preşova/Boyanofça köyünde iane ile inşa olunacak hükümet konağı için bkz.: BEO.4351.326303 (Tarih: H.10 C 1333/M.25 Nisan 1915); Pravişte jandarma karakolu koğuşu ve Leftere karakolunun halktan toplanacak iane ile inşası ve tamirine dair Selanik vilayetine yazılan yazı için bkz.: TFR.I.SL.84.8304 (Tarih: 14 B 1323/M.14 Eylül 1905); Bartın Hükümet Konağı civarında halkın ianesi ile inşa olunan hapishane için bkz.: DH.MKT.606.6 (Tarih: H.30 B 1320/M.2 Kasım 1902)

[310] BOA.DH.MKT.1285.11.1.2 (Tarih: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908)

[311] BOA.DH.MKT.1285.11.1.2 (Tarih: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908)

[312] BOA.BEO.3376.253131 (Tarih: H.7 B 1326/M.5 Ağustos 1908)

[313] BOA.BEO.3376.253131 (Tarih: H.7 B 1326/M.5 Ağustos 1908)

1906 tarihli keşif defterinde tüm yapıların 2,5 milyon kuruşu bulan masrafları, 1909 sonlarına gelindiğinde aynı yapılar için İl İdare Meclisi'nce yapılan hesaba göre *"cem'an 7.649.200 küsur milyon kuruş"*[314] olmuştur. Fakat imkân dahilinde olan para 100 bin liradır ve bu nedenle ilk olarak en acil yapılması gereken binalar inşa edilmelidir[315]. İnşa sürecinde de *"kavâid-i iktisâdiyeye mümkün olduğu kadar riayet edilmesi"*[316] istenmektedir. Bab-ı Âli'ye gönderilecek keşif evrakları ve planlar ile ilgili olup, vali Azmi Ömer Bey başkanlığındaki İl İdare Meclisi'nden çıkan kararın[317] eki olan listede[318], mevcut yapılardan hükümet dairesi için; cepheden görünüş resmi 1/100 ölçekli, zemin kat planı 1/100 ölçekli, giriş kat planı 1/100 ölçekli, kat planı 1/100 ölçekli olmak üzere 4 plan ve resim hazırlandığı, bir keşif defteri ve bir de belediyeden onaylı rayiç varakası gönderildiği anlaşılıyor[319].

İl İdare Meclisi'nden çıkan karara göre; Bursa'nın meşhur tarihine uygun olarak inşa edilmesi düşünülen *Hükümet Konağı ve diğer yapıların planlarını, Evkaf Nezâreti mimarlarından Asım Bey hazırlamış,*[320] *"Resim, keşif ve evraklar tahta muhafaza ile ayrıca postaya verilmiştir"*[321]. *"El-yevm pek müteferrik bir hâlde bulunan bilcümle devâiri muhtevî olmak üzere"*, yani o tarihlerde oldukça dağınık hâlde bulunan bütün daireleri/idari birimleri tek bir çatı altında toplayacak şekilde bir hükümet konağı için 4.736.710 *"kuruş sarfı muktezi görünüyor ise de inşaat münakasaya vaz' olunacağı cihetle bu mikdârın tenzili kaviyyen me'muldur"*[322]. Kısaca inşaat, münakasa sonucu daha az bir bedelle ihale edilebileceğinden, 5 milyona yakın bu miktar üzerinden bir indirim olacağı yönünde kuvvetli bir beklenti vardır. Ancak il meclisinin bu noktada bir endişesi olduğu görülmektedir. Meclisin Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği karara göre; inşaatın büyüklüğü dikkate alınırsa, bunun ihalesi için talip bulunup bulunmayacağı kestirilememektedir. Bulunsa bile inşaat tek bir kişiye ihale edilemediğinden diğer büyük yapılara kıyasla, ancak *"bilcümle aksam-ı inşaiye ve malzeme parça parça münakasa edilirse inşaatın bir an evvel itmâmı hususunda"* hızlıca hareket etmek imkânı bulunabilir. Yani meclise göre çözüm, inşa edilecek yapı bölümleri ve inşaatta kullanılacak malzemeleri ayrı ayrı münakasa usulü ile ihale edip, inşa sürecini bir an önce başlatmak ve hızlıca tamamlatmaktır. *"İnşaat için vilayet merkezinde bulunan Nâfia mühendisleri dahi dâhil olmak üzere usul ve icâba göre zevât-ı münâsibeden mürekkeb* (uygun kişilerden oluşan) *bir komisyon teşkili tazammum edilmiş* (komisyon oluşturulması konusunda uzlaşılmış) *olup, heyet-i âcizânemizin tensibi üzerine, ayrıca iştigal ederek planları vücuda getiren Asım Bey'e işbu hidmetine mukâbil inşaâta nezâret tevcihi"* uygun görülmüştür. Zaten planı yapan mimarın inşaata nezaret etmesi gerekli olduğundan *"bilcümle aksam-ı inşaiyye*

---

[314] BOA.DH.MUİ.3-3.9.1.1 (Tarih: H.17 Ş 1327/M.3 Eylül 1909)

[315] BOA.DH.MUİ.3-3.9.1.1 (Tarih: H.17 Ş 1327/M.3 Eylül 1909)

[316] BOA.DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: H.11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

[317] BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909) Burada geçen bilgilere göre; Hükümet Konağı'nın mevkisi şehrin orta yerinde merkezde ve en şerefli bir yerde olduğu için, yerinin değiştirilmesine gerek yoktur. Hapishane ve Tevkifhane ile telgrafhane binalarının hükümet arsasına kalması gerektiğinden o esasa göre tertip ve tanzim ettirilen planlarla keşif defterleri listesi mucibince 17 adet olarak ekte takdim edilmiştir.

[318] BOA.DH.MUİ.3-3.9.18.1 (Tarih: H.8 B 1327/M.26 Temmuz 1909)

[319] Listedeki keşif bedeli 4.736.710,50 kuruş olup, bu miktar sadece hükümet dairesinin 1906 tarihli keşif bedeline göre (1.868.965,70) neredeyse üç katına çıkmıştır.

[320] BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909) *"Beyan olunan mimardan daha muktedirleri"* bulunamamış olmalı ki, keşif Asım Bey'e yaptırılmıştır,

[321] BOA.DH.MUİ.3-3.9.17.1 (Tarih: R.27 Ağustos 1325/M.9 Eylül 1909)

[322] BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909)

için tabiî büyüklükte resimler tanzim ve tersimi ve inşaatın bunlara tatbiki hususunda mimar muavini ve ressam gibi kimselerin istihdamı kendisine aid olmak şartıyla masârıf-ı inşâiyeden yüzde beş kuruşun verilmesi" durumu da Asım Bey'in oluruna ve meclis kararına bağlanmıştır[323].

Vilayet Nâfia Sermühendisi Süleyman Sırrı Bey, mevcut Hükümet Konağı'nın 1909'daki durumu hakkında bir rapor düzenlemiştir. Rapor, Hükümet Konağı'nın ve alanının gelişimi hakkında birinci ağızdan bilgiler vermesi nedeniyle önemlidir. Süleyman Sırrı Bey durumu şöyle anlatmıştır: *"bina vaktiyle hususi bir hane iken bilahare hükümet konağı ittihâz edilmiş ve peyder pey görülen lüzum üzerine bazı aksam ilavesiyle ara yerde bir avlu ile müfrez* (ayrılmış, bölünmüş) *iki daire hâlinde ve bir cihetindeki, hapishane olunmak üzere müesses bulunmuştur. Ebniyenin kâfe-i aksâmı ahşab direklerle tesis ve daireleri gayet fena cinsten tuğla ve kerpiçle yapılmıştır. Geçen zaman ile ahşap kısımların tamamı çürük bir hale gelmiş olmakla dayanmaya gücü kalmamış, esas kirişlerinin dayanak noktaları da çürümüştür."*[324]

Yapıların bu perişan ve harap durumu, vilayet ricâlince üzüntüyle takip edilmektedir ki, valiler sık sık bu durumdan yakınmışlardır. Hatta *"Hükümet konağı ile hapishanenin hâl-i hâzır-ı harâbisi, teşrif-i hümâyun esnâsında bizzat sadrazam paşa hazretleri tarafından dahi görülmüş"*[325] olmasına rağmen, inşaatın aciliyeti hakkında vilayetten yeniden izahat istenmesine şaşılmaktadır. Zira Sadrazam Bursa'da bulunduğu sırada mevcut vahim durumu görüp derhal ilgili Bakana telgraf çekmiş ve acilen 5.000 kuruş gönderilmesini emretmiştir[326]. Görüldüğü üzere bu tarihlerde[327] konağın hâli bizzat Sadrazamca görülmüş, bir miktar para da gönderilmesi emredilmiş; ancak son kertede yine validen inşaatın neden acil yapılmasının istendiği noktasında açıklama talep edilmiştir. İnşası zorunlu olan kamu binalarının yapım aşamasında karşılaşılan sorunlar yalnızca mali değildi. Bu tarihte Bursa'da ehil ve yetkin bir mimar da bulunmamaktaydı. Bunu dile getiren de Hüdavendigâr Valisi Ömer Azmi Bey'den başkası değildir: *"Burada mimar bulunmamasına binaen dersaadetçe ifâ-yı muktezâsına ve yeniden keşf icrâsına lüzum görüldüğü takdirde burada el-yevm mimar bulunmadığı cihetle kâbil olamayacağından dersaadetten bir mimar tayin ve iğrâmına veyahut evrâk-ı mürseleden* (yollanan belgelerden) *irâe edilen* (gösterilen) *inşaatın oraca münakasaya vaz'ına müsaade buyrulması"*[328] istenmektedir.

Özetle, o tarihte Bursa'da mimar yoktur ve yeniden bir keşif yapılması istenirse, o zaman merkez bunu yapacak bir mimar göndermelidir. Ayrıca gönderilen plan ve keşif evraklarına bakılarak yapılmasına izin verilen inşaat için münakasasının da merkezce yapılması gerekecektir. Dolayısıyla bu yazışmalar, Devletin siyasi olarak çalkantılı süreçler yaşadığı ve aynı zamanda dünyanın kısa bir süre sonra kopacak olan büyük fırtınaya hazırlandığı o dönemin pek çok farklı alanlarından sadece birinin; mimarlık ortamının özetini, teknik yapı üreticileri/mimar/mühendis/kalfa ve yapı üretimi kaynağı/bütçe/ödenek açısından veriyor denilebilir. Bu tarihlerden sonra yine Hükümet Konağı/Dâiresi'nin

---

323 BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: 8 B 1327/26 Temmuz 1909) Masârıf-ı mutazarrıka; zararları tazmin için ayrılan bütçe masrafı olmalı.

324 BOA.DH.MUİ.3-3.9.20.1 (Tarih: 22 B 1327/M.9 Ağustos 1909)

325 BOA.DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: 11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

326 Vali Azmi Bey'in Dâhiliye Nezâreti'ne çektiği telgraftan; BOA.DH.MUİ.3-3.9.9.1 (Tarih: 25 Ş 1327/M.11 Eylül 1909)

327 Sultan Reşat'ın Bursa'yı ziyaretleri sırasında.

328 BOA.DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: H.11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

ihtiyaç duyduğu onarımlar için ödenek talepleri devam eder. 1914 tarihli bir belgeye göre;[329] Bursa Hükümet Konağı kira bedeliyle eski binanın tamir edilebileceğinden, binanın bütün masraflarını gösteren yeni bir keşif varakasının gönderilmesi istenmiş, ancak birkaç ay sonraki başka bir belgede, keşif varakasının incelenmesi sonucu olacak ki, bu talepten Hükümet Konağı'nın tamir edilemeyecek derecede harap olması nedeniyle vazgeçildiği anlaşılmıştır. 1916'nın Kasım ayı başlarında[331] (bugünkü Heykel alanında bulunan) Bursa Hükümet Konağı'nın bazı idari birimlerinin yanmasından sonra şehrin muhtelif yerlerine dağılmış vaziyette ve bazı birimleri itibarıyla eski ahşap binalarda hizmet vermeye başlayan devlet dairelerinde, yangın için esaslı tedbirler almanın mümkün olup olmadığı da uzun yazışmalar şeklinde belgelere yansımıştır. Bu belgelerde, yangının detayları ile yanan mekânların krokisi ve gerekli tahkikatın yapılacağına dair yangın gecesi merkeze gönderilen telgraflar bulunmaktadır. Mühendis Bedros Efendi'nin hazırladığı yangın hasar durumunu gösterir krokide kırmızı ile boyalı kısımlar, yanan bölgeler/birimlerdir[332]. Valinin yangın gecesi merkeze gönderdiği 11 Kasım 1916 tarihli iki sayfalık rapora[333] göre; yangın *"vilayet merkezinde eski hükümet dairesi namıyla yâdedilen ve adliye, şer`i mahkeme, nüfus, polis, jandarma ve eytâm devâirini şâmil bulunan binanın adliye kısmının üst katında"* başlamıştır. Krokide gösterilen kırmızı renkli yerler *"mezkûr binanın pek köhne"* olması nedeniyle, görevli ve ahalinin tüm gayretlerine rağmen üç saat içinde tamamen yanmıştır. Jandarma dairesine bitişik bulunan posta ve telgrafhane dairesinin, jandarma dairesiyle arasında bulunan çavuşların ikametine mahsus yerin yıkılması suretiyle, yangının posta ve telgrafhaneye sıçramasına engel olunmuştur. Yangından çok az malzeme kurtarılabilmiştir. Yangın sabotaj değildir ancak, yangın sırasında dairelerde nöbete kalması gereken memur, görev yerini terk etmiştir. Yangın, görenlerin ifadelerine göre Adliye binasındaki İstinaf Mahkemeleri ile İstinaf Müdde-i Umumiliği kalemi tarafında çıkmıştır. Bu yangının zararı ise yaklaşık 5.000 lira civarındadır ve yanan binaların hiçbiri sigortalı değildir[334]. Arşiv belgeleri arasındaki yangın raporlarından anlaşıldığı üzere, Kasım 1916 yangını, adliye, şer`i mahkeme, nüfus, polis, jandarma ve yetim dairelerinin bulunduğu eski hükümet dairesi olarak anılan binanın adliye kısmının üst katında çıkmıştır. 1867-1890 ve 1895-1906 yılları arasında Hükümet Konağı yapılarına dair kayda değer bir bilgi henüz tespit edilemediği için bu belirsiz aralıklarda yapıların inşa süreçleri izlenememiştir. Özellikle 1855 depremlerinden sonra vilayet merkezinde toplandığı görülen bu idari kompleksi, bu belirsiz tarih aralıklarında etkileyen başka yangın görülmemektedir. Nitekim Baykal *Tarihte Bursa Yangınları* adlı eserinde, *Hükümet binaları yangınları* başlığı altında şu bilgileri verir[335]:

> *"Evvelce Atatürk anıtı yerinde ve civarında şimdiki gibi daireler hâlinde hükümet binaları vardı ve etrafı duvarlarla çevrili idi. Birinci Cihan Harbinden önce asıl hükümet binaları yandı, daireler şimdiki koza borsası kuzeyinde, Perşembe hamamı yanında, şimdi tütün deposu olan bina yerindeki ahşap yere taşınmıştı."*

---

329 BOA.DH.MB.HPS.150.6 (Tarih: H.1332/M.1914)
330 BOA.DH.MB.HPS.150.35 (Tarih: H.1332/M.1914)
331 BOA.DH.EUM.6.Şb 51.52; Avcı, **a.g.e.**, s.76.
332 BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21. (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M.12 Kasım 1916),
333 BOA.DH.EUM.6.Şb 51.52.25 ve 51.52.19 (Tarih: H.15 M.1335/M.11 Kasım 1916)
334 BOA.DH.EUM.6.Şb 51.52.19 (Tarih: H.15 M.1335/M.11 Kasım 1916)
335 K. Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, s.42.

Baykal'ın burada verdiği bilgiler, belirtilen tarih aralığında hükümet konağı yapılarını etkileyen herhangi bir yıkıcı etkinin ortaya çıkmadığını gösterse de, savaş öncesi bahsettiği yangın konusunda Baykal arşiv belgeleri ile çelişmektedir. 1914'te konak tamir edilemeyecek derecede haraptır, ancak bazı birimleri 1916'da yanmış[336] ve Hamidiye Caddesi üzerinde yapılan iki binaya taşınmıştır[337]. 1922'de burası da yanınca bu idari birimler tekrar kentin çeşitli noktalarına dağılır. Ağırlıklı olarak yangınlar nedeniyle yapılan onarımlardan maksat, yapıların ömrünü mümkün olduğu kadar uzatabilmektir. Zaten devletin mali politikası da yeniden inşa için daha fazla harcama yapmak yerine, küçük masraflar ve mimar/kalfaların ufak dokunuşlarıyla yapıların yaralarını sarmak şeklinde süregelmektedir. Ancak tamir edilemeyecek derecede harap olanlar için tek çare yangınlar gibi gözüküyor. Zaten yangınlara karşı alınabilecek çok fazla bir tedbir de yoktur. Başlıca tedbir, güvenlik birimlerinin devamlı surette periyodik olarak bölgeyi kontrol etmeleridir. Ancak bölgede binalar birbirine bitişik nizamda ve ahşaptır. Bu da yangına esaslı tedbirler almayı imkânsız kılmaktadır[338].

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sırasında ekonomik olarak sarsılmasının mimarlık ortamı açısından sonuçları arasında gösterilebilecek örnekler mevcuttur. Bursa Vilayetine cevap olarak Ekim 1918'de Maliye'den Dâhiliye'ye gönderilen yazıya göre; Bursa'da yeni bir hükümet konağı inşa edilmek üzere inşaat masraflarının üç seneye taksim edilerek ertesi senenin bütçesinden karşılanması ve şimdilik yeteri kadar meblağın tahsisatı istenmişse de, bu tezkireye yazılan cevapta, mevcut sene bütçesinden talebin karşılanamayacağı gibi sonraki senenin bütçesinde bile yeni inşaatlar için tahsisat ayrılamayacağından, yeni bir hükümet konağı inşası için izin verilemeyeceği belirtilmiştir[339].

Tanzimat'la birlikte başlayan değişim/dönüşüm hareketleri, her yerde olduğu gibi Bursa vilayetinde de ilkin idari örgütlenmede kendini göstermiş, bunu takip eden süreçte ise daha somut bir hâle gelerek, Bursa'nın yapı üretimine şekil veren bariz bir yenileşme göstergesi olmuştur. Bu hareketler sadece yapısal, mali, idari, hukuki ya da daha mikro ölçekte ifade edilecek olursa, mimari bir değişim/dönüşüm açısından değil, aynı zamanda emperyal gücün kentsel simgesi olarak da şehrin kimliğini yeniden şekillendirmeye başlamıştır. Bu noktada kent kimliğine yön veren, şehrin simgesi olarak görülen Hükümet binası, bugün de aynı yerinde fakat Cumhuriyet'ten sonra yapılan binası ile (önce muhasebe-i hususiye binası olarak[340]) eskinin izleri üzerinde yeni kimliğiyle yaşamaya devam etmektedir.

---

336 R. Kaplanoğlu 1916 yangınında Hükümet Konağı'nın daha yeni yapılmışken yandığından bahseder. Ancak bu tarihlerde konağın yeni olarak inşa edildiğine dair belge tespit edilememiştir, bkz.: R. Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.143.

337 Bkz.: BOA.Y.PRK.UM.78.61 Hapishane kısmındaki açıklamalar.

338 BOA.DH.EUM.6.Şb 51.52.8 (Tarih: H.14 R 1335/M.7 Şubat 1917), 51.52.3 (Tarih: H.24 R 1335/M.17 Şubat 1917)

339 BOA.DH.MB.HPS 25.7.2.1 (Tarih: H.1 M 1337/M.7 Ekim 1918)

340 Bkz.: İlgili Adliye/Maliye/Defterdarlık konusu.

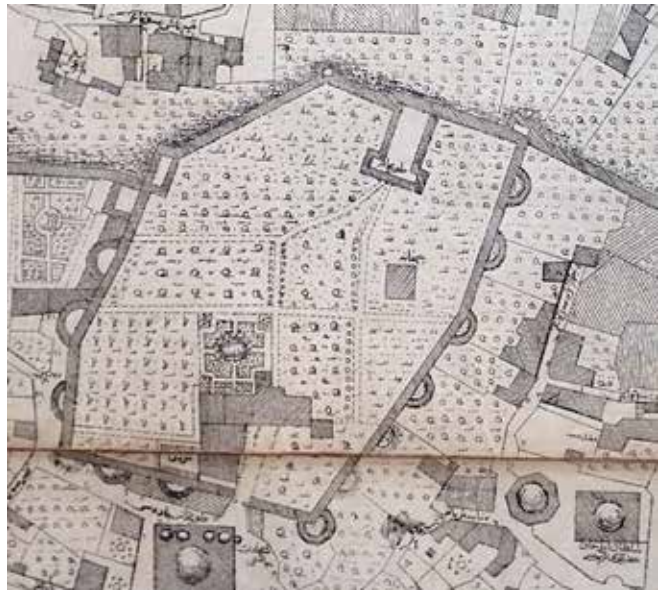

Harita 4.10. 1860'larda Tophane Meydanı ve Hisariçi. (Kaynak: 1857-59 SBH)

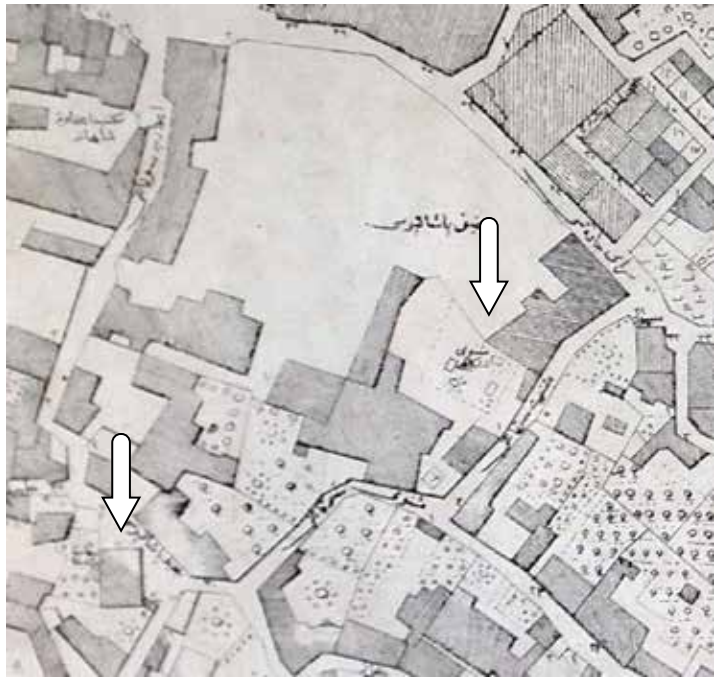

Harita 4.11. Atik ve Cedid Paşa Kapısı. (Kaynak: 1857-59 SBH)

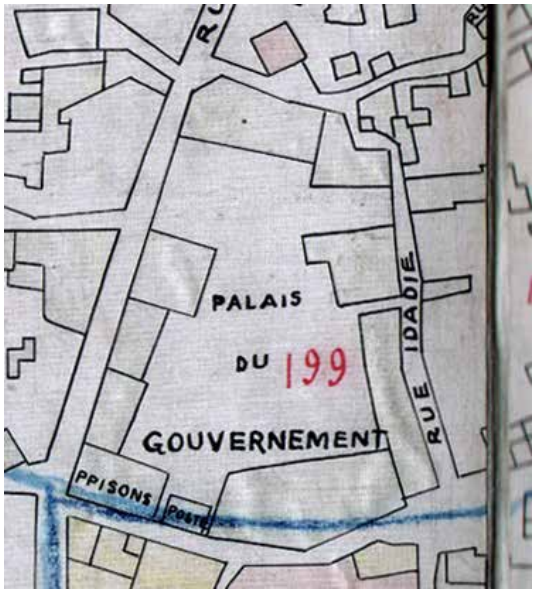

Harita 4.12. Hükümet Meydanı. (Kaynak: 1893-94 FSH. R. Kaplanoğlu Arşivi)

Resim 4.30. Hamidiye Caddesi (Bugünkü Cumhuriyet Caddesi) Üzerinde Bir Süre Hükümet Konağı Olarak Kullanılan Yapılar, 1900 Civarı. (Kaynak: Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No:136)

Resim 4.31. Konak Yapılarından Batıdakinin Güney Cephesinden Görünüşü ve Konakların Açılış Merasimi.
(Kaynak: İÜNEK.90560/16-Tarihsiz)

Resim 4.32. Hamidiye Caddesi Üzerindeki Konak, 1900 Civarı.
(Kaynak: Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No: 39)

Resim 4.33. Yıkılan Konağın Yerinde Şark Dühan Binası, 1920 Civarı.
(Kaynak: Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No: 41)

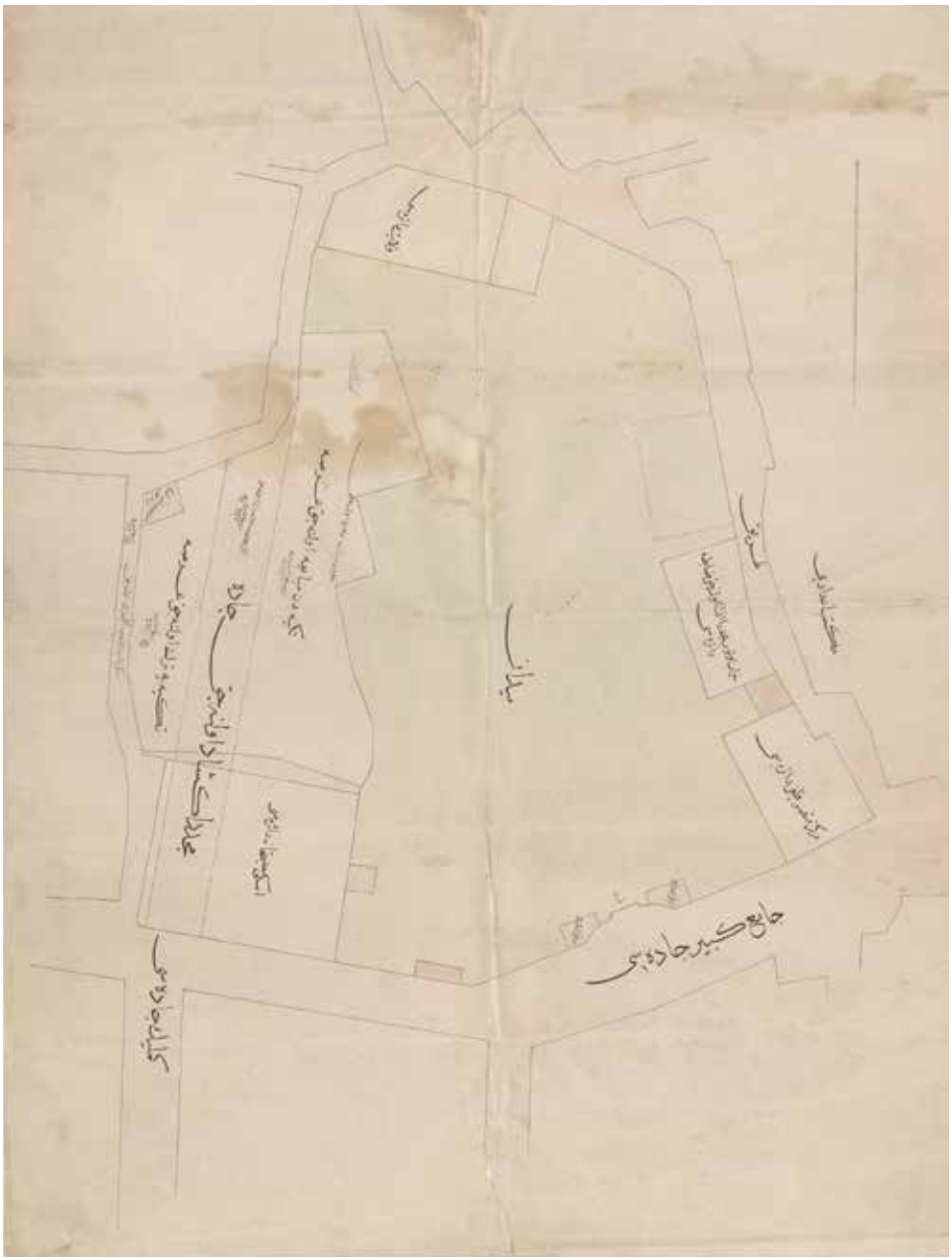

Şekil 4.6. 1870 Yılında Hükümet Meydanı ve İdari Birimler. (Kaynak: BOA.PLK.p.2356)

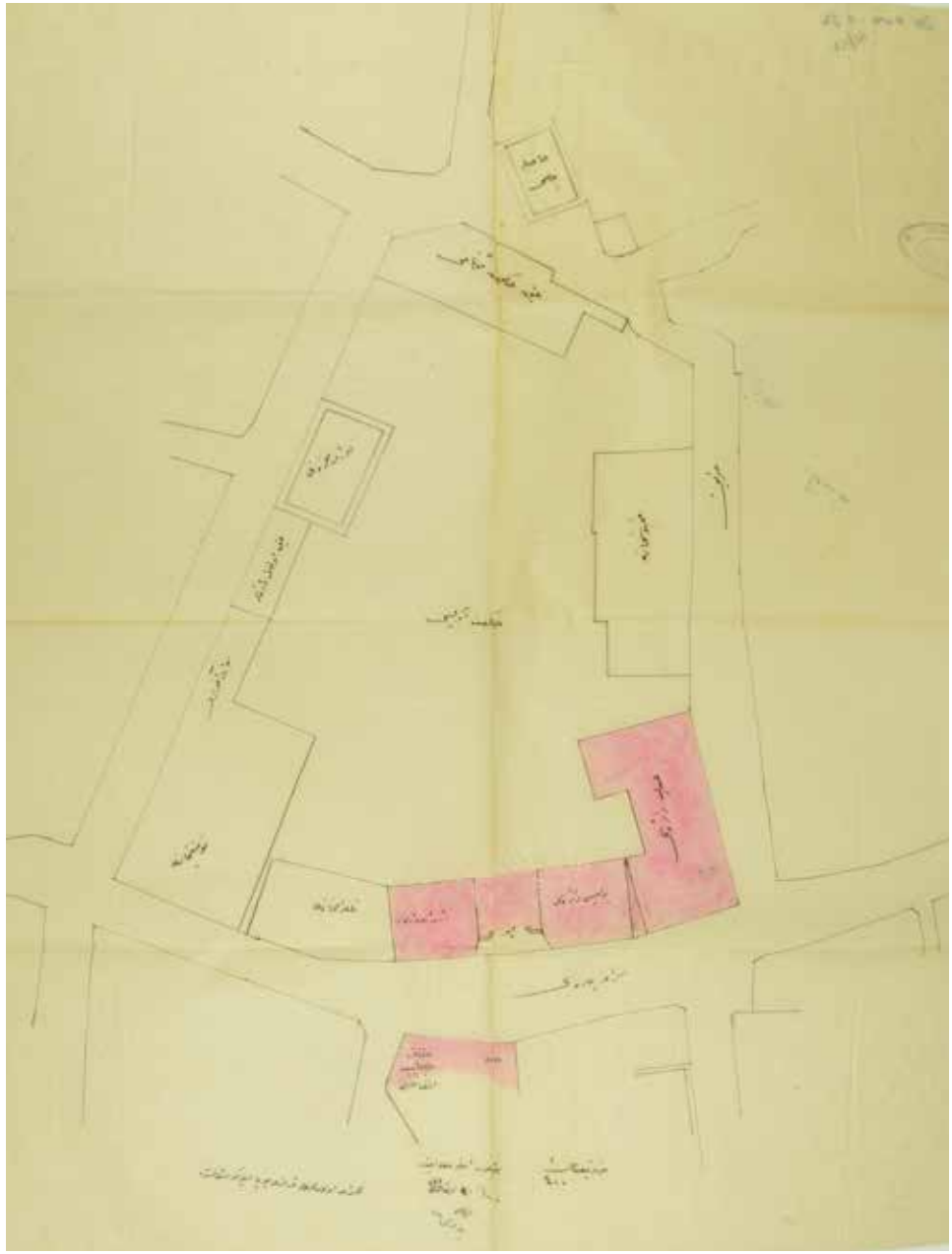

Şekil 4.7. 1916 Yangınında Hükümet Meydanı Hasar Durumu. (Kaynak: BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21)

4.1.1.6. Bursa Belediye Binası

Tanzimat öncesi devlet teşkilatında, belediye hizmetleri Dersaadet'te olduğu gibi vilayetlerde de kadılar ve muhtesipler tarafından yürütülmekteydi[341]. *"Yerel yönetimlerin kalbi olan belediyelerin kurulmasına 1854 yılında Şehremaneti'nin kurulmasıyla başlandı"*[342]. Çağdaş belediyeciliğin temelleri[343] sayılan asıl belediye teşkilatı ise, 11 Ca 1280/28 Aralık 1857 tarihinde yayımlanan bir nizamname ile ilk olarak İstanbul'da oluşturulmuş ve bunu 7 Ca 1280/20 Ekim 1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnâmesi'nin uygulanmaya başlanması takip etmiştir[344]. İstanbul dışında devletin bütününü kapsayan bu son nizamname ile Osmanlı şehirlerinin altyapı ve imar sorunlarını yasal zeminde çözüme kavuşturmak; kent planlaması ve kentsel dönüşüm çalışmaları yapmak, yangın bölgelerinin yeniden inşası, yolların genişletilmesi, bina cephelerinin düzenlenmesi, kâgir bina yapımının sağlanması gibi, kenti modern belediyecilik anlayışı temelinde yeniden şekillendirmek amaçlanmıştı[345]. *"Vilâyâtda belediye usûlünün ilk olarak tatbiki, 'vilâyât dâhilinde şehr ve kasabalarda teşkil olunacak dâire-i belediye meclislerinin sûret-i tertibi ve me'mûrlarının vezâifi' hakkındaki 23 Ra 1284* [25 Temmuz 1867] *tarihli bir ta'limâtnâme ile başlayabilmiştir."*[346] Ancak 1864-1876 yılları arasında yapılan bu belediye düzenlemeleri istenilen gelişmeyi sağlayamamıştı[347]. Bu nedenle imparatorluk bünyesinde belediye örgütünün esas/gerçek temelleri I. Meşrutiyet ile atılmış, 1877'de çıkarılan Belediye Kanunu ve kanunun uygulanması, sonraki döneme de damgasını vurmuştur[348]. Bu noktada Bursa'da belediye teşkilatı, yukarıda geçtiği üzere 1284/1867 yılında kurulmuş, ancak aynı tarih itibarıyla bir idari binaya sahip olamamıştır.

19. yüzyılda Bursa'da inşa edilip, hakkında çok az bilgi bulunan yapılardan biri de tarihi Belediye binasıdır. Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan belgeler arasında yapılan taramalarda ve yerel süreli yayınlarda, Bursa Belediye binasının inşaat ve tamirat işlerine dair herhangi bir belge tespit edilememiştir. Ayrıca yerel kaynaklarda (Bursa tarihi, yapıtları, eski eserleri ile ilgili yayınlarda) konuyla ilgili bilgiler birkaç satırdan; o da yapının kabaca mimari niteliklerinden bahseden metinlerden ibarettir. Kepecioğlu bu yapı için; *"Bursa Belediye binası 1879 yılında inşa edilmiş, 1902'de yarısından fazlası tevsî edilmiştir"*[349] derken, mimarı ya da inşa sürecine dair herhangi bir bilgi vermez. Hayatını Bursa tarihine ve eski eserlerine adayan Kâzım Baykal da Belediye binası hakkında *"1879 da yapılmış, mimar kalfası da Kütahyalı Şehbenderdir. Büyük salonu 1902 de yapılmış"*[350] demektedir. *Bursa Ansiklopedisi*'nde Türkiye'nin en eski belediye binası olarak nitelenen yapı için, *"yapılış ta-*

---

341 **1927 Bursa Salnamesi**, s.395; İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 1, s.232.

342 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (V): Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri", s.67-81; İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, s.436; a.mlf., "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", **a.g.e.**, s.241.

343 Zafer Toprak, "Altıncı Daire-i Belediye", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,** Cilt: 1, s.220-223.

344 **1927 Bursa Salnamesi**, s.395; Toprak, "a.g.m.", a.y.; Seyitdanlıoğlu, "a.g.m.", s.69.

345 Seyitdanlıoğlu, a.y.

346 **1927 Bursa Salnamesi**, s.396.

347 Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, s.223.

348 Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi,** s.439.

349 Kepecioğlu, "Belediye", **a.g.e.**, Cilt: 1, s.194.

350 Baykal, **Bursa ve Anıtları,** s.102; Ayrıca bkz.: Nurcan Yazıcı-Şennur Kaya, "a.g.m.", s.713-727.

rihi ile ilgili kesin yazılı belgeler bulunmamakla birlikte, Kâzım Baykal tarafından gerçekleştirilen araştırmalara göre, Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği döneminde 1297 H. (1880) yılında inşa edilmiştir. Mimarı bilinmemektedir" ifadeleri geçmektedir[351]. Baykal, kendi eserinde yapının mimarı ile ilgili bilgi vermişken, *Bursa Ansiklopedisi*'nde mimarının bilinmediği sonucuna nasıl varıldığı hususunda bir bilgi bulunmamaktadır. Sosyal bilimler açısından oldukça önemli veriler içeren Salnamelerde de yapının inşa süreci ya da sonraki onarımları hakkında bilgi verilmemekte, sadece *"Atîk kuyûdâtına nazaran* [eski kayıtlarına göre Bursa Belediye teşkilatı][352] *1284 senesinde* [1867/68] *te'sis edilmiştir. Burûsanın vasatında ve oldukça muntazam bulunan belediye binâsı, 1297* [1879/80] *tarihinde inşâ ve 1320* [1902/3] *senesinde bir nısfı tevsi'ân 'ilâve olunmuşdur"*[353] ifadeleri geçmektedir. Mehmed Ziya'ya göre, Türk mimari üslubunda ve eski işçilikle yapılmış, geniş saçaklı kırmızı tuğladan inşa edilmiş güzel bir belediye dairesidir. Hüdavendigâr Valisi Ahmet Vefik Paşa tarafından yaptırılan bu bina Bursa'nın başlıca binalarından biri hâline gelmiştir. Resmi günlerde yapılan resmi törenlerin, Belediye binasına 1902 yılında ilave edilen ve II. Abdülhamid'in doğum gününde açılışı yapılan çok geniş ve süslü salonunda gerçekleştirilmesi, âdet hâline gelmiştir[354] (Res.4.38). *"Son derece mükemmel inşa edilmiş Belediye Binası"*,[355] Orhan Külliyesi'ndeki Orhan Camii'nin doğusunda bulunan ve bir yangın sonrası boşalan arsa üzerinde, Orhan imaretinin yerine yapılmıştır[356] (Hrt.4.13, Res.4.34). Başka bir kaynakta ise, 1906-1907 tarihlerinde imaretin mevcut olduğu, belediye dairesinin hemen altında bulunduğu, imarette fakirlere ve talebelere yemek dağıtıldığı kaydedilmiştir[357].

Ahmet Vefik Paşa'nın vali, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin belediye başkanı olduğu dönemde[358] inşa edilen Bursa Belediyesi binasının[359], yapım tekniği ve cephe özellikleri bakımından, 18. yüzyıl sonrası Osmanlı mimarisinde görülmeye başlayan Batılılaşma etkisi ve eğilimini gösterdiği ifade edilir[360]. Farklı dönemlere ait mimari özelliklerin bir arada görülebildiği Bursa Belediye Binası, Nâfia Nâzırı İbrahim Ethem Paşa tarafından 1873 Viyana Uluslararası Sergisi için hazırlattırılan *Usûl-i Mimâri-i Osmâni* adlı eserde savunulan *"Neo Osmanlı"* görüşünü ve geleneksel Osmanlı konaklarının planını yansıtan bir yapı olarak tanımlanmıştır[361].

1889 yılında yangın tehlikesi atlatan ve 1902 yılında bir kısım ilavelerle genişletilen yapının mimari

---

[351] **Bursa Ansiklopedisi,** "Belediye Sarayı (Bursa)", Cilt: 1, s.246-47. Laurent de yapı için *"Tanzimat dönemi Belediye yönetiminin ilk binasıydı"* der, bkz.: Laurent, "Bir Tiyatro Âşığı", **Bir Masaldı Bursa**, s.113; Dostoğlu yapının Kütahyalı Şehbender tarafından tasarlanıp, 1879 yılında tamamlandığını belirtir, bkz.: Dostoğlu-Oral, "a.g.m.", s.237.

[352] Köşeli parantez içindeki ifadeler yazara aittir.

[353] **1927 Bursa Salnamesi,** s.396.

[354] Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, s.130.

[355] Hasan Tâib, **a.g.e.**, s.84; Bursa Sergisi münasebetiyle Bursa'ya gelen Daskalov isimli bir yabancı, Sergi için en uygun bina olarak tespit edilip tahsis edilen Belediye binasını görmüş ve yapıyı bahçesinde bir şadırvan bulunan iki katlı ve hoş bir yapı olarak tanımlamıştır, bkz.: F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.759.

[356] **Bursa Ansiklopedisi,** a.y.; Dostoğlu, **a.g.e.**, a.y.; Laurent, "a.g.m.", a.y.

[357] Yavaş, "Orhan Gazi Külliyesi", **TDVİA**, Cilt: 33, s.387.

[358] **Bursa Ansiklopedisi,** a.y.; Kaplanoğlu, "Bursa Belediye Sarayı", **Bursa Defteri,** Mart 2000, s.81.

[359] İÜNEK-90758/21 no.lu fotoğrafın orijinal iki kopyasından buraya alınan fotoğrafta (Res.4.35), Belediye binası otel olarak gösterilmiştir. İÜNEK foto arşivinde bu gibi yanlış ifadeler bulunmaktadır. Benzer sorunlar Hünkâr Köşkü görselleri için de geçerli idi. Bu fotoğrafın diğer kopyasında (90449/21) sorun yoktur.

[360] Dostoğlu, **a.g.e.**, a.y.

[361] Laurent, **a.g.t.**, s.114-16; a.mlf., "a.g.m.", s.115; Yazıcı-Kaya, "a.g.m.", s.718.

özellikleri ve plan şeması şöyle açıklanabilir (Şekil 4.8): Yapının mimarisi ve süsleme özellikleri Ampir üslubundadır. Doğu ve batı ekseninde olmak üzere iki girişi bulunan ve 28x22 m. ölçüsünde inşa edilen yapı, yüksek bodrum üzerine kurulu iki kattan oluşmaktadır. Geniş saçaklara ve kiremit örtülü çatıya sahip binanın doğu cephesinde, sekiz sütunun taşıdığı çıkma salonun altındaki ana giriş kapısına birkaç merdivenle, batı cephesinde, dört sütunla taşınan çıkmanın altındaki giriş kapısına ise iki taraflı yüksek merdivenlerle ulaşılır (Res.4.40, 4.41). Kesme taştan yapılan yüksek bodrum katında, değişik boyutlarda odalar ve tuvaletler ile pencereler bulunmaktadır. Zemin katının, etrafında odalar bulunan orta kısmındaki genişçe holün kuzey ve güney eksenine konumlandırılmış simetrik merdivenlerle, üst kata çıkılır. 1902'de değiştirilerek yeni kullanımı için uyarlanan[362] birinci katın planı, zemin katın planına benzemektedir. Alt ve üst katların pencereleri basık kemerli olarak yapılmıştır. Kuzey Cephesinin bazı pencere üzerlerinde, batı cephesi pencere üzerlerinde ve aralarında tuğladan yapılan servi ağaçları, güneş kursları, gülbezekler ve geometrik formlar ile Davut yıldızı sembolleri dikkat çeker (Res.4.37, 4.42, 4.43). Çalışma ve toplantı odalarının bulunduğu bu katın doğu cephesinde dışarıya doğru çıkıntı yapan bölümün, yapıya sonradan 1902 yılında eklendiği bilinmektedir[363] (Res.4.34, 4.38, 4.39, 4.40). Binanın cephelerinde, Tanzimat döneminde yangına karşı alınması gereken tedbirler kapsamında ahşap karkas arasında ana dolgu malzemesi olarak kırmızı ateş tuğlası kullanılmıştır. Yapının karakteristik özelliği olarak göze çarpan en dikkat çekici kısmı ise geniş ahşap saçaklı çatısındaki, sekizgen formlu ve sekiz pencereli aydınlık feneridir (cihannümâ) [Res.4.40][364]. 20. yüzyılın başlarında Belediye binasının güney cephesinin bir duvarla çevrildiği görülmekte, böylelikle burasının bahçe olarak düzenlendiği düşünülmektedir (Res.4.36).

Binanın yapım süreciyle ilgili sadece bir kaynakta tespit edilen bilgiye göre; *"Kentin belediye binasının inşa edilmesi (1879) için malzeme taşınması maksadıyla hisarın şehrin içinde kalan sağ tarafındaki bölümünün yıkılması sırasında iki mermer levha bulunmuştur. Bu mermer levhalar ele geçenler arasında en güzelleriydiler ve bunlar belediye binasında duvara yerleştirilmişlerdir. Bunlardan birinin boyu 1.10 metre genişliği ise 0.70 metre idi ve diğer levha ise 0.66 metre boyunda ve 0.44 metre eninde olup şu yazıyı içeriyordu: Loukios Kaision Rouphos"*[365]. Kandes'in verdiği bilgilere bakılacak olursa, belediye binasının büyük olasılıkla temel inşaatında ya da yüksek bodrum duvarlarında kullanılmak üzere lazım olan taşlar, hisardaki surların bazı bölümlerinin yıkılması ile karşılanmıştır. Kandes'in bahsettiği mermer levhalar, antik dönem yazıtlarının parçaları olmalıdır. Çünkü surların yapımında önceki dönemlere ait antik taş/mermer parçalarının kullanıldığı bilinmektedir. Binanın inşaatı sırasında da bu mermer parçalar bahsedilen kısımlara yerleştirilmiş olmalıdır.

---

362 Yazıcı-Kaya, a.y.

363 **Bursa Ansiklopedisi,** "Belediye Sarayı (Bursa)", Cilt: 1, s.247; Kaplanoğlu, "Bursa Belediye Sarayı", **a.g.e.**, a.y. Padişah II. Abdülhamid'in doğum günü yıldönümünde açılışı yapılan bu kısım için fotoğraf altındaki yazıda *"...dâire-yi belediyeye ilâveten inşâ kılınan dâire-i mahsûsanın salonu"* ifadeleri geçmektedir.

364 Benzer bir aydınlık feneri, Yenişehir Hükümet Konağı'nda da bulunmaktaydı. İlgili görsel için bkz.: **1325 Bursa Salnamesi**.

365 V. Kandes, **a.g.e.**, s.112.

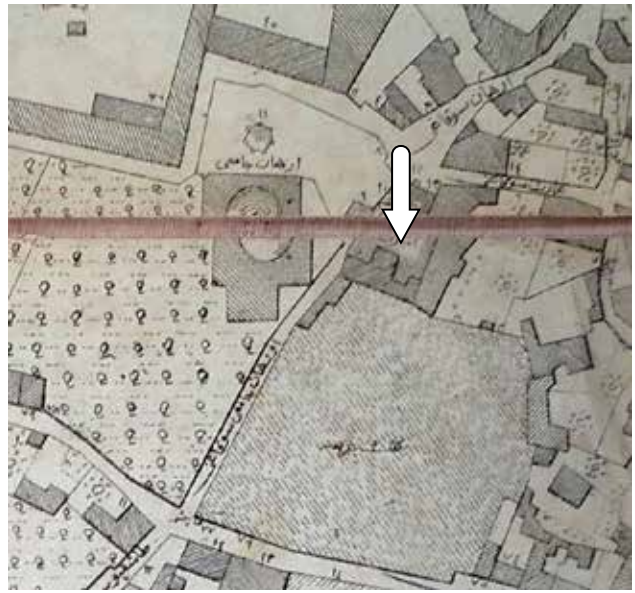

Harita 4.13. Belediye Binası İnşa Edilmeden Önce Orhan İmareti. (Kaynak: 1857-59 SBH)

Harita 4.14. 1924-32 Haritasında Bursa Belediyesi. (Kaynak: R. Kaplanoğlu Arşivi)

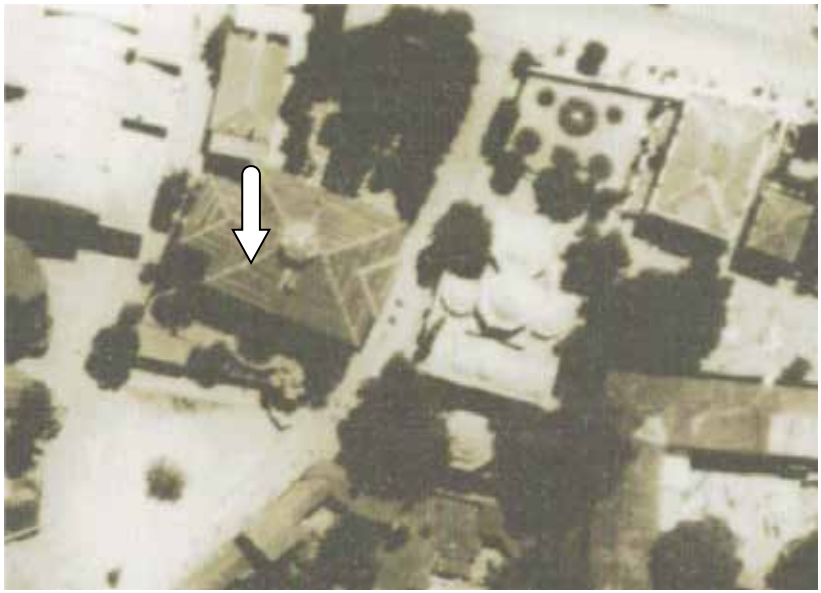

Resim 4.34. 1939 Hava Fotoğrafında Bursa Belediye Binası. (Kaynak: B.B.B Kent Belleği Arşivi)

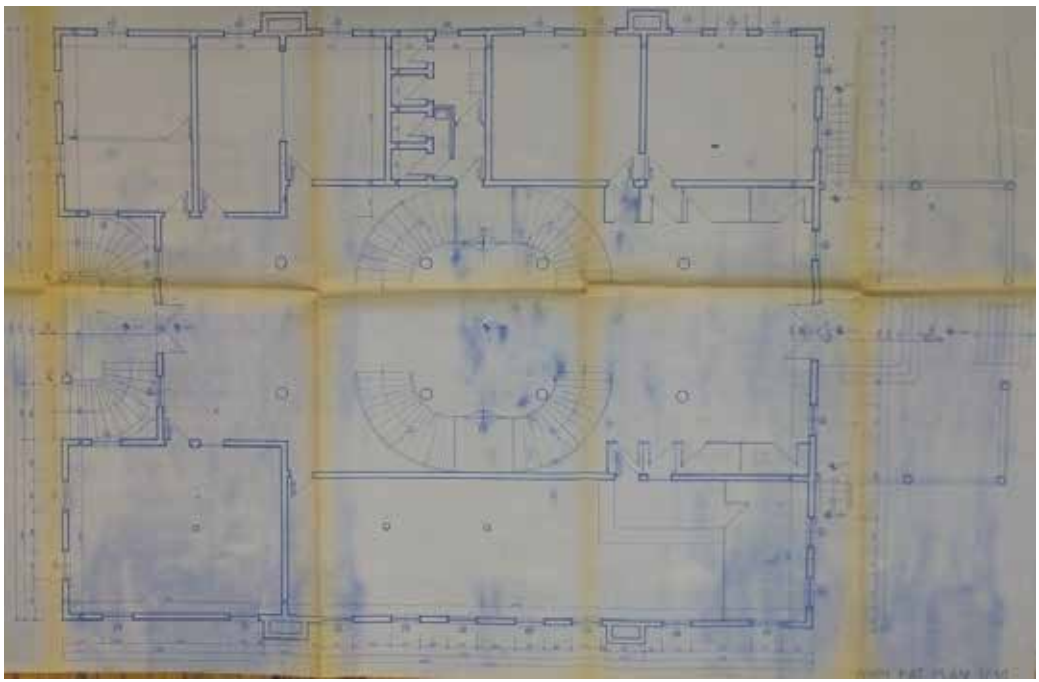

Şekil 4.8. Belediye Binası Zemin Kat Planı. (Kaynak: BKVKBK)

Resim 4.35. Fotoğrafında Otel Olarak Yanlış Nitelendirilen Belediye Binasının Güneybatıdan Görünüşü. (Kaynak: İÜNEK-90758/21)

Resim 4.36. Belediye Binasının Güneybatıdan Görünüşü. (Kaynak: *1324 Bursa Salnamesi*)

Resim 4.37. Belediye Binası Batı Cephe Detayı. (Kaynak: İÜNEK-90758/21)

Resim 4.38. Belediye Binasına 1902 Yılında İlave Edilen Salon. (Kaynak: İÜNEK-90560/1)

Resim 4.39. Belediye Binasına 1902 Yılında İlave Edilen Salon. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.40. Belediye Binasının Güneydoğudan Görünüşü. Güney Girişi, Genişletilen Salon ve Çatıdaki Aydınlık Feneri.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.41. Belediye Binasının Batı Cephesinden Yüksek Bodrum ve Zemin Kat Girişi.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.42. Belediye Binasının Batı Cephesinde Pencere Üzerleri ve Aralarındaki Bezemeler.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.43. Belediye Binasının Kuzey Cephesinde Pencere Üzerlerindeki Bezemeler.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

4.1.1.7. Hamidiye Mederese-i Muallimini/Darülmuallimini

Bursa'nın Karaağaç Mahallesi'nde, bugünkü Çelebi Mehmet Lisesi'nin bulunduğu alanda kurulan ilk Darülmuallimin hakkında, hem mevcut yayınlarda hem de Osmanlı Arşivi'nde erişime açılmış belgelerdeki bilgiler çok kısıtlıdır. Hamidiye Medrese-i Muallimini/Darülmuallimini hakkında bazı bilgiler içeren yayınlarda, okulun inşa, onarım ya da genişletme gibi çalışmaları için birkaç cümle haricinde; eğitim müfredatı, öğrenci sayıları, öğretmen maaşları ve okul için ayrılan eğitim bütçeleri gibi konulara yer verilmiştir[366]. Aşağıda görüleceği üzere, bu yapıların inşa süreçleri ya da yapılan bazı onarımları için Osmanlı Arşivi'nde erişim sağlanabilen yazışmalardan yeterince bilgi edinmek mümkün olamamaktadır. Bunların haricinde 1324 ve 1325 Bursa Salnamelerinde okulun kuruluş ve inşasına yönelik bazı bilgiler bulunmaktadır. Hamidiye Medrese-i Muallimini hakkında birinci el kaynaklardan olan Salnamelerdeki verilere göre, Sıbyan ve İbtidâi mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla Bursa merkezinde ilk olarak R.1300 (1882-83) tarihinde bir Darülmuallimin açılmıştır. Açılan bu okul ihtiyaçlara cevap veremeyince, bu kez yatılı (leyli) bir medrese-i muallimin açılması kararlaştırılmıştır. Burada okula bağlı bir de ibtidâi mektebi kurulmuştur[367]. "Hamidiye"[368] olarak isimlendirilen her iki okulun R.19 Ağustos 1322/M.1 Eylül 1906'da resmi açılışı yapılmıştır[369] (Res.4.44, Hrt.4.15, 4.16).

Yapının eldeki mevcut görsellerde anlaşılabildiği kadarıyla mimari özellikleri şöyle ifade edilebilir: Topografik olarak eğimli bir araziye yüksek bodrum kat üzerine kâgir olarak inşa edilmiş olan yapının balkonlarının bulunduğu köşeleri pahlanmıştır. Yapının cephelerinde dikdörtgen açıklıklı ritmik pencere düzenine yer verilmiş, geniş saçaklı ve kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür. Saçak altında son katın balkonu üzerinde okulun adının yazılı olduğu levha bulunmaktadır. Merkezdeki yapının yanlarında bulunan diğer birimler de aynı özellikte inşa edilmiştir (Res.4.45).

---

366 İsmail Girgin, **20. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Eğitim Öğretim Faaliyetleri,** Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2011; Yeliz İlikli, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştirme Sorunu (Darülmuallimin ve Darülmuallimatlardan Öğretmen Okullarına)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2010; Hamza Altın, "Osmanlı Son Döneminde Muallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış", **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt: 1, Sayı: 1, Haziran 2011, s.11-24; **Bursa Ansiklopedisi**, "Hamidiye Medrese-i Muallimini", Cilt: 3., s.835; **a.g.e.**, "Darülmuallimin", Cilt: 2, s.509; Hasan Basri Öcalan, "Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimîni", s.71-85.

367 **1324 Bursa Salnamesi**, s.596; **1325 Bursa Salnamesi**, s.337; **Bursa Ansiklopedisi**, "Hamidiye Medrese-i Muallimini", Cilt: 3., s. 835; Girgin, **a.g.t.**, s.68-69; Kepecioğlu okulun açılış tarihi için; *"1323/1908 senesinde Hamidiye Medrese-i Muallimîni adıyla ahşap olarak yapılmıştır"* diyerek tarih konusunda sehven bir karışıklığa sebep olsa da, salnamelerdeki açık tarihler bu konuyu aydınlatmaktadır, bkz.: Kepecioğlu, "Orta Mektep", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.14; Kaplanoğlu da açılış tarihi olarak 1907 tarihini verir, bkz.: Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.87; *Bursa Ansiklopedisi* de başka bir maddede açılış tarihi olarak sehven 1904 tarihini verir, bkz.: **Bursa Ansiklopedisi**, "Darülmuallimin", 2002, Cilt: 2, s.509. 1904 tarihlendirmesi, Baykal'ın *"Evvelce ahşap iken şimdi tuğla ile kâgirleştirilen bina 1904 de yapılmış uzun müddet erkek öğretmen okulu olarak kullanıldıktan sonra ortaokul hâline getirildi"* ifadelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Baykal için bkz.: **Bursa ve Anıtları**, s.125, Pafta 5 no:207.

368 *"Burûsada nâm-ı sâmî-i hümâyûn-u cenâb-ı mülûkâneye mensub medrese-i muallimînin"*: BOA.İ.MF.13.3.2.1 (Tarih: R.3 Kanunuevvel 1322/M.16 Aralık 1906)

369 **1324 Bursa Salnamesi**, s.596; **1325 Bursa Salnamesi**, s.337.

Osmanlı Arşivi'nde, konuyla ilgili taranan belgelerde okulun inşa süreci, keşif bedelleri ve küçük çaplı onarım taleplerine dair bazı bilgiler tespit edilmiştir. Buna göre ilk olarak Yıldız Sarayı Baş Kitabeti'nden çıkan 23 Nisan 1906 tarihli yazıda, okulun inşası ve keşfine yönelik ilk verilere ulaşmak mümkündür. Okulun resmi açılışından beş ay öncesine tarihlenen belgeye göre[370]; *"Burûsada Karaağaç nâm mahalde bulunan binânın medrese-i mu'allimîn olarak inşâsı ve bir de mekteb-i ibtidâi 'ilâvesi emr-ü fermân buyrulmasıyla keşfi bi'l-icrâ bunun 349 bin küsur kuruş sarfı lâzım geleceğinden"* ifadelerinden orada bir okul binası inşaatının daha önce başladığı ve burasının sonradan medrese-i muallimin olarak düzenlenmek istendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca buraya bir de ibtidâi mektebi yapılacaktır ve tüm bunlar için 350 bin kuruşa yakın bir keşif bedeli çıkarılmıştır[371]. Yaklaşık iki ay sonra yine Yıldız Sarayı Baş Kitabeti'nden çıkan 17 Haziran 1906 tarihli diğer belgede[372], o arsada yapılan ilk binanın niteliği ortaya çıkmaktadır: *"Fransız mektebi olmak üzere inşâsına mübâşeret"* olunmuş olan bina, Hazine adına satın alınmıştır. Böylelikle *"binânın dâhilinde te'sisi emr-ü fermân buyrulan leylî medrese-i mu'allimîn ile mekteb-i ibtidâinin itmâm-ı inşaâtına devam edilmekde",* yani inşaatın bitirilmesine çalışılmaktadır. Ancak *"mektebin mebni olduğu arsa vüs'at-i matlûbeyi hâiz"* değil, yani binanın bulunduğu arsa istenilen genişlikte değildir. Ayrıca binanın bitişiğindeki ev de, okulun ihtiyacı olan gerekli ışık ve havayı engellemektedir. Bu nedenle evin bahçesiyle birlikte satın alınması gerekmektedir. Bu amaçla valilik satın alım için 54.000, gereken tadilat ve tezyinat için de maliyeden 30.000 kuruşun karşılanmasını talep etmiştir[373]. Bu tarihten açılışa kadar söz konusu inşaatlar için başka herhangi bir bilgi ya da arşiv belgesi tespit edilememiştir. Okulun resmi aşılışından bir ay sonra R.21 Eylül 1322/M.4 Ekim 1906 tarihli *Servet-i Fünûn* haberinde, binanın açılışı duyurulmuş ve açılışı yapan Maarif müdürü Azmi Bey'in o günkü konuşmasına yer verilmiştir (Res.4.46). Burada geçtiği üzere; *"Mekteb Burûsanın Karaağaç mahallesinde ve güzel bir mevki'de inşâ edilmişdir. Arsasıyla birlikte mesârif-i inşâiyesi üç yüz bin kuruş raddesindedir"*[374] ve *"Binanın bedel-i iştirâsı ile mesârif-i inşâiyye ve tesisiyyesi taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden ihsân ve inâyet"*, yani hem ev ile arsasının satın alma bedeli hem de yapılan inşaat masrafları 300.000 kuruş civarında olup, II. Abdülhamid'in şahsi hesabından karşılanmıştır[375].

II. Abdülhamid tarafından karşılanan 350.000 kuruşluk masrafla inşa edilip, 1 Eylül 1906'da faaliyete geçen Medrese-i Muallimin'in, açılışından sonraki süreçte de bazı inşa işlerinin yürütülmeye devam

---

370 BOA.İ.HUS.140.105.1.1 (Tarih: H.28 S 1324/M.23 Nisan 1906)

371 Belge devamında 349 bin küsur kuruş ile birlikte *"mektebin levâzım te'sisiyle mefrûşât masârıfı olan 149 bin küsur kuruşun ber-mûcib-i keşf mal sandığından tesviye olunması"* konusu işlenmektedir.

372 BOA.İ.HUS.142.70.1.1 (Tarih: H.24 R 1324/M.17 Haziran 1906)

373 BOA.İ.HUS.142.70.1.1 (Tarih: H.24 R 1324/M.17 Haziran 1906) Konu hakkında merkez ile vilayet arasında ve merkezdeki kurumların da birbirleri arasında bu kamulaştırma konusunda, söz konusu meblağın bütçe karşılığı noktasında bazı sorunlar yaşandığı görülmektedir. Bu meselenin 1906 ile 1909'un ilk çeyreğine kadar çözülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda vilayet maarif müdürü Azmi Bey'in belirttiği gibi kamulaştırma ve okul inşaatları Padişah tarafından karşılanmıştır. Nitekim belgelerde belirtilen *"mekteb-i mezburun tevsi'i" ve "masârıf-ı inşâiyenin mal sandığından tesviyesi"* ifadeleri, her iki okul dahilinde (hem Medrese-i Muallimin hem de Mekteb-i İbtidâi için) yapılan bazı ilave inşaat ve tamirat işleri ile ilgilidir. Bu ilave inşaat ve onarım işlerinin kapsam ve niteliği açık bir şekilde anlatılmamıştır. İlgili 1908-1909 tarihli yazışmalar için bkz.: BOA.ŞD.435.113.1 (Tarih: H.8 R 1326/M.10 Mayıs 1908), BOA.ŞD.435.113.3 (Tarih: H.28 M 1327/M.19 Şubat 1909), BOA.BEO.3511.263282.2.1 (Tarih: H.13 S 1327/M.6 Mart 1909)

374 **Servet-i Fünûn**, no:806, s.405, Cilt: 31, Yıl: 16, R.21 Eylül 1322/M.4 Ekim 1906.

375 A.y.

ettiği görülmektedir. Ne tür bir inşa faaliyeti yürütüldüğü belirtilmeyen Maarif Nezâreti çıkışlı 24 Ekim 1907 tarihli yazıda,[376] *"Burûsa'da müceddeden inşa ve geçen sene resm-i küşâdı icrâ idilmiş olan leyli medrese-i muallimînin inşaatı hitam bulmak"* üzeredir. Ancak bu kez okul arsası etrafındaki duvarlar rüzgâr etkisiyle *(inhidâm ve inhirâf ederek)* kısmen yıkılmış ve dağılmıştır. Söz konusu duvarların onarılıp inşa edilmesi için 52.842 kuruşluk bir keşif yapılmış, okul komisyonu ilgili keşif defterini nezarete göndermiştir. Defter üzerinde Nezâret mimarları tarafından yapılan incelemeler neticesinde de, keşif tutarında indirim yapılmış ve meblağ 33.628 kuruş 80 santim olarak revize edilmiştir. Bu tutar mal sandığından karşılanacaktır. Söz konusu duvarın tamir ve inşasının *"mahallince bi'l münakasa"* ile *"ve daha az masrafla idâre-i maslahât kâbil olduğu suretde emâneten"* yani, daha az masrafla bu tamir ve inşaat yapılabilecekse ihale yöntemi olarak emaneten yapılması istenmiştir[377]. Yazışma metinlerinde sıkça vurgulanan ve inşaat, onarım, tefrişat gibi işlerde merkezin yapılmasını tavsiye ettiği/emrettiği yöntemlerin başında münakasa usulü gelmektedir. Bu mümkün değilse, hemen her yazışmada emaneten yaptırılması kural olmanın ötesinde, çoğu zaman münakasaya girerek açık eksiltme yapacak kalfalar/yükleniciler bulunamadığından zorunlu olarak emaneten usulünde icra edilmesi istenmiştir. Hamidiye Medrese-i Muallimini hakkında incelenen yazışmalar arasında bu tarihten sonra kayda değer başka herhangi bir belge tespit edilememiştir. 1882-83 yılında açılan ilk Darülmuallimin'in yetersiz kalması sonucu, ancak 1906'da yeni binası inşa edilerek hizmet vermeye başlayacak olan Hamidiye Medrese-i Muallimini, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi sonrasında *"Medrese-i Muallimîn"* olarak, Cumhuriyet'ten sonra da *"Erkek Muallim Mektebi"* olarak isimlendirilmiş ve bir süre daha hizmet vermiştir. 1979'da yanan binasının (Res.4.44, 4.47) yerinde, bugün Çelebi Mehmet Lisesi hizmet vermektedir[378] (Res.4.48).

[376] BOA.MF.MKT.974.75 (Tarih: H.15 Z.1324/M.30 Ocak 1907; BOA.ŞD.222.67.1 (Tarih: H.17 N 1325/M.24 Ekim 1907)

[377] Ayrıca bu dosyadaki hülasa evrakında (BOA.ŞD.222.67.3.1 (Tarih: H.24 N 1325/M.31 Ekim 1907) fiyat cetveli, keşif defteri ve resim olduğu yazsa da, bunlar dosyada bulunmamaktadır.

[378] **Bursa Ansiklopedisi**, "a.md.", 2002, a.y.

Resim 4.44. Hamidiye Medrese-i Muallimini Resmi Açılışı, 1 Eylül 1906.
(Kaynak: *1325 Bursa Salnamesi*)

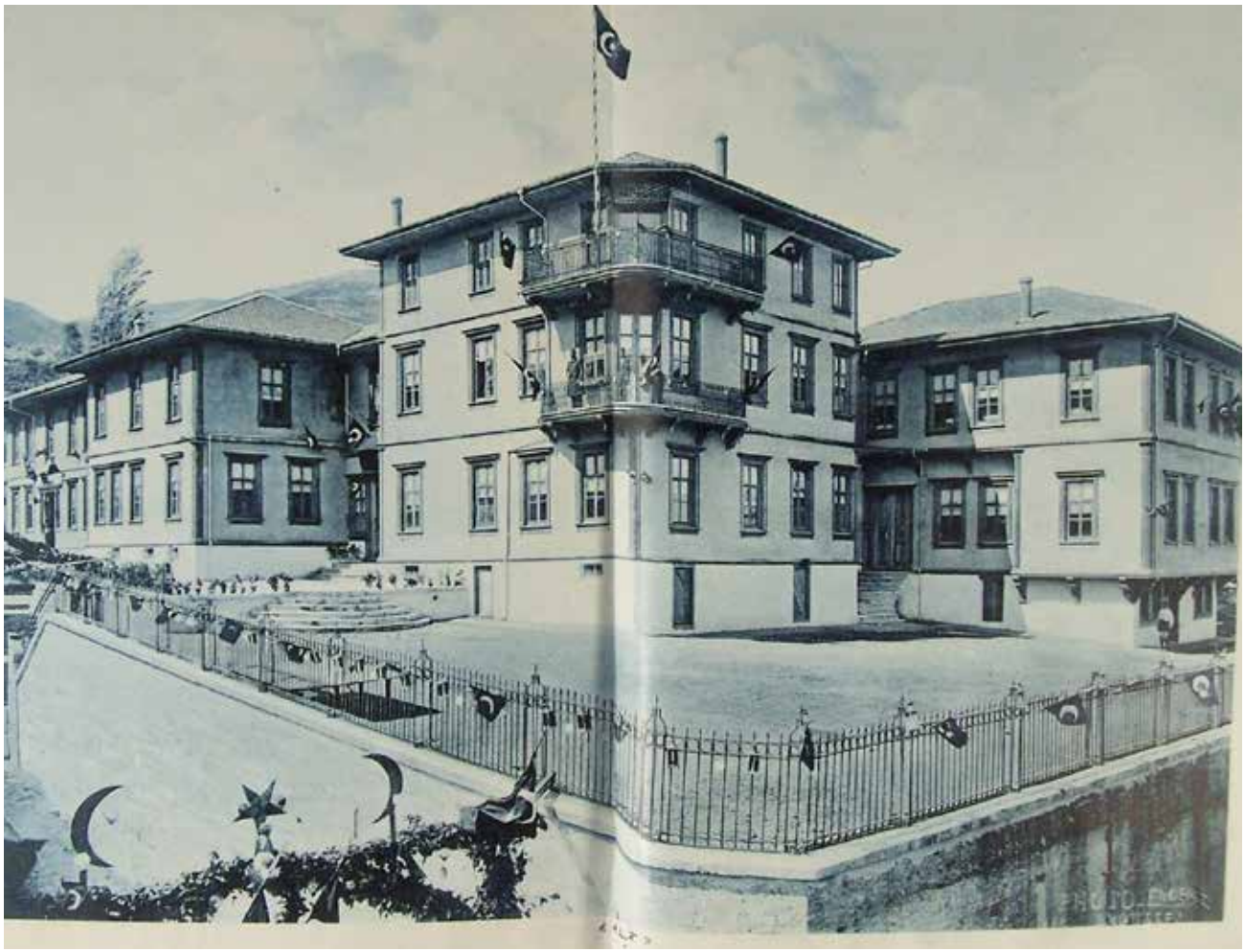

Resim 4.45. Hamidiye Medrese-i Muallimini Güney ve Doğu Cepheleri.
(Kaynak: *1325 Bursa Salnamesi*)

سایهٔ معارفوایهٔ حضرت خلافتپناهیده بروسه‌ده مجدداً تأسیس وبنا ایدیلرك بوکره رسم کشادی اجرا ایدلمش ونام اقدس
جناب شهریاری‌یه اضافتله توسیم قلنمش اولان مدرسهٔ معلمین
La nouvelle école de Brousse.

بروسه حمیدیه مدرسهٔ معلمینی

اخیراً بروسه‌ده نام‌نامیٔ جناب جهانبانی‌یه اضافتله توسیم اولنان ورسم کشادی اجرا قلنان مدرسهٔ معلمین مکاتب ابتدائیه ایچون مقتدر معلملر یتشدیرمك اوزره تأسیس ایدلمش برمکتب عالی اولوب لیلی اوله‌رق اللی طلبه قید وقبولنه مساعد برصورتده ترتیب اولنمش ومدت تحصیلیه اوچ سنه‌دن عبارت بولنمشدر . مدرسهٔ معلمینك برده ابتدائی قسمی بولنوب معلملك تحصیل ایدنلر اوچنجی سنه‌ده مناوبه ایله بوراده تدریساتده بولنه‌رق بویله‌جه ممارسه کسب ایلیه‌جکلردر . ابتدائی قسمنه شمدیلك یوز وایجابی حالنده ایکی یوز شاگرد قبول ایدیله‌بیله‌جکدر .

مکتب بروسه‌نك قره‌اغاج محله‌سنده وکوزل بر موقعده انشا ایدلمشدر . عرصه‌سیله برلکده مصارف انشائیه‌سی اوچیوز بیك غروش راده‌سنده‌در .

سایهٔ ترقیاتوایهٔ جناب ملوکانه‌ده مکملاً وجوده کلن بومکتبك رسم کشادنده معارف مدیری سعادتلو عزمی‌بك افندی حضرتلری طرفندن ایراد ایدلمش اولان لطف مکتبك اهمیتنه وصورت ترتیبنه دائر معلوماتی محتوی اولمسیله بروجه زیر نقل ایدرز :

انسان ، جناب علام حکیمك احسان ایدیکی جوهر عقل وادراك سایه‌سنده قوای بدنیه‌سندن زیاده ملکات عقلیه‌سنی استعمال ایلمك صورتیله یشامق استعدادنده بولندیغندن اول امرده بو ملکاتك تربیه وتقویه‌سنه اعتنا ایلمك مجبوریتنده‌در . ملکات عقلیه‌یه ویریله‌جك تعلیم وتربیه دخی سن طفولیتده باشلامالیدر . چونکه اطفالك دماغی اشیای مرئیه‌یی عینیله ضبط ایدن فطوغراف جامی کبی کندیسنه ویریلان معلوماتی تمامی تمامنه اخذ وقبول ایلمك استعدادنده بولندیغی حالده سنك تزایدی نسبتنده بوقابلیت تناقص وتحول ایلدیکندن بیومش ، سن معروف تحصیلی کچیرمش اولانلری ایستنلن برطرز تربیه‌یه تابع طوتمق قابل اولمامقده‌در . بناءً علیه اولاد صاحبی اولانلرك اك بیوك دوشنجه‌سی وقتی کچمدن چوجقلرینك تربیهٔ عقلیه‌سنی اتمام ایلمکدن عبارتدر . بوتربیه‌نك ایسه نفرعاتی پك چوقدر بالعموم اولیای اطفالك بونفرعاتی حقیله بیلملری قابل اولسه بیله تأمین معیشت ایچون مجبور اولدقلری مساعیٔ روزمره‌دن اختلاس وقت ایدوبده چوجقلرینی حقیله تعلیم وتربیه‌یه مقتدر اوله‌میه‌جقلری طبیعیدر . آنجق اولیای اطفال بوکون بودوشنجه‌دن ، چوجقلرینی بالذات تعلیم وتربیه ایتمك مجبوریتنده بولنمقدن آزاده‌در . چونکه محبیٔ حقیقیٔ دولت

Resim 4.46. Hamidiye Medrese-i Muallimini Haberi.
(Kaynak: *Servet-i Fünûn*, No: 806, s.405, C.31, Yıl: 16, R.21 Eylül 1322/M.4 Ekim 1906)

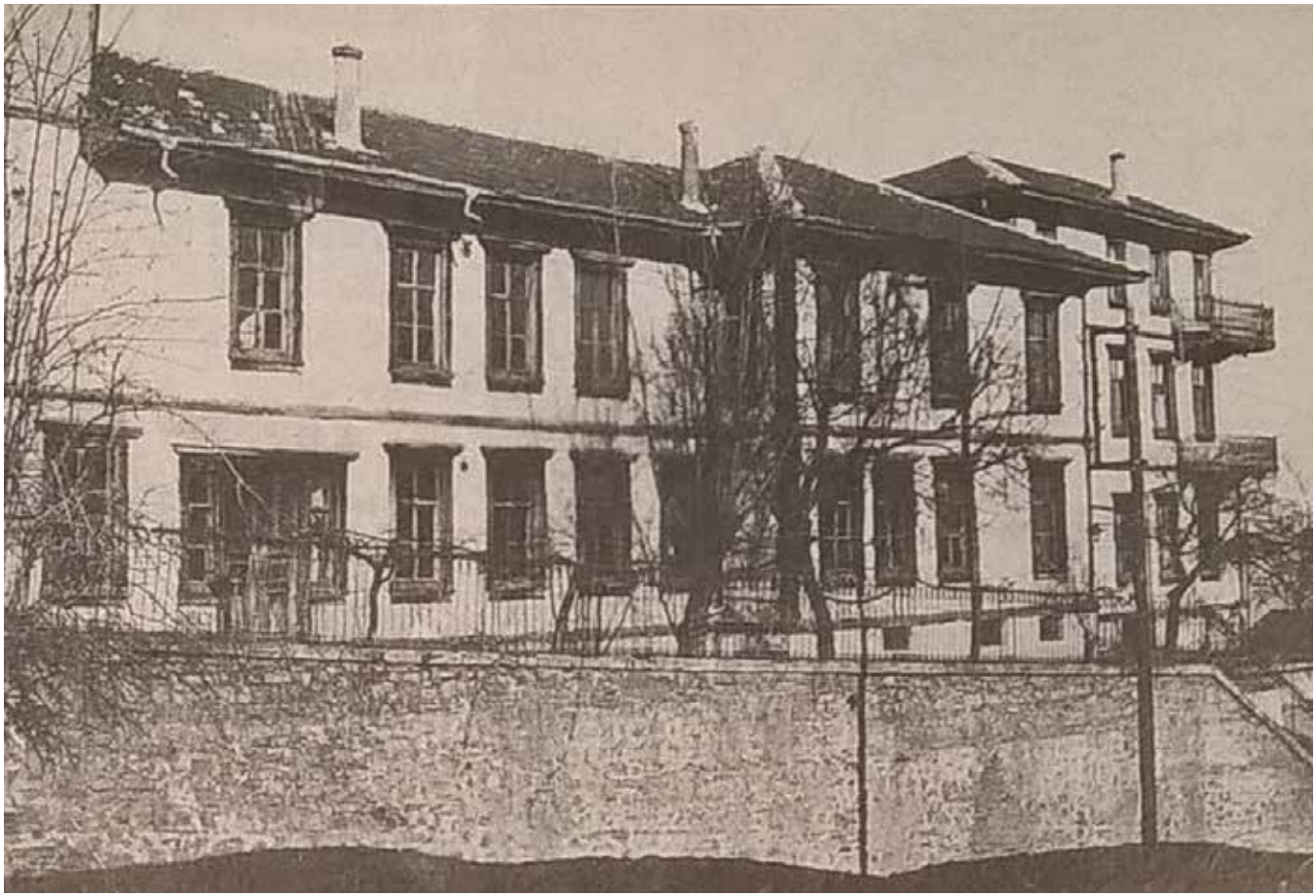

Resim 4.47. Hamidiye Medrese-i Muallimini ve İbtidâi Mektebi'nin Güneydoğu Cephesinden Görünüşü.
(Kaynak: *Bursa Ansiklopedisi*, C.2, s.509)

Resim 4.48. 1979'da Yanan Mektebin Yerinde Bulunan Çelebi Mehmet Lisesi.
(Kaynak: Google Earth-2019)

4.1.1.8. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Şahâne/Mekteb-i Fünûn-u İdâdi/Işıklar Askeri Lisesi

Sultan Abdülmecid döneminde *(sal.1839-1891)* eğitim alanında yapılmaya başlanan yenilikler kapsamında Edirne, Bursa ve Manastır vilayet merkezlerinde Askeri İdâdilerin açılması kararlaştırılmıştı[379]. Bunun üzerine "Mekteb-i Fünûn-u İdâdi" adı altında Bursa'da ilk askeri lise açılmış oldu. Bursa'nın eski "hükümet meydanı" olan günümüz Heykel semtinde bulunan alanda, kumaş fabrikası olarak işlev gören bir yapının kamulaştırılarak okul hâline getirilmesiyle, 1845'te Bursa Mekteb-i Fünûn-u İdâdisi'nde eğitim-öğretim başladı (Res.4.49, Hrt.4.17.)[380]. Yatılı ve gündüzlü öğrencileri bulunan okul binası, 1855 depremlerinde ciddi oranda hasar görünce[381], çevresindeki yapıların kamulaştırılıp okulun genişletilmesiyle[382] kullanılmaya devam etmiş, ancak artan öğrenci sayısı nedeniyle günden güne yetersiz hâle gelmişti. İhtiyacı karşılayacak ölçüde bir okul binası için netice alınamayan birkaç girişimin sonunda[383] 6 Nisan 1889'da bugünkü (Işıklar Askeri Hava Lisesi) binaların *"vaz'ı esâs-ı âdimü'l-indirâsı"*[384] yani temel atma töreni gerçekleşmiştir. Temelin atıldığı gün Hüdavendigâr Valisi Hakkı Bey'in, *"Serkâtib-i Hazret-i Şehriyâri'ye"* hitabıyla, İmparatorluk coğrafyasının sayılı eserlerinden birini inşa etmeye başlamalarının bilinciyle, bu 'kutlu haberi' otoritenin en yakınındaki isme, Padişah'ın başkâtibine telgrafla bildirmesi, binanın temelinin atılması kadar önemli olmalıdır. Bu olağanüstü gün, simgesel gücün mimarlık ortamındaki gövde gösterilerinin vazgeçilmez müdavimleri olan yerli-yabancı bütün protokolün şahitliğini gerektirmekteydi. Bu nedenle *"erkân-ı vilâyet ve*

---

[379] Kepecioğlu, "Askeri İdâdisi", **a.g.e.**, Cilt: 1, s.144. *"Merkez ve muvâfık sâir münâsib mahallerde mekâtib-i idadiye tertib ve inşâsı"* Sultan Abdülmecid'in iradeleri iktizâsından olduğundan.., bkz.: **Ag.e.**, Cilt: 1, s.143; Ayrıca bu iradenin imza tarihi (H.13 Ca 1261/M.20 Mayıs 1845) hem Kuleli Askeri Lisesi hem de Işıklar Askeri Lisesi'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilir, bkz.: **Bursa Ansiklopedisi,** "Işıklar Askeri Lisesi", Cilt: 3, s.893; Hayri Gürmen'in *Bursa Kütüğü*'nden naklettiğine göre; irade gereği Bursa'da yapılacak İdâdi binası için 60 öğrenci kapasiteli bir yatakhane, 50'şer öğrenci alabilecek iki dershane, bir kütüphane, bir depo, 4 memur ve 3 hizmetli odası bulunan, bir mutfağı ve yanında kileri, tuvaleti, 10 musluğu ve bahçesi olan bir bina tespiti görevi Binbaşı Mazhar Bey'e verilmiştir. Yapılan incelemeler sonucu, Süleyman Paşa konak ve arsası bu bina için uygun görülmüş, Mazhar Bey, Hassa Mimar Kaymakamı Tahir Ağa ve ehl-i vukuf kişilerle bir keşif yapılmıştır. Keşfe göre 195.763 kuruşa inşası öngörülen bu bina yapılmamıştır, bkz.: H. Gürmen, "Işıklar Lisesi", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi,** Sayı: 63, Yıl: 1944, s.5-8.

[380] Bu yapı 1824 yılına kadar Bursa tüfenkçibaşı ve menzil ağalarına ayrılmış bir konak idi. 1824'te kumaş fabrikası olan yapı, 1845'te Askeri İdâdi ve 1890'da Askeri Rüşdiye binası olarak düzenlenmiştir. Son olarak bu yapı Cumhuriyet döneminde 1925'te yıkılarak yerine Hükümet Konağı (1926) yapılmıştır, bkz.: **Bursa Ansiklopedisi,** "a.g.md.", 2002, a.y.; Baykal, **Bursa ve Anıtları,** s.147-148; Kepecioğlu, "a.g.md.", s.144.

[381] 1855 depremi sonrasında oluşan hasarı tespit için, *meclis-i umumiyeden Ahmed Muhtar Bey ile mimar kaymakamı Yahya Ağa* ve diğer kişilerce yapılan keşif 25.500 kuruş tutmuştur, bkz.: Kepecioğlu, a.y.; H. Gürmen, "a.g.m.", s.6. İlkin *Kütük*'te daha sonra Gürmen'de geçen bu keşifle ilgili bilgi dışında herhangi bir belge tespit edilememiştir.

[382] **Bursa Ansiklopedisi,** "a.g.md.", 2002, a.y.; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler,** s.335.

[383] BOA.Y.PRK.ASK.27.6.1.1 (Tarih: H.Ş 1302/M. Haziran 1885); Doğan Yavaş'ın Bursa Koruma Kurulu için hazırladığı bir raporda yayımladığı Hüdavendigâr kadısı Ahmet Zühdü'nün Hisariçi'ne idâdi binası inşa teklifi ile ilgili belge için bkz.: Doğan Yavaş, "2013-Bursa Koruma Kurulu Askeri Hava Lisesi Hamamı Sanat Tarihi Raporu", s.4-5.

[384] BOA.Y.PRK.UM.14.59.1.1 (Tarih: R.25 Mart 1305/M.6 Nisan 1889): Temel atma merasimiyle ilgili belge de ilkin Doğan Yavaş'ın yukarıda geçen Sanat Tarihi raporunda yayımlanmıştır, bkz.: "a.g.r.", s.6; Aynı gün temel atma törenini merkeze bildirenlerden biri de inşaat komisyonu reisi Bursa Redif Miralayı Mehmet Reşid Bey'dir. Onun telgrafı da aynı tasnifte, benzer içeriktedir, bkz.: BOA.Y.PRK.UM.14.59.2.1 (Tarih: R.25 Mart 1305/M.6 Nisan 1889) İnşaat Komisyonu şu kişilerden oluşmaktadır: Komisyon Reisi Miralay Mehmet Bey, azaları ise; esnaftan Hacı Latif Bey, okul müdürü Kaymakam Ali Rıza Bey, muhasebe memuru Alay Emini Mustafa Efendi, Kâtibi Yüzbaşı Rıza Efendilerdir. Komisyon ile ilgili haber metni için bkz.: **Bursa,** no: 147, s.3 (H.12 Ca 1311 /M.21 Kasım 1893)

umûm ümerâ ve zâbitân-ı 'askeriye ve me'mûrin-i şer'iye ve mülkiye ve 'adliye ve rüesâ-yı rûhâniye ve a'yân ve eşrâf-ı memleket ve mekâtib-i 'askeriye me'mûrîn ve talebesi hâzır oldukları halde"[385] Işıklar Mahallesi'nde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askeri binasının temeli atılmıştır[386] (Hrt.4.18).

Kepecioğlu'nun bildirdiğine göre; yapının ilk keşfinde, alt kat kâgir ve üstü ahşap olarak 563.155 kuruş ile yapılması düşünülmüş iken, Bursa'da pek çok hizmeti olan Vali Ahmet Münir Paşa'nın Dersaadet'e ısrarla müracaatları sonunda yapının üst katı da kâgire çevrilmiş ve 1.994.654 kuruşa her tarafı kâgir olmak üzere tamamlanmıştır[387]. Taşları Cilimboz Deresi ile Kaynarca Kaplıcası'nın bulunduğu yerlerden, kerestesi ise İnegöl ormanlarından getirilerek[388] *"Işıklarda kargir olarak inşa edilen Bursa Mekteb-i İdadi-i Harbî-i Şâhanesinin 1309 sene-i hicriyesi zi'lka'desinin 15. Cuma günü* . [11 Haziran 1892 Cuma günü] *resmi küşâdı icrâ"* edilmiştir (Res.4.50). *Bursa* gazetesi muhabiri, bu tarihi günü dakikası dakikasına not ederek, oldukça önemli bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Gazete muhabiri 10 Haziran 1892 Cuma günü okulun resmi açılış törenleri için yapılan kutlama ve programı şöyle anlatır[390] (Res.4.66):

> *"Talebeler ilk olarak Cuma'dan çıkınca Hükümet civarındaki artık iyice köhne bir hale gelmiş eski ahşap mekteb-i idadi-i şahaneye geldiler. 40 seneden fazladır nice kıymetli asker ve paşalar yetiştiren bu okula, çalınan marşlar eşliğinde saygıda bulunmuşlardır"*[391].

Şehrin tüm ileri gelenleri ve halktan 15 bin civarında insanın katılımıyla[392] Vali Ahmet Münir Paşa'nın açılışını yapacağı binaya doğru yola çıkan gazete muhabiri, okul alanına varıldığında bina ve çevresi hakkındaki izlenimlerini aktarmaya devam eder:

> *"Avlu kapısının hemen sağ ve solunda dörder m. çapında köşk gibi zarif iki adet bekleme kulübesi inşa edilmiş*[393] (Res.4.52, 4.53). *Bunların birisi bekçilere, diğeri ise ailelerin çocuklarıyla ziyaret zamanlarında görüşmesi için ayrılmış. Bütün okul ve avlusunun ölçüsü 14.000 m²dir. Bahçenin orasında 8-9 m. çapında yuvarlak bir havuz var. Ana bina 57 m.*

---

385 BOA.Y.PRK.UM.14.59.1.1 (Tarih: R.25 Mart 1305/M.6 Nisan 1889)

386 Tarihi ana bina ve müştemilatının temel atma merasimi için kaynaklar Kepecioğlu'nun verdiği tarihi esas almış ve 2 Haziran 1889 tarihini vermişlerdir. Oysa yukarıdaki belgede görüldüğü üzere, temel merasimi 6 Nisan 1889 günü gerçekleşmiştir. Haziran 1889 tarihini veren kaynaklar için, bkz.: Kepecioğlu, "a.md.", a.y.; Baykal, **a.g.e.**, s.148; **Bursa Ansiklopedisi,** "a.md.", Cilt: 3, s.893.

387 Kepecioğlu, a.y.

388 Kepecioğlu, "a.md.", s.145.

389 **Bursa,** no: 80, s.1-2 (H.18 Za 1309/M.14 Haziran 1892); **Bursa Ansiklopedisi,** 29 Mayıs 1308 Rumi tarihini miladi olarak 11 Haziran şeklinde vermiştir, bkz.: s.893; Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.90. Gazetede verilen tarih hicridir. Tarih çevirmelerde hicri ile rumi tarih arasında da gün farkı vardır. Kitabede düşülen tarih ise 29 Mayıs 1308, tarih çevirme sonucu 10 Haziran 1892'ye denk gelmektedir. Ancak haber metninde verilen Cuma günü ibaresi dikkate alınırsa, açılışın R.29 Mayıs 1308/H.14 Za 1309/M.10 Haziran 1892'ye denk gelmesi gerekir. Gazete baskısında tarih 14 yerine 15 olarak basılmış olmalıdır. Dolayısıyla metinde okulun resmi açılış günü 10 Haziran 1892 olarak kabul edilecektir.

390 Gazete metninde oldukça uzun ve ağır bir dille anlatılan açılış günü izlenimleri, burada sadeleştirilerek aktarılmıştır.

391 **Bursa,** no: 80, s.1-2 (H.18 Za 1309/M.14 Haziran 1892)

392 **Bursa Ansiklopedisi,** a.y.

393 Aynı açıdan sonraki tarihlere ait bir fotoğraf için bkz.: **1324 Bursa Salnamesi,** s.264-265.

uzunluğunda 43 m. genişliğinde, 1947 m² toplam alanı olan koğuş, dershane, odalar vesairesi ile toplam 38 bölüme sahiptir. Cephesinin ortasında İstanbul'dan özel gönderilen taş üzerine hakk edilmiş bir osmanlı arması ve yazılı levhalar vardır. Serasker mektupçusu Muhtar Bey, Tâk'ın üstündeki kitabeyi yazmıştır"[394].

Okulun açıldığı gün gazetenin verdiği bilgilere göre, ilk inşa edildiğinde 1947 m² toplam alana sahip ana binada koğuşlar, sınıflar, kütüphane (Res.4.60), revir ve memur ile idareci odaları dahil toplam 38 bölüm bulunmaktadır (Şekil 4.9, 4.10). Ayrıca hamamı, deposu ve 500 kişilik yemekhanesi (Res.4.61) ana binanın arkasında inşa edilmiştir (Res.4.54, 4.55, 4.56, 4.57, 4.58, 4.59). Haberde ilk önce *"buraya 6 adet daha koğuş ilave edileceği"*[395] belirtilmiş, ancak ertesi yıl yapılan koğuş sayısı 8'e çıkmış, *"Bursa Mekteb-i İdadi-i Askeri binasına ilaveten inşa edilen sekiz koğuştan dördü tamamlanmış, inşaatı devam eden hamamın da bitirilmek üzere olduğu"*[396] bildirilmiştir[397]. *1312 Bursa Salnamesi* de, daha sonra bu sekiz koğuşun bitirildiğini bildirecektir: *"Işıklar nam mahal-i ferah-fezâsında dâhilen otuz sekiz dâireyi ve hâricen ta'âm salonu ile devâir ve ebniye-i sâireyi müştemil olarak evvelce inşâ olunan mekteb-i idâdi-i askerîye 'ilâveten sekiz koğuş dahâ inşâ olunmuşdur."*[398] Okulun inşaatında 1893 yılı sonlarına kadar yapılan ilave ve genişletme çalışmalarına dair başka bir kaynakta kısa da olsa bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Hüdavendigâr vilayetinde 1891-1893 yılı sonları arasında yapılan inşaat ve tamirat faaliyetlerinin yazıldığı bu yazma defter[399] Vali Ahmet Münir Paşa'ya atfedilmiştir[400]. Defterde Askeri Lise için, *"Mekâtib-i İdâdiye ve Rüşdiye ve İbtidâiye İnşaat ve Ta'mirâtı"* başlıklı sayfada geçen bilgilere göre, okulun *"tevsi'an inşâât ve ikmâl-i levâzımât ve tefrişâtına"* gayret edilmektedir. Bu işlemler için *"hazîne-i celîleden 34.568 lira 58 guruş sarfıyla pek mükemmel ve muntazam sûretde emr-i inşâât ve tezyînâtı hitâm bularak resm-i küşâdı icrâ"* edilmiştir[401].

1895'te inşasına başlanıp 1897'de tamamlanan ilave yapılarla okul kapasitesi artırılmış, 1911 tarihinde de ana binanın kuzeyine Revir binası yaptırılmıştır[402]. Aynı yıl idâdiler kaldırılınca *"Yatılı Askeri Rüşdiye Mektebi"* adını alan okul, Yunanlıların Bursa'yı işgaline kadar bu şekilde hizmet vermiştir. İşgal sırasında okulu da ele geçiren Yunanlılar, sınıfların bazı bölümleri ile hamamı ahır olarak kullanmışlardır. Yunanlılar Bursa'yı terk ederken burayı da yakmak istemişler, ancak son anda Işıklar'a inen Püskülsüz çetesi, okulun yakılmasına engel olmuştur. Son olarak Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi, *"Bursa İkinci Lisesi"* adını alarak[403], Cumhuriyet döneminden sonra da farklı eğitim reformları çerçevesinde hizmet vermeye devam etmiştir.

---

394 **Bursa,** no: 80, s:2-3 (H.18 Za 1309/ M.14 Haziran 1892) Kitabe metni için bkz.: Res.4.62

395 A.y.

396 **Bursa,** no: 147, s.3 (H.12 Ca 1311 /M.21 Kasım 1893)

397 Şekil 4.49 ve 4.50'de görüldüğü üzere ana binanın arkasındaki koğuşlar ilkin tek katlı olarak inşa edilip okul hizmete açılmış olmalıdır. Gazete haberinde ilave edileceği belirtilen koğuşlar bu tek katın üzerine ilave edilmiş ve planda bu kısımda görülen toplam 8 koğuş elde edilmiştir.

398 **1312 Bursa Salnamesi,** s.350.

399 Bursa YEBEK, Katalog no: **GE-5432**.

400 Mefail Hızlı, "Hüdavendigâr Vilayeti İmar Faaliyetleri Defteri 1307-1309/1891-1893)", s.233-254.

401 YEBEK, **GE-5432**, s.4b.

402 **Bursa Ansiklopedisi,** a.y.

403 Kepecioğlu, "a.g.md.", s.145; **Bursa Ansiklopedisi,** "a.md.", Cilt: 3, s.893-894.

Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi binası simetrik düzende dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Yığma kâgir olarak inşa edilen yapı bodrum kat, yüksek girişe sahip zemin kat ve birinci kattan meydana gelmektedir. Dönemin büyük idâdi binaları tipolojisinde görüldüğü gibi ortası açık avlulu, aydınlık mekânı olarak düzenlenmiştir. Yapının iki taraflı yüksek merdivenleriyle erişilen dört sütunlu girişinin üstü, kitabeyi taşıyan balkon ile örtülmüştür[404]. Yapı simertik bir cephe düzeninde, ileri çıkıntı yapan ortası ve köşeleri üçer açıklıkla ve farklı tipte pencere kemerleriyle vurgulanmıştır. Zemin kat pencere kemerleri yuvarlak, birinci kat pencere kemerleri ise basık kemerli olarak küfeki sövelerle çevrilmiştir. Kat ve saçak silmeleri, pencere kemer ve söveleri, dört köşeli sütunları ve sütun başlıkları ile Revivalist nitelikte abidevi bir görünüme sahip yapı, Bursa'nın en güzel Neoklasik örneklerinden biridir (Res.4.52, 4.63).

Osmanlı Arşivi'nde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi ile ilgili belgelerin çoğunluğunu, okula öğrenci nakil ve kayıtları, öğretmen atamaları ve öğretmen taltifleri konulu belgeler oluşturmaktadır. Tasniflerde erişime açılan belgeler arasında Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'ne yönelik yapım ve onarım işlerine dair belgeler çok azdır. Ancak bu belgelerin çözümü bile, söz konusu okulun inşa ve onarım süreçlerine azımsanamayacak ölçüde katkı sağlamaktadır. Bu noktada, yukarıda bahsi geçen, yapının temel atma törenine dair belgelerden başka kayda değer diğer yazışmalara bakmak gerekir. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin kuruluş çalışmalarında üzerinde durulması gereken en önemli kişilerden biri *"yâverân-ı hazret-i şehriyârilerinden mekâtib-i askerî müfettiş-i umûmîsi"* Goltz Paşa'dır[405]. Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bir belgede, Goltz Paşa'nın, askeri okullar genel müfettişi sıfatıyla Anadolu'daki askeri okulların genel teftişini yaptığı görülmektedir. Goltz Paşa bu teftişler sırasında Bursa'ya da gelerek, söz konusu okullarda incelemeler yapmış ve teftiş sonunda tespitlerini rapor hâlinde II. Abdülhamid'e sunmuştur[406] (Res.4.65). Belgeye göre Goltz Paşa Mayıs 1885'te Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askeri ve Mekteb-i Rüşdiye-i Askerisi binalarında incelemelerde bulunmuştur. Teftiş neticesine göre özetle, askeri idâdi ve rüşdiye okullarının bulundukları alanlar, *"her tarafdan efrâd-ı ahâli hâneleriyle muhât bulunduğundan tevsi'i müşkil bulunduğu cihetle bu babda hususen ebniyenin icrâ-yı lüzûmu"* gerekmekte, yani etrafı evlerle çevrili okulların genişletilmesi zor olacağından ayrıca özel bir bina yapılmalıdır. Bu binaların yatakhane koğuşları oldukça dardır ve öğrencilerin ders dışında teneffüslerini geçirebilecekleri bir mekânları da yoktur. Paşa'ya göre Mekteb-i İdâdi için yeni bir bina inşası üç-dört bin lirayla mümkün olabilir. *"Mukaddema bu babda yapılan bir keşf planında masârıf altı bin lira olarak gösterilmiş ise de*[407] *bu meblağ gerek arsa ve gerekse levâzım-ı sâirenin"* tümünün hesap edilmesiyle ortaya çıkmıştır.

---

[404] Henüz kitabesi yerleştirilmemiş hâliyle bu kısmın görseli için bkz.: Res.4.51

[405] Colmar Von Der Goltz. 1883 yazından itibaren Osmanlı ordusunda görev yapmaya başlayan Alman Von Der Goltz Paşa hakkında detaylı bir araştırma ve kaynakça için bkz.: Erol Akcan, "Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi", Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle II. Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu (14-17 Kasım 2013), Julius-Maximilians-Universität Würzburg/Almanya, **Atatürk Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1 (2015), s.13-35.

[406] BOA.Y.PRK.ASK.27.6.2.1 (Tarih: R.30 Mayıs 1301/M.11 Haziran 1885)

[407] Paşanın bu ifadelerinden Askeri İdâdi binası için, mevkii belli olmamakla birlikte daha önce bir keşif yapıldığı ve 6.000 liralık bir masraf öngörüldüğü ortaya çıkmaktadır. Ancak arşiv taramasında henüz böyle bir keşif defteri tespit edilememiştir. Paşa uygun bir mevkide okul için bir kamu arazisi (arazi-i emiriye) bulunursa 3-4 bin liraya söz konusu okul binasının pekâlâ yapılabileceğini vurgulamaktadır.

Daha önce Tophane Meydanı'nda Osman Gazi Türbesi civarında bir Mülki Rüşdiyesi kurulması gündeme gelmiş, ancak mevcut Askeri İdâdinin yetersiz kalması dikkate alınarak buraya yeni bir Askeri İdâdi binası yapılmak istenmiş ama bu girişim sonuçsuz kalmıştır[408]. Bundan iki yıl sonra 1887 başlarında, Hisariçi'nde bir arsaya Askeri İdâdi inşa girişimi olmuş, ancak bu da gerçekleşmemiştir[409]. Goltz Paşa'nın ise Askeri İdâdi için tespit ettiği mekânsal sorunlara çözümü, bizzat kendisinin işaret ettiği yer olarak Işıklar mevkisidir: *"şehrin hâricinde kâin ışıklar nâm mevki'de ise yeni idâdinin te'sisi içün gâyet iyi bir arsa mevcud olub mekteb-i idâdi orada inşâ"*[410] olunabilir. Goltz Paşa'nın Uludağ eteklerinde, kuzeye bakan ve şehre hâkim yüksekçe bir tepede konumlu Işıklar bölgesini işaret etmesine karşın, tasnifteki diğer belgeyi yazan yetkilinin Işıklar yorumu şöyledir: *"Paşa-yı mûmâileyhin tensib ve arz eylediği ışıklar mevkii bursa şehri haricinde ve mesâfeten dahi uzakça bir mahalde vâki olmağla beraber ahâli-i meskûnesi âdetâ köylü takımından olub terbiye-i medeniyyeden âtıl"* durumdadır. Kısaca ışıklar hem uzak hem de yerleşik halkı alt takımdan ve medeni olmayan insanlardır[411]. Son belgede geçen yoruma rağmen Askeri Okullar Genel Müfettişi Goltz Paşa'nın tavsiyesi karşılık bulacak ve işaret ettiği yerde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi inşa edilecektir. Okulun inşaatı sırasında gösterdikleri üstün gayret, vilayet idarecilerinin dikkatini çekince, inşaat komisyonu başkanı Bursa Redif Miralayı Mehmed Reşid Bey, komisyon azası ve okul müdürü Kaymakam Ali Bey ve muhasebe memuru alayemini Mustafa Bey ile Yüzbaşı Rıza Efendiler, vilayet tarafından Seraskerliğe müracaatla ödüllendirilmek istenmişlerdir. *"Lüzûm-ı inşâiyenin tevdi' tedârik ve istihzârı ve ebniyenin metânet ve resânetinin* (sağlamlık ve dayanıklılık) *matlûb-u âli dâiresinde vücûda getirilmesi emrinde ikdâmât* (sürekli çalışmalar) *ve mesâ'i-i fevkalâdeleri meşhûd olunduğundan"*[412], yani inşaatın gerekli her şeyinin sağlanması ve hazırlanması ile binaların sağlamlık ve dayanıklılığının Padişah'ın istediği biçimde yapılması hususunda sürekli çalışmaları ve olağanüstü gayretleri, ödüllendirilmeyi hak etmelerinin ölçütleri olarak sayılabilir. Nihayetinde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi gibi önemli bir yapım inşaat komisyonu başkanlığı ve üyeliği görevlerini üstün bir şekilde yapan komutanlar, mecidi nişanı ile ödüllendirileceklerdir[413].

Sultan'ın doğum günleri ile tahta çıkış yıldönümleri, yapım-onarım işleri ve inşaatları tamamlanan sivil-dini yapıların açılış merasimleri için özellikle programlanan ve hayli dikkat edilen önemli günlerdendi. Temel atılacaksa ya da açılış yapılacaksa bu tarihlere göre ayarlanır, günler öncesinden hazırlıklar yapılır, bütün vilayet ileri gelenleri programlanan yer ve saatte hazır bulunarak, resmi tören icra edilirdi. Yapılar için hazırlanan kitabelere de bu ifadeler[414] yazılır, daha sonra programı tertip edenler tarafından Dersaadet, konu hakkında ayrıca bilgilendirilirdi. Bu törenlerin, temel atma

---

408 BOA.Y.PRK.ASK.27.6.1.1 (Tarih: H.Ş 1302/M. Haziran 1885)

409 Doğan Yavaş, "2013-Bursa Koruma Kurulu Askeri Hava Lisesi Hamamı Sanat Tarihi Raporu", s.4-5.

410 BOA.Y.PRK.ASK.27.6.2.1 R.30 Mayıs 1301/M.11 Haziran 1885)

411 BOA.Y.PRK.ASK.27.6.1.1 (Tarih: H.Ş 1302/M. Haziran 1885)

412 BOA.BEO.41.3075.1.2 (Tarih: H.2 M 1310/M.27 Temmuz 1892) ve BOA.İ.TAL.5.14.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1310/M.29 Eylül 1892)

413 BOA.BEO.41.3075.2.1 (Tarih: H.3 R 1310/M.25 Ekim 1892)

414 Bursa Müze-yi Hümâyun Şubesi için hazırlanan kitabe metninde geçtiği şekliyle: *"cülûs-u hazret-i pâdişâhinin sene-i mes'ude devriyesine şeref-müsâdüf olan 1320 senesi Ağustosunun ondokuzuncu rûz-ı firûzunda..küşâd olmuşdur"*. Aynı şekilde Sanayi Mektebi de, *"velâdet-i hümâyûn-u hazreti pâdişâhiye musâdıf yevm-i firûzda icrâ"* edilmiş, yani Sultan'ın doğum gününe (21 Eylül) denk gelen uğurlu günde açılmıştı.

ya da açılış olaylarından bir adım daha öteye götürüldüğü durumlar da söz konu olmuştur. Tıpkı Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin, tamamlanan bazı *"inşâat-ı dâhiliyesi"* ile okulda yapılan genel sınavların sonucunda verilen *"tevzi'-i mükâfat resimlerinin"* de tahta çıkış yıldönümüne yetiştirilerek Padişah'a sunulmuş[415] olması gibi.

Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi ana bina ve müştemilatının tamamlanmasından sonra, ilerleyen yıllarda yapıların onarım işlerine dair yayınlarda başkaca bir bilgi tespit edilememiştir. Osmanlı Arşivi'nde 1908 tarihli bir belge grubunda birtakım bilgiler tespit edilmiştir[416]. Harbiye Nezâreti İnşaat ve İstihkâm Dâiresi'nden çıkan Ağustos 1908 tarihli yazıda[417], Okulun bulunduğu mevkinin yüksek olması nedeniyle şiddetli rüzgârlara maruz kaldığı, bu rüzgârların etkisiyle de binanın oldukça hasar gördüğü ve kendilerine iletilen yazıyla da gerekli onarımların yapılmasının istendiği belirtiliyor. Bu noktada onarım işlerinin askeri bürokrasideki aşamalarının da izlenebildiği sürece göre, Bursa fırkası kumandanlığı gerekli onarımlar için bir keşifnâme hazırlamış ve bunu Hassa Ordu-yu Humâyûn Erkân-ı Harbiye Dâiresi'ne göndermiştir. Evrak buradan inşaat dairesine iletilmiş, buradaki incelemeler neticesinde onarım bedelinin 25.000 kuruş olduğu görülmüştür. İnşaat dairesinde hazırlanan mazbata ile *"Hadd-i i'tidâlde olduğu"*[418] görülen onarım bedelinin Hassa Ordu-yu Humâyûn'un o yılki inşaat tahsisatından karşılanması, Harbiye Nâzırı eliyle Sadâret'ten Padişah'ın onayına sunulmuştur[419]. Daha sonra çıkan irade ile söz konusu onarım bedeli için harcama izni çıkmıştır[420]. Son olarak Sadâret Mektûbi kalemi, onay bilgisini Harbiye Nezâreti'ne iletmiştir[421].

Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi ana bina ve müştemilatının yapım-onarım işlerinin bu tarihlerden sonra ne yönde ilerlediğine dair başka herhangi bir belge ya da bilgi tespit edilememiştir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte farklı eğitim programları kapsamında hizmet vermeye devam eden günümüz Bursa Işıklar Hava Lisesi, I. Meşrutiyet döneminden kalan sayılı yapılardan biri olarak, Bursa'nın mimarlık ortamının seçkin bir örneği olarak varlığını sürdürmektedir (Res.4.64).

415 BOA.MF.MKT.181/51.1.1 (Tarih: R.7 Eylül 1309/M.19 Eylül 1893)
416 BOA.İ.AS.73/21
417 BOA.İ.AS.73/21.2.1 (Tarih: H.12 B 1326/M.10 Ağustos 1908)
418 BOA.İ.AS.73/21.2.1 (Tarih: H.12 B 1326/M.10 Ağustos 1908)
419 BOA.İ.AS.73/21.1.1 (Tarih: H.18 B 1326/M.16 Ağustos 1908)
420 BOA.İ.AS.73/21.4.1 (Tarih: H.23 B 1326/M.21 Ağustos 1908) İrade Tarihi: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908
421 BOA.BEO.3382/253610.1.1 (Tarih: H.27 B 1326/M.25 Ağustos 1908)

Harita 4.17. İlk Askeri İdâdi Binası Bölgesi. (Kaynak: 1857-59 SBH)

Harita 4.18. Işıklar Mahallesi'nde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Bölgesi.
(Kaynak: *1325 Bursa Salnamesi*)

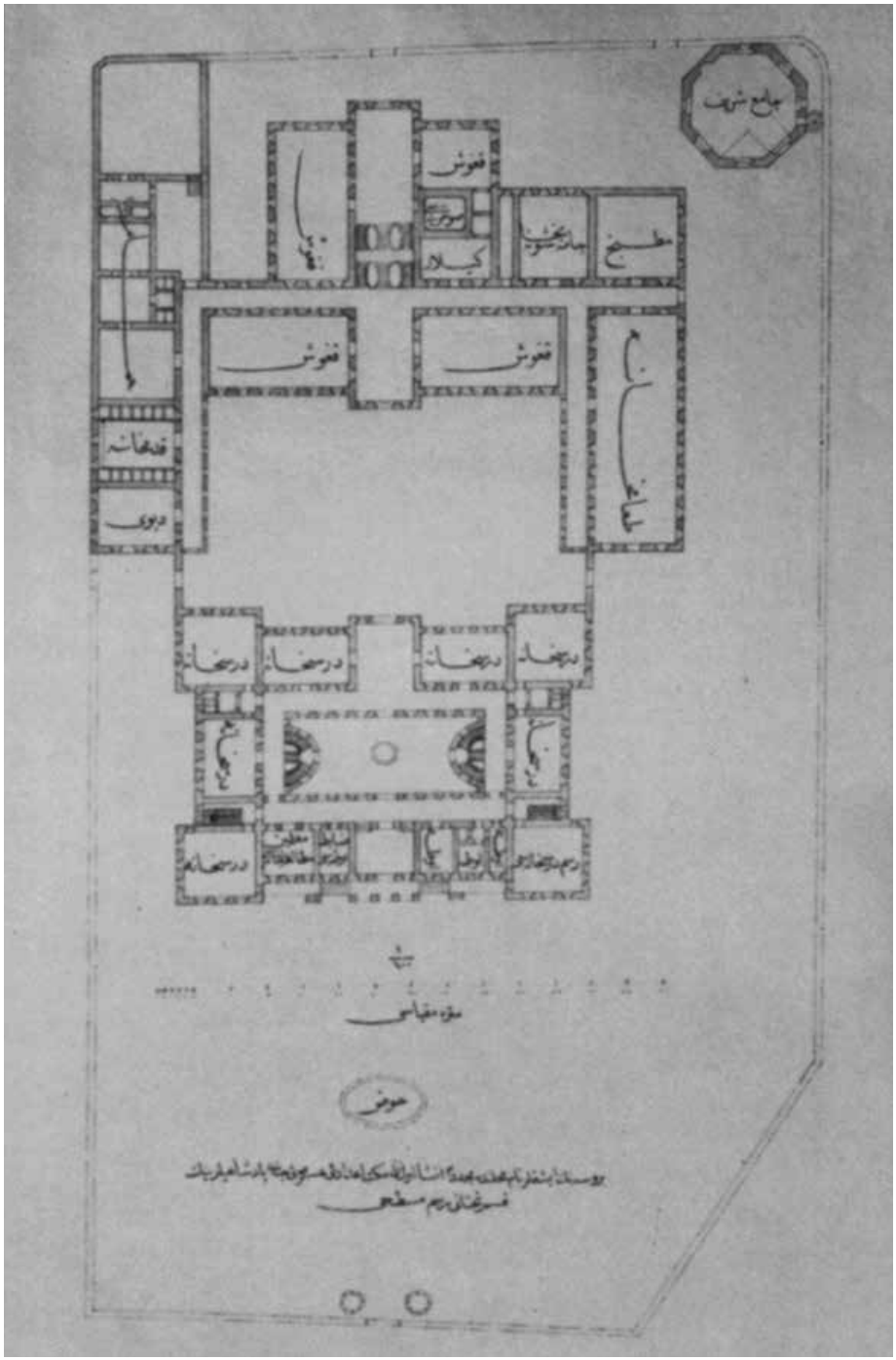

Şekil 4.9. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Zemin Kat Planı.
(Kaynak: II. Abdülhamid'in Yıldız Albümü. B.B.B. Kent Belleği)

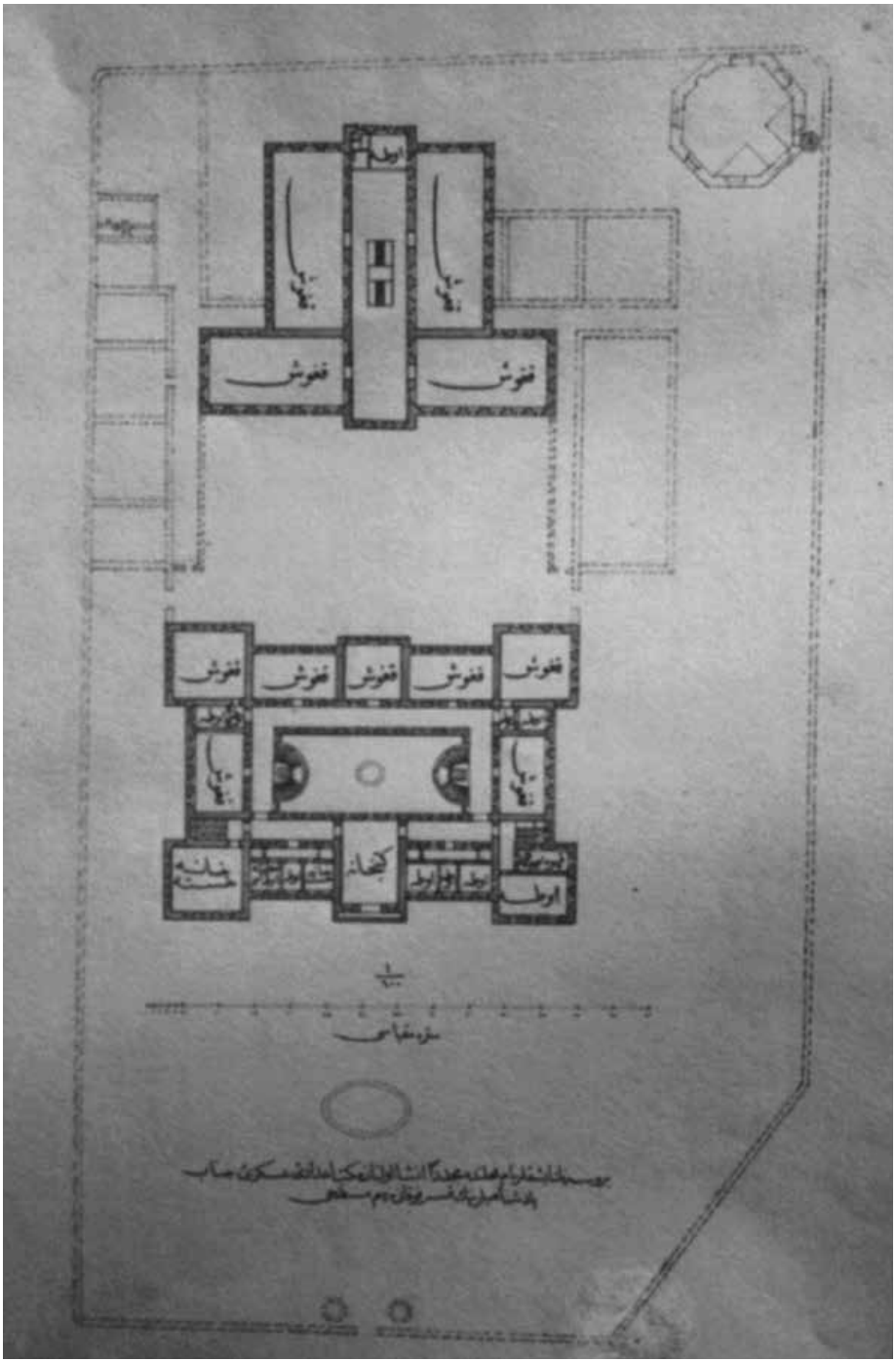

Şekil 4.10. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Üst Kat Planı.
(Kaynak: II. Abdülhamid'in Yıldız Albümü. B.B.B. Kent Belleği)

Resim 4.49. Bursa Mekteb-i Fünûn-u İdâdisi. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)

Resim 4.50. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin Açılış Merasiminden Detay, 10 Haziran 1892.
(Kaynak: İÜNEK-90852/0042)

Resim 4.51. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin Parapet ve Kitabesiz Girişi. (Kaynak: İÜNEK-90852/33 Tarihsiz)

Resim 4.52. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kuzey Cephesi ve Girişteki Kulübeler, 1892.
(Kaynak: İÜNEK-90852/0040)

Resim 4.53. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kuzey Girişindeki Kulübeler ve Süs Havuzundan Detay, 1892.
(Kaynak: İÜNEK-90852/0039)

Resim 4.54. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Arkasında Devam Eden Depo, Yemekhane ve Hamam Birimleri İnşaatları.
(Kaynak: B.B.B. Kent Belleği. 1891-1892)

Resim 4.55. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güney Cephesi, 1892-93. (Kaynak: İÜNEK-90852-0038)

Resim 4.56. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güneyindeki Yemekhane, Kiler ve Mutfak Birimlerinin Batı Cephesinden Görünüşü, 1893-94. (Kaynak: İÜNEK-90852/0034)

Resim 4.57. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güneyinde İnşası Devam Eden Hamam. Hamamın Yanında Henüz Tek Katlı B Blok, 1892-93. (Kaynak: İÜNEK-90852/0035)

Resim 4.58. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güney Avlusu. Daha Sonra Üstüne İlave Edilecek Koğuşlar, Solda Depo, Tuvaletler ve Hamam, 1892-93. (Kaynak: İÜNEK-90852/37)

Resim 4.59. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin Güneydoğusunda Devam Eden Düzenlemeler, 1896-97. (Kaynak: İÜNEK-90852/36)

Resim 4.60. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kütüphane Bölümü, 1892. (Kaynak: İÜNEK-779/61/02)

Resim 4.61. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Yemekhanesi, 1892. (Kaynak: İÜNEK-779/61/03)

Resim 4.62. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Kabzedâr-ı seyf te'yid-i hilâfet-pâyegâh
Hüsrev-i rûşen-nazâr şâh-ı hamîdiyü'l-hisâl
Câhidû nassındaki hükm-i bedi'-i kudrete
Zâhir u bâtında eyler her cihetten imtisâl
İzdiyâd-ı zâbitân-ı harbiçûn bu mektebi
Tarh-u inşâ eyledi ol şehriyâr-i bîhemâl
Nakş olunsun tâkına Muhtâr bu târih-i tâm
Mekteb-i i'dâdi-i harbiyyedir dâr-ı kemâl

(Halifelik makamının onayladığı kılıcı tutan aydınlık bakışlı, ahlakı övülmeye değer padişah, *"Cihad ediniz"* ayetindeki açık emrin kudretine, görünen ve görünmeyen her yönden gerçekleştirir, bu okulu harp subaylarının artması için o eşsiz Padişah inşa edip düzenledi. Muhtar bu tam tarih kemerine yazılsın, mükemmel yer harbiyeye hazırlayan okuldur. 1308)

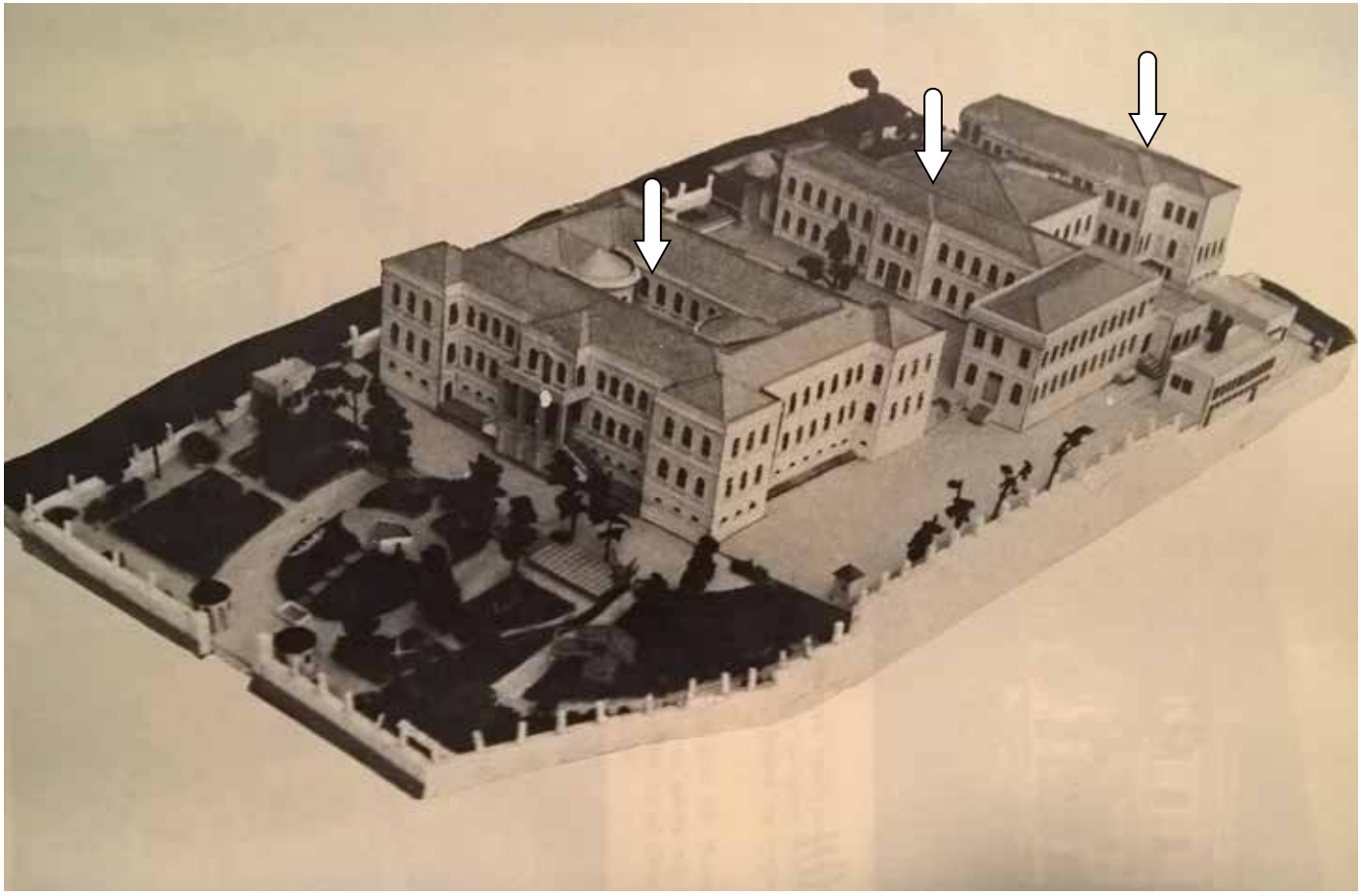

Resim 4.63. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi A-B-C Blokları. (Kaynak: *1975 Işıklar Yıllığı*)

Resim 4.64. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Uydu Görüntüsü. (Kaynak: Google Earth. Erişim Tarihi: 06.19.2019)

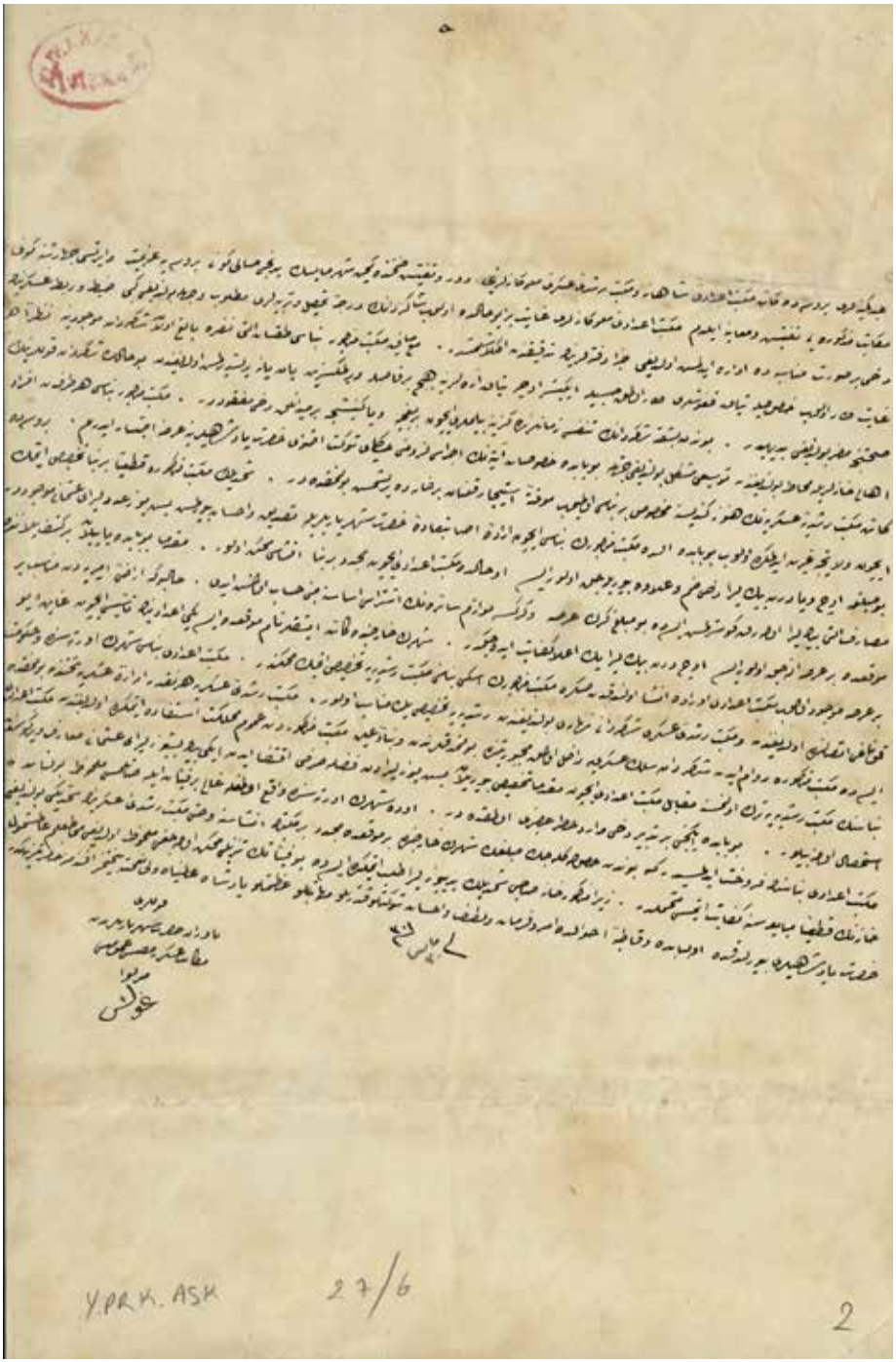

Resim 4.65. Goltz Paşa'nın Teftiş Raporu. (Kaynak: BOA.Y.PRK.ASK.27/6.2)

٨٠ نومرو — بازار ایرتسی — ایکنجی سنه

محل اداره‌سی
جامع کبیر قارشوسنده کتبخانهٔ امری‌در

ادعانامز بورسه اجرای ورملسنه مکاتبات قبول اولنماز ، غزتهیه درج اولنمیان اوراق صاحبنه اعاده اولنماز .
برنسخه ۳۰ پاره‌در

بُرُوسَهْ
۱۲۰۹

پشیناً اشتراسی
سنه‌لکی بورسه‌ده ۳۰ و خارجده ٤٠ غروشدر

عادی اعلاناتك بهر سطرندن ۱ و باشه وامور صرافیه متعلق اولانلردن ۲ وحوادث صرمسنه تکرارلك استیلالاردن ۵ غروش النور

هفته‌ده برنشر اولنور عثمانلی غزته‌سی‌در

۱۸ ذی‌القعده سنه ۱۳۰۹ ✦ منافع عامه‌یه وکون ومعارفه متعلق آثار ایچون شو نومرو آچیلدی ✦ ۱ حزیران سنه ۳۰۸

ایشتهار ده‌کانی بروسه مکتب اعدادی‌سی حربی شاهانه‌سنك متینانه رسم کشادی

مؤسس مکتب کون ومکان اولان جناب رب سبحان تقدست ذاته عن الشبیه والنقصان حضرتلری کرمه‌ٔ آل عثمان ومفخر زمیر وزمان ولی النعمت بی‌امتنان شوکتلو عظمتلو پادشاه ذیشان افندمز حضرتلرینی الی آخر الدوران تحت همایون بخت ظل یزدانیلرنده قرین موفقیت فراوان وکامکار عموم ثمه وزیر دستان صداقت نشانلرینی بجمع محاسن کونا کون اولان عهد همایون عظمت مقرون شاهانه‌لرنده مألوف اولدقلری وجهله هرآن بر اثر تعالی وشانی عیون شکران الهکو رمرك سایهٔ مراحمواریهٔ ظل لطوفلرنده مستظل امن وامان ایلسون آمین .

سایهٔ عرانوایهٔ حضرت پادشاهیده هیچ رکون بولمدقده ممالك محروسهٔ‌السالك شاهانه‌لرنده آثار عظمتدثار شهریار اعظمیدن بری ویا پرتاچی فوق المأمول خیر آرای حصول اولنمسون .

هیچ بر لحظه وآن بولمدقده بندکان صداقت مشحونلری اولان زیر دستانلری دعای مفروض الادای همایونلرینی برحرارت وعلیان درون ایله ایفا ایدرك مفخرت کون اولمسون .

هیچ بر فرد آفریده بولمدقده بضیاب عاطفت وجودی مفخر وجود بر مودی اولدیغمز بویله بر پادشاه اعظم وخلیفهٔ رسول اکرمك زمان میمنت نشان ظل اقدسیسه وقت رفاهیتلك حسن تصادف وافتخاردن طولانی بختیارانه‌سنی کمال وجد ایله اعلان ونام عالی ملوکانه‌لرینی زبور دیار شکران ایتمسون .

چون شکر سایهٔ معارفوایهٔ حضرت کیوستایده ممالك شاهانه‌لرك هر طرفی معموره‌ٔ عدالت ومدنیت وهریری بر دار الفیض علوم ومعرفت حالنه کلمش اولمسندن هر کسجه کایله استدلال اولنمقدرکه افکار ترقی ثمار حضرت تاجدار اعظمی هردم دولت ابد مدت عثمانیه‌لرك امر اقبالمویلا امتلرك افراد واولاد مملکتلرك فیض استفاضه معطوف ومصروفدر .

ازان جمله بوکره مطلع شموس سلطنت عثمانیه و مالك آثار الطاف سلطانیه اولمق ایله مرجع ومشرق اولان بروسه شهر شوری عصراً بعد عصر پایدار قالمحق ونام قدسیت التیام حضرت (عبدالحمید) خانی‌یی آنده رمحق اولان ایشتهار ده عظیم ومتین وجسیم اولمغرق مجدد وکار کیر انشا بیورلان وبروسه شهریلی رمشملی دها تزیید ایدرك شرفلندرن ، وبروسه‌یه هر جانبکی طرفدن کلورسه کلسون — بروسه‌دکی عمران پادشاهیلك ایلك عنوانه ورهای اولق وزره انظار مفخره چارپان ، بروسه مکتب اعدادی حربی شاهانه ، سك ۱۳۰۹ سنهٔ هجریهٔ برنجیه‌سی ذی القعده‌سنك ۱۵ نجی جمعه کونی ساعت‌ده‌یی‌ده مالرده کرامت عاده‌ٔ حضرت ظل الهی تیمناً رسم کشادی اجرا ملاحظه مکتب مزبورك امر انشاآتی رئیس مصاحبت ایسی یاوران فخری حضرت شهریارندن میرالای عزتلو محمد بك ذمی طرفلرندن باتفاق مجموعه‌سیله بالجمله لازم الحضور دولت کرامه‌اشعار واشرفلنمش اولدیغندن یوم مزبورك حلولنده مدعوین وغیر مدعوین اولق اوزره بتن الی یکی بجموع اهالی اول سمته تهاجم الشتر وعموم‌دکی شوق وشادی‌یه ودعای حضرت پادشاهیده مهیا بولنمسه ایهاکه دال اولق اوزره شهرك غرب جهتی اهالیسی مکتب مزبورك بولندیغی شرق جهتلرندکی جوامع شریفه‌ده صلوة جمعه‌یی اعتیادا ایشتغاله کلنجلو ومکتب اعدادی عسکری شاهانه شاکردان صداقتشانلری دخی مجتمعاً صلوة جمعه‌یی بروسه‌نك اك اشرف جامعی اولان « جامع

Resim 4.66. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Resmi Açılış Haberi. (Kaynak: *Bursa,* no.80, s.1-4 (H.18 Za 1309/M.14 Haziran 1892)

4.1.1.9. Hamidiye Ziraat Mektebi

Tanzimat dönemi, idari/bürokratik iyileşmelerin, düzenlemelerin paralelinde geleneksel Osmanlı eğitim kurumlarıyla yeni açılan askeri okullar haricinde, sivil alanlarda da çağdaş eğitim kurumlarının kurulmasına ön ayak olmuştur. Eğitim için hazırlanan raporlar ışığında, dönemin eğitim-öğretim sistemi sorgulanmış, ortaya çıkan sorunların analizi neticesinde de birtakım çözümler üretilerek, eğitimde yeni yapılanmaya gidilmiştir. Bu kapsamda açılan sanat okullarını diğer meslek okullarının açılması izlemiştir[422].

Kapsamlı modernleşme hareketleri arasında tarım politikaları neredeyse son sıradaydı. Oysa tarım toplumu olan Osmanlı'da tarımın hükümetten gerekli ilgiyi görmesi için uzunca bir süre geçmesi gerekecekti. 1890'larda, artık eğitim için gittikleri Avrupa'dan dönen gençlerin, müfettiş olarak Anadolu coğrafyasına dağılmaları ve hazırladıkları raporlar neticesinde az da olsa ziraat mekteplerinin açılmaya başlandığı görülür[423]. İlk uygulamalı tarım okulu 1842'de açılmış[424] olsa da, Osmanlı Bursa'sına bu nitelikte bir okulun gelişi ancak yüzyılın sonlarına doğru mümkün olabilmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde mesleki ve teknik eğitim kurumlarının sayısındaki artışa paralel olarak, çağdaş tarım tekniklerini bilip uygulayabilecek, modern usullerde üretim yapabilecek, aynı zamanda bitki ve hayvan hastalıkları konusunda da uygulamalı eğitim almış gençler yetiştirilecekti[425].

Hamidiye Ziraat Mektebi günümüzde Bursa'nın Osmangazi ilçesine bağlı Adalet Mahallesi'nde bulunmakta ve Bursa Ziraat Teknik Lisesi ve Tarım Meslek Lisesi adını taşımaktadır. Hamidiye Ziraat Mektebi, dönemin valisi[426] Mahmut Celalettin Paşa'nın gayretleriyle[427] 7 Mart 1890'da[428] temeli atılarak kuruluş çalışmalarına başlanmış ve *"mükemmelen inşa"* edilerek[429] yine vali Mahmut Celalettin Paşa zamanında[430] 2 Nisan 1891[431] tarihinde açılmıştır. Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, Ziraat

---

422 Tayyip Duman, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 15, s.61-71.

423 Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,** Çev. M. Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1994, s.283.

424 Duman, "a.g.m.", s.66.

425 Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara:1996, s.248-250.

426 **R.1306 Bursa Salnamesi**, s.46.

427 Necip Aksop, "Mahmut Celalettin Paşa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı: 61, Bursa 1943, s.43-45; Ana binanın kitabesine de Mahmut Celalettin Paşa tarih düşmüştür, ancak bu kitabe üzerinde bugün mermer bir isimlik bulunmaktadır.

428 Kepecioğlu, "Ziraat Mektebi", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.280. Okulun kuruluşu için yapılan arazi alımları ve okula öğrenci kabulü hususunda bkz.: Cafer Çiftçi, "Hüdâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa**, s.292-93.

429 **R.1307 Bursa Salnamesi**, s.103.

430 Kepecioğlu'na göre o tarihlerde vali, Mahmut Celalettin Paşa'dır, bkz.: "Vali", **a.g.e.**, s.220.

431 *Bursa* gazetesinin 23 Ş 1308/3 Nisan 1891 tarihli nüshasında: *"dünkü Çarşamba günü resm-i kûşâdı icrâ edildi"* denilerek okulun resmi açılış tarihinin 2 Nisan 1891 olduğu net bir şekilde ortaya çıkmaktadır, bkz.: **Bursa**, 23 Ş 1308/3 Nisan 1891, No: 19, s.3; *1324 Bursa Salnamesi*, açılış olarak sadece H.1308 tarihini verir, bkz.: **a.g.e.**, s. 596; Kaplanoğlu, ana binanın 20 Mart 1891'de tamamlandığı bilgisini verir ama eserindeki ilgili dipnotta buna yönelik bir bilgi geçmez, bkz.: Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.90.; Dostoğlu da 20 Mart 1891'i, okulun öğrenime başladığı tarih olarak belirtir, bkz.: N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.326. *Bursa Ansiklopedisi*'nde; *"inşaat ve hazırlıkların tamamlanmasından sonra, okul, 20 Mart 1891 tarihinde 'Hüdâvendigâr Nümûne Çiftliği Ziraat Mektebi' adıyla eğitim-öğretim etkinliklerine başladı*" denmektedir, bkz.: **a.g.e.**, "Ziraat Mektebi", Cilt: 4, s.1766. 20 Mart 1891 tarihi muhtemelen binanın tamamlanıp eğitime başladığı tarihtir, resmi açılış ise birtakım hazırlıklardan sonra 2 Nisan tarihinde yapılmış olmalıdır.

Mektebi Numune Çiftliği gibi isimlerle[432] de anılan okulun inşası ve geliştirilmesi, II. Abdülhamid döneminin eğitim-öğretim politikaları doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Yatılı ve parasız eğitim veren okulda ziraat ile ilgili her türlü teorik-pratik eğitim verilmeye başlanmıştır[433]. Okul, I. Dünya Savaşı yılları sırasında kapatılmış ve mevcut öğrencilerinden bir kısmı Çanakkale Savaşlarına katılmıştır[434]. Daha sonra, Bursa'nın Yunan işgalinde kaldığı dönem içerisinde Okul binası ve çevresindeki yapılarda ağır hasarlar meydana gelmiştir. Bursa'nın yerel gazetelerinden *Ertuğrul* gazetesinde Okul binasının Yunan askerleri tarafından 10 Eylül 1922 tarihinde bombalanarak patlatıldığı, diğer yapılarla birlikte ateşe verildiği, dershane, memur ve öğretmenlerin dairesinin çöktüğü, yemekhane, demirhane, kiler ve arabalık kısımları ile müze ve kütüphane kısmının ise tamamen yandığı belirtilmiştir[435]. *1934 Bursa Yıllığı*'nda, Bursa Ziraat Mektebi Müdürü Fehmi Bey'in verdiği bilgilere göre de[436] Yunanlıların Eylül 1922 tarihlerinde Bursa'dan çekilmeleri esnasında Okul binası ve tesisleri, böcekhane (Harir Darüttahsili olan yapı) dışında tümüyle yakılmış, Yunanlıların çekilmesinden sonra bu yapılar yeniden yapılmış, malzeme ve araç gereçleri temin edilmiştir. Hüdavendigâr vali vekilinin merkeze gönderdiği Şubat 1922 tarihli belgeye göre[437] okula yeni kaydedilen 40 öğrenci ile tekrar açılan okul, günümüze kadar ihtiyaçları ölçüsünde geliştirilmiş ve bugünkü yapısına ulaşmıştır.

Okul binası ve çevre yapılarının mimari özellikleri ile ilgili bilgiler mevcut yayınlarda bulunmamaktadır ancak, Okulun resmi açılışından[438] bir gün sonraki *Bursa* gazetesi nüshasında, açılışı yapılan ana bina ve müştemilatının bir çizimine yer verilmiştir (Şekil 4.13)[439]. Üzerinde mekân tanımlamaları verilen Hüdavendigâr Ziraat Mektebi'nin ana binasının çizimi ile eldeki plan ve fotoğraflarına göre mimari özellikleri ve plan şeması şöyle açıklanabilir: Ana bina ve müştemilat; cami, müdür çalışma ve yatak odası, müdür yardımcısı yatak odası, muhasebeci odası, salon, yatak koğuşu, dershane, öğrenci ve öğretmen yemekhaneleri, hamam, mutfak, sonraki yıllarda ilave edilen demirhane, marangozhane, alet odası, samanlık ve ahırlardan oluşmaktadır. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi ana binasının orta aksı, üç pencere genişliğinde üç kat olarak düzenlenmiştir. Ana bina, kısa kenarlarda iki mekânın eklendiği dikdörtgen planlı, bodrum katla birlikte iki katlıdır (Şekil 4.11, 4.12)[440]. Cephede beden duvarları parapetle sonlanmaktadır. Kırma çatı ile örtülü binanın cephesinde orta aks öne çekilerek vurgulanmıştır. Giriş ise iki sütunun taşıdığı sundurma şeklinde düzenlenmiştir (Res.4.69, 4.70). Merdivenin bulunduğu giriş mekânı, sağda dersliklere, solda ise yemekhaneye açılır (Res.4.74, 4.75). Yapının

---

[432] *1927 Bursa Salnamesi'*nde okula ait fotoğrafta Bursa Mıntıka Ziraat Mektebi adı kullanılmış, okulun Abdülhamid'e atfen Hamidiye olan ismi ile Hüdavendigâr isimleri kaldırılmıştır, bkz.: **1927 Bursa Salnamesi**, s. 188-189; F. Dilek Koca, "Bursa Tarım Meslek Lisesi", **Bursa Defteri**, Mart 2004, s.80.

[433] Bursa Kütüğü, a.y.; Ayrıca, yapının öğrenci mevcudiyeti ve diğer müştemilatı ile ilgili *1325 Bursa Salnamesi*'ndeki bilgiler için bkz.: **1325 Bursa Salnamesi**, s. 337-338.

[434] Fehmi Bey, "Bursa Zıraat Mektebi", **1934 Bursa Yıllığı**, s. 25; Koca, "Bursa Tarım Meslek Lisesi", **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Ziraat Mektebi** (Bursa Araştırmaları Merkezi), B.B.B. Yayınları, İstanbul 2010, s.23., a.mlf., "a.g.m.", s.81; **Bursa Ansiklopedisi**, "Ziraat Mektebi", Cilt: 4, s.1766-67.

[435] Saime Yüceer, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci**, U.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, No: 4, Bursa:2001, s.134.

[436] Koca, "a.g.m.", a.y.

[437] BOA.DH.UMVM.76.38.4.1 (Tarih: H.4 C 1340/M.2 Şubat 1922)

[438] **Bursa,** 23 Ş 1308/3 Nisan 1891, No: 19, s.3.

[439] **Bursa,** 23 Ş 1308/3 Nisan 1891, No: 19, s.4.

[440] Planlar: İÜNEK-90852/29, 90852/30.

doğusunda dışardan erişilen tek katlı hamam ve tuvalet üniteleri, batı ucunda yemekhane ile ilişkili mutfak birimi vardır. Üst katta holden yatakhane ve yönetici odalarına geçilir, çatı arasında ise cami ile müdür ve muhasebeci yatak odaları bulunmaktadır. Yapıya ait fotoğraflarda görüldüğü üzere kâgir olarak inşa edilen okul binasının zemin kat duvarları sıvalı iken, üst katları okul için özel üretilen ve üzerinde *"mektebe mahsus"* yazısı görülebilen ateş tuğladan sıvasız olarak yapılmıştır[441] (Res.4.67, 4.68, 4.76). Cephede kat pencereleri kilit taşıyla vurgulanmış, basık kemerli olarak yapılmıştır. Alt kat pencere söveleri sıvalı ve düz olarak yapılmışken, üst kat pencere söveleri ateş tuğlasından, kemeri ise kesme taş ve ateş tuğlanın ardışık dizimiyle kilit taşlı olarak yapılmıştır. Bu kemer yapısı binanın cephe karakterinde dikkat çeken bir unsur olarak göze çarpar. Çatının doğu-batı cepheleri kalkan duvarla, kuzey-güney cepheleri ise parapetler (korkuluk) ile sonlanmıştır. Yapıya ait eski fotoğraflarda cephede, altında Osmanlı arması bulunan üçgen alınlık kullanıldığı görülmektedir. Üçgen alınlığın altındaki Osmanlı arması daha sonraki tarihlerde silinmiştir. Günümüzde kitabenin bulunduğu yer, Latin harfli bir mermer kitabe ile kapatılmıştır. Asıl kitabenin bunun altında olduğu düşünülmektedir (Res.4.69, 4.70, 4.71). Son olarak kâgir ana binanın simetrik olarak kuzeyinde ve doğu-batı ekseninde, muhtemelen 1907-1910 civarında bir dershane ve yatakhane[442] binası yapılmıştır (Şekil 4.13, Res.4.77, 4.78). Mahmut Celalettin Paşa'nın, kendisi Hüdâvendigâr valisi iken tarih düşerek nazmettiği kitabe metni şöyledir:

Hazret-i Abdülhâmid Han-ı me'âli himmetin - eylesün eyyâm-ı 'ömrü şevketin mevlâ meded,
Reşha-pâş[443] *oldıkca bir lütfi mülkü ve milete - bulmada mahsûl-ü 'imrân sû-be-sû*[444] *feyz-i cedîd*
Eyleyüb te'sîs bu mekteble işbu çiftliği - sâyesinde oldı heb ehl-i zirâ'at mustefîd[445]
Buldı bir târih tâm vâli iken Mahmud kulı - yapdı mekteb Burûsa zirâ'ına Sultan Hamid
(Sene: H.1308)

Dönemin padişahına dua ile başlayan kitabe metninde kısaca; II. Abdülhamid'in bu yapıyı kurarak/inşa ettirerek ziraat erbabının hizmetine ve istifadesine sunduğu, Vali Mahmut Celalettin Paşa'nın da tarih düştüğü belirtilmektedir.

Hamidiye Ziraat Mektebi okul binasının 1890-91 tarihleri arasındaki ilk inşa sürecine ilişkin planlarının[446] haricinde (keşif defteri, inşaat komisyonu raporları, kalfalar, ustalar vs. hakkında) henüz bir belge tespit edilememiştir. Okul inşaatının bitiminden ve okulun açılışından hemen sonra, hem okula yeni kaydedilecek öğrenciler için yatakhane, derslik hem de okul bünyesindeki hayvanlar için barınaklar, tarım aletleri, depolar vs. gibi ihtiyaç duyulan diğer müştemilat için mevcut kompleks

[441] Günümüzde ana binanın tüm cepheleri sıvanarak beyaz boya ile kapatılmıştır (Res.4-6-7).
[442] Çiftçi, "a.g.m.", s.293'te Yatakhane olarak ifade edilen bu yapı, aşağıdaki belgelerde görüleceği üzere dershane ve yatakhane olarak yapılan ve günümüze ulaşan binadır.
[443] Damla saçan: Ferit Devellioğlu, **a.g.e.**, s.888.
[444] Her yana, her tarafa, her yanda: **a.g.e.**, s.960.
[445] İstifade eden, faydalanan: **a.g.e.**, s.747.
[446] Planlar: İÜNEK-90852/29, 90852/30.

yetersiz kalmış ve zamanla bu kompleks, aşağıdaki belgelerde de görüleceği üzere yapılan ilavelerle genişletilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde konuya dair birtakım belgeler tespit edilmiştir. Okulun 1891'deki açılışından sonra, ilk olarak Eylül 1892 tarihli bir belgede, *"Ziraat Mektebi Numune Çiftliği"*nin [ilk] inşasına Hüseyin Hüsnü isimli birinin memur tayin edildiği görülmektedir. Ziraat Mektebi inşaatına bin kuruş maaşla görevlendirilen Hüseyin Hüsnü, inşaat bitince döndüğü İstanbul'da *"açıkta ve zor durumda"* kaldığını belirterek, münasip bir hizmete tayinini istemektedir[447]. Adı geçen kişinin[448] dilekçe eki bulunmayan belgeden anlaşıldığına göre, Hüseyin Hüsnü 1872 tarihinden beri memuriyetine devam etmektedir. Merkezden ebniye-i miriye inşaatlarına görevlendirildiği anlaşılan ve Bursa Ziraat Mektebi'nin de muhtemelen ilk inşaatına memur olarak görevlendirilen bu kişinin kim olduğuna ya da Bursa'daki inşaat görevlerine dair başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Okulun inşasından hemen sonra hem yapının hem de arsanın (yeni açılacak sınıflara alınacak öğrenci ve mevcut hayvanlara yetmeyen arazi için) genişletilmeye ihtiyacı olduğu, bu amaçla yapının *"ikmâl-i nevâkıs"*ına, yani eksikliklerinin tamamlanmasına çalışıldığı, Ticaret ve Nâfia Nezâreti'nden Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen Nisan 1893 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Belgeye göre[449] mevcut okul binasının eksikliklerini ve yeni bina ilavelerinin gerekliliğini, Bursa'ya gönderilen *"Ziraat hey'et-i fenniyesi"*[450] tespit etmiş ve merkeze sunmuştur. Bunun üzerine *"Vilayet Nafia ve Ziraat Müşaviri, Meclis-i İdare-i Vilayet azasından biri, Ziraat Bankası Müdürü, Okul Müdürü ve yerel ehl-i vukuftan birinin"* hazır oldukları inşaat komisyonunda[451], *"müceddeden ilavesine lüzum olan dairenin inşâsı ve mevcud binanın ikmâline vâkısı"* için tayin edilen Kalfa Garko[452] Oseb marifetiyle mevcut iş *"keşf ettirilerek ilaveten ve müceddeden yapılacak olan daire için 145.000 ve mevcud binanın ikmâl edilecek nevâkısı için dahi 99.820 kuruş ki 244.820 kuruş"* tutarında bir meblağın gerekli olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu bina ve eksikliklerin Dersaadet'ten gönderilecek bir kalfa tarafından *"emaneten inşa ve ikmâlinin faideli olacağı"* vali ile yapılan haberleşme sonrasında Şûrâ-yı Devletçe kararlaştırılmış[453], söz

---

447 BOA.BEO.77.5745 (Tarih: H.4 Ra 1310/M.26 Eylül 1892)

448 Belgede adı geçen kişinin, 1269/1852-53 İstanbul doğumlu ve Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskeri İstihkamât ve İnşaât Dâiresi İkinci Şubesi Mümeyyizi Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu Hüseyin Hüsnü Efendi olması muhtemeldir. (bkz.: BOA.DH.SAİDd.37.439 (Tarih: H.29 Z 1269/M. 3 Ekim 1853)

449 BOA.İ.TNF.2.41.1.1 (Tarih: H.10 L 1310/M. 27 Nisan 1893)

450 Kasım 1892 tarihli başka bir belgeden, Bursa'ya gönderilen Ziraat Heyeti hakkında az da olsa bilgi edinmekteyiz. Belgeye göre Okulun açılışından bir yıl sonra Ziraat Mektebi'nin ve Numune Çiftliği'nin ıslah edilmesi amacıyla İstanbul'dan *"Ziraat Heyet-i Fenniyesi Müdürü"* sıfatıyla Aram Efendi Bursa'ya gönderilmiştir. Aram Efendi Okul ve çiftlik arazisi üzerinde incelemelerde bulunup İstanbul'a dönüşünde bir rapor hazırlar. Okulun arazi-malzeme-araç gereç vs. ihtiyaçlarını ve okulun bina olarak yeni kaydolacak öğrencilere yetersiz kalacağını raporunda belirtir. Buradan hareketle başlayan ıslah çalışmaları neticesinde Bursa'da bir inşaat komisyonu oluşturulup, bu kompleksin *"ikmal ve nevâkısı"* halledilmeye çalışılır; bkz.: BOA.İ.HUS.4.128.1.1. (Tarih: H.22 R.1310/M.13 Kasım 1892)

451 Komisyonun toplanmasıyla ilgili Bursa basınındaki haber şöyledir: *"Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat Ameliyatı Mektebinin ikmâl-i inşââtıyla bu sene alınacak yigirmi nefer talebenin isti'âbına kifâyet itmek üzere iktizâsının icrâsı zımnında bir komisyonun teşkili Zirâat nezâreti aliyesince taht-ı karara alınarak ic'abı lazım gelenlere bildirildiği işidilmişdir."* Bkz.: **Bursa**, no: 125, s.3 (H.27 Za 1310 / 12 Haziran 1893)

452 Belgede geçtiği şekliyle Kalfa adı; Garko Oseb'dir, bkz.: BOA.ŞD.1198.15.1 (Tarih: H.9 N 1310/M.27 Mart 1893)

453 BOA.İ.TNF.2.41.1.1 (Tarih: H.10 L 1310/M.27 Nisan 1893)

konusu masrafların tahsisinin de, çıkan irade ile Ziraat Bankası[454] tarafından yapılması istenmiştir[455]. Keşif defterlerinin bulunamadığı durumlarda yapıların inşa süreçlerine dair bazı yazışmalar oldukça detaylı ve önemli bilgiler içerebilmektedir. Kurumsal yazışmaların bazılarında -ki bunlar genelde üst yazılardır- daha özet bilgiler bulunurken, inşaatlar için oluşturulan komisyonların tespit edilebilen rapolarında ise inşa sürecine hazırlık (komisyon görevlendirmeleri, kalfa tayinleri), ihale ve inşa usulleri (emaneten, münakasa usulü) görevlendirilen kalfalar (merkezden ya da yerel idareden), malzeme tedarikçileri, keşif bedelleri, talep edilen bütçe vs. gibi pek çok konuyu aydınlatacak detaylı veriler bulunmaktadır. Bu amaçla, incelenen Ziraat Mektebi ile ilgili yapılacak işlemlere ilişkin tespit edilen inşaat komisyonu raporuna (mazbatasına) daha yakından bakmak gerekecektir. Yukarıdaki belgede geçen bilgileri daha detaylı açıklayan inşaat komisyonu raporuna göre; *"Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ebniye-i hâzıra nevâkısının* (mevcut binanın eksikliklerinin) *ve evvelce inşa olunan ebniye-ye müvâzi* (paralel) *diğer bir binanın keşfini icrâ etmek üzere Ticaret ve Nâfia Nezâret-i Âliyesi'nin R.26 Ağustos 1308* (M.7 Eylül 1892) *tarihli tahrirat-ı âliyesiyle iğrâm kılınan Dersaadet ebniye kalfalarından Garko Oseb kalfa"*[456] görevlendirilmiştir. Dolayısıyla okulun açılışından sonraki süreçte yapılması düşünülen inşa işleri için ilk keşfi, bu kalfa yapmıştır. Garko Oseb Kalfa'nın hazırlayıp Nezâret'e gönderdiği keşif defterine göre; yeni yapılacak bina; 197.777 kuruş, Bahçıvan odasıyla çamaşırhane; 27.990 kuruş, mevcut binanın eksikliklerinin tamamlanması için; 99.820 kuruş olarak, toplam 325.587[457] kuruşluk bir harcama miktarı çıkarılmıştır. Çıkan harcama miktarı, Ziraat Bankası ve Ziraat İdare-i Umumiyesi tarafından azaltılmıştır. Buna göre; yeni yapılacak bina için; 145.000 kuruş, mevcut binanın eksikliklerinin tamamlanması için; 99.820 kuruş olarak toplamda 244.820 kuruşluk bir bütçe ayrılmıştır[458]. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi'nin yapılması ve eksikliklerin tamamlanması için yeniden düzenlenen keşif defterinde belirtilen tutarın tamamı harcandığı hâlde *"ebniye inşaatının bazı nevâkısından başkasının tamamlanması nedeniyle"* ayrılan bütçe yetmemiştir. Bahsedilen tutardan 210.000 kuruşu için %8 ve keşif toplamından kaç kuruş tasarruf edilirse, bunun için de %20 ikramiye verilmesi şartıyla, *"bâ-mukâvelenâme"* ebniye inşaatı, *"Dersaadet kalfalarından"* Bedros Kalfa'ya verilmiştir. Vali ve Bursa Ziraat Bankası şube meclisinden oluşacak bir heyetin nezaretinde, zikredilen binaların inşaatının Bedros Kalfa marifetiyle yaptırılması, *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti*'nin 16 Haziran 1309/28 Haziran 1893 tarihli yazısıyla tebliğ edilmiş, oluşturulan komisyon nezaretinde inşaat işleri Bedros Kalfa eliyle başlatılmıştır.

"Ebniye-i mevcudeye havuz ve hayvanları sulamak için yalak ve koyun ahırı için yemlik inşası ve ebniye derununun boyanması ve ebniyenin inşası sırasında açılan kuyuların kapatılması" gibi bazı

---

[454] 36 maddelik *"Nazari ve Ameli Hamidiye Zirâat Mektebleri Nizamnamesi"*nin 35. Maddesi uyarınca; *"Ziraat mektebleri ve numûne çiftliklerinin tesis ve küşad ve idareleri için sarfı iktiza eden meblâğ işbu mekâtibden müstefid olan bir veya birkaç vilâyet Ziraat Bankası Şubeleri hâsılâtından tesviye ve i'tâ kılınacaktır."*, 12 Receb 1308/9 Şubat 1306/21 Şubat 1891, **Düstur**, I. Tertib, VI. Cilt, Ankara:1939, s.918-913.

[455] BOA.İ.TNF.2.41.2.1 (Tarih: H.9 S 1311/M.22 Ağustos 1893), irade tarihi: H.11 S 1311/M.24 Ağustos 1893. Ayrıca, yapılan keşfe ait defter ile *"iki kıt'a harita"*nın takdim edildiği burada belirtilse de, bahsi geçen defter ile planlar arşiv taramasında bulunamamıştır.

[456] BOA.ŞD.518.31.5 (Tarih: R.29 Haziran 1310/M.11 Temmuz 1894)

[457] Aşağıda görüleceği üzere bu tutar üzerinde değişiklik yapılacaktır.

[458] Keşif defteri belge tasnifi içinde yoktur ancak metin içerisinde bu bilgiler verilmiştir. Ayrıca burada Bahçıvan odası ile çamaşırhanenin inşaasından vazgeçildiği ve yeni yapılacak bina masraflarının kısmen azaltıldığı görülmektedir.

işlerin dahi inşasına *"kuvvetle ihtiyaç duyulması"* üzerine, gerek bunların ve gerek ziraat heyet-i fenniyesi 3. şube müfettişi Mazhar Bey tarafından düzenlenen cetvelde[459] yazılı yerlerin inşasıyla, memur odaları mefruşatının tamamlanması için bir keşf-i evvel ve inşa edilen ebniye keşf-i sânisinin yaptırılmasının gereği, komisyon tarafından 22 Şubat 1309/6 Mart 1894 tarihli mazbata ile vilayete arz edilmiştir. Bahsedilen keşf-i evvel ve keşf-i sani sermühendis vekili Şefik ve dâire-i belediye kalfası Pandalaki ve Bursa ebniye kalfalarından Atanas ve Avenik kalfalar marifetiyle icra edilmiş ve keşif defterleri 25 Haziran 1310/7 Temmuz 1894 tarihinde komisyona verilmiştir. Adı geçen keşif defterleri ile *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti*'nden gelen 28 Kanunu evvel 1309/9 Ocak 1894 tarihli yazı içeriğine uygun olarak düzenlenen hülâsa pusulası, ek olarak valiliğe takdim edilmiştir. Bu noktada aşağıda açıklandığı üzere; ebniye inşaatı için Nezâret'ten 244.820 kuruşluk bir bütçe ayrılmıştır. *"Heyet-i mahsusa marifetiyle bu kere icra kılınan"* keşf-i sâni defterlerinden 1 ve 2 numaralı defterlere göre *"ebniyenin vücuda gelmesi masrafıyla mektebde mevcud inşaat levazımı ve inşaatı yürütürken vefat eden merhum Bedros Kalfanın*[460] *me'hûzâtı"* (alacağı para) 244.165 kuruş olarak keşf ve hesap edilmiştir. Yukarıda bahsedilen yapının eksikliklerinin tamamlanması ve bazı inşaatın yeniden icrası için, 3 numaralı keşif defterinde yazılı olduğu üzere 72.297 kuruş ve % 8 ücret karşılığında keşfi gereğince bina inşasını yürüten merhum Bedros Kalfa veresesine, kalan 13.800 kuruşluk ücretinin *(ücret-i mütebâkiyesinin)* toplamı olarak 86.097 kuruş verilmesi uygun görülmüştür. Komisyonun, tuğla ve kiremitçi müteahhidine 1.412 kuruş borcu vardır. Alacaklıların borçlarını tahsil edebilmek amacıyla *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti*'ne gönderdikleri dilekçeler üzerine, Nezâret'ten R.19 Kanunusani 1309/M.31 Ocak 1894 tarihli gelen cevap kapsamında, mevcut inşaat komisyonu bir mazbata hazırlamıştır. Mazbataya göre mülgâ inşaat komisyonun, *-mektebe icra edilen sıva için künk vesaire borcu olarak-* alacaklılara olan borcu 24.396, Memur odalarının mefruşat bedeli 3.555, *"Mektebin keşf-i sânisini icra eden kalfaların ücretleri"* ile araba masrafı 800 kuruştur. Merkezden talep edilen toplam tutar 116.260 kuruştur. Bu rakamdan bazı indirimler yapılarak *"mecidî 20 kuruş hesabıyla 111.371 kuruşun, mektebin kış mevsiminden evvel muntazaman ikmal-i inşâsını temin etmek için, sarfına izin verilmesi"* yönünde, *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti*'ne yazılması kararlaştırılmıştır.

Yukarıda belirtilen ve son komisyon tarafından valiliğe takdim edilen defterler[461] Vali Ahmet Münir Paşa imzasıyla Temmuz 1894'te *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti*'ne gönderilmiş, *"hülâsa pusulasında"* yazan *"111.371 kuruşun mecidî 20 kuruş hesabıyla bura Ziraat Bankası şubesinden alel-u-*

---

[459] Mazhar Bey'in düzenlediği cetvel, *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti'*nden R.28 Kanunuevvel 1309/M.9 Ocak 1894 tarihli yazısının eki olarak belirtilmiş ancak arşiv taramalarında bu cetvele ulaşılamamıştır.

[460] Osmanlı Arşivi'nde bulunan başka bir belge Bedros Kalfa'nın, yürüttüğü inşaatın bitmesine yakın vefatı sonrasını aydınlatması açısından önemlidir. Ekim 1894 tarihli belgeye göre *"Karaman köyünde müceddeden inşâsı bâ-mukâvelenâme pederi Bedros kalfaya ihâle ve tevdi' edilmiş olan Ziraat Numune Mektebi hitâmına karîb bir zamanda vuku-u vefâtına mebni",* yani inşaatın bitmesine yakın bir zamanda vefatı sebebiyle inşaat komisyonunun onayıyla mevcut inşaat, Üçüncü Dâire-i Belediye Mühendisi olan oğlu Kasbar tarafından tamamlanmıştır. Kasbar, Bursa'daki inşaatı tamamlaması sonucunda hak ettiği ve *"bir seneden beri"* ödenmediğini vurguladığı istihkakının verilmesini talep etmektedir. Bkz.: BOA. BEO.501.37537.1.2 (Tarih: H.23 R 1312 /M.24 Ekim 1894)

[461] Evrak özeti belgesinde (BOA.ŞD.518.31.7 (Tarih: H.13 C 1312/M.12 Aralık 1894) belirtilen ve yazışmalarda bahsi geçen *"İlave edilecek ebniye için keşf-i sâni defteri", "ebniye-i hâzıra ikmâli için üç defter"* ve inşaat komisyonu tarafından düzenlenen bir *"hülâsa cedveli"* arşiv taramasında bulunamamıştır.

sul sarfı" istenmiştir[462]. Ancak aşağıda görüleceği üzere bu miktarın Ziraat Bankası'ndan karşılanamadığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık beş ay sonra vilayetin yazısına cevaben *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti*'nden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen Aralık 1894 tarihli yazıda[463], daha önce harcanmasına izin verildiği belirtilen 244.820 kuruşluk tutardan 244.165 kuruşun harcandığı, ancak inşaatın tamamlanamadığı belirtilmektedir[464]. İnşaat komisyonu raporundaki bilgileri özetleyen bu belgede, İnşaat devam ederken vefat eden Bedros Kalfa'nın[465] *"%8 hesabıyla ücret-i mütehakkıkasından 13.800 ve tuğla ve kiremidci gibi bazı müteahhidlerin de 1412 ve eski binanın bidâyet-i inşâsında mülgâ inşaat komisyonu tarafından mektebe icrâ edilen sıva için bazı kimselerin künk vesaire bedeli olarak 24.396 kuruş matlubları bulunduğu ve mektebin keşf-i sânisini icra eden kalfaların ücretleri, araba masrafı olarak 800 kuruşun dahi henüz tesviye olunmadığı cihetle nevâkıs-ı mezkûrenin ikmâliyle işbu düyûnun te'diye ve ifâsı için* (zikredilen eksikliklerin tamamlanmasıyla işbu borcun ödenmesi için) *116.260 kuruşun daha sarfı"* (indirimli olarak 111.371 kuruş) gerekmektedir. Bu tutarın *"Umur-u Ziraatin 330 senesi tahsisatından"* olup, Ankara ve Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit Sancağı memur ve mühendislerinin istihdamı için ayrılan, ancak bunların istihdam edilememeleri neticesinde tasarruf edilerek bütçede kalan paradan (Ankara ve Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit Sancağı memur ve mühendis maaşları kaleminden 170.000 kuruş) karşılanmasının Ticaret ve Nâfia Nezâreti'nce de uygun görüldüğü belirtilerek, mevcut son durum bu hâliyle Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmiştir[466]. Bu isteğe yaklaşık bir ay sonra, Ocak 1895 tarihi itibarıyla Şûrâ-yı Devlet'ten olumlu karar çıkmıştır[467]. Ancak Şûrâ-yı Devlet'in bu kararından yaklaşık üç yıl sonra, Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği'nin *"ikmal ve nevâkısı"* ve *"düyûnâtın tesviyesi için"* (borçların ödenmesi için) gereken meblağın, *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti*'nin ilgili harcama kalemine halen geçirilmediği görülmektedir. *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti'*nden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen belgelerde[468], bu durumun vilayet tarafından *"te'kid ve isti'câl"* edildiği (eleştirilip acele edilmesinin istendiği), bu nedenle de gerekli harcama miktarının Ticaret ve Nâfia Nezâreti'ne tebliğ edilerek, oradan bir an önce kendilerine gönderilmesi talep edilmektedir. Bu noktada işin daha da ilginç, harcama miktarının bir türlü gönderilmemesi nedeniyle *Orman ve Maadin ve Ziraat Nâzırının,* belgeye eklediği bir pusuladır[469]. Ödenek taleplerine ilişkin *Orman ve Maadin ve Ziraat Nâzırı,* daha önce gönderdiği yazılara

---

462 BOA.ŞD.518.31.1 (Tarih: H.8 M 1312/M.12 Temmuz 1894)

463 BOA.ŞD.518.31.3 (Tarih: H.6 C 1312/M.5 Aralık 1894)

464 Kepecioğlu Okulun 29 Mayıs 1893'te 60 öğrenci alabilecek şekilde genişletilmesi için üç bin lira sarfına irade çıktığını, eşraftan Hacı Latif Bey'in başkanlığındaki komisyonun bu genişletme için 2.448 lira harcadığını ve bu kısmın 16 Temmuz 1893'te açıldığını belirtir, bkz.: **a.g.e.**, s.280-281. Kepecioğlu'nun tamamlanıp açıldığını belirttiği, belgelerde ise 1894 itibarıyla inşaatı tamamlanmadığı ifade edilen yapı, yukarıda bahsedilen 244.820 kuruşun, *"ebniye inşaatının bazı nevâkısından başkasının tamamlanması nedeniyle"* ifadeleriyle anlatılan durum için geçerlidir. Dolayısıyla Kepecioğlu'nun bahsettiği yapı, birinin inşaatı devam ederken sonradan başlanılan bir yapı olmalıdır.

465 İstanbul'dan yapım işlerini yürütmesi amacıyla gönderilen ve yukarıdaki ilk belgede *"Dersaadet kalfası"* sıfatıyla nitelenen Bedros Kalfa için burada *"inşaat müteahhidi"* ifadesi kullanılmıştır.

466 BOA.ŞD.518.31.3 (Tarih: H.6 C 1312/M.5 Aralık 1894)

467 BOA.İ.OM.5.24.5.1 (Tarih: H.11 B 1312/M.8 Ocak 1895)

468 BOA.İ.OM.5.24.1.1 (Tarih: H.23 L 1315/M.17 Mart 1898) ve BOA.İ.OM.5.24.4.1 (Tarih: H.25 S 1316/M.15 Temmuz 1898)

469 BOA.İ.OM.5.24.2.1 (Tarih: H.25 S 1316/M.15 Temmuz 1898)

atıfla[470], *"Melfuf pusulada numro ve tarihleri muharrer on dört kıt'a tezakir-i çâkerî üzerine henüz bir irâde-i âliye şerefvuku' bulmamış olduğundan"*, yani Bursa'dan Dersaadet'e gönderilen yazıya eklenen pusulada numara ve tarihleri yazılı 14 yazı yazılmasına rağmen, henüz bir irade çıkmamasından yakınmaktadır. Devlet eliyle yürütülen imar ve inşa faaliyetlerinde, dönemin bürokratik işlemlerinin yürütülmesi sürecine ve mimarlığın bürokratik diline ilişkin çarpıcı veriler sunan bu belgeler, aynı zamanda mimarlık ortamının nasıl ve hangi şekillerde/şartlarda sürdürüldüğü/sürdürülmeye çalışıldığını göstermesi açısından da dikkate değerdir. Tüm bu yazışmaların nihayetinde mevcut *"inşa ve ikmâl"* durumu, Sadâret'ten Padişah'ın onayına sunulmuştur. Bu sürecin sonucunda *nevâkıs-ı mezkûrenin ikmâliyle işbu düyûnun te'diye ve ifâsı* (zikredilen eksikliklerin tamamlanması ve borcun ödenmesi) için gereken *"mecidî 20 kuruş hesabıyla 111.371 kuruşun"* Padişah iradesi ancak Kasım 1898 tarihinde çıkabilmiştir[471]. Fakat çıkan bu iradeye rağmen zikredilen meblağın, bu gibi harcamaların bütçe karşılıkları hususunda yaşanan bazı karışıklıklar sebebiyle 1899 yılı sonları itibarıyla da halen harcanmadığı, ilgili hesaplarda yapılan tetkikler sonucu ortaya çıkmıştır[472].

1900'lü yılların başında yine Okul bünyesinde yapılacak olan birtakım inşaat işlerine dair bazı yazışmalar tespit edilmiştir[473]. Buraya kadar incelenen yazışmalarda görüldüğü üzere, yapı kompleksinin önceki eksikliklerin tamamlanması hususunda harcanmasına izin verilen bütçenin bir kısmını *"usta ve amele vesaire ücretleri"* oluşturmaktaydı. Şûrâ-yı Devlet'ten Sadâret'e gönderilen yazıda[474], *"usta ve amele vesaire ücretleri olub, ashabının adem-i mürâcaâtlarından dolayı sarf edilmemiş olan altı bin küsur kuruşluk"* miktarın, bu tarihlerde okul idaresince inşa ettirilmekte olan hamamın eksikliklerinin tamamlanmasında kullanılmak istendiği görülmektedir. Oysa *"mezkûr ücretlerin tesviyesi, 316 senesi içinde"* çıkarılan irade[475] ile ne şekilde ödeneceği belirtilmişken, bu *"duyûnun -altı bin küsur kuruşluk meblağın- şimdi başka bir cihete sarfı gayr-i câiz"* bulunmuştur. Bu nedenle, *"ashâbı müracaat edinceye kadar"* yani alacaklıların borçlarını tahsil etmek için müracaat etmelerine kadar, bu miktarın ilgili kalemde tutulması ve *"inşâat-ı mezkûreye başka bir karşılık tedâriki lüzumu"*, yani hamam ile ilgili yapım işlerine başka bir karşılık bulunması gerektiği belirtilmiştir. Yazışmaların ikinci belgesinde de, *"altı bin küsur kuruşluk meblağın"* Okulun bir önceki yani 1902 yılı tahsisatından karşılanmasının kararlaştırıldığı ve bu yönde irade çıkarıldığı görülmektedir[476]. Burada bahsedilen hamamın inşasına dair başka bir belgeye ulaşılamamıştır. Osmanlı Arşivi'ndeki 1904-1907 tarihlerini kapsayan ve Okul binasına bu tarihlerde yapılması düşünülen ilavelere dair hazırlanmış bir planın da bulunduğu yazışmalarda, mevcut kompleksin yetersiz kaldığı açıkça görülmektedir. Orman ve Maa-

---

[470] Bahsedilen on dört yazıdan ilki R.21 Teşrinisani 1310/M.3 Aralık 1894 ve sonuncusu R.10 Haziran 1314/M.22 Haziran 1898 tarihlidir.

[471] BOA.İ.OM.5.24.7.1 (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898, irade: H.16 B 1916/M.30 Kasım 1898)

[472] BOA.BEO.1411.105816.2.1 (Tarih: H.17 B 1317/M.21 Kasım 1899) ve BOA.BEO.1411.105816.1.1 (Tarih: 30 B 1317/4 Aralık 1899)

[473] BOA.İ.OM.8.28.2.1 (Tarih: R.22 Kanunusani 1318/M.4 Şubat 1903) ve BOA.İ.OM.8.28.3.1 (Tarih: R.1 Şubat 1318/M.14 Şubat 1903 İrade tarihi: R.8 Şubat 1318/M.21 Şubat 1903)

[474] BOA.İ.OM.8.28.2.1 (Tarih: R.22 Kanunusani 1318/M.4 Şubat 1903)

[475] BOA.İ.OM.5.24.7.1 (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898, irade: H.16 B 1916/M.30 Kasım 1898) (Ankara ve Hüdavendigâr Vilayetleriyle İzmit Sancağı memur ve mühendislerinin istihdamı için ayrılan ancak bunların istihdam edilememeleri neticesinde tasarruf edilerek bütçede kalan paradan karşılanması)

[476] BOA.İ.OM.8.28.3.1 (Tarih: R.1 Şubat 1318/M.14 Şubat 1903. İrade tarihi: R.8 Şubat 1318/M.21 Şubat 1903)

din ve Ziraat Nezâreti'nce Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen Eylül 1906 tarihli yazıda[477], kendilerine Hüdavendigâr vilayetinden okulun bazı kısımları ile yatakhanesinin öğrencilere yetersiz kalmasına dair bir yazının[478] gönderildiğinden bahsedilmektedir. Buna göre vilayet, Okul kompleksine *"60 kişilik bir yatakhâne ve münâsip bir hastâne ve bir de câmi ve elbise deposu vesâire inşâatı"* yaptırılmasını istemiş ve bunun için de, yapılan keşif gereği 68.046 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir[479]. Vilayetin yazısının ekinde keşif defterinin ve yapılacak binanın planının da bulunduğu belirtilmiştir. Ancak arşivdeki bu yazışmalar içinde keşif defteri bulunmamaktadır. Aradan altı ay geçtikten sonra Mart 1907 itibarıyla, yine Orman ve Maadin ve Ziraat Nâzırının ifadelerine göre[480], bahsedilen ihtiyaçlar için *"Ziraat bankasının umur-u zirâata mahsus temettuatı fazlasından 68.046 kuruşun"* karşılanması hususunda, Ticaret ve Nâfia Nezâreti'ne tebligat yapılması istendiği hâlde, buna herhangi bir cevap verilmediği için arz edilen eksiklikler sebebiyle birtakım zorlukların yaşandığı görülmektedir. Vilayet tarafından da bu gecikmeler kendilerine *"te'kid ve iş'âr kılınmış"* ve inşaatın okulun tatil zamanına denk gelecek şekilde bir an önce başlatılması zorunluluğu tekraren vurgulanmıştır. Bu süreçte Orman ve Maadin ve Ziraat Nâzırının beklediği cevap[481], Ticaret ve Nâfia Nezâreti'nden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilmiştir. Burada, Ticaret Nezâreti'nce *"meblâğ-ı mezkûrun tahsisât dâhilinde tasarruf edilen akçeden tesviyesi"* uygun görülmüş ve Nisan 1907 itibarıyla masrafların karşılanması için gereken ödemenin de Ziraat Bankası'na havale edilmesi istenmiştir[482]. Nisan 1907'deki havale emrinden sonra, Şûrâ-yı Devlet'ten çıkan Mayıs 1907 tarihli kararda[483], yukarıda bahsedilen hususlar haricinde yapının münakasasının icra edilerek inşaata başlanmasının istendiği bilgisi geçmektedir. Devamında, *"Münakasası bi'l-icrâ inşaata başlattırılmak üzere"* gereken bütçenin *"tahsisât dâhilinde tasarruf edilen akçeden tesviyesi"* kararı onanmış, yazı bu şekliyle Sadâret'e gönderilmiştir. Nihayetinde, mevcut kararı Sadâret 18 Mayıs 1907'de Padişah'a sunmuş ve 6 Haziran 1907 tarihinde çıkan irade ile meselenin bürokratik kısmı tamamlanmıştır. Günümüzde Ziraat Okulu kompleksi içerisinde, ana okul binasının simetrik olarak arkasında kalan yapı, söz konusu bu irade neticesinde 1907-1910 yılları arasında planda görülen hâliyle inşa edilmiştir. Yapının daha sonra ortaya çıkabilecek keşif defterleri, inşaat komisyonu raporları, münakasa pusulaları gibi veri kaynaklarının çözümlenmesi ile de inşaat sürecine dair daha fazla bilgi elde edilebilecektir.

---

[477] BOA.ŞD.537.41.7 (Tarih: H.14 B 1324/M.3 Eylül 1906)

[478] Bahsedilen yazı, arşiv belgeleri içerisinde bulunamamıştır. Ancak, aşağıda görüleceği üzere bu tasnif içerisine alınmış olan Planın hazırlandığı Aralık 1904 tarihi dikkate alınırsa vilayet, ilgili talebini 1904 yılı sonu ya da 1905 başlarında merkeze iletmiş olmalıdır.

[479] Bu yazışma grubunda merkezden talep edilen ödenek miktarı 150 bin kuruş olup, bunun 100 bin'lik kısmının *"mektebin nâ-tamam aksâmıyla nevâkıs-ı sâiresinin* (tamamlanamayan kısımlar ile başka eksikliklerin) *ikmâli"* için, kalan 50 bin'lik kısmının da *"arazi bedeli olarak"* ayrıldığı görülmektedir. Belgede geçen tamamlanamayan kısımlar ile bazı eksikliklerin ne olduğu konusunda açıklama yoktur. Ancak *"Mekteb-i mezkûrun bazı aksâmıyla yatakhânesinin şâkirdâni isti'âya kâfi olmamasından dolayı altmış kişilik bir yatakhane ve münâsib bir hastahâne ve bir cami-i şerif ve elbise deposu vesaire inşâatı için 68.046 kuruşun sarfı iktizâ edeceği 'inde'l-keşf anlaşıldığından"* bahsedilen tutarın Okulun tatil zamanında inşaatına başlanmak üzere bir an evvel gereğinin yapılması istenmektedir. Geçen ifadelere bakılırsa, bu süreçte birtakım inşa faaliyetlerine önceden başlanmış ve daha sonra ortaya çıkan ihtiyaçlara göre ayrıca bir keşif yaptırılmış ve bu 68.046 kuruşluk ihtiyaç çıkarılmış olmalıdır. Nitekim belgeye göre bir *"keşf-i evvel defteriyle plan takdim"* edilmiştir.

[480] BOA.ŞD.537.41.1 (Tarih: H.17 M 1325/M.2 Mart 1907)

[481] BOA.ŞD.537.41.5 (Tarih: H.9 S1325/M.24 Mart 1907)

[482] BOA.ŞD.537.41.3. (Tarih: H.30 S 1325/M.4 Nisan 1907)

[483] BOA.İ.OM.12/15.1.1. (Tarih: H.28 Ra 1325/M.11 Mayıs 1907)

Bu tasnifteki yazışmalar arasında bulunan ancak burada değerlendirmesi sona bırakılan belge, dershane ve yatakhane binasına ait projedir (Şekil 4.14). *"Hüdâvendigâr Vilâyeti Nâfia Mühendisi"* İrfan tarafından hazırlanan Aralık 1904 tarihli proje[484], tespitlerini yaptığımız diğerlerine nazaran, muhtemelen acele ile ve özensiz bir şekilde hazırlanmış izlenimi vermektedir. Belge grubunda inşası talep edilen yapılar, *(60 kişilik bir yatakhâne..bir hastâne..bir de câmi ve elbise deposu vesâire)* plandaki inşa edilecek yapı olarak görülen *"Tedrisât dâiresiyle yatakhâne"*nin bünyesinde toplanmıştır. Bu yapı, kâgir ana binanın simetrik olarak arka tarafında, kuzey eksende bulunmaktadır (Res.4.77, 4.78). Bugün ayakta olmakla birlikte bakımsız ve kötü durumda bulunan yapının arka cephesinde, doğu-batı ekseninden kuzeye doğru uzanan iki katlı ilaveler dikkat çekmektedir ki, bu kısımlar yapıya sonradan eklenmiş olmalıdır (Res.4.78). Planda dikdörtgen bir şemaya sahip yapının zemin katında Kimyahane, Cami, Dershane ve tuvaletler, üst katında ise yatakhanelerin bulunduğu tahmin edilmektedir. Çünkü belgede yapının üst kat planı gösterilmemiştir. Belgelerde geçen *"münasib bir hastane"* de, ikinci katta uygun bir yere yerleştirilmiş olmalıdır. Yapının kütlesel görünüşüne bakıldığında ise ana bir dikdörtgen hacmin (cami ve dershaneleri kapsayan) iki yanına eklemlenmiş ana mekân ile de ilişkili olmayan dışardan erişime sahip (planda Kimyahane ve Helalar olarak gösterilen) birimler dikkat çeker. Bu birimlerin çatı bitişleri ana mekânınkinden daha alçak bir seviyededir. İki katlı olan bu eklemelerin üst katına dışardan bir merdivenle erişildiği[*] görülür. Simetrik bir plana sahip ana binada ise giriş aksındaki öne doğru çıkma yapan kütle hareketi dikkat çekicidir. Planda binaya, içinde üst kata erişimi sağlayan merdivenin de olduğu (Res.4.79) bir sofayla girildikten sonra, giriş aksının sağ ve soluna dizilmiş mekânları (solda bir dershane ile cami/mescid odası ve sağda iki dershane odası) görmekteyiz. Pencereleri kemerli olarak tasarlanan yapının çizimdeki ifadesi oldukça yalındır. Son olarak, mevcut yemekhane binasının önüne yapılacak olan sundurma da planda ve kesitte gösterilmiştir. Planda görülen yemekhane binasının yerinde bugün iki katlı bir derslik bulunmaktadır.

Buraya kadar olan yazışmaları özetleyecek olursak; Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği'nin ilk inşasına, bin kuruş maaşla İstanbul'dan Hüseyin Hüsnü isimli bir memur görevlendirilmiştir. Daha sonra Okulun *"ikmal-i nevâkısı"* ve *"düyûnâtın tesviyesi için",* yani eksikliklerinin tamamlanması ve borçlarının karşılanması amacıyla Ziraat Fenni Heyeti Müdürü Aram Efendi'nin tespitleri ve raporu neticesinde 1892'de *Oseb Kalfa* keşif için görevlendirilmiştir. *Oseb Kalfa* ile başlayan yapım işleri süreci, Dersaadet kalfalarından *inşaat müteahhidi Bedros Kalfa* eliyle yürütülmüş, onun vefatı ile de inşaat komisyonunun onayıyla mevcut inşaat, *Üçüncü Dâire-i Belediye Mühendisi* olan oğlu *Kasbar* tarafından tamamlanmıştır. Daha sonra tekrar ortaya çıkan eksikliklerin tamamlanması için, bu defa *Vilayet Sermühendis vekili Şefik, Dâire-i Belediye Kalfası Pandalaki ve Bursa ebniye kalfalarından Atanas ve Avenik kalfalar* tarafından keşifler yapılmış ve yapım işleri sürdürülmüştür. Yeniden düzenlenen keşif defterleri ışığında yapım işlerinin, hesapların ve inşa/ikmal edilecek yapı ve ihtiyaçların birkaç kez revize edilmesi ile ancak aradan geçen yedi yıldan sonra, 1899 sonlarında neticelendirilebilmiştir. Belgelerde izi sürülebildiği ölçüde gözlenen gelişmeler ışığında, yapıya 1907-1910 tarihleri arasında bugün de ayakta olan derslik ve yatakhane binası ilave edilmiştir. Vilayet Nâfia Mühendisi İrfan tarafından 1904'te planı hazırlanan bu yapının

[484] BOA.ŞD.537.41.9 (Tarih: R.12 Kanunuevvel 1320/M.24 Aralık 1904)

[*] Bugünkü yapıda dışarıdan erişimi sağlayan bu merdivenler bulunmamaktadır.

haricinde, yapı kompleksine yapılan ilave inşaatlar ya da onarımlar ile ilgili arşiv belgelerinde başka herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yapı, günümüzde Ziraat Okulu olarak hizmet vermeye devam etmektedir (Res.4.72, 4.73, 4.74, 4.75).

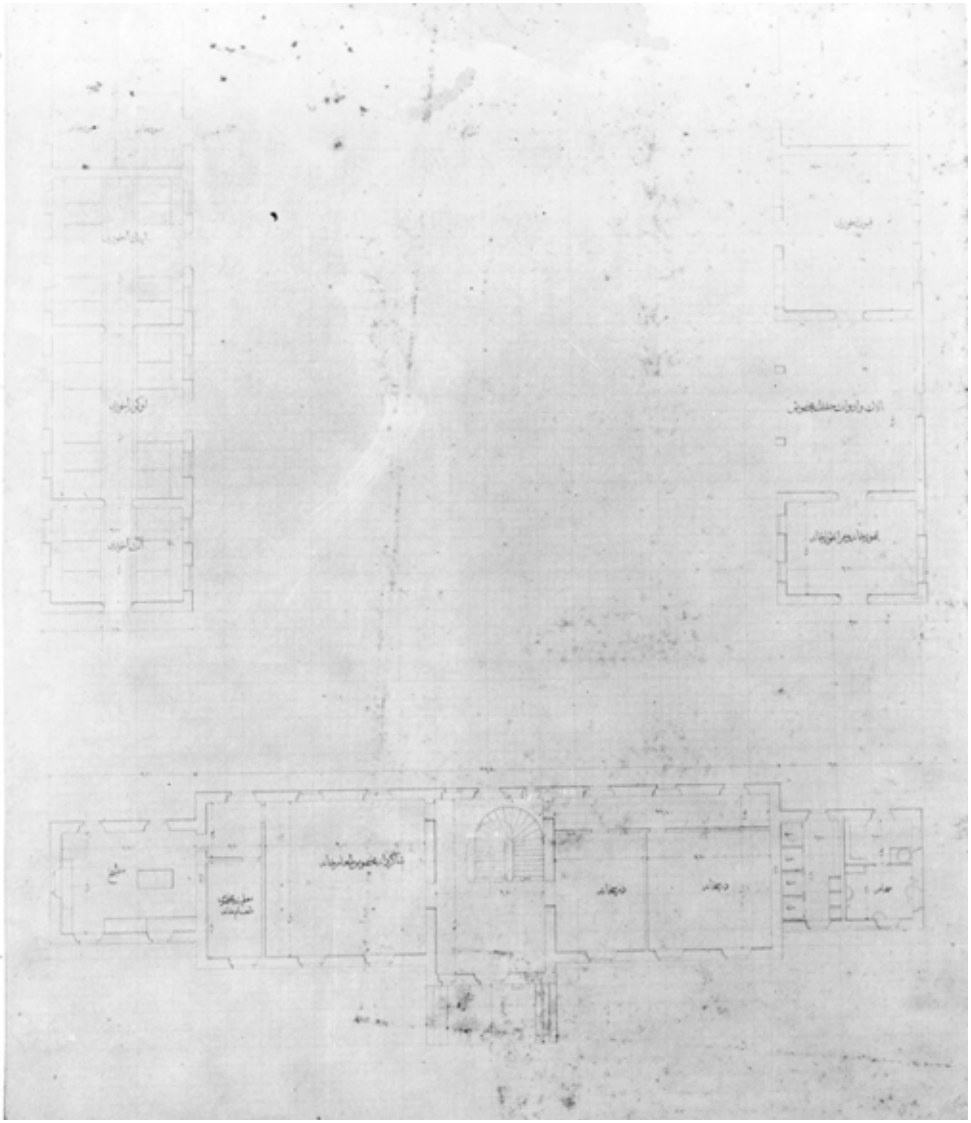

Şekil 4.11. Ziraat Mektebi Ana Bina Giriş Kat ve Arkasındaki Yapıların Vaziyet Planı, 1308/1891. (Kaynak: İÜNEK-90852/29)

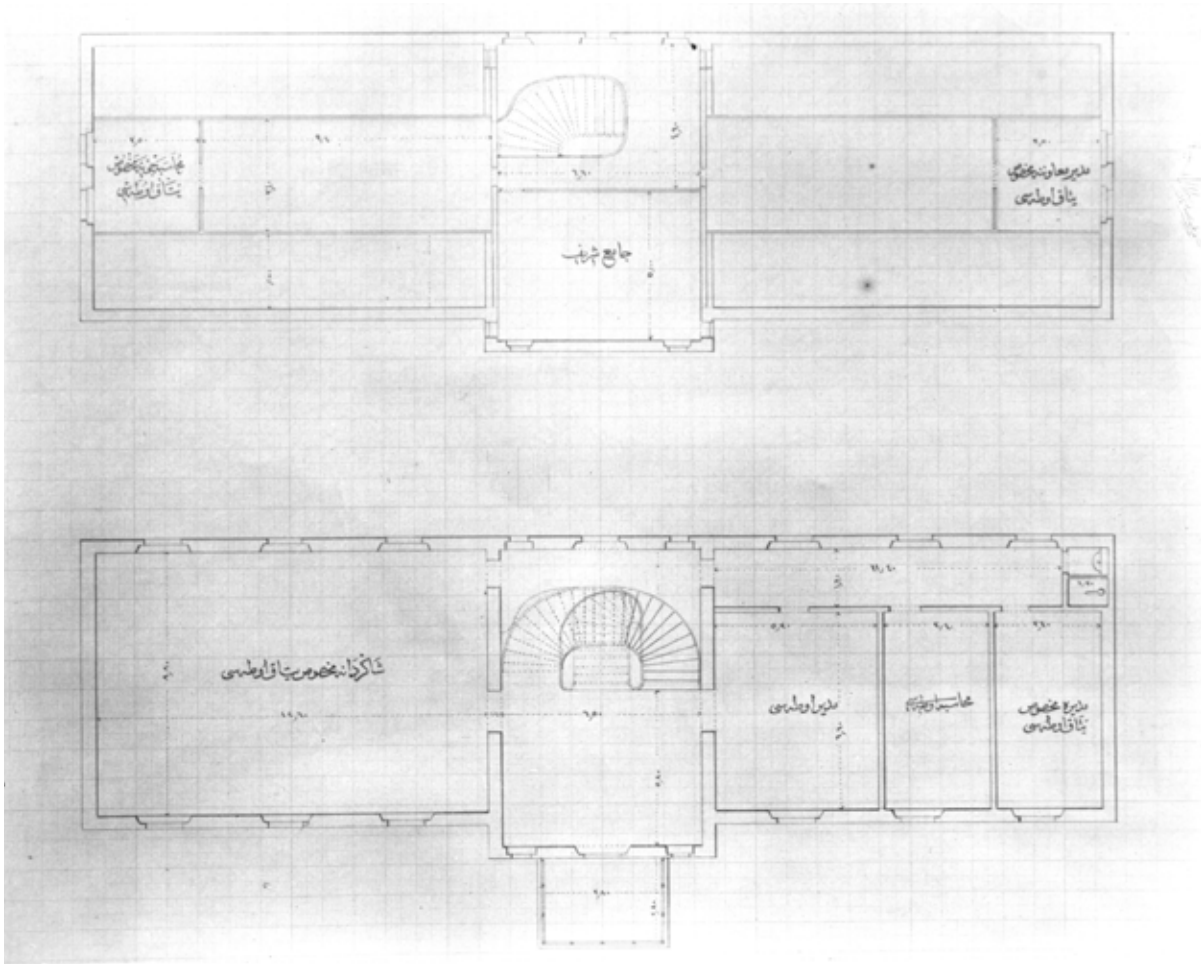

Şekil 4.12. Ziraat Mektebi Ana Binası Birinci Kat ile Çatı Katı, 1308/1891. (Kaynak: İÜNEK-90852/30)

Şekil 4.13. Hamidiye Ziraat Mektebi Binası. (Kaynak: *Bursa*, 23 Ş 1308/3 Nisan 1891, No:19, s.3).

Resim 4.67. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Güney Cephesi. (Kaynak: İÜNEK-90852/28, Tarih: 1308/ 1891)

Resim 4.68. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Kuzeybatı Cephesi. (Kaynak: Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No: 139)

Resim 4.69. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Güney Giriş Kapısı ve Üzerindeki Kitabesi, 1308/1891.
(Kaynak: İÜNEK-90852/27)

Resim 4.70. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Bina Girişi. Özgün Kitabenin Üzerine Konulan Mermer İsimlik ve En Üstte, Kaldırılan Armanın Yeri. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.71. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Bina Girişinde Özgün Kitabenin Üzerine Konulan Mermer Kitabe. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.72. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Binası Güneye Bakan Girişin Sağ Cephesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.73. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Binanın Güneye Bakan Girişin Sol Cephesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.74 ve 4.75. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Binanın Giriş ve İkinci Kat Merdivenleri. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.76. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Özel Üretim *"Mektebe Mahsus"* Damgalı Tuğla Örneği. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.77. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane ve Yatakhane Binası Güney Cephesi.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.78. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane ve Yatakhane Binası Kuzey Cephesi.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.79. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane ve Yatakhane Binası
Güney Girişi Merdivenleri. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2018)

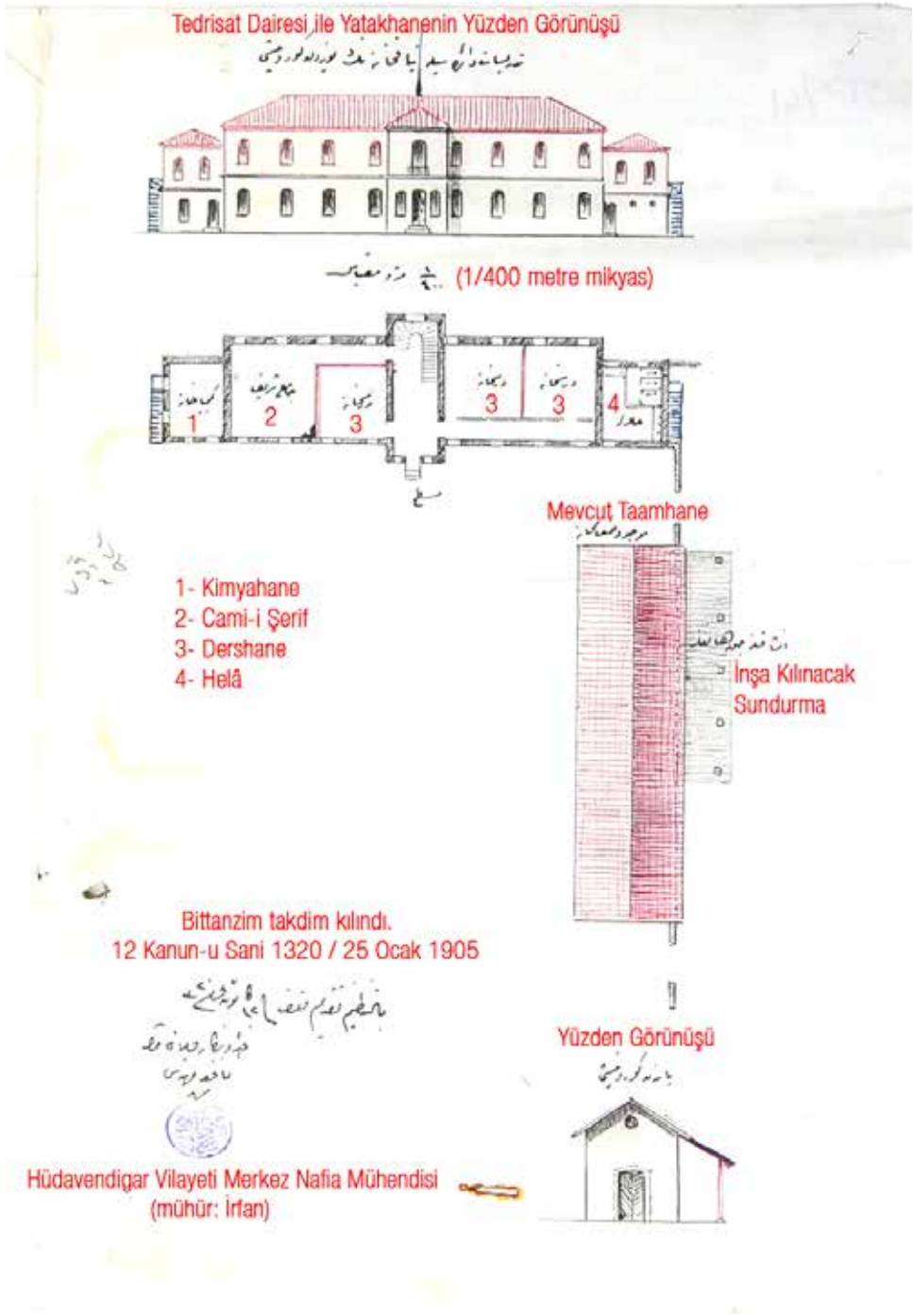

Şekil 4.14. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane ve Yatakhanenin 1904 Tarihli Plan-Kesit-Krokisi. (Kaynak: BOA.ŞD.537/41.9)

4.1.1.10. Mekteb-i İdâdi-i Mülki/Bursa Sultanisi/Erkek Lisesi

1885 yılında yirmi iki vilayette idâdi mekteplerinin kurulmaya başlanmasıyla, büyük vilayet merkezlerinde idâdi binalarının yapımı hız kazanmıştır[485]. 19. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde, II. Abdülhamid döneminde okul inşaatları hususunda Sadrazam Said Paşa'nın büyük gayretleri olmuştur. Said Paşa yapılacak bu tarz binalar için *"Usul-u mimarî-i millimizi ihya etmeğe gönül arzu eder amma, o yolda inşaat için mütehassisîn mefkut olduktan başka bunların vücudu farz olunsa bile inşaat tekellüfata muhtaç idi"*[486] diyerek, inşası düşünülen binaların mimari karakterlerinin milli olmasını istemiş, bu alanda ihtisas sahibi, yetişmiş ve tecrübesi olan kadroların olmamasından yakınmıştır. Said Paşa dile getirdiği sorunları çözmek adına, *"mekteplerin resimlerini, planlarını Avrupa'dan getirtmeye mecburiyet"* duyulması neticesinde, *"Paris sefiri Esat Paşa'dan muhtelif mektep resim ve planlarını"* getirterek bunları Maarif Nezâreti'nde çoğalttırıp vilayetlere göndermiştir. Nihayetinde *"vücuda gelen mekatib-i idâdîyenin eşkal ve taksimatı Paris mekteplerininkine mutabık"* olmuştur[487]. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı coğrafyasındaki kamu binalarının gerek cephe gerekse plan ve kitle kuruluşlarındaki egemen devlet mimarisi, Avrupai tarzda standart biçimler yoluyla yaygınlaşmıştır[488]. Bu bağlamda, Osmanlı coğrafyasında Avrupai tarzdaki idâdi binalarının ilklerinden sayılan Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi, 19. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilecektir. Bursa'da ilk Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi, R.22 Temmuz 1301/ M.3 Ağustos 1885 tarihinde[489] Bursa'nın Velişemseddin Mahallesi'nde (Hrt.4.19), okulun bugünkü yerinde bulunan Akif Paşa Konağı'nda iki sınıf hâlinde hizmet vermeye başlamıştır[490]. Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış böylesi büyük bir merkezde, bu okulun iki sınıfla ihtiyaçlara cevap veremeyeceği öngörüldüğünden, Avrupai tarzda mimari karaktere sahip ve çağdaş eğitim verebilecek nitelikte bir okulun kuruluş çalışmalarına başlanmıştır. Yapılan hazırlıklar doğrultusunda 1886'da mektep binası ilkin üç katlı olarak planlanmış, ancak 1887'de depreme uygun bir biçimde inşası istenen binanın yüksek çıkan keşif bedeli, *587.706 kuruşa*, kat sayısı da iki kat olacak şekilde revize edilmiştir[491]. 6 Aralık 1887'de çıkan irade ile de inşaat izni alınmıştır[492]. 1888'de ana binanın temel atma merasimi yapılmıştır[493]. Dönemin Bursa Valisi

---

485 Kepecioğlu, "Lise", **Kütük**, Cilt: 3, s.78; Burcu Özgüven, "İdâdi Binaları", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 82, Yıl: 1990, s.44-47.

486 Said Paşa, **Hatırât-I**, İstanbul 1328, s.156.

487 **A.g.e.**, a.y.

488 Özgüven, "a.g.m.", s.45.

489 **1324 Bursa Salnamesi**, s.588; **1325 Bursa Salnamesi**, s.329; H.1302 "tesis" tarihi olarak: **1310 Bursa Salnamesi**, s.30. Okulun kuruluş tarihi resmi salnamede açıkça belirtilmişse de, Kâzım Baykal 1884 tarihini vermiştir. Bu tür tarih kaymaları tarih çevirmelerinden kaynaklanmış olmalıdır, bkz.: Baykal, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, 1976, s.38.

490 Atilla Çetin, "Bursa'da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdâdisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi", **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı**, Cilt: 3/II, Ankara:2002, s.786. Bina yapımı için Akif Paşa Konağı ve arsası satın alınır, bkz.: BOA.MV.46.63.1.2 (Tarih: H.28 Z 1306/M.25 Ağustos 1889) *1934 Bursa Yıllığı*'nda okulun aynı mahallede, ancak Aklıevvelzade Necip Bey Konağı'nda açıldığı belirtilmektedir, bkz.: **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 1, s.391.

491 BOA.İ.MMS.94.3995.1.1 (Tarih: H.19 Ra 1305/M.5 Aralık 1887)

492 BOA.İ.MMS.94.3995.3.1 (Tarih: H.20 Ra 1305/M.6 Aralık 1887)

493 **Bursa Ansiklopedisi**, 2002, a.y.; Kepecioğlu, eserinde binanın temel inşaatının atılıp bir müddet öylece kaldığını belirtir ancak tarih vermez, bkz.: Kepecioğlu, "Lise", **a.g.e.**, Cilt: 3, s.78.

Mahmut Celalettin Paşa (gör: Şubat 1889-Ağustos 1891[494]) okul inşaatının tamamlanması için büyük çaba sarfetmiş ancak, bina inşaatı tamamlanmadan önce Bursa'daki görevinden ayrılmıştır[495]. Okul binasının kendi döneminde bitirilip hizmete açılmasını çok istemiş olmalı ki, Mahmut Celalettin Paşa inşaat devam ederken okul binası için tarih bile düşmüş, ancak tarih düşülen kitabe, onun görevden ayrılması nedeniyle yerine konmamıştır[496]. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi inşaatı 1892 yılında, dönemin Bursa Valisi olan Ahmet Münir Paşa (gör.20 Eylül 1891-1896[497]) zamanında tamamlanıp, hizmete açılmıştır[498] (Res.4.80[499] , 4.81, 4.82, 4.83). Asıl binanın mimari birimi olan laboratuvar[500], yatakhane, yemekhane, teneffüshane bölümleri[501] 1903-1906 yılları arasında, 1900'de yapımına başlanan hamam ise 1911 senesinde tamamlanmıştır[502]. Bu tarihten sonra bina ve müştemilatına herhangi bir ilave

---

494 Necip Aksop, "Mahmut Celalettin Paşa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı: 61, Bursa 1943, s.44; Kepecioğlu, "Vali", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.220.

495 Hasan Turyan, "Bursa Erkek Lisesi", **Bursa Araştırmaları**, Sayı: 13, Yaz 2006, s.46-47.

496 *"Celâl itmamına vali iken nazm eyledi tarih, bu âli mektebi Abdülhamid Han kıldı nevbünyad"* (bu yüce mektebi Abdülhamid Han yaptırdı, tamamlandığında vali Celâl tarih düştü 1308": H. Turyan, a.y.; **Nilüfer**, No: 52, H.1308/M.1891-1892, s.627. Mahmut Celalettin Paşa'nın tarih düştüğü kitabenin Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi'nde olduğuna dair bkz.: Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.89.

497 Kepecioğlu, "Vali", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.220.

498 Taranan yayınlarda Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi ana binası inşaatının tamamlanma ve okulun resmi açılış tarihi konusunda farklı tarihler verildiği görülmüştür. Bu hususta kaynağı belirsiz olarak Kepecioğlu 26 Kanunisani 1891 tarihini verir, bkz.: Kepecioğlu, "Lise", a.y.; *Bursa Ansiklopedisi*'nde ise tarihi binanın temelinin 1888 yılında atıldığı ve 1897'de tamamlandığı belirtilir ve 1897 tarihi için kaynak verilmez, bkz.: **a.g.e.**, a.y. Kaplanoğlu ise Vali Mahmut Celalettin Paşa'nın görevden ayrılması sonrası, yerine gelen Vali Ahmet Münir Paşa zamanında 1893'te bugünkü tarihi binanın tamamlandığını belirtir, bkz.: Kaplanoğlu, **a.g.e.**, a.y.; *1312 Bursa Salnamesi*'nde *"..bir tarz-ı zilnişîn ve mükemmelede olarak müceddeden inşâ olunan Bursa mekteb-i idâdî-i mülkîsinin resm-i küşâdı icrâ edilmiştir"* denilmektedir, bkz.: **a.g.e.**, s.350; Ancak aşağıda görüleceği üzere belgede geçen Ağustos 1892 tarihi dikkate alınırsa Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi 1892 başlarında tamamlanıp açılmış ve eğitime başlamış ancak resmi açılış töreni 1893 yılında yapılmış olmalıdır. Bursa Vilayet Meclisi H.9 M 1310/ M.3 Ağustos 1892 tarihinde merkeze bir yazı göndermiştir. Yazıda belirtilen okulun yatılıya çevrilmesi, ana binasının artık kullanılmaya başladığını göstermektedir, bkz.: BOA.MF.MKT.161.69 (Tarih: H.9 Ş 1310/M.26 Şubat 1893)

499 Laurent, bu fotoğrafı 1880 öncesi olarak göstermiştir. Oysa okulun inşaatı 1888'de temel atılarak başlamıştır. Fotoğrafta okul inşa edilmiş olarak görüldüğü için fotoğraf 1890'lara ait olmalıdır, bkz.: "Ottoman Powerand Westernization: The Architecture and Urban Development of Nineteenth and Early Twentieth Century Bursa", *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu 5*, Paris 1994, s.199-232. https://www.persee.fr/doc/anatm_1297-8094_1994_num_5_1_931 Erişim Tarihi: 24.11.2019. Metinde: "Illustration 2", s.203.

500 Laboratuvar birimi, ana binanın içindedir, bkz.: Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.85, Pafta.5 no.115.

501 Baykal, ana binanın batısındaki yemekhane ve yatakhane binalarının 1903'te yapıldığını belirtir, bkz.: **a.g.e.**, a.y.

502 Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.88-89; Turyan, a.y.; O.Çetin-M. Hızlı, "Bursa Mekteb-i Sultanisi (Bursa Erkek Lisesi) ve Şeref Defteri", **U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 8, Cilt: 8, 1999, s.77; Arşivdeki bir belgede geçen ifadeler, inşası başlatılan yapılar için net değilse de *"devâir"* ifadesinden bu yapıların kastedilmesi muhtemeldir. Belgeye göre; *"316 senesinde Burûsa Mekteb-i İdâdisi binasına ilave edilmek üzere inşâsına başlanılub nâ-tamam kalan devâir ile hamamın ikmâl-i inşâsı zımnında"* ifadelerinden en azından hamamın inşaatının o tarihte başladığı tespit edilmiş olmaktadır. Söz konusu birimler hamam hariç, 1905'te çıkan harcama iznini müteakip 1906 yılı içerisinde tamamlanmıştır. İlgili belge için bkz.: BOA.MF.MKT.1021.25.8.1 (Tarih: 3 Teşrinisani 1323/M.16 Kasım 1907) Ayrıca *Bursa Ansiklopedisi* hamamın tamamlanma tarihini 1908 olarak verir, bkz.: **a.g.e.**, a.y. Atilla Çetin de hamamla ilgili o tarihlerde tespit edilemediği anlaşılan belgeler haricinde 1909 tarihli belgelere dayanarak (BOA. ŞD.225.23 (Tarih: H.2 B 1327/M.20 Temmuz 1909) hamam inşaatının 1908'de başladığını belirtmiştir, ancak aşağıda görüleceği üzere bu tarihlendirme söz konusu değildir, bkz.: Atilla Çetin, "a.g.m.", s.787.

yapılmayan okul, 1910-11 ders yılında Mektebi Sultani ve 1923-24 ders yılında da Lise unvanını almıştır[503] (Hrt.4.20). Günümüzde tarihi bina, halen Bursa Erkek Lisesi olarak hizmet vermektedir (Res.4.85, 4.86, 4.87, 4.88).

Geniş bir avlu etrafında çevrili ana binadan oluşan Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi binası, kareye yakın dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Res.4.84). Bodrum katı olmayan yapının kuzey ve güney cephesinde iki girişi yer almakta; bunlardan güney cephedeki giriş zeminle aynı seviyeye sahipken, kuzey cephesindeki girişe dört basamaklı merdiven ile erişim sağlanmaktadır. Kuzey cephedeki girişin üstünde, dört sütun üzerinde taşınan ikinci kat balkonu mevcuttur. Güney cephedeki balkon ise iki sütun üzerine yükselmiştir. Zemin kat ve birinci katta on bir oda mevcut olup burada kütüphane, derslikler, laboratuvar, idari birimler oluşturulmuştur. 35.05m. X 43.95 m. boyutlarındaki yapının orta kısmında büyükçe bir aydınlık mekânı oluşturulmuştur. Kat ve saçak silmeleri, giriş cepheleri ve pencere düzenlenişleri ile yapı Neoklasik bir görünüm arz eder. Tamamlanmasına yakın bir hâlini gösteren fotoğrafta görülen kuzey cephesi girişinde henüz sütunlar ve balkon yapılmamıştır (Res.4.82). Bu kısım yapıya daha sonra eklenmiştir (Res.4.86).

1888 tarihinde temeli atılan yeni binaya dair Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan belgeler, okul arazisinde yapılacak binaların inşa sürecinin bazı detaylarını izleme imkânı sağlamaktadır. Bunun için tarihsel sıraya göre incelenen/açıklanan belgelere bakmak yeterli olacaktır. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi inşaatlarına dair bu çalışma kapsamında ele alınan ilk belge[504] 13 Nisan 1886 tarihlidir. Konak binasında hizmet veren okulun müdürü Mahmut Bey'in, Maarif Nâzırına hitapla gönderdiği yazışmadaki ifadeleri, Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi'nin inşa sürecine dair birtakım veriler sunmaktadır. Mahmut Bey'e göre, *"Mekteb-i Mülkiye İdâdîsi iki seneden beri bir eski konak*[505] *derûnunda zarûri bulunmaktadır". "Mektebin keşif ve resmi vâli-i sâbık devletlü paşa hazretleri tarafından takdim buyrulmuş ise de emr-i inşâsı henüz şeref zuhûr etmemiştir. Eğerçi şimdi gelse ve i'mâline mübâşeret olsa dahi itmâmı lâ-akl bir seneye mütevâkıf"* olacaktır. Kısaca, o tarihlerde hazırlıklara başlanarak, yapılacak binanın keşif defteri ve resmi, onaya gönderilmiş ancak inşasına dair henüz bir izin çıkmamıştır. Müdür Mahmut Bey'e göre, gerekli izin o gün itibarıyla çıkmış olsa dahi, yapının tamamlanması bir seneyi bulacaktır. Bu ifadelerden hareketle, eski bir konak binası içinde iki seneden beri hizmet veren okul için, yeni binasının inşasına yönelik ilk keşif ve resminin 1885 sonları-1886 yılı başlarında hazırlanmış olduğu düşünülebilir. Teknik hazırlıkların tamamlanmasının ardından uzunca bir süre geçmiş olmalıdır ki, Müdür Mahmut Bey yeni bina inşası için gereken emrin bir an önce gönderilmesini istemiştir. Ayrıca okul müdürü Mahmut Bey'in bahsettiği keşif ve resim, aşağıda görüleceği üzere ilkin 3 katlı olarak tasarlanan yapıya ait olmalıdır. Okul müdürü Mahmut Bey'in talebini içeren yazışmadan bir yıl sonra, Mayıs 1887 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp karara bağlanan mesele, yapının keşif bedelinin düşürülmesi ile ilgilidir. Belgeye göre[506]; yapılacak mekteb-i idâdi inşasının keşif bedeli 703.600 küsur kuruştur. Mektebin keşif defteri ile resmi daha önce [Bursa'dan] gönderilmiş ve Maarif Nezâreti'nin H. 4 Şaban 1304/M. 28 Nisan 1887 tarihli tezkiresi ile gereğinin yapılması isten-

[503] Çetin-Hızlı, "a.g.m.", a.y.; a.mlf., **Bursa Erkek Lisesi,** s.8; **Bursa Ansiklopedisi**, a.y.
[504] BOA.MF.MKT.94.99.1.1 (Tarih: R.1 Nisan 1302/M.13 Nisan 1886)
[505] Akif Paşa Konağı.
[506] BOA.MV.20.49.1.2 (Tarih: H.6 R 1304/M.29 Mayıs 1887)

mişti. Yapılan inceleme neticesinde Meclisi Vükelâ kararına göre ise *"Mekteb-i mezbûrun inşâsı içün sarfına me'zûniyet istenilen akçe istiksâr olmağla* (çok görülme) *mekteb-i idâdînin daha az masrafla vücûda getirilmesi"*, yani inşaat için harcanmak istenen bedelin yüksek görülmesi nedeniyle azaltılmaya çalışılarak, daha az bir harcamayla mektebin inşa edilmesi talebinin Nezâret'e bildirilmesi karara bağlanmıştır[507]. Böylelikle yapıya dair ilk keşfin bedeli olan 703.600 küsur kuruşluk miktar revize edilmek üzere, *"evrâk-ı melfûfe i'âde ve irsâl kılınmış"*[508], yani keşif defteri ve plan Bursa'ya iade edilmiştir. Ancak bu iade bilgisini içeren belge üzerinde bulunan bir diğer yazıda, Bursa'da yapılacak inşaat ile dönemin diğer vilayetlerinde inşa edilen idâdi mekteplerinin fiyat karşılaştırması dikkat çekmektedir. Öyle ki, Nâzır muavini imzalı yazıda geçen ifadelere göre *"mezkûr mektebin ebniyesi 2030 zira'-ı atik olub, lede'l-hesâb* (hesap gereği) *arşını takriben 3 liraya yapılacağı ve böyle üç kat kârgir binânın bu fiyat ile inşâsı mu'tedil olub hattâ Selânik ve Haleb ve diğer ba'zı vilâyetlerde yapılan idâdî mekteblerinin arşını 5-6 lira masrafla vücûda geldiği ve maamafih* (bununla birlikte) *buraca ba'zı erbâb-ı vukûfdan dahi bi'l-suâl* (buradaki bazı bilirkişilere de sorularak) *bu mikdardan daha aşağı masrafla inşâsı kâbil olamayacağı tahkik kılınmış olmakla"*[509] bu şekilde inşasına Sadâret'ten izin verilmesi istenmektedir. Metinde geçtiği üzere, ilkin üç kat üzerinden projelendirilip keşif bedeli çıkartılan binanın kabaca metrekare hesabı, o dönemin Selanik, Halep ve diğer vilayetlerindeki idâdi binası inşaatlarına göre neredeyse yarı fiyatına karşılık gelmektedir. Dolayısıyla bilirkişilere de sorularak ulaşılan sonuca göre üç katlı kâgir binanın bu fiyatla inşası gayet makuldür ve daha aşağıya bir fiyatla inşası mümkün değildir.

Aynı tarihlerde Bursa idaresine, yapılması düşünülen binanın inşa ölçütü sayılabilecek bir tavsiyede bulunulması kararlaştırılmıştır. Bu tavsiye, Bursa'nın mimari altyapısına pek çok kez büyük zararlar veren depremlerle ilgilidir. Meclis-i Vâlâ'dan çıkan bu tavsiye kararına göre; *"Burûsanın ahvâl-i tabi'iyye-i ârıziyesi hükmünce"* yani coğrafi sorunları/özellikleri[510] gereğince buralarda çokça sarsıntı meydana geldiğinden, *"Burûsada yapılacak bu misillü emâkinin icâbât-ı mevkiyeye göre inşâsı lüzûmu"* vardır. Kısacası yapılması düşünülen bu gibi binaların, mevkilerinin şartlarına göre inşa edilmeleri gerekmektedir. Bu nedenle bahsedilen *"mektebin üst katından sarf-ı nazarla iki kat olmak ve ahvâl-i mahalliye nazar-ı i'tibâra alınmak üzere inşâsı münâsib"* görülmüş, buna göre de *"yeniden keşfinin icrâsıyla defterinin celb ve irsâli"*, yani üçüncü katından vazgeçilip iki katlı olarak keşfinin yeniden yapılması ve keşif defterinin gönderilmesi istenmiştir[511]. Buradan çıkan sonuç, yapının 1885 sonları-1886 başlarında yapıldığı düşünülen ilk keşfinde binanın üç katlı olarak tasarlandığı ve bu

---

507 BOA.MV.20.49.1.2 (Tarih: H.6 R 1304/M.29 Mayıs 1887)

508 BOA.İ.MMS.94.3995.2.1 (Tarih: H.13 R 1304/M.5 Haziran 1887) Bu tasnif içindeki tarihsel sıralamada ilk sırayı alan bu belge üzerinde 4 ayrı tarihli yazışma mevcuttur. Metin içerisindeki bilgiler de bu tarihsel sıraya uygun olarak verilmiş, inşa süreci bu duruma uygun anlatılmaya çalışılmıştır.

509 BOA.İ.MMS.94.3995.2.1 (Tarih: H.13 L 1304/M.5 Temmuz 1887) Bu tasnif içindeki tarihsel sıralamada ilk sırayı alan bu belge üzerindeki ikinci yazıda, muhtemelen Nezâret'ten fiyat araştırması yapılması istenmiş, konu bilirkişilere sorularak ve diğer vilayetlerdeki inşaat masrafları hesaplanarak üç katlı kagir bir yapının bu fiyatının makul olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak daha sonra aşağıda görüleceği üzere, yapılan son keşifle iki kat üzerinden planlanan yapının keşif bedeli de, doğal olarak daha düşük çıkacaktır.

510 Metinde vurgulanan nokta, bölgenin depremselliğidir.

511 BOA.MV.21.79.1.2 (Tarih: H.26 L 1304/M.18 Temmuz 1887) ve BOA.A.MKT.MHM.494.24.1.1 (Tarih: H.26 L 1304/M.18 Temmuz 1887)

tavsiye gereği, daha sonra yapılan ikinci keşifle de yapının iki kata düşürüldüğüdür. Bu revizyonun temel nedeni, Bursa'da bu tarihlerden sonraki yapı üretimlerini, kentin depremselliğini de dikkate alarak bu doğrultuda devam ettirmektir.

Temmuz 1887'de merkezce talep edilen yeni keşif ve resimler birkaç ay içerisinde tekrar hazırlanmış, kâgir ve iki katlı olarak tasarlanıp teknik hazırlıkları tamamlanan mekteb-i idâdinin inşasına ruhsat verilmesi için Ekim 1887'de Sadâret'ten izin istenmiştir[512]. Kasım 1887'de, yukarıdaki yazışmalarda geçtiği üzere binanın plan ve projelerinin revize edilmesi meselesi ile ilgili vilayetle yapılan yazışmalar sonuçlandırılmıştır. Buna göre; yapının kararlaştırılan son hâli ile *"iki kat ve nim kârgir* (yarısı kâgir) *olarak 300 nefer talebe"* kapasitesine sahip olduğu görülmektedir. İki katlı bu yapının *"inşâsı 587.706 kuruş 13 pâre sarfıyla vücûda geleceği, yeniden icrâ-yı keşf ile anlaşılmış ve müceddeden tanzim edilen keşif defteriyle resmi gönderilmiştir."* Yapının yeni keşif bedeli makul düzeyde ve resmi de istenilen biçimdedir. Netice itibarıyla Sadrazamdan *"meblağ-ı mezbûrun sarfıyla heman inşâsına müsâade edilmesi"*[513] istenmiştir. Hemen sonrasında Bakanlar Kurulu kararı[514] ile de Padişah'ın onayına sunulmuş ve çıkan irade ile inşaata izin verilmiştir. 1888 yılında Konak arsası üzerine yeni bina inşaatının temeli böylelikle atılmıştır[516]. Okulun ileride daha da genişleyeceği öngörülerek inşaatın yanındaki 1200 zira' arsa, 1889 yılı yaz aylarında çıkan irade ile okul için 12.000 kuruş karşılığında satın alınmıştır[517]. 1891 yılı başında, inşası devam eden yapıda birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Merkezden bu konuda Bursa maarif müdürlüğüne ihtarlar yapıldığı, ancak bunlara cevap verilmediği görülmektedir. Yapımı devam eden binadaki sorunların kaynağı, *"mektebin alt kat pencerelerinin arkasında bulunan toprak kaldırttırılarak, üst kat pencerelerine tatbiken yaptırılması lazım gelir iken, zemin hizâsında gayet ufak olarak"* yapılmasıdır. Belgenin devamında da *"mekteb-i mezbûr için bunca masraf ihtiyâr edildiği halde yine böyle mahzurdan sâlim olmayacak surette bina ve inşâsına"* dair uyarılar yapılmakta ve bunlara cevap verilmemesinin nedeni sorgulanmaktadır[518]. Bu tasnifte başka herhangi bir belge bulunmadığından, yapının söz konusu sorunlarının ne olduğu ve yapının sonraki süreci henüz tespit edilememiştir. Kasım 1892 tarihli kısa bir belgenin verilerine bakılırsa, okulun ayrıca bazı ihtiyaçları için de bir keşif defteri düzenlendiği görülür. Ancak defteri inceleyen merkeze göre keşif defterinde eksik mühürler vardır ve acilen eksik mühürlerin tamamlanması gerekmektedir[519]. Bursa İl yönetimi bazı durumlarda merkezden habersiz birtakım harcamalar yaparak, mev-

---

512 BOA.MF.MKT.95.52 (Tarih: H.7 S 1305/M.25 Ekim 1887)

513 BOA.İ.MMS.94.3995.2.2 (Tarih: H.24 S 1305/M.11 Kasım 1887)

514 BOA.İ.MMS.94.3995.1.1 (Tarih: H.19 Ra 1305/M.5 Aralık 1887)

515 BOA.İ.MMS.94.3995.3.1 (Tarih: H.20 Ra 1305/M.6 Aralık 1887)

516 Çetin-Hızlı, "a.g.m.", a.y.; **Bursa Ansikopedisi**, a.y. Bazı yayınlarda yeni binanın temelinin 1886 tarihinde atıldığı belirtilmektedir, bkz.: Turyan, "a.g.m.", s.47; N. Gürsakal, "Zor Zamanlarda Açılan Lise", **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Erkek Lisesi**, s.33; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.325; Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.89. Oysa ilk olarak Akif Bey Konağı'nda hizmet veren okulun müdürü Mahmut Bey'in 1886 tarihli yazısıyla diğer belgelere göre ise, temel inşaatı 1888 yılında atılmıştır.

517 BOA.MV.46.63.1.2 (Tarih: H.28 Z 1306/M.25 Ağustos 1889); BOA.İ.DH.1153.90161.2.1 (İrade Tarihi: H.2 M 1307/M.29 Ağustos 1889)

518 BOA.MF.MKT.124.75.1.1 (Tarih: H.25 Ca 1308/M.6 Ocak 1891)

519 BOA.MF.MKT.153.120.1 (Tarih: H.20 R 1310/M.11 Kasım 1892) Burada bahsedilen keşif defteri de arşiv taramasında tespit edilememiştir.

cut yapım işlerini hızlandırmayı amaçlamıştır. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi özelinde bakıldığında buna sebep olan etkenler, vilayetin inşaat işlerini bahar ve yaz aylarında tamamlayabilme ve halkın talepleri nedeniyle ortaya çıkan yetersizlikleri okul kapasitesini artırmaya yönelik giderme isteğidir. Aşağıdaki belge bu duruma bir örnek teşkil eder. Şubat 1893 tarihli belgede geçen ifadelere göre[520]; Bursa İl İdare Meclisi, Okulun *"âhiren leyliye tahvilinden dolayı"*, yani sonradan yatılıya çevrilmesi nedeniyle *"mutfak vesaire ilave olunmak üzere sarfına lüzum görünen 170.125 kuruş 10 para"* tutarında bir bütçe için, merkeze H.9 M 1310/ M.3 Ağustos 1892 tarihli bir yazı göndermiştir. Tasnifte bulunmayan vilayetin bu yazısının merkezdeki değerlendirmesine göre, vilayet söz konusu inşaatı bitirmek için, merkezden *"bilâ-istîzân"* yani habersiz ve izinsiz olarak *"96.168 kuruş"* harcamıştır. Daha sonra, hem izinsiz harcanan paranın hesabının kapatılması hem de ilaveler için vilayetin talep ettiği 170.125 kuruş tutarındaki paranın (toplam 266.293 kuruş olarak) harcanmasına irade çıktığı belirtilmiştir. İzinsiz yapılan harcamayla inşaatın tamamlanmasından sonra, bu kez merkez hem *"kavâid-i tasarrufiyeye"* uyulması hem de *"keşfinin tecavüz ettirilmemesine i'tinâ"* gösterilmesine yani keşif bedelindeki tutarın asla aşılmamasına dikkat edilmesi hususunda vilayeti uyarmıştır. Bir uyarı da inşaatın bitiminde keşf-i sâni ve masraf miktarını gösteren defterlerin gönderilmesi konusunda yapılmıştır. İkinci uyarıdaki *"hitâm-ı inşâatda"* yani 'inşaatın bitiminde' ifadesi, ilave yapılan mutfak vesaire işlerini işaret ediyor olmalıdır, çünkü anlaşıldığı kadarıyla vilayet ana binanın inşaatını izinsiz yapılan *"96.168 kuruş"* ile tamamlamış olmalıdır ki, okul eğitime başlamış, sonra yatılı hâle getirilmiş ve sonra mutfak vesaire yapmak ihtiyacı doğmuştur.

Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi'nin ilk binasının yapımı tamamlandıktan sonra, 1893 tarihinde okul alanının yine genişletilmesi ihtiyacı ortaya çıkmış, bu amaçla Eylül 1893'te de etrafındaki on ev satın alınıp okul arazisine dahil edilmiştir[521]. Konuyla ilgili Hüdavendigâr vilayeti idare meclisinden Ekim 1893 tarihli çıkan yazışmadan; okulun inşaat komisyonu tarafından bir mazbata düzenlendiği ve komisyonca onaylı bir keşif defterinin de merkeze gönderildiği anlaşılmaktadır. Yazışmaya göre *"hitâm-ı inşaat ile resm-i küşâdı icrâ kılınmış olan mekteb-i idâdi-i mülki"*[522] gördüğü rağbet sonucunda yetersiz kalmaktadır. Bu yetersiz kapasitesi nedeniyle talepler geri çevrilmekte, bu durumu önlemek adına öğrenci sayısını artırmak amacıyla da ilave bir inşaat[523] yapılması istenmektedir. *"Tevsi'ân"* yapılacak bu inşaatın keşif bedeli 499.100 kuruş 32 para'dır. Bu miktarın da *"sinîn-i sâbıka* (daha önceki seneler) *maarif hassa i'ânesi tahsilâtından"* harcanması hususunda izin istenmektedir. Vilayetin bu talebi, ilgili kalemlerde incelendikten sonra, mali sıkıntılar nedeniyle geri çevrilmiş, *"şimdilik hâl-i hazırla idâre-i maslahat"* edilmesi istenmiştir[524]. Tasnifteki bir diğer belgede[525] de mektebin inşası için o güne kadar harcanan para konusunda bir rakam verilmiştir. Buna göre *"mekteb-i mezbûrun inşâatı için şimdiye kadar 853.293 kuruş kadar masraf"* edilmiştir. Kısaca, okul binasının 1888 yılında temeli atıldıktan sonra bina ve müştemilatına yönelik 1893 yılına kadar yapılan

[520] BOA.MF.MKT.161.69 (Tarih: H.9 Ş 1310/M.26 Şubat 1893)
[521] Kepecioğlu, "Lise", s.78.
[522] BOA.MF.MKT.188.30.1.1 (Tarih: H.20 Ra 1311/M.1 Ekim 1893)
[523] Belgelerde bu inşaatın ne olduğu hususunda bir bilgi yoktur. Derslik mi yoksa yatakhane kısımlarının mı kastedildiği henüz net değildir.
[524] BOA.MF.MKT.188.30.1.1 (Tarih: H.20 Ra 1311/M.1 Ekim 1893)
[525] BOA.MF.MKT.188.30.1.2 (Tarih: R.12 Teşrinisani 1309/M.24 Kasım 1893)

harcamaların neredeyse bir milyon kuruşa yaklaştığı görülmektedir[526]. Tamamlanıp hizmete açılmış olan Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi binasının, Şubat 1894'te okulun doğu tarafındaki bir evde çıkan yangın nedeniyle zarar gördüğü, arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Yangınla ilgili ilk belge tasnifinde Bursa maarif müdürünün durumu merkeze bildirdiği telgrafa[527] verilecek cevabın özetine göre yangın,[528] 1894'ün 11 Şubat gecesi meydana gelmiştir. Hemen işleme konan yazışmaya cevap olarak iki-üç bin kuruş kadar olduğu tahmin edilen zararın boyutu ve yangının nerelere zarar verdiği hakkında Bursa maarif müdürlüğünden bilgi ile gerekli tamiratın yapılabilmesi için keşif defterinin hazırlanmasını istemiştir[529]. Maarif müdürü Mart 1894 tarihli merkezin talebini R.7 Nisan 1310/M.19 Nisan 1894'te vilayete bildirilmiştir[530]. Vilayet bu talimat üzerine, dönemin *"dâire-i belediye kalfası"* Pandalaki tarafından Haziran 1894'te tamamlanan keşf-i evvel defterini, bu evrak ekinde 4 Ağustos 1894 itibarıyla Nezâret'e göndermiştir. Yangının etkisinin haricinde, okulun set duvarları da şiddetli rüzgârdan dolayı yıkılmış, bu kısmın masrafları da deftere işlenmiştir. Böylelikle vilayet gerekli tamirler için izin talebini iletmiştir.

Bursa Belediye kalfalarından Pandalaki'nin düzenlediği Haziran 1894 tarihli keşf-i evvel defterine göre[531] yangın nedeniyle yapılması gereken onarımlar için gerekli miktar 3.381 kuruş 4 para'dır. Defterdeki verilerden, okul binasının hangi kısımlarının yangından etkilediğine dair bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Buna göre *"sakıf", "helaların üzeri"* ve *"su mecrâsı"*, yangından etkilenip zarar görmüştür. Vilayetin yazısıyla birlikte gönderilen keşif defterinin gereğinin yapılması için ilk olarak defter, Ağustos sonu itibarıyla Maarif Nezâreti'nden Şehremaneti'ne incelenmesi amacıyla gönderilmiştir[532]. Bu arada Bursa Maarif Müdürü, 1 Ekim 1894 tarihinde Nezâret'e tekrar bir telgraf çekerek muhtemelen yaklaşan kış nedeniyle, sürecin hızlandırılmasını istemiştir[533]. Ağustos başında Bursa'dan gönderilen keşif defteri, ayın sonunda Nezâret'ten Şehremaneti'ne *"hendesehânece tedkik olunmak üzere"*[534] gönderilmişti. Buna karşın, *"me'zûniyet-i lâzımenin serian i'âtâsı mahallinden bu kere telgraf ile iş'âr ve isti'câl"* edilmesi, yani Bursa'nın gerekli izin için acele edilmesini istemesi nedeniyle Maarif Nezâreti bu kez Şehremaneti'ne *"henüz cevab vürûd etmediği"* gerekçesiyle bir an önce keşif defterinin raporunun kendilerine gönderilmesini istemiştir[535]. Bursa Maarif Müdürlüğü'nün beklediği

---

[526] Belgeyi ve bahsedilen harcama miktarını (12.706 kuruş farkla) teyit eder nitelikte başka bir bilgi de vali Ahmet Münir Paşa'ya atfedilen vilayet tamirat ve inşaat işlerinin yazıldığı defterde geçmektedir. Buna göre Ahmet Münir Paşa 1891-1893 yılı Kasım sonları aralığında yapılan tamirat ve inşaat işlerini sıralarken bu okul binası için *"Burûsada müceddeden inşâsına başlanmış olan tâm kârgir Mekteb-i İdâdi-i Mülkinin inşâât ve tefrişât ve tezyinâtı için 865.999 guruş sarfıyla pek muntazam bir sûretde ikmâl olunarak resm-i küşâdı icrâ"* ifadelerini kullanmıştır. Defter için bkz.: Bursa YEBEK, Katalog no: **GE-5432**, s.5a.

[527] BOA.MF.MKT.198.32.1.1 (Tarih: 31 Kanunusani 1309/M.12 Şubat 1894) Bu belge tasnifindeki telgrafta *"dün gece"* ibaresinden yangının 30 Kanunusani 1309/M.11 Şubat 1894 gecesinde meydana geldiği ortaya çıkmaktadır.

[528] BOA.MF.MKT.198.32.2.1 (Tarih: 28 Şubat 1309/M.12 Mart 1894)

[529] BOA.MF.MKT.198.32.2.1 (Tarih: 28 Şubat 1309/M.12 Mart 1894)

[530] BOA.MF.MKT.221.21.6.1 (Tarih: R.23 Temmuz 1310/M.4 Ağustos 1894)

[531] BOA.MF.MKT.221.21.5.1 (Tarih: R.18 Haziran 1310/M.30 Haziran 1894)

[532] BOA.MF.MKT.221.21.6.2 (Tarih: R.18 Ağustos 1310/M.30 Ağustos 1894)

[533] BOA.MF.MKT.221.21.3.1 (Tarih: R.19 Eylül 1310/M.1 Ekim 1894)

[534] BOA.MF.MKT.221.21.4.2 (Tarih: R.3 Teşrinievvel 1310/M.15 Ekim 1894)

[535] BOA.MF.MKT.221.21.4.2 (Tarih: R.3 Teşrinievvel 1310/M.15 Ekim 1894)

keşif defteri raporu[536] nihayet Şehremaneti Hendesehâne kaleminden Maarif Nezâreti'ne Kasım ayı başında gönderilmiştir[537]. Rapora göre[538] *"sîm mecîdî 20 kuruş hesabıyla 3381 kuruş yekünü hâvi bulunan keşf-i evvel defterinin mündericâtı"*, yani defter içeriği şöyledir: 500 adet Marsilya kiremidi ve 600 adet yerli kiremit, kırk adet suyolu künkü değişimi, 22 m³ mevcut taş ile duvar inşası ve 60 m. uzunluğunda set duvarı üzerine *"kaygan taşı"* döşenmesi. Bursa'dan gönderilen evrak arasında *"her ne kadar râyic-i mahallî defteri yok ise de tamirât-ı mahbusenin cüz'iyetine nazaran* (hesaplanan tamiratın az miktarda olması) *fiyat-ı mevzu'anın hadd-i i'tidâlde"* görüldüğü ve bunun da *"mühendis mümeyyizliğinden verilen mahfuz raporda*[539] *beyan"* edildiği bildirilmiştir.

1894 tarihinden sonra Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi binası ve müştemilatı ile ilgili kayda değer belge tespit edilememiştir. Ancak, 1898 tarihli bazı belgelerin çözümü neticesinde Şubat 1894 yangınından sonra, bina ve çevresinin onarımı için gereken 3381 kuruşluk onarımın halen yapılamadığı anlaşılmıştır. Aradan geçen dört yıl sonunda bu belgelerde[540], onarımlar için yapılacak ihale usullerinin vilayete sorulduğu görülmektedir. Vilayet'ten Maarif Nezâreti'ne gönderilen 26 Kasım 1898 tarihli yazıya göre[541]; Mekteb-i İdâdi'nin bazı yerleri tamire muhtaçtır. Sonradan okul etrafında açılan bir sokak nedeniyle de okul kapısının yeniden yapılması gerekecektir. Bu amaçla Bursa Belediye kalfası vasıtasıyla keşfi yaptırılmış ve keşif defteri hazırlanmıştır. Nâfia sermühendisliğine onaylatılan defter Nezâret'e gönderilmiştir[542]. Mevsimin kışa girmiş olması nedeniyle gerekli onarımların bu esnada tamir edilmesi gerekmektedir. Aksi hâlde onarımlar icra edilmezse üst kat tamamıyla akarak[543] ileride birçok masrafa sebep olacaktır. Keşif defterinde bahsedilen eksiklikler tamamlanmadan da yeni kapı açılamayacaktır. Bu da birtakım güvenlik sorunlarına yol açacaktır. Bu nedenle keşfi gereği *"tamirât için muktezi görünen* (gerekli onarımların yapılabilmesi için gereken) *3300 küsur kuruşun seri'ân sarfına me'zuniyet i'tâsı* (harcanmasına bir an önce izin verilmesi) *hususunun, lâzım gelenlere emr-u fermân buyrulması"*[544] istenmektedir. Lazım gelenlere ifadesi, o tarihlerde yoğun ama hantal ve yetişmiş personel eksikliğine bir atıfta bulunmasının ötesinde, aslında bürokratik işlemlerin başında olanların harekete geçirilmesi için bir çağrıdır. Tasnifteki bir diğer belge, 1893 sonlarındaki ilave inşaatlar için keşif bedeli olarak 499.100 kuruş 32 para tutarındaki harcama konusu ile ilgili olmalıdır. Yüksek miktardaki harcamalara yönelik prosedür daha farklı yürütüldüğünden, mali kurallara ve ihale şekillerine uygun düzenlenmeyen keşif evrakları ve onarım talepleri uzun süre sürüncemede kalabilmiştir. Belgeye göre[545]; keşfi *"fenne muvafık"* ve *"sermühendislikçe de tasdikli"* olmuş olsa da, daha önce Şûrâ-yı Devlet'ten tebliğ edilip her tarafa (tüm vilayetlere) iletilen karar gereğince bütün tamirat ve

---

536 BOA.MF.MKT.221.21.7.1 (Tarih: R.20 Teşrinievvel 1310/M.1 Kasım 1894)

537 BOA.MF.MKT.221.21.8.1 (Tarih: R.24 Teşrinievvel 1310/M.5 Kasım 1894)

538 BOA.MF.MKT.221.21.7.1 (Tarih: R.20 Teşrinievvel 1310/M.1 Kasım 1894)

539 Dersaadet Şehremâneti Hendesehânesi'nin, *"mühendisîn mümeyyizliğinden"* fiyat araştırması yaptırdığı anlaşılıyor.

540 BOA.MF.MKT.431.18

541 BOA.MF.MKT.431.18.1.1. (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898)

542 Belgede bahsedilen keşif defteri, Pandalaki Kalfa'nın hazırladığı Haziran 1894 tarihli defter olmalıdır, bkz.: BOA. MF.MKT.221.21.5.1 (Tarih: R.18 Haziran 1310/M.30 Haziran 1894)

543 1894 tarihli keşif defteri içerisinde 500 adet Marsilya ve 600 adet de yerli kiremit ihtiyacı belirtilmişti. Bu belgede ifade edilen üst katın tamamen akması meselesi, 1894'ten beri halen bu onarımların yapılmadığını göstermektedir.

544 BOA.MF.MKT.431.18.1.1. (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898)

545 BOA.MF.MKT.431.18.1.2 (Tarih: R.28 Teşrinisani 1314/M.10 Aralık 1898)

inşaatın keşfini takiben, yapılacak işin münakasaya konulması gerekir. Neticede ihaleten ya da emaneten yapılması şekillerinden faydalı olanının idare meclislerince karara bağlanıp onaylanmasından sonra, işin emaneten yapılmasına karar verildiği takdirde bunun da gerekçesinin belirtilmesi gerekmektedir. Bu aşamada, karara bağlanan şekilde yapılacak inşaat ve tamirat işlerine ait ihale evrakının defter ekinde merkeze gönderilmesi gerekir. Neticede Maarif Müdürlüğü'nden bu şekilde gereğinin yapılması ve durumun bildirilmesi istenmiştir[546]. Bundan başka, Bursa Maarif Müdürünün sıkıntısı ise çok daha küçük bütçeli ancak acilen yapılması gereken onarımlarla ilgilidir. İlk inşa edilen okul binasının yangın sonrasında yarattığı sıkıntı, aradan geçen süre ile daha da acil bir sorun hâline gelmiştir. Müdür bir kez daha, yangından dolayı meydana gelmiş olan hasarın giderilmesine yönelik olan üç bin küsurluk harcama için izin istemiştir[547]. 1900 yılı başlarında, muhtemelen yukarıda geçen büyük bütçeli ilave inşaat maliyetleri, merkezin direttiği teknik şartlar içerisinde görüşülüp karara bağlanmış olmalı ki, Bursa Maarif Müdürlüğü'nden Dersaadet'e Mart 1900'de gönderildiği belirtilen belgedeki veriler buna işaret ediyor olabilir. Çünkü bu kez ihaleye çıkılmış ve sonucu da bildirilmiştir. Söz konusu belgede, *"Bursa Mekteb-i İdâdîsinin ber-mûcib-i keşf tevsi' ve ta'mirâtı için usûlen icrâ olunan münâkasasında keşfi mikdârından noksana tâlib zuhur etmediği"*[548], yani münakasa usulü ile icrâ edilen ihale için keşif bedelinin altında fiyat verecek kimse çıkmadığı belirtilmiştir. Şehremaneti'nin, ilgili keşif ve fiyatları incelemesi sonucu her ikisinin de makul düzeyde olduğu anlaşılınca,[549] Şûrâ-yı Devlet, 304.437 kuruş[550] ile söz konusu *"mektebin ta'dilât ve tevsi'âtının nâfi'a me'mûrîn-i fenniyesine zâretiyle emâneten icrâsına"* karar vermiştir[551]. Sonrasında bu kararla ilgili onay çıkmıştır[552].

Osmanlı Arşivi tasniflerinde, Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi hakkında tespit edilen kayda değer 1904-1905 tarihli belgeler, yukarıda 1903-1906 yılları arasında yapıldığı belirtilen laboratuvar, yatakhane, yemekhane, teneffüshane bölümleri ile ilgilidir. Tasnifteki ilk belgede[553] okul müdürü Ahmet Hilmi'nin verdiği bilgilere göre; o tarih itibarıyla kullanılmakta olan yatakhane binası yüz öğrenci kapasiteli yapıldığı hâlde, okulun öğrenci mevcudu 150 olmuştur. Belgedeki ifadelerden, yatakhanenin üst katında bir depo ve bir müdür odası bulunduğu, buralara da yataklar serilerek, sağlıksız bir şekilde öğrencilerin depo ve müdür odasında konaklamalarının sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır (Res.4.81, 4.83). Ayrıca belgede *"ilaveten inşâsına mübâşeret olunarak nâ-tamam kalmış olan*

---

546 BOA.MF.MKT.431.18.1.2 (Tarih: R.28 Teşrinisani 1314/M.10 Aralık 1898)

547 BOA.MF.MKT.431.18.4.1 (Tarih: R.21 Kanunuevvel 1314/M.2 Ocak 1899) Bu yapı örneğinde görüldüğü üzere, bazen oldukça basit ya da sade onarımlar bile (gerekli incelemeler, fiyat araştırmaları, kurumlar arası yazışmaların yoğunluğu ya da en önemlisi şartlara uygun olmadan iş yapmaya çalışmak gibi nedenlerle) beş yıl gibi bir süre sonunda bile gerçekleştirilememiştir.

548 BOA.İ.MF.5.103.2.1 (Tarih: H.3 Z 1317/M.4 Nisan 1900)

549 *"şehremânetinden alınan cevapda keşif defterinin mündericâtı muvâfık-ı usûl olduğu gibi itmâm-ı inşâiyeye mevzu' fiyat da evsâf-ı eşkâline ve mahalli râyicinin mahsubâtına göre mu'tedil bulunduğu"*: BOA.İ.MF.5.103.2.1 (Tarih: H.3 Z 1317/M.4 Nisan 1900)

550 *"serh ile tasmim olunan sühuyât-ı hesâbiyeden dolayı mahallince tahmin olunan masârıf 304.437 kuruşa tenzil edildiği bildirilmiş olub"*

551 BOA.İ.MF.5.103.2.1 (Tarih: H.3 Z 1317/M.4 Nisan 1900) Bu Şûrâ-yı Devlet kararında, ek belgeler olarak *"keşf-i evvel defteriyle münâkasa kâimesi ve râyic defteri ve resim leffen takdim kılındı"* ifadeleri geçmektedir. Ancak tasnifte bu belgeler bulunmamaktadır.

552 BOA.İ.MF.5.103.3.1 (Tarih: H.18 Z 1317/M.19 Nisan 1900)

553 BOA.MF.MKT.825.36.1.1. (Tarih: H.9 Ş 1322/M.19 Ekim 1904)

*binanın ikmâl-i nevâkısı"*nın tamamlanması istenmektedir. Görüldüğü üzere Mekteb-i İdâdi-i Mülki bünyesinde o tarihlerde mevcut bulunan yatakhane yetersiz, ayrıca ilave edilen bir bina inşası da yarım kalmış durumdadır. Ahmet Hilmi Bey aynı tarihli ikinci yazısında da[554] Mülki İdâdi kompleksi hakkında önemli bilgiler vermeye devam eder. Buna göre; eski okul binasının ihtiyaca cevap veremeyeceği *"bundan beş sene evvel nazar-ı dikkate alınarak o vakit ilaveten bir bina daha inşâsına mübâşeret"* edilmiş, yani 1899 tarihinde yeni bir derslik binası inşası başlamıştır. İnşaat başladığı hâlde, *"tahsisatın kifayet etmemesine mebnî üç sene evvel inşaât ta'til olunub"* ifadelerinden de, ilave derslik inşaatı başladıktan iki sene sonra 1901 tarihinde ödenek yetersizliği yüzünden yapım işlerinin durduğu görülmektedir. Ayrıca ek derslik binası inşaatı durdurulunca bina *"hâli üzere bırakılmış olduğundan bu nâ-tamam binânın üzerinden her kış geçtikçe vuku'a gelen tahribat ilerlemekde ve bu sene yağacak kar ve yağmurlar dahi bu tahribâtı bir misli daha"* artıracaktır. Kısaca yarım kalan inşaat bu hâliyle durmaya devam ederse, kar ve yağmur nedeniyle daha fazla hasara uğrayacak ve bu da *"şimdiye kadar sarf edilmiş olan birkaç bin liranın mahv ve heba olması"* demek olacaktır. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Müdürü Ahmet Hilmi'nin verdiği bilgileri özetleyecek olursak, o tarihlerde okul arsası üzerinde, inşası bitip kullanılmakta olan bir yatakhane binası vardır. Bunun haricinde ilave bir yatakhane inşası daha başlamış ancak bu yarım kalmıştır. Ayrıca okul bünyesinde 1899 tarihinde yeni bir derslik binası inşası başlamış, ancak iki sene sonra 1901 tarihinde ödenek yetersizliği nedeniyle bu da durdurulmak zorunda kalmıştır.

Tasnifteki bir diğer belgeden, Bursa maarif müdürünün, yatakhane ve ek derslik binası inşaatının tamamlanması için ödenek talep ettiği ve yatakhanenin yarım kalan inşaatına mali yılın başında (Mart 1905) başlanmasının planlandığı görülmektedir[555]. Vilayetin bu yazılarının daha sonra Maarif Nezâreti muhasebe kaleminde incelendiği ve söz konusu inşaatlar için keşif evrakının daha önce Şehremaneti'ne incelenmek üzere gönderildiği ve halen oradan bir cevap gelmediği ve bu nedenle keşif evrakının inceleme neticesinin Nezâret'e henüz iletilmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla inşaatın yarım kalmasının sebeplerinden biri olarak da bu keşif incelemesinin uzun sürmesi gösterilmektedir[556]. Son olarak muhasebe kaleminin belge üzerine düştüğü nottan, bu yazışmalar neticesinde Şehremaneti'nin, keşif evrakının incelemesini yapıp Sadâret'e gönderdiği[557], Sadâret'in de keşfi uygun bulduğu görülmektedir[558]. Yukarıda belirtilen inşaat işlerine devam edilebilmesi için sürecin hızlandırılması taleplerinin ardından, Bursa'dan muhtemelen Nisan 1905 tarihinde Maarif Nezâreti'ne gönderilen evrak, oradan da Şûrâ-yı Devlet'e ekleriyle[559] beraber havale edilmiş, Şûrâ-yı Devlet'te Mayıs ortalarında görüşülmüştür[560]. Burada alınan karara göre; *"Mekteb-i İdâdîsine ilaveten yapılmakta olan dâirenin masârıf-ı inşâiyesi, mecidi 19 kuruş hesabıyla 402.511,84 santime bâliğ olduğu hendesehânece tan-*

---

554 BOA.MF.MKT.825.36.2.1. (Tarih: H.9 Ş 1322/M.19 Ekim 1904)

555 BOA.MF.MKT.825.36.3.1. (Tarih: H.13 Ş 1322/M.23 Ekim 1904)

556 BOA.MF.MKT.825.36.3.3. (Tarih: R.4 Teşrinisani 1320/M.17 Kasım 1904)

557 BOA.MF.MKT.825.36.3.3. (Tarih: R.4 Teşrinisani 1320/M.17 Kasım 1904)

558 BOA.MF.MKT.825.36.4.2. (Tarih: R.30 Kanunuevvel 1320/M.12 Ocak 1905)

559 İlgili evrak özeti belgesinde *"Bursa Mekteb-i İdâdisine ilâveten yapılmakta olan dâire hakkında icrâ kılınan keşfi hâvi evrakların gönderildiğine dâir"* ifadesi ile kaydedilen ek belgeler: bir adet Maarif Nezâreti Tezkiresi, altı adet Keşif evrakı ve bir adet harita, bkz.: BOA.ŞD.220.39.3 (Tarih: H.1 S 1323/M.7 Nisan 1905)

560 BOA.İ.MF.11.25.1 (Tarih: H.11 Ra 1323/M.16 Mayıs 1905)

zim olunan[561] *keşf defteriyle şehremânetinden cevâben alınan tezkirede iş'âr kılınmış"*tır. Söz konusu miktarın, sonraki yıl bütçesine yazılan inşaat tahsisatından karşılanması istenmiştir. *"Mektebin tevsi'i zımnında bir dâirenin ilâveten inşâsı lüzumu",* yani okulun genişletilmesi noktasında bir dairenin ilaveten inşası gerekmektedir. Bu amaçla yapılan *"keşfi dahi usûlüne muvâfık",* yani keşfi, gereği gibi yapılmıştır[562]. Keşif ve planları Hendesehâne tarafından hazırlanan *"Bursa Mekteb-i İdâdîsine ilaveten yapılmakta olan dairenin"* masrafların karşılanması, Sadâret'ten Padişah onayına sunulmuş, bir ay sonra da söz konusu onay çıkmıştır[563]. Onayın çıkmasının ardından, 1903-1906 arasında inşa edildiği belirtilen laboratuvar, yatakhane, yemekhane, teneffüshane bölümleri[564] inşası tamamlanmıştır.

Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen 1907 tarihli belge grubu[565] okul bünyesinde inşa edilen yapılardan hamam ile ilgili olup, çok sayıda belge ihtiva eder. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi bünyesindeki yapılardan biri olmakla birlikte, daha önceki belgelerde adı geçmeyen hamamın uzun yıllar atıl vaziyette kaldığı ve bir türlü bitirilemediği görülmüştür. 1907 yılı itibarıyla hamamın yarım hâldeki inşaatının tamamlanabilmesi için Bursa Nâfia Serkondüktörü Rıza imzasıyla hazırlanan keşf-i evvel defteri[566] , Belediye Mühendisi imzasıyla Osman Nuri tarafından *"râyiç-i beldeye muvâfık suretde tanzim kılınmıştır"* notuyla onaylanmıştır. Defterde yapılacak işlere dair verilerden kısaca hamamın, etraf duvarlarının inşası, kubbelerinin horasan harcıyla ve kubbeye mahsus özel tuğla ile örtülmesi, harc-ı hâlis, takoz tuğla, kemer tuğlası, çalı kireci, Frenk mermeri, mermer taştan kurna, demir putrel, lame demiri, meşe ağacından dikme ve payandalar, Avrupa kiremidi, Marsilya kiremidi, arnabud tavan tahtası, merteklik senaber biçmesi, doğramacıkâri orta tavan tahtası gibi daha pek çok malzeme ile 50.423 kuruşa tamamlanacağı belirtilmektedir. Serkondüktör Rıza tarafından hazırlanan planı (Şekil 4.15)[567] ve keşif defteri ile belediye mühendisi Osman Nuri'nin onayladığı rayiç pusulası[568], tüm bu keşif evrakının hazırlanmasının ardından iki ay geçtikten sonra, vilayet idare meclisi üst yazısıyla[569] birlikte keşif bedeli için harcama ve emaneten inşa izni talebiyle Maarif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Üst yazı ve ekleri Maarif Nezâreti'ne ulaştıktan sonra, incelenmek üzere Nezâret mimarlığına iletilmiştir[570].

---

[561] İlgili diğer belgede, *"nezâret-i âcizî mi'mârlığınca tanzim edilen keşifnâme"* ifadeleriyle, keşif defterinin keşifnâmesinin, Maarif Nezâreti mimarları tarafından düzenlendiği anlaşılmaktadır, bkz.: BOA.ŞD.220.39.1 (Tarih: 28 M 1323/M.4 Nisan 1905)

[562] BOA.İ.MF.11.25.1 (Tarih: H.11 Ra 1323/M.16 Mayıs 1905). 1905 yılında basılan kitabında Hasan Tâib, yapının genişletileceğini hatta bu amaçla ilk keşfinin de yapıldığını haber verir; *"mülkî idâdînin genişletilmesine de karar verilmiş hatta ilk keşif yapılmıştır"* ki, bu genişletme 1903-1906 arasında yapıldığı belirtilen yatakhane, yemekhane gibi kısımlar için olmalıdır, bkz.: Hasan Tâib, **a.g.e.**, s.109.

[563] BOA.İ.MF.11.25.2 (Tarih: H.20 Ra 1323/M.25 Mayıs 1905). İrade tarihi: H.22 Ra 1323/M.26 Haziran 1905)

[564] Yukarıdaki belgelerde mevcut ilk yatakhane binası haricinde bir yatakhane binası daha inşa edildiği görülmüştü. Burada belirtilen birimlerin hepsi muhtemelen ayrı daireler şeklinde değil bazıları tek bir yapı içinde düzenlenmişti. Bu birimlerden Yemekhane ile teneffüshane birimleri tek bir yapı içinde düzenlenmiş olmalıdır. Laboratuvar ise okul dahilinde bulunmaktaydı.

[565] BOA MF.MKT.1021.25

[566] BOA.MF.MKT.1021.25.3.1 ve 3.2 (Tarih: R.10 Mayıs 1323/M.23 Mayıs 1907)

[567] BOA.MF.MKT.1021.25.2.1 (Tarih: R.10 Mayıs 1323/M.23 Mayıs 1907)

[568] Sim mecidi 20 kuruş hesabıyla hazırlanan rayiç bedellere dönemin malzeme tedarikçileri olarak imza atanlar; Bakırcı Nikola, Kiremitçi Tuğlacı (isim okunamadı), Kireççi Kosti, Demirci Noterciyân, Demirci Süleyman, Keresteci Abdullah, Keresteci esnafından İnegöllü Tahtacı (isim okunamadı), bkz.: BOA.MF.MKT.1021.25.1.1 (Tarih: R. 8 Mayıs 1323/M.21 Mayıs 1907)

[569] BOA.MF.MKT.1021.25.4.1 (Tarih: R.26 Haziran 1323/M.9 Temmuz 1907)

[570] Belge arkasındaki derkenara göre; BOA.MF.MKT.1021.25.4.2 (Tarih: R. 31 Temmuz 1323/M.13 Ağustos 1907)

Maarif Nezâreti mimarı Pavli'nin incelemesi, keşif bedelleri üzerinde sorunlar olduğunu ortaya koymaktadır. Mimar Pavli, *"hamamın keşf-i evvel mûcibince yapılıp yapılmadığı ve yapıldığı takdirde masârıfın ne sebebe mebnî tecâvüz eylediği"* konusunu açığa kavuşturmak amacıyla, hamamın ilk inşaatı için hazırlanan *"keşf-i evvel defteriyle şimdiye değin vuk'u bulân masârıfın icmâl defteri"* ile eğer hamamın planı da değişmiş ise, önceki planın da incelenmek üzere gönderilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü bunlar üzerinde yapılacak inceleme sonucu *"âna göre bu def'a taleb olunan fazla elli bin küsur kuruşun tatbik ve tedkik kılınabileceği"* ifade edilmiştir[571]. Kısaca bu son keşif defterindeki tutarın fazla olduğu görülmüş ve Nezâret mimarı vilayetten, hamamın eski plan ve keşifleri ile o zamana kadar harcanan toplam bedelin bilgisini istemiştir. Yukarıdaki talepleri içeren telgraf[572], Ekim 1907'de vilayete gönderilir, Bursa Maarif Müdürlüğü de buna cevaben, o zamana kadar yapılan harcamaların bilgisini verir. Buna göre 1900 yılında başlayan inşaatlara, hamam masrafları hariç, usta ve amele yevmiyesi 99.308,20 kuruş, mütereffika suretiyle sarf olunan 32.905,20 kuruş, kereste, tahta vesaireye sarf olunan 291.483,10 kuruş ile (akçe farkı düşüldükten sonra) toplam 402.511,10 kuruş harcanmıştır[573]. Tasnifteki diğer yazışmalar incelendiğinde hamam için ilk harcama izninin diğer yapılar gibi R.1316/M.1900 yılında verildiği, hamamın inşaatının da başladığı, ancak izin verilen harcama miktarının diğer binalar öncelendiği için onlara harcandığı ve hamamın inşaatını tamamlamaya yetmediği görülmektedir. *"316 senesinde burûsa mekteb-i idâdisi binasına ilave edilmek üzere inşâsına başlanılub nâ-tamam kalan devâir ile hamamın ikmâl-i inşâsı zımnında geçen 321 senesinde 402.511,10 kuruşun sarfına me'zûniyet"*[574] verilmesi söz konusu olmuştur[575]. Dolayısıyla *"o müddet zarfında râyiç-i mahallînin fevkalade terakkî"* etmesi yani geçen zaman içinde rayiç bedellerinin de çok fazla artması nedeniyle, beş altı sene sonra harcama izni çıkan söz konusu para ile *"hamamdan ma'ada bi'l-cümle mebâni ikmâl"* olunmuş, yani diğer binaların (laboratuvar, yatakhane, yemekhane vs.) tamamlanması sağlanmış ve hamam için para kalmamıştır. Nihayetinde bu son talep edilen miktar da (50.423 kuruş) gönderilmez ise bunun da rayiç bedellerin devamlı artması nedeniyle yetmeyeceği, ayrıca hava şartlarının etkisi ile de inşaatın yapısal sorunlarının artacağına dikkat çekilmiştir.

Tasnifteki belgelerin devamında, mimar Pavli Efendi'nin Nezâret emriyle (Maarif Meclisi kararıyla) *"Bursa Mekteb-i İdâdi hamamı binasının ikmâli zımnında sarfına lüzûm gösterilen elli bin küsûr kuruşun doğru olup olmadığı beyan edilmek üzere"* öncelikle keşif evrakını incelediği anlaşılıyor[576]. Mimar Pavli'nin keşif evrakını incelemesi sonucu[577], kendi çıkardığı hesap ile keşif defterindeki hesap arasında 13.000 kuruşa yakın bir fark çıkınca, Pavli Efendi Nezâret tarafından *"600 kuruş maktu' harcırah i'tâsıyla keşfiyât-ı lâzımede bulunmak üzere"* Bursa'ya gönderilir[578]. Pavli Efendi, Dersaadet'e

---

[571] Pavli Efendi'nin evrak arkasına yazdığı not için bkz.: BOA.MF.MKT.1021.25.4.2 (Tarih: R. 17 Ağustos 1323/M.30 Ağustos 1907) Pavli'nin bu ifadeleri neticesinde Nezâret'in muhasebe kalemi evrakın iadesini ve vilayete cevabının yazılmasını karar kılmıştır, bkz.: BOA.MF.MKT.1021.25.4.2. (Tarih: R.4 Eylül 1323/M.17 Eylül 1907)

[572] BOA.MF.MKT.1021.25.5.2 (Tarih: R.26 Eylül 1323/M.9 Ekim 1907)

[573] BOA.MF.MKT.1021.25.6.1 (Tarih: R.18 Teşrinievvel 1323/M.31 Ekim 1907)

[574] BOA.MF.MKT.1021.25.8.1 (Tarih: R.3 Teşrinisani 1323/M.16 Kasım 1907)

[575] Bu izin yukarıda yatakhanenin tamamlanması ile ilgili kısımda geçen iradedir: BOA.İ.MF.11.25.2 (Tarih: H.20 Ra 1323 /M.25 Mayıs 1905). İrade tarihi: H.22 Ra 1323/M.26 Haziran 1905)

[576] BOA.MF.MKT.1021.25.7.2 (Tarih: R.18 Teşrinievvel 1323/M.31 Ekim 1907

[577] BOA.MF.MKT.1021.25.8.2 (Tarih: R.29 Kanunuevvel 1323/M.11 Ocak 1908)

[578] BOA.MF.MKT.1021.25.8.2 (Tarih: R.19 Şubat 1323/M.3 Mart 1908)

dönüşünde Nezâret'e verdiği raporda, öncelikle hamamın mevcut hâlini ve yapılmış olan kısımları anlatmış, daha sonra eksik kısımları ve bunlar için harcanacak miktarın tasarruf kaidelerine uyulursa mecidi 19 kuruş hesabıyla 38.070 kuruşa *"hiçbir noksan ve tamire muhtaç bir mahal kalmayacağı"* biçimde yapılabileceği yönünde tespitlerini ve görüşlerini iletmiştir[579]. Pavli'nin tespitleri neticesinde hamamın inşa meselesi, birkaç ay sonra Şûrâ-yı Devlet'e sunulmuş, fakat burada da başka bir sorun ortaya çıkmıştır. Şûrâ-yı Devlet maliye dairesi, kendilerine gelen son evrakı inceledikten sonra *"inşaât ve ta'mirât-ı mezkûrenin münâkasaya vaz' edilüb edilmediğine dair bir serâhat görülememiş olmasına nazaran"* yani yapılacak tamir ve inşa işlerinin münakasa usulü ile yapılıp yapılmayacağına dair bir açıklama olmadığı için, tüm keşif evrakının iade edilmesine[580] karar vermiştir. İki yıla yakın süren tüm bu yazışmaların sonunda, inşaatın münakasa edilmesi ve İl İdare Meclisi onaylı münakasa kâimesinin merkeze gönderilmesi talebiyle bütün keşif evrakı Bursa'ya iade edilecektir[581] ve süreç bir türlü tamamlanamayacaktır. 1900 yılından beri bir türlü bitirilemediği yukarıdaki belgelerden anlaşılan hamamın 1909 yılı ortalarında mevcut durumunun devam ettiği görülmektedir. Serkondüktör Rıza'nın planını hazırlayıp keşfini çıkardığı hamamın rayiç bedelleri de hazırlanmış idi. Ancak tüm bu keşif evrakları, münakasası yapılmadığı için 1908 yılı sonlarında Bursa'ya iade edilmişti. Münakasa usulü ile yapımına başlanmış ve daha sonra emaneten yaptırılması zorunluluğu ortaya çıkan hamamın eksikliklerinin tamamlanması için keşfi gereği 35.863 kuruş 20 para, su isalesi ve teferruatı için de 2.117 kuruş, toplamda 37.980 kuruşa ihtiyaç vardır. Yapının işlerini tamamlayacak bir yüklenici de çıkmadığından, inşaatın emaneten yaptırılması talebi, keşif evrakı ile birlikte vilayetten Maarif Nezâreti'ne, oradan da Sadâret'e iletilmiştir[582]. Tasnifteki evrak özeti belgesinde[583], Maarif Nezâreti'nden Sadâret'e gönderilen evrakın ekleri olarak, bir adet münakasa kâimesi, iki adet gazete, bir adet ilan varakası ve iki adet keşif defteri bulunduğu geçse de, bu ekler henüz arşiv taramasında tespit edilememiştir. Burada belirtilen keşif bedeli ile Pavli Efendi'nin tespit ettiği bedel arasında, belgelerde herhangi bir açıklama olmadığından, bunun ne şekilde hesaplandığı tespit edilememiştir.

I. Meşrutiyet döneminde II. Abdülhamid'in eğitimde hız verdiği modernizasyon çabalarının Osmanlı coğrafyasındaki ilk örneklerinden biri olarak Bursa'ya yaptırılan bu eğitim kompleksi, uzun yıllara yayılan bir inşa ve onarım süreci geçirmiştir. Bugün tarihi ana binası haricinde diğer yapılardan iz yoktur. Tarihi bina ise, bugün kentin en gözde eğitim kurumlarından "Bursa Erkek Lisesi" olarak hizmet vermeye devam etmektedir (Res.4.89, 4.90).

[579] Pavli Efendi'nin Bursa'daki tespitlerinden sonra Dersaadet'e dönüşünde Maarif Nezâreti'ne verdiği detaylı rapor için bkz.: BOA.MF.MKT.1021.25.8.3 (Tarih: R.8 Mayıs 1324/M.21 Mayıs 1908)

[580] BOA.MF.MKT.1021.25.14.1 (Tarih: R.23 Eylül 1324/M.6 Ekim 1908)

[581] BOA.MF.MKT.1021.25.14.2 (Tarih: R.18 Teşrinievvel 1324/M.31 Ekim 1908). Şûrâ-yı Devlet'in son kararı Bursa'ya telgraf müsveddesi olarak hazırlanmış, muhtemelen de bu tarihte Bursa'ya telgraf çekilmiştir, bkz.: BOA.MF.MKT.1021.25.15.2 (Tarih: R. 22 Teşrinisani 1324/M.6 Aralık 1908) Tasnifte son telgraf belgesi bulunmamaktadır.

[582] BOA.ŞD.225.23.1 (Tarih: H.2 B 1327/M.20 Temmuz 1909)

[583] BOA.ŞD.225.23.3 (Tarih: H.2 B 1327/M.20 Temmuz 1909)

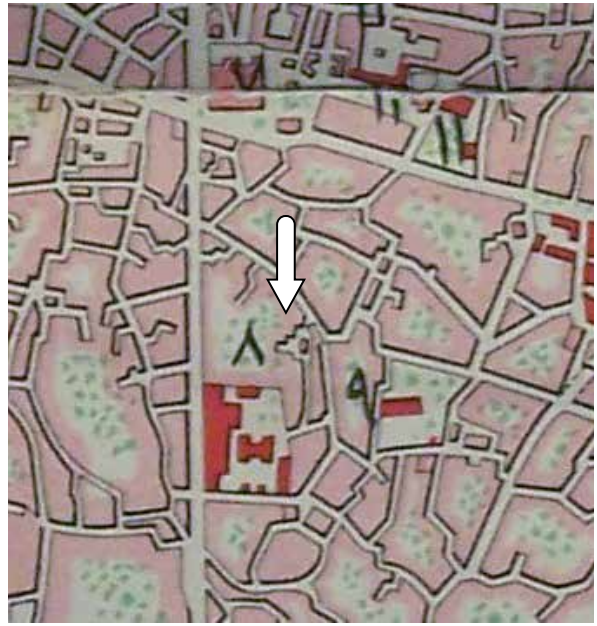

Harita 4.19. 1907 Haritası Üzerinde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi'nin Kurulduğu Alan. (Kaynak: *1325 Bursa Salnamesi*)

Harita 4.20. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Birinci Lise". (Kaynak: *1927 Bursa Salnamesi*)

Resim 4.80. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Binası. (Kaynak: Beatrice St. Laurent), https://www.persee.fr/doc/anatm_1297-8094_1994_num_5_1_931#anatm_1297-8094_1994_num_5_1_T2_0213_0000

Resim 4.81. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Bina ve İlave Yapılan Yatakhane Binası. (Kaynak: BKTVKBK Röleve Analiz Raporu-Dosya no.16.00.1153)

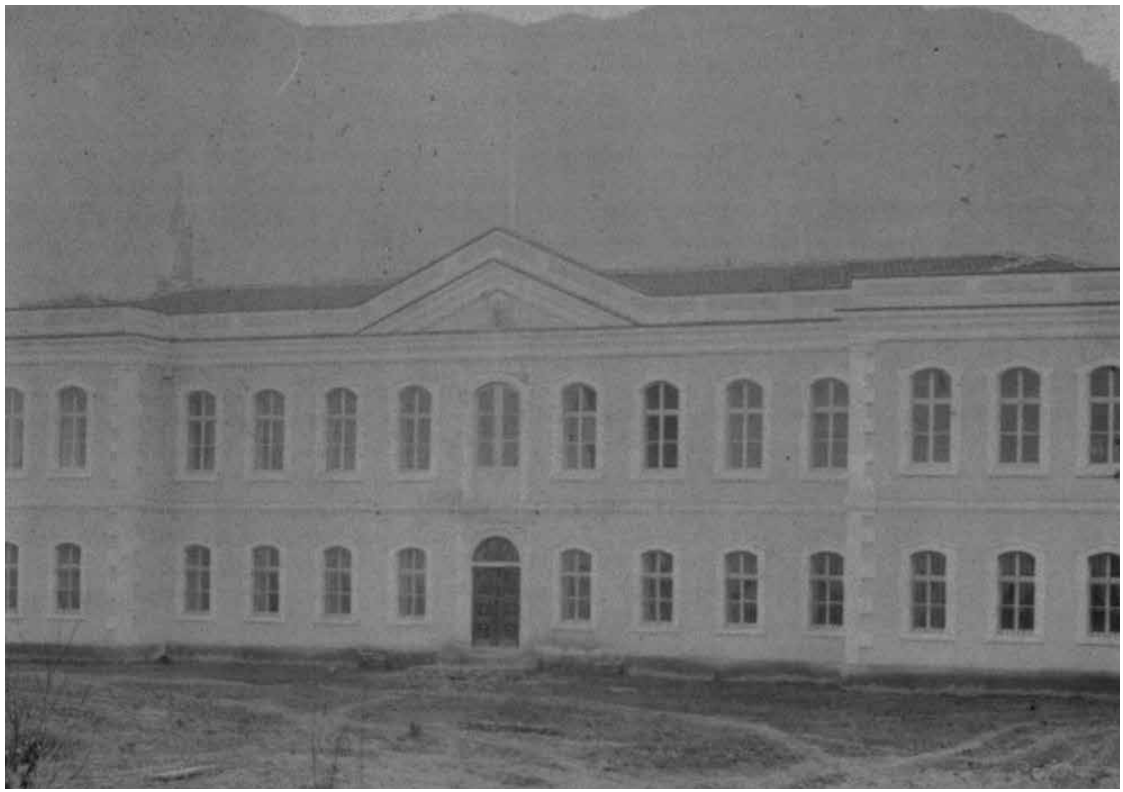

Resim 4.82. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Bina İnşaatının Henüz Tamamlandığı Sırada Çekilen Bir Fotoğrafı, Kuzey Cephe. (Kaynak: İÜNEK-9525/23-Sebah &Joaillier-Tarihsiz)

Resim 4.83. *"Mekteb-i İdâdi-i Mülkî-i Şâhâneye İlâveten ve Müceddeden İnşa Olunan Dâire-i Mahsusa"*.
(Kaynak: İÜNEK-90560/05 Tarihsiz)

Resim 4.84. 1939 Yılına Ait Bir Hava Fotoğrafında Erkek Lisesi Binaları. (Kaynak: B.B.B.Kent Belleği)

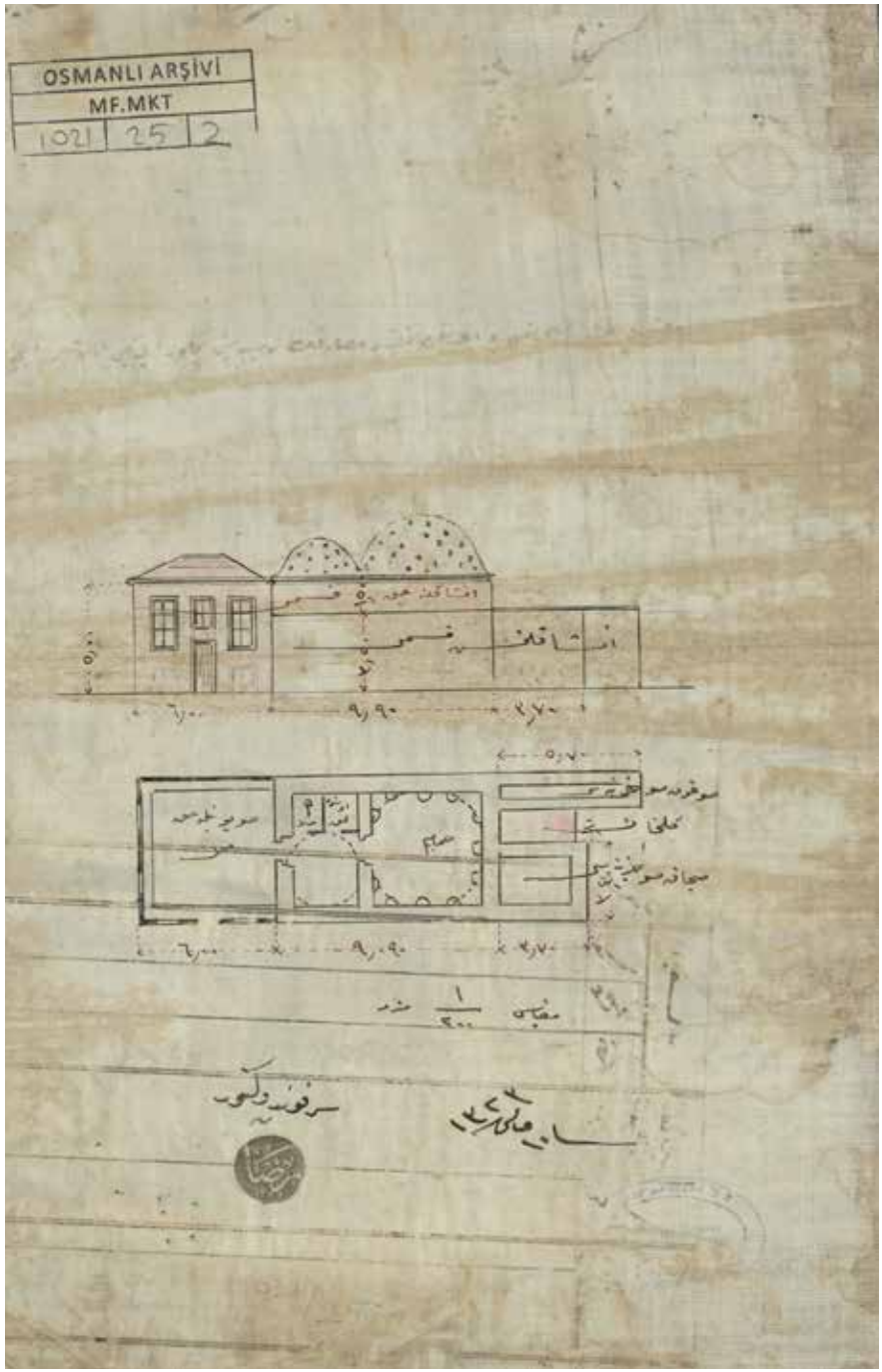

Şekil 4.15. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Hamamının 23 Mayıs 1907 Tarihli Planı.
(Kaynak: BOA.MF.MKT.1021/25.2.1)

Resim 4.85. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi. (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Güney Cephesi. (Kaynak: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.86. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Kuzey Cephesi. (Kaynak: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.87. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Merdivenleri. (Kaynak: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.88. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binasının Üstü Kapatılan Aydınlık Kısmı.
(Kaynak: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.89. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Güney Cephesi Girişinden Detay.
(Kaynak: H. Gürsel Bilmiş-2018)

Resim 4.90. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Bina ve Ek Yapıları Uydu Görüntüsü. (Kaynak: Google Earth)

4.1.1.11. Harir Darüttalimi/İpekçilik Mektebi

Harir Darüttalimi (İpekçilik Okulu), dönemin padişahına sunulan bir rapor neticesinde çıkan irade-i seniyye ile ilk olarak 1888 yılında[584] Şehreküstü Mahallesi'nde, Kazzaz Ahmet Muhtar Efendi'nin evi istimlak edilerek orada açılmıştır[585]. Açılan okul, talepleri karşılayamayınca, sonraki yıl Setbaşı taraflarında Karaağaç Mahallesi'nde[586] fabrikatör Burdurluoğlu Osman Fevzi'nin evine taşınmış[587] ve yeni yapılan binasına taşınana kadar burada faaliyet göstermiştir. Burada da okulun rağbet görmesi nedeniyle fiziksel yetersizlik ortaya çıkınca, İpekçilik Okulu Mollaarap Mahallesi'ndeki bugün İpekçilik olarak adlandırılan yerde inşa edilen yeni binasına 1894'te taşınmış ve okulun resmi açılışı yapılmıştır[588] (Res.4.91, Hrt.4.21). Ayrıca daha sonra Hamidiye Ziraat Mektebi bünyesinde de *"harir darüttahsili"* adıyla ayrı bir yapı inşa edilmiş ve bunun da 21 Eylül 1901 tarihinde resmi açılışı yapılmıştır[589] (Res.4.95, 4.96)[590].

1927 Bursa Salnamesi'nde Harir Darüttalimi binasının mimarisinin, Fransız ve Japon ipekçilik okullarını andırdığı, *"Ebniye Fransa'nın Seine eyâletindeki böcekhanelerle Japonya böcekhanelerinin tarz-ı inşâlarının mezciyle* (karışımıyla) *bazı tâdilat icrâ edilmek suretiyle inşâ edilmiştir"*[591] ifadeleriyle anlatılmıştır. 800 m²'lik bir arsa içinde yer alan ve ahşap elemanları ile kiremitleri Fransa'dan getirilen[592] yapı, ters "T" şeklinde, depo ve ısıtma maksatlı kullanılan bodrum katı ile birlikte dört katlı olarak planlanmıştır (Res.4.92, 4.93, 4.99). Dört sütunun taşıdığı giriş bölümünde bulunan holün sağında ve solunda müdüriyet odası, laboratuvar, iki kuluçka odası, koza kurutma odası, tuvalet, yemekhane ve binanın arka kısmına kalan dershane odaları bulunmaktadır. Birinci katın duvar ve tavanlarında, zengin barok kalemişi bezemeler yer almaktadır. Binanın ikinci katına ahşap merdivenlerle çıkılır. Bu katın her iki yanı, üç taraftan balkon ile çevrilidir. Bu katta da iki böcekhane, bir kelebekhane ve müze bölümü bulunur. Üçüncü katta ise bir istirahat odası, bir yatak odası ve bir de tuvalet bulunmaktadır.

---

584 **1325 Bursa Salnamesi**, s.262; Bu rapor sonucunda Duyûn-u Umumiye idaresi tarafından Torkomyan Efendi idaresinde bir okul kurulmasına karar verilmiştir, bkz.: **Bursa**, no: 120, s.4 (R.26 Nisan 1309/M.8 Mayıs 1893)

585 R. Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.90., Baykal, **a.g.e.**, s.125.

586 **1325 Bursa Salnamesi**, s.262-263.

587 R. Kaplanoğlu, **a.g.e.**, a.y.

588 **1325 Bursa Salnamesi**, a.y.; Yavaş, "Harir Dâru't-Talimi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-III**, s.219.

589 **1324 Bursa Salnamesi,** s.597, **1325 Bursa Salnamesi,** s.338. Hüdavendigâr vilayet dahilinde yapılan bazı inşa faaliyetlerinin, Sultan II. Abdülhamid'in doğum gününe (21 Eylül) denk gelen günde resmi açılışlarının yapıldığına dair tespit edilen bir arşiv belgesinde, sayılan diğer yapılar haricinde Harir Darüttahsili'nin de resmi açılışının yapıldığı görülmektedir. Buna göre Bursa Harir Darüttahsili 21 Eylül 1901 tarihinde açılmıştır. Hüdavendigâr Valisi Halil Bey imzasıyla gönderilen telgraf için bkz.: BOA.Y.A.HUS.422.65.2.1 (Tarih: 15 Teşrinisani 1317/M.28 Kasım 1901)

590 IRCICA fotoğraflarındaki tarihlendirmeler, Resim 4.95 ve 4.96'da görülen Darüttahsil için değil, genel anlamda ipekçilik okulunun 1888-1894 tarihleri arasındaki ilk kurumsallaşma tarihleri olmalıdır. Çünkü Ziraat Mektebi bünyesinde açılan bu darüttahsilin, hem Bursa Salnamelerinde hem de vali Halil Bey'in telgrafında geçtiği üzere açılış tarihi 1901'dir.

591 **1927 Bursa Salnamesi**, s.177. Yapının Cumhuriyet dönemindeki durumu hakkında aynı salnamede şu bilgiler geçmektedir: *"Mekteb ebniyesi üç katdan müteşekkil olub birinci katta müdüriyet odasıyla küçük bir laboratuvar, iki kuluçka ve bir mühnak? odalarıyla 120 talebeyi isti'âya kâfi bir dershâne ve bir yemek odasını ihtivâ eder. İkinci katında cenâhında iki böcekhane ile bir kelebekhâneyi ve bir de müzeyi muhtevidir. Üçüncü katta yatak, tuvalet, istirahat odaları olmak üzere üç oda mevcuttur"*. Bkz.: s.177.

592 Yavaş, "a.g.m.", s.220.

Binanın ilk yapılışında ön cephesinde bulunmayan balkon kısmı, yapıya sonradan ilave edilmiştir (Res.4.92, 4.93). Yapı ile ilgili mevcut fotoğraflardan birinde bu balkon görülmektedir (Res.4.94)[593]. Ayrıca yapının bu eski hâlini gösteren fotoğraflarda, binanın üçgen alınlarında saçak altlarında ahşap işlemeli bitişler yapıldığı görülür (Res.4.93). Bu saçaklar günümüzde yapılan onarımlar neticesinde yenilenmiştir. Ahşap karkas olarak inşa edilen yapının ahşap dikme, kuşak ve çaprazları, binanın cephesinin ve karakterinin belirleyici unsurlarıdır (Res.4.93, 4.98). Dört sütunlu girişin üstünde kalan cephede dikme, çapraz ve kuşakların arasında ahşap kaplama varken, yapının diğer yüzeylerinde bu kısımların sıvalı yüzeyler olduğu görülür. Saçak ve mahya uçları, dönemin yapılarında olduğu gibi burada da ahşap alemler ile süslenmiştir. Yapının sağ ve sol kanadında, beşik çatı üzerinden yükselen birer havalandırma bacası bulunmaktadır. Son olarak binanın bodrum katında görülen küçük açıklıklar, böcekhane ve kelebekhanenin bulunduğu ikinci katta da görülmektedir. Bu açıklıklar, böcekhane ve kelebekhanenin ihtiyacı olan havalandırma ve kurutma işlemleri göz önünde bulundurularak yapılmış olmalıdır.

Harir Darüttahsili olarak Ziraat Mektebi bünyesinde açılan okulun binasının fotoğraflarda görüldüğü şekliyle ise mimarisi şöyle tanımlanabilir (Res.4.94, 4.95): Bodrum, zemin ve birinci kat olmak üzere iki katlı olarak inşa edilen yapının kâgir zemin katında su basman seviyesine kadar moloz taş örgüsü dikkat çekmektedir. Bu katın dikdörtgen zemin kat pencereleri, basık kemerli olarak inşa edilmiştir. Basık kemerli bir giriş kapısına sahip yapının üst katı ise ahşap karkastır. Bu katın dikme, çapraz ve kuşakların arası ateş tuğla dolguludur. Yapının beşik çatı örtüsü üzerinde ise iki adet havalandırma bacası bulunmaktadır. Üst kattaki kurutma mekânının havalandırma işlevini görebilmesi için ihtiyaç duyduğu hava dolaşımını sağlamak adına, ayrıca pencere seviyesinin altında daire şeklinde havalandırma açıklıkları açılmıştır. Bu katın düşey sürgülü (giyotin) pencereleri dikdörtgen ve ahşap doğramalı olarak yapılmıştır. Girişin üstünde çıkma şeklinde dökme demirden payandalar üzerine oturan bir de balkonu bulunmaktadır.

Bursa gazetesinin 7 Ağustos 1893 tarihli haberinde, yapımı devam eden harir mektebinin inşa masraflarının 2.400 liraya keşf olunduğu ve inşaatın resmi açılışının Kasım ayında yapılacağı[594] bildirilmektedir. Ancak Bursa Duyûn-u Umumiye Komisyonu'ndan Dâhiliye Nezâreti'ne[595] gönderilen 21 Nisan 1310/3 Mayıs 1894 tarihli yazıda[596], *"inşaatı karib-i hüsn-ü hitam olan Burûsa Harir Darü't-ta'liminin gelecek mayıs zarfında resm-i kûşâdının icrası hususunda"* açılışın 1894 yılının Mayıs ayı içerisinde yapılmasının istendiği görülür. Maliye Nâzırınca binanın *"resm-i küşâdının icrâsı zımnında vilâyet-i müşârunileyhâya bâb-ı âlice tebligat ve evâmir-i mukteziyenin icrâ buyrulması münâsib"* görülmüş, yani vilayete yapılacak tebligatla talebin uygun görüldüğü ve gereğinin yapılması[597] istenmiştir. Ancak mayıs sonlarına da yetişmediği anlaşılan okulun açılışının haziran ayından sonraki bir tarihte gerçekleştiği anlaşılmaktadır[598]. Yazışmalarda yapıyla ilgili herhangi bir plan ve keşif defterine

[593] Günümüzdeki yapıdan bu balkon kaldırılmıştır, bkz.: Res.7

[594] **Bursa**, no:132, s.2 (H.24 Muharrem 1311/M.7 Ağustos 1893). Kaplanoğlu'na göre açılış tarihi: 18 Ağustos 1893, bkz.: **a.g.e.**, a.y.

[595] BOA.BEO.415.31073.2.1 (Tarih: H.6 Zilhicce 1311/M.10 Haziran 1894)

[596] BOA.DH.MKT.237.9.1.2 (Tarih: H.11 Zilka'de 1311/M.16 Mayıs 1894)

[597] BOA.BEO.415.31073.2.1 (Tarih: H.6 Zilhicce 1311/M.10 Haziran 1894)

[598] BOA.Y.A.HUS.301.4.1.1 (Tarih: H.21 Zilhicce 1311/M.25 Haziran 1894)

rastlanılamamışsa da, yukarıdaki gazete haberinde geçen keşif bedelini[599] doğrulayan belgede, arsa satın alma bedeli ve inşaat için ayrılan yıllık ödenek ile ilgili bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre; yapının arsası 300 mecidi altına satın alınmıştır. *"420 arşın murabbağı üzerine"* planları gereğince inşası kararlaştırılan bina için *"2000 bu kadar altın sarfına ve bunun mukaddemâ* (önceden) *senevi tahsisi buyrulmuş olan 1200 altın üzerinden beher sene 400 altın ifrazıyla* (ayrılmasıyla) *tesviye olunmasına* (ödenmesine) *meclis-i idarece karar ve icra-yı icâbı zımnında müdüriyet-i umûmiyeden me'zûniyet verildiği",* yani 2.000 altından fazla bir bütçe ile inşası kararlaştırılan yapının masraflarının, senelik tahsisat olan 1.200 altın üzerinden her sene 400 altın ayrılarak ödenmesi, önceden Duyûn-u Umumiye komiserliğinden gönderilen tezkirede belirtilmiştir. Kurumlar arasında bazı hususularda gözden kaçan detaylar olmalı ki, *"darül hariri için senevi bir meblağ tahsis olunduğuna dair Hazinece malumat olmamasına mebni"* yapılan yazışmalarda ve komiserlikten alınan cavaplarda, okulun arsa ve binasıyla diğer müştemilatına 2.465 altın sarf edildiği görülecektir[600]. Açılışından ve faaliyete geçmesinden sonra geçen süre zarfında, binaya birtakım ilaveler ve onarımlar yapılması gerekli olmuştur. Maliye Nezâreti'nden Şûrâ-yı Devlet'e iletilen yazıya[601] istinaden çıkan Şubat 1906 tarihli kararda[602] Okul ile ilgili bir tespit dikkat çeker. Okulun açılışının üzerinden 10 yıl geçmiş ancak, bu süre sonunda *"Burûsa Harir Darü't-ta'limi ebniyesinin şehr-i mezkûrda ipekçilik terakkiyâtı ile gayr-i mütenâsib bir halde"* olduğu anlaşılmıştır. Okulun bu ipekçilik gelişmelerine[603] aykırı olan durumunun, okula yapılacak *"gerek bazı ilaveler inşâsı gerek birtakım ta'mirât ifâsı"* neticesinde düzeltileceği düşünülmüştür. Bu amaçla *"inde'l-keşf sarfa lüzum görünen cem'an 23.920 kuruşun sarfı meclis-i idârece kararlaştırılarak müdiriyet-i umumiyeye me'zûniyet verilmiş"* ve yazı Sadâret'e iletilmiştir. Sadâret'ten de onaya sunulmasının akabinde gereğinin yapılması hususunda irade çıkmıştır[604]. Çıkan

---

599 Gazete haberi ve belgelerde hemen hemen aynı şekilde geçen inşaat keşif bedeli, Bursa Kütüğü'nde Kepecioğlu tarafından: *"8 Ağustos 1893'te Eşrefîler mahallesinde vaz'-ı esas icra kılınan 'Amelî ve Nazarî Harir Dârüttalimi'nin mesarif-i inşâiyesi 1.400 lira keşfedilmiştir."* şeklinde verilmiştir, bkz.: Kepecioğlu, **a.g.e.**, Cilt: 2, s.239.

600 BOA.BEO.415.31073.3.1. (Tarih:H. 6 Zilhicce 1311/M.10 Haziran 1894): Belgenin devamında ödenek konuları ile ilgili olarak; *"Bunun da tahsisât-ı fevkalâde ile bütçeyi kabartmamak için evvelce tahsis edilen 1200 lira üzerinden 5-6 senede senevi beşer altışar yüz lira derecesinde edilen tasarrufla terâkim etdirildiği ve idareye ait ve meclisin daire-i salâhiyeti dahilinde bulunan bu gibi masârıf için Meclis-i İdârece irâde-i seniyye istihsâline nizamnâmede bir kayıt bulunmadığı gibi öyle bir okul inşâsıyla Duyûn-u Umûmiye me'mûriyet ve nezâretlerine mahsus olub mâil-i inhidâm veya müteharrik olan dâirelerin yeniden inşâsı arasında Meclis-i Nezârette bir fark olmadığı ve ale'l-husus okulun lüzum ve faydası gayr-ı münker ve devâir-i resmiyece musaddık bulunduğu gibi senevi tahsisat olunan 1200 lira, okulun gerekli memurları ve masrafları için olup bu babda irâde istihsâline hâcet olmamakla beraber zaten bu akçenin alel usul bütçeye idhâl ve masârıf.... bundan tasarruf edilerek karşılandığı Meclis-i İdârenin ifadelerine atfen beyân ve sonradan ulaşan diğer tezkirede dahi okulun kısa bir süre önce tamamlandığından içinde bulunulan ay içinde resmi küşâdının icrâsı zımnında Hüdâvendigâr vilâyet-i celîlesine gerekli tebligât-ı lâzıme"* yapıldığı belirtilmektedir.

601 BOA.ŞD.426.59.1 (Tarih: 22 Şevval 1323/M.20 Aralık 1905) Belgenin arşivdeki tasnifi sırasında ay ve yılı karıştırılarak verilmiştir. Belgede geçen tarihler şöyledir: 22 L 1323/5 Kanunuevvel 1321, burada da tarih çevrilirken Hicri tarih kıstas alınmıştır.

602 BOA.İ.ML.69.40.1.1 (Tarih: H.5 Zilhicce 1323/M.31 Ocak 1906)

603 Belgede uygunsuzluğundan bahsedilen durum hakkında detay yoksa da muhtemelen bu husus, üretim-eğitim-teknoloji vs. hakkında olmalıdır.

604 BOA.İ.ML.69.40.2.1 (Tarih: H.19 Zilhicce 1323/M.14 Şubat 1906) irade tarihi: 19 Şubat 1906. Belgelerde ancak Maliye Nezâreti'nden sonraki süreçlerini takip edebildiğimiz konunun, Maliye, Şûrâ-yı Devlet, Sadâret ve Padişah Onayı süreci kapsamında yaklaşık üç ay içinde sonuçlandığı görülmektedir. Çıkan irade ile ilave ve tamir işlemlerinin 1906 bahar aylarında başladığı düşünülebilir. Ancak daha öncesinde Vilayet'ten çıkan yazılar ve keşif defteri henüz tasnifte bulunamamıştır.

irade Maliyeye bildirilerek[605], ilave inşaat ve tamirler için gereken harcama miktarının gönderilmesi istenmiştir. Özetle, yukarıdaki karara göre Okulun, günün ipekçilik teknolojisi ve anlayışına uygun olarak ıslah edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla yapılan keşif sonunda ilave tamirler için 23.920 kuruşluk bir harcama bütçesi gerektiği anlaşılmıştır. Harcamaya ilişkin gerekli emir ve izinler verilmiş, ancak bu tasnifte bahsedilen keşif defteri bulunmadığından, yapılacak 23.920 kuruşluk işlemler hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Sonuç itibarıyla 1894 yılı ortalarında tamamlanıp açılarak aynı yılın sonlarında faaliyete geçen Okul binası daha özgün bir yapı özelliğine sahip olması sebebiyle, fiziki olarak çok fazla bir değişime uğramamıştır. Bursa'nın tarihi eğitim kurumlarından biri olarak hizmet vermiş olan Harir Darüttalimi binası günümüzde Bursa İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi adı altında varlığını devam ettirmektedir (Res.4.97, 4.98, 4.99).

[605] BOA.BEO.2765.207365.1.1(Tarih: H. 27 Z 1323/M.22 Şubat 1906)

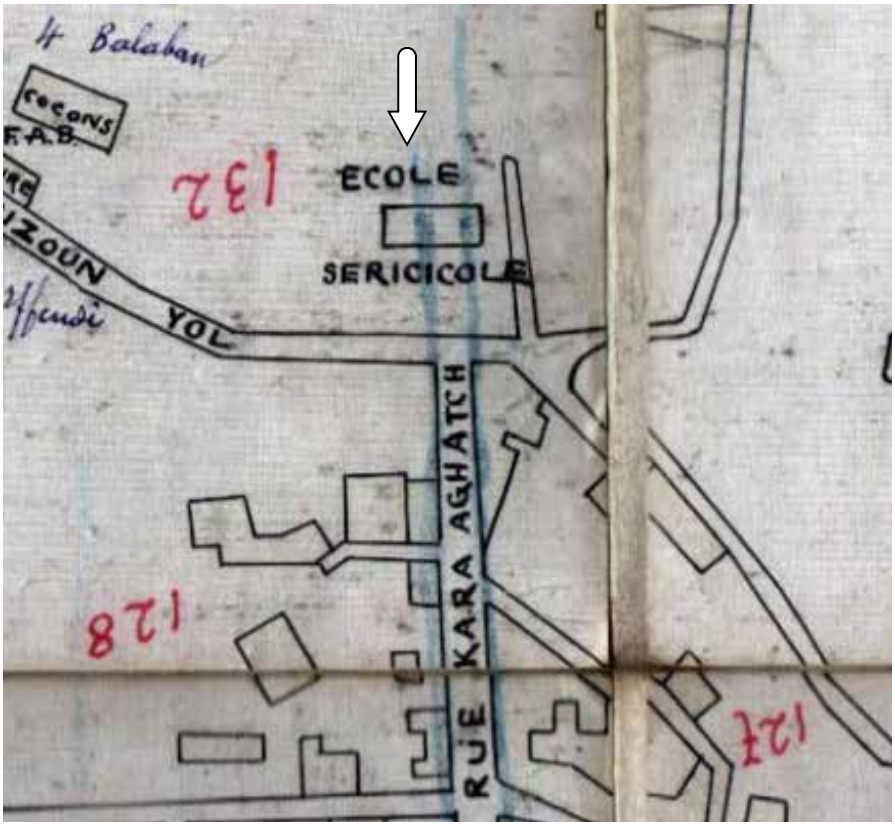

Harita 4.21. 1893-94'lü Yıllarda İpekçilik Mektebi. (Kaynak: 1893-94 FSH. R. Kaplanoğlu Arşivi)

Resim 4.91. İpekçilik Mektebi'nin Açılış Merasimi, 1894. (Kaynak: E. Özendes, *Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa*, s.105)

Resim 4.92. İpekçilik Mektebi. (Kaynak: İÜNEK-90422/02-Tarihsiz.)

Resim 4.93. Kuzeybatı Cephesinden İpekçilik Mektebi. (Kaynak: İÜNEK-90422/01-Tarihsiz.)

Resim 4.94. Sonradan İlave Edilen Balkonu ile Cumhuriyet'ten Sonra İpekçilik Mektebi.
(Kaynak: *1927 Bursa Salnamesi*)

Resim 4.95. Ziraat Mektebi Bünyesinde 21 Eylül 1901'de Açılan Harir Darüttahsili.
(Kaynak: IRCICA-779-73/51)

Resim 4.96. Harir Darüttahsili Güneydoğudan Görünüş. (Kaynak: İÜNEK-779-73/52)

Resim 4.97. İpekçilik Mektebi Kuzey Giriş Cephesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.98. İpekçilik Mektebi Kuzeybatı Cepheden Görünüş. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.99. İpekçilik Mektebi Güney Cepheden Görünüş. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

4.1.1.12. Hamidiye Sanayi Mektebi

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı coğrafyasında mesleki ve teknik eğitim alanında henüz kayda değer bir gelişme görülememişti. İmparatorluk coğrafyasında Batılılaşma/çağdaş seviyeyi yakalama yönündeki yenilik hamleleri olan Tanzimat ve Islahat fermanlarında, mesleki eğitim konusuna yönelik bir öneri bulunmamaktaydı. Eğitim ve eğitim kurumlarındaki sorunları çözmek, sistemi düzene sokmak için 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde bile Mesleki ve Teknik eğitime hiç yer verilmemişti[606]. Ancak bu dönemde 1860'tan sonra Mithat Paşa'nın gayretleri ile sanat okulları açılmış, Islahhâne adıyla mesleki eğitim vermeye başlanmıştı. Mali sorunlar nedeniyle Tanzimat'tan itibaren bir türlü açılamayan Sanayi Mektepleri ise 1868'de yayımlanan *"Mekteb-i Sanayi Nizamnâmesi"* doğrultusunda Osmanlı coğrafyasında açılmaya başlanmıştır[607].

Bursa'nın köklü eğitim kurumlarından biri olan ve günümüze ulaşmayan Hamidiye Sanayi Mektebi *1324 Bursa Salnamesi*'ne göre; ilk olarak *"Islahhâne"* adıyla Filiboz Mahallesi'nde (Hisar'da) Türkmenoğlu Konağı olarak bilinen evde 1286/1869 yılında[608] açılmış, 1298/1881 yılında eski Vilayet Matbaasının karşısında o zaman var olan bir konağa[609], 1301/1884 yılında Kız Rüşdiyesi'nin alt katına taşınmıştır. Daha sonra 1302/1885'te o dönemin postane binasının karşısındaki Tiyatro Binasına ve farklı tarihlerde daha birçok yerlere taşındıktan sonra, Mahmut Celalettin Paşa (gör: 1889-1891) bir türlü yerleşemeyen okulun ve öğrencilerin bu durumuna son vermek amacıyla hastanenin bulunduğu arazide uygun bir yeri istimlak ederek yatakhane ve sınıfların bulunduğu binayı inşa ettirmiştir[610]. Son olarak okul, 1315/1897'de Hisar'da Tophane semtinde bugünkü yerinde inşa edilen binalarda hizmet vermeye başlamıştır[611] (Hrt.4.22, 4.23). Sultan II. Abdülhamid'in, İmparatorluk coğrafyasında modern eğitim öğretim sisteminin yaygınlaştırılması çabasına örnek olan Okulun isminin, II. Abdülhamid'e atfen Hamidiye Sanayi Mektebi olması için gerekli izin Aralık 1899'da çıkmış[612] ve yapının resmi açılışı, *"velâdet-i hümâyûn-u hazreti pâdişâhiye musâdıf yevm-i fırûzda icrâ"* edilmiş, yani Sultan'ın doğum gününe (21 Eylül) denk gelen uğurlu günde gerçekleştirilmiştir[613]. Hasan Tâib Efendi, Sanayi Mektebi yapılarının Sultan II. Abdülhamid tarafından tamir ettirilerek birtakım ilave yapılarla yeniden düzenlendiğinden bahseder[614]. Yapıların 1905'e tarihlenen fotoğrafları dikkate alınırsa, bu onarım ve düzenlemelerin Vali Reşid Mümtaz Paşa zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır. 1909'da II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, yapılan düzenlemeler ile okulun gelir kaynakları iptal edilince ve peşi

---

606 Tayyip Duman, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişmesi", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 15, s.61-71.

607 "a.g.m.", s.67.

608 Bursa'nın yerel gazetesi Hüdavendigâr'da, Islahhâne'nin gerekli levazımatının tamamlanıp 10 Nisan 1869'da açılışının Vali tarafından yapıldığı belirtilmektedir, bkz.: **Hüdavendigâr,** no.13, 10 Nisan 1869, s.49.

609 Hacı Arif Efendi Konağı. Bu konakta çıkan yangın neticesinde mektep daha sonra Kız Rüşdiyesi'nin alt katına taşınmıştır, bkz.: **1927 Bursa Salnamesi**, s.325.

610 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.70.

611 **1324 Bursa Salnamesi**, s.596.; **1325 Bursa Salnamesi**, s.337, her iki salnamede okul binasının birbirinden bağımsız dört daireyi kapsadığı belirtilmiştir ancak ne salnamelerde ne de diğer kaynaklarda Okul kompleksinin ilk yapılarının inşa tarihlerine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır, bkz.: Kepecioğlu "Sanayi Mektebi", **a.g.e.**, s.78; Komisyon, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi**, s.10-13.

612 BOA.BEO.1425.106858.1.1 (Tarih: H.27 Ş 1317/M.31 Aralık 1899)

613 BOA.DH.MKT.2307.66.1.1 (Tarih: H.17 L 1317/M. 18 Şubat 1900)

614 Hasan Tâib, **a.g.e.**, s.51; Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.91.

sıra süregelen savaşlar başlayınca, okul ve mevcut yapı kompleksi bir süre atıl vaziyette kalmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında Askeri amaçlı olarak üretim yapmaya başlayan okul, ülke genelinde takdir toplamış, işgal yıllarına kadar üretimlerine devam etmiştir. Yunan işgali sırasında Yunanlılarca otomobil tamirhanesi hâline getirilen kompleks, Bursa'nın kurtuluşundan sonra ve Cumhuriyetin ilk yıllarında tekrar önem kazanmaya başlamıştır. İşgalden sonra bakımsız kalan yapı kompleksi, Vali Hacı Adil Bey'in gayretleriyle[615] onarılıp düzene konulmuştur. İlk inşa sürecinden itibaren ilavelerle genişletilen yapı kompleksinin (dershane binası, mutfak-ambar-kiler binası ve atölyeler) eldeki mevcut fotoğrafları üzerinden mimari özellikleri şöyle tanımlanabilir: Fotoğrafında *"memurin ve bazı sanayihaneler dairesi"* olarak geçen bina, muhtemelen kompleksin ana giriş kapısının karşısında bulunan ve iki katlı, kâgir ve kırma çatılı olarak yapılan binadır (Res.4.100, 4.101). Yapının üst katında ahşap doğramalı pervazlı dikdörtgen biçimli pencerelerinin üzerinde, havalandırma maksatlı yapıldığı düşünülen küçük pencereler görülmektedir. Binanın alt katının sanayihane, üst katının da yatakhane olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir. "Hamidiye Sanayi Mektebi" yazısının yer aldığı tabelanın altında kalan pencere ise diğerlerinden daha geniş olarak yapılmıştır. Binada çatı kaplama malzemesi olarak da alaturka kiremit kullanıldığı görülmektedir. Kaynaklarda *"Hamidiye Sanayi Mektebi Dershaneler Dâiresi"* ifadesiyle geçen dershane binası ise yine iki katlı (üst katı yatakhane) kâgir olarak yapılmıştır. İlkin 1899'da teknik sınıflar binası[616] olarak yapılan bina, Vali Reşid Mümtaz Paşa zamanında kısmen tamir görerek ve kısmen yenilenerek elden geçirilmiştir (Res.4.102). Girişteki sanayihaneler binasının kuzeydoğusunda kalan dikdörtgen biçimli bu yapının doğu cephesindeki pencere açıklıklarından biri, Reşid Mümtaz Paşa döneminde merdivenle çıkılan bir giriş olarak yeniden düzenlenmiştir. Yapının görünen cephelerinde sık bir şekilde tekrar eden dikdörtgen biçimli ahşap giyotin pencereler vardır. Kiremit kaplı kırma çatı ile örtülü yapının zemin kat pencerelerinin etrafı söveli iken, üst kat pencereleri pervazlı olarak yapılmıştır. 1905 tarihli fotoğrafta, yapının kuzey cephesi orta aksında yükselen kalkan duvarı dikkat çeker. Bu kısmın üçgen alınlığı üzerinde yapı kitabesi ve bayrak direği görülmektedir. Bu kısımdaki üçgen alınlık ve altındaki balkon, batı cephesine açılan kapı ile birlikte yapının diğer fotoğrafında görüldüğü üzere daha sonraki tadilatlar sırasında ya da Cumhuriyet döneminde kaldırılmış olmalıdır. Nitekim doğu cephesine önceden açılan kapı ve merdiven izleri sonraki tarihlere ait olduğu düşünülen fotoğrafta görülebilmektedir (Res.4.103). Sanayi Mektebi'nin diğer yapıları olan Marangozhane ve atölye tek katlı olarak inşa edilmiş olup, en doğudaki yapının bodrum kat üzere inşa edildiği görülmektedir (Res.4.104, 4.105, 4.106). Bu yapılarda dikkat çeken özellik ise cephe yüzeylerindeki pencere ve kapı açıklıklarının daha geniş olarak yapılmasıdır. Yapıların giriş kapıları ise üçgen alınlıkla vurgulanmıştır. Tek katlı olarak inşa edilmiş olan mutfak-kiler-ambar binası, bu bölgede bulunan her iki yapı kompleksinin (hastane ve sanayi mektebinin) arasında olup, farklı bir özellik arz etmektedir (Res.4.107, 4.108). İkiz plan şemasına sahip olduğu tahmin edilen bu yapı, hem hastane hem de okul kompleksine hizmet verecek şekilde, tek bir çatı altında yapılmıştır[617]. Her iki bölümde ikişer olmak üzere dört büyük havalandırma bacasına

[615] Komisyon, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi**, s.14-17.

[616] Komisyon, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi**, s.23.

[617] Gureba Hastanesi bölümündeki hava fotoğrafında yapının bahsedilen amaca yönelik iki taraflı yapıldığı görülebilmektedir. Tophane semtinde bu iki kompleksin kurulu olduğu alanda, böyle bir yapı inşa etmekteki amaç, yer sıkıntısından kaynaklanan yapı yerleşim meselesini halletmek olmalıdır.

sahiptir. Revaklı yapılan simetrik binaya, hastane ve sanayi mektebinin kendi bölgelerinden, yani her iki taraftan erişim sağlanabildiği düşünülmektedir.

Okul ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan yazışmaların neredeyse tamamını okula öğrenci kayıtları, okul bünyesinde öğretmen ve memur görevlendirmeleri, araç-makine-teçhizat alımları, bunlar için yapılan tahsisat/bütçe ve hem genel idari hem de bazı eksiklikleri noktasında okulun bütçesine yönelik gelir temin etme arayışları konulu belgeler oluşturmaktadır[618]. Bununla birlikte, okul binalarının yapım onarım işlerine dair bazı bilgiler de, söz konusu belgelerin satır aralarında saklıdır. Yapı kompleksinin ilk inşa sürecine dair henüz bir belge tespit edilemiştir. Bununla birlikte Sanayi Mektebi bünyesinde vali Reşid Mümtaz Paşa zamanında yapılan ilave ve yenilemelerle ilgili merkeze, valinin Padişah'ın ikinci kâtibi İzzet Paşa'ya hitaben yazdığı yazıyla bilgi verdiği, onarım ve ilave işlerin 1905 sonbaharında tamamlanarak resmi açılışlarının yapıldığı anlaşılmaktadır[619].

Yapı kompleksinin özellikle Reşid Mümtaz Paşa zamanında inşa edilen kısımları için, İmparatorluk sınırları içinde idarenin genel olarak karşılaştığı bütçe sorunları nedeniyle, Bursa'nın orta sınıf bürokratları diyebileceğimiz bazı memurları veya ileri gelenlerinden bazı kişilerin, inşaat masraflarının karşılanması (belki de paylaşılması) konusunda nakdi yardımları olmuştur. Dönemin yapım-onarım işlerinin bu şekilde yapılan yardımların da katkısıyla yürütülmeye çalışıldığı bilinmektedir. Devlet bu yardımlara karşılık, hem bu tür bağışları toplumsal tabanda özendirmek hem de bağışçıları onurlandırmak için otoritenin simgesel gücü anlamına gelen nişan ve rütbeler dağıtmıştır. II. Abdülhamid döneminde inşa edilen bu tür kamu yapıları, bizzat kendileri iktidarın erk/otorite simgeleri iken, bu tür bağışçılara verilen nişanlar da bir başka kategoride[620] sayılan simgelerdendir. Bunun örnekleri çoktur. Nitekim, söz konusu tasniflerde 1902 tarihli bir belgeye göre, Bursa Turuk ve Maabir mühendislerinden İzzet Efendi, Reşid Mümtaz Paşa zamanında inşa edilen yapılar için 50 Osmanlı Lirası

---

618 Örneğin, okulun ihyaçlarını karşılamak ve eğitim kalitesini yükseltebilmek adına okul için bazı tarihlerde piyangolar düzenlenmiştir. *"Mektebin istihsâl ve istikmâli-i esbâb-ı terakkisi için"* yapılması düşünülen bu tarz işlere Devletin önce sıcak baktığı daha sonra ise piyango tertibinin birtakım sorunlara yol açması ve bazı öncelikli/zaruri kamusal işlere mani olması nedeniyle bu tip uygulamalardan en azından bu tarihlerde kaçındığı anlaşılıyor. Bursa'nın önde gelen şahsiyetlerinden birinin teklifi ile şartnamesinin dahi hazırlandığı bir piyango tertibi, İstanbul'dan daha uygun şartlarda teklif veren bir tüccar tarafından sekteye uğratılabiliyor. Ya da daha başka örnekleri için bkz.: BOA.Y.MTV.227.146.1.1 (Tarih: H. 26 Z.1319/M.5 Nisan 1902: *"Bursa Hamidi Mekteb-i Sanayii menfaatına piyango tertibine ruhsat verilmesi talebini havi Bursa Valiliği'nin tahriratı"*); BOA.DH.MKT.1035.5 (H.26 L 1323/M.24 Aralık 1905: *"Hamidiye Bursa Sanayi Mektebi menfaatine muteber tüccarlardan Nemlizade Tahsin Paşa ile piyango çekilmesi hususunda mukavele tanzim edilmek üzere olduğu, fakat kendisinin daha uygun şartlarda piyango tertip edeceği taahhüdüyle Dersaadet Sirkeci'de sakin Tüccar Mehmed Mirat tarafından ruhsat taleb edildiği"*); BOA.BEO.2757.206727 (Tarih: H. 16 Z.1323/M.11 Şubat 1909: *"Bursa Hastahanesi ile Sanayi Mektebi için tertip edilen piyango..)*; BOA.BEO.2757.206723 (Tarih: H.16 Z.1323/11 Şubat 1906: *"Bursa Hastahanesi ile Sanayi Mektebi için piyango tertibinin tecviz olunamayacağından işar-ı sabık vechile muamele olunması"*); BOA.BEO.2757.206740 (Tarih: H.16 Z.1323/M.11 Şubat 1909: *"Hüdavendigâr vilayetince Bursa Hastahanesi ile Sanayi Mektebi için tertib edilip satışa başlanılan piyango biletlerinin muhacirin iskân ve ziraiyesini destek için tertib edilen piyango faaliyetini sektedar edeceğinden hastane ve mekteb için piyango düzenlenmesinden vazgeçilmesi.")*

619 BOA.Y PRK.UM.77.47.1.1.ve 1.3 (Tarih: R. 2 Teşrinievvel 1321/M.15 Ekim 1905)

620 Deringil, bu noktada iktidarın simgelerini dört kategoriye ayırır. Nişanlar da bu kategoride ikinci sırayı almaktadır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji-II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.34-35.

bağışlamıştır. İzzet Efendi'nin bu yardımı büyük takdir görmüş ve vilayetçe yapılan teklifle de (taltif talebi neticesinde) kendisine rütbe-i sâlise[621] verilmiştir. Aynı şekilde Bursalı bir hayvan tüccarı olan Bahçıvanzâde Mehmed Efendi'nin Sanayi Mektebi için *"hıdmet ve muâveneti"* oldukça önemsenmiş ve sadece yardımları değil aynı zamanda hizmetleri için de *"rütbe-i râbi'a"*yı hak ettiği düşünülmüştür[622]. Bu tür ödüllendirmeler haricinde, yapı üretiminin kilit halkalarından olan tedarikçilerin sıkıntıları da dikkate değerdir. 1905 tarihinde tuğla müteahhidi Mustafa ve *"rüfekâsı"* yani ortağı/arkadaşı, Hamidiye Bursa Sanayi Mektebi inşaatına kereste vermiş ancak paralarını alamamıştır. Temmuz 1907 itibarıyla durumu telgrafla doğrudan Dâhiliye Nâzırına bildirmelerinin akabinde Nâzırın emri ile iki yıldır geciken paralarının ödenmesi işi, okul müdürüne havale edilmiş ve tedarikçilere olan borcun ödendiğine dair daha sonra vilayet, ilgili bakanlığı bilgilendirmiştir[623]. Aslında tedarikçilerin şikâyetlerinin temelinde, Okul sandığında 1.100 lirayı aşan miktarda para varken bu ödemenin kendilerine yapılmaması yatmaktadır[624]. Aynı şekilde bu durumun başka bir örneği de Keresteci Mehmed üzerinden yaşanmış, o da şikâyeti sonucunda alacağını tahsil edebilmiştir[625]. Dönemin mimarlık ortamının özellikle yapı üretimi noktasında, kısıtlı bütçe/tahsisat açısından sıkıntılı olduğu dönemlerde, bazı kalemlerde *"kâide-yi tasarrufiyeye"* uyulması beklense de, bu kural tedarikçiler için biraz daha esnetilmeye çalışılmış, inşa/tamirat işlerinin çok da hızlı ilerlemeyen sürecinin bu gibi sorunlarla daha fazla sekteye uğramamasına dikkat edilmiştir. İlerleyen tarihlerde yapı kompleksi kapanma durumuyla karşı karşıya kalmış ve bu sorunu aşmak için merkezden yardım talep edilmiştir. Vilayet'ten Eylül 1908'de Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıya göre; Okul sandığında yeterli para bulunamadığı durumlarda, müteahhitlerin alacakları ödenememiş ve bu yüzden alacaklılar tarafından yapılan işler *"ta'til-i taahhüd"* edilmek istenmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı neticesinde yürürlüğe giren Kanun-u Esasi gereğince de okulun gelir kaynakları iptal edilmiştir[626]. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve akabinde gelişen siyasi olaylar, başlayan savaşlar ve nihayetinde I. Dünya Savaşı'na girilmesi, her alanda olduğu gibi burada da ağır sonuçlar doğurmuştur. Gelir kaynakları büyük oranda azalan Okulun gereksinimleri karşılanamaz hâle gelmiş, hem eğitim öğretim hem de fiziki yetersizlikler nedeniyle okul yönetimi zor durumda, okul ise kapanma durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu duruma çare bulmak adına Vali İsmail Hakkı Bey imzasıyla Dâhiliye Nezâreti'ne Haziran 1916 başlarında gönderilen bir yazıda; Okulun artık Sanayi Mektebi olmaktan çıktığı, kimsesizler için bir yetimhane konumuna geldiği ve yeterli araç-gereçten mahrum kaldığı belirtilmiştir. Binaları da sanayi mektebi olmaya elverişli olmayıp, mevkisi de uygun değildir. Hastanenin ihtiyaca binaen genişleme durumu nedeniyle mevcut yapıların Hastane bünyesine katılması düşünülmektedir. Bu amaçla şehirdeki *"sanathanelerle râbıtası kolay olacak diğer bir noktanın"* tespit edilerek burada bir sanayi mektebi kurulması, *"yeniden inşâsı tasavvur edilmektedir"*. Vilayetin bütçesi buna imkân veremeyeceği için de, *"bu mebâninin vücûda getirilmesi için bütçeden başka bir çare düşünülmektedir": "Hüdavendigâr*

[621] BOA.BEO.1823.136703.1.1 (Tarih: H.28 Z.1319/M.7 Nisan 1902); BOA.MF.MKT.640.48 (Tarih: H.25 Ra.1320/M.12 Haziran 1902)

[622] BOA.DH.MKT.758.65 (Tarih: H.11 Ş 1321/M.2 Kasım 1903)

[623] BOA.DH.MKT.1184.76.1.1 (Tarih: H.24 C 1325/M.4 Ağustos 1907)

[624] BOA.DH.MKT.1184.76.2.2 (Tarih: H.11 C 1325/M.22 Temmuz 1907)

[625] BOA.BEO.2914.218480 (Tarih: H.2 Ş 1324/M.21Eylül 1906); BOA.DH.MKT.1121.30 (Tarih: H.14 Ş.1324/M.3 Ekim 1906

[626] BOA.DH.MKT.2614.69.1.1 (Tarih: H.27 Ş 1326/M.24 Eylül 1908)

vilayetinde inşa ve ikmali yapılacak Sanayi Mektebi ile Darülaceze için, ipeğini satacak şahıslardan bir miktar koza alınması (kendi istekleriyle getirmeleri)" sağlanacaktır. Dolayısıyla vatandaşın *"kendi arzusuyla hediye edeceği üç beş kozanın"* yapılması düşünülen sanayi mektebi için toplanması ve buradan elde edilecek gelir ile de gerekli binaların inşa edilmesi amaçlanmıştır[627]. Ancak merkezin konu hakkında hükmü kısa ve nettir: *"hususun kanun ve nizamlara muhalif olduğu*[628]*"*. Hüdavendigâr Valisi İsmail Hakkı Bey (gör: 1915-1918) pes etmemiş, bu sefer başka bir çare düşünmüştür, yeni bir sanayi mektebi inşa ettirebilmek adına. Koza bağışı projesine izin çıkmayınca bu kez de *"Aydın Vilayetinde yapıldığı gibi"*, Vilayetteki muhâcirlere dağıtılan zeytin hasılatından, *"inşaat masârıfına karşılık"* yüzde üç oranında vergi alınması düşünülmüştür. İl İdaresi tarafından *"Mektebin münâsib bir surette inşâsıyla evlâd u vatan ve memleketin işbu müessese-i hayriyeden istifâdelerinin"*[629] amaçlandığı görülse de bu talebe verilen cevap bir öncekinden farklı olmamıştır[630].

Bursa Valisi İsmail Hakkı Bey, *"Robert Koleji gibi binası muhteşem, programları yüksek, sanathaneleri mütekemmil ve bilhassa talebesinin ekserisi aile çocuklarından mürekkeb"*[631] bir okul kurmayı kafasına koymuş olmalı ki, bu sefer başka bir proje ile yeni bir sanayi mektebi ve atölyehaneler inşa ettirmek amacındadır. Yazışmalardan görüldüğü kadarıyla, adeta bir yetimhane/darülaceze konumuna gelmiş Hamidiye Sanayi Mektebi için artık il yönetimi, tahsisli mali kaynak bir yana, azar azar da olsa gelecek gelirler ile yeni bir sanayi mektebi inşaatına başlamaya razıdır. Bu tarihlerden sonra Osmanlı Arşivi'nde bu yapı kompleksine dair kayda değer başka bir belge henüz tespit edilememiştir. Kompleksin inşa ve onarımlarına dair daha sonra ortaya çıkabilecek tasniflerde tespit edilebilecek keşif defterleri, inşaat komisyonu raporları gibi belgeler ile Bursa'nın bu köklü kurumu hakkında daha kapsamlı bilgiler ortaya konulabilecektir. Hamidiye Sanayi Mektebi'nin kurulduğu alanda bugün Tophane semtinde aynı hizmeti, Tophane Endüstri Meslek Lisesi kompleksi sürdürmektedir.

---

627 BOA.DH.İ.UM.91.4.2.1 (Tarih: H.7 Ş 1334/M.9 Haziran 1916)

628 BOA.DH.İ.UM.91.4.1.1 (Tarih: R.9 Haziran 1332/M.22 Haziran 1916)

629 BOA.DH.UMVM.47.29.1.1 (Tarih: H.20 Ş 1334/M.22 Haziran 1916)

630 BOA.DH.UMVM.47.29.2.1 (Tarih: R.15 Haziran 1332/M.28 Haziran 1916)

631 BOA.DH.UMVM.78.211.1. ve 78.21.1.2. (Tarih: R.15 Teşrinievvel 1332/M.28 Ekim 1916): Vali Ekim 1916'da, bu kez daha ikna edici bir dil ile memleketin kalkınabilmesi için sanayi mekteplerinin önemini vurgulamıştır. Bursa'daki mektebin hâl-i hazırı için bir yetimhane ve darülaceze benzetmeleri yaptıktan sonra bu kez yeni bir proje teklif etmiştir merkeze: Mudanya-Bursa demiryolu biletlerine cüzi bir zam yapıp, Okulun binası ile atölyelerinin inşasının bitimene kadar bu gelirin devam ettirilmesi. Buna cevap olarak Ticaret ve Ziraat Nezâreti'nden Dâhiliye'ye gönderilen yazıyla, yeni bir bina inşa talebinin 1333 Mali sene bütçesine alındığı belirtilmiştir.: BOA.DH.UMVM.78.21.3.1 (Tarih: H.17 M 1335/M.14 Kasım 1916); BOA.DH.UMVM.78.21.4.1 (Tarih: R.3 Teşrinisani 1332/M.16 Kasım 1916)

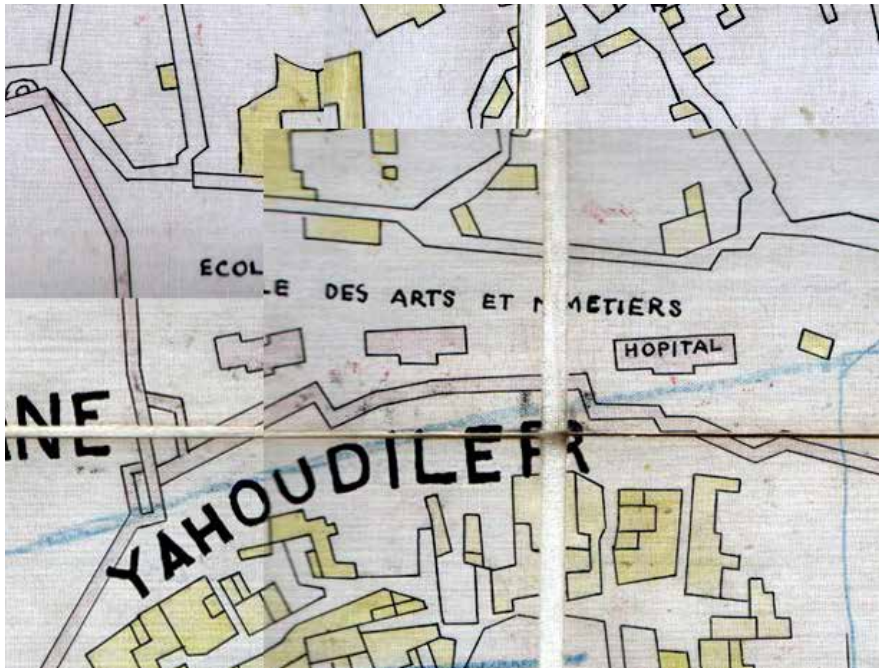

Harita 4.22. Sanayi Mektebi Yapıları ve Yerleşkesi. (Kaynak: 1893-94 FSH. R. Kaplanoğlu Arşivi)

Harita 4.23. 1921 Tarihli Bursa Haritasında Sanayi Mektebi Yapıları ve Yerleşkesi. (Kaynak: 1921 Haritası)

Resim 4.100. *"Kısmen Müceddeden ve Kısmen Ta'mir-i Mükemmel Suretiyle İnşa ve Tesis Kılınan Hamidiye Sanayi Mektebinin Kapısı ve Memurin ve Bazı Sanayihaneler Dâiresi"*. (1905 İÜNEK-90560/17)

Resim 4.101. Hamidiye Sanayi Mektebi'nden Detay. (1905 İÜNEK-90560/17)

Resim 4.102. *"Hamidiye Sanayi Mektebi Dershaneler Dâiresi"*. (1905 İÜNEK-90560/18)

Resim 4.103. Hamidiye Sanayi Mektebi Dershaneler Dâiresi, Muhtemelen 1923 Sonrası. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)

Resim 4.104. *"Kısmen Müceddeden ve Kısmen Ta'mir-i Mükemmel Suretiyle İnşa ve Tesis Kılınan Hamidiye Sanayi Mektebinin Buhar ile Müteharrik Marangozhanesi"*, Marangozhane Sol Baştaki Kısım. (Kaynak: 1905 İÜNEK-90560/20)

Resim 4.105. Marangozhane Ortadaki Kısım. (Kaynak: 1905 İÜNEK-90560/20)

Resim 4.106. Marangozhane Sondaki Kısım. (Kaynak: 1905 İÜNEK-90560/20)

Resim 4.107 *"Müceddeden İnşâ Kılınan Matbah ve Kiler ve Ambar Dâiresi".* (1905 İÜNEK-90560/21)

Resim 4.108. Henüz Yıkılmamış Olan Mutfak/Kiler Binası, 1939. (Kaynak: B.B.B Kent Belleği)

4.1.1.13. Bursa Saat ve Yangın Kuleleri

Şehirlerin meydanlarını ya da hâkim noktalarını süsleyen birer anıt ve sembol olan[632] saat kuleleri bu özelliklerinin yanında, mimari birer öğe olarak[633] da görülmektedir. Kilise ve sarayların kulelerine yerleştirilen saatlerle 13. yüzyılda Batı'da (İngiltere-Fransa-İtalya) başlayan saat kulesi uygulaması, zaman göstergesi olmasının yanında artık birer mimari nesne olarak da bu eserlerin yaygınlık kazanmasını sağlamıştı[634]. Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıl sonlarında örnekleri görülmeye başlanan[635] saat kulelerinin inşası, 18. yüzyılda devam etmekle birlikte özellikle 19. yüzyılda artış göstermiştir[636]. II. Abdülhamid dönemi ise, Osmanlı coğrafyasında saat kuleleri inşasının adeta geleneğe dönüşmesinin temelidir denilebilir. Burada en önemli etken şüphesiz Sultan'ın tahta oturma (cülus) yıldönümleridir. Bu yıldönümlerinde temeli atılan ya da açılışı yapılan saat kuleleri[637] II. Abdülhamid döneminin modernleşmesinin birer sembolü olarak Osmanlı coğrafyasının en önemli noktalarına serpiştirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Payitaht'ı olan Bursa, zamanın yanı sıra, modernleşme/gelişme/mimari olarak yapı üretim gücü göstergesi hâline de gelen saat kulelerinden birkaç tanesine ev sahipliği yapmıştır. Şehrin en hâkim noktası olan Tophane Meydanı'nda bugüne kadar, üç farklı üslup ve büyüklükte saat/yangın kulesi inşa edilmiştir. Günümüzde bu yapı ile ilgili elimizde mevcut olan iki farklı saat kulesi fotoğrafı ise bu alana *en az iki farklı saat kulesi* yapıldığını kanıtlamaktadır. Ancak Hakkı Acun, Sultan Abdülaziz döneminde (sal.1861-1876) yapıldığını söylediği kuleye ilişkin her iki eserinde de kaynak olarak dipnotunda belirttiği (Res.4.109) fotoğrafı "90752/28" kodu ile vermiş, ayrıca bu bilgiye dair başka bir kaynak göstermemiştir[638]. Oysa çalışma kapsamında taradığımız belge, seyahatname, fotoğraf, gravür, gazete ve dergi gibi diğer kaynaklarda Abdülaziz döneminde Bursa'ya bir saat kulesi inşa edildiğine dair bir bilgi tespit edilememiştir. Dolayısıyla müellifin tanımladığı dönemde burada bir saat kulesinin olmadığı düşünülmektedir. Ayrıca aşağıda görüleceği üzere mühendis Batyano tarafından hazırlanan 1862 tarihli Meydân-i Osmâni çevre düzenlemesi krokisinde de burada saat kulesi değil bir ***"sancak kulesi"*** yapılacağı belirtilmiştir (Şekil 4.16). Üstelik Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin inşa ve onarımlarının devam ettiği bu döneme ilişkin keşif defterlerinde, bu meydanda inşa edilmiş bir saat kulesine dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Hakkı Acun'un bir

---

632 Hakkı Acun, **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara: 2011, s.5.

633 Nurcan Yazıcı, "II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'da Yapılması Düşünülen ve Yapılan Saat Kuleleri", **Safranbolu Saat Kulesi ve Zaman Ölçerler Sempozyumu (21-22 Mayıs 2010) Bildiriler Kitabı**, Ed. Prof. Dr. Ahmet Gürbüz, Safranbolu: 2011, s.97.

634 Acun, **Anadolu Saat Kuleleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara: 1994, s.5.

635 Kienitz'e göre Kanuni Sultan Süleyman döneminden (1520-1456) hemen sonra saat kulelerinin ilk örnekleri olarak Bosna'da inşa edilen Sarajevo Saat Kulesi, *"zarif dört köşeli"* bir kuledir, bkz.: Friedrich Karl Kienitz, **Sultanların Şehirleri**, Çev. M. Haydar Gümüş, Yeditepe Yayınları, İstanbul: 2014, s.301.

636 Acun, **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, s.6-7.

637 Yazıcı, a.y.; II. Abdülhamid döneminde İstanbul dışı ve Türkiye geneline inşa edilen saat kuleleri tipolojileri için bkz.: H. Hanım Halaç - S. Özdemir İlhan, "Kentsel İmge Olarak Saat Kuleleri; II. Abdülhamit Han Dönemi Saat Kulelerinin İstanbul Dışı Türkiye Coğrafyasında Dağılımları ve Bir Tipoloji Denemesi", **E-Journal of New World Sciences Academy (NWSA-Humanities)**, 4C0189, 9, (4), pp.190-200.

638 H. Acun, **Anadolu Saat Kuleleri**, s.12; a.mlf., **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, s.28.

fotoğrafa dayandırdığı bu tespit, sonraki kaynaklarda tekrarlanmış ve literatüre bu şekilde girmiştir[639].

Günümüzde Tophane semtinde, Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin bulunduğu (Meydân-ı Osmâni) park içerisinde yer alan (Hrt.4.24, 4.25, 4.26)[640] saat kulesinin ilkinin, Ahmet Vefik Paşa tarafından valiliği sırasında (1879-1882) yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Diğer iki saat kulesi de (1890 ve 1905 tarihli kuleler) II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) imar hareketlerinin Bursa'ya ait birer numunesi olarak yaptırılmıştır. Konuyla ilgili eldeki mevcut kaynaklardan ilkinde, İbnü'l-Celâl Sezâi, 1891'de basılan ve önsözünde üç yıl önce yazdığını belirttiği eserinde[641], 1888 yılındaki Bursa seyahatine dair izlenimlerini anlatır. Kitabında Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin bulunduğu meydanı şöyle tarif eder: *"Mahall-i mezkûr ebhetlû devletlû Ahmet Vefik Paşa hazretlerinin zaman-ı vilâyetlerinde meydanlığın ovaya nazır olan ciheti uçurum olmak cihetle o tarafa demir parmaklık çevrilmiş ve meydanlığın ortasına bir saat kulesi 'kule' inşâ ve ötesi berisi çiçeklerle tanzim olunarak..mamafih saat kulesi mahall-i mezkûru şimdiki halde yine müzeyyen göstermektedir. Mezkûr saatin darbesi pek uzak bir yerde bulunan insanın bile sımâhında tanîn-endâz olurmuş"*[642]. Sezâi'nin verdiği bilgilere göre bu meydana yapılan ilk saat kulesi, Ahmet Vefik Paşa'nın *"zaman-ı vilâyetinde"* yani valiliği zamanında 1879-1882 yılları arasında yaptırılmış olmalıdır. Sezâi'nin bizzat görüp bahsettiği bu ilk saat kulesi, muhtemelen onun ziyaretinin hemen ardından, 1890'dan önce yıkılmıştır. Çünkü kaynaklarda 1890 tarihinde bu meydana yeni bir saat kulesi yapıldığı bilgisi geçmektedir (Res.4.109, 4.112, 4.113, 4.114). *R.1307 Bursa Salnamesi*'nde de, *"Osmancık meydanında saat kulesi şehrin ebniye-i âliyelerinden"*[643] biri olarak sayılmaktadır. Kepecioğlu da, *"Hisardaki saat kulesi 1890 tarihlerinde*

---

639 Konu ile ilgili yayınlardaki bu eski bilgi için bkz.: Hakan Kaynar, "a.g.m.", s.141-158; **Bursa Ansiklopedisi,** "Saat Kulesi", 2002, Cilt: 4, s.1460; O. Çetin, "Bursa Tarihinde Yer Alan Bazı Sosyal ve Kültürel Yapılar", **Anıtsal Eserler,** s.293; Meltem Cansever de eserinde şimdiki kuleye dair bilgiler verdikten sonra; *"Ama 1890'a ait kayıtlardan mevcut yapının bulunduğu yerde Sultan Abdülaziz döneminde yaptırılan başka bir kulenin daha olduğu anlaşılıyor. Dört katlı ve kare planlı olduğu bilinen eski saat kulesinin ne zaman ve nasıl yıkıldığı hakkında bilgi yok"* derken 1890'da yapılan dört katlı ikinci saat kulesini kastetmiş, bahsettiği kaynaklara dair bir kaynak göstermemiştir, bkz.: Cansever, **Türkiye'nin Kültür Mirası: 100 Saat Kulesi**, NTV Yayınları, İstanbul: 2009, s.68; Bu eski bilginin tekrarlandığı kaynaklar olarak bkz.: N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.308, a.mlf., **Bursa Fotoğrafları,** s.340; A. Şevki Duymaz, **II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örneği)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Isparta: 2003, s.158-159; Yasemin Avcı da aynı yanılgıyı tekrarlayarak 1890'da yapılan dört katlı kuleyi Abdülaziz dönemine atfeder ve ilk saat kulesi ifadesini kullanır, bkz.: Y. Avcı, **Osmanlı Hükümet Konakları**, s.61; Aynı şekilde Kaygalak, **a.g.t.**, s.192.

640 1893-94 olarak tarihlenen Fransız Sigorta Haritası'nda saat kulesi belirtilmemiştir. Aynı durum Mülki İdâdi binası için de geçerlidir. Hem saat kulesi hem de Mülki İdâdi o tarihlerde mevcut haldeyken söz konusu haritada gösterilmemesinin sebebi bilinmemektedir, bkz.: Hrt.4.25.

641 İbnü'l-Celâl Sezâi, **Bursa'ya Seyahat,** Kostantiniyye, Alem Matbaası 1308, s.20-21.

642 **A.g.e.**, a.y.; Hakan Kaynar, Sezâi'deki bu ifadeleri ve Acun'u kaynak göstererek; *"Bursa saat kulesi ise Orhan ve Osman Gazi türbelerinin bulunduğu şehrin en yüksek alanlarından kale hisarın üzerindedir. Daha önce Abdülaziz dönemi 1861-1868 yılları arasında yapılmış olan eskisi gibi 1905'te yapılan yenisinin de aynı yere yapılması"* ifadelerini kullanır. Kaynar, ilk saat kulesini Abdülaziz dönemine atfetmiş, 1905 yılında inşa edilen saat kulesini de ikinci saat kulesi sanmıştır. 1890 yılında inşa edilen ikinci saat kulesinden ise diğer kaynaklarda olduğu gibi Kaynar da bahsetmemiştir, bkz.: H. Kaynar, "a.g.m.", s.155.

643 **R.1307 Bursa Salnamesi**, s.103.

yapılmıştır"[644] der.

1890'da yapılan bu ikinci saat kulesi, Ocak 1893 tarihinde *"yukarısından yarım metre mahalli şiddetli lodos rüzgârlarının tesiriyle"*[645] yıkılmıştır. *"Küfeki taşından kargir olarak yapıldığı halde, rüzgârın şiddetine tahammül edemeyen kule, derhal tamir edilmiştir"*[646]. Araştırma kapsamında taranan süreli yayınlardan haftalık *Bursa* gazetesinin 16 Ocak 1893 tarihli *"İnhidâm"* başlıklı bu haberi, Kepecioğlu'nun verdiği bilgilerle aynıdır; *"Burûsa'da Meydân-ı Osmânî'de vâki' saat kulesinin bâlâsından yarım metre mahalli şiddetle hubûb eden lodos rüzgârlarının tesiriyle geçen cuma günü münhedim olmuş ise de, hamd olsun sakatlık vuku bulmadığı işidilmiştir. Mezkûr kule birkaç sene evvel küfeki taşından kargir olarak inşa olunduğundan kısm-ı mütebâkisinin keşf ve muayenesiyle, herhangi bir tehlikeye mahal bırakılmaması lüzumu dâire-i âidesinden intizar olunur"*[647]. 1890'da inşa edilen dört katlı ikinci kule, Abdülaziz döneminde inşa edilmiş olarak gösterilmişse de, yukarıda görüldüğü üzere, bu kule Abdülhamid döneminin ve *"Meydân-ı Osmâni"*nin ikinci kulesidir. Dört katlı olarak 1890'da inşa edilen, 1893'te lodos nedeniyle hasar görüp onarılan kâgir kulenin, sebebi ve tarihi henüz bilinmeyen yıkılışından sonra[648], son olarak 2 Ağustos 1904 tarihinde Vali Reşid Mümtaz Paşa ve Belediye Reisi Mehmet Emin Bey tarafından başlatılan *"Saat ve harik kulesi"*[649] inşası tamamlanıp, Sultan II. Abdülhamid'in cülusunun 29. yılında, 31 Ağustos 1905'te (R.18 Ağustos 1321)[650] törenle açılmıştır (Res.4.110). Hem saat hem de yangın kulesi vazifesi gören yapı, 1890 tarihli ikinci saat kulesinin aynı yerine, kesme taş malzemeden 33 m. yüksekliğinde yedi katlı olarak inşa edilmiştir. Kaynaklarda geçtiği şekli ve mevcut görselleriyle ikinci saat kulesinin[651], kare planda dört katlı kâgir olarak küfeki taşından yapılmış olduğu görülmektedir (Res.4.109, 4.112, 4.113, 4.114). Görsele göre, yukarıya doğru daralarak yükselen kulenin birinci katında güneye bakan giriş kapısı, doğu, batı ve

---

644 Kepecioğlu, "Saat Kulesi", **a.g.e**, Cilt: 4, s.61; Ali Asaf da Bursa'yı anlatan kitabında Tophane Meydanı'nı tasvir ederken *"ve osmancık meydanında saat kulesi şehrin ebniye-i âliyesi meyânında zikrolunabilir"* ifadelerini kullanır, bkz.: Ali Asaf, **Hüdavendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahvâl-i Umumiyesi**, 1. Bs., Bursa Matbaa-i Vilayet, H.1308/1890/91, s.15; Laurent de Acun gibi yanılgıya düşmüş, Ali Asaf'ı kaynak göstererek 1890'da yapılan bu ikinci saat kulesini yedi bölümlü olarak tanımlamış, günümüzdeki kule ile karıştırmıştır, bkz.: Laurent, **a.g.t.**, s.131.

645 Kepecioğlu, "a.md.".

646 Kepecioğlu, a.y.; ayrıca *R.1307 Bursa Salnamesi*'ndeki bu bilgi, Kepecioğlu'nun verdiği 1890 inşa tarihini de doğrular.

647 **Bursa**, no: 105, s.4 (4 Kanunusani 1308 / 16 Ocak 1893 Pazartesi)

648 Lodos nedeniyle yıkılan kule, gazete haberindeki ikazı da hatırlayarak düşünürsek bu tarihlerden hemen sonra onarılmıştır. Çünkü Fahrünnisa Hanımın 1896'daki Bursa gezisinde, meydanı anlatan satırlarında ortada bir saat kulesi ve şadırvan olduğundan bahsetmiştir, bkz.: Günaydın-Kaplanoğlu, **Seyahatnamelerde Bursa**, s.188; aynı şekilde 1897'de Bursa'da bulunmuş olan Nafizade Ahmet Fuad'ın ifadelerine göre de bu meydanda *"gayet metin ve müzeyyen bir saat"* vardır, bkz.: **a.g.e.**, s.209; Ancak, 1893'teki Bursa ziyaretinde Tophane Meydanı'nı da gezen Georgina Max Muller ise, meydanı ve Osman Gazi - Orhan Gazi Türbelerini anlatırken saat kulesine dair bir bilgi vermemiştir, bkz.: **a.g.e.**, s.180.

649 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, Bursa 1950, s.55.

650 H. Acun, **Anadolu Saat Kuleleri**, s.12; a.mlf., **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri,** s.28; Ş. Duymaz, **a.g.t.**, s.158-159; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler,** s.308; Dostoğlu bir diğer eserinde tarih olarak 1 Eylül 1905/R.19 Ağustos 1321'i verir: a.mlf., **Bursa Fotoğrafları**, s.340; **Bursa Ansiklopedisi,** "a.md."; Hasan Tâib Efendi'ye göre; *"Gönül alıcı mimari görüntüsüyle saat kulesi…"*, **a.g.e.**, s.46.

651 İkinci ve üçüncü kulelere dair Osmanlı Arşivi'ndeki taramalarda henüz bir belgeye ulaşılamamıştır. II. Abdülhamid döneminin mimari eserlerinin fotoğraflanması çalışmaları sayesinde, Tophane Meydanı'na yapılmış olan ikinci kulenin sadece fotoğrafının olması bile, bu alandaki bilgi boşluğunu bir nebze de olsa doldurmaktadır.

kuzey yönlerine bakan sivri kemerli üç penceresi bulunur. Giriş kapısı ile pencerelerin yanlarına yapılmış olan simetrik nişler de yapıya hareket kazandırır. Kulenin ikinci katında dikkat çeken ayrıntı, bir ve üçüncü katların aksine sadece bu katın dört kenarının kaideli, yuvarlak gövdeli ve yuvarlak başlıklı sütun şeklinde yapılmış olmasıdır (Res.4.112). İkinci katı üçüncü kattan ayıran genişçe saçak, bu katın dikkat çeken bir diğer ayrıntısıdır. Bu katın da dört cephesinde sivri kemerli dört pencere bulunmaktadır. Kulenin üçüncü ve dördüncü katlarında, dört cepheyi de saran balkonlar göze çarpar. İkinci kattaki yuvarlak kenar sütunları üzerine oturtulmuş hissi veren üçüncü katın dört cephesinde, aynı şekilde pencereler ve simetrik nişler bulunur. Eldeki mevcut fotoğrafa göre, kulenin üçüncü katına yerleştirilen yuvarlak saat, doğu cephesinde şehre bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Son olarak kulenin tepesinde görülen çan biçimindeki külahın dört cephesi, yangın ikaz çanının sesini her yöne duyurabilmek maksadıyla açık olarak yapılmıştır.

Günümüzdeki üçüncü saat kulesi, çan kısmı ile birlikte yedi katlı olarak yine kare planda, yıkılan ikinci kulenin yerine kesme taştan inşa edilmiştir (Res.4.110, 4.111). Yukarıya doğru daralarak yükselen kuleye, güney cephesindeki üç basamaklı ve yuvarlak kemerli kapıdan girilir. Kulenin kenar kısımları, kaideli ve başlıklı dikdörtgen sütunlar şeklinde yapılmıştır. Bu sütunlara bindirilen saçaklarla kule altı parçaya bölünmüştür. Dört ile beşinci katı ayıran saçak, diğerlerinden daha irice, gösterişli ve alt yüzeyi Neoklasik tarzda yapılmıştır (Res.4.111). Kulenin bütün katlarında, dört cephenin pencereleri, yuvarlak kemerli dikdörtgen olarak yapılmıştır. Altıncı katın dört cephesi üzerinde, uzun ve dar ikişer dikdörtgen pencereler ve bunların hemen üstünde saatler bulunmaktadır. Bu katın üstünde ise demir parmaklıklarla çevrili ve demirden yapılmış kafesin altına konulmuş olan ikaz çanı bulunmaktadır.

Sonuç olarak, Tanzimat'la birlikte başlayan Batılılaşma sürecinde ve özellikle de II. Abdülhamid döneminde sosyal, kültürel ve ekonomik değişim/gelişimin göstergeleri olarak, İmparatorluk coğrafyasındaki kentlere pek çok yeni eser inşa ettirilmiştir. Bunu aynı zamanda devletin resmi ideolojisi ve iktidarının sembolik göstergesi olarak en iyi ve etkili şekilde kullanan Sultan II. Abdülhamid olmuştur. Zira onun döneminin ideolojisi, saptanılan ihtiyaçlar ile model ithalatında belirleyici olan ihtiyatlı Batılılaşma olarak, gelenekle birlikte var olan modernleşmedir[652]. İşte bu noktada, Anadolu'nun dört bir köşesinde birer yeni zaman ve yeni iktidar kavramının tezahürü olarak kentlerin yeni imgesi hâline gelen saat kuleleri, çağdaşlığın teknik araçları olarak kullanılmıştır.[653] Bursa da, bu tezahürün aynı Sultan dönemine belgelenen ve kendisiyle özdeşleşen bir mimari sembol olarak üç farklı üslup ve büyüklükte inşa edilmiş saat kulesi örneklerine ev sahipliği yapmış ve yapmaya devam etmektedir.

[652] İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,** Alkım Yayınevi, İstanbul: 2006, s.24-25, 31-32.
[653] Deringil, **a.g.e.**, s.43.

Harita 4.24. Düzenleme Öncesi Osmancık Meydanı.
(Kaynak: 1857-59 SBH)

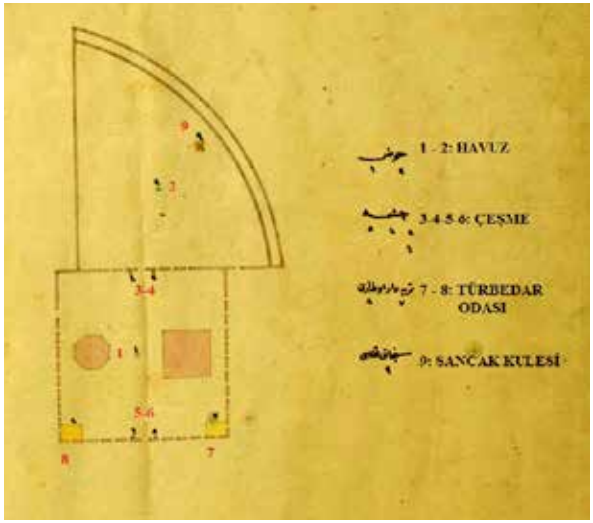

Şekil 4.16. 1862'de Meydân-ı Osmâni Düzenlemesi.
(Kaynak: BOA.PLK.p.56)

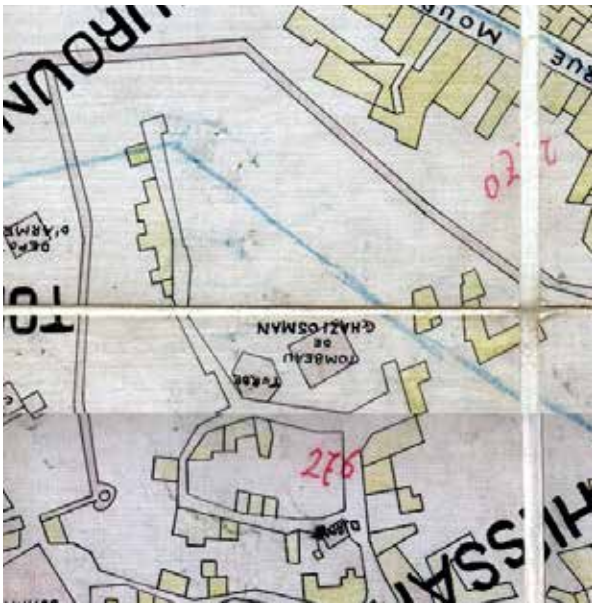

Harita 4.25. Yıkıldığı Tarihlerde,
İkinci Saat Kulesinin Gösterilmediği Meydan.
(Kaynak: 1893-94 FSH. R. Kaplanoğlu Arşivi)

Harita 4.26. 1907 Haritasında Meydân-ı Osmâni, Türbeler,
Üçüncü *"Saat ve Harik Kulesi"*. (Kaynak: *1325 Bursa Salnamesi*)

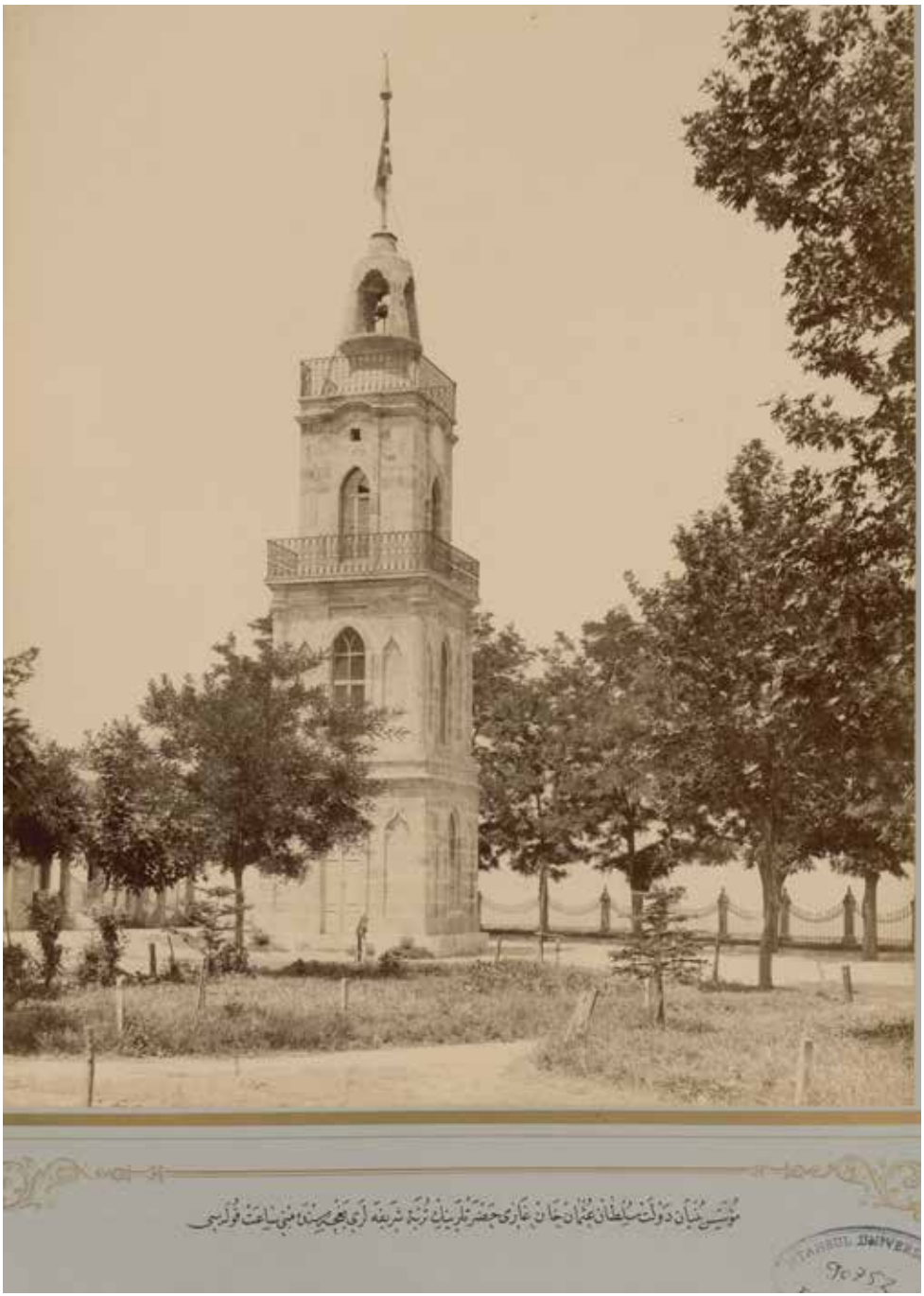

Resim 4.109. Sultan II. Abdülhamid Döneminde 1890'da Tophane "Osmancık Meydanı"nda Yaptırılan İkinci Saat Kulesi. (Kaynak: İÜNEK-90752/28)

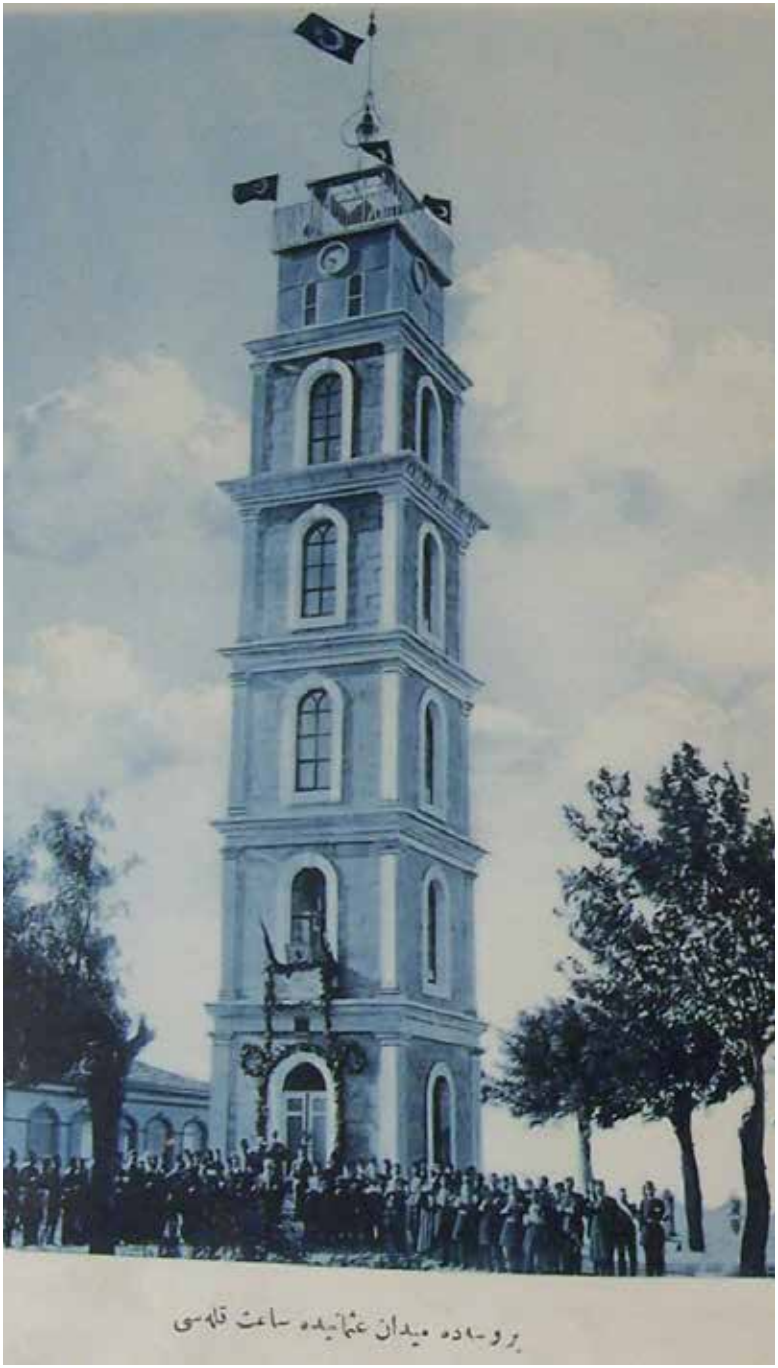

Resim 4.110. Bursa'da "Meydân-ı Osmâni"de Yapılan Üçüncü Saat Kulesinin 1905'teki Açılış Merasimi.
(Kaynak: *1325 Bursa Salnamesi*)

Resim 4.111. Saat Kulesinin Saçak Ayrıntısı. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2018)

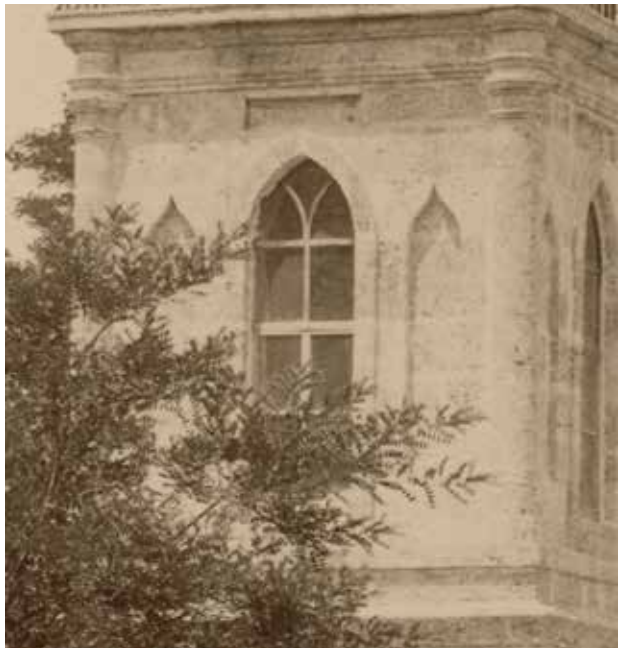

Resim 4.112. İkinci Saat Kulesinden Ayrıntı. (Kaynak: İÜNEK-90752/28)

Resim 4.113. Tophane Meydanı ve İkinci Saat Kulesinden Detay. Fotoğraf: Kargapoulo-1891.
(Kaynak: IRCICA)

Resim 4.114. Bursa'nın Batı Tarafından Tophane Sırtları ve İkinci Saat Kulesinden Detay, 1892.
(Kaynak: IRCICA)

4.1.1.14. Bursa Hapishanesi ve Jandarma Süvari Dâiresi

Osmanlı coğrafyası genelinde hapishanelerin uymak zorunda oldukları fiziki ve idari koşulları belirlemek amacıyla 1880'de *"Tevkifhâne ve Hapishane Nizamnâmesi"* yayımlanmıştır. Söz konusu nizamnamede, hapishane düzeni ile ilgili olması gerekenler ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır[654]. 1893 yılında hazırlanan bir başka nizamnamede, mevcut hapishanelerde en fazla problemin yaşandığı konu olan kapasite ve sağlık şartlarının iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Ardından hapishanelerin iç düzenleriyle ilgili ayrıntılı önlemler sıralanmış ve yapılan iyileştirmeler kapsamında, 1898'de ilk kez hücre tipi havalandırma ve merkezi ısıtma sistemine sahip tam donanımlı hapishane projesi, II. Abdülhamid'e sunulmuştur. O dönemde milyon kuruşları bulan meblağları nedeniyle gerçekleşemeyen 450 hücrelik bu pahalı proje 1902'de tekrar gündeme gelmesine rağmen, devletin içinde bulunduğu mali kaynak yetersizlikleri nedeniyle bir türlü uygulanamamıştır[655]. Hapishane ve tevkifhanelerdeki şartların iyileştirilmelerine yönelik 20. yüzyıl başlarında da birtakım çalışmalar yapılmıştır. 16 Mart 1911 tarihinde tüm vilayetlere gönderilen bir genelge[656] kapsamında kapasitelerine göre değişen (düşük-orta-yüksek kapasiteli) üç farklı hapishane ve tevkifhane projesi geliştirilmiştir. Dâhiliye Nezâreti'nden gönderilen genelgede belirtildiği üzere[657], *"vilâyât-ı osmâniyede bundan sonra yapılacak hapishanelerin bi'n-netice kabul olunan usûle tevfikân inşâası muktezi görülmüş ve hapishaneler hakkında*

---

654 Nizamname metni için bkz.: Gültekin Yıldız, **Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)**, Kitabevi, İstanbul: 2012, s.475-489; Oya Şenyurt, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu ve İstanbul'da Bazı Hapishane İnşaatları", **Arredamento Mimarlık**, 100+61, 2003, s.76; Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi", **Hapishane Kitabı**, Ed. E. G. Naskali - H. O. Altun, Kitabevi, İstanbul: 2010, s. 174; Timur Demirtaş, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi", **Hapishane Kitabı,** s.3-40; Özgür Yıldız, "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", **Akademik Bakış**, Cilt: 9, Sayı: 17, Kış 2015, s.95.

655 Ömer Şen, **Osmanlı'da Mahkûm Olmak-Avrupalılaşma Sürecinde Hapishaneler**, Kapı Yayınları, İstanbul: 2007, s.40-42; Saadet Tekin-Sevilay Özkeş, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", **ÇTTAD**, VII/16-17, 2008 Bahar-Güz, s.189, 190.

656 Yüksel Çelik, "Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi: İnşaat ve İşgali (1912-1923)", **Üsküdar Sempozyumu IV 3-4 Kasım 2006 Bildiriler Kitabı**, Cilt: 2, İstanbul: 2006, s.235; Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, Doğu Kitabevi, İstanbul: 2011, s.109.

657 BOA.DH.MB.HPS.M.1.24.1.1 (Tarih: 16 Mart 1327/M.16 Mart 1911); Gönen, "a.g.m.", s.175; Şenyurt, "a.g.m.", s.78; Aynı tasnifteki ikinci belgede detayları açıklanan projeler içinde kapasite olarak, 75-100, 130-200 ve 300-450 arası mahkûm için bodrum-zemin-birinci ve ikinci katlardan oluşan 3 proje tasarlanmıştır. Vilayetlerden, kendi özel şartları ve iklimleri de dikkate alınarak bazı değişiklik yapma hakları olmakla beraber, bu kıstaslara uygun resim, keşif ve şartnamelerini tanzim etmeleri istenmiştir, bkz.: BOA.DH.MB.HPS.M.1.24.2.1 (Tarih: 16 Mart 1327/M.16 Mart 1911). Çalışma kapsamında bu bölüm yazıldıktan sonra yayımlanan bir çalışmada Mimar Kemalettin'in 75-100, 130-200 ve 300-450 hapishane projeleri ele alınmış, 60 kişilik hapishane projesine değinilmemiştir. 60 kişilik bu proje ile birlikte Mimar Kemalettin'in 4 farklı hapishane projesi tasarladığı düşünülmektedir. 75 kişilik proje hakkında bilgi için bkz.: Remzi Aydın, "Mimar Kemalettin Bey'in Hapishane Projeleri", **Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm**, Ed.: A. Budak-M. Yılmaz, LİTERATÜRK Academia Yayınları, Konya: Mart 2019, s.11-36.

vilâyâtdan şimdiye kadar gönderilen projelerin usul ve ihtiyâca" uygun olmaması nedeniyle[658], bundan sonra *"inşa edilecek hapishanelerin kâffesi bir tarz ve şekilde ve ihtiyâcâta muvâfık bir suretde olmak için erbâb-ı ihtisâs tarafından birbirinden büyük olarak üç takım[659] proje tertib"* edilmiştir. Nezâretçe Mimar Ali Kemal'e (Mimar Kemalettin) hazırlattırılan projelerden en düşük kapasitelisi 60 kişilik olup, bu proje *kaza merkezlerinde yapılacak hapishane ve tevkifhaneler için* düzenlenmiştir (Şekil 4.17, 4.18, 4.19, 4.20, 4.21)[660]. Bina planı kabaca yüksek bodrum şeklinde (Şekil 4.17)[661], giriş (zemin) katı (Şekil 4.18)[662] ve üst örtü olarak kırma çatıdan (Şekil 4.19)[663] oluşmaktadır. Üç cepheye sahip; uzun bir ön cephe ile sağ ve soldan arkaya doğru uzanan iki blok hâlinde tasarlanan yapının, ayrıca tüm cephe görünüş ve kesitlerine de (Şekil 4.20)[664] yer verilmiş, son olarak kapı ve doğrama detayları (Şekil 4.21)[665] ile proje tamamlanmıştır. Mimar Ali Kemal'in *"inşaat ve ta'mirât müdirive sermi'mârı"* sıfatıyla hazırladığı 1910 tarihli diğer planlar orta kapasiteli olup, *"yüz otuz mahbus içün habshâne projesi"* olarak isimlendirilmiştir[666]. Planlardan ilki, yapılması düşünülen 130 mahkûm kapasiteli hapishane binasının cephe görünümüdür (Şekil 4.22)[667]. Plana göre yapı, yüksek bodrum, zemin, birinci ve ikinci kat olarak yükselmekte, üst örtü kırma çatı ile sonlanmaktadır. İkinci plan ise *"Muhtelit ve münferid yüz otuz mahbus içün habshâne projesi"* başlığı ile zemin, birinci ve ikinci katı göstermektedir (Şekil 4.23)[668]. Planda dikkat çeken kısım, girişin öne doğru çıkıntı yapan geniş cephesidir. Hazırlanan bu tip projelerin sonuncusu, 300 mahkûm kapasiteli olarak tasarlanmış ve Bursa'da

---

658 Dahiliye Nezâreti'nin Genelgede vurguladığı ve *"vilâyâtdan şimdiye kadar gönderilen projelerin usul ve ihtiyaca"* uygun olmayanlarından biri, yayımlanan bir makalede *"1329 tarihli vilayet, liva ve kazalarda yapılması düşünülen hapishane binalarına ait örnek"* planmış gibi aktarılmıştır, bkz.: Tekin-Özkes, "a.g.m.", s.196. Oysa bahsedilen plan (DH. MB.HPS.143.3.1.1) incelendiğinde, o hapishane planının *"Karye/Gerye/Geriyye? kazâsına mahsus"* olduğu görülecektir. Doğrusu buradaki plan örnek verilecekse, vilayetlerin istinaf müdde-i umumiliklerinden gönderilen ve aslında genelgede belirtilen şartlara *"uygun olmayan"* planlara bir örnek olarak gösterilmeliydi. Bu plan ve Nezâret'e hangi vilayetlerin proje yolladığına dair bilgi için bkz.: Plan: BOA.DH.MB.HPS.143.3.1.1. Liste: BOA.DH.MB.HPS.143.3.3.1 (Tarih: H.10 Ra 1329/M.11 Mart 1911)

659 Projeler, planların üzerinde belirtildiği şekliyle 60, 130 ve 300 kişilik olarak adlandırılmıştır.

660 BOA.DH.MB.HPS.M.53.26 (Tarih: H.2 Ş 1329/M.29 Temmuz 1911)

661 BOA.DH.MB.HPS.M.53.26.1: *"Tevkifhane ile müşterek olmak üzere bâ'zı kazâ merkezlerinde inşası musavver altmış mevcudlı habshânelerin resmidir"* başlığını taşıyan bu plan, binanın bodrum katına aittir. Burada plana göre sağ blokta kadın tevkifhanesi ve gasilhanesi ile sol blokta kadın hapishanesi ve gasilhanesi vardır. Ön cephede girişin aksında memurların zemin kat koridoru, sağ ve solda odalar ile odacı ve kahve ocağı bölümleri yer almaktadır. Bu planın arşivde tespit edilen bir kopyası için bkz.: BOA.DH.MB.HPS.146.83 (Tarih: H.29 Z 1331/M.29 Kasım 1913)

662 BOA.DH.MB.HPS.M.53.26.2: Planda zemin kat girişi, sağlı sollu olarak idari memur odalarına ayrılmıştır. Uzun ön cephenin sağında erkek tevkifhane ve koğuşları olarak üç oda, sağ blokta erkek tevkifhane ve tecrit odaları olarak üç oda, bir gardiyan odası, üç kişilik tuvalet kısmı, kadın tevkifhane koğuşu ile bir oda, bir adet iki kişilik kadın tevkifhane tuvaleti, bir kadın gardiyan odası ve giriş aksında arka tarafta kadınlara mahsus mutfak ile çamaşırhane için bir oda bulunmaktadır. Uzun ön cephenin solunda erkek koğuşu olarak üç oda, sol blokta ise altı adet erkek tecrit hücresi, bir gardiyan odası, blokun arka ucunda bir kadın hapishane koğuşu ve bir oda, bir kadın gardiyan odası, iki kişilik bir adet tuvalet ile kadın çamaşırhane ve mutfağına bitişik aynı işlevde bir oda yer almaktadır.

663 BOA.DH.MB.HPS.M.53.26.3

664 BOA.DH.MB.HPS.M.53.26.4

665 BOA.DH.MB.HPS.M.53.26.5

666 BOA.PLK.p.1752 (Tarih: 1910)

667 BOA.PLK.p.1752.1 (Tarih: 1910)

668 BOA.PLK.p.1752.2 (Tarih: 1910)

uygulanmıştır (Şekil 4.24)[669]. Remzi Aydın'ın çalışmasında yayımlanmamış ancak *"diğerlerinde olduğu gibi bodrum kat planı bu projede de gösterilmemiştir...var olduğu düşünülmelidir"* şeklinde nitelediği[670] *"Üç yüz mahbusı isti'âb ider habshânenin bodrum katı"* başlığını taşıyan plan, ilkin bu çalışma kapsamında yayımlanacaktır. Planda ana binanın önünde ve ana binaya simetrik biçimde sağ ve solda memur daireleri olarak kurgulanan iki bağımsız yapı dikkat çeker[671]. Bu bağımsız iki yapının birimleri plan üzerinde numaralandırılarak açıklanmıştır. Buna göre; bağımsız yapılardan biri erkek diğeri kadın memurlara ayrılmış ve bunlar, içerisinde hamam, çamaşırhane, tuvalet ve yatakhane birimlerini bulunduracak biçimde tasarlanmıştır. Ana binada ise dört koğuş, bir depo, iki memur ya da gardiyan odası, dört yemekhane, dört hamam, iki soğukluk yeri, ana binada üç, bağımsız yapılarda birer adet olmak üzere beş çamaşırhane, bir mutfak ve bir kalorifer dairesi bulunmaktadır[672].

Bursa Hapishanesi binası haç şeklinde, birbirini dikeyde ve yatayda kesen iki büyük uzun dikdörtgen kütleden meydana gelen bir plan şemasına sahiptir (Res.4.115, 4.116, 4.117). Tamamen simetrik bir tasarıma sahip üç katlı kâgir yapının girişinin yüksekte kurgulandığı görülmektedir. Zemin katına yüksek bir merdivenle erişim sağlanır. Giriş cephesi diğer cephelere nazaran daha gösterişli, diğer cephelerinin ise basık kemerli söveli dikdörtgen pencerelerle ve kat hizalarındaki silmelerle sade bir biçimde yapıldığı görülmektedir. Yapının kuzeye bakan giriş cephesi, üçgen alınlık, basık kemerli büyük kapısı, kapı üstündeki saçak ve köşe pahları ile dikkat çeker. Yapının ilk yıllarına ait fotoğrafında görülen üçgen alınlık üzerinde yarım daire içindeki pencerelerin (Res.4.116) daha sonraki yıllara ait fotoğraflarda (Res.4.17, 4.18) kapatıldığı görülür. Yapının üstünde, orta kısmından yükselen, aydınlık ya da gözetleme işlevi görebilecek nitelikte bir kule bulunmaktadır. Buraya kadar görüldüğü üzere, merkezce hazırlanarak tüm vilayetlere gönderilen nizamnameler ile Osmanlı coğrafyası genelindeki hapishane yapıları ve şartları ıslah edilmeye çalışılmış, bu amaçla bu tür yapılar için bundan sonra hazırlanacak plan ve projelerin taslağı belirlenmiş, inşa edilecek hapishane binalarının, belirlenen şart ve özelliklerde inşası için plan ve keşiflerinin ona göre hazırlanması istenmiştir. Neticede Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet'in hemen sonrasında karşılaştığı peşi sıra savaşlar, amaçlanan düzenleme/iyileştirme çalışmaları için yeterli maddi kaynağın bulunamamasına neden olmuş, bu nedenle hapishanelerdeki benzer sorunların çözümü de Cumhuriyet dönemine kalmıştır.

Tanzimat döneminin Bursa Hapishanesi, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Hisar'da Tophane Meydanı civarındaki Hükümet Konağı'nın karşısındaki büyük avlunun içinde etrafı yüksek duvarlarla çevrili bir yapıydı[673]. 1855'lerden sonraki süreçte Hapishane ve Tevkifhane binalarının bulundukları alanlar, mevcut belge ve detaylı harita-krokilerden izlenebilmektedir (Hrt.4.27, 4.28, Şekil 4.25, 4.26). 1857-59 tarihli SBH'nda yapılara dair herhangi bir işaret yoktur (Hrt.4.27)[674]. Osmanlı Arşivi'nde

---

669 BOA.DH.MB.HPS.M.52.27.1 (Tarih: H.12 Ca 1328/M.22 Mayıs 1910)

670 Remzi Aydın, "Mimar Kemalettin Bey'in Hapishane Projeleri", s.25.

671 Bu kısımlar projede gösterilmesine karşın uygulanmamış, Bursa örneğinde sadece ana mekân inşa edilmiştir.

672 Bursa Hapishane binasının diğer kat planları için bkz.: Remzi Aydın, "a.g.m.", s.24-28**.**

673 Charles MacFarlane, **Turkey and Its Destiny**, London: 1850, Cilt: 1, s.180.

674 Haritaya göre Hapishane binasının yerinde, *"Atik Paşa Kapusu"* olduğu görülür. Muhtemelen eski paşa konağı, daha sonra hapishane olarak düzenlenmiştir.

tespit edilen ve 1870 yılında hazırlanan[675] krokiye[676] göre bu tarihlerde hapishane binası, meydanın kuzeydoğusunda ve Münzevi Dergâhı arsasına bitişik konumdadır (Şekil 4.25). 1893-94'lerde de FSH'na göre bina mevcut konumunda, yani aynı yerdedir. 1902-1903 tarihleri arasındaki onarımlar sırasında tamamen yıkılan hapishane binası yerine geçici olarak 1903 yılında bir bina yapılmıştı[677]. Hükümet Meydanı'ndaki hapishane yapılarının pek çok kez zarar görüp harap bir vaziyette kalmaları ve kapasite sorunları nedeniyle, 1906'da vilayet nâfia mühendislerinin çalışmaları neticesinde bu kez, mahkûmların bir kısmının Hamidiye Caddesi üzerindeki konakların içinde ayrılan bir bölüme taşınması düşünülmüştür[678]. Ancak bu süreçten sonra da, yapılan onca yazışmalara rağmen bir türlü inşaatlara başlanamamıştır. 1916 tarihli bir yangın krokisinde[679] Hapishane dairesi, 1870'lerin krokisinde görülen zabıta dairesi yerinde *"mahbushâne"* olarak, tevkifhane ise eski hapishane yerinde görülmektedir (Şekil 4.26)[680]. Buna göre, Hapishane binası Saray Caddesi'ne göre güneybatıda adliye dairesinin güneyinde, tevkifhane binası ise aynı caddeye göre avlunun kuzeydoğu köşesinde caddeye bakan taraftaydı[681]. Son olarak, artık her yönüyle yetersiz kalan hapishanenin *"hıfzıssıhha"* açısından standartları daha yüksek bir yapıya kavuşturulması için, Demirtaş tren istasyonu civarındaki büyük arazi üzerine 1915'te çalışmalar başlamıştır[682] (Hrt.4.29). Yapım sürecinde bazı aksamalar yaşansa da, yapının kaba inşaatının 1917-18 yıllarında bitirilmeye çalışıldığı görülmektedir[683]. Dört tip projeden en büyüğü olarak Bursa Hapishanesinde şekil bulacak olan yapının inşa sürecinin tamamlanması ise ancak Cumhuriyet'ten sonra mümkün olabilmiştir (Res.4.115, 4.116, 4.117, 4.118).

Osmanlı Arşivi'nde Bursa merkezindeki hapishane yapılarına dair tespit edilen kayda değer ilk yazışmalar Nisan 1856 tarihlidir. Hapishane binası o tarihlerde merkezi idarenin adliye, evkaf, polis, jandarma ve zabıta daireleri, hükümet konağı gibi kamu birimlerinin bulunduğu meydandadır (Hrt.4.27). Yazışmanın diliyle; *"muhterik paşa kapusu derûnunda kâin atik hapishane dâiresi, pek de mazbut ve muntazam değilse de vuk'u bulan zelzelelerden nâşi, ziyade harab olarak tamir ve tesviyeye"* muh-

---

675 Krokinin 1870'lere ait olabileceği kanaati, aynı tarihli bir belgede geçen bilgilere dayanmaktadır. Belgeye göre, Temmuz 1870'te Vilayet Meclisi, hapishane binası ile ilgili merkeze bir yazı gönderir. Yazıdan ayrıca o tarihlerde bir yangın geçirdiği anlaşılan Münzevi Abdullah Efendi Dergâhı arsasından bir kısmının satın alınarak, bu arsa üzerine bir hapishane binası yapılması istenmiştir. Bu satın alma için gerekli 112.000 kuruşluk masrafın da "mahalli emvâl"den karşılanacağı belirtilen yazıya göre hapishane binası dergâh arsasının bitişiğindedir. Hazırlanan kroki bu yazı ekine ait olmalıdır. Çünkü belgede söz edilen kısımlar krokide anlatılmıştır. Belge için bkz.: BOA.İ.DH.42783 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

676 BOA.PLK.p.2356 (Kroki üzerinde tarih bulunmamaktadır.)

677 BOA.İ.DH.1406.7.01.01 (Tarih: H.21 L 1320/M. 21 Ocak 1903)

678 *"Dâire-i Hükümet dâhilindeki hapishânenin Hamidî Sanayi Mektebi akârâtından olub ta'miri icrâ edilecek kargirhâneye naklî için ta'mir masârıfı"* vilayet nâfia mühendisleri tarafından hazırlanan defterde hapishane kısmı için bkz.: (BOA.Y.PRK.UM.78.61.1.9 ve 78.61.1.10 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

679 BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M. 12 Kasım 1916)

680 BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M. 12 Kasım 1916)

681 Bu alanda ortaya çıkan birtakım zorunluluklar sebebiyle zaman zaman hapishane binası ile tevkifhane binası yer değiştirmiştir.

682 BOA.DH.MB.HPS.113.22.1.1 ve 113/22.2.1 (Tarih: 30 Kanunuevvel 1333/12 Ocak 1915)

683 BOA.DH.MB.HPS.39.35 (Mayıs-Ağustos 1917)

taçtır[684]. Depremler ve yangınlar neticesinde, özellikle kamu binalarındaki hasarın tespiti için görevlendirilen ve o sırada Bursa'da olan Akif Bey ile arkadaşının katılımıyla yapılan keşif gereği, yapı için 7.675 kuruşluk bir masraf çıkarılmıştır. Çıkarılan bu masrafla yapının tamirinin yapılabileceği belirtilmiştir. Bu amaçla hazırlanan keşif defteri ve mazbatası Hüdavendigâr Eyaleti Valisi Mehmed Nâmık mührüyle Eyalet Meclisi'nden çıkan kararla birlikte merkeze sunulmuştur[685]. Bu tarihten sonra çok harap durumdaki hapishanenin tamiri yerine, 1860'ta *"Hüdavendigâr Mutasarrıfına"* hitaplı yazıdan anlaşıldığı üzere, yeni bir bina yapılması düşünülmüş, bu yönde keşif yapılarak resimlerinin de gönderilmesi istenmiştir. Yeni bina yapımı nihayetinde mali engellere takılmış ve yapılamamıştır[686]. Bu tarihten on yıl sonra da Hükümet Meydanı bölgesinde bulunan hapishane binasının harap ve oldukça kalabalık olmasından dolayı yaşanan sıkıntıların devam ettiği görülmektedir. Mahkûmların firarını engelleyecek ve güvenliği sağlayan askerlerin ikame edebileceği, hayvanlarının da barınabileceği, altı ahır olacak şekilde bir hapishane binası inşası tasarlanmış, *"dört tarafı kâgir"* bu binanın, eski hapishanenin yerine inşa edilmesi düşünülmüştür. Eski hapishane olarak tanımlanan bu yapı, belgeden o tarihlerde yandığı anlaşılan Münzevi Abdullah Efendi Dergâhı arsasına bitişiktir. Vilayet Meclisi bu duruma çare olarak, söz konusu dergâhın arsasının satın alınıp üzerine yeni bir hapishane binası yaptırılmasını düşünmüştür. Ancak bu sorunun da çözülemediği ve sadece merkeze iletilen bir teklif olarak kaldığı anlaşılmaktadır[687]. Çünkü bu yazışmalardan altı yıl sonra bu kez mevcut sorunlara çare olarak vilayet idare meclisinin bir teklifi daha olacaktır. Buna göre, Bursa merkezindeki bir hamam (Timurtaş Hamamı) tamir edilerek, kürek cezasına mahkûm ağır suçlular, hapishaneden buraya nakledilecektir. Bunun için yapılan keşfe göre, hamam 66.380 kuruşa tamir edilebilecek, 36.260 kuruşa da ehl-i sanat mahkûmlar için orada dükkânlar inşa edilebilecekti. Mali sıkıntılar yüzünden dükkân inşaatlarının sonraya bırakılması, hamamın tamir masraflarının da nakdi ceza hasılatından karşılanması şartıyla vilayetin bu teklifi Şûrâ-yı Devlet tarafından onaylanacaktır[688]. Ancak bu projenin sonucuna dair henüz bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yukarıdaki son yazışmalardan başka, Osmanlı arşiv tasniflerinde henüz 19. yüzyılın sonlarına kadar başka bir belge tespit edilememiştir. 1899 yılı başlarında Hüdavendigâr Hapishanesi'nin tamir ve ıslahı hakkında Vilayet'ten merkeze bazı yazılar gönderilmiştir. Dersaadet'ten gönderilen Nisan 1899 tarihli yazıya göre; mevcut yapı *"kavâid-i hıfzıssıhhaya muvâfık"* bir şekilde, ya mümkünse hükümet konağı arsası veya bahçesinden uygun miktarda yer alınarak, ya da çevreden yeteri kadar arsa ilave edilerek, Vilayete merkezden daha önce gönderildiği anlaşılan *"resme tevfikan tamiri ve ıslahının"* öncelikli olarak yapılması tavsiye edilmiştir[689].

Vilayet bu tarihten sonra merkezin gönderdiği *"resm"* üzerinden çalışmalara başlamış olmalıdır. Çünkü daha sonra yapılması istenen bu tamir ve ıslah işlemleri için bir keşif yapılmıştır. Ekim 1901 tarihli

---

[684] BOA.A.MKT.UM.237.27.1.1 (Tarih: H.13 Ş.1272/M.20 Nisan 1856). Eyalet Meclisi Kararı: 237.27.2.1 (19 Nisan 1856), yazışmalarda ek olarak gönderildiği belirtilen keşif defteri bu tasnifte bulunmamaktadır.

[685] BOA.A.MKT.UM.237.27.1.1 (Tarih: H.13 Ş.1272/M.20 Nisan 1856)

[686] BOA.A.MKT.UM 393.91.1.1 (Tarih: H.9 B 1276/M.1 Şubat 1860) Daha önce 2003 yılındaki bir çalışmada özetle bahsedilen bu belge atfen, *"keşif yapılmış, keşif sonrası binanın yapılıp yapılmadığı belli değildir"* denilse de, belge içeriğine göre henüz keşfi yapılmamış, sadece yeni bir bina inşası için bu yönde keşif yapılması istenmiştir, bkz.: Şenyurt, "a.g.m.", s.77.

[687] BOA.İ.DH.42783 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

[688] BOA.İ.ŞD.31.1525 (Tarih: 20 C 1293/M.13 Temmuz 1876); Gültekin Yıldız, **a.g.e.**, s.340-41.

[689] BOA.DH.TMIK.S.24.61 (Tarih: H.9 Z 1316/M.20 Nisan 1899)

Şûrâ-yı Devlet Maliye Dâiresi'nin mazbatasından[690], Vilayetin keşfi neticesinde, *"müşrif-i harâb"* olduğu vurgulanan merkez tevkifhanesinin tamiri için 33.636 kuruşluk bir masraf çıkarıldığı anlaşılıyor. Sorun *"masârıf-ı inşâiyenin sûret-i tesviyesinde ihtilaf"*, yani bu paranın hangi bütçeden karşılanacağı konusundaki fikir ayrılığıdır. Ayrıca yapılması düşünülen iş *"tamir ve ıslah"* iken, gönderilen keşf evrakı *"binanın yıkılıp yeniden yapılması"* şeklinde hazırlanmış ve fazladan da 5.000 kuruşluk bir miktar çıkarılmıştır.

Burada merkezin vilayete bir de uyarı ve hatırlatması söz konusudur: *"inşaatın keşif evrakıyla beraber resm-i musattahı*[691] *gönderilmedikçe icrasına mezuniyet verilemeyeceği ebniye nizamnamesi"* hükümlerindendir. Yani yapılacak işlemler için keşif defteri gönderilmiş ama vaziyet planı ortada yoktur. Ayrıca *"tevkifhane ve hapishanelerin kavaid-i hıfzıssıhhate muvâfık"* olması için, Nisan 1899 tarihli belgede önceden gönderildiği belirtilen *"numuneye tatbiken inşaası lazım olduğundan"* inşaatın, *"resm-i musattahın numunesine"* yani örnek vaziyet planına uygun olarak tanzim edilmesi gerekir[692]. İnşaat için *"emaneten yahut ihaleten yaptırılması şekillerinden hangisi menfaât-ı hazineye muvâfık ise"* onun yapılması gerekir denmekteyken hemen akabinde *"ihâleten inşası suretinde münâkasasıyla pusulasının"* gönderilmesi istenmiştir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla merkez vilayet tevkifhane ve hapishanesi için ayrıca büyük bir proje olarak, 5-6 yüz bin kuruş tutarında bir harcamayla bu yapıların yeniden inşası da düşünülmüştür. Çünkü bu büyük projenin *"evrak-ı keşfiyesi derdest tanzim ve tisyâr"* yani hazırlanıp gönderilmiştir. Ancak bu boyuttaki *"müceddeden inşaat vakte mütevakkıf"* yani inşası zamana bağlıdır. Ayrıca bir an önce *"gayet harâb bulunan tevkifhânenin inhidâm tehlikesinden muhafazası"* gerekmektedir. Aksi hâlde *"tutukluların enkaz altında kalmak"* tehlikesi söz konusudur.

Hapishanenin masraflarının karşılanmasında ihtilaf doğunca, konu bilirkişilere götürülmüştür. *"Üç râi"* yani bilirkişiler, inşa masraflarının, vilayetin R.1317/1901 senesi tamirat ve inşaat tertibinden karşılanması imkânı varken, buna aykırı şekilde geçmiş sene gelirlerinden[693] karşılanmasının mümkün olmadığı şeklinde karar vermişlerdir. Ancak bu karar da uygulanmamış olacak ki bilirkişilerin çözümü olan *"sene-i hâliye inşaat tertibinden karşılanması gereği dermiyan kılınmış ise de gösterilen lüzum ve ehemmiyetce"* zikredilen masrafların 1316 senesi bütçesinde yazılı inşaat ve tamirat tertibinden arta kalan meblağlarından karşılanması karara bağlanmıştır. Son olarak zikredilen tutarın R.1316/1900 yılı *"inşaat ve tamirat tertibinden"* kalan meblağlardan karşılanması için irade çıkmıştır[694].

Söz konusu onarım masraflarının karşılanması hususunda 1901 sonlarına doğru vilayete izin verilmiş verilmesine fakat onarımlara başlandığı sırada bir önceki belgede geçtiği şekliyle *"gayet harâb bulunan tevkifhanenin inhidâm tehlikesinden"* dolayı artık tamamen yıkıldığı görülmektedir. Vilayet'ten yazılan belge ile birlikte gönderilen inşaat komisyonu mazbatası ve keşf-i sâni defterinin, Şûrâ-yı Devlet Maliye Dâiresi'nde incelendiği belirtilen belgede, hapishane binasının *"tamirine teşebbüs*

---

690 BOA.İ.DH.1388.36.1.1 (Tarih: H.4 C 1319/M.18 Eylül 1901)

691 Musattah: satıhlandırılmış, düz. Bkz.: Devellioğlu, **a.g.e.**, s.687. (Resm-i musattah burada vaziyet planı, kroki anlamında kullanılmıştır.)

692 BOA.İ.DH.1388.36.1.1 (Tarih: H.4 C 1319/M.18 Eylül 1901)

693 Vilayet bir an önce tamirlerin yapılabilmesi için kasasında önceki yıldan kalan para ile işe başlamak niyetindedir.

694 BOA.İ.DH.1388.36.3.1 (Tarih: 15 C 1319/M.29 Eylül 1901) İrade: H.27 C 1319/M.11 Ekim 1901)

olunduğu sırada harâbiyeti cihetiyle külliyen münhedim olduğu" ve inşaatın durduğu ifade ediliyor[695]. Bu sebeple daha sonra yeniden bir inşaat başlayacak ve bu inşaat sırasında fazladan (17.162 kuruş 30 para) bir sarfiyat yapıldığı, İnşaat Komisyonu mazbatasının incelenmesi ile ortaya çıkacaktır. Bu fazladan sarfiyatın, Hapishanenin yeniden inşa edilmesi nedeniyle mecburen yapıldığı, *"hapishanenin müceddeden inşa olunmasından neş'et eylediği cihetle kabul ve mahsubı, umur-u tabiiyyeden bulunmuş olmakla"* ifadesiyle de tabii olarak karşılandığı belirtilecektir. Dolayısıyla, hapishane binasının onarımları sırasında tamamen yıkılması yüzünden, 1902-1903 yılları arasında 50.798 kuruş 30 para ile geçici bir hapishane binasının Hükümet Konağı avlusunda yeniden inşa edildiği anlaşılıyor.

Reşid Mümtaz Paşa'nın valiliği sırasında Bursa'daki Hapishane meselesi üzerine epeyce kafa yorulmuş, mevcut mekân, kapasite ve sağlık koşulları sorunlarını aşmak için mühendis ve mimarlar bazı çalışmalar yapmıştır. Bu amaçla Eylül 1903'te Hüdavendigâr Vilayeti Nâfia Sermühendisi Baraçanos Efendi, oldukça büyük ve modern bir hapishane binası için ayrıntılı plan[696] hazırlamıştır. Planda görüldüğü üzere, yığma kâgir olarak inşası düşünülen yapı, zemin kat üzeri iki normal kattan oluşmaktadır (Şekil 4.27). Yapı ile yüksek dış duvar arasında kaldığı görülen gezinti mahalli, binanın yanları ile arkasını çevirmektedir. Merkezi simetrik bir plan şemasına sahip yapının giriş aksının sonunda ve karşısında bulunan iki merdiven ile katlar arası geçiş sağlanmıştır. Yapının ortasında bulunan geniş avlu, üst katlara aydınlık (galeri) olarak devam etmektedir. Yapının dikdörtgen plan şeması, genel olarak avlu ve üstteki koridorların etrafına dizilmiş mekânlardan oluşmaktadır. Zemin katta (planı okuduğumuz yöne göre) sağ alt köşede bulunan dışarıdan müstakil girişe sahip ve yapıyla ilişkisi sadece bu kısımla sağlanan bir kadınlar koğuşu da bulunur. Bu kısmın da kendine ait küçük bir gezinti mahalli bulunmaktadır. Yapının giriş aksıyla birlikte sağ ve solundaki odaları da içeren cephe bölümü, diğer cephelerine nazaran daha gösterişli olarak ele alınmıştır. Bu bölümün pencereleri söveli, demir parmaklıklı ve yapının diğer pencerelerine göre daha büyük boyuttadır. Bu bölümdeki pencere boşlukları ile koğuşlar ve diğer mekânlardaki pencere boşlukları birbirinden farklı olarak düzenlenmiştir. Koğuşlarda ve diğer mekânlarda daha küçük boyutlu pencereler tasarlanmıştır. Yine bu cephede kat silmeleri, sütun ve sütun başlıklarıyla birtakım süslemeler yapılmıştır. Dönemin yapılarında karakteristik diyebileceğimiz öne doğru çıkıntı yapan giriş aksı, burada düz olarak tasarlanmıştır. Giriş aksında kemerli bir giriş kapısı ve yine bu aksta cephenin bittiği yerde üçgen bir alınlık da dikkat çekmektedir. Yapının çatısı ise görünüşte kırma çatı olarak gözükmekte olup, burada yapının içerisindeki galeriyi aydınlatan bir çatı ışıklığı olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

Nezâret'in tip projeleri hazırlamasından önce, Bursa Vilayet Sermühendisi Baraçanos Efendi'nin ha-

---

[695] BOA.İ.DH.1406.7.1.1 (Tarih: H.21 L 1320/M. 21 Ocak 1903)

[696] BOA.HRT.h.2138.1 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903) Bu planın, Nisan 1899 tarihli belgede geçen ve vilayetlere yapılması düşünülen hapishane inşaatlarının Dersaadetçe kararlaştırılan ve *"önceden gönderilen numuneye tatbiken"* ifadesindeki örnek planla ilişkisi henüz tam olarak aydınlatılamamış ise de, yapının boyutları ve işlevselliği, onun bu yönde hazırlandığı konusunda bazı ipuçları veriyor denilebilir. Çünkü daha önce Dersaadet'ten bu yönde yapılacak inşaatların *"resm-i musattahına muvâfık"* olarak hazırlanması istenmiştir. Muhtemelen bu plan, o tarihte keşif defteri gönderilen ama kendisi gönderilmeyen plandır. Nitekim oldukça yoğun olarak çalışan Bursalı mimar-mühendisler, planı iki yılda ancak hazırlamış olmalıdır. Plan görseli ilk olarak Yasemin Avcı tarafından yayımlanmış, ancak plan hakkında herhangi bir detay verilmemiştir, bkz.; a.mlf., **a.g.e.**, 72, 75.

zırladığı bu büyük hapishane binası projesi; toplamda 17 erkek koğuşu, 1 kadın koğuşu, 1 hastanesi, 1 hamamı, 4 gardiyan odası, 1 polis ve 1 zabıta odası, 2 memur odası ve 1 çamaşırhanesi ile kapasitesi yüksek ve modern bir yapı olarak tasarlanmıştır. Bu projenin, Mimar Kemalettin'in projelerine öncü olduğu düşünülebilir.

Baraçanos Efendi'nin Hüdavendigâr Vilayeti Nâfia Sermühendisi sıfatıyla çizimlerini yaptığı ancak keşif defteri henüz tespit edilememiş olan bu hapishane projesi, uygulanmamış ve tekrar revize edilmiş olmalıdır. Genellikle hapishane yapılarıyla birlikte jandarma koğuşları ve dairelerine ait yapılar birlikte tasarlandığından[697], Baraçanos Efendi, Hapishane planı ile aynı gün bir de Jandarma Süvari Dâiresi ve ahırları binası planı (Şekil 4.28)[698] ile keşf-i evvel defterini hazırlamıştır. Bu yapıların rayiç mazbatası ise Bursa Belediye Mimarı Pandalaki imzasını taşır[699]. Hapishanenin güvenliğini sağlayan jandarma süvarileri için tasarlanan daire ile atlar için tasarlanan ahırın mevcut planına göre yapı, birbirine bitişik olarak tasarlanmış 20,60 m. X 12,5 m. ölçüsünde, 3,5 m. yüksekliğinde iki katlı süvari dairesiyle, 7,65 m. X 12,50 m. ölçüsünde, 8 m. yüksekliğinde tek katlı ahır bölümünden oluşur. Süvari dairesi ve ahırın beden duvarları yığma taştan kâgir olarak yapılacaktır. Yapıya ait çizimlerde Süvari dairesinin çatısı kırma çatı olarak gözükürken, ahırın çatı örtüsü, keşif defterinden de anlaşılacağı üzere ahşap dikmeler üzerine ahşap karkas olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte yine keşif defterinde geçen *"ahırın arka taraf duvarlarının üzerine çatıya kadar müselles kısım duvarları"* ifadesinden[700], arka taraftaki beden duvarının üçgenleşerek bittiğini anlıyoruz. Dolayısıyla da böyle bir duvarın üzerine beşik çatı uygulamasının yapılacağı düşünülebilir. Süvari dairesinin giriş katında zabıta odası, nöbetçi odası ve ambar bulunurken, üst katı süvari koğuşu olarak düşünülmüştür. Süvari dairesinin hem zemin katı hem de üst katında üç cephede de dikdörtgen biçimli pencere açıklıkları bulunur. Ahır kısmında ise plandan görüldüğü kadarıyla sadece arka tarafta iki adet pencere boşluğu bırakılmıştır. Plandan, hem hayvanların hem de görevlilerin aynı girişi kullanacakları anlaşılmaktadır. Son olarak, süvari dairesinin cephesi, kat silmeleri ve sütun görünümlü cephe elemanları ile yalın bir şekilde kurgulanmıştır.

Hüdavendigâr Vilayet Nâfia Sermühendisi Baraçanos Efendi ile Bursa Belediye Mimarı Pandalaki'nin birlikte düzenledikleri süvari dairesi ve ahırının keşf-i evvel defterinden[701], bahsedilen planda görülen yapıların inşaatı için kullanılacak malzemeye dair önemli veriler çıkmaktadır. *"Mecidi yeni kuruştan elli iki bin beş yüz altmış bir kuruş"* masrafla inşaatın, indirimle birlikte toplam tutarı 50.058 kuruştur. Her iki yapının inşaatında kullanılması planlanan malzemelere bakılacak olursa özetle; temel duvarları için has süzülmüş kireç ve dere kumundan oluşan harç ile yeni taş; zeminden yukarı pencere ve kapıların kenar ve köşeleri için 80 cmlik üç sıra yerli tuğla; duvar içlerine ve pencere kemerleri üzerine lame (lama) demirden bağlamalar; dikme ve payandalar için meşe, taban ve kuşaklar için çıralı çam ağacı; ahşap bölmeler için çıralı çam ağacından 1,5 cmlik badanalı tahtalar; kapı, pen-

697 Şenyurt, **Değişim ve Dönüşüm**, s.110.

698 BOA.HRT.h.1300.3 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903) Bu plan görseli de ilk olarak yine Avcı tarafından yayımlanmış, ancak plan okuması ve keşif defteri tetkiki yapılmamıştır, bkz.: a.mlf., **a.g.e.**, 72, 74.

699 BOA.HRT.h.1300.2 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

700 BOA.HRT.h.1300.1 ve HRT.h.1300.2 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

701 BOA.HRT.h .1300.1 ve 1300.2 EHT -Ölçek 1/100 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

cere ve doğramalar için yağlıboya; merdivenler ile ahırın çatısının taban ve gergi ağaçları için çıralı çam; beton zeminler için kırma taş ve adi harç; şap olarak da İngiliz çimentosu; çatının tabanları için meşe; mahyaları, bağlamaları ve kirişleri için çıralı çam ağacı ve üzerine de çıralı çamdan 1 cmlik tahta kaplama; çatı için yerli kiremit; pencereler için ince tarakla yontma küfeki taş; ahır sütunlarının zemini için yontma taş; ahır sütunları için meşe ağacı kullanılacaktır.

Kısaca bu yapılar için kum, kireç, küfeki taş, yerli tuğla, İngiliz çimentosu, yerli kiremit, senaber ağacı, yedilik senaber ağacı, meşe, çıralı çam ve arnabud yaş ve kuru tahtalar kullanılması planlanmıştır. İnşaatta çalışacak ustalardan dülger günlük 18, duvarcı günlük 16, demirci günlük 16, doğramacı günlük 16, sıvacı günlük 18, rençber günlük 8 ve taşçı ustası günlük 18 kuruş alacaktır. Bu inşaatta yapılacak işler ve tahmini harcama şöyle kaydedilmiştir (Şekil 4.29):

Yapılacak İşlemler	Tahmini Bedel
Süvari dairesinin temel duvarları hafriyat dahil:	10.761 kuruş
Üç sıra tuğladan hatıl ve tüm duvarların zeminden yukarı inşası:	12.647 kuruş
Lame demir bağlamaları ile dikme, payanda ve ahşap bölme duvarları	1748 kuruş
Tüm pencere ve kapı doğramaları:	2373 kuruş
Zemin ve tavan döşemeleri:	3357 kuruş
Ahırın ahşap merdiven ve zemin döşemeleri ve diğer aksam:	6962 kuruş
Tüm çatı inşaatı:	8828 kuruş
Tüm sıva işleri:	2570 kuruş
Diğer masraflar için:	808 kuruş
TOPLAM	50.054 kuruş

Şekil 4.29. 1903 Tarihli Hapishane Projesi Keşf-i Evvel Defterinde Yapılacak İşler ve Bedelleri.

Böylelikle inşa edilmesi düşünülen ahır ve jandarma dairesinin malzeme ve işçilik dahil toplam masrafı 50.054 kuruş olarak hesaplanmıştır.

1903'te yapılan geçici hapishane binasından sonra, süvari dairesinin yapılıp yapılmadığına dair yazışmalarda ve diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Hapishanenin mevcut durumunu ortaya koyan raporlarda Tevkifhaneye, mahkûmların bir kısmının nakledildiği belirtilmişti. Hükümet Meydanı'nda bulunan yapıların kapasite ve güvenlik sıkıntıları artarak devam edince, diğer idari birimlerdeki (Hükümet Konağı, Adliye birimleri vs.) fiziki sorunlar da dikkate alınarak, nihayetinde 1906 yılı başlarında Bursa Hapishane binasını da içeren büyük bir yapı kompleksi inşa edilmek isten-

miştir. 1906 başlarında hazırlanan keşif defteri haricinde, tasniflerde bu sürece ilişkin başka bir bilgi tespit edilememiştir. Hükümet avlusundaki hapishane ve tevkifhaneden mahkûmların bir kısmının, Hamidiye Caddesi'nde bu tarihten birkaç sene önce *"Sanayi Mektebine gelir getirmesi için inşa edilen konakların"* tamir edilecek kısımlarına *(kâgir haneye)* nakledilmeleri için gerekli keşif yapılmış ve 135.309 kuruşluk bir masraf çıkartılmıştır[702].

Keşif defterindeki bilgilerden hareketle tasarlanan inşaat ana hatlarıyla şu şekildedir: Mevcut binanın etrafında temeliyle birlikte muhafaza duvarı inşa edilecek, *"ahşap cephenin kargir tahvili"* yani ahşap olan cephesi kâgire dönüştürülecektir. Bahçe içerisinde ayrı bir muhafaza duvarı inşa edilecektir. Bahçenin ortasına da bir kulübe inşası söz konusudur. Demir parmaklıklı (her pencereye yirmişer kıyye demir koyularak) pencereler, demir kapılar (eski hapishaneden çıkarılacak ve buraya konulacak), üst tarafı tuğladan yapılacak ve iki katının zemini kereste döşemeli, üst gezinti kısmı parmaklıklı demir kapılı kule, ibadethane, zemini kereste döşeli koğuşlar, koğuşların önüne inşa olunacak üzeri sac levhalı (meşe direkler üzerine oluklu sac koyularak yapılacaktır) ve kaldırım taşı döşeli koridorlar, binanın dört köşesine inşa olunacak dört adet kulübeden oluşacaktır. Bu işlemler içerisinde duvar inşası için öngörülen harcama (66.144 kuruş), toplam masrafın yarısını oluşturmaktadır. Diğer harcamalar için; koğuşların sıva ve badanaları 9.920 kuruş, kapı ve pencere demir parmaklıkları 6.365 kuruş, müştemilatı ile birlikte ibadethane ve lağımları 5.700 kuruş, koğuşların tavan ve zemin döşemeleri ile önüne yapılacak üzeri saç levhalı kaldırım taşlı koridor 33.600 kuruş ve kule ile kulübelere 13.000 kuruşluk masraf öngörülmüştür.

1902-1903'te yapılan geçici hapishane binasından sonra, Hükümet Meydanı için 1906'da yapımı tasarlanan kompleksin hayata geçirilemediği anlaşılmaktadır. 1906 tarihli keşif defterindeki ek hapishane binasının Hükümet Meydanı'na değil, Hamidiye Caddesi'ndeki konakların içinde yapılacak inşaat ile ilgili olduğu unutulmamalıdır. Ancak 1906 tarihinde bu ilave inşaatın yapılıp mahkûmların Hamidiye Caddesi'ndeki konakların oraya nakledilip edilmediği hususunda da kaynaklarda bir bilgi bulunamamıştır. Hükümet Konağı başlığı altında Ağustos 1908 tarihli belgede[703] *"Harap bir halde"* olduğu vurgulanan Bursa Hükümet Konağı ile içinde bulunan hapishane ve tevkifhanenin *"müceddeden inşâsı"* için gerekli işlemlerin tamamlanması istenmekteydi. Anlaşılan 1903 yılında yapılan geçici hapishane, 1908'e gelindiğinde harap hâliyle kullanılmaya devam etmiştir. Haziran 1908'de Vilayetin gönderdiği yazı, Şûrâ-yı Devlet Maliye Dâiresi'nde incelenmiş, işlemlerin hızlıca devam ettirilmesi adına o sırada *"Burûsada yeşil câmi'-i şerifinin ta'mirâtına nezâret etmekte olan evkâf-ı hümâyûn nezâreti mi'mârı ref'etlü Âsım Bey'e bu babda icrâ ettirilmiş keşfiyyât"*[704] neticesinde gerekli evraklar hazırlanmış, merkezden münakasa için gazetelere ilan verilmesi dahi istenmiştir. Bu yazışmalar süregele dursun, Vilayet defalarca yazılan yazılarla adeta Dersaadet'in kapısını aşındırmasına, mevcut hâlin Bursa'ya yakışmadığını vurgulamasına, diğer vilayetleri örnek göstermesine ve hatta sağlık açısından maruz kalınan sorunları da raporlamasına rağmen bir türlü sonuca ulaşmak mümkün ola-

[702] BOA.Y.PRK.UM.78.61.1.9 ve 78.61.1.10 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)
[703] BOA.DH.MKT.1285.11.1.2 (Tarih: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908)
[704] BOA.BEO.3376.253131 (Tarih: H.7 B 1326/M.5 Ağustos 1908)

mamaktadır[705]. Aradan bir yıl geçtikten sonra Bab-ı Âli'ye gönderilmek üzere, Evkaf Nezâreti Mimarı Asım Bey'in hazırladığı *"Resim, keşif ve evraklar tahta muhafaza ile ayrıca postaya verilmiştir"*[706]. Vali Azmi Ömer Bey başkanlığında İl İdare Meclisi'nden çıkan kararın[707] eki olan listede[708], mevcut yapılardan 564.430 kuruş masrafı çıkarılan hapishane ve teferruatı için, cepheden görünüş resmiyle arzâni (enine) maktâı (kesiti) 1/200 ölçekli, giriş kat planı ve birinci kat planı olmak üzere planlarının hazırlandığı, bir keşif defteri ve bir de belediyeden onaylı rayiç varakası gönderildiği anlaşılmaktadır. Valilikten Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen Mart 1911 tarihli yazıda[709]; Hükümet Dairesi avlusunda iki ayrı bölümden oluşan hapishane ve tevkifhanenin hava ve ışıktan tamamen yoksun olmasının yanında, tamamen yıkılmak üzere olduğuna da dikkat çekilmektedir. Belgeye göre; mahkûm ve tutukluların sağlık durumları oldukça kötüdür. Ayrıca bu gibi binalar pek çok ülkede şehrin dışındayken, bizde ise şehrin içinde, merkezde bulunmaktadır. Bu amaçla gerek hapishanenin gerek tevkifhanenin şehrin dışında kalacak şekilde yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Bunun için Bursa civarında uygun bir yer, *"sath-ı müstevî"*[710] bulunmuş ve gerekli kamulaştırma çalışmaları başlamıştır. Yapılacak binanın, sonradan Nezâret'ten çıkan yazı[711] ile çerçevesi belirlenen projelere uygun ve yeni düzenlemelere, *"şerait-i sıhhiyeye"* göre ve *"bu işlerde ihtisası olan bir mimar tarafından tanzim kılınması"* istenmektedir. Ancak, Vilayetin *"ahvâl-i mi'mâriyyesi"* ortadadır: *"Bursa'da böyle bir mimar bulunmadığı gibi nâfia memurları vezâif-i asliyelerini bile îfâ'ya vakit bulamayacak derecede meşgul oldukları"* için ne resim ne de keşifname burada yapılamamıştır. Kısaca Bursa'da bu dönemde Nezâret'in şartlarını belirlediği proje usullerini uygulayabilecek mimar yoktur. Nâfia memurları ise kendi işlerine bile yetişememektedirler. Yapılması düşünülen inşaat için gerekli tahsisat da alınamamış olmakla birlikte, bu inşaatın bir an önce tamamlanması da çok önemli olduğu için, *"Nezâretçe keşifnâme ve resimlerinin hazırlatılması"* ve yazı ekindeki fiyat cetveline[712] (*silsile-i fiyat cetveli*) göre gerekli tahsisatın verilmesi istenmektedir[713]. 1911'de vilayetlere gönderilen genelge kapsamında, Nezâret'in hazırladığı Hapishane projeleri örneğinden hareketle yeniden yapı planlamaları revize edilmek istenmişti. Genelgenin kapsamı ve içeriği o tarihlerde hazırlanmakta olduğu sıralarda olsa gerek, 1908'de Asım Bey'in

---

[705] Nitekim, Sultan Reşad'ın Bursa ziyareti sırasında *"bizzat sadrazam paşa hazretleri tarafından dahi"* görülecek olan yapılar için acilen 5.000 kuruş gönderilmesi emredilmişse de buradan da bir sonuç çıkmayacaktır: BOA.DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: 11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

[706] BOA.DH.MUİ.3-3.9.17.1 (Tarih: R.27 Ağustos 1325/M.9 Eylül 1909)

[707] BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909) Burada geçen bilgilere göre; Hapishane ve Tevkifhane ile telgrafhane binalarının hükümet arsasına kalması gerektiğinden, o esasa göre tertip ve tanzim ettirilen planlarla keşif defterleri listesi gereğince ekte takdim edilmiştir.

[708] BOA.DH.MUİ.3-3.9.18.1 (Tarih: H.8 B 1327/M.26 Temmuz 1909)

[709] BOA.DH.MB.HPS.34.22.2.1 (Tarih: H.27 Ra 1329/M.28 Mart 1911)

[710] Sath-ı müstevi: Düzlem, plan. Bkz.: Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1998, s.921. (Sözlükte bu anlamlarda geçen kelimeyi, belgede "arazi" olarak okumak yerinde olacaktır.)

[711] 3 Mart 1327/16 Mart 1911 tarihinde Bursa'ya gönderilen yazı *"tahrirat-ı umûmi"*, yani tüm vilayetlere gönderilen genel bir talimatname yazısıdır. Talimatnamede kısaca, inşası yapılacak hapishane ve tevkifhane binalarının plan ve projelerinin, Nezâretçe hazırlanan proje bağlamında hazırlanması *"emr ve iş'âr"* kılınmıştır. Vilayetler de planlarını buna göre düzenlemek zorundadırlar, bkz.: BOA.DH.MB.HPS.34.22.2.1 (Tarih: H27 Ra.1329/M.28 Mart 1911)

[712] Bkz.: EK-1-Tablo 1 (BOA.DH.MB.HPS.34.22.5.1 Tarih: 15 Mart 1327/M.28 Mart 1911)

[713] BOA.DH.MB.HPS.34.22.2.1 (Tarih: H.27 Ra 1329/M.28 Mart 1911)

hazırladığı tüm o proje de böylelikle kabul edilmemiştir. Nisan 1911'de Vilayet durumun aciliyetini tekrar bildirmek zorunda kalır. Şehir dışında tespit edilen yere yeni hapishane binası inşaatı için gerekli keşif ve resimlerinin yaptırılarak tahsisat havalenamesiyle bir an önce gönderilmesi istenir. Çünkü bu işlemlere dair Dersaadet'ten henüz hiçbir yazı gelmemiştir[714].

Dersaadet, Vilayetin bu serzenişleri karşısında harekete geçmiş olmalı ki yıkılmak üzere olan mevcut binanın fiziki ve sıhhi durumu hakkında vilayetten rapor istenmiştir. Vilayet Merkez Mühendislerinden Ömer Lütfi'nin raporuna göre, hava ve ışıktan yoksun olan yapının *"beden duvarlarında harç yerine çamur isti'mâl olunmasından"* dolayı rutubet had safhadadır. Binada adam başına 1.30 m² bir alan düşmektedir. Hapishane avlusu, mahkûmların yarısına bile yetecek durumda değildir[715]. Bina tamir edilecek durumda değildir, çünkü temelleri bile tamire muhtaçtır. Mevcut yapının esaslı bir şekilde tamir için tahminen 600 lira gereklidir. Bu paranın biraz artırılması ile yeni bir inşaatın yapılması uygun olacaktır[716]. Adliye Nezâreti'ne Mühendis Ömer Lütfi'nin raporuyla birlikte sunulan daha ayrıntılı ikinci rapora göre 1911 tarihinde Heykel'deki hükümet avlusunda bulunan hapishanenin mevcut bina tespiti[717] şöyledir:

Bölüm		***Ölçüleri***	***Fiziki Tanım***	***Mahkûm Adedi***
Kat	***Koğuş***			
Alt	1.	11 m. uzunlukta 6 m. genişlikte	Sokağa bakan 6 Gezinti alanına bakan 3 penceresi mevcut.	47
Alt	2.	11 m. uzunlukta 6 m. genişlikte	Sokağa bakan 6 Gezinti alanına bakan 4 penceresi mevcut.	50
Alt	3.	11 m. uzunlukta 6 m. genişlikte	Sokağa bakan 5 Gezinti alanına bakan 3 penceresi mevcut.	49
Üst	1.	7,5 m. uzunlukta 5,5 m. genişlikte	Sokağa bakan 5 Hükümet konağına bakan 3 penceresi mevcut.	27
Üst	2.	5,5 m. uzunlukta 7 m. genişlikte	Sokağa bakan 6 pencere mevcut	23
Üst	3.	6 m. uzunlukta 8 m. genişlikte	Hükümet avlusuna bakan 8 penceresi mevcut. (sofa olarak geçen bu kısımda teneffüs ve gezinti alanı yoktur.)	32

Şekil 4.30. 1911 Tarihinde Heykel'deki Hükümet Avlusunda Bulunan Hapishanenin Mevcut Bina Tespiti.

[714] BOA.DH.MB.HPS.34.22.4.1 (Tarih: H.25 R.1329/M.25 Nisan 1911)

[715] Yazışmalarda geçen verilere göre hapishanedeki mahkûm sayısı: 345, Tevkifhanedeki tutuklu sayısı: 142.

[716] BOA.DH.MB.HPS.34.22.7.1 (Tarih: R.14 Mayıs 1327/M.27 Mayıs 1911)

[717] BOA.DH.MB.HPS.34.22.8.1 (Tarih: R.23 Mayıs 1327/M.5 Haziran 1911) İkinci rapordaki bu tespitleri Bursa adliyesinde görevli mahkeme başkanları ile savcılar *(müdde-i umumiler)* hazırlamıştır.

Binanın teneffüs alanı 30 m. uzunluğunda, 3 m. genişliğinde *"kaldırım döşeli"* bir yerdir. Mahkûmlar yemeklerini koğuşlarda hazırlamaktadırlar. Aşağı katın her koğuşunda ayrı ayrı birer ibadethane bulunmaktadır. Mahkûmlardan bazıları yer yetersizliği nedeniyle Tevkifhanenin üç koğuşuna yerleştirilmiştir. Tevkifhanenin alt katında 4, üst katında 6 koğuş bulunmaktadır. Burada da 193 mahkûm bulunur. Bu kısmın gezinti ve teneffüs yeri de yok denecek kadardır. Netice itibarıyla yeni bir bina kati surette bir an evvel yapılmalıdır[718].

1911 yılı itibarıyla Hapishane ve Tevkifhane binalarının fiziki ve sıhhi d urumlarını kapsamlı olarak anlatan tüm bu yazışmalara rağmen Dersaadet, Bursa Merkez Vilayet Hapishane ve Tevkifhane' nin yeniden inşası için istenen tahsisatın dikkate alınmasının, keşifname ve resminin gönderilmesine bağlı olduğundan öncelikle bunların gönderilmesini istemektedir[719]. Oysa yukarıda görüldüğü üzere 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Bursa'da Nezâret'in şartlarını belirlediği proje usullerini uygulayabilecek mimar yoktur ve nâfia memurları ise kendi işlerine bile yetişememektedir.

1912 tarihinde Merkez Hapishanesi'nin inşaatının başlayacağı yönünde bazı bilgiler mevcuttur. Vilayetin ilgili makamlarla yaptığı yazışmalarda, Dimitri Naci isimli mühendisin 3.000 kuruş maaşla inşaatın fenni sorumluluğunu üstlenmek üzere Bursa'ya gönderilmesini talep ettiği anlaşılıyor[720]. Cevabi yazıda da[721] adı geçenin belirtilen maaşla Bursa'ya birkaç gün içerisinde gönderileceği belirtiliyor. Ancak bu söz konusu inşaatın başlayıp başlamadığına dair 1912-1915 tarihlerinde net bir bilgi tespit edilememiştir. 1915 tarihli bazı belgelerde ise Merkez Hapishanesi olarak hükümet avlusundaki yapının bu tarihlerde kullanılmaya devam ettiği ve şehirde büyük bir hapishane inşaatının başladığı anlaşılıyor. Hükümet Meydanı'ndaki hapishane binası ile ilgili yazışmalardan ilkinde, mevcut hapishanenin *"son derece müzdehim bulunduğu ve umumi hapishanenin inşâsına kadar hâl-i hâzırın devâmı kat'iyyen câiz olamayacağı beyanıyla münâsib bir mahalde hafif cezalılar"* için Bursa Vilayetince bir koğuş inşası düşünülmüş ve bunun için 5.000 kuruş talep edilmiştir[722]. Bu harcama miktarı, mevcut yılın bütçesinin 13. inşaat ve tamirat faslından karşılanması için Nezâret'e onaya gönderilmiş ve ertesi gün bahsi geçen miktarın havalenamesi onaylanmıştır[723]. Bu ilave koğuşun gelen para ile yapılmış olduğu düşünülebilir. Bu tarihteki diğer yazışma ise, yapımına başlanmış olan büyük hapishanenin, 1915 Ocak ayı itibarıyla temel ve duvarları yapılmış iken incelenmesi sonucu sunulan rapordan ibarettir. 30 Kanunuevvel 1333/12 Ocak 1915 tarihli talimat ile Bursa Hapishanesi inşaatı hakkında incelemeler için Bursa'ya gelen heyet, çalışmalarını tamamlayıp bir rapor[724] hazırlamıştır. Rapora göre;

---

[718] BOA.DH.MB.HPS.34.22.8.1 (Tarih: R.23 Mayıs 1327/M.5 Haziran 1911)

[719] BOA.DH.MB.HPS.34.22.15.1 (Tarih: R.27 Temmuz 1327/M.9 Ağustos 1911)

[720] BOA.DH.MB.HPS.85.77.4.1 (Tarih: R.28 Nisan 1328/M.11 Mayıs 1912); BOA.DH.MB.HPS.85.77.5.1 (Tarih: R.1 Mayıs 1328/M.14 Mayıs 1912)

[721] BOA.DH.MB.HPS.85.77.3.1 (Tarih: R.2 Mayıs 1328/M.15 Mayıs 1912)

[722] BOA.DH.MB.HPS.38.24.2.1 (Tarih: R.15 Nisan 1331/M.28 Nisan 1915)

[723] BOA.DH.MB.HPS.38.24.1.1 (Tarih: R.21 Nisan 1331/M.4 Mayıs 1915)

[724] BOA.DH.MB.HPS.113.22.1.1 ve 113.22.2.1 (Tarih: R.30 Kanunuevvel 1333/12 Ocak 1915) Dahiliye Nezâreti Mebâni-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti'ne ait olan bu yazışmalarda, Müdüriyetçe görevlendirilen heyete dair herhangi bir isim, mühür ya da tarih bilgisi yoktur. Ancak, metnin başında 30 Kanunuevvel 1333/12 Ocak 1915 tarihli müzekkere ile Bursa'ya gidildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla belge tarihi olarak bu kullanılmıştır.

1. Hapis ane binası için istimlak edilen arsa Bursa eteğinde ve Demirtaş istasyonu caddesi üzerindedir[725]. Bursa Dâire-i Belediye Mühendisliğince musaddık (onaylı) haritaya göre 17 dönüm 3 evlek 75 zira[726]' ölçülerindeki arazi, yerinde yapılan ölçümlere göre 26 dönüm 2 evleğe[727] ulaşmıştır.

2. Belirtilen arsa üzerine, haritaya göre bir tarafı 124, bir tarafı 158,25, bir tarafı 105,8 ve diğeri de 126,35 metre uzunluğunda 4,45 m. yüksekliğinde dış duvarlar yapılmıştır. Temel duvarları da 1,20-1,30 m. aralığında değişken yüksekliktedir.

3. Ebniye (bina): Haritada gösterildiği üzere dış duvarların oluşturdukları sınır dahilindeki arsanın, ana cephesi olması gereken büyük şoseyle (yol ile) hiçbir bağlantısı olmayacak biçimde konumlandırılmıştır.

4. İnşaat: İlk olarak dış duvarları, yapıldığı zamandan beri hava şartlarının etkisinden dolayı üzerinden 0,60 cm (60 cm) miktarı çürümüş olduğundan yıkılması gerekir. Yapılışında temellerde dere taşı kırılmaksızın ve zeminden yukarısı ayrıca satın alınan taş ile inşa edilmiş ise de kullanılan harcın eksik olması nedeniyle, resâneti (dayanıklılığı, sağlamlığı) istenen seviyede değildir. Kabul edilmiş olan yeni plan gereğince, karakol postayolu içine ikinci bir duvar inşa edileceği için, mevcut duvardaki sorunlar nedeniyle bu duvar, postayolunun harici kısmı olarak devam ettirilmeli ve üzerindeki çürük kısım yıkılarak takviye edilmelidir. İkinci olarak, asıl hapisane temelleri, önceden vilayetlere gönderildiği sırada Bursa'ya da gönderilmiş olan *"naksî"* (eksik) plan[728] üzerine başlanmış ve vilayetçe de bu plan eksik görülerek değiştirilmek suretiyle yapılmaya başlanmıştır. Zeminden 1 m. aşağıdaki temel kısımları, dere taşıyla karışık kum üzerine yapılmıştır. Temelin bazı yerlerinde rastlanılan yuvarlak büyük parçalar (zemin kayaları olmalı) çıkarılmayarak duvar bunlara dayandırılmış, bazı yerlerde yirmiden otuz santimetreye kadar eksik bölümler görülmüştür. Temel kenarlarına açılan kapılardan temelin yeteri kadar derin yapılmadığı anlaşılmıştır. Şu itibarla bugün tüm yapıya oranla süls derecesinde (3/1 oranında) imlâ edilmiş olan (doldurulmuş olan) temel duvarları, binanın ağırlığını kaldırma noktasında meşkük (şüpheli) bir kuvvete sahip olduğundan, bu temellere göre inşaat devam ettirilemez.

5. Eski plandan vazgeçildiği için işbu temel aksamı tamamen kaldırılarak arsanın şoseye nisbet vaziyet-i asliyesi itibarıyla cephe tayin edilerek yeni planlara göre inşaata yeniden başlanılmalıdır.

---

[725] Bkz.: Harita-3: (*1325 Bursa Salnamesi*)

[726] 1 dönüm: 1.000 m², 1 Evlek: 250 m², Zira' ise uzunluk ölçüsü olup, 75-90 cm arasında değişkendir.

[727] Sonradan çevresinden alınan/istimlak edilen topraklarla mevcut arazinin 26.500 m²ye ulaştığı görülüyor.

[728] R.3 Mart 1327/16 Mart 1911 tarihinde Bursa'ya gönderilen *"tahrirat-ı umûmi"*nin daha sonra eksik plan olarak görülmesi dikkate değerdir. 1911'de Nezâret'in hazırlattığı üç projenin ne şekilde ve hangi açılardan eksik olduğu ise belirtilmemiştir. Raporu daha önce yayımlayan Oya Şenyurt da bu konu hakkında başkaca bir bilgi vermemiştir, bkz.: a.mlf., **Değişim ve Dönüşüm**, s.197-198.

6. Bugün mevcut olan inşaat ve bina kıymeti yapılan keşifle, henüz harcanmayıp orada bulunan inşaat malzemelerinin fiyatı ve harcanan su olmak üzere 621.713,53 kuruş miktarında tespit edilmiş ve düzenlenen keşifname sunulmuştur[729].

Bu yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, daha önce Mart 1911 tarihli yazıda[730] belirtilen *"sath-ı müstevi"*, yani Demirtaş istasyonu caddesi üzerinde bulunan araziye 1912-1915 arasında ve muhtemelen mühendis Dimitri Naci kontrolünde büyük bir hapishane inşaatı başlamıştır. Rapora göre detaylı haritaları hazırlanan yapının ilk problemi konumlandırılması ile ilgilidir. Yapı cephesinin anayola göre yeniden konumlandırılması için mevcut temellerinin kaldırılıp yeniden temel inşaatının yapılması gereklidir. Dış duvarların diplerinde, hava şartları ve kullanılan malzeme/inşa tekniği kaynaklı fiziksel bozulmalar, yani belge diliyle *"çürüme"* meydana gelmiştir. Ana binanın, ilkin Nezâret'ten gönderilen ancak sonradan revize edilen eksik plana göre yapımı başlanan temelleri ise kırılmadan kullanılan dere taşı ve kum ile eksik harç kullanılarak inşa edildiğinden, temellerin ana yapının yükünü çekecek derecede bir mukavemeti yoktur. Ayrıca yeteri kadar derin de yapılmayan bu temellere göre inşaat devam ettirilemez. Son olarak yapı için ayrılan bütçe ile o ana kadar yapılan harcamalar ve mevcut malzeme değeri hususunda Vilayet müfettişlere bir cevap verememiştir. Tüm düzenlemeler yeniden yapıldığında ise ortaya çıkan harcama miktarı oldukça fazladır.

Bu tarihten sonra, Bursa'daki Hapisane inşaatının 1917-18 yıllarındaki sürecine ait yazışmalar özellikle usta, kalfa ve işgücü ihtiyacı konuludur. Taşrada yapılan ve bir an önce tamamlanması gereken bu tür büyük inşaatlarda çok sayıda mimar, usta ve kalfa çalıştırılması nedeniyle, başka inşaat faaliyetlerinin de sekteye uğradığı ortadadır[731]. Bu nedenle Orduya asker olarak alınmış olup, bulundukları yerlerde başlayan ya da devam eden inşa faaliyetlerinde istihdam edilmek istenen kalfa, mimar, ustalar için ilgili birimler arasında pek çok yazışma yapılmıştır. Bu yazışmalara bakılırsa, yapıların inşa süreçlerindeki işgücünün neredeyse tamamının Ordu içinden karşılandığı görülmektedir. *"Kısmen inşâ edilip aksâm-ı mütebâkisinin ikmâline çalışılmakta"* olan Bursa Merkez Hapisanesi inşaatında çalıştırılmak istenen asker ustaların izin durumları da yazışmalara konu olmuştur. Bu ustaların inşaat bitene kadar izinli sayılması, mümkün olan en kısa sürede inşaatların bitirilmesi, mahalli gelirlerin yetersiz olduğu yerlere amele ve araç tedarikinin sağlanması, *"devletce bir siyaset-i acile olarak"* görülmüş, bu amaçla komutanlıklara yapılacak müracaatlara hemen cevap verilmesi ve gelir durumu müsait olmayan yerlere de hemen gereken harcama bütçesinin gönderilmesi Harbiye ile Maliye Nezâretlerine bildirilmiştir[732]. Ayrıca, komutanlıklara yapılacak müracaatla ve lüzum görülür ise nâfia mühendisine uygun bir yevmiye vererek, inşaata nezaret ettirilmesi de ve bir an önce inşaatların biti-

---

729 Belge tasnifinde bu tarihlere ait keşif defteri henüz ortaya çıkmamıştır. Ancak raporun son maddesindeki bilgilerden özetle; 1.525.928,40 kuruşun, yeniden yapılması gereken Bursa Hapisanesi inşaat masrafı olarak kabulü ile havalesi verilerek uygun mevsimde işe başlanması ve oradaki malzemenin korunması gerektiği belirtilerek rapor bitirilmiştir.

730 BOA.DH.MB.HPS.34.22.2.1(Tarih: H.27 Ra 1329/M.28 Mart 1911)

731 Şenyurt, **Değişim ve Dönüşüm**, s.110.

732 BOA.DH.MB.HPS.39.35.4.1 (Tarih: H.18 C 1335/M.11 Nisan 1917): Vilayetlerdeki Hapishane inşaatları hususunda Mebâni-i Emiriye ve Hapishaneler Umum Müdürlüğü, muhtemelen 1917 içinde hazırladığı cetveller ile Adliye Nezâreti'ni bilgilendirmiş, Adliye Nezâreti de bu cetvellere dayanarak, belgeye konu olan bu yazıyı Bursa Vilayeti'ne göndermiştir.

rilmesi sağlanmalıdır[733].

1917-1918 arasında Bursa Hapishanesi inşaatında çalışan ya da çalışması istenen kalifiye asker ustalardan, duvarcı olarak inşaatta çalışmaya devam eden Bursa Pınarbaşı Mahallesi'nden Süleyman oğlu Sadık için inşaat bitimine kadar izin[734], inşaatta kalfa olarak istihdam edilen Trilyeli (Bursa/Mudanya'dan) Andonoğlu Aleksandri'nin ise demirciliğe ve ziraat aletleri imalatına aşina olması sebebiyle askerliğinin *"hitam-ı inşaata kadar"* tecil edilmesi istenmiştir. Bu gibi inşaatlarda kalfa bulmanın çok zor olduğu, adı geçen kalfanın da bilgisinden ve hizmetinden çokça istifade edildiği de belgede ayrıca vurgulanmıştır[735]. Ancak adı geçen kalfanın *"şu günlerde cihet-i askeriyece sevki tabiî bulunmamış ise de"* Vilayet, (askeriyeden istenilen ustalara izin verilmesine dair) daha önceki emri hatırlatıp iznin bir an önce verilmesini istemiştir[736]. Sıkıntı sadece usta ya da kalfa konusunda değil, inşaatların malzeme tedarikçileri için de benzer durumlar yaşanmaktadır. Hapishane'nin tuğla müteahhidi Hacı Emin oğlu Muhammed tecil işlemleri halledilemediği için askere alınmak üzeredir. Bu durumun zor şartlar altında devam eden inşaat için malzeme tedarikini olumsuz etkilemesinden endişe edilmektedir[737]. Mevcut inşaatta çalışan asker ustaların tecil durumları haricinde, farklı birliklerde görev yapanların inşaatta istihdamları için talep edilmeleri de sıkça görülmüştür. Hatta her zaman talep edilen ustaların verilmesi de söz konusu olmamaktadır. Topçu mektebi mürettebatından olup izinli olarak Bursa'ya gelen Şehreküstü Mahallesi'nden Fettah oğlu Hayreddin'in usta, hapishane inşaatında istihdam edilmekte ise de izin süresi bittiğinden gitmek üzeredir. Asker olarak Hayreddin'in burada kalması talep edilmektedir[738]. Ancak Harbiye Nezâreti'nin Vilayetin bu isteğine cevabı; *"Fettah oğlu Hayreddin'in kıt'asınca vücuduna ihtiyac olub infikâkına imkân bulunmadığı"* şeklinde olmuş[739], adı geçen usta Bursa Hapishanesi inşaatına verilmemiştir. Hapishane inşaatı için yeteri miktarda usta tedarik edilemediğinden, 3. Kolorduya mensup, Tekfur Dağı'nda inşaat müfrezesi efradından ve Bursa'nın Temenyâ-ı kebir Eşrefiler Mahallesi'nden olup, bir ay süreyle Bursa'da izinde bulunan Mazlum Ahmet oğlu Niyazi için Vilayet girişimde bulunmuştur. Ancak bir sorun vardır ki Vilayet, Niyazi'nin duvarcı ustası olduğu sanmaktadır[740]. Harbiye Nezâreti'nin cevabı ise konuyu netleştirmektedir: Niyazinin *"hitâm-ı me'zûniyeti hasebiyle kıt'asına avdet eylediği"* (izni bitmiş ve birliğine dönmüştür) ve *"san'atının divarcı olmayub marangoz olduğu ve hâlen mezkûr müfrezede bundan başka marangoz*

[733] BOA.DH.MB.HPS.39.35.1.1 (Tarih: R.16 Mayıs 1333/M.16 Mayıs 1917); BOA.DH.MB.HPS.39.35.3.1 (Tarih: R.23 Mayıs 1333/M.23 Mayıs 1917); BOA.DH.MB.HPS.39.35.9.1 (Tarih: R.24 Mayıs 1333/M.24 Mayıs 1917)

[734] BOA.DH.MB.HPS.39.35.7.1 (Tarih: R.30 Temmuz 1333/M.30 Temmuz 1917)

[735] BOA.DH.MB.HPS.39.33.2 (Tarih: H.21 R 1335/R.12 Temmuz 1333/M.11 Temmuz 1917) Daha önce çalışmasında belgeyi değerlendiren Oya Şenyurt belge tarihini 10 Şevval 1335/30 Temmuz 1917 şeklinde vermiştir, bkz.: a.mlf., "a.g.m.", s.76. Bu gibi tarihlendirme problemleri, araştırmacılar için web ortamıdaki belgelerin özetlerine verilen tarihlerin belge tarihi olarak gösterilmesinden kaynaklanmaktadır. Oysa her tasnif tek bir belgeden oluşmaz. Birden fazla belge içeren tasniflerde her belgenin tarihi ayrıdır ama belge özeti sayfasında tek tarih verilmiştir. Bu çalışmada belge tarama sayfasındaki özetlere verilen tarih yerine, her belgenin kendi tarihi verilmiştir.

[736] BOA.DH.MB.HPS.39.33.1 (Tarih: R.28 Temmuz 1333/M.28 Temmuz 1917)

[737] BOA.DH.MB.HPS.M.26.73.1 (Tarih: H.22 Ra 1336/M.5 Ocak 1918)

[738] BOA.DH.MB.HPS.39.41.2.1 (Tarih: R.11 Ağustos 1333/M.11 Ağustos 1917)

[739] BOA.DH.MB.HPS.39.41.4.1 (Tarih: R.2 Teşrinievvel 1333/M.2 Ekim 1917)

[740] BOA.DH.MB.HPS.39.44.2 (Tarih: H.21 Z 1335/M.8 Ekim 1917)

bulunmadığı"[741]. Ayrıca usta ve kalfaların haricinde, Hapishane inşaatı için amele olarak çalıştırılmak üzere vasıfsız eleman ihtiyacı da ortaya çıkmış, Harbiye Nezâreti'nden istenilen 100 asker 1917 sonlarına doğru Bursa'ya gönderilmiştir[742]. Bandırma inşaat bölüğünde görevli iken, hava değişimi nedeniyle Bursa'ya gelen başka bir duvar ustası Kamil oğlu Mehmed, Hapishane inşaatında istihdam edilebilmiştir[743]. Bazen de istenen bir usta başka bir yerde istihdam edilmesi nedeniyle, Bursa'ya getirilememiştir; Tuzla inşaat müfrezesinde aynı görevle çalıştığından Bursa Hapisanesi'nde istihdam edilememiş olan Dülger Ustası Numan oğlu Aziz gibi[744]. Bu tür yazışmaların yoğunluğundan ya da memurların dikkatsizliğinden olacak, mevcut olmayan bir bölükten ya da taburdan ismi ile asker bile istenmiştir. Bahriye'de inşaat-ı istihkâmiye ikinci taburu adı altında bir kıta bulunmadığı için, Bursa Hapishanesi inşaatında istihdamı istenen Karayani oğlu Tanaş için yapacak bir şey yoktur[745]. Ekim 1918 sonlarına doğru inşaatta dülger ve duvarcıya şiddetle ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu amaçla dülger ve duvarcı Raşid oğlu Salih bir an önce Bursa'ya gönderilmelidir[746]. Ağustos 1919 tarihinde inşaat devam etmekte olup, çalışmaları bitirebilmek adına Bandırma'daki inşaat bölüğünden dört duvarcı ustası daha istenmiştir[747]. 1920 Ocak ayında Vilayet'ten gönderilen bir telgrafa[748] göre, Bursa'nın iki hapishanesinin de ocak ayı sonlarına doğru büyük oranda tamamlanacağı düşünülmektedir. Eski hapishanedeki 90 mahkûmun, yeni yapılan Hapishaneye nakledildiği ve Hükümet Meydanı içerisindeki eski hapishanede mahkûmlardan kimsenin kalmadığı, bunların yerine tutukluların nakledildiği bilgisi verilmektedir. Dolayısıyla belgeden anlaşıldığı üzere, Ocak 1920 itibarıyla inşaatın büyük bir yüzdesi bitmiştir ki mahkûmların artık oraya nakledilmesi mümkün olabilmiştir. Eski hapishane ise bundan sonra Tutukevi olarak kullanılacaktır. Bursa Hapishanesi inşaatının kalan kısımları için çalışmalar 1920 Mart ayında da devam etmektedir ve Maliyeden istenen meblağ gelirse inşaat bitirilebilecektir[749]. Hapishane inşaatının tam olarak ne zaman bittiği belli değilse de, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında bitirildiği düşüncesini güçlendiren bir bilgi de 1925 tarihli *Yeni Fikir* gazetesinde geçmektedir. Gazete haberine göre; Hükümet Meydanı'nda bulunan eski hapishane, tamamlanması yaklaşmış olan yeni hapishaneye aktarıldıktan sonra yıktırılacaktır. Gazete haberindeki *"tamamlanması yaklaşmış olan yeni hapishaneye"* ifadeleri, 1920'den sonra yapının tamamlanması için istenen mali kaynağın gönderilemediğini, ülkenin işgal ve kurtuluş savaşı süreçlerini atlattıktan sonra ancak

---

741 BOA.DH.MB.HPS.39.44.5 (Tarih: R.20 Teşrinisani 1333/M.20 Kasım 1917)

742 BOA.DH.MB.HPS.39.47 (Tarih: R.23 Kanunuevvel 1333/M.23 Aralık 1917)

743 BOA. DH.MB.HPS.80.7 (Tarih: H.7 L 1336/M.16 Temmuz 1918)

744 BOA. DH.MB.HPS.79.16 (Tarih: H.16 M 1337/M.22 Ekim 1918)

745 BOA. DH.MB.HPS.80.6 (Tarih: H.6 N 1336/M.15 Haziran 1918)

746 BOA. DH.MB.HPS.M.35.94.3 (Tarih: H.17 M 1337/M.23 Ekim 1918)

747 BOA. DH.MB.HPS.40.42 (Tarih: H.4 Za 1337/M.1 Ağustos 1919)

748 BOA.DH.MB.HPS.164.46.2 (Tarih: R.7 Kanunusani 1336/M.7 Ocak 1920) Belgeyi daha önce yayımlayan Şenyurt; *"Bursa'da iki hapishane inşa edilerek eski hapishanedeki mahkûmların bu yeni binalara yerleştirildiği anlaşılmaktadır"* demiştir, bkz.: a.mlf., "a.g.m.", s.77. Belgedeki *"iki hapishanede Kânunusâni ibtidâsına kadar ikmâli takarrur eden mahallerin inşâatı ikmâl ve eski hapishânedeki 90 mahkûm"* ifadelerinden, iki yeni hapishane inşaatı yapıldığı anlaşılmış olmalıdır. Oysa bu tarihlerde hapishane için Bursa'da sadece bir yeni inşaat yapılmakta olduğundan, burada ancak eski yapının tamir edilmesi durumu söz konusu olabilir. Tamirler bitince oradaki mahkûmlar yeni binaya taşınmış, orası da artık tutukevi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

749 BOA.DH.MB.HPS.40.58 (Tarih: H.10 C 1338/M.1 Mart 1920)

1925 yılı içerisinde yeni hapishane binasının tamamlanmış olabileceğini göstermektedir[750].

Sonuç olarak taşradaki mimarlık ortamı; eksik planlar, *"müsteid"* proje uygulayıcılarının yokluğu, yoğun çalışan nâfia memurları ve bu durumdan kaynaklanan hatalı planlamalar, zaten yetersiz olan bütçeye rağmen yanlış uygulamaların boşa giden harcamaları, kalitesiz ve uygunsuz malzeme kullanımı ve bu gibi diğer sorunlar içerisinde, şehirlerin karakterlerini oluşturacak yapıları üretmeye devam etmişti. Ancak Bursa'nın 20. yüzyıl başlarındaki en büyük ve Osmanlı Devleti'nin son eseri[751] olarak Mimar Kemalettin'in planları çerçevesinde uygulanma imkânı bulan böylesi bir yapının yakın tarihlerde yıkılması, kentin hafızası için önemli bir kayıp olmuştur.

[750] *Yeni Fikir* gazete nüshaları için yapılan arşiv taramalarında, sadece Ankara Milli Kütüphane koleksiyonlarında iki nüsha (*Yeni Fikir*, 1 Haziran 1341, no:10 ve 1 Mart 1928, no: 59 Koleksiyon no: 1962 SÇ 264), Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde de bir nüsha (2 Temmuz 1341/2 Temmuz 1925, no: 24 tespit edilmiştir.) Akkılıç'ın bahsettği 18 Mart 1925 tarihli gazete nüshasına ise ulaşılamamıştır. Hapishane konusuyla ilgili haber metni için bkz.: Yılmaz Akkılıç, "1925 Yeni Hükümet Binalarının Yapım Çalışmaları", **Bursa Ansiklopedisi**, Bursa Hakimiyet, 1987, s.305.

[751] Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.158.

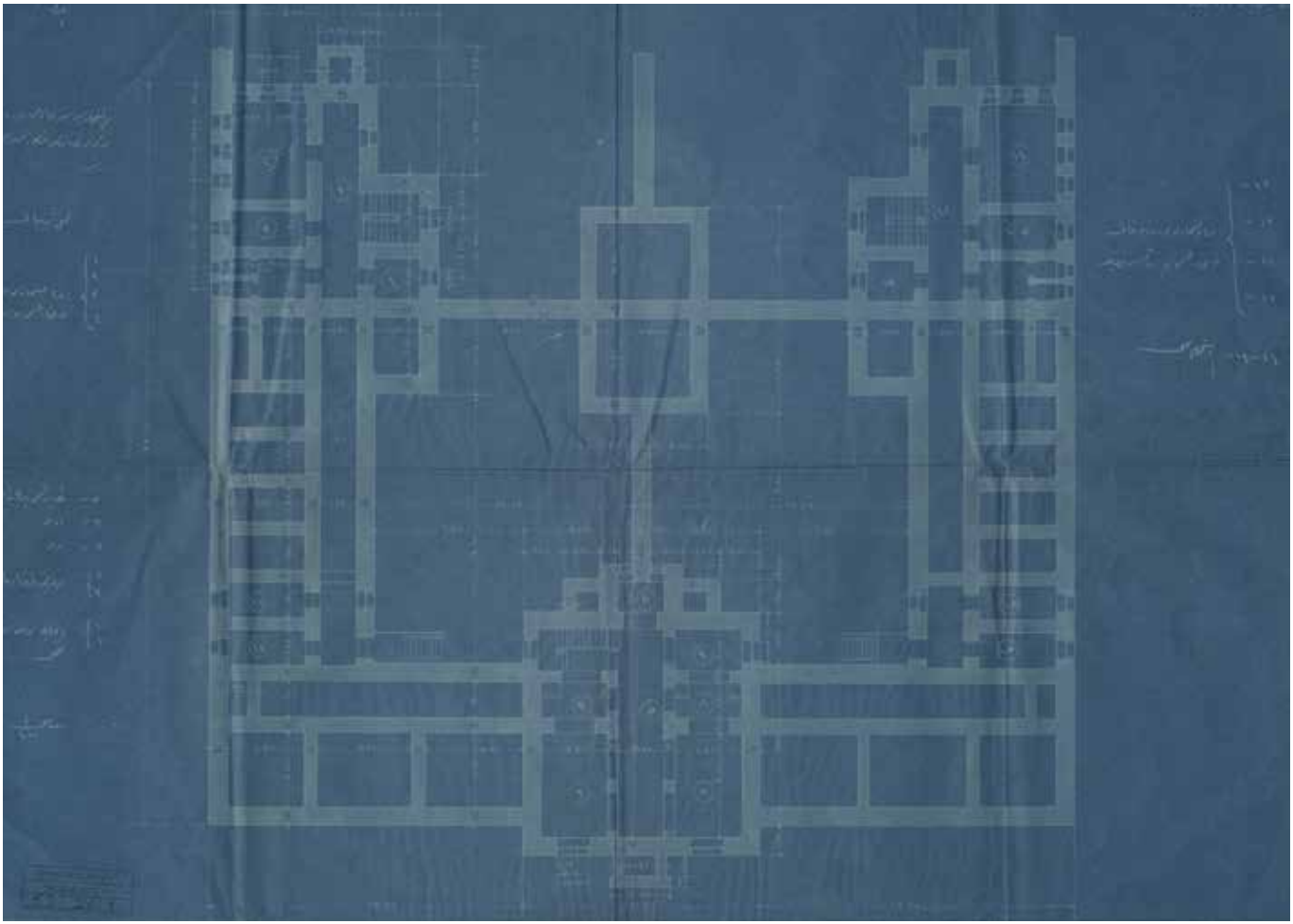

Şekil 4.17. 60 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Planı. (Kaynak: BOA.DH.MB.HPS.M.53/26.1)

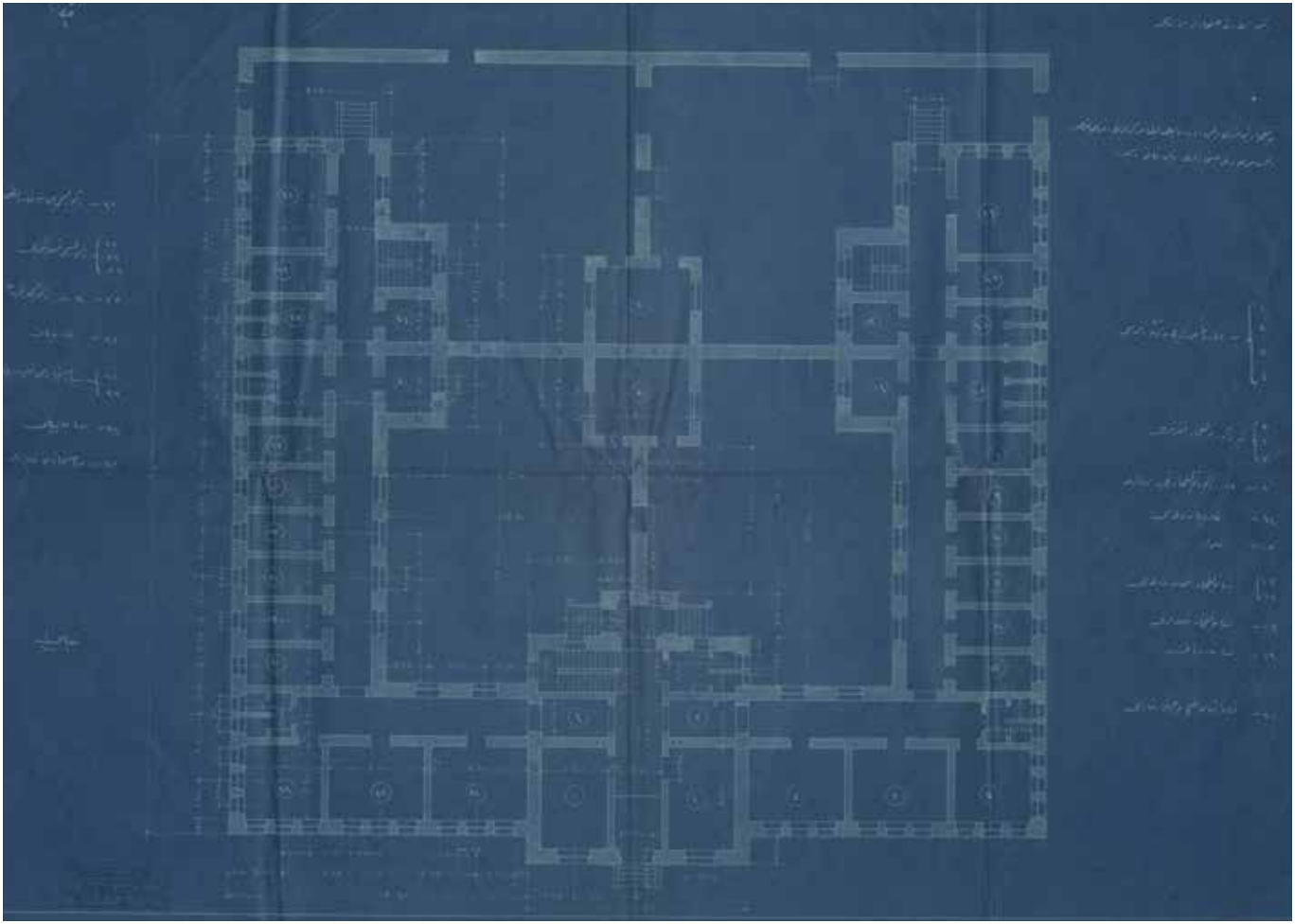

Şekil 4.18. 60 Kişilik Hapishane Projesi Zemin Kat Planı. (Kaynak: BOA.DH.MB.HPS.M.53/26.2)

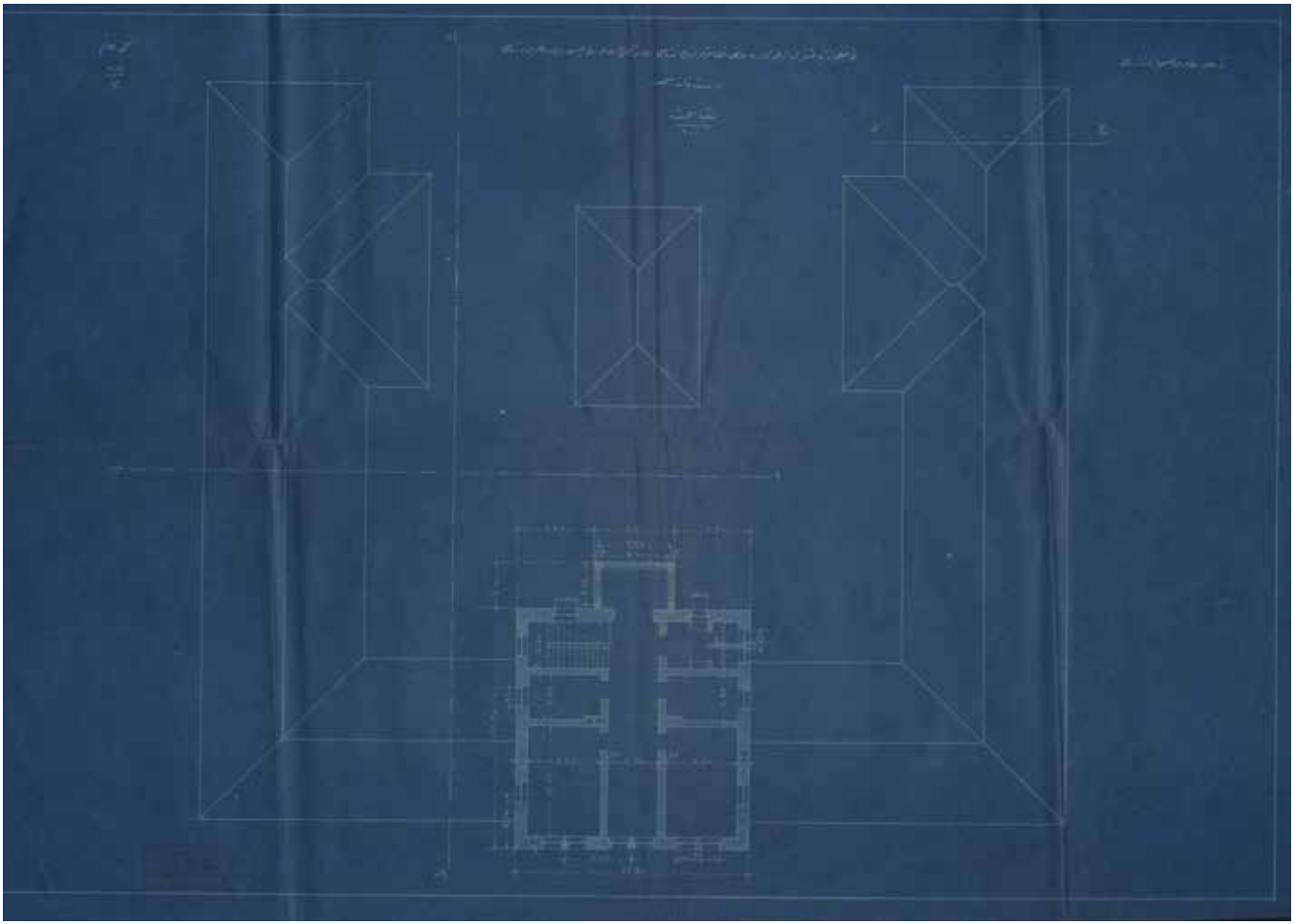

Şekil 4.19. 60 Kişilik Hapishane Projesi Çatı Örtüsü. (Kaynak: BOA.DH.MB.HPS.M.53/26.3)

Şekil 4.20. 60 Kişilik Hapishane Projesi Cephe Görünüş ve Kesitleri. (Kaynak: BOA.DH.MB.HPS.M.53/26.4)

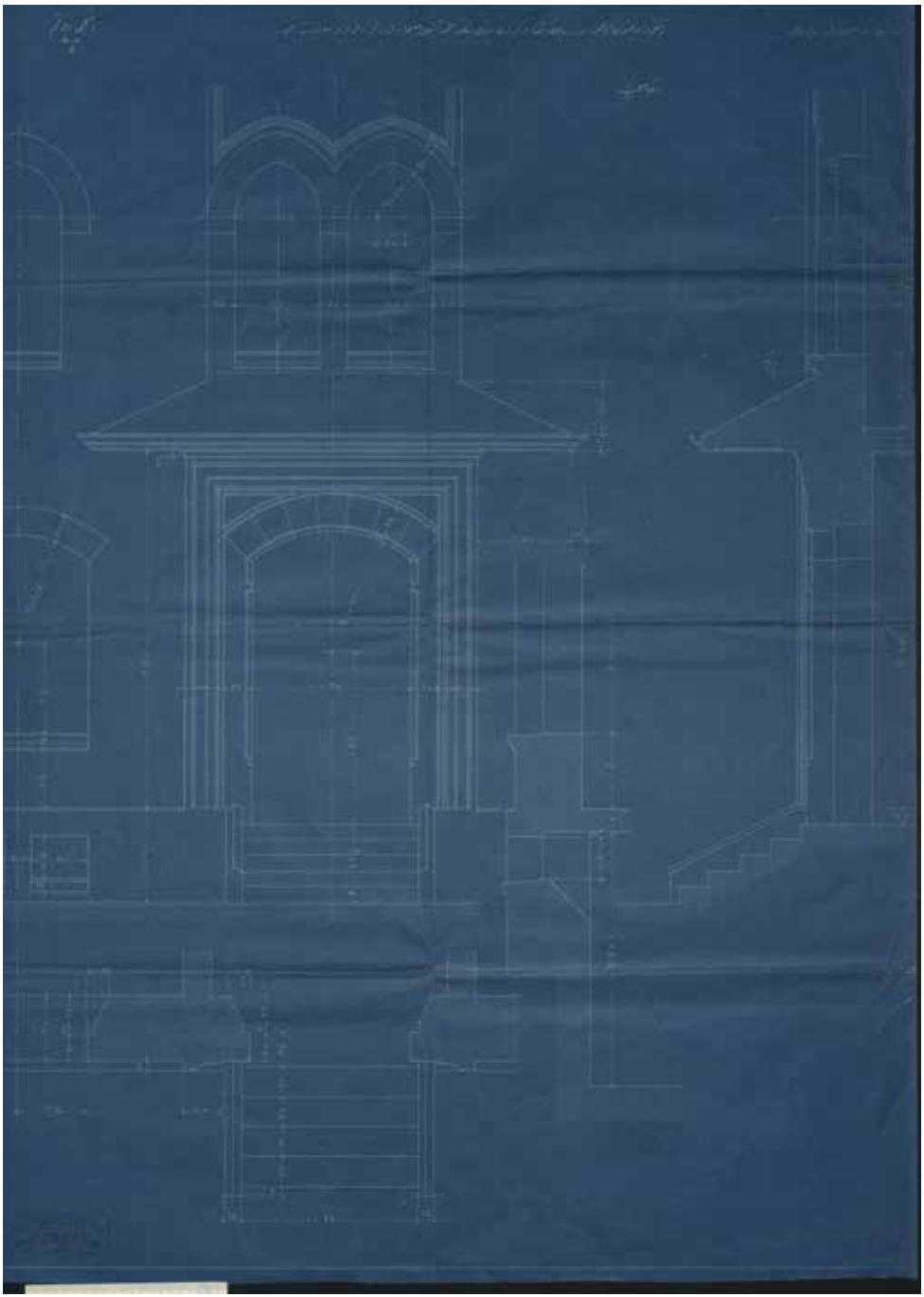

Şekil 4.21. 60 Kişilik Hapishane Projesi Cephe Görünüş ve Kesitleri. (Kaynak: BOA.DH.MB.HPS.M.53/26.5)

Şekil 4.22. 1910 Tarihli ve Mimar Kemalettin İmzalı 130 Kişilik Hapishane Projesinin Cephe Görünüşü. (Kaynak: BOA.PLK.p.1752.1)

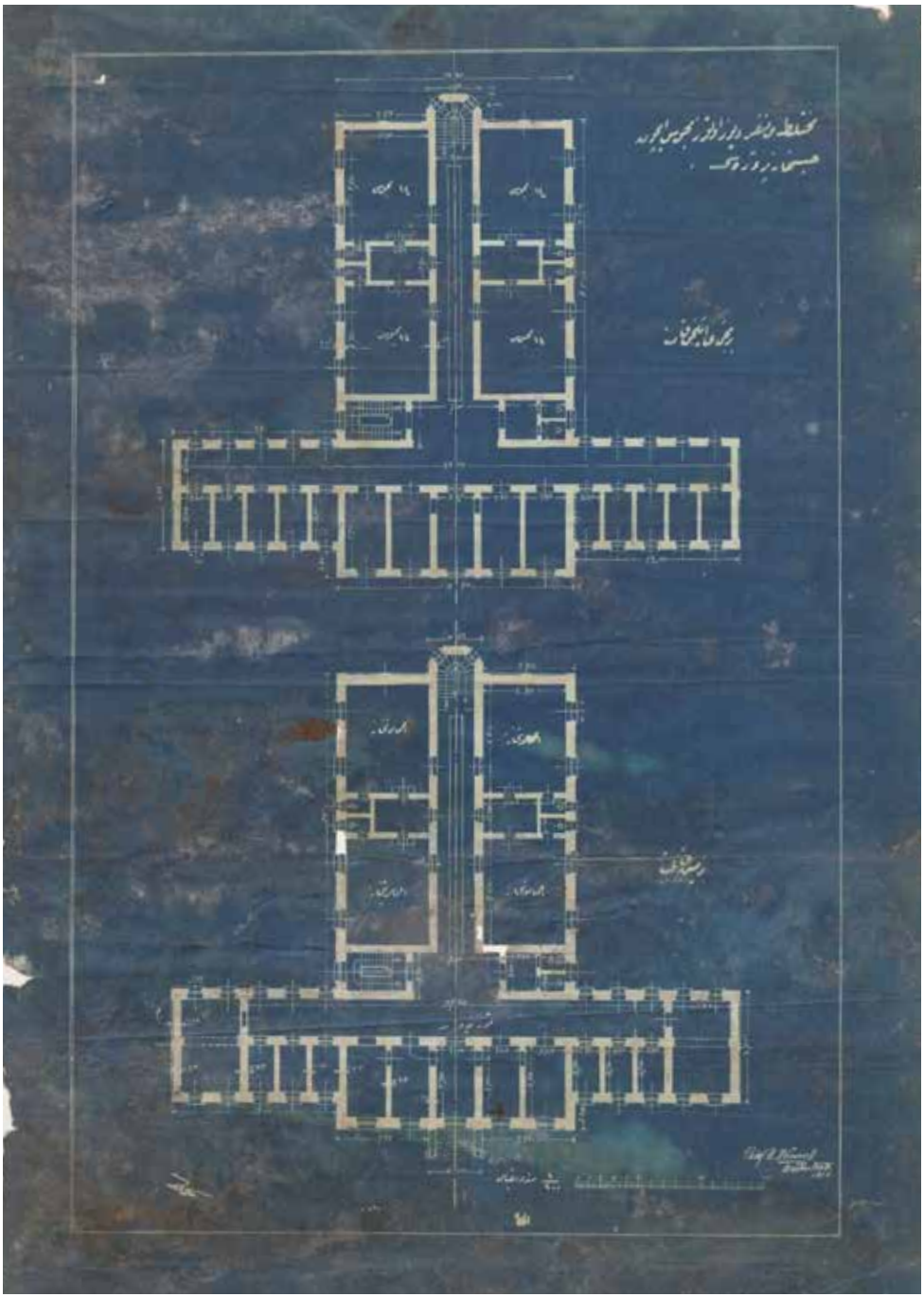

Şekil 4.23. 1910 Tarihli ve Mimar Kemalettin İmzalı 130 Kişilik Hapishane Projesi Zemin ve Birinci Kat Planları. (Kaynak: BOA.PLK.p.1752.2)

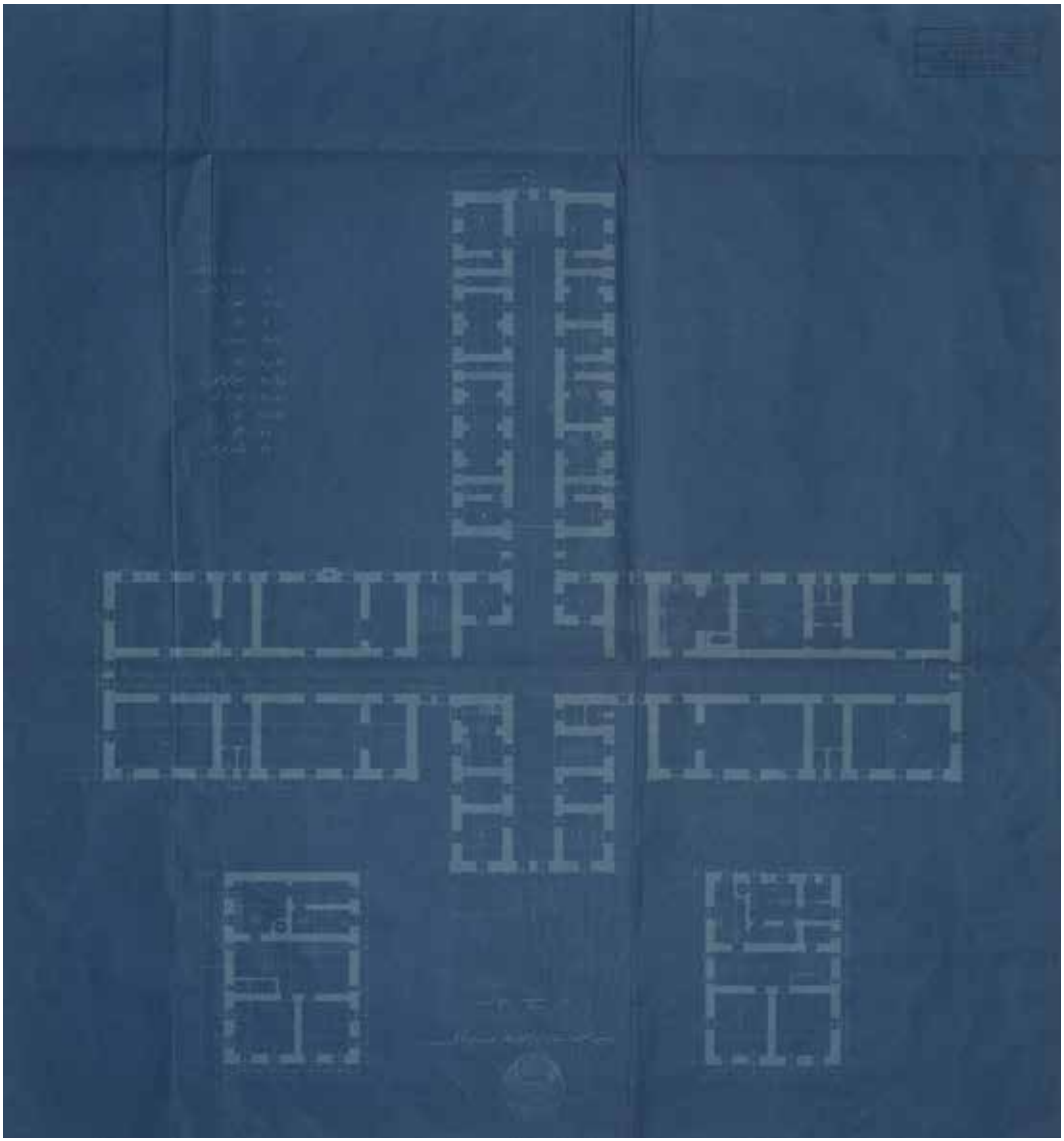

Şekil 4.24. Mimar Kemalettin'in Bursa'da Uygulanan 300 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Planı.
(Kaynak: BOA.DH.MB.HPS.M.52/27.1)

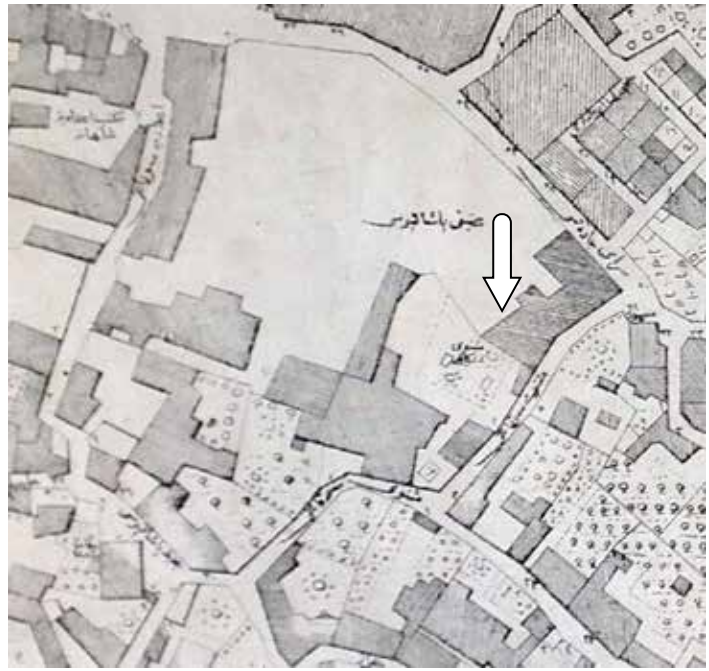

Harita 4.27. Hükümet Meydanı'nda Hapishanenin Yeri. (Kaynak: 1857-59 SBH)

Harita 4.28. Hükümet Meydanı'nda Hapishanenin Yeri. (Kaynak: 1893-94 FSH. R. Kaplanoğlu Arşivi)

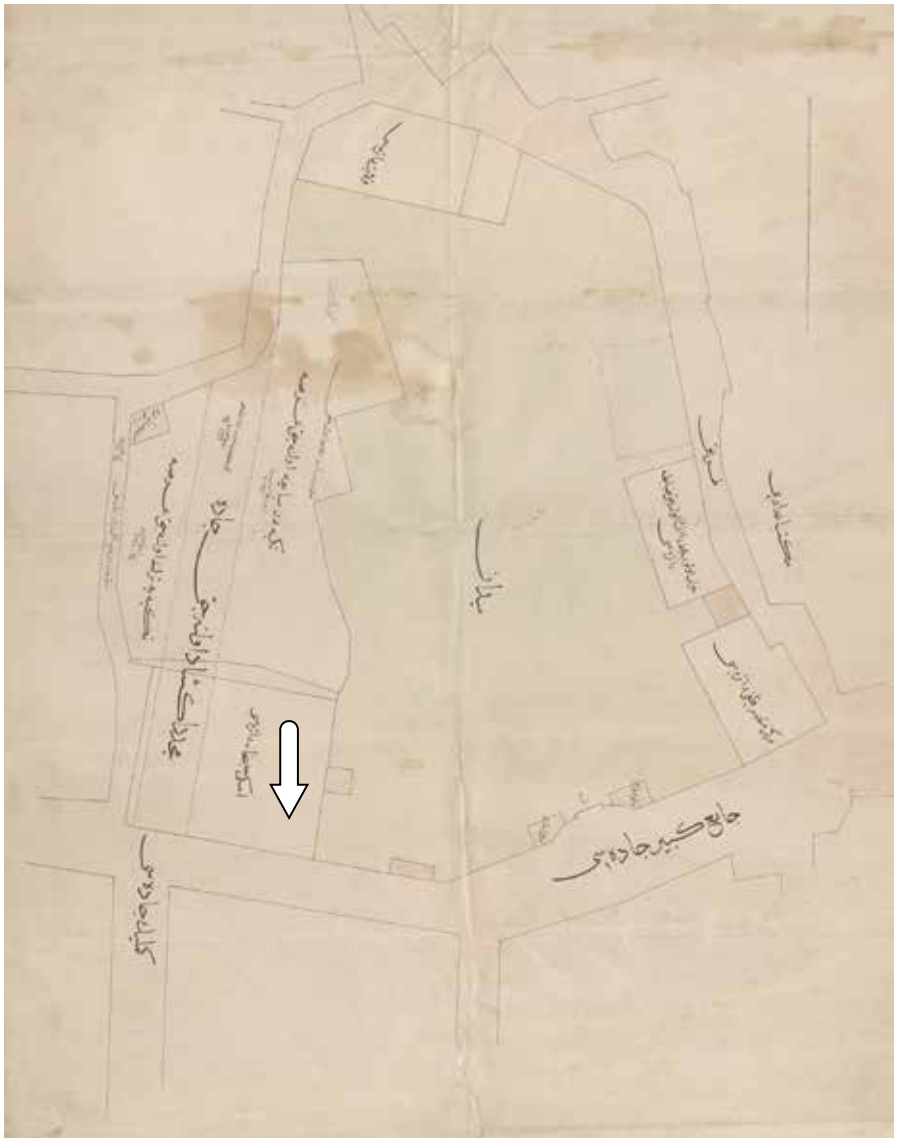

Şekil 4.25. 1870 Yılında *"Eski Habshâne Dâiresi"*. (Kaynak: BOA.PLK.p.2356)

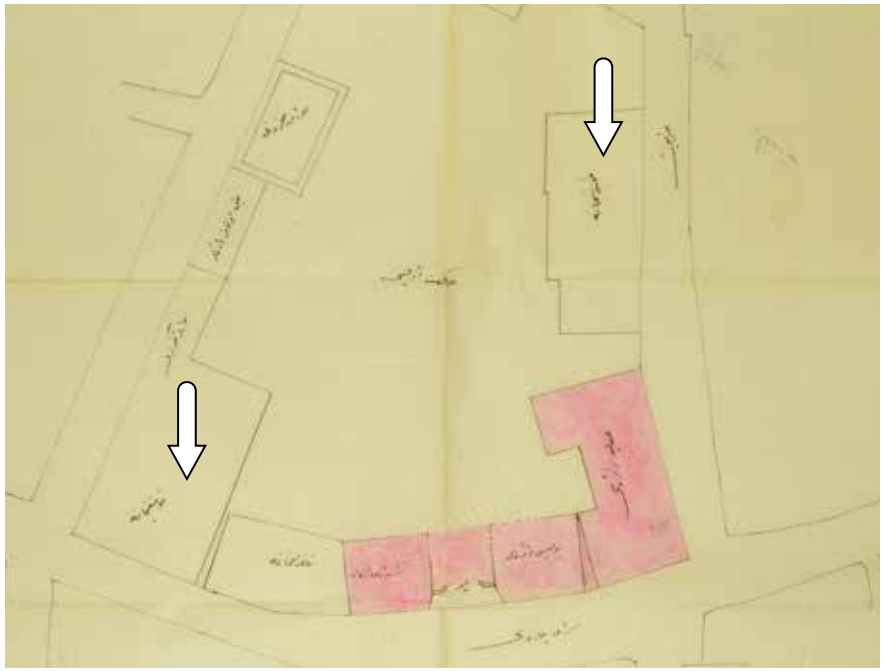

Şekil 4.26. Hükümet Meydanı'nda *"Mahbushâne"* ve *"Tevfikhâne"* Birimleri. (Kaynak: BOA.DH.EUM.6.ŞB.51/52.21)

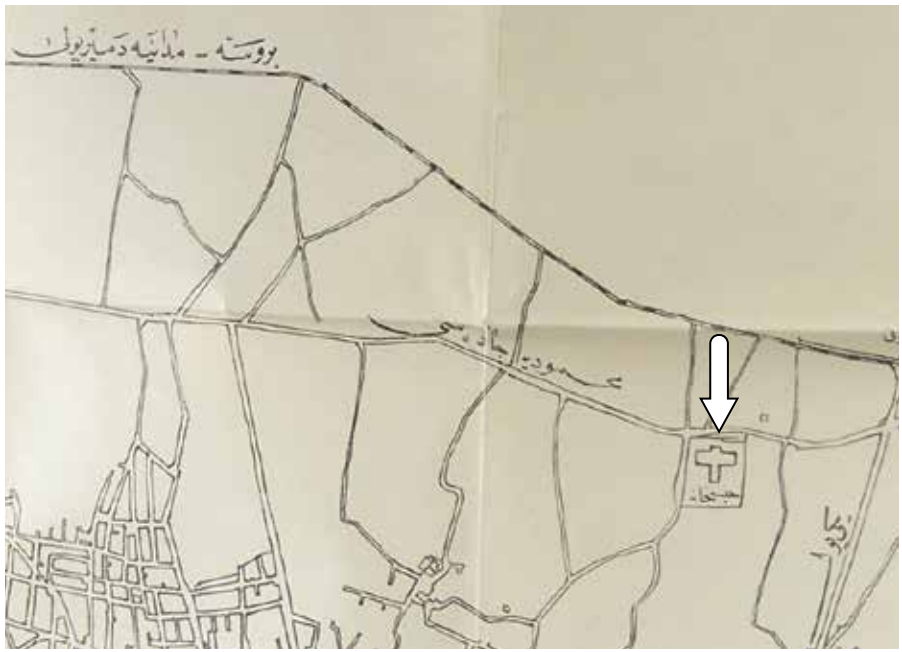

Harita 4.29. Hapishanenin Konumu, Bugünkü Bursa Adliye Binasının Olduğu Yer. (Kaynak: *1927 Bursa Salnamesi*)

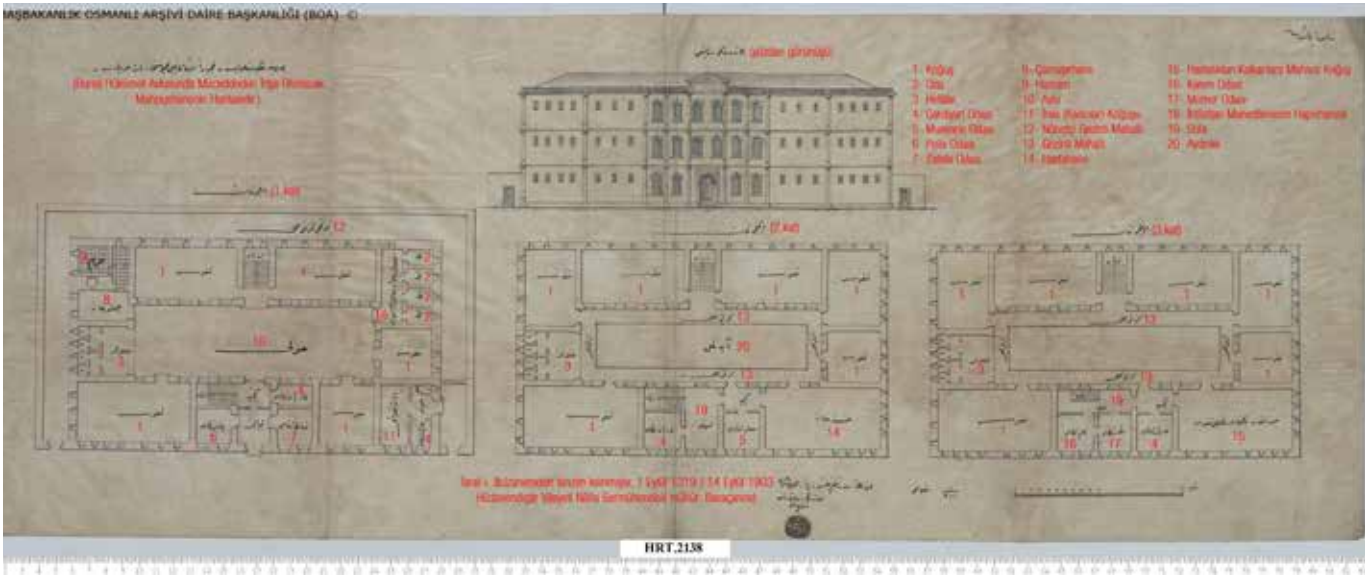

Şekil 4.27. Vilayet Nâfia Sermühendisi Baraçanos Efendi'nin Büyük Hapishane Binası Planı. (Kaynak: HRT.h.2138.1)

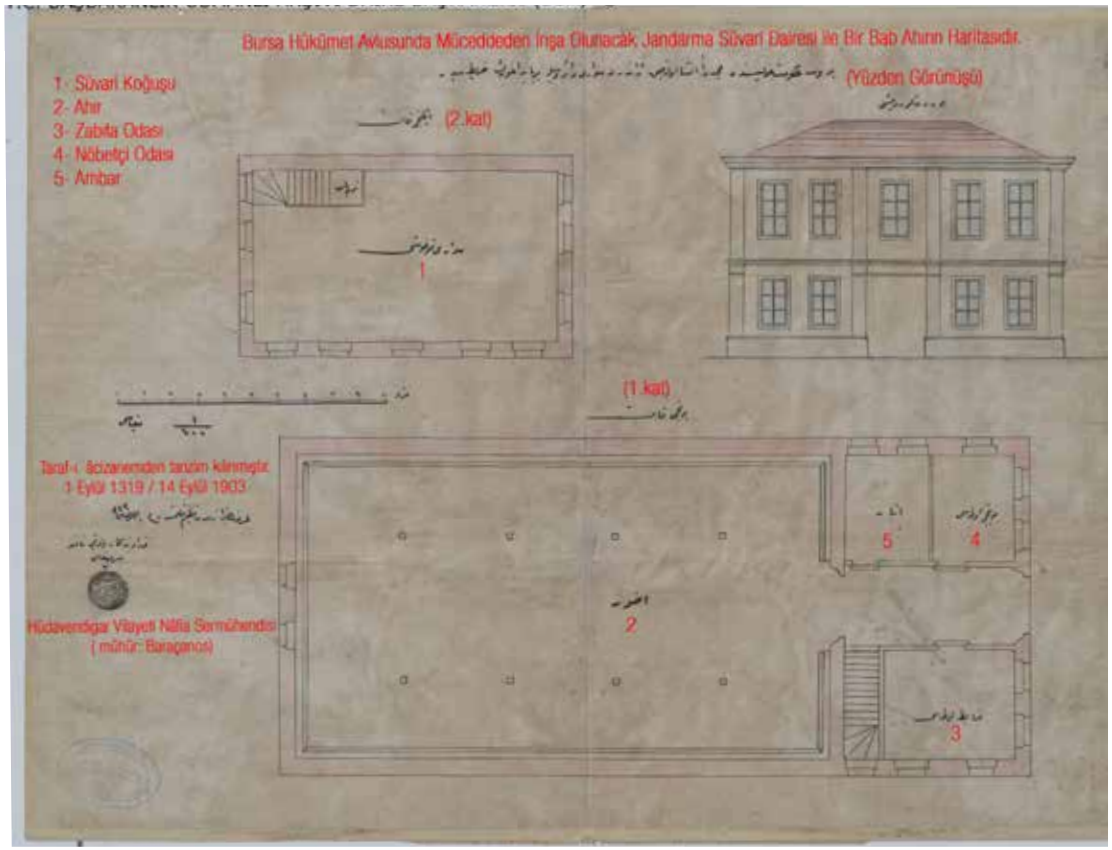

Şekil 4.28. Vilayet Nâfia Sermühendisi Baraçanos Efendi'nin Hazırladığı Jandarma Süvari Dâiresi ve Ahır Binası Planı. (Kaynak: HRT.h.1300.3)

Resim 4.115. *1927 Bursa Salnamesi*'nde, *"İnşaatın İkmâlinden Sonra"* Notuyla Gösterilen Hapishane Binası Güneybatıdan Görünümü. (Kaynak: *1927 Bursa Salnamesi*)

Resim 4.116. Tamamlanan Hapishane Binasının Kuzeydoğudan Görünüşü, 1930'lar.
(Kaynak: www.bursakutuphanesi.com Erişim Tarihi: 24.8.2018)

Resim 4.117. Yıkılmadan Önceki Hâliyle Bursa Hapishanesi'nin Kuzey Cephesinden Görünüşü.
(Kaynak: www.bursakutuphanesi. Erişim Tarihi: 24.8.2018)

Resim 4.118. Hapishane Binasının Kuzeydoğudan Giriş Cephesi.
(Kaynak: www.bursakutuphanesi. Erişim Tarihi: 24.8.2018)

4.1.1.15. Cumhuriyet Alanı Kamu Binaları: Muhasebe-i Hususiye (Hükümet Dâiresi/Valilik), Maliye (Defterdarlık) ve Adliye (Kent Müzesi) Binaları

Fetih öncesi Hisar semtinde çekirdeği oluşan Bursa şehri, Osmanlıların Bursa'yı fethiyle birlikte Hisar dışına doğru gelişmeye başlamış, Orhan Bey döneminde Orhan Külliyesi, daha sonra I. Murad, I. Bayezid, Çelebi Mehmed, II. Murad dönemlerinde kurulan külliyeler çevresinde Bursa kentinin Osmanlı kimliği geliştirilmiştir[752]. 19. yüzyıla gelindiğinde, 1855 depremleri sonrasında yeniden imar edilmeye çalışılan Bursa şehrinde kent meydanı, şehrin merkezinde gelişmeye başlamış, bu alan hükümet meydanı olarak, idari, adli, mali birimlere ev sahipliği yapmıştır. Yeni Türkiye devletinin kuruluşundan hemen sonra, Osmanlı Devleti'nin hükümet meydanı isim değiştirse de yine idari yapılanmanın mimari örneklerine bu kez Cumhuriyet bünyesinde ev sahipliği yapacaktır. Bu amaçla Cumhuriyet dönemi Bursa idari yapılarından ilki olarak bu meydana inşa edilen Muhasebe-i Hususiye binası, yıkılan askeri idâdi binası[753] yerine yapılmıştır. Yeni iktidarın yeni meydanının ilk simgeleri olan Muhasebe-i Hususiye, Adliye ve Defterdarlık binalarına ilişkin Başkanlık Cumhuriyet Arşivi'nde, Adliye binası ile ilgili tek sayfalık bir Bakanlar Kurulu kararı haricinde başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Söz konusu yapıların inşaat süreçlerine dair veriler, yerel kaynaklardaki sınırlı haber metinleri ve bir münakasa ilanı ötesinde birkaç paragrafı geçmemektedir. Meydanın ilk yapısı olan Muhasebe-i Hususiye binasının inşa sürecine dair ilk bilgiler, Bursa araştırmaları ile bilinen Gazeteci Yılmaz Akkılıç'ın, Bursa'nın yerel gazetelerinden *Yeni Fikir*'in 18 Mart 1925 tarihli nüshasından[754] *"1925 Yeni Hükümet Binalarının Yapım Çalışmaları"* başlığı ile aktardığı bir haberde görülmektedir[755]:

> *"Maliye ve Adliye binaları:*
> *Hükümet dairesinin yanması üzerine dağınık olarak kentin değişik semtlerindeki binalarına yerleşen Hükümet daireleri bir araya toplanmak üzeredir. Birçok daireyi kapsayacak bir biçim ve büyüklükte yapılmakta olan Hususi Muhasebe binası (bugünkü Vilayet Konağı)'ndan başka, şimdi de yıkılan evrak mahzeni yanındaki bina yerine yapılacak olan Maliye Binası (bugünkü Defterdarlık) da, Hususi Muhasebe binası müteahhitleri Celal ve Ekrem Bey'lere kırk bin liraya verilmiş ve inşaata yakında başlanması kararlaştırılmıştır. Bunlardan başka tamamlanması yaklaşmış olan yeni hapishaneye aktarılmasından sonra yıktırılacak olan hapishanenin yerinde Adliye Binası ve gelecek yıllarda da bugün için Jandarma kışlası olan yere maliye için bir bina yapılacak ve birkaç yıl içinde tüm daireler Hükümet Sarayı içinde toplanmış olacaktır. Kentin gelecekte alacağı şekli gösteren projede meydan olarak gösterilen* (Cumhuriyet Alanı) *Sarayönü, bu yeni ve güzel binalarla kente başka bir güzellik verecektir. Vali Kemal Bey'in bu yöndeki çalışmaları takdire değer bulunmaktadır."*

---

[752] Akkılıç, "Bursa", **Bursa Ansiklopedisi**, 2002, Cilt: 1, s.370-372.

[753] Bu bina ilkin 1818 yılında Tüfekçibaşı ve Menzil Ağası için inşa edilmiştir. 1824'ten itibaren kumaş fabrikası olan ve son olarak bazı eğitim kurumlarına ev sahipliği yapan bina yıkılarak yerine Muhasebe-i Hususiye binası (Valilik binası) yapılmıştır.

[754] Yapılan taramalarda 18 Mart 1925 tarihli *Yeni Fikir* gazetesi nüshasına ulaşılamamıştır.

[755] Akkılıç, **Bursa Ansiklopedisi**, 1987, a.y.

Çok yönlü bilgi içeren bu habere göre; Hükümet daireleri kentin farklı bölgelerinde hizmet vermektedir. Muhasebe-i Hususiye binası Mart 1925 tarihi itibarıyla inşaat hâlindedir. Bu alanın 1916 tarihli krokisinde (Şekil 4.32) görülen evrak mahzeni yıkılmıştır ve onun arsası 1925'li yıllarda jandarma kışlası olarak kullanılmaktadır. Cumhuriyet alanının ikinci yapısı olan Maliye (Defterdarlık) binası da 40.000 lira civarında bir bedelle bu arsa üzerine inşa edilecektir. Maliye binası yapım işi, Muhasebe-i Hususiye binası inşaatını yapan müteahhitlere (Celal ve Ekrem Hakkı Ayverdi) verilmiştir. Bu meydana inşa edilecek olan son yapı Adliye binasıdır. Adliye binası da, 1916 tarihli krokide görülen *"mahbushâne"*nin alanına, burası yıkıldıktan sonra yaptırılacaktır. Son olarak dönemin valisi Kemal Bey'in (Gör: 24 Mart 1924-16 Kasım 1926)[756] bu inşaat faaliyetlerinde önemli katkısı/gayreti olmuştur.

Yukarıda bahsedilen gazete haberinden başka, İ. Aydın Yüksel'in Ekrem Hakkı Ayverdi ile ilgili hazırladığı biyografide, Muhasebe-i Hususiye binasının inşa tarihi ile ilgili bu zamana kadar mevcut yayınlarda karşılaşılmayan bir bilgi tespit edilmiştir[757]. Ayverdi ile uzun yıllar birlikte çalıştığı bilinen Aydın Yüksel, Ayverdi'nin mimari çalışmalarının dökümünü yapmıştır. Burada, vilayet konağı olarak nitelediği Muhasebe-i Hususiye binası hakkında *"Ekrem Hakkı Ayverdi'nin müteahhit olarak inşa ve restore ettiği eserlerin tesbit edilebilenleri şunlardır:"* diyerek tarihsel sıraya göre yapı listesi verilmiştir. Listede *"Bursa Vilayet Konağı 1923"*[758] ifadesi geçmektedir. Yüksel'in verdiği listede bundan başka, Maliye binası hakkında da *"Bursa Mâliye-Defterdarlık Dâiresi 1924"*[759] bilgisi geçmektedir. Bursa Tarihi araştırmalarının öncülerinden Kâzım Baykal ise bu konuda tek tek yapı ismi vermez. *Bursa ve Anıtları* isimli kitabının 1982 ve 1993 baskılarında Baykal, kitabın sonuna *"Kitabın İkinci Baskısından Sonra (1982) Yapılan Onarım Ve Yoklama Değişikliklerinin Listesidir"* bölümü eklemiştir. Listede Kâzım Baykal, kendisine Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından söylenen bilgiyi aktarır ve şöyle der: *"1924 de bugünkü üç binayı yüksek mimar mülif Ekrem Hakkı Ayverdi kendi planı ve mütahitliği ile kendi yaptı"*[760]. Bu verilerden çıkan sonuca göre, Mekteb-i İdâdi yıkıldıktan sonra arsası üzerine *Muhasebe-i Hususiye* binasının inşa süreci 1923 yılında başlamış, 1925 başlarında ilk binanın inşaatı sürerken, Maliye binasının inşa süreci de hız kazanmıştır. Nitekim, yeni meydanın düzenlenmesi sırasında yıkılan evrak mahzeninin arsası üzerine, 19 Mart 1925 tarihinde Maliye binasının temel atma töreninin yapıldığı, 21 Mart 1925 tarihli *Yeni Fikir* gazetesinden öğrenilmektedir[761]. Gazetedeki habere göre; müteahhit Celal ve mühendis Ekrem Beyler Maliye binası yapım işini 40.600 liraya almıştır. Üç katlı olarak yapılacak binada 28 oda ve bir salon bulunacak, tavanı ve döşemeleri beton olacaktır. Binanın inşa süresi ise 8 ay olarak belirlenmiştir[762]. Cumhuriyet alanının son yapısı olan Adliye binası ise daha önce inşaatları başlamış olan iki yapının arasında, yıkılan eski hapishane binası arsası üzerine

---

[756] Akkılıç, "Vali", **Bursa Ansiklopedisi,** Cilt: 4, s.1683.

[757] İ. Aydın Yüksel, "Ekrem Hakkı Ayverdi Biyografisi", **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatırâ Kitabı,** Komisyon, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul: 1995, s.11-24.

[758] **A.g.e.**, s.13.

[759] **A.g.e.**, s.14.

[760] Liste ve bu bilgi için bkz.: Baykal, **Bursa ve Anıtları**, Çekül Vakfı Yayınları, İstanbul: 1993, 3. Bs., EK listede "S.91, S.25:"

[761] Akkılıç, **Bursa Ansiklopedisi,** 1987, a.y.

[762] Akkılıç, a.y. Yapılan taramalarda 21 Mart 1925 tarihli *Yeni Fikir* gazetesi nüshasına ulaşılamamıştır.

yapılacaktır. Planları ve müteahhitliği Celal ve Ekrem Hakkı Beyler tarafından yapılan üç binadan, 1923 yılında inşa süreci başlayan Muhasebe-i Hususiye binası ile 19 Mart 1925'te temeli atılan Maliye binasından hemen sonra Adliye binası inşa süreci de başlamıştır. Bu amaçla Adliye binası yapım işi, 18 Mayıs 1341/18 Mayıs 1925'ten itibaren iki ay süreyle münakasaya konulmuştur. Ankara Milli Kütüphane Arşivi'ndeki taramalarda, 1 Haziran 1341/1 Haziran 1925 tarihli *Yeni Fikir* gazetesinde tespit edilen münakasa ilanı[763] metninden, bu son yapı ile ilgili önemli bazı bilgilere ulaşılmıştır (Şekil 4.31). Münakasa ilanına göre, yapılacak Adliye binası bodrum, zemin ve birinci kattan oluşacaktır. *"Müceddeden inşa olunacak"* yapının keşif bedeli, 46.541 lira 94 kuruştur. Münakasaya katılacak ta-

عدلیه بناسی مناقصه‌ده
سرای جاده‌سنده کائن اسکی حکومت
قوناغی عرصه‌سنده بر بودروم قاتی ایله زمین
و برنجی قاتلردن مرکب اوله‌رق مجدداً انشا
اولنه‌جق ٤٦٥٤١ لیرا ٩٤ غروش بدل کشفلی
عدلیه بناسی اولبابده‌کی کشفنامه و شرائط
فنیه و سائره‌سی وجهله ـ ١٨ مایس ٣٤١
تاریخندن اعتباراً ایکی آی مدتله مناقصه‌یه
وضع اولنمشدر. طالبلرك یوزده اون تأمینات
آقچه‌سی ویا کفیل ویا بانقه تأمیناتی ویاخود
دولتجه قبول ایدیلن اسهام وحصه سنداتی
ابراز و تسلیمه مجبور اولدقلرندن سالف الذکر
تأمیناتی حاملاً شرائط و پلانی تدقیق و بی
وضع ایتمك اوزره ولایت نافعه سرمهندسلکنه
مراجعتلری . ٨ ـ ٣

Şekil 4.31. Bursa Adliye Binası Münakasa İlanı.
(Kaynak: *Yeni Fikir*, 1 Haziran 1341/1 Haziran 1925)

liplerin %10 teminat akçesi, kefil, banka teminatı veya devlet tarafından kabul edilen senetlerden birini ibraz ve teslim etmeleri gerekmektedir. Bu şartları taşıyan talipler, Adliye binası yapım şartnamesi ve planını incelemek üzere vilayet nâfia sermühendisliğine müracaat edeceklerdir. Münakasa süresi 18 Temmuz'da dolduktan sonra, meydanda bulunan hapishane binasının yıkılması ve enkazının kaldırılmasını takiben, Adliye binasının inşa sürecinin diğer iki binanın proje yüklenicileri tarafından 1925 yılı son çeyreği içinde başlatıldığı düşünülebilir. Ancak kaynaklarda hapishane binasının ne zaman yıkıldığı ve Adliye binasının temelinin ne zaman atıldığı konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi'nde tespit edilen bir belge[764], Adliye binası inşaatının

[763] **Yeni Fikir**, sene: 1, no: 15, s.2, 1 Haziran 1341/1 Haziran 1925 (Milli Kütüphane no. 1962 SÇ 264)
[764] C.C.A. Dosya: 36-14, Yer: 20-50-16. Kurum: 30-18-1-1 Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928). Tarih: 4 Ağustos 1926

yıl sonuna doğru başlamış olabileceğini düşündürmektedir (Şekil 4.34). Çünkü belgeye göre; *"Müteahhidinin müterâkim matlubâtı te'diye olunamadığından* (müteahhidin birikmiş alacağının karşılanamaması nedeniyle) *inşaatı te'hir eden Bursa adliye binası inşaat müddetinin iki ay temdidi"*, Maliye'den teklif edilmiş ve teklif Bakanlar Kurulunca da onaylanmıştır. Yani Adliye binası inşaatı, yüklenici Ekrem Hakkı ve Celal Beylere ödeme yapılamaması nedeniyle 1926 yılı bahar-yaz ayları arasında durmuştur. Bu nedenle de inşaat süresi iki ay daha uzatılmıştır. Bakanlar Kurulu karar tarihi dikkate alındığında, diğer iki yapı ile birlikte Adliye binası inşaatının, Ekim ayı başlarında ya da 1926 yılı sonlarında, kış mevsiminden önce bitirilmiş olduğu düşünülmektedir. 1923-26 yılları arasında Bursa'da, yeni Türkiye Devleti'nin erkini simgeleyecek biçimde düzenlenmekte olan kamusal alanının anıtsal yapıları, Muhasebe-i Hususiye, Maliye ve Adliye binalarıdır. Maliye ve Adliye binasının keşif/inşa bedelleri ile ilgili, taranılan yayın ve arşiv belgelerinde az da olsa bazı verilere ulaşılmıştır. Buna karşın, meydanın ilk anıtsal yapısı olan Muhasebe-i Hususiye binası hakkında bir bilgi elde edilememiştir. Maliye binasının yapım işi 40.600 lira, Adliye binasının keşif bedeli ise 46.541 lira 94 kuruştur. Yapıların boyut, plan ve inşa teknikleri dikkate alınırsa, Muhasebe-i Hususiye binasının da aynı yüklenicilere 40.000 lira civarında bir bedelle verildiğini söylemek mümkündür. Neticede bu üç yapının o tarihlerdeki maliyetinin de 120.000 lira civarında olduğu düşünülmektedir.

Söz konusu yapıların inşa süreçlerine dair mevcut bilgiler ışığında, Celal ve Ekrem Hakkı Beylerin, yapıların planlarını ve müteahhitliğini yaptığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte, I. Ulusal Mimarlık Akımı örneklerinden[765] oldukları için bu yapıların mimarı hakkında son yıllarda Mimar Kemalettin üzerinden bir kurgu oluşturulduğu görülmektedir. Konuyla ilgili bir çalışmada *"Vilayet Binası'nın mimarının Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın öncülerinden Kemalettin Bey olduğu belgelenmiştir"* denilmiş[766] ve bu iddia Yıldırım Yavuz'un 1981 tarihli *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi* adlı eserine dayandırılmıştır[767]. Yıldırım'ın daha sonra kapsamlı bir şekilde hazırlanmış son çalışmasına bakıldığında, müelliflerin sözünü ettikleri 'belgelenme'nin geçerliliğini yitirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim müelliflerin dayandığı ve önceleri tarihi tespit edilememiş olan, ancak daha sonra Yavuz'un 2009 tarihli çalışmasında yayımladığı özel bir koleksiyondaki Bursa Hükümet Konağı planının, 1911 tarihli[768] olduğu görülmüştür (Şekil 4.33). Ayrıca üzerindeki açıklamasında görüldüğü gibi bu plan o tarihlerde *"Bursa'da inşası mutasavver Hükümet Dairesi"*nin birinci kat planıdır ve Muhasebe-i Hususiye binası plan şeması ile arasında herhangi bir benzerlik bulunmamaktadır (Hrt.4.30). Yıldırım Yavuz'un ifadesiyle, 1911 tarihinde *"Bursa Hükümet Konağı için yapılmış olan bu ön çalışma gerçekleştirilmemiş"*[769], sadece bir tasarı olarak kalmış, ancak buna rağmen 1911 tarihli plandan hareketle fakat Yavuz'un aksine Mimar Kemalettin'in Cumhuriyet meydanındaki yapıların mimarı olduğu iddia edilegelmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da, inşa edilen ilk yapının Hükümet dairesi olarak değil, Muhasebe-i Hususiye binası olarak yapıldığı ve 1928 yı-

---

765 Mithat Kırayoğlu, "Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Mimari Değişim", **Bursa'da Yaşam**, 1988, s.39.

766 Selen Durak, T. Vural Arslan, "Geleneksel Osmanlı Kenti'nden Modern Cumhuriyet Kenti'ne Bursa'da İdari Yapılar", **Anıtsal Eserler**, Haz. N. Türkün Dostoğlu, Hamdi Dostoğlu, Bursa: 2011, s.264.

767 Durak-Arslan, "a.g.m.", s.266'da 13. dipnot.

768 Yıldırım Yavuz, **İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin 1870-1927**, TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Ortak Yayını, Ankara: 2009, s.365.

769 Yavuz, **a.g.e.**, a.y.

lından itibaren burasının Hükümet Dâiresi (Valilik)[770] olarak kullanılmaya başlandığıdır (Res.4.120). Aksi hâlde Kemalettin'in, tasarı olarak kalan planına da hükümet dairesi yerine Muhasebe-i Hususiye binası ibaresini yazması gerekirdi. Konuyla ilgili başka bir çalışmada aynı şekilde Cumhuriyet alanındaki *"diğer iki binanın mimarları kesin olmamakla birlikte, söz konusu üç binanın aynı yılda ve aynı mimari üslupta yapılmış olmaları Kemalettin Bey'in diğer iki binanın da mimarı olduğunu düşündürmektedir"* denilmiş, diğer binaların mimarının da Kemalettin olabileceğini ileri sürülmüştür[771]. Başka bir yayın yine Hükümet Konağı'nın mimarının Kemalettin Bey olduğunun belgelendiğini, diğer iki yapının mimarının kesin olmamakla birlikte Kemalettin Bey olabileceğini ifade etmektedir[772]. Bu görüşü savunan diğer araştırmacıların iddialarının[773] temeli ise İlhan Tekeli ve Selim İlkin tarafından 1997 yılında yayımlanan *Mimar Kemalettin'in Yazdıkları* adlı derleme eserdir. Müelliflerin, *"Ancak 'Mimar Kemalettin'in Yazdıkları' adlı kitapta, Kemalettin Bey'in tarihi saptanamayan tasarımları arasında Bursa Hükümet Konağı'nın da ismi geçmektedir. Bu nedenle binanın tasarımı Mimar Kemalettin'e ait olabilir"*[774] ifadeleriyle kaynak gösterdikleri eserde, Kemalettin Bey'in 1901-1927 yılları arasındaki inşa ettiği tüm yapıları ile tarihi belli olan/olmayan tasarımları liste hâlinde verilmiştir[775]. Listenin tarihi saptanamayan tasarımlar kısmında *"(?)……Bursa Hükûmet Konağı"* ibaresi geçmektedir[776]. Müellifler, o yıllarda henüz tarihi belli olmayan ancak daha sonra 2009 yılında planı Yıldırım Yavuz tarafından yayımlanan uygulanmamış bu tasarımdan hareketle, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin planladığı ve inşa ettiği Muhasebe-i Hususiye binasının mimarlığını Kemalettin'e atfetmişlerdir. Mimar Kemalettin'in yaşamı ve tüm eserlerine dair yapılan belli başlı yayınlarda, uygulanmayıp tasarım olarak kalan 1911 tarihli Hükümet Konağı projesi ile 1914-1918 arasında tasarladığı ve uygulanamayan Bursa Kaplıca kompleksi projesi[777] (içinde oteller, banyolar, gazino, tiyatro ve evlerden oluşan bir kaplıca kompleksi) haricinde Bursa ile ilgili uygulanmış/uygulanmamış bir eser/tasarım/proje geçmemektedir[778]. Dolayısıyla 1981 ve 1997 tarihli çalışmalarda geçen ve henüz o tarihlerde belirsiz olan bir bilgiye dayanarak, yakın tarihli çalışmalarda Mimar Kemalettin'e yapılan bu atıfların, yukarıda ortaya konulan veriler ışığında geçerliliğini yitirdiği düşünülmektedir.

---

770 Akkılıç, "a.g.m.", 1987, a.y.

771 Durak-Arslan, "a.g.m.", s.264; müellifin başka bir çalışmasında da konuyla ilgili iddiası aynıdır, bkz.: Durak, "Vilayet-Adliye-Maliye Binaları", **Güney Marmara Mimarlık Dergisi,** Haziran 2002, no:13, s.12-17.

772 N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.267, 270, 276.; a.mlf., "Bursa Kent Müzesi: Yaşayan Kent, Yaşayan Müze", **Mimarlık Dergisi**, Mayıs-Haziran 2004, s.317. http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=29

773 Sibel Polat-D. Yıldız Karakaş, "a.g.m.", s.136-144.

774 "a.g.m.", s.138. Aynı ifadeler, Polat'ın 2013 yılında kitaplaştırılan doktora çalışmasında da geçmektedir, bkz.: Polat, **Kamusal Dış Mekânlarda,** s.183.

775 İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Mimar Kemalettin'in Yazdıkları,** 1. Bs., Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, Ankara: 1997, s.243-246.

776 **A.g.e.**, s.246.

777 **A.g.e.**, s.245, 1914-1918 arasına tarihlenen Bursa Kaplıca Kompleksi Projesi hakkında Milli Kütüphane koleksiyonunda tespit edilen 1926 tarihli *Yeni Ses* gazetesindeki *"Bursamız büyük bir kaplıca şehri olacak"* başlıklı haberi için bkz.: **Yeni Ses**, Milli Kütüphane Koleksiyon no: 1962 SÇ 114 (6 Mart 1926, 1.sene, no:10, s.1)

778 Bkz.: Mimar Nihat, "Mimar Kemalettin ve Eserleri", **Arkitekt,** Cilt: 1933, Sayı: 1933-01 (25), s.19-21; Ahmet Vefa Çobanoğlu-Özkan Ertuğrul, "Kemâleddin Bey, Mimar (1870-1927)", **TDVİA,** 2002, Cilt: 25, s.230-31; Sedat Çetintaş, **İstanbul ve Mimarî Yazıları,** Haz. İsmail Dervişoğlu, Ankara: 2011, s.270-81; Yapı listeleri ve hayatı için topluca bir kaynak olarak bkz.: Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s.233-246, 296-300; Y. Yavuz, **İmparatorluktan Cumhuriyete**, Ankara: 2009.

Cumhuriyet Alanı'nda önceki idâdi, hapishane ve evrak mahzeni binalarının arsaları üzerine (Şekil 4.32)[779] 1923-1926 yılları içerisinde inşa edilen ve I. Ulusal Mimarlık Akımının Bursa örnekleri olan yapıların plan şemaları ve mimari özellikleri şöyle açıklanabilir:

4.1.1.15.1. Muhasebe-i Hususiye (Hükümet Dâiresi/Valilik) Binası

Cumhuriyet Alanı'nın batısında bulunan yapı, yığma betonarme tekniğinde ve "E" plan şemasına göre eğimli bir arazide inşa edilmiştir. Yapının özgün projesinin "U" şeklinde bir plan şemasına sahip olduğu tezi[780], 1924-1932 haritası incelendiğinde gerçekçi görülmemektedir (Hrt.4.30). Yapı, özgün "E" plan şemasını 1957 yılına kadar korumuş, daha sonraki yıllarda yapılan restorasyon ve ilavelerle özgünlüğünü yitirmiştir[781]. Bordum, zemin ve birinci kat şeklinde kırma çatılı olarak inşa edilen yapının ön cephesi, temsil ettiği akımın özelliklerini yansıtır niteliktedir. Simetrik ve dört yönde geniş saçaklı olarak inşa edilen yapının orta aksındaki iki sütunlu basık kemerli ve merdivenli girişi ve bu kısmın üstündeki meydana hâkim balkon, orta aksın her iki yanında öne çıkıntı yapan kütleler, kemerli ve dikdörtgen pencereler ile pencere kemerlerinin üstündeki çini bezemeler, yapının karakteristik özelliklerindendir (Res.4.120). Yapının kuzey ve güney cepheleri ön cephenin aksine oldukça sade yapılmıştır (Res.4.119). Zemin kat ve birinci kattaki mekânlar, ortada üstü son yıllarda yapılan çelik konstrüksiyon taşıyıcılı ışıklık ve örtülü galeri boşluğu etrafında toplanmıştır. Restorasyon ve ilavelerle günümüzde dikdörten bir form kazanan yapı, Bursa Valilik binası olarak hizmet vermektedir (Res.4.121).

4.1.1.15.2. Maliye (Defterdarlık) Binası

Cumhuriyet Alanı'nın ikinci binası olarak 19 Mart 1925 tarihinde temeli atılan yapı, meydanın doğusunda inşa edilmiştir. Yapının batısında Adliye binası, kuzeybatısında ise Valilik binası bulunmaktadır. Binanın temel atma töreni ile ilgili haberde belirtildiği gibi yapı, bodrum dahil üç katlı olarak yığma betonarme tekniğinde, vilayet binasında olduğu gibi simetrik bir plan ve cepheye sahip olarak inşa edilmiştir (Şekil 4.35, Res.4.122, 4.123). Binanın batı cephesinin orta aksında bulunan giriş kısmına, kuzey-güney yönünde iki bölümlü merdivenle erişim sağlanır. Vilayet binasında olduğu gibi geniş saçaklı, kırma çatılı olarak inşa edilen yapının simertik ön cephesinde, kemerli ve dikdörtgen pencereler kullanılmıştır. Batı cephesindeki girişin üstünde, meydana ve Adliye binasına bakan kare motifli parapetli balkon bulunmaktadır. Doğu cephesindeki balkon ise daha küçük olarak yapılmıştır. Yapısal üslubunun karakteristiği olarak, orta aksın her iki yanında öne çıkıntı yapan kütleler burada da tekrarlanmış, pencere boyutları büyütülmüştür. Girişte dikkati çeken diğer bir unsur, zemin kat kapı ve pencerelerinin sivri kemerli, balkon pencerelerinin ise dikdörtgen olarak yapılmasıdır. Yapının diğer cephelerinde de karma kemerli pencereler kullanılmıştır. Yapı, günümüzde Kent Müzesi bünyesinde hizmet vermek amacıyla düzenlenmektedir (Res.4.124, 4.125).

---

[779] Kroki, alanın 1916 tarihli krokisi ile günümüz uydu görüntülerinden yararlanılarak, her iki görselin üst üste bindirilmesi tekniğiyle hazırlanmıştır. Önceki ve sonraki binaların konumları ve alanın geçirdiği değişimin böylelikle görülmesi amaçlanmıştır.

[780] Polat-Karakaş, "a.g.m.", s.139; Polat, **a.g.e.**, s.184; S. Durak, "Vilayet-Adliye-Maliye Binaları", s.15-16.

[781] Yılmaz, "a.g.m.", s. 9-10; 1998 yılında yapılan restorasyon ve ilaveler için bkz.: S. Durak, "a.g.m.", 15-16.

4.1.1.15.3. Adliye Binası (Kent Müzesi)

Adliye Binası inşaatına, Cumhuriyet Alanı'nda o tarihlerde yıkılan hapishanenin arsası üzerinde, 1925 yılı son çeyreği içinde başlandığı düşünülmektedir (Res.4.126). Plan şeması ve mimari özellikleri diğer iki yapıyla benzerdir. Doğusundaki Maliye binası ile kuzeybatısındaki valilik binası arasında, meydanın ortasına konumlandırılmıştır. Bodrum, zemin ve birinci kattan oluşan binaya ana giriş, doğu cephesindeki avludan, merdivenlerle sağlanmakta, diğer girişi ise batı cephesinde küçük balkonun altında bulunmaktadır. Yığma betonarme tekniğinde, geniş saçak, kırma çatı, simetrik plan, sivri kemerli ve dikdörtgen yüksek pencereler ve balkon burada da tekrarlanmıştır (Res.4.127). Giriş cephesi valilik binası ile benzer olmakla birlikte, binanın ana girişinde sütun bulunmamaktadır. Zemin kat girişin kapı ve pencere boşlukları basık kemerlidir. Orta aksın her iki yanında öne çıkıntı yapan kütleler ile yapıya hareket kazandırılmıştır. Yapı günümüzde Kent müzesi olarak hizmet vermektedir (Res.4.128, 4.129).

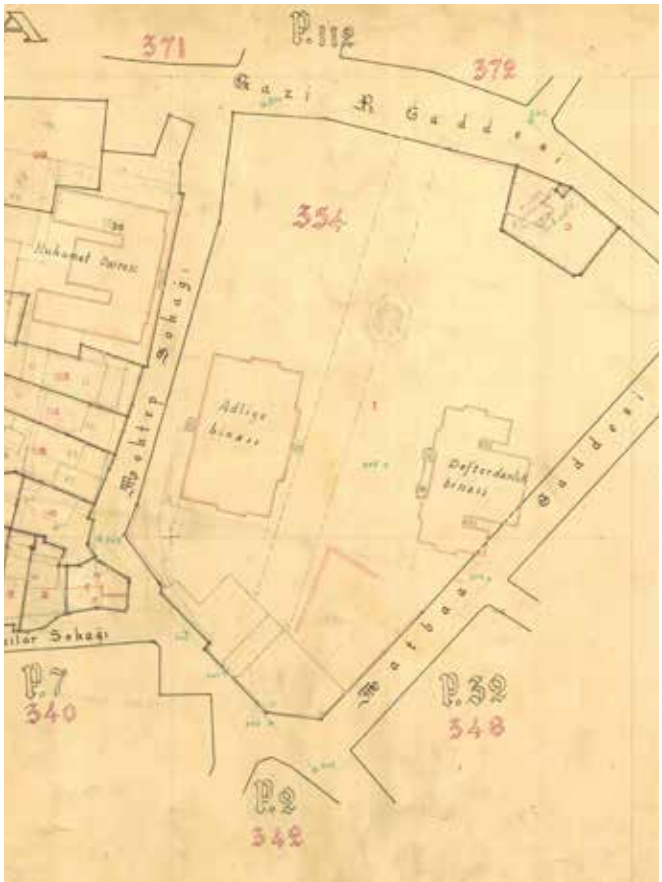

Harita 4.30. Cumhuriyet Alanı ve Hükümet Dâireleri.
(Kaynak: 1924-1932 Haritası-R. Kaplanoğlu Arşivi)

Şekil 4.32. 1916 Yangın Haritası ile Günümüz Heykel Meydanı Çakıştırması.
(Uydu Görüntüsü: 01.02.2018. Düzenleyen: Abdülkerim Gündüz-Mimar)

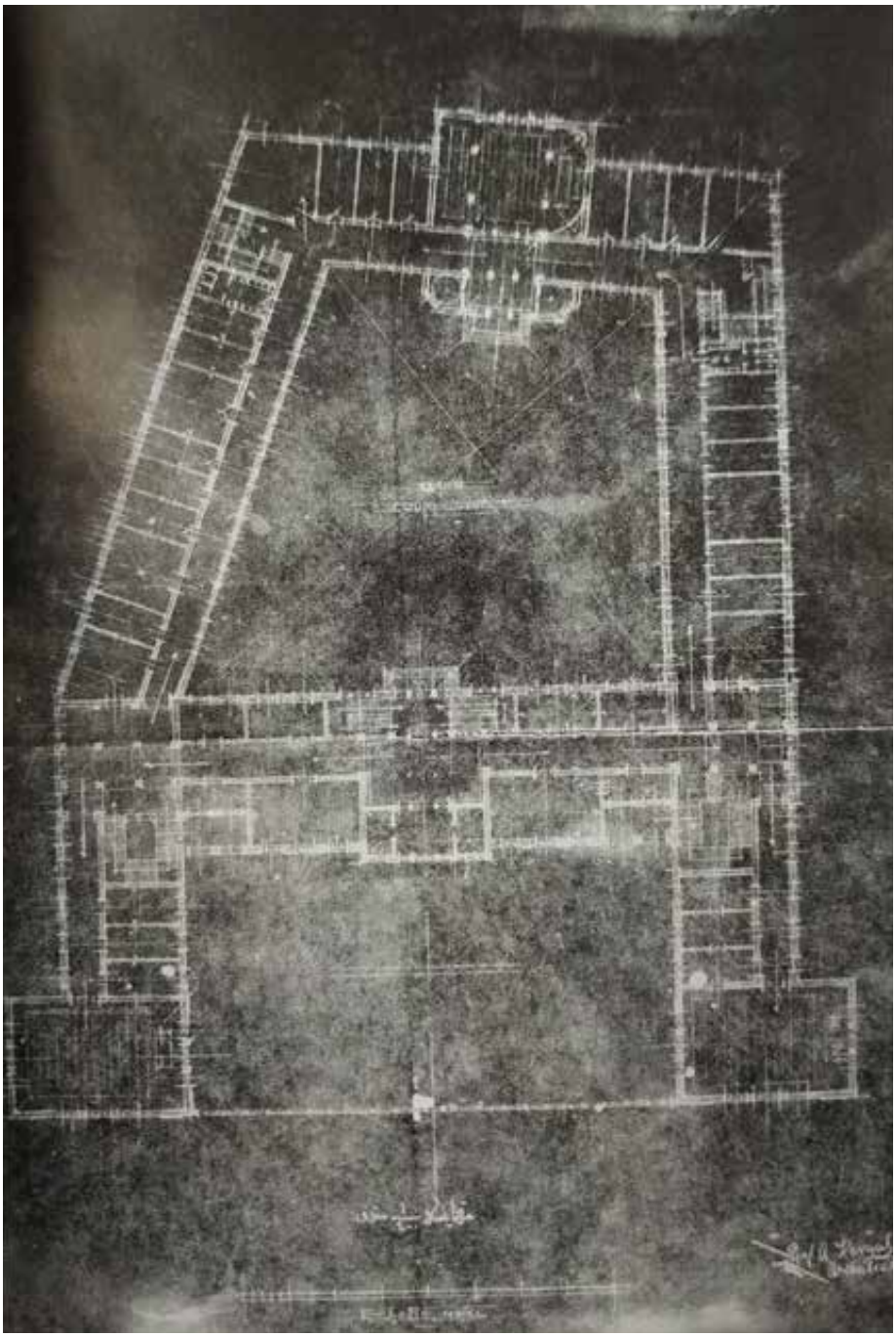

Şekil 4.33. Mimar Kemalettin'in Uygulanmayan 1911 Tarihli Bursa Hükümet Konağı Projesi.
(Kaynak: Yavuz, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s.365)

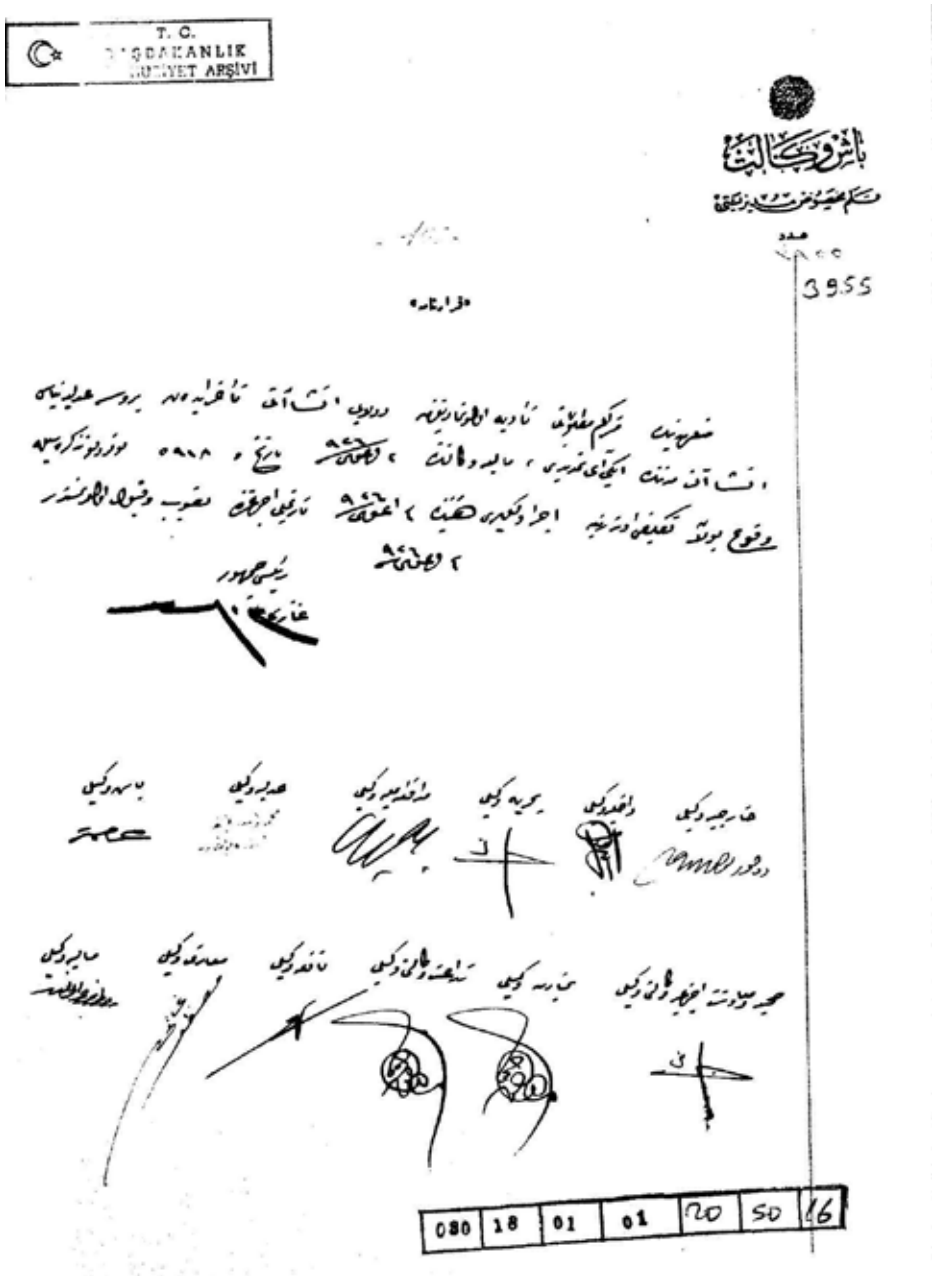

Şekil 4.34. Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal İmzalı Karar Metni.
(Kaynak: C.C.A. Dosya: 36-14, Yer: 20-50-16. Tarih: 4 Ağustos 1926)

Resim 4.119. İnşaatı Bitme Aşamasındaki Muhasebe-i Hususiye Binası.
(Kaynak: *1927 Bursa Salnamesi*)

Resim 4.120. 1927-28'den İtibaren *"Hükümet Dâiresi"* Adını Alan ve Valilik Olarak Kullanılan Muhasebe-i Hususiye Binası Doğu Cephesi, 1927-28. (Kaynak: B.B.B.Kent Belleği)

Resim 4.121. Muhasebe-i Hususiye (Valilik) Binası Doğu ve Kuzey Cephesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.122. İnşaat Hâlindeki Maliye Binasının Güneybatıdan Görünüşü. (Kaynak: *1927 Bursa Salnamesi*)

Resim 4.123. Maliye Binasının Kuzeybatıdan Görünüşü, Muhtemelen 1927. (Kaynak: R. Kaplanoğlu Arşivi)

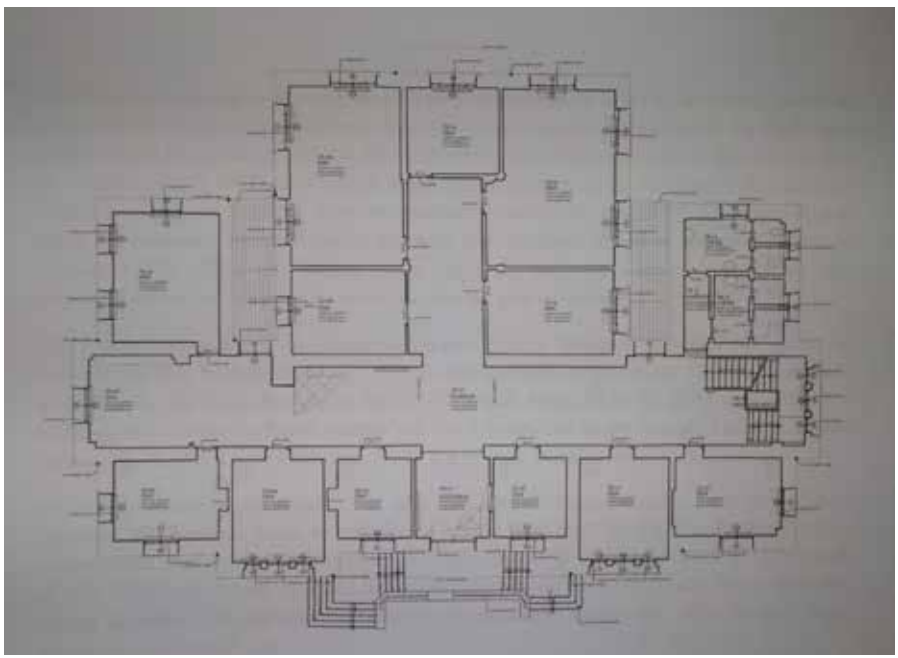

Şekil 4.35. Maliye (Deftardarlık) Binası Zemin Kat Planı. (Kaynak: BKTVKBK)

Resim 4.124. Maliye (Defterdalık) Binası Batı Cephesi ve Girişi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.125. Maliye (Defterdalık) Binası Doğu Cephesi ve Balkon. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.126. Heykel Meydanı, Adliye Binası, Hacılar Camii ve Hükümet Dâiresi, 1940 Civarı. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)

Resim 4.127. Adliye Binasının Kuzeydoğudan Görünüşü, 1927-28. (Kaynak: R. Kaplanoğlu Arşivi)

Resim 4.128. Adliye (Kent Müzesi) Binası Doğu Cephesi ve Ana Giriş. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.129. Adliye (Kent Müzesi) Binası Batı Cephesi ve Diğer Giriş. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

4.1.2. Dini Yapılar

Çalışmaya konu olan süreçte, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa'da özellikle 1855 depremleri sonrasında yüzlerce dini yapı ya yeniden inşa edilmiş ya da onarılmıştır. Depremlerin etkisiyle yıkılan yüzlerce mescit, onlarca han, hamam, imaret ve türbeler, hasar durumlarına göre onarılmış ya da yeniden inşa edilmiştir. Bu bölümde çalışmaya konu olan zaman aralığında Bursa'da eski yapılarının temelleri üzerine yeniden inşa edilen ve kentin simgeleri olan yapılar seçilmiştir. Bir selatin yapısı olmakla birlikte eski mimarisinden tamamen uzak bir şekilde yeniden inşa edilen *Şehadet Camii* ile Hisar'da temelleri üzerine yeniden inşa edilen *Osman Gazi* ve *Orhan Gazi Türbeleri* ve aynı yüzyıl içerisinde üçüncü kez yeniden inşa edilmiş olan *Emir Sultan Türbesi* bu başlık altında incelenen dini yapıları oluşturmaktadır.

4.1.2.1. Şehadet Camii

Bursa'nın Hisar semtinde, Tophane Meydanı yakınlarında bulunan ve Kale ya da Saray Camii olarak da adlandırılan[782] Şehadet Camii'nin inşa tarihi olarak kaynaklarda 1365[783], 1366-69[784] 1565/66[785] tarihleri verilmektedir. I. Murad Hüdavendigâr (sal.1360-1389) döneminde, iki paye üzerine arka arkaya iki kubbe ile örtülü geniş orta mekân ve yanlarda uzun dikdörtgen ikişer çapraz tonozla örtülü dar yan mekânlardan oluştuğu düşünülen[786] yapının önünde, deprem sonrası fotoğraflarında görüldüğü üzere dört kubbeli bir son cemaat yeri, kubbelerin sonunda da büyük ve kalın bir minare bulunmaktaydı (Res.4.130, 4.131, 4.132, 4133, Şekil 4.36). İlk hâliyle dokuz kubbeli[787] ve kalın minareli[788] olarak inşa edildiği ve bu yönüyle de çok direkli Ulucami örneğinin Türk mimarisindeki ilk denemelerinden biri olduğu varsayılan[789] Şehadet Camii, 1855 depremleri sırasında yıkılmıştır. Otuz yedi yıl harabe hâlinde kaldıktan sonra[790] Vali Mahmut Celalettin Paşa zamanında Nisan 1891'de[791] yıkıntıları üzerine caminin yeniden inşasına başlanmıştır (Şekil 4.38). Arka payandaları ve bazı duvarları hariç yeniden

---

782 E. H. Ayverdi, **İstanbul Mimari Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri-1**, s.267; İ. Aydın Yüksel, "XV. Yüzyıl Ortasına Kadar Osmanlı-Türk Dönemi Bursa Mimarisi", **Düşkapı,** s.160; **Bursa Ansiklopedisi,** Cilt: 4, s.1539.

783 Kepecioğlu, "Şehadet Camii", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.144-45; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.56.; **Düşkapı**, s.340.

784 O. Aslanapa, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s.19; İ. Aydın Yüksel, **a.g.e.**, a.y.

785 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, a.y.; **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1538.

786 O. Aslanapa, **a.g.e.**, a.y.; Yüksel, a.y.; Ayverdi, **a.g.e.**, s.267-74.

787 K. Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.145; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.55-56; **Düşkapı,** s.340; **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1539.

788 *"Eski minaresi Ulucami minareleri gibi kalın iken inceltilmiştir."* Bkz.: Kepecioğlu, **a.g.e.**, a.y.

789 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.274; Yüksel, **a.g.e.**, a.y.; **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1539.

790 K. Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.144; **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1539. Yapının bu kadar süre harabe kaldığı yönündeki bu bilgilerin aksine, sadece Hayrullah Efendi'nin notlarında, Ahmet Vefik Paşa'nın camiyi yeniden yaptırdığı bilgisi geçer ki, bu bilgi teyide muhtaçtır, bkz.: İ. H. Danişmend, "Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa", **a.g.e.**, s.40.

791 27 Nisan 1891: **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1539; *Nilüfer* mecmuasının 15 Ramazan 1308/24 Nisan 1891 tarihli sayısında, Şehadet Camii'nin tamirine büyük bir kalabalık önünde törenlerle başlandığı haberi bulunmaktadır. Dolayısıyla caminin tamirine gazetenin tarihinden birkaç gün önce başlanmış olmalıdır. Ancak Kepecioğlu caminin yeniden inşa tarihini 27 Nisan 1891 olarak vermiştir. Üstelik buna kaynak olarak da bu gazete haberini göstermiştir, bkz.: **Kütük**, s.144. Bu nedenle *Bursa Ansiklopedisi* de Kepecioğlu'nun verdiği bilgilerden hareketle bu tarihi vermiş olmalıdır.

inşa edilen Şehadet Camii, Baykal'a[792] ve Ayverdi'ye göre[793] 1308/1892-93 yılında, Kepecioğlu'na göre[794] ise Kanunusani (Ocak/Şubat) 1893 tarihinde tamamlanmıştır (Res.4.136).

Yapılan onarım ve değişikliklerle yeni yapı, iki kubbeli harimden oluşan küçük bir cami hâline dönüştürülmüştür[795] (Şekil 4.37). Şehadet Camii üzerinde daha sonraları çok daha derin incelemeler yapan Ayverdi'ye göre, yeniden inşa edilirken küçültülen caminin ilk biçiminin dokuz kubbeli olması mümkün değildir[796]. Caminin kıble tarafındaki cephesini destekleyip sağlamlaştıran[797] iki taraflı birer ayak (payanda) 1855 depremlerinden önce[798], muhtemelen de 1843-44 yılındaki kapsamlı onarımlar sırasında yapılmış olmalıdır[799] (Res.4.134, 4.135). Nitekim Kepecioğlu, 1844 yılındaki onarımlarda eski caminin esaslı bir tamir gördüğünü, 9 zira' olan minaresinin külahının da tamir edildiğini belirtir[800]. Ayverdi de 1844 tarihli bir kayda atıfta bulunarak *"Şehâdet Câmi'i ta'mîr olunmuş ise de minâre külâhı uzun müddet ta'mîr olınmadığından tûlen dokuz buçuk arzen üç zirâ' olarak tahta ve kurşununa 9420 kuruş sarf olunduğu"* bilgisini vermektedir[801].

"Karanlık iç mekânı ve karışık cepheleriyle ağır bir mimarisi"[802] olduğu belirtilen Şehadet Camii'nin duvarları ve eskisine nazaran daha ince olan minaresi kesme küfeki taş ile yapılmıştır. Yapının batı ve doğu cephesinde, iki büyük kemer altında ikişer ve üçer pencere ile giriş kapıları ve kuzeyde de ana giriş kapısı bulunmaktadır (Res.4.137). Kuzey cephesindeki ana girişin yanlarında kullanılan İyon sütun başlıklı ikişer mermer sütunun, camiye eklektik bir gürünüm kazandırdığı belirtilmektedir[803] (Res.4.138). Süsleme açısından özgün bir özelliği bulunmayan yapının doğu girişi üzerindeki kitabesi, Orhan Gazi'nin Hisar'da inşa ettirdiği, fakat 1855 depremleri nedeniyle tamamen yıkılan camiye aittir[804]. 738 tarihli Kitabe'nin ortasındaki dört satırın birinci satırı besmele, ikinci ve üçüncü satırı İhlas suresi ayetlerinden oluşmaktadır. Dördüncü son satırında ise Arapça olarak 738 tarihi yazılıdır. Bu satırları çevreleyen dört kuşaklı Arapça yazıda da *"Ya Rab bu mescidin sahibi Allah için mücahede eden...zamanın bahadırı Osman oğlu Orhan'ı sen af et"*[805] ifadeleri yazmaktadır (Res.4.139).

Osmanlı Arşivi'nde Şehadet Camii ile ilgili erişime açılan az sayıdaki belgelerin çoğunluğunun cami

---

792 K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.55-56.
793 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.270.
794 K. Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.145.
795 O. Aslanapa, **a.g.e.**, a.y.
796 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.271.
797 Baykal, **a.g.e.**, s.55; **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1539.
798 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, a.y.
799 **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1539.
800 K. Kepecioğlu, **a.g.e.**, a.y.
801 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.269.
802 O. Aslanapa, **a.g.e.**, a.y.
803 N. Dostoğlu, **Fotoğraflarla Bursa**, no.16.
804 A. Tevhid, "Bursada En Eski Kitabe", **TOEM**, Cilt: 5, s.318-20; Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.145; Eyice, "a.g.m.", s.145; **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1538; Ayverdi, **a.g.e.**, s.59. Tevhid bu kitabenin, Vali Mahmut Celalettin Paşa zamanında inşası başlayan yapının hafriyat işleri sırasında bulunduğunu, daha sonra kitabenin teberrüken şimdiki yerine konulmasının uygun görüldüğünü aktarır, bkz.: "a.g.m.", s.318-19.
805 K. Baykal, **a.g.e.**, s.55-56.

görevlilerinin maaş ve tayinleri ile ilgili olduğu görülmüştür. Bunlardan başka Osmanlı Arşivi'nde konuyla ilgili tespit edilen ilk belgeler Temmuz 1843-44 yıllarına aittir. Belgelere göre tamire ihtiyacı olan Şehadet Camii'nin tamir masraflarının, yapılan keşfiyle 29.967,5 kuruş olduğu anlaşılmıştır[806]. Bu yönde çıkan irade sonrası yapının muhtemelen 1844 sonlarına doğru tamiratı tamamlanmıştır. Şehadet Camii'nin tamamlanan bu tamirlerine ilişkin belgede detay verilmemekte ve sözü edilen keşif defteri tasnifte bulunmamaktadır. Ayverdi'nin bu tarihte yapıldığını belirttiği minare tamiri için de 9.420 kuruş harcandığı düşünülürse, o tarihlerde bu onarımlar için 40.000 kuruşa yakın bir masraf yapılmıştır. Şehadet Camii'nin yeniden inşasıyla ilgili 1844 yılındaki belgeden başka, sonraki ilk veriler 1891 yılına aittir. Buna göre Şehadet Camii ile ilgili ilk keşif defterinin Mart 1891 tarihinden önce hazırlandığı anlaşılmaktadır. *"Külliyen münhedim olmuş olan şehâdet nâm camii şerifin müceddeden inşâsı"* için vilayet meclisince yaptırılıp merkeze gönderildiği belirtilen keşif defterinden[807]; Şehadet Camii'nin yeniden inşasının *"mecidi on tokuz guruşdan 211.819 guruş masrafla vücûda geleceği"* anlaşılmıştır[808]. Evkaf-ı Hümâyun Nâzırı Seyyid Mustafa Vehbi'nin ifadelerinden, *"inşaatın cesâmetinden nâşi maktû'an icrâsına müte'ahhid bulunamadığı"*, yani büyüklüğünden dolayı yapının Bursa'da maktuan yaptırılmasına yanaşacak bir müteahhit bulanamadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Dersaadet, Bursa yönetiminden inşaatın emaneten yaptırılmasını istemektedir. Söz konusu bütçenin, maliye hazinesinden mahalli evkaf sandığına aktarılıp burada biriken meblağdan karşılanması meselesi ise, Maliye Nezâreti'ne iletilmiştir. Bu arada vilayet meclisinden, inşaatın bir an önce başlatılması hakkında ikinci bir yazının daha merkeze gönderildiği anlaşılmaktadır. Bütçe ayarlamaları işlemlerinden bir sonuç çıkana kadar, inşaatın *"kâ'ide-i tasarrufâta bi'r-ri'âye keşfinden noksaniyle ve kemâl-i metânet ve resânetle vücûda getirilmesine"* gayret edilmesi ve *"hâric ez keşf bir pâre bile fazla sarfiyât"* yapılmasına asla müsaade olunmaması istenmektedir. Yani inşaat işlerinde tasarruf kaidelerine azami surette dikkat edilmesi, yapının keşif bedelinden daha az bir miktara sağlam bir şekilde inşa edilmesi, keşiften bir para bile fazla masraf edilmemesi, yapının inşası için temel kurallardır. Bu işlerin yürütülmesi de, evkaf muhasebecisi vekili ile meclis idaresinden tamirat işlerine vâkıf birkaç kişiden oluşacak komisyon eliyle[809] emaneten usulünde yapılacaktır. Son olarak Evkaf Nâzırı, inşaatın bütçesinin mal sandığında biriken miktarlardan karşılanması hususunu Şûrâ-yı Devlet'e havale etmiştir. Şûrâ-yı Devlet, Şehadet Camii'nin inşa masrafı olan 211.819 kuruşun, aylık 45.000 kuruş olarak *"evkâf-ı selâse-i ma'lûme"* aylık tertibatından, yerel mal sandığında biriken miktarlardan karşılanmasına karar vermiştir[810], bununla ilgili irade 16 Nisan 1891'de çıkmıştır[811]. Keşif defteri Mart 1891'den önce hazırlanan Şehadet Camii'nin *Nilüfer* mecmuasındaki onarım haberi dikkate alındığında, caminin tamirine başlanması 16 Nisan 1891 tarihli iradenin hemen sonrasında olmuştur.

---

806 BOA.İ.DH.73.3629.1.1 (Tarihi: H.14 S 1259/M.16 Mart 1843); Şehadet Camii'nin 1843-44 yıllarında yapılacak onarımları için daha sonra yazılan bir belgede keşif bedelinin 29.167,5 olduğu ve yakında onarımların bitirileceği belirtilmiştir: BOA.İ.DH.89.4462.1.1 (Tarih: H.9 B 1260/M.25 Temmuz 1844)

807 İlgili keşif defteri tasnifte bulunamamıştır.

808 BOA.İ.ŞD.106.6348.1.1 (Tarih: R.28 Şubat 1306/M.12 Mart 1891)

809 İnşaat Komisyonu hakkında belgelerde bu bilgiden başka herhangi bir veri bulunamamıştır. Kepecioğlu sadece, valinin ve Bursa evkaf muhasebecisi Süleyman Bey'in işi sıkı tutmaları sonucu inşaatın hızlandığını belirtmekle yetinmiş ve komisyona ilişkin başka bir bilgi vermemiştir, bkz.: Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.145.

810 BOA.İ.ŞD.106.6348.1.1 (Tarih: R.23 Mart 1307/M.4 Nisan 1891): Bu karar aynı belgede ikinci paragraftadır.

811 BOA.İ.ŞD.106.6348.2.1 (Tarih: R.4 Nisan 1307/M.16 Nisan 1891)

Yeniden inşası başlayan Şehadet Camii'nin ne şekilde inşa edildiğine ilişkin az da olsa bazı bilgiler, Vali Ahmet Münir Paşa tarafından hazırlatıldığı düşünülen[812] yazma bir defterden elde edilmektedir. İnebey Yazma Eser Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan ve Bursa vilayeti dahilinde Eylül 1891 ile Kasım 1893 tarihleri arasında yapılan inşa/tamir faaliyetlerinin yazıldığı defterde, Şahadet Camii başlığı altında verilen bilgilere göre; Bursa'nın Hisariçi mevkiinde bulunup *"Şehadet Camii namıyla ma'rûf ve zelzele-i kebîrede münhedim olân câmi'-i şerifin lede'l-'azr şerefmüteâllik buyrılân irâde-i seniyye"* gereği tamirine başlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in emriyle tamirine başlanan yapının ilk olarak *"eski kubbelerinin hedmine başlanılmış ve halbuki esâs dıvarlarından ba'zılarının mukâvemet-i lâzimeyi hâiz olamayacak derecede bulındığı görülüb keşf-i eczâ bi'l-icrâ metânet-i esâsiye ve tezyinât-ı 'umûmiyesine i'tinâ"* gösterilmiş, yani eski kubbelerin yıkımına başlanmış, ana duvarlarının bazılarının gerekli sağlamlığa sahip olmadığı görülmüştür. Yapının keşfi yapılarak sağlamlığına ve süslemelerine özen gösterilmiştir. Caminin *"minaresiyle cümle kapusunun cebhesi oyma taş ve somaki mermerden"*, minber ve diğer kapıları *"musannâ ceviz tahtalarından"* yapılmıştır. Tüm bunlar caminin *"vakfı vâridâtından 439.500 küsûr guruş sarfıyla müceddeden inşâ ve ikmâl olunmuşdur"*. Vakıf gelirlerinden 440.000 liraya yakın harcama yapılarak inşa edildiği belirtilen caminin, bazı tefrişat işlerinin yakında tamamlanmasıyla *"resm-i küşâdı icrâ olunacakdır."* 1893 sonlarına doğru yazılan bu defterdeki bilgilere göre caminin resmi açılışı o tarihlerde henüz yapılmış değildir[813]. Caminin bu tarihlerden sonraki onarım işlerine ilişkin belgeler, caminin etrafındaki duvarlarla ilgilidir[814]. Cami etrafındaki muhafaza duvarlarının yağmurdan korunması için üzerlerine küfeki taş döşenmesi gerekmektedir. Bu amaçla Bursa idaresince yapılan keşfine göre, mecidi yirmi kuruş hesabıyla 6.480 kuruşluk bir harcama tutarı çıkarılmıştır. Söz konusu inşaat işleri için yapılan münakasada, işe girişecek bir talip bulunamadığından, Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti bu işlerin Bursa idaresince emaneten yaptırılmasını istemektedir. Yapının inşaat masrafları, mal sandığından karşılanacaktır. Bu noktada inşaat işlerinde, *"Kâ'ide-i tasarrufiyeye"* uyularak, yapılacak harcamaların *"keşfinden noksaniyle ve kemâl-i metânet ve resânetle vücûda getürülmeğe"* dikkat edilmesi istenmiş, inşaat masraflarının da 6.156 kuruş olarak 1314 mali senesi bütçesi dahilinde harcanmasına izin verilmesi yönünde karara bağlanması için, Evkaf-ı Hümâyun Nâzırı imzasıyla konu Şûrâ-yı Devlet'e sunulmuştur. Şûrâ-yı Devlet'ten bu yönde karar 7 Ocak 1899'da[815], gerekli irade-i seniyye ise 6 Şubat 1899'da[816] çıkmıştır.

I. Murad Hüdavendigâr döneminde inşa edildiği hâliyle çok direkli Ulucami örneğinin Türk mimarisindeki ilk denemelerinden biri sayılan Şehadet Camii, Tanzimat'tan sonra ilk ciddi tamirini 1844 yılında geçirmiş, 1855 depremleri sırasında yıkıldıktan sonra uzun bir süre harabe hâlinde kalmıştır. Mahmut Celalettin Paşa'nın valiliği sırasında 1891 yılı Nisan ayında yeniden inşa edilmeye başlanmış ve 1892-1893 yılları arasında tamamlanarak hizmete açılmıştır. Bu tarihlerden sonra Şehadet Camii'nin Cumhuriyet dönemine kadar geçen 33 yıllık sürede, onarım geçirdiğine dair başka bir kayda rastlanılmamıştır. Yapı bugün de asli işlevini sürdürmektedir.

---

812 M. Hızlı, **Hüdâvendigâr Vilâyeti İmâr Faaliyetleri Defteri,** s.235.

813 Bursa YEBEK, **GE-5432**, s.1b.

814 BOA.ŞD.147.36.1 (Tarih: R.2 Kanunuevvel 1314/M.14 Aralık 1898)

815 BOA.İ.EV.21.8.1.1 (Tarih: R.26 Kanunuevvel 1314/M.7 Ocak 1899)

816 BOA.BEO.1265.94833.1.1 (Tarih: R.25 Kanunusani 1314/M.6 Şubat 1899); BOA.İ.EV.21.8.2.1 (Tarih: R.25 Kanunusani 1314/M.6 Şubat 1899)

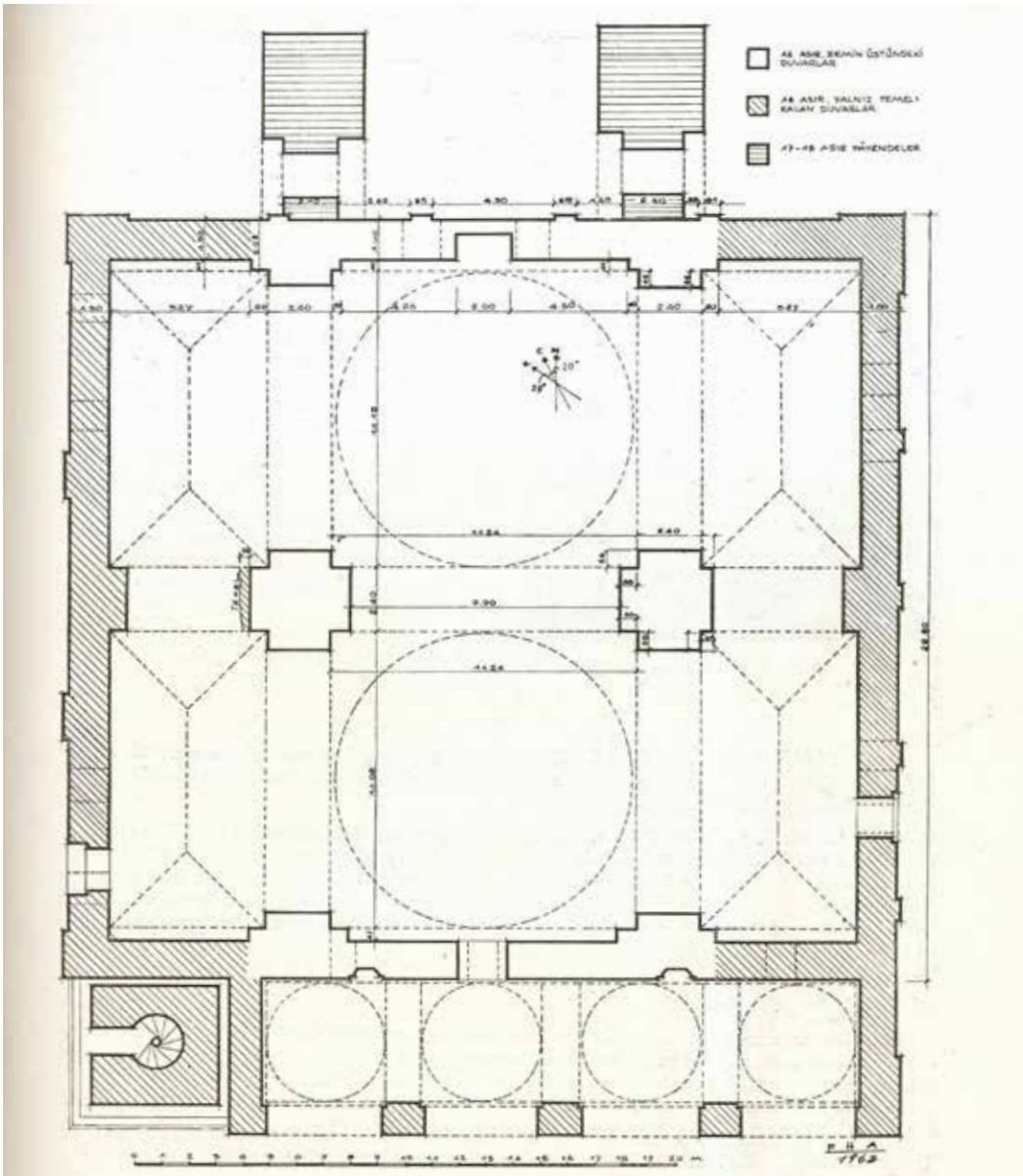

Şekil 4.36. Şehadet Camii'nin Restitüsyon Planı. (Kaynak: Ayverdi, s.273)

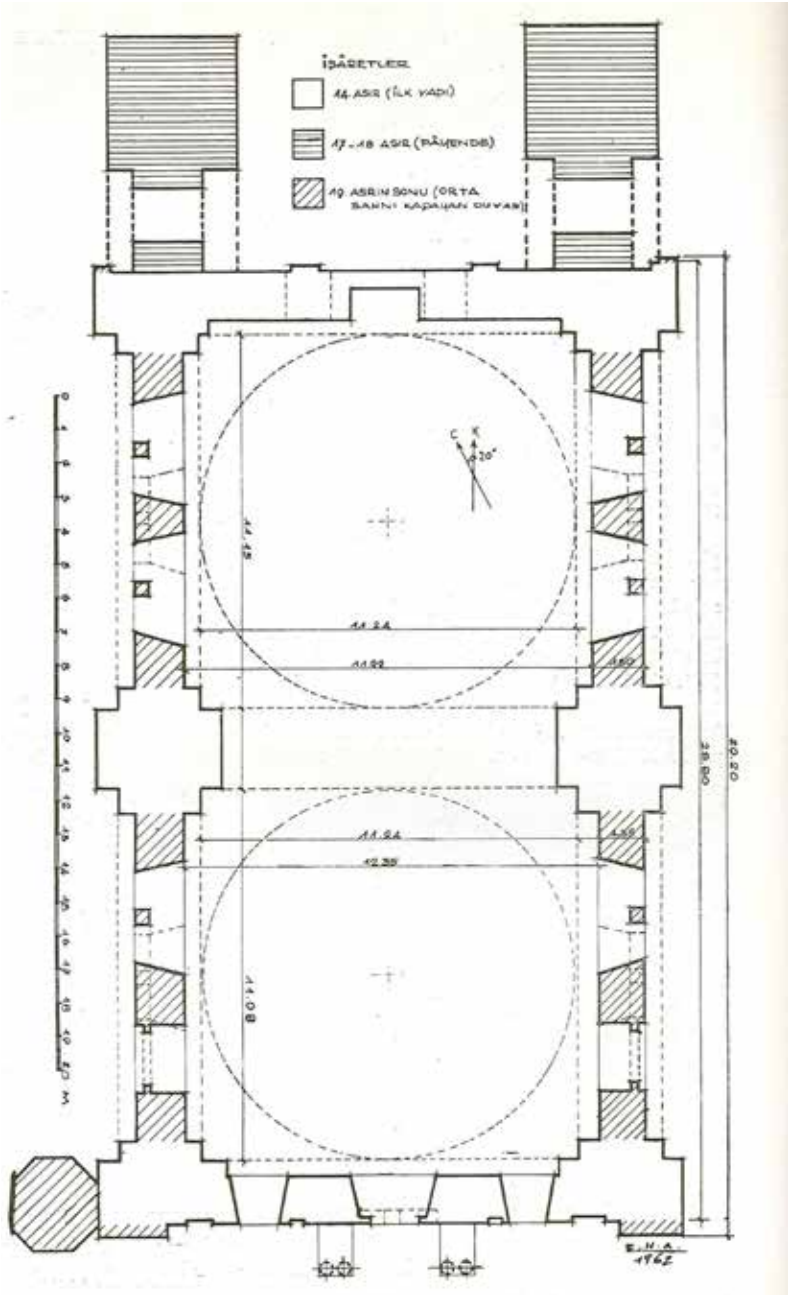

Şekil 4.37. Şehadet Camii'nin Günümüzdeki Planı. (Kaynak: Ayverdi, s.272)

Şekil 4.38. Şehadet Camii'nin Tamirinin Başladığını Aktaran Haber.
(Kaynak: *Nilüfer*, 15 Ramazan 1308/24 Nisan 1891, 5. Sene, No: 55, s.682-83)

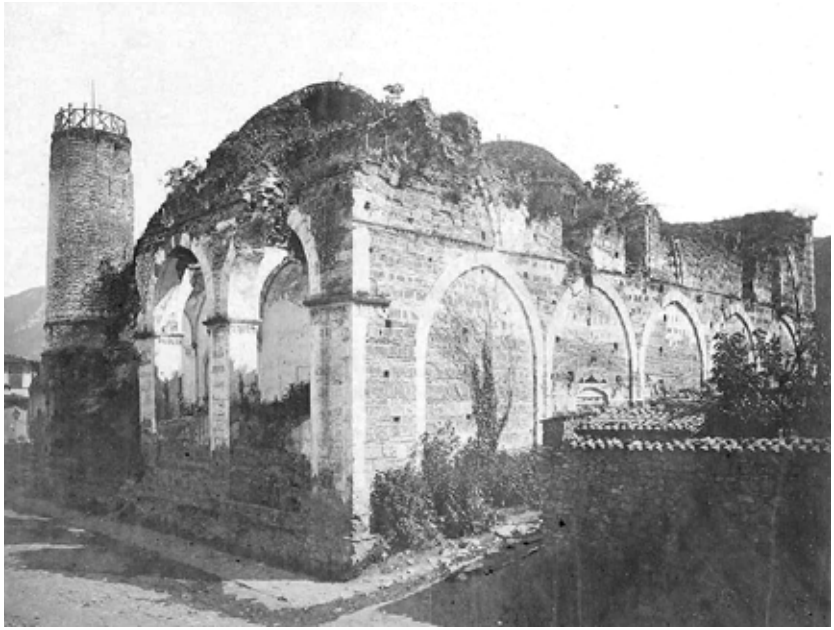

Resim 4.130. Şehadet Camii'nin 1855 Depremlerinden Sonraki Hâli. (Kaynak: Ayverdi, s.268)

Resim 4.131. 1890'larda Şehadet Camii'nin Harap Hâli. (Kaynak: *Bursa Fotoğrafları*, No:14)

Resim 4.132. Harap Hâliyle Şehadet Camii Kuzey Cephesi. (Kaynak: Ayverdi, s.269)

Resim 4.133. Harap Hâliyle Şehadet Camii Kuzey Cephesi.
(Kaynak: M.A.Walker, *Brousse. Album Historique*, Constantinople 1866, No:XI)

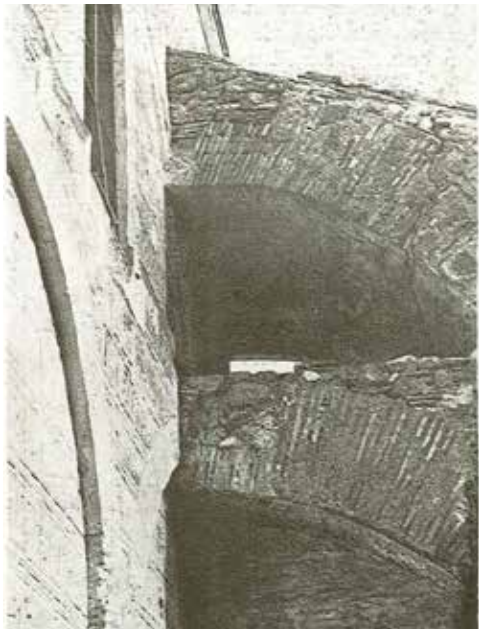

Resim 4.134. Şehadet Camii Güney Cephesindeki Doğu Payandası.
(Kaynak: Ayverdi, s.271)

Resim 4.135. Şehadet Camii Güney Cephesindeki Batı Payandası.
(Kaynak: Ayverdi, s.271)

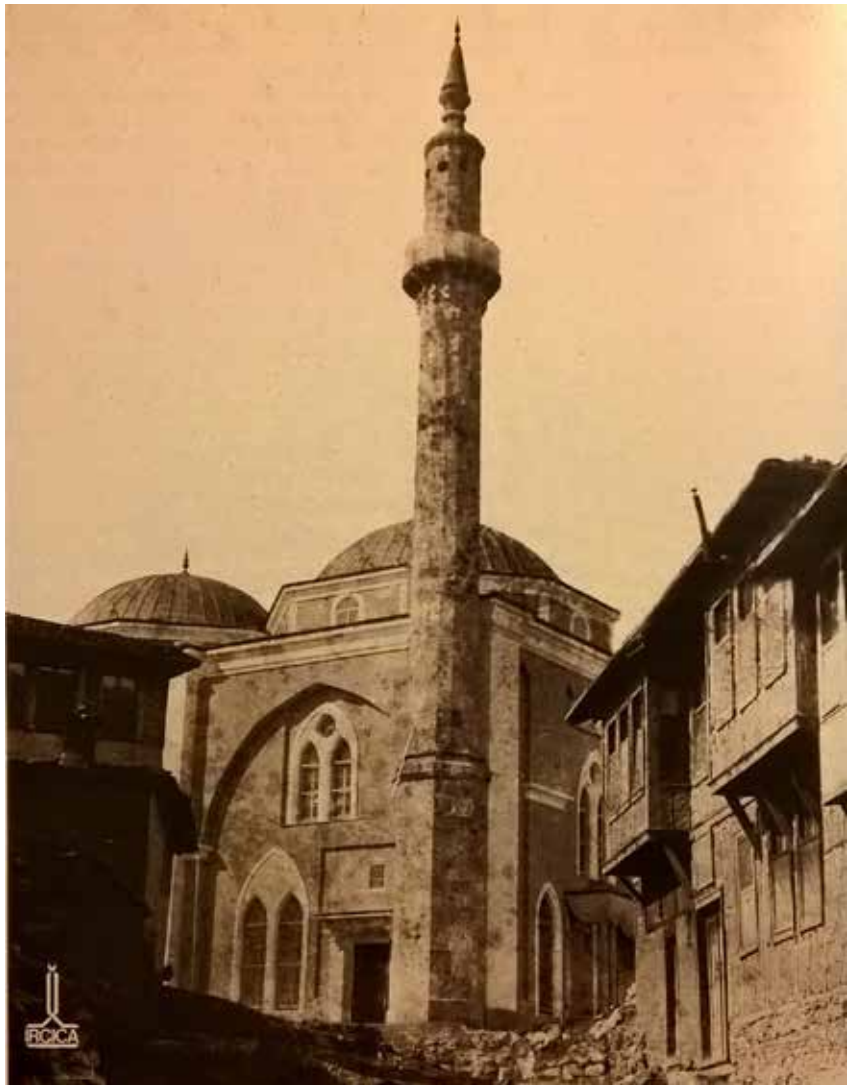

Resim 4.136. Şehadet Camii, 1892-93'teki İnşası Sonrası. (Kaynak: *Düşkapı,* s.340)

Resim 4.137. Şehadet Camii Doğu Cephesi Kemerleri, Pencereler ve Doğu Girişi Üzerindeki Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.138. Kuzey Cephesi Ana Giriş ve İnce Mermer Sütunlar. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.139. Şehadet Camii'nin Doğu Cephesi Girişi Üzerinde Bulunan ve 1855 Depremleri Sonrasında Yıkılan Hisar'daki Orhan Camii'ne Ait Kitabe. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

4.1.2.2. Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri

4.1.2.2.1. Osman Gazi Türbesi

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin türbesi günümüzde Tophane Meydanı'na girişte sol taraftadır. Osman Gazi, Sainte Elie ya da Saint Jean adıyla anılan ve Gümüşlü Kümbet olarak bilinen Bizans yapısı manastırın içine gömülmüştür[817]. Orhan Bey Bursa'yı alınca, buradaki manastırın bir kısmı daha sonra Orhan Medresesi, bir kısmı fetih camisi olarak Orhan Camii'ne dönüştürülmüştür.[818] Bursa'nın fethinden önce büyük ve gösterişli bir kilise olduğu belirtilen manastırın, bazı yayınlarda[819] yanlışlıkla "Davut Manastırı" olarak geçtiği görülmektedir. Anlaşılan Léon de Laborde, W.J. Hamilton, Charles Texier gibi yabancı seyyah ve araştırmacıların aktardığı bazı bilgilerden kaynaklanan[820] bu hata, daha sonraki yayınlarda tekrar edilmiştir. Osman Gazi'ye, Selçuklu Sultanı Alaaddin tarafından hükümranlık alameti olarak verilen eşyalardan biri olan davulun ilkin türbelerin yanında yapıldığı belirtilen bir camide[821] olduğu ve Evliya Çelebi'nin Bursa'yı ziyaretinde bu davulu camide gördüğü, davulun daha sonra türbeye nakledildiği belirtilmektedir[822]. Texier'in davul ile davut kelimelerini karıştırmasından dolayı literatürde bazı çalışmalarda Davut Manastırı olarak geçen yapının doğrusunun *"davullu manastır"* olduğu görülmektedir[823].

Osman Gazi'nin gömülü olduğu yuvarlak planlı şapel 1801 yılındaki büyük yangında[824] oldukça ha-

---

817 Ayverdi, **İstanbul Mimari Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri-1**, Baha Matbaası, İstanbul: 1966, Cilt: 1, s.58; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, 1982, s.13; *"Gümüşlü Kümbet adıyla anılan Aya Elia Manastırı Kilisesi"*; **Bursa Ansiklopedisi**, 2002, Cilt: 4, s.1320; Semavi Eyice'ye göre türbenin olduğu yer muhtemelen vaftizhane idi, bkz.: Semavi Eyice, "Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbeleri", **Vakıflar Dergisi**, 1962, S.V, s.131 ve 143.

818 Eyice, "a.g.m.", s.144; Doğan Yavaş, "Osman Gazi Türbesi", **TDVİA**, 2007, Cilt: 33, s.467-468.

819 Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, s.30; Osman Şevki Uludağ, **Bursa ve Uludağ**, s.83; E. Satıcı, **a.g.t.**, s.84 ve Neslihan Bostan, **a.g.t.**, s.120.

820 Laborde ve Hamilton'dan aktaran: Eyice, "a.g.m.", s.135 ve 136; Texier'de geçtiği şekliyle *"Türklerin Dâvûd manastırı dedikleri Osman Gazinin türbesi"*. Bkz.: C. Texier, **a.g.e.**, Cilt: 1, s.228. Ayverdi, **a.g.e.**, s.58, 107 ve 110. Bunların yanında Osman Gazi Türbesi'ni, Davul Manastırı olarak adlandıran yabancı seyyahlar da vardır: Türkiye'de ilk Tıp Mektebini kuran Dr. Bernard'ın gözlemleri için bkz.: Eyice, "a.g.m.", s.137.

821 Evliya Çelebi'den çok daha önce, Bursa'nın fethinden hemen sonra Bursa'ya gelmiş olan Arap gezgin İbn Battuta Osman Gazi'nin kabrinin kiliseden mescide çevrilen yerde olduğunu belirtir, bkz.: Eyice, "a.g.m.", s.132, 144. Bu cami, Eyice ve D. Yavaş'ın belirttiği gibi fethin sembolü olarak manastır kompleksinden bir kısmının camiye çevrilen hâli olmalıdır.

822 Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, Emek Basımevi, Bursa: 1948, s.36; Ayverdi, **a.g.e.**, s. 58 ve 107.; Texier de davulun türbede olduğunu bildirir, bkz.: Texier, **a.g.e.**, a.y.; Yabancı seyyahlar da bu eserlerin Sultan Alaaddin tarafından Osman Gazi'ye verildiğini belirtmişlerdir, bkz.: F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.1208-1210; M.A.Walker, "Tombs of the Sultans Osman and Orkhan", **Brousse. Album Historique**, Constantinople: 1866, III. (Walker'ın albümü 24. sayfaya kadar numaralandırılmış, sonrasında ise Roma rakamı ile verilen 24 çizim, sayfa numarasız olarak verilmiştir. Eserin sonunda da liste hâlinde çizimlerin isimleri verilmiştir.) Aynı albüm için bkz.: http://tr.travelogues.gr/collection.php?view=462

823 M. A. Walker, **a.g.e.**, a.y.; Ayverdi gibi Kandes de yabancı yazarlardan kaynaklanan davut manastırı şeklindeki yanlış nitelendirmenin doğrusunun, yangından önce türbenin içinde var olduğu bilinen davula atfen davullu manastır olduğunu aktarır, bkz.: V. Kandes, **a.g.e.**, s.115. Ayrıca bkz.: Yavaş, "a.g.m.", s.467.

824 K. Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, s.36; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.54; Albert Gabriel, **Bir Türk Başkenti Bursa**, Haz. A. Kazancıgil ve ark., Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa: 2008, Cilt: 1, s.43; Eyice yangın için açık tarih verir: 1 Şaban 1216 (7 Aralık 1801) bkz.: Eyice, "a.g.m.", s.134; Texier ve Mehmed Ziya ise yangın tarihi olarak 1804'ü verir, bkz.: Texier, **a.g.e.**, a.y.; Mehmed Ziya, **a.g.e.**, s.31-32.

rap olmuş ve ardından tamir edilmiştir[825] (Res.4.140). Türbe, 1855 depremleri sırasında ağır hasar görünce, önceki hâline göre biraz daha büyük olarak temelinden itibaren[826] kesme küfeki taş ile kitabesindeki H.1280 tarihine göre 1863 yılında[827] Sultan Abdülaziz tarafından yeniden inşa ettirilmiştir (Res.4.141). Bursa'ya ilki 1855 depremlerinden önce, ikincisi depremlerden hemen sonra ve üçüncüsü de 1863'e doğru olmak üzere üç kez gelen Hekimbaşı Hayrullah Efendi, ziyaretlerindeki izlenimlerine göre Bursa'yı üç farklı şekilde anlatır. Burada Hayrullah Efendi'nin anlattıklarından konuyla ilgili olan kısmına, Osman Gazi Türbesi ile ilgili gözlemlerine bakmak gerekir. Hayrullah Efendi depremler sonrasında gördüğü Osman Gazi Türbesi'nin birçok ufak ve harap evler arasında kaldığını, bu harap evlerin sahiplerinden satın alınarak "Osmaniyye" meydanı olarak düzenlendiğini, türbenin meydana çıkarıldığını ve yeniden genişletilerek inşa edileceğini aktarmıştır. Hayrullah Efendi'nin bahsettiği bu kamulaştırma, Bursa Eyalet Meclisi'nce Bursa Ebniyeler Mühendisi Batyano'ya 1862 yılı Mayıs ayından önce hazırlattırılan[828] Tophane Meydanı düzenlemesine ait krokiler[829] paralelinde yürütülmüştür. Hayrullah Efendi ayrıca Hisar'da enkazların moloz dağları oluşturduğunu, Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin bulunduğu manastırın eski gerçek sınırlarının beş zira' derinliğinde toprak altından meydana çıkarıldığını aktarır[830]. Bu bilgilere göre 1855 depremlerinin sadece Hisar'daki türbelerin bulunduğu bölgeye olan yansıması bu şekildedir.

Temelleri üzerine, dönemin Sultanı Abdülaziz tarafından yeniden inşa ettirilen Osman Gazi Türbesi, sekizgen bir plan şemasına sahiptir (Şekil 4.39). Yapının beden duvarları kesme küfeki taş ve mermer ile 1.20 m. kalınlıkta yapılmıştır. İki uzun ve ince sütunçenin taşıdığı kemerli sundurmanın altındaki giriş kapısı kuzeydedir (Res.4.141, 4.142). Sundurmanın üzerinde Sultan Abdülaziz'in tuğrası bulunmaktadır. Bu kısımdan birkaç basamaklı merdivenle inilerek, yuvarlak kemerli dikdörtgen giriş holüne geçilir. Holün batısında türbedar odası (günümüzde özel güvenlik odası) bulunur. Buradan da birkaç basamakla ana mekâna erişilen yapının, iç çapı 10 m. olan büyük kubbesi kurşunla örtülüdür. Türbe içindeki kalemişi bezemeler basit olup, onarımlar sırasında yenilenmiştir (Res.4.143, 4.144). Giriş cephesindeki bölüm hariç, yapının sekizgen her kenarında yuvarlak kemerli ve dökme demirden şebekeli[831] pencereler bulunmaktadır (Res.4.145). Kapının üstündeki dört satırlık mermer inşa kitabe-

---

825 D. Yavaş, "a.g.m.", s.467.

826 V. Kandes, **a.g.e.**, s.115; Ayverdi, **a.g.e.**, s.108.

827 A. Tevhid, "İlk Altı Padişahımızın Bursa'da Kâin Türbeleri", *TOEM*, III/16 (1328), s.977-981; "1280 tarihinde": E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.108; Türbenin inşa tarihi Baykal'da; *"1280 H. (1868) de yaptırdığı"* şeklinde geçmektedir, bkz.: K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.53; S. Eyice, *"bugün mevcut her iki türbe de 1868 (H.1280) de Abdülaziz tarafından yaptırılmıştır"* der ve 1864 yılında inşaatın henüz bitmediğini, depremden sonra geçici türbeler yapıldığını, ve esas yapıların 1868'de yaptırıldığını belirtir. Eyice burada hicri tarihi sehven 1280 olarak vermiş olmalıdır. Çünkü kitabedeki H.1280 M.1863 yılına denk gelir, bkz.: "a.g.m.", s.139 ve 143; Koyunluoğlu yeniden inşa tarihi olarak 1868'i verir, bkz.: A. M. T. Koyunluoğlu, **a.g.e.**, s.141. A. Gabriel de her iki türbenin 1868'de yaptırıldığını aktarır, bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.43; Hakkı Önkal ise 1863 tarihini verir, bkz.: H. Önkal, **Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri**, V. G. M. Yayınları, Ankara: 1999, s.32.

828 BOA.İ.MVL.558.25080.4.1 (Tarih: 15 Za 1278/M.14 Mayıs 1862)

829 BOA.PLK.p.50 ve PLK.p.56 (krokiler üzerinde tarih bulunmamaktadır)

830 İ. Hâmi Danişmend, "Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa", **Bursa-Yapı Kredi Bankası Bursa Şubesi Açılış Hatırası**, Haz. V. Nedim Tör-Ş. Rado, İstanbul: 4 Haziran 1948, s.40.

831 Şebeke: Ağ gibi yapılmış kafes veya bu şekilde tahta, taş ya da maden üzerine kesilerek yapılan oyuklardan oluşan korkuluk (Arseven, **a.g.e.**, s.101.

sinin manzumesi, şair ve musikişinas mabeynci[832] Nevres Bey'e, talik hat ise Mevlevi Zeki Dede'ye aittir. Kitabe metni şöyledir (Res.4.146):

> *I.Satır: Mefhar-i 'Osmâniyân zıllullahi'l-'âlemîn * Hazreti 'Abdülazîz ol pâdişâh-ı bahr-u berr * Sâyesinde oldı heb ma'mûr mülk ü devleti * Makdem ile bulalı câ-yı hilâfet zîb-ü fer*[833]
>
> *II.Satır: Cedd-i pâkî hazret-i 'Osmângâzi türbesin * Kıldı ihyâ yapdırub ol şâh-ı farûk-i siyer * Nâmına yapub nişân kabrine ta'lik eyledi * Hiç müyesser olmadı bir şâha bu balâ eser*[834]
>
> *III.Satır: Ravza-i cennette ya rab ceddi kıldıkça hırâm * Ola taht-ı saltanât ol şah-ı zîşâna makarr * Mühmelinden çâkeri Nevres dedi tarihini * Türbe-i 'Osmân gâzi oldı pür-nûr.*
>
> *IV. Satır: Ketebehû el-mevlevî Zeki Dede gafereleh 1280.*[835]

Türbede puşidenin başucunda Sersikkegân Abdülfettah Efendi tarafından gümüş simle işlemeli ve sülüs hatla kumaşa yazılmış yazısı vardır (Res.4.147, 4.148):

> *Matla'-ı şumûs-ı hilâfet melma'-ı envâr-ı cedd-i saltanat ecdâd-ı selâtîn-i hümâyûn unvân-ı bânî yegânî taht-gâh-ı şevket-nişân es-Sultân Gâzi Ebu'l-fütûhât ve'l-megâzî Osmân Hân eskenehu'llâhu te'âlâ bi-hubûhatihî cinân hazretleri (Halifelik güneşlerinin doğuş yeri, nurların ışık kaynağı, hükümdârlığın ve Sultanların atası, yücelik unvanının sahibi, güçlü tahtın birinci kurucusu Sultan Gazi fetihlerin ve gazaların babası Osman Hân Hazretleri-Allah onu, soyundan gelenlerle beraber cennete yerleştirsin-)*[836].

Türbede ortada Osman Gazi'nin sedef kakma şebekeli sandukası bulunmaktadır. Bu sanduka üzerinde Sultan Abdülaziz'in sandukaya bir kuşak üzerinde taktığı bir Osmanlı nişanı bulunmaktaydı[837]

---

[832] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.110.

[833] Osmanlıların övüncü, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, denizin ve karanın padişahı Abdülaziz Hazretleri, Onun sayesinde bu devlet mülkü imar edildi, Hilafet makamı onun gelişiyle güzellik ve parlaklık buldu.

[834] Tertemiz atası Osman Gazi'nin türbesini Hz. Ömer Faruk ahlakına sahip padişah ihya etti, Onun adına nişan (devlet nişanı) yaparak kabrine astı, başka bir padişaha böyle bir eser yaptırmak nasib olmadı.

[835] Ey Rab, Abdülaziz'in dedeleri cennette dolaştıkça, bu şanlı padişaha hükümdarlık tahtı durak olsun. En alt tabakadan hizmetkârı Nevres tarihini söyledi, Osman Gazi'nin türbesi nurla doldu. Mevlevi Zeki Dede yazdı kitabeyi 1280. Kitabe için bkz.: Hasan Tâib, **a.g.e.**, s.46-47; Kitabe metni için bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.109.

[836] Hasan Tâib, **a.g.e.**, s.48; Ahmet Tevhid, "a.g.m.", s.978. Tevhid ayrıca Osman Gazi Türbesi'ne, Sokullu Mehmet Paşa'nın biri 969/1562 ve diğeri 972/1565 istinsah tarihli iki nefis Kur'an, Orhan Gazi Türbesi'ne de bir adet Kur'an vakfettiğinden ve bu Kur'anları incelediğinden bahseder, bkz.: "a.g.m.", s.979.

[837] Günümüzde türbede bulunmayan bu nişan metni için bkz.: Mehmed Ziya, **a.g.e.**, s.29; Sandukaya asılı nişanın başka bir fotoğrafı için bkz.: **a.g.e.**, s.30.

(Res.4.157). Osman Gazi sandukasının solunda oğlu Alaüddin Bey, sağında Orhan Gazi ile Aspurça Hatun'un oğulları olan İbrahim Bey, Alaüddin Bey'in yanında Hüdavendigâr'ın oğlu Savcı Bey'in sandukaları bulunur. Toplam 17 sandukanın bulunduğu türbe içindeki diğer kabirlerin kime ait olduğu bilinmemektedir[838].

SBH'nın 1857'de hazırlanmaya başladığı dikkate alınırsa, o tarihte henüz inşa edilmeyen binaların, eski izleri üzerinden haritada gösterilmiş olabileceği düşünülmektedir (Hrt.4.31). Nitekim haritada her iki türbenin şimdiki mimarilerinin ana hatlarını verir şekilde gösterilmesini Semavi Eyice şöyle açıklar: *"bu tarihte henüz şimdiki türbeler daha yapılmadığına göre, Bursa şehir plânındaki basit krokilerin eski türbelerin yer ve genel dış görünüşlerini aksettirdiğine ihtimal verilebilir"*[839]. Sultan Abdülaziz zamanında yapılan türbelerin biçimlerine bakıldığında, yapıların önceki hâllerinin izlerinin de yaşatılmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. Bu sebepledir ki, Osman Gazi Türbesi sekizgen bir plan şemasında, Orhan Gazi Türbesi ise dört sütun üzerine oturtulan kubbesi ile kare planda yapılmıştır[840]. Ayverdi de Osman Gazi Türbesi'nin, küçük kilisenin vasıflarına uygun, ölçülerine yakın bir biçimde yapıldığını belirtir ve türbelerin şekil ve ölçülerinin asıllarına sadakat göstermek isteğinden dolayı bu şekilde inşa edildiğini ifade eder[841].

4.1.2.2.2. Orhan Gazi Türbesi

Osman Gazi Türbesi'nin doğusunda kalan ve eski manastırın bir bölümünü oluşturan Orhan Gazi Türbesi, depremlerden sonra tamamen yıkılmış, Osman Gazi Türbesi ile birlikte Sultan Abdülaziz tarafından yeniden inşa ettirilmiş,[842] bazı eksikliklerinin daha geç tamamlanması nedeniyle de ancak 1868 yılı içerisinde ziyarete açılabilmiştir[843] (Res.4.149, 4.150). İnşasından sonra kitabe konulmayan yapının zemininde, manastırdan kalma mozaik kompozisyonlar günümüze kadar korunmuştur (Res.4.156). Orhan Gazi Türbesi'nin, fetihten sonra manastırın camiye dönüştürülen kısmı olduğu belirtilmektedir. Nitekim mevcut binaya dair eski onarımların, türbe ile caminin yan yana olduğu sonucunu ortaya koyduğu anlaşılmaktadır[844]. Eyice ve Baykal da bu konuda, her iki türbenin vaktiyle birleşik olduğunu, büyük kilise üzerine kurulan türbenin 1801 yılında yandığını,1855 depremlerinden sonra Sultan Abdülaziz tarafından ikiye bölünerek bugünkü şekli ile yaptırıldığını aktarmışlardır[845].

---

838 K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.53; S. Eyice, "a.g.m.", s.139-140; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.109; D. Yavaş, "a.g.m.", s.467.

839 S. Eyice, "a.g.m.", s.138.

840 S. Eyice, "a.g.m.", s.143.

841 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.107.

842 A. Tevhid, "a.g.m.", s.980; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.105; K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.53-54; D. Yavaş, "Orhan Gazi Türbesi", **TDVİA**, 2007, Cilt: 33, s.389; S. Eyice, "a.g.m.", s.131-147.

843 BOA.A.MKT.MHM.386.87.4.2 (Tarih: H.15 Ca 1283/M.25 Eylül 1866) Orhan Gazi Türbesi'nin tamamlanıp açılışının yapılması hususunda, belgedeki keşif defterinin tarihi ve yapılacak işlerin tamamlanma süreci düşünülürse muhtemelen 1868 tarihi verilebilir. Önkal yine 1863 tarihini verir, bkz.: **a.g.e.**, s.32.

844 D. Yavaş, a.y.

845 K. Baykal, **a.g.e.**, s.54; S. Eyice, "a.g.m.", s.131-147. Ayrıca bkz.: **Bursa Sergisi Rehberi**, İstanbul: 1339, s.50.

Günümüzdeki yapının 1863 tarihindeki inşasından hemen sonra, 1866 tarihli bir eserde bulunan çizimi, muhtemelen yapının bu hâlinin en erken tarihli görselidir. Günümüz yapıları ile birebir benzer olan çiziminde her iki türbenin mimari detayları oldukça gerçekçi verilmiştir (Res.4.150, 4.151). 1855 yılında tamamen yıkılan Orhan Gazi Türbesi, temelinden kare plan şemasında inşa edilmiştir (Şekil 4.40). 16.80 x 16.80 m. ölçülerindeki yapının beden duvarları kesme küfeki taş ve mermer ile 1.30 m. kalınlığında inşa edilmiştir. Eski görsellerinde yapının girişinde günümüzde bulunmayan ve Osman Gazi Türbesi'nde olduğu gibi iki ince sütunun taşıdığı bir sundurma ve dikdörtgen kapalı mekân dikkat çeker (Res.4.152, 4.153). Kemeri dilimli ve mermer söveli giriş kapısı güney cephedir. Yapının, etrafı beşik tonozlarla örtülü kubbesi, kemerli dört büyük sütun üzerine oturtulmuştur (Res.4.154). Her cephesinde üç açıklık bulunan yapının giriş kapısının sağ ve solunda birer, diğer cephelerinde üçer pencere bulunmaktadır. Bu pencereler yuvarlak kemerli, mermer söveli ve demir şebekeli olarak yapılmıştır. Türbenin ortasında piriç şebeke içinde Orhan Gazi'nin sandukası, bunun etrafında ise diğer sandukalar bulunmaktadır. Son olarak yapının kubbe içi, pandantif ve pencere alınlıkları iri barok motifler içeren kalemişleri ile süslenmiştir (Res.4.155, 4.156).

Daha eski tarihlerde de yapılmış olmakla birlikte, 1615[846] ve 1791[847] yıllarında yürütülen bazı onarım çalışmalarından sonra, 19. yüzyılın başından itibaren bu türbelerin onarım ve inşa faaliyetleri aralıklarla devam etmiştir. 1808 tarihlerinde başlayıp 1813 yılında tamamlanmış olan kapsamlı onarımlar mutasarrıf Aziz Ahmed Paşa tarafından yapılmıştır[848]. 19. yüzyılın başından itibaren söz konusu yapıların onarım ve inşa faaliyetleriyle ilgili Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen ilk belge, Bursa Mutasarrıfı Aziz Ahmet Paşa'nın merkeze gönderdiği 1813 tarihli evraktır. Orhan Gazi Türbesi için, tarihi belli olmamakla birlikte *"bî-irâde-i mülûkâne müceddeden ta'mir ve inşâsı"*nın kendisine emrolunduğunu belirten Aziz Ahmet Paşa, bu işlerin 15 Ra 1228/18 Mart 1813 itibarıyla tamamlandığını ve aynı gün açılışı yapılan türbede mevlit okutulduğunu merkeze bildirmektedir[849]. Belgede detayları bulunmayan onarım işlerine dair Ayverdi, 1808 yılında türbenin cami ile beraber tamirine başlandığını belirterek, *"beher tahtası 18 vukiyye (23 kg) dan 383 tahta kurşun işlenmiş, yıkılma tehlikesi gösteren kemer ayağına dökme ya'ni kârgir direk konmuş sıva ve sâiresi yapılmıştır"* demektedir[850]. Bu verilere göre

---

[846] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.106.

[847] D. Yavaş, "1855 Depreminden Sonra Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası", **XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (14-16 Ekim 2009)**, Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, Ed. Kadir Pektaş vd., Denizli: 2010, s.681-692. Yavaş'ın adı geçen bildirisinde yayımladığı 1791 tarihli keşif defteri, yakın tarihte Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları'ndan çıkan bir çalışmada tamamen yanlış okunarak 1835 tarihli olarak gösterilmiştir. Kitaptaki pek çok veri gibi bu kısım da düzeltmeye muhtaçtır. Söz konusu keşif defteri için bkz.: BOA.EV.d. 9898 (Tarih: H.25 R 1205/M.1 Ocak 1791), söz konusu kitapta 1835 tarihli gösterilen keşif defteri için bkz.: H. Başaralı, **Bursa Keşif Defterleri**, s.107-108.

[848] K. Baykal, 1811 yılında mutasarrıf Aziz Ahmet Paşa tarafından kapsamlı bir onarım yapıldığını belirtir, ama onarımın detayları hakkında bilgi vermez, bkz.: K. Baykal, **Bursa ve Anıtları,** s.53. 19. yüzyıl başlarında yapılan kapsamlı onarımlar, Tanzimat'tan bir süre önce yapılmış olmaları ve yapıların depremlerden önceki durumlarını aktarmaları nedeniyle önemlidir. Bu nedenle yüzyılın başından Tanzimat'a kadar yapılan onarımlara burada kısaca değinilmiştir.

[849] BOA.HAT.1522.5.1 (Tarih: H.16 Ra 1228/M.22 Mart 1813) Osmanlı Arşivi'ndeki belge tasnifinde Aziz Ahmet Paşa, sehven İzzet Paşa olarak verilmiştir. Dolayısıyla belge özetlerinin bu gibi sorunlu olduğu durumlarda, bu veriler üzerinden bilgi üretmenin ne gibi sonuçları olacağına örnek olması açısından bu ayrıntı önemlidir.

[850] E. H. Ayverdi, a.y.

Aziz Ahmet Paşa, sorunlu kemer ayakları nedeniyle yıkılma tehlikesi geçiren türbeyi o tarihlerde yıkılmaktan kurtarmıştır. Bu onarımlardan 3 yıl sonra, Orhan Gazi Türbesi'nin kubbe kurşunları ve kiremitleri konusunda sıkıntı yaşanmıştır. 1816 tarihli belgeye göre[851] türbe üzerinde *"mebsût kurşûn ve kiremid..şiddet-i rûzgârdan sâkıt ve rahnedâr"* olmuş, yani türbe çatısının kurşun ve kiremitleri şiddetli rüzgârlar nedeniyle zarar görmüştür. Türbe içine etki eden şiddetli rüzgâr nedeniyle, sanduka puşidesi ile halılar da *(kaliçe)* zarar görmüş, Mutasarrıf Ahmet Paşa nezaretinde hassa mimari ve erbab-ı vukûf marifetiyle tüm bu zararların keşifleri yapılmıştır. Keşif ve muayene sonucu tamirlerin 2.880 kuruşa mal olacağı anlaşılmıştır. Haremeyn-i şerifeyn müfettiş vekili Ahmet Şükrü Efendi'nin onayı ve Bursa kadısının kararıyla *(i'lâm)* türbenin keşif defteri ve i'lâmı Ahmet Paşa'nın yazısına ek olarak, onarımlar için izin talebiyle merkeze gönderilmiştir[852]. Bursa'nın meşhur lodos rüzgârı nedeniyle türbenin üst örtüsü ile iç mekânda puşide ve halıların zarar görmesi sonucu, yapılmak istenen onarımlara ilişkin izin talebinin sonucuna dair bu tarihlerden sonra herhangi bir belgeye ulaşılamıştır. Ancak Ayverdi'nin *"1233 de bir ta'mîr daha görmüş"* ifadesi[853], 1816 yılında yazılan onarım talebinin olumlu sonuçlanıp, gerekli tamirlerin 1818 (H.1233) yılı içerisinde yapıldığını düşündürmektedir. Muhtemelen 1818 yılı içerisinde de yapının üst örtüsü ile iç mekândaki onarımları yapılmıştır.

1816-18 yılları arasındaki onarımlardan sonra, söz konusu yapılara ait belgeler, 1855 depremlerinden hemen sonraki tarihlere aittir. Osman ve Orhan Gazi Türbesi ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bazı belgeler, 1855 depremlerinin bu yapılara etkisinin ve sonrasında yapılan inşa ve onarım süreçlerinin izlenebilmesine imkân vermektedir. Belgelere geçmeden önce, 1855 depremleri esnasında kendisi de Bursa'da bulunan Gökmenzâde Hacı Çelebi Efendi'nin türbelere dair ifadelerine bakmak gerekir. *İşâretnûmâ* adlı ilk deprem kroniği niteliğindeki eserin müellifi Hacı Hüseyin Rıfat Çelebi, yazma kitabında depremin türbeye olan etkisini *"Sultan Orhan..hazretlerinin medfun oldığı türbe makdem manasdır olub manasdır dimekle meşhûr olan türbe külliyen münhedîm"* ifadeleriyle anlatmıştır[854]. Gökmenzâde'nin ifadelerinde Osman Gazi Türbesi'nin adının geçmemesi, yukarıda değinilen, deprem öncesi iki türbenin tek çatı altında olduğu görüşünü destekler niteliktedir.

H.12 Ca 1271/M.31 Ocak 1855 tarihinde meydana gelen ilk deprem ve sonrasındaki artçı sarsıntılar nedeniyle tamamen yıkılan Orhan Gazi ve kısmen[855] yıkılarak büyük hasar gören Osman Gazi türbeleri için, ilk olarak mühendis ve memur görevlendirmeleri söz konusu olmuştur. Bu amaçla, ilk depremi takip eden on beş gün içerisinde, yıkılan türbelerin yeniden inşası ve tamir ihtiyacı olan diğer selatin türbelerinin tamirleri için Ticaret Nezâreti ile yazışmalar yapılmıştır. Daha sonra çıkan irade ile de gerekli resim, harita ve keşif defterlerinin düzenlenmesi için Bursa'ya mühendis ve memurlar tayin edilmesi kararlaştırılmıştır[856]. Depremlerin hemen ardından, görevlendirilme/gönderilme tarihleri tam olarak belli olmamakla birlikte, Akif, Şemseddin ve Seyyid Salih isimli mühendisler, Temmuz 1855'te türbelerin ilk keşiflerini yapmıştır[857]. Bu üç mühendisin düzenledikleri keşif defteri, aynı zamanda tür-

[851] BOA.HAT.1537.47.1.1 (Tarih: H.29 Z 1231/M.20 Kasım 1816)
[852] Belge tasnifi içinde, söz konusu keşif defteri ve i'lâm bulunmamaktadır.
[853] E. H. Ayverdi, a.y.
[854] Gökmenzâde Seyyid Hacı Hüseyin Rıfat Efendi, **İşâretnûmâ,** vrk.8b. Milli Kütüphane no: 06 HK 1314.
[855] *"Osman Hân Gâzi hazretlerinin türbe-i şerifeleri zâhirde külliyen münhedim olmamış ise de pekçe zedelenmiş olduğu"* ifadeleri için bkz.: BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: H. C 1271/M. Mart 1855)
[856] BOA.İ.DH.327.21337.1.1 (Tarih: H.28 Ca 1271/M.16 Şubat 1855)
[857] BOA.İ.MVL.344.14903.4.1 ve 4.2 (Tarih: H.3 Za 1271/M.18 Temmuz 1855)

belerin uzman gözüyle ilk tespitlerine ve yapılması gereken işlemlerine ilişkin veriler içermesi bakımından da oldukça önemli belgelerdir. Keşif defterinde ilk göze çarpan ifade, türbelerin tanımlaması ile ilgilidir. Belgeye göre Orhan Gazi Türbesi, Osman Gazi Türbesi'nin *"hârici ittisâlinde kâin"*, yani Osman Gazi Türbesi'nin bitişiğinde, yanındadır[858]. Orhan Gazi'nin *"kârgir türbe-i şerifleri geçende vuku' bulan hareket-i arzde külliyen münhedim olub tecdide muhtaç olmuş olduğundan bu def'a keşfi zımnında me'mur buyrulan ebniye-i hassa hulefâsından Hacı 'Âkif efendi kulları ma'rifetiyle tersîm olunan resm-i musattahlarında gösterildiği vechile ba'zı bî-lüzûm olan mahalleri terk ve meclis-i eyâlet-i kebirde tensib kılınan resm-i cedîd üzerine keşf ve mesâha olunarak evsâf-ı eşkallerini"* gösteren keşf-i evvel defteri hazırlanmıştır. Yani tamamen yıkılmış olan Orhan Gazi Türbesi ile büyük zarar gören Osman Gazi Türbesi'nin yeniden inşa edilmesi için keşiflerini yapmak üzere ebniye-i hassa hulefâsından Hacı Akif Efendi görevlendirilmiştir. Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, ebniye halifesi Akif'ten önce türbelerin keşfi ve planları yapılmış olmalıdır. Ancak planlarda bazı gereksiz yerler tespit edilmiş olmalı ki *(bî-lüzûm olan mahalleri terk)* buralar iptal edilerek eyalet meclisinde onaylanan *resm-i cedîd üzerine*, yani yeni hazırlanan planlar üzerinden keşif ve ölçümler/tespitler yapılmış, keşf-i evvel defteri hazırlanmıştır. Keşif defterinin bu giriş kısmının altında, ilk olarak Osman Gazi Türbesi için yapılan keşif detayları verilmektedir. Buna göre; yapılacak ilk işlem türbe etrafında *"terâkim itmiş enkazlarının nakli",* yani biriken enkazın kaldırılması olacaktır. Bundan sonra halis harç ile iki tarafı da sıvalı yeni tuğladan kâgir duvarlar, yeni küfeki taşından ince tarak ile tesviyeli üzeri avadanlıklı som pabuçlar, avadanlıklı kürsi ve başlıklı ince som sütunlar, yeni küfeki taşından avadanlıklı ve yukarıları kemerli som pencere söveleri, tüm pencereler için demirden imal edilen şebekeler, yeni küfeki taşından ince tarak ile tesviyeli üzeri avadanlıklı silme som saçaklar, pencere iç kısımlarının mermer döşemeleri, türbe içerisindeki köşeler için tuğladan kabartma sıvalı sütun inmeleri, alçıdan yapılan silme kafa tahtaları, köşe yukarılarında ve cephe sıvalı ve gereği üzere kayganlar ile çevrili kâgir yelpazeler, ayna cam ile meşeden yapılma çerçeveler, müştemilatıyla büyük doğrama kapı, sürtme ağacından kiriş, domaniç tahtasından döşemeler, üzeri mevcut kurşun puşideli yeni kâgir kubbe, kubbe üzeri için nühâs alem, domaniç tahtasından sanduka, sanduka etrafı için oymacıkâri ve boyalı, yaldızlı şebeke, Osman Gazi Türbesi için kullanılacak malzeme ile yapılacak işlemler olarak verilmiştir. Osman Gazi Türbesi için bu işlemlerin yaklaşık maliyeti 200.000 kuruştan biraz fazladır. Orhan Gazi Türbesi'nin yeniden inşası için öngörülen işler ve masraflar, keşif defterinin diğer başlığını oluşturmaktadır[859]. Buna göre Orhan Gazi Türbesi için de ilk yapılacak iş, yapının resminde gereksiz olarak belirtilen kısımların, yıkık duvar ve kâgir ayaklarının kaldırılması ile mevcut enkazın uygun yere taşınmasıdır. Bundan başka türbenin üç tarafının mevcut temelleri haricinde bir tarafının temelinin yeniden kazılması, ikisi bir arabalık meşe ağacından yeteri kadar kazık ve ıskaralı taş halis harç ile zemine eşit oluncaya kadar kâgir temel inşası, bütün temellerin üzerine halis harç ile karışık yeni tuğladan, pencere ve ayakların yukarısı battal tuğladan kemerli ve üzengi seviyesine çıkıncaya kadar kâgir duvar inşası, 4/1'i mevcut, kalanı yeni küfeki taşından kaba tarak ile tesviyeli som sütun inmeleri, türbe içerisinde mevcut kürsiler üzerine, hisarkapısından nakledilecek büyük taştan ince tarak ile tesviyeli demir kenet ve zıvana ile bağlı som devr sütunların inşası, bu sütunların yukarılarına avadanlıklı yeni mermer taşından başlıklar, ayak ve sütun yukarılarına kâgir kemerler, köşe yukarıla-

[858] BOA.İ.MVL.344.14903.4.1

[859] BOA.İ.MVL.344.14903.4.1 ve 4.2 (Tarih: H.3 Za 1271/M.18 Temmuz 1855)

rına kâgir yelpazeler inşası, türbenin dört tarafına tolos kemerlerin inşası, kâgir kubbe inşası, yaldızlı yeni tahta alem, yeni tek parça küfeki taşından avadanlıklı ve yukarıları devr (yuvarlak) olarak som pencere ve kapı söveleri, demirden yapılmış boyalı pencere parmaklıkları, meşeden yapılma ayna cam çerçeveler, boyalı büyük kapı, türbe içerisine sürtme ağacından kiriş ile domaniç tahtasından döşemeler, domaniç tahtasından boyalı sandukalar, oymacıkâri ve yaldızlı şebeke, yeni küfeki taşından avadanlıklı som saçak inşası, Orhan Gazi Türbesi için kullanılacak malzeme ile yapılacak işlemler olarak verilmiştir. Orhan Gazi Türbesi için bu işlemlerin yaklaşık maliyeti ise 460.000 kuruştan fazladır. Her iki türbenin haricinde, Osman Gazi Türbesi'ne bitişik olduğu vurgulanan diğer türbelerin inşası ile avlu kapısı inşası için hesaplanan yaklaşık 20.000 kuruşluk masraf ile toplamda 679.788,5 kuruşluk bir maliyet çıkarılmıştır. Keşif defterinin sonunda mühürleri görülen Akif, Şemseddin ve Seyyid Salih adlı kişiler, düzenledikleri yeni plan ve proje üzerinden söz konusu maliyeti çıkaran teknik personeldir. Keşif defterinin Bursa Meclis-i Kebir'ine sunulmasından yaklaşık bir ay sonra Ağustos 1855'te, Bursa Meclisi'nden çıkan yazıda, yapıların *"resm-i kadîmlerinde zâid ve fazlalı mahaller olduğundan anların terkiyle lüzûmlı olan mahalleri müceddeden yapılması münasib oldığı ebniye me'mûrları taraflarından haber verilmiş ve ifadeleri meclis-i âcizânemizde dahi muvafık",* yani yapıların keşfine yönelik ilk tespit ve planlarının fazla görülen kısımlarının, keşfe gelen yeni ekibin kararıyla değiştirildiği ve bunun da vilayet meclisince uygun görüldüğü belirtilmiştir. Dolayısıyla merkezden görevlendirilen mühendisler eliyle hazırlanan bu keşf-i evvel defteri, Temmuz 1855'te Bursa Meclisi'ne sunulmuş, meclisin yazısıyla da resim ve keşif defteri, gereğinin yapılması talebiyle[860] Vali Mehmed Namık'ın üst yazısıyla[861] merkeze gönderilmiştir. Merkeze ulaşan bu evrakın ilgili kalemlerce gerekli yerlere Eylül ayı sonlarına doğru iletildiği anlaşılmaktadır[862]. Nitekim Sadâret'ten çıkan yazıda, *"mukaddema o tarafa ta'yin ve irsâl olunmuş olan mühendisler ma'rifetiyle mutasarrıf Namık Paşa hazretleri tarafından tanzim itdirilerek..takdim olunan keşif defteri"*nin Sadrazam'a ulaştığı, bu evrakın ebniye meclisine havale edildiği, mahall-i râyicine uygun olarak keşif defterine yazılan meblağın altı yük 79.788,5 kuruş olduğu (679.788,5) teyit edilmektedir[863].

Yukarıda değinilen memur görevlendirme kararının ilk depremin hemen sonrasında, Şubat ayında çıkmış olmasına ve Temmuz ayında da görevli mühendislerce yapıların keşif defterlerinin hazırlanmış olmasına karşın, Sadâret Mektûbi kaleminden Ticaret Nezâreti'ne yazılan bir belgede *"sultan Orhan han hazretlerinin..türbe-i Şerifelerinin dahî icrâ-yı ta'mirâtı zımnında lâzım gelen resim ve harita ve keşf defterlerinin tanzîmi içün iktizâ iden mühendis ve me'murların ta'yini hususuna irade-i seniyye..buyrulmuş olmağla heman bunların intihâbıyla keyfiyetin seri'ân iş'ârı"*, yani çıkan irade ile görevlendirilmesi kararlaştırılan bu mühendis ve memurların seçilip hemen Bursa'ya gönderilmeleri istenmiştir[864]. Dersaadet'te ilgili bürokratik birimlerdeki bu karışıklığın, depremlerin Bursa'ya olan yıkıcı etkisinin, merkezi ne derece telaşa düşürdüğünü gösteren örneklerden olması muhtemeldir. Nitekim ilgili bir diğer birim, Bursa yerel yönetiminin türbeler için gerekli keşfi yapıp, mazbata ve

860 BOA.İ.MVL.344.14903.5.1 (Tarih: H.7 Z.1271/M.21 Ağustos 1855)
861 BOA.İ.MVL.344.14903.6.1 (Tarih: H.8 Z.1271/M.22 Ağustos 1855)
862 BOA.İ.MVL.344.14903.7.1 (Tarih: H.8 M.1272/M.20 Eylül 1855)
863 BOA.İ.MVL.344.14903.9.1 (Tarih: H.7 M.1272/M.19 Eylül 1855)
864 BOA.A.MKT.MHM.75.54.1.1 (Tarih: H.7 M 1272/M.19 Eylül 1855)

resimler ile birlikte keşif defterini de merkeze gönderdiğini ve bu evrakın Meclis-i Vâlâ'ya sunulduğunu Ticaret Nezâreti'ne tekrar bildirmek durumunda kalmıştır[865]. Sadâret'in yukarıda bahsedilen onayı daha sonra Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'ne de iletilmiştir[866]. Keşif defterleri hazırlanmış ve merkeze sunulmuş olan Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin inşaatlarına başlanmasına dair gerekli emir Bursa idaresince beklenirken, bir başka durum ortaya çıkmıştır. Sadâret, Bursa idaresinden bu iki türbe haricinde diğer tamire muhtaç türbe ve camilerin de keşiflerinin yapılmasını ve onların gerekli evraklarıyla birlikte bir an önce gönderilmesini istemektedir[867]. Mutasarrıf Namık Paşa'nın buna cevap olarak gönderdiği yazıdan[868], bu iki türbenin keşiflerinin hazırlandığı sıralarda, diğer selatin yapılarının da keşiflerinin hazırlandığı ve bazılarının merkeze sunulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Namık Paşa'nın, *"Sâir inşâ ve ta'miri iktizâ iden türbe ve cevâmi'-i şerifenin dahi keşf ve mu'âyenesi derdest ikmâl olub ahd-i karibde matlûb buyrılan resm ve defterlerin takdimi mümkünâtdan ise de cümlesinin birden inşa ve ta'mirine mübâşeret pek çok akçe ve amelenin ve edevât-ı sâirenin vücûdına men'ut ve mevkûf olacağına ve bu sûret ise hasbe'l-mevsim mümkün olamayacağına"* ifadelerinden, tüm bu taleplerin hem işgücü hem malzeme hem de bütçe açısından sorun yaratacağı ve mevsim gereği bunların yapılamayacağının merkeze iletildiği görülmektedir. İlk olarak bu iki türbe için keşif yapılıp izin talep etmenin mantıklı gerekçesi, bu iki türbenin *"ikisi bir daire dahilinde olmasıyla bunların resm ve defterlerinin dahî beraberce tanzîm"*[869] olmasıdır. Bir diğer gerekçe, her iki türbenin *"derûnı el-yevm enkazile memlû olub nakl ve tathiri on beş yigirmi bin guruşa muhtaç olarak kable'r-ruhsat bu kadar akçenin sarfı ebniye nizâmına mugâyir"* olmasıdır. Yani o tarih itibarıyla türbelerin içleri enkazla doludur ve sadece enkaz kaldırma için gerekli olan 15-20 bin kuruşun harcanması bile, inşa izninden önce, ebniye kanunlarına aykırıdır[870]. Bu nedenledir ki, ilk olarak bu iki türbenin *"resm ve keşif defterinin evvelce isbâline müsâra'at olunmuş ve onların binâ ve inşâsına müsâ'ade-i 'âli zuhûrunda birbirini müte'âkib digerlerinin resm ve deftelerinin takdimi münâsib olacağı mülâhaza"*[871] edilmiştir. Özetle Bursa idaresince, sayılan gerekçelere dayanarak merkeze ilkin Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin evrakı gönderilmiş, bunların inşasına izin çıktıktan sonra diğer yapıların resim ve keşiflerinin gönderilmesinin uygun olacağı değerlendirilmiştir. Bursa idaresinin o günkü mevcut şartları işgücü, malzeme temini, bütçe durumu ve mevsim şartları açısından değerlendirip inisiyatif alarak bir tercihte bulunduğu ve bu yolu izlemelerinin, herhangi bir yetki gaspı olarak değerlendirilmemesi için de, ileri sürülen nedenleri bu şekilde gerekçelendirmeye çalıştığı düşünülebilir. Ayrıca *"eyyâm-ı şitâya kadar işbu enkazın nakl ve tathiri zımnında irâdenin istihsâli gelecek sene vâki' olacak inşaatın tesri'ine medâr-ı küllî olacağından ve bunun evvelce istîzânından murâd bu idüğinden bunların irâde-i 'âliyesinin bir an evvel istihsâli"*[872] yani kış günleri gelene kadar, bahsedilen enkazın kaldırılma-

[865] BOA.A.MKT.NZD.164.22.1.1 (Tarih: H.8 M 1272/M.20 Eylül 1855) Bu tasnifte, merkeze gönderildiği bilgisi olmasına rağmen, keşif defterleri bulunmamaktadır.
[866] BOA.A.MKT.NZD.166.40.1.1 (Tarih: H. 27 M 1272/M.9 Ekim 1855)
[867] BOA.İ.MVL.344.14903.9.1 (Tarih: H.7 M.1272/M.19 Eylül 1855)
[868] BOA.İ.MVL.344.14903.13.1 (Tarih: H.5 S.1272/M.17 Ekim 1855)
[869] BOA.İ.MVL.344.14903.12.1 (Tarih: H.5 S.1272/M.17 Ekim 1855)
[870] BOA.İ.MVL.344.14903.13.1 (Tarih: H.5 S.1272/M.17 Ekim 1855)
[871] BOA.İ.MVL.344.14903.13.1 (Tarih: H.5 S.1272/M. 17 Ekim 1855)
[872] BOA.İ.MVL.344.14903.13.1 (Tarih: H.5 S.1272/M. 17 Ekim 1855)

sının da, gelecek sene başlayacak olan inşaatların sürecini hızlandıracağı, bunun için gerekli iradenin de bir an önce çıkarılması talep edilmiştir. Bu tasnifteki bir diğer belgeye göre, her iki yapının inşa masrafları konusunda başka sorunlar çıkmıştır[873]. Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'ne iletilen belgelerin[874], orada incelenmesi sonucu Osman Gazi'nin vakıf gelirinin olmadığı, Orhan Gazi'nin vakfının gelirlerinin ise, söz konusu 679.000 küsur tutarındaki masrafları karşılamaktan yoksun olduğuna dikkat çekilmiştir. Aynı şekilde Evkaf-ı Hümâyun Hazinesi de bu parayı karşılayamayacaktır. Türbeler bu hâliyle de bırakılamayacağından, *"masârıf-ı mezkûrenin irâde buyrulacak mahalden tertib ve tesviyesi"*, yani bütçe tahsisi kararının Padişah'a bırakılarak, onun belirteceği bütçe üzerinden düzenlenerek karşılanması gerekecektir[875]. Bu noktada, son olarak tüm bu süreci ele alıp değerlendiren Meclis-i Vâlâ'nın kararına değinmek gerekecektir[876]. Meclis-i Vâlâ'nın yazısında ilk olarak, görevlendirmeleri yapılan memurlardan önce Bursa Meclisi'nin yaptırmış olduğu keşiflere ilişkin bir eleştiri söz konusudur. Buna göre, *"türbe-i şeriflerin keşf ve mu'âyenesi geçende o tarafa gönderilen mühendislerin esas me'mûriyetlerinden"* olmasına karşın *"mahallince ta'mirât-ı mukteziyesi keşf ve tahmin"* olunmuş, yani yapıların keşif ve kontrollerini yapmak, o tarihlerde Bursa'da görevli bulunan mühendislerin görevi iken, mahalli idare bunu kendi başına yapmıştır. Bu eleştiriden sonra verilen bilgilere bakıldığında, türbelerin keşif bedeli olan 679.000 küsur kuruşun, ebniye meclisi tarafından da hesap edilerek doğrulandığı ve söz konusu miktarın karşılanması için Evkaf Nezâreti'ne yazıldığı görülmektedir. Nezâret'ten gelen cevap, bu bütçenin yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı karşılanamayacağı yönündedir. Meclis-i Vâlâ'nın muhtemelen daha önceki çözüm önerisi; *"sâir selâtin-i 'uzâm hazerâtı evkâf-ı şerifeleri hasılâtından tahmillerine göre uyuşdurulub tesviyesi",* yani söz konusu masrafın diğer selatin vakıfları gelirlerinden, bunların bütçe olanaklarına göre uydurmalar/ayarlamalar yapılarak karşılanması yönünde olmuş, ancak bu da mümkün olmamıştır. Neticede söz konusu masrafın *"sâir mahalden tertib ve tesviyesi çâresine bakılmak lâzım"* olmuştur. Bu sair mahal yine hazinedir çünkü tüm fazla vakıf gelirleri nihayetinde hazineye dönmekte, yani hazineye aktarılmaktadır. Bir diğer husus, Bursa'da o sırada yürütülmekte olan tüm inşa faaliyetlerini denetleyecek bir memurun da görevlendirilmesi durumudur. Bu amaçla Maliye ve Ticaret Nezâretlerinden *"umur-u ebniyeye vukuflı bir memur"* istenmiştir. Buradaki ifadeye göre 'bina işlerine vâkıf bir memurun' görevlendirilmesi talebi, önceki memurların niteliği/yetkinliği/yeterliliği noktasında bir sorun/sıkıntı olduğuna işaret ediyor olmalıdır. Talep edilen bu memurun görevlendirilmesinden sonra söz konusu türbelerin keşiflerinin bu memur tarafından incelenmesi, akabinde de hemen tamir ve inşa faaliyetlerine başlanması istenmiştir. Ayrıca, onarım ve inşa faaliyetleri için gerekli eşya ve ameleden *"mahallince bulunanlar oraca tedârik ve tesviye olunub"* merkezden de gerekirse bunların Ticaret Nezâreti tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Bursa'daki tüm inşa denetimini yapacak memura, yapıların önemi, mimari ve sanatsal nitelikleri ve tüm onarım/inşa süreçlerinde bunların göz önünde bulundurulması hususunda özel bir talimat verileceği de vurgulanmaktadır. Tüm bu yazışmalar içerisindeki en önemli nokta ise, keşiflerin gönderilecek olan yeni memura tekrar incelettirilecek olmasıdır. Çünkü Meclis-i Vâlâ, daha önce Akif Efendi ve arkadaşlarının yaptıkları keşiflerin, içleri enkazla dolu hâlde

873 BOA.İ.MVL.344.14903.16.1 (Tarih: H.9 S 1272/M. 21 Ekim 1855)
874 BOA.A.MKT.NZD.166.40.1.1 (Tarih: H. 27 M 1272/M.9 Ekim 1855)
875 BOA.İ.MVL.344.14903.16.1 (Tarih: H.9 S 1272/M. 21 Ekim 1855)
876 BOA.İ.MVL.344.14903.19.1 (Tarih: H.15 Ra 1272/M.25 Kasım 1855)

iken yapıldığından sağlıklı olmadığını, türbelerin *"enkaz ile tolı olduğu halde icrâ olunan keşifleri dahi pek de nisâb-ı sıhhatde olamayub"* ifadeleriyle belirtmektedir. Bu sebeple, yukarıda belirtilen tüm inşa faaliyetlerinin denetçisi olacak memur tarafından, bu türbelerin *"tedkik-i keşfile"*, yani keşiflerinin incelenmesi istenmektedir. Tamirata başlanmadan önce yapıların temizlikleri/enkaz kaldırma işlemleri için gereken bütçenin de Hazinece karşılanarak, temizliklerinin yapılmasından sonra tamirlere/inşaatlara başlanması kararlaştırılmıştır[877]. Dolayısıyla 1855 yılı sonlarına kadar, depremden sonra Orhan ve Osman Gazi Türbeleri için iki defa keşif yapılmış ancak bunların da incelenmesi ve inşa faaliyetlerine ondan sonra başlanması öngörülmüştür. Bu yazışmalar neticesinde de gerekli irade-i seniyye Kasım ayı sonu itibarıyla çıkmış[878], Aralık ayı başında bu irade Hüdavendigâr valisine, Maliye ve Ticaret Nezâreti'ne iletilmiştir[879].

Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri inşa süreçleri, 1855 yılı itibarıyla eldeki verilere göre bu şekilde gelişmiştir. 1857 yılı başlarına tarihlenen bir belge, onarım ve inşa faaliyetleri için görevlendirilen Akif halife ile yardımcısı Yani Kalfa ve bu iki görevlinin yaptığı son keşiflerle ortaya çıkan fazla masrafa ilişkindir[880]. Buna göre ebniye halifesi Akif Efendi ile Yani Kalfa, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri inşaatları ile Ulucami onarımları için görevlendirilmiştir. Bu iki görevli, yukarıda denetçi olarak görevlendirilmesi düşünülen memurlar olarak belirlenmiş olmalıdır. Yani Kalfa'nın adı da ilkin burada geçmektedir. Ayrıca bu belgede her iki türbe için geçen *"muahhiran lede'l-keşf"* ifadeleri, yukarıdaki bahsi geçen görevlendirilecek memurun önceki keşifleri inceleyip ona göre bir yol haritası izleyeceği vurgusu ile birlikte düşünüldüğünde, bu memurların denetçi olarak görevlendirilmiş oldukları sonucunu doğurmaktadır. Çünkü bu görevliler sonradan bir keşif daha yapmışlar ve bu keşifte masraf olarak yedi yük 43.410 kuruşluk bir meblağ çıkarmışlardır. Önceki keşifteki meblağ 679.000 küsur kuruş olarak belirlenmişti. *"Türbe-i şerifler masârıfının keşf-i sâbıkından 63.600 bu kadar..kuruş ziyadesi"* ifadeleri, bu memurların denetçi olarak son bir keşif daha yaptıkları tezini desteklemektedir. Nitekim önceki keşif ile 743.410 kuruşluk keşif arasında 63.600 kuruş civarında fazladan bir masraf oluşmuştur. Belgede keşifler arası farkın sebebi de; *"bu sûret ba'zı mahallerin hedmine lüzûm görünmesinden neş'et eylediği"* şeklinde açıklanmış, yani türbelerin ilk keşiflerinde öngörülmeyen ama sonradan bazı yerlerinin yıkılması gerekliliği, dolayısıyla da yıkımların masrafları bu farkın oluşmasının sebebi olarak gösterilmiştir. Belgede ayrıca, türbelerin keşf-i sânilerinin henüz gelmemesi nedeniyle, türbelerin tamiratı için gerekli harcama konusunda, *"keşf-i evvel vechile mi tesviye olunacak yohsa keşf-i sâni icrâ olunub da defteri mi gönderilecekdir"* denilerek, iki keşif arasında ortaya çıkan farkın ne şekilde karşılanacağı meselesi üzerinde bir tereddüt yaşandığı görülmektedir. Belgedeki bir başka veri de kalfaya verilecek maaş konusundadır. Belgeye göre Yani Kalfa'ya Evkaf-ı Hümâyun Hazinesi'nden 750 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Son olarak keşifler arasında ortaya çıkan farkın yine Hazine tarafından karşılanacağının irade ile belirlendiği ve bu şekilde gereğinin yapılacağı belirtilmiştir[881].

1857 yılı sonlarında Osman ve Orhan Gazi Türbeleri için gerekli incelemeleri yapmak, yapıların inşa

[877] BOA.İ.MVL.344.14903.19.1 (Tarih: H.15 Ra 1272/M.25 Kasım 1855)
[878] BOA.İ.MVL.344.14903.20.1 (Tarih: H.19 Ra 1272/M.29 Kasım 1855)
[879] BOA.A.MKT.MVL.76.73.1.1 (Tarih: H.29 Ra 1272/M.9 Aralık 1855)
[880] BOA.A.MKT.MVL.84.83.1.1 (Tarih: H.26 C 1273/M.21 Şubat 1857)
[881] A.y.

süreçlerinin o günkü durumları ve sağlamlık/dayanıklılık açısından ne şekilde inşa edilmekte oldukları hakkında rapor düzenlemesi için, Erkân-ı Harb Mirlivası Ferhat Paşa Kütahya'daki zorunlu memuriyetinden affedilerek Bursa'ya görevlendirilmiştir[882]. Hüdavendigâr Eyaleti Valisi Süleyman Bey'e göre Ferhat Paşa bu göreve *"fenn-i hendesede mahâret-i kâmilesi bulunması"*[883] sebebiyle verilmiştir. Ferhat Paşa raporunda[884] Osman Gazi Türbesi inşaatını; *"ve hazret-i Osmân'ın türbe-i saâdetleri dahi mu'âyene olunub bu dahi be-gâyet metin ve muhkem olarak inşâ kılınmakda olub henüz resîde-i hitâm olmamış ise de lâkin yakîn vakitde tekmîl olacağından...inşâları...bundan bin seneden ziyade daha tayanacaklarını sûret-i kat'ide olarak"* ifadeleriyle arz etmiştir. Yani Osman Gazi Türbesi, Paşa'nın yaptığı incelemelere göre gayet sağlam ve dayanıklı bir şekilde inşa edilmeye devam etmektedir ve bin seneden fazla dayanacak biçimde inşa edilen bu yapı, yakın bir zamanda tamamlanacaktır. Ferhat Paşa, Orhan Gazi Türbesi için gözlemleri ise şöyledir:

> *"ve hazret-i Orhan'ın türbe-i saâdetleri mahalli dahi mu'âyene olunub henüz inşâsına mübâşeret olunmamış olub ancak işbu türbenin sûret-i inşâsiyçün taş vesâir celb ve nakli îcâb iden eşyânın hisarların yıkılmasından tolayı yolların zıyk ve bozuk olması cihetiyle masârıf-ı nakliyyesi behemehâl ziyâdece vukû' bulacağı melhuz ve türbe-i mezkûrun henüz yıkılmayub kalmış olan mahallerinden dahî bed'en ile inşâsı mümkün ise de lâkin işbu masârıf-ı kesîreden ihtirâz buyrılmayub..bunlar dahi temelden yıkılub mücedded olarak inşâsı"*[885] yönünde fikrini belirtmiştir.

Paşa'nın ifadelerine göre; 1857 yılı sonbahar aylarında Osman Gazi Türbesi inşası devam ederken Orhan Gazi Türbesi'nin inşasına henüz başlanamamıştır. Hisar duvarlarının yıkılması sonucu bozulan yollar yüzünden, Orhan Gazi Türbesi inşası için inşaat alanına getirilmesi gereken taş ve diğer malzeme/alet edevatın nakliye masrafları oldukça yüksektir. Ayrıca türbenin ayakta kalan kısımları üzerinden inşa edilmesi ile bunların yıkılıp temelden inşası arasında masraf farkı çok olmadığı için yapının temelden yeniden inşası gerekmektedir. Ferhat Paşa'nın bu raporu Kasım 1857 tarihinde Eyalet Valisi Süleyman Bey tarafından üst yazı ekinde Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiştir[886]. Her iki türbe ile ilgili bu belgelerle aynı tarihlerde, Osman Gazi Türbesi'nin dökme demir parmaklıkları için bir şartname hazırlanmıştır. Şartnamede ölçü ve miktarları verilen demir parmaklıklar için ebniye meclisince, o tarihlerde Bursa'da görevli olan Mühendishâne-i 'Âmire kolağalarından Seyyid Halil Edib Bey'e bir keşif ve fiyat araştırması ile çizimler yaptırılmıştır. Buna göre her zirâ'ı 15 kıyye ve her kıyyesi 7 kuruştan hesaplanarak; türbe pencerelerinin tûlen 4 zirâ' 20 parmak, arzen 3 zirâ' 9 parmak olarak yedi adedi terbi'ân 112 zirâ'dır. Her zirâ'ı 15 kıyyeden 1.680 kıyye ve her kıyyesi 7 kuruştan toplamda 11.760 kuruş olacaktır[887]. Söz konusu bu dökme demir parmaklıklar ile ilgili, belgelerin satır aralarında Bursa zanaatkârlığının o dönemki durumuna ışık tutan bazı ayrıntılar dikkat çeker. Seyyid Halil Edib imzalı belgeye[888] göre o dönemde Osman Gazi Türbesi pencereleri için gerekli dökme demir

---

882 BOA.İ.MVL.388.16940.2.1 (Tarih: H.21 Ra 1274/M.9 Kasım 1857)
883 A.y.
884 Üzerinde açık tarih bulunmayan Ferhat Paşa'nın raporu için bkz.: BOA.İ.MVL.388.16940.1.1 (Tarih: 1857)
885 BOA.İ.MVL.388.16940.1.1 (Tarih: 1857)
886 BOA.İ.MVL.388.16940.2.1 (Tarih: H.21 Ra 1274/M.9 Kasım 1857)
887 BOA.İ MVL.401.17437.4.1
888 BOA.İ MVL.401.17437.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1274/M. 7 Kasım 1857)

parmaklıklar *"bu tarafda hüsn-i i'mâli kâbil"* değildir. Yani dökme demir parmaklıkların Bursa'da güzel bir şekilde üretilmesi mümkün değildir. Mümkün olsa bile çok pahalı olacaktır. Bu nedenle bu demir parmaklıkların İstanbul'da üretilmesi ve gönderilmesi talep edilmektedir. Seyyid Efendi'nin hazırladığı teknik şartname ve yazısı, valinin üst yazısı da yine kendisine teslim edilerek İstanbul'a gönderilmiştir[889]. Bu hususla ilgili Meclis-i Vâlâ kararı ancak Ağustos 1858'de çıkabilmiştir[890].

Yukarıda açıklanan belgelerden başka, Aralık 1858'e tarihlenen bir keşif defteri[891] her iki türbenin inşa süreçlerini ortaya koymaktadır. İlkin Doğan Yavaş tarafından yayımlanan[892] bu keşif defteri verilerine göre, Aralık 1858 itibarıyla artık Orhan Gazi Türbesi inşaatı bir seviyeye kadar getirilmiştir. Osman Gazi Türbesi'nin Aralık 1858'e kadar yapılan inşasına ilişkin veriler ise, defterin diğer bölümünü oluşturmaktadır. Keşif defteri verilerinden hareketle, muhtemelen 1858 yılı baharına doğru başlamış olan Orhan Gazi Türbesi inşaatı için; yıkılan kubbe ve etraf duvarları tamamen temizlenmiş, temellerin üç tarafı kaldırılmayıp o hâliyle korunmuş ve bir tarafın temeli, mevcut taşları ıskaralı halis harç ile karıştırılarak yeniden yapılıp, diğer üç taraf seviyesine getirilmiştir. Temelin üzerine türbenin dört tarafına pencere altlarına kadar bir sıra küfeki taşından duvar örülmüş, bunun üzerine bir sıra yeni küfeki taşından bir sıra mevcut mermerlerden örülmeye devam etmiştir. Pencere üstleri tuğladan yuvarlak kemerli ve sıvasız olarak yapılmıştır. İnşa olunacak kubbe payeleri ve kursileri için küfeki taşları enkazdan çıkarılıp tekrar kullanılmış, tek parça yuvarlak payeleri ise yeni küfeki taşından yapılmıştır. Türbe etrafındaki üç tarafı yıkık muhafaza duvarı, temeli üzerine halis harç ile mevcut taşların karıştırılmasıyla, içi ise meşe ağacından gizli hatıl atılarak, bir iki sıra tuğla destekle yapılmış, iç yüzün üst kısımları devr tuğla kemerli taş söve ile pencere üzerleri de dört sıra yeni tuğladan saçaklı ve sıvasız olarak inşa edilmiştir. Türbenin Aralık 1858'den itibaren inşa edilecek kısımları ile türbe alanı üzerinde yapılacak düzenlemeleri ise şöyledir[893]: Türbe etrafında gereksiz olan eski yıkık duvar ile kâgir ayak ve molozlar kaldırılacaktır. Türbenin som sütunlarının yukarıları yeni mermerden avadanlıklı başlıkla, payelerin üzerlerine ise demir kiriş ve hançer ile bağlamalar yapılacaktır. Köşelerin yukarı kısımlarına kâgir yelpazeler yapılacaktır. Türbenin üst kısımlarına battal tuğla, halis harç ile ve iç tarafları sıvalı olarak örülecektir. Eski kurşunları eritilerek kubbeye döşenecek, kubbenin dört tarafı taloz kubbe olarak yapılacak ve gerekli kemerler inşa edilecektir. Tuğla saçaklar, kubbe alemi, pencere ve kubbe söveleri ve İstanbul'da imal edilen dökme demir şebeke parmaklıklar ile meşeden imal edilen avadanlıklı çerçeve doğramaları, iki kanatlı boyalı doğrama kapısı, iç kısma sürtme ağacından kirişler ve domaniç tahtasından döşemeler, domaniç tahtasından sanduka, oymacıkâri yaldızlı sanduka şebekeleri, saçaklar, yeni mermerden yaldızlı tarih kitabesi, tuğra, çeşmeler ve türbelerin ana giriş kapıları yapılacaktır. Son olarak, türbe molozları meydan üzerinde satın alınan arsaya taşınacak ve türbe etrafındaki kaldırımlar da mevcut taşlarıyla yeniden döşenecektir. Tüm bu işlemler, 115.238 kuruşluk indirimle 628.182 kuruşa mal olacaktır. İndirimsiz tutarın 743.420 olduğu dikkate alındığında, Şubat 1857'de Akif Efendi ile Yani Kalfa'nın yaptıkları son keşif üzerinden bu inşaatların devam ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü o keşfin bedeli de 743.410 kuruş idi. Mühendis Seyyid Salih, memur

889 BOA.İ MVL.401.17437.6.1 (Tarih: H.20 Ra 1274/M. 8 Kasım 1857)
890 BOA.İ MVL.401.17437.10.1 (Tarih: H.16 M 1274/M. 26 Ağustos 1858)
891 BOA.EV.d.16830 (Tarih: H.5 Ca 1275/M.11 Aralık 1858)
892 D. Yavaş, "1855 Depreminden Sonra Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası", **a.g.e.**, s. 683-87.
893 BOA.EV.d.16830 (Tarih: H.5 Ca 1275/M.11 Aralık 1858)

Akif, hulefa Ali Rıza, katip Seyyid Mustafa Tevfik, memur Mehmed Şemseddin, ebniye kalfası Yani Yorgi, hulefa Şemseddin ve katip Seyyid Mehmed Şükri'nin mühürleri bulunan bu keşf-i evvel defteri, her iki yapının inşa süreçlerine ilişkin o tarihe kadar yapılmış ve sonrasında yapılacak olan inşaat işlerini açıklaması ve Orhan Gazi Türbesi'nin bu yıl içinde inşaatına başlandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin süregelen inşaatlarının, Ferhat Paşa'dan sonra daha geniş denetim yetkisine sahip memurlar tarafından incelenmesi amacıyla merkez tarafından Nisan 1859'da görevlendirme yapılmıştır. Ulucami ile selatin türbelerinin keşif, inşa, onarım çalışmaları açısından incelemelerini yapmak üzere 2.500 kuruş harcırah ile Şemseddin Efendi memur, 2.000 kuruş harcırah ile İzzet Bey katip, 1.500 kuruş harcırah ve 2.000 kuruş maaş ile ebniye hulefâsından Hacı Ali Efendi ise mühendis olarak tayin edilmiştir[894].

Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin etrafında istimlak edilecek haneler ile burada yapılacak meydan düzenlemesine ilişkin mühendis Batyano tarafından iki kroki hazırlanmıştır[895]. Konuyla ilgili taranan arşiv belgeleri içerisinde 1862 tarihli bir tasnifte ise, numaralandırılan bu ev ve arsaların sahipleri ve istimlak bedelleri kaydı[896] ile krokiler üzerinde gösterilen meydan düzenlemesi ve duvar inşasına dair ebniye halifesi Akif'in düzenlediği Mayıs 1862 tarihli bir keşif defteri[897] tespit edilmiştir. Farklı tasniflerde olmasına ve üzerlerinde tarih bulunmamasına karşın, söz konusu krokiler bu keşif defteri için hazırlanmıştır. Nitekim defterin ilk sayfasında, krokiler üzerinde numaralandırılmış hanelerin sahipleri ile bunların satın alım bedelleri kaydedilmiştir. *"Türbe-i şerifeleri birûnı etrâf-ı erba'asının tevsi'iyçün diger tersîm olunan resm-i musattahı mûcibince mübâya'a olunan hâne ve 'arsa divârlarının feshiyle ber-mûcib-i resm müceddeden inşâ olunacak divârlar ve mahall-i sâirelerin evsâf-ı eşkâllerini mübeyyen terkîm ve tanzim kılınan keşf-i evvel"*[898] başlığını taşıyan bu keşifte, türbelerin dış çevre düzenlenmesine yönelik hazırlanan kroki gereğince satın alınan ev ve arsaların feshiyle (istimlak yoluyla meydanın genişletilmesiyle) birlikte, inşa edilecek duvarlar ve diğer kısımların masrafları çıkarılmıştır. Buna göre ilkin, istimlak edilen ev, arsa ve bahçelerin duvarları kaldırılacak, krokide gösterilen duvarlar mevcut taşları halis harçla ve içi *"sekizi bir arabalık kayapa ta'bir olunan mişe ağacından hatıl ve peştivânlı"* olarak inşa edilecektir. Duvar cephesinin iki tarafı iki sıra tuğla dizilerek, pencere ve kapı üstleri battal tuğladan kemerli olarak yapılacaktır. Üzeri orta battal tuğlasından

---

894 BOA.İ.DH.429.28401.1.1 (Tarih: H. 13 N 1275/M.16 Nisan 1859)

895 BOA.PLK.p.50 ve BOA.PLK.p.56 (tarihsiz)

896 BOA.İ.MVL.558.25080.1.1 (Tarih: 1862) İstimlak kayıtlarında hane bedelleri dışında tespit edilen bir başka önemli bilgi, Orhan Gazi Türbesi yakınlarındaki Orhan Medresesi ile ilgilidir. Belgeye göre *"müşârûnileyh Sultan Orhân Gâzi hazretlerinin türbe-i şeriflerine muttasıl derdest inşâ bulunan medrese-i münîfelerinin hedmiyle mezkûr mübâya'a olunan 'arsalardan münasib bir mahale hey'et-i mevcûdesi müsillü inşâsı masarıfı"* 30.000 kuruş olarak belirlenmiştir. Buradaki en önemli veri türbe yakınındaki Orhan Medresesi'nin yıkılarak, istimlak edilen arsalardan birinin üzerine o günkü mevcut hâli ne ise o şekilde inşa edilmesinin planlanmasıdır. 1862 tarihli istimlak bedellerinde geçen bu tasarının ancak yıllar sonra 1890'da uygulandığı, *Bursa* gazetesinde 1892'de yayımlanan bir haberde tespit edilmiştir. Habere göre; *"Sultan Orhan medresesi, Meydan-ı Osmani civarında iki sene önce yeniden ihya ve inşa edilmişken"* Bkz.: **Bursa**, no: 80, s.5 (18 Zilkade 1309/ 14 Haziran 1892)

897 BOA.İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)

898 BOA.İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)

beş sıra ve cephesi sıvalı silme saçaklı ve harç ile bastırma kiremit dizili olacaktır. İki tarafı ketânlı (keten) harç ile derz ve badanalı sağlam ve dayanıklı muhafaza duvarı bu şekilde inşa edilecektir. 75.950 kuruşa mal olacak duvar inşaatından başka, yeni mermer taşından her tarafı tesviyeli demir kenet ve zıvana ile bağlı, yukarıları *"nîmkavs"* kemer, ortaları müzeyyen kilitli taş kesme mücella som pencere ve kapı söveleri inşası için 21.250 kuruş, bu kapı ve pencerelere demirden imal edilmiş nevresim şebekeler ile kapı kanatları inşası için 21.720 kuruş, büyük kapı üstüne yerleştirilecek mermerden yapılma tezhipli tarih kitabesi ve tuğra için 1.500 kuruş, büyük kapıların iki tarafında ve karşı taraftaki köşelere, müzeyyen mermer takımlı, krokide görülen 6 adet çeşme[899] inşası için 4.500 kuruş, türbe bahçesine ve meydanın ortasına, temel kazılarak mevcut taş ve halis harçla etraf duvarları yapılarak, duvarın iç kısımlarına orta battal tuğla dizilerek mücella sıvalı etrafı mevcut mermer kaplı havuz inşası için 2.343 kuruş, Hacı Paşa hanesi önünden bu alandaki çeşme ve havuzlara kadar su getirmek amacıyla kaba kuşak künk yerleştirmek için 3.150 kuruş, meydanın iki tarafına zeminden yarım zirâ' yükseklikte 153,5 arşın uzunlukta set kale duvarları inşası için 9.327 kuruş, bu set duvarları üzerine pahlı küfeki taşından ince tarakla tesviyeli demir kened ile bağlı som döşeme inşası için 10.660 kuruş, bu döşeme üzerine demirden imal edilmiş nevresim parmaklık yerleştirilmesi için 20.980 kuruş, meydanın ortasına, krokide görüldüğü üzere müceddeden ahşap sancak kulesi inşası için 7.500 kuruş, diğer havuz inşası için 3.000 kuruş, türbe içlerindeki molozların başka yere nakli ile meydan ve bahçenin tesviyesi masrafı olarak 15.000 kuruş, türbelerin üç tarafına mevcut taşlardan kaldırım inşası için 4.830 kuruş olarak toplamda 201.716 kuruşluk bir keşif bedeli çıkarılmıştır. *"Zikr olunan mahaller…mu'âyene ve mesâha olunarak mukaddemân takdim kılınan râyic defterine tatbikân der'aliyyede ebniye meclisinde fiyat-ı lâyıkada vaz' ve hesab olunmak üzere"*[900] düzenlenen bu keşf-i evvel defteri kapsamında, belirtilen yerlerin gerekli muayene ve ölçümleri yapılmış, daha önce takdim edilmiş istimlak bedellerine uygun olarak hakedişlerin hesaplanması için Dersaadet Ebniye Meclisi ve Meclis-i Vâlâ onayına bu keşif defteri, eyalet meclisi mazbatası, istimlak bedelleri ve kroki ile birlikte gönderilmiştir[901]. İstimlak bedelleri ve keşif defterinin Ticaret Nezâreti Ebniye Dâiresi'nde incelenmesi sonucunda, türbelerin *"iki yük bin yedi yüz on altı kuruş on para ile tesviye ve inşâsı mümkün olacağı"*[902] görülmüş ve *"bunların ol mikdâr masrafla inşâsı hususuna müsâ'ade-i seniyye buyrulur ise masârıf-ı merkûmenin mahallinde usûl-ü münâkasası bi'l-icrâ zuhûr iden tâlibine şerâit-i kaviyye ile ihâlesi ve tâlib zuhûr itmedigi takdirde tasarrufât-ı mümkineye ri'âyet olunmak üzere"*[903] yerel meclis ve evkaf müdürünün sorumluluğunda yaptırılması ve sonrasında da ikinci keşif defterinin gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Özetle 201.716 kuruşluk inşaat işleri münakasa ile ihale edilecek, inşaata talip olacak bir müteahhit çıkmaz ise de, yerel yönetim eliyle inşaatın emaneten yapılması ve sonrasında da ikinci keşif defterinin gönderilmesi gerekecektir.

---

899 Keşif defterinde belirtilen çeşme sayısı, deftere sehven 6 olarak yazılmış olmalıdır. Çünkü her iki krokide de çeşme sayısı 4 olarak gösterilmiştir.

900 BOA.İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)

901 BOA.İ.MVL.558.25080.3.1 (Tarih: H.14 Za 1278/M.13 Mayıs 1862); BOA.İ.MVL.558.25080.4.1 (Tarih: H.15 Za 1278/M.14 Mayıs 1862)

902 BOA.İ.MVL.558.25080.5.1 (Tarih: H.4 M 1279/M.2 Temmuz 1862)

903 A.y.

Osmanlı Arşivi'nde 1863-64'lü yıllara ait ve bu çalışmanın içerik ve amacı kapsamında incelenen bazı belgeler, Bursa tarihine damgasını vuran önemli şahsiyetlerden biri olan Ahmet Vefik Paşa'nın teftiş görevi ile ilgilidir. 22 Mart 1863-Ekim 1864 tarihleri arasında[904] Bursa'da 18 ay müfettiş olarak bulunan Ahmet Vefik Paşa, merkeze bir evrak göndermiş ve bu evrak Meclis-i Vâlâ'da incelenmiştir. Buna göre Paşa, Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin *"teferru'âtının henüz inşâ ve itmam olmamış idügine, bunların etrâf divarlarının tevsi' ve havlısının hafr ve tesviyesi"* için 50.000 kuruş gerektiğini bildirmiştir[905]. Belgenin devamında, bu işlemler için gerekli olan paranın harcama izninin bir an önce gönderilmesi istenmiştir. Bir diğer belge[906] Mayıs 1864'te Ahmet Vefik Paşa'ya hitaben yazılmıştır. Belgedeki önemli verilerden biri, bu yapılar için hazırlanmış önceki keşifleri incelemek üzere bir kez daha başka mühendis ve kalfa görevlendirilmiş olduğudur. Bu kere görevlilerden biri Bursa'nın yerel teknik personelinden Penayut Kalfa'dır. Görevlendirilen diğer memur ise serhulefa sıfatıyla Raşid Efendi'dir. Belgeye göre, tamir ve tesviyeleri Padişah emri ile yapılan türbelerin masrafları, bazı sebeplerden dolayı sonradan keşf-i evvelini aşmıştı. Bu nedenle *"bunların şimdiye kadar yapılmış ve bundan sonra inşa olunacak mahallerinin keşfi"* için Raşid Efendi ile Penayut Kalfa tayin edilmiştir. Bu iki görevlinin düzenledikleri keşif defteri içeriğine göre[907], adı geçen türbelerin toplam masrafları 14 yük 33.457,5 kuruştur (14.334.575 kuruş). Raşid ile Penayut'un keşf-i evvel masrafı ise 10 yük 98.602 kuruştur (10.986.002 kuruş). Dolayısıyla harcamalar keşf-i evvelini aşmış ve aşan 3 yük 34.855,5 kuruşluk (334.855,5) miktarın şimdiye kadar 1 yük 63.783 kuruşluk (163.738) kısmının inşaat olarak karşılığı yapılmıştır. 334.855,5 kuruşluk fazladan yapılan harcamanın 163.738 kuruştan kalan kısmı olan 1 yük 71.072,5 kuruşluk (171.072,5) meblağın karşılığı olarak yapılacak inşaat işleri sonraya bırakılmıştır. Bu yüzden türbelerin irade-i seniyye gereği genişletilmesi için satın alınacak ev vesairenin tesviyesinde iki yöntem belirlenmiştir. Bunlardan hangisi uygun olur ise ona göre gereği yapılacaktır. Ayrıca keşfi aşan bu *"tâ'mirât-ı merkûmenin muahhirân ne suret kesb eylediği",* yani bu tamirlere yapılan harcamaların sonradan ne suretle bu kadar arttığı da araştırılacaktır. Şimdiye kadar harcanan ve bundan sonra harcanması gereken akçelerin ne miktara ulaşacağının da Maliye Nezâreti'nce bilinemeyeceği Müfettiş Paşa'ya bildirilmiştir[908]. Bundan yaklaşık bir ay sonra Müteffiş Ahmet Vefik Paşa'ya tekrar bir yazı gönderilmiştir. Belgede her iki türbenin etrafının gerektiği kadar genişletilmesi ve türbelerin somaki mermer ile kaplanmasının 3.000 kuruş ve daha azı bir masrafla iki ay içinde yapılabileceğinin Ahmet Vefik Paşa tarafından merkeze bildirildiği belirtilmektedir[909]. Durumun ilgili birimlere iletildiği vurgulansa da, hangi binaya ne şekilde somaki mermer uygulanacağı ve türbe etrafının genişletilmesine yönelik işlemler konusunda bu yazışmalarda başka bir bilgi bulun-

[904] Tansel, "a.g.m.", s.126.
[905] BOA.MVL.660.26.1.1 (Tarih: H.4 C 1280/M. 16 Kasım 1863)
[906] BOA.MVL.651.103.1.1 (Tarih: H.1 Z 1280/8 Mayıs 1864)
[907] Tasnifteki bu belgede keşif defteri yoktur, sadece belge metninde iki görevlinin yaptığı keşfin bilgileri verilmiştir.
[908] BOA.MVL.651.103.1.1 (Tarih: H.1 Z 1280/8 Mayıs 1864)
[909] BOA.A.MKT.MHM.302.59.1.1 (Tarih: 29 Z 1280/M.5 Haziran 1864)

mamaktadır. Yukarıda anlatılan son belgelerden hareketle 1863-64 yıllarında her iki türbenin bazı işlemlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır[910]. Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişlikten azledilmesinden sonra da, türbelere yönelik çalışmalar sürdürülmüştür. 1866 yılı itibarıyla, türbelerin çevre düzenlemesinin ve Tophane Meydanı'nın istimlak işlemlerinin son pürüzlerinin giderilmesine yönelik bazı sorunların çözülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır[911]. Bununla birlikte Osmanlı Arşivi'nde türbelerin inşa sürecine dair bir keşif defteri daha tespit edilmiştir. Mühendis Batyano'nun hazırladığı 1866 yılına tarihlenen bu keşif defteri, Orhan Gazi Türbesi'nin eksik kalan kısımlarının tamamlanması hakkındadır[912]. Orhan Gazi Türbesi *"müceddeden inşa kılınmış ise de sıva ve pencereleriyle ba'zı mahalleri ve sâir lâzım gelen tefrişâtı henüz tesviye olunamamış ve bu hâl ile tefriş olunamayarak ol vaktden berû kapalu kalmış"*tır[913]. Yani, yeniden inşa edilen türbenin sıvası ve pencereleriyle belirtilmeyen bazı kısımları ile tefrişat işleri tamamlanamamış, bu yüzden türbe kapalı kalmıştır. Belgedeki bu veriye dayanarak, 1866 yılı itibarıyla Osman Gazi Türbesi'nin artık tamamlandığını ve ziyarete açık olduğunu, ancak Orhan Gazi Türbesi'nin tamamlanmamış ve o hâliyle kapalı olduğunu söylemek mümkündür. Belgenin devamında türbe kapalı kaldığı için *"gelen zevâd mahrûm-u ziyâret oldukları misillû türbe-i mezûre beyne'n-nazâr yâr ve ağyâra böyle nâ-tamâm ve noksân kalmasına"*, yani dosta ve düşmana karşı türbenin böyle yarım kalmış hâlde durmasına padişahın da rızası olmadığı belirtilmiştir[914]. Mevcut mali sorunlar göz önünde bulundurularak yapılacak harcamaların *"icrâ-yı kâide-yi tasarrufiyeye kemâl derece ri'âyet ve icâbât-ı vakt ü zamâna dahi dikkat olunarak türbe-i mezkûrenin noksân olân mahallerinin"* tamamlanması istenmiştir. Yani harcama ve vakit noktasında mümkün olduğu kadar tasarrufa dikkat edilmelidir. Orhan Gazi Türbesi'nin eksikliklerinin tamamlanmasının, *"mühendis-i memleket mösyö Batyano ma'rifetiyle lede'l-keşf bâlâda gösterildiği üzere on üç bin dokuz yüz on yedi kuruş beş pâre masrafla vücûda geleceği"*, yani memleket mühendisi mösyö Batyano tarafından yapılan keşfin sonucunda bu eksikliklerin tamamlanmasının 13.917,5 kuruşa mal olacağı anlaşılmıştır. Son olarak keşif defteri Eyalet Mutasarrıfı Seyyid İsmail Rahmi başkanlığındaki vilayet meclisinin kararını içeren yazısı ile birlikte yapı için inşaat emri almak üzere merkeze iletilmiştir. 14.000 kuruşa yakın bir harcama öngören keşif defterine göre; 16 m²lik türbedar odası, sakıflarına kadar inşa olunmak üzere on bir aded pencerenin demir parmaklıkları, bu pencerelerin meşe çerçeveleri, pencere içlerinin sıvaları, türbe kapısı söveleri[915], kapı üzerine kemerli sayelik inşası, direk, türbe kapısı, avlu duvarlarındaki dokuz pencerenin parmaklıkları, avlu kapısının her iki tarafın-

---

[910] 1864'te Türbelerin bulunduğu alanı ziyaret eden seyyah Warsberg, meydanı adeta taş ocağı hâlinde tasvir etmiştir. Ayrıca Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin inşa edilmiş olmasına rağmen çevresinin bu hâliyle durduğunu aktarmıştır, bkz.: F. Yıldırım **a.g.t.**, s.1289. Meydanın bu şekilde taş ocağı gibi olmasının sebebi, alanın büyüklüğü sebebiyle çevresinde yapılan onarım işlerinde bu büyük alandan yararlanma; onarımları süren çevre yapılarının ihtiyacı olan taşlar için bir taş ocağı gibi kullanılmak düşüncesi olmalıdır. Nitekim Ulucami onarımları sırasında avluda bulunan eski şadırvanların yıkılarak avlunun bir şantiye hâline getirildiğini unutmamak gerekir.

[911] Çakılcızade Mustafa Ağa'nın yıkılan evi ile emlakının istimlak bedeli sorunu için bkz.: BOA.İ.MVL.558.25080.6.1 (Tarih: H.28 M 1283/M.12 Haziran 1866); BOA.İ.MVL.558.25080.7.1 (Tarih: H.8 R 1283/M.20 Ağustos 1866); BOA.İ.MVL.558.25080.8.1 (Tarih: H.12 R 1283/M.24 Ağustos 1866)

[912] BOA.A.MKT.MHM.386.87 (Tarih: R.24 Ağustos 1282 /M.5 Eylül 1866)

[913] BOA.A.MKT.MHM.386.87.4.1 (Tarih: H.15 Ca 1283/M.25 Eylül 1866)

[914] BOA.A.MKT.MHM.386.87.4.2 (Tarih: H.15 Ca 1283/M.25 Eylül 1866)

[915] Deftere göre taşcı ustası 12 gün boyunca türbe kapısının söveleri için çalışacaktır.

daki mukavves duvarların üzerine konulacak demir parmaklıklar, Osman Gazi Türbesi civarındaki mukavves duvarlar üzerine konulacak demir parmaklıklar, yeni bir avlu kapısı, avlu duvarındaki dokuz pencereden beşinin eksik kalan sıvaları, bozuk duvarların tamir edilip sıvanması, 158 zira' uzunluğundaki duvarların üzerine kiremit yerleştirilmesi, Osman Gazi Türbesi bitişiğindeki bazı sultan vs. kabirleri duvarlarının tamir ve temizliği, bu duvarlar üzerine parmaklık inşası için üzerlerinin tesviyesi, bu kabirler ile Hint Şahının kabri[916] etrafına 8 zira' uzunluğunda demir parmaklık, avlunun temizliği, yapılacak işler arasındadır. Tüm bu işler için kullanılacak malzemeler arasında kireç, horasan harcı, cam, demir ve kurşun, farklı niteliklerde mismâr,[917] kirazlı ağacı, taban ağacı, çatı için yedilik ağaç, kiremit altına tahta, keten çulu, tavan tahtası, kiremit, sayelik kemerler için döşeme tahtası, teneke oluk, sıva inşası için kayapa ağacı deftere kaydedilmiştir. Keşif defterinde, bu işlerde çalışacak ustalar ve usta yevmiyeleriyle ilgili veriler de bulunmaktadır. Buna göre inşaatta dört dülger 12 gün çalışacaktır. En düşük dülger yevmiyesi 10 kuruş ve en yüksek 35 kuruştur. İnşaatta beş rençber 7 gün çalışacaktır. En yüksek rençber yevmiyesi 30 kuruş ve en düşük 6 kuruştur. İnşaatta bir taşçı 12 gün çalışacaktır ve bunun da yevmiyesi 15 kuruştur. İnşaatta bir duvarcı 12 gün çalışacaktır ve bunun yevmiyesi 15 kuruştur. İnşaatta bir sıvacı 12 gün çalışacaktır ve bunun yevmiyesi 10 kuruştur. Ustaların çalıştıkları günler hesaplandığında, keşif defterindeki 2.000 kuruşa yakın masrafın ustalara verilecek ücretler olduğu görülmektedir. 12.000 kuruşa yakın masraf ise inşaatta kullanılacak malzemeler için öngörülmüştür. Eylül 1866 tarihinde hazırlanan bu keşif defterinde belirtilen inşaat işlerinin sonucuna dair başka herhangi bir belge henüz tespit edilememiş ise de, mevsim şartları dikkate alındığında defterde belirtilen eksikliklerin 1868 yılı ortalarında tamamlandığı ve Orhan Gazi Türbesi'nin de artık bu tarihlerde ziyarete açıldığı söylenebilir. 1868 yılından beş yıl sonra, türbe avlusunda eksik kalan bazı kısımlar bulunduğu, yine mühendis Batyano tarafından hazırlanan 1873 tarihli bir keşif defterinden anlaşılmaktadır[918]. Doğrudan türbe yapıları ile ilgili olmayan bu defterde, meydanda bulunan köşk ve şadırvanın tamamlanmasına yönelik yapılacak işler, meydana yapılacak sancak kulesi ve meydan temizliğine dair işler kaydedilmiştir. Keşif defterindeki en önemli verilerden biri, saat kulesi bahsinde görüldüğü üzere ilki Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği sırasında 1878-82 yılları arasında yapılmış olduğu anlaşılan saat kulesinin ilk tasarımının burada sancak kulesi adıyla geçiyor olmasıdır. Ayrıca keşif defterinde, bu zamana kadarki belgelerde geçmeyen ve hakkında herhangi bir açıklama bulunmayan kral kızları türbeleri adıyla bazı kabirlerden bahsedilmiştir. Kısaca defterdeki verilere bakılacak olursa, Osman Gazi Türbesi yakınlarında olduğu anlaşılan on dört adet kral kızları kabirleri için yapılacak mermer sanduka bedeli olarak 3.500 kuruş, bu kabirlerin yol tarafına 30 *"zirâ'-ı ağşârî"* uzunluğunda demir parmaklık yapılması için 2.800 kuruş, köşkün zeminine halis harç ile yeni tuğla döşenmesi için 1.598,16 kuruş, köşkün tavan duvarlarının boyaları için 1.700 kuruş, köşkün içerisindeki şadırvanın üzerine konulacak fener için 500 kuruş, avludaki şadırvanın mahalline koyulması için rıhtım, ıskara, kened, kurşun ve zıvâne için 6.953 kuruş, suyolu tamiri için 1.500 kuruş, avlu temizliği ve bahçenin tesviyesi için 8.000 kuruş, 9 *"zirâ'-ı ağşârî"* yüksekliğinde bir kule

[916] Hasan Tâib bu kabir için: *"Sultan Orhan Gazi türbesinin doğu duvarı bitişiğinde, Hint şehzadelerinden birine ait olduğu rivayet edilen, demir parmaklıklı bir kabir vardır ki taşında şu yazı okunur"* ifadelerini kullanır, bkz.: Hasan Tâib, **a.g.e.**, s.49. Bu kabir günümüzde aynı yerinde mevcuttur.

[917] Mismâr: Çivi (Arseven, **a.g.e.**, s.173)

[918] BOA.EV.d.22597.3 (Tarih: R. 9 Kanunusani 1288/M. 21 Ocak 1873)

için kesme taştan halis harç ile büyük tuğla, kened ve kurşun, altta ve üstte iki oda, hatıl yerine lame demiri, bir saat, bir fener ve üzerine bir sancak konulması tasarlanmış ve bunun için de 41.355 kuruş, kuleye taş nakliyesi için 13.790 kuruş ve avlu etrafında satın alınan üç şahsın ev ve arsaları istimlak bedeli için 8.160 kuruş olarak toplamda 89.866,16 kuruşluk bir harcama yapılması öngörülmüştür. Mühendis Batyano tarafından 1873 yılında yapılan bu keşfin neticesine dair başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu tarihlerden sonra kayıt altına alınan bazı belgeler yapıların iç tefrişatları ile ilgili olup, sonraki yıllara ait başka yazışmalara ulaşılamamıştır. Bu iki türbeden Osman Gazi Türbesi ile ilgili son kayıtlar 1891-93 tarihleri arasına aittir. Bursa merkezinde yapılan tamir ve inşa faaliyetleri ile ilgili, vali Ahmet Münir Paşa tarafından hazırlattırılan[919] ve yazma nüshası Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan defterdeki kayıtlara göre, bu tarih aralığında Osman Gazi Türbesi'nin 2.300 kuruşla detaylandırılmamış ufak bir tamir geçirdiği anlaşılmaktadır[920].

Özetle, Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan ve konu içerisinde değerlendirilen verilere göre, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri ile ilgili 1855 depremlerinin hemen sonrasında ilk çalışmalar yapılmış, 1855 yılı içerisinde iki, 1857, 1858, 1862 ve 1864 yıllarında da birer kez olmak üzere, tespit edilen altı keşif defteri gereğince yapıların inşaatları yürütülmüştür. Ferhat Paşa'nın raporundaki bilgilere göre, kısmen yıkılan Osman Gazi Türbesi'nin inşaatı, 1857 yılının muhtemelen baharında başlamış ve 1857 yılı sonlarına doğru tamamlanma aşamasına gelmiştir. Depremlerde tamamen yıkılıp temellerinden yeniden inşa edilecek olan Orhan Gazi Türbesi inşaatı ise 1857 yılı sonları itibarıyla henüz başlamamıştır. 1858 yılı baharında başladığı düşünülen Orhan Gazi Türbesi inşaatı, Aralık 1858 itibarıyla bir seviyeye kadar getirilmiştir. 1860-62 yılları arasında meydan düzenlemesi için türbe etrafındaki ev ve arsaların istimlak edilmesine yönelik çalışmalar yapılmış, bunlar da muhtemelen birkaç yıl içerisinde sonuçlandırılmıştır. 1863-64 yıllarında her iki türbenin teferruat sayılabilecek bazı işlemleri devam etmiştir. Bu tarihlerden sonra Orhan Gazi Türbesi'nin sıvası ve pencereleriyle belirtilmeyen bazı kısımları ile iç mekânda tefrişat işlerinin tamamlanamadığı, bu yüzden türbenin bir süre kapalı kaldığı 1866 tarihli keşif defteri verilerinden anlaşılmaktadır. Son olarak, 1868 yılı ortalarında Orhan Gazi Türbesi'nin tamamlandığı ve artık bu tarihlerde ziyarete açıldığı söylenebilir. Günümüzde her iki türbe Tophane Meydanı olarak bilinen alanda ziyaretçilere açıktır.

[919] M. Hızlı, "Hüdâvendigâr Vilâyeti İmâr Faaliyetleri Defteri (1307-1309 / 1891-1893)", **U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 1993, Cilt: 5, Sayı: 5, s.235.

[920] Bursa YEBEK, **Yazma GE-5432**, 3b.

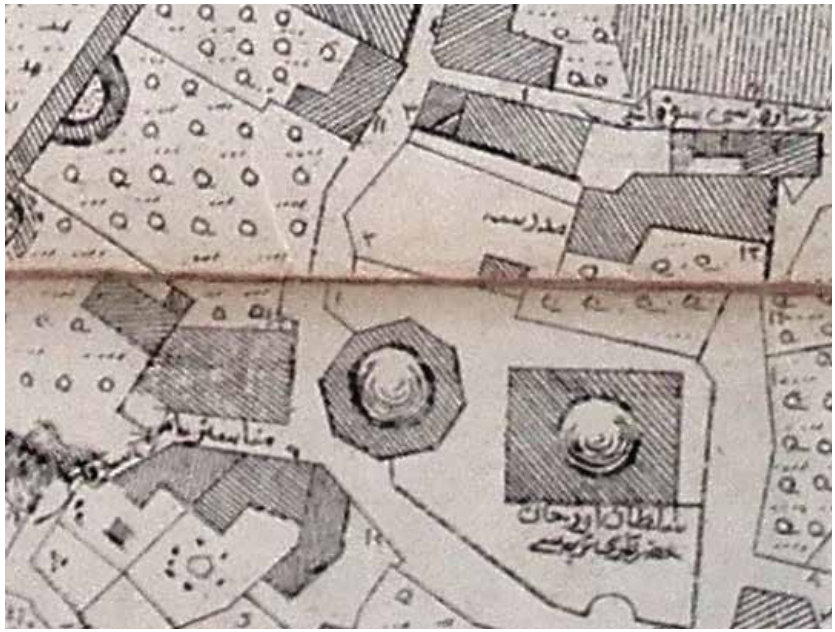

Harita 4.31. Türbeler ve Tophane Meydanı. (Kaynak:1857-59 SBH)

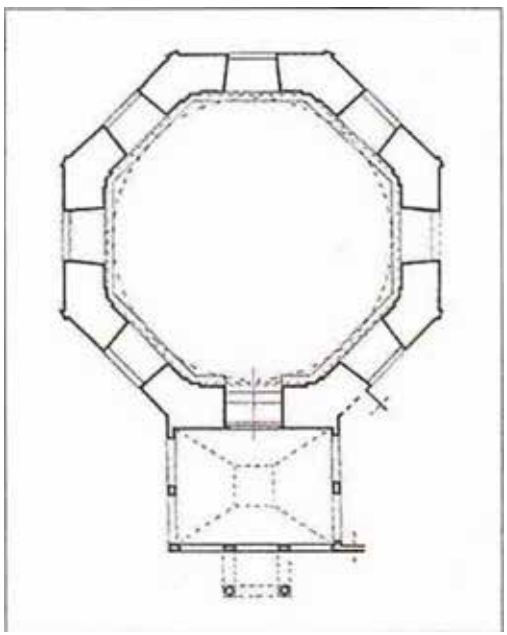

Şekil 4.39. Osman Gazi Türbesi Planı. (Kaynak: Doğan Yavaş, s.467)

Resim 4.140. Ressam Carl Gustaf Löwenhielm'e Ait 1824-27 Tarihli Suluboya Tabloda Osman Gazi Türbesi'nin Tasviri. (Kaynak: Nurten Çalışkan, s.54)

Resim 4.141. 20. Yüzyıl Başında Osman Gazi Türbesi. (Kaynak: *1324 Bursa Salnamesi*)

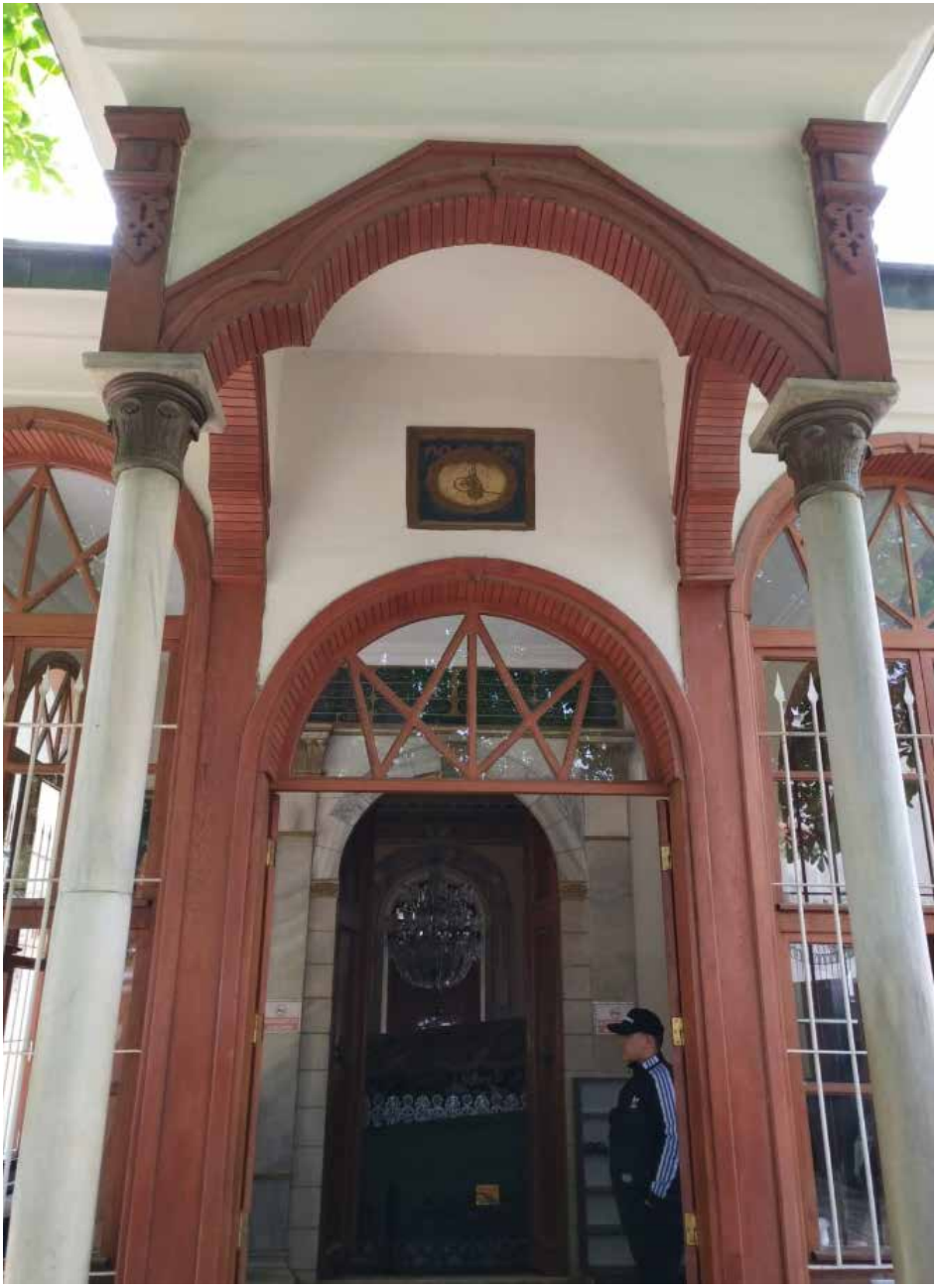

Resim 4.142. Osman Gazi Türbesi Giriş Kapısı, İnce Sütunçeler ve Sundurma.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

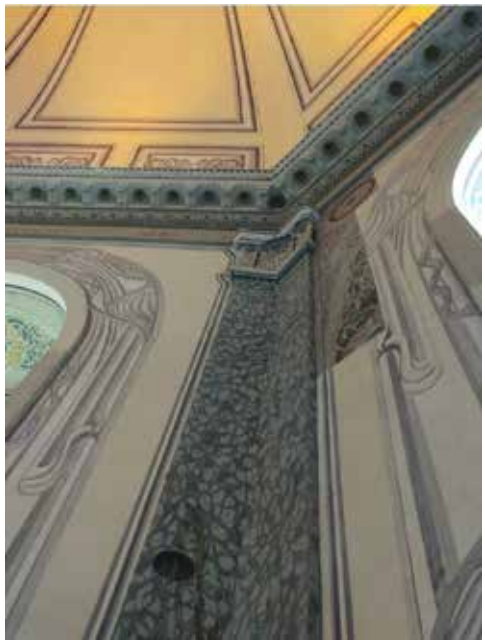

Resim 4.143, 4.144. Osman Gazi Türbesi İç Mekân Kalemişi Süslemeler. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.145. Osman Gazi Türbesi Doğu Cephesi Pencere Demir Şebekeleri. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.146. Osman Gazi Türbesi İnşa Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.147, 4.148. Sersikkegân Abdülfettah Efendi İmzalı Puşide. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

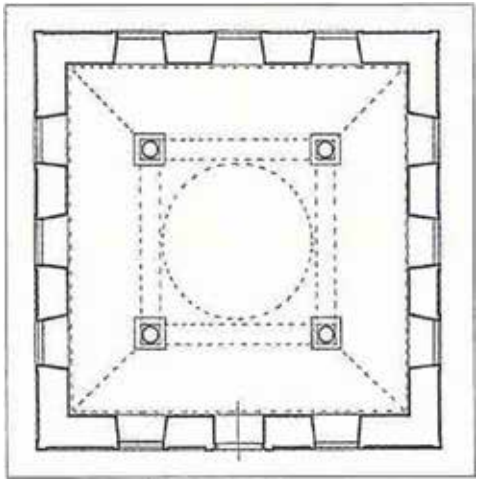

Şekil 4.40. Orhan Gazi Türbesi Planı. (Kaynak: Doğan Yavaş, "Orhan Gazi Türbesi", *TDVİA*, s.389)

Resim 4.149. Ressam Carl Gustaf Löwenhielm'e Ait 1824-27 Tarihli Suluboya Tabloda Orhan Gazi Türbesi'nin Tasviri. (Kaynak: Nurten Çalışkan, s.56)

Resim 4.150. Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Kuzey Cepheden Görünüşü, 1894. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)

Resim 4.151. 1866 Öncesi Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Kuzey Cepheden Görünüşü. (Kaynak: M. A. Walker, No: III)

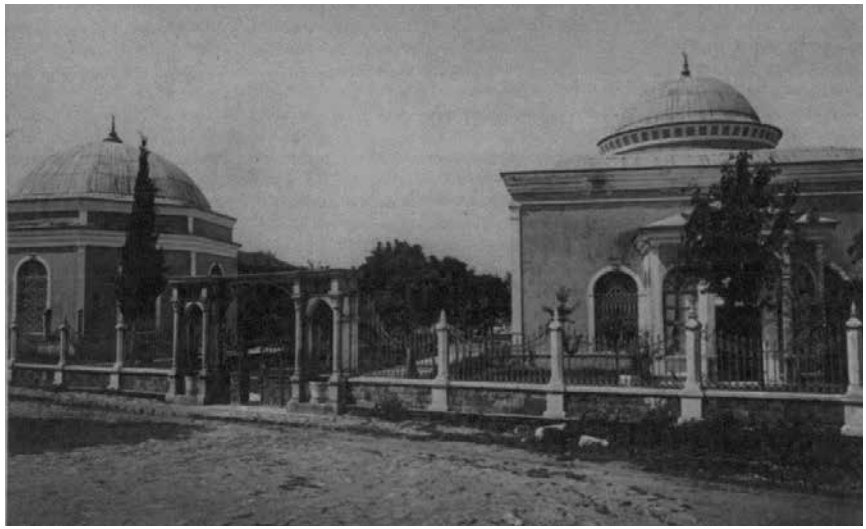

Resim 4.152. Sağda Orhan Gazi Türbesi ve Girişteki Kapalı Mekân. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)

Resim 4.153. Günümüzde Orhan Gazi Türbesi Girişi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.154. Orhan Gazi Türbesi İç Mekân Barok Kalemişi Süslemeler. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.155. Orhan Gazi Türbesi İçinden Detay Zemin.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.156. Orhan Gazi Türbesi Mozaikleri.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.157. 1922'de Osman Gazi Türbesi'nde Sedef Kakma Şebekeli Sanduka, Puşide Üzerindeki Nişan ve Duvarlardaki Kalemişi Süslemeler. (Kaynak: *Bursa'ya Seyahat,* s.47)

4.1.2.3. Emir Sultan Türbesi

Bursa'nın aynı adla anılan Emirsultan Mahallesi'nde 15. yüzyılın ilk yarısında kurulan[921] külliye (cami, türbe, medrese, tekke, imaret vs.) içerisinde bulunan türbe ilk olarak Yıldırım Bayezid'in kızı Hundi Hatun tarafından Emir Sultan'ın mezarı üzerine yaptırılmıştır[922]. 1801 yılında Bursa'da meydana gelen büyük yangında[923] cami ile birlikte türbe de yanmış ve muhtemelen III. Selim döneminde H.1219/M.1804-1805'te cami ile birlikte türbe binası da *"yeniden inşa ettirilmiştir"*[924]. Emir Sultan Camii ile arasında ahşap revakların çevrelediği avlu bulunan türbe (Şekil 4.41, Hrt.4.32, Res.4.158), 19. yüzyıl itibarıyla artık özgünlüğünü yitirmiş; Tanzimat döneminde 1845'te Sultan Abdülmecid döneminde yıktırılıp yeniden yaptırılmıştır[925]. 1579'da etrafı genişletilen[926], 1633'te odaları ile çevresi onarılan[927], 18. yüzyılda H.1156/M.1743-44'te Beşir Ağa tarafından tamir ettirilen[928] ve sonrasında (1761, 1789, 1796 yıllarında) genellikle üst örtüsü onarılan[929] türbe, Sultan Abdülmecid dönemindeki yeniden inşasından on yıl sonra meydana gelen depremler nedeniyle külliyenin diğer yapıları ile birlikte[930] zarar görmüş, Padişah Abdülaziz döneminde ise şadırvanı ve revaklarıyla beraber yeniden

---

921 M. Baha Tanman, "Emir Sultan Külliyesi", **TDVİA**, Cilt: 11, s.148-151.

922 K. Kepecioğlu, "Emir Sultan Türbesi", **a.g.e.**, Cilt: 2, s.37; Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.570. Türbede Emir Sultan'dan başka karısı Hundi Hatun, oğulları Emir Ali Çelebi ve iki kızlarının sandukaları mevcuttur.

923 K. Baykal, **Bursa Yangınları**, s.32.

924 F. Yıldırım, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa: 2014, Cilt: 1, s.469.

925 Kepecioğlu, "a.g.md.", s.37; M. Cavit Baysun, "Emir Sultan'ın Hayatı ve Şahsiyeti", **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, Eylül 1949, s.77-94; 1845 yılındaki inşaat ile ilgili Kepecioğlu ve Baysun'un verdigi bu bilgiler, yapının yıkılıp yeniden yaptırıldığı yönündedir. Baha Tanman, 1845'te türbenin yıkılıp yeniden yapıldığı yönündeki görüşlerin aksine Sultan Abdülmecid'in türbeyi tamir ettirdiğini belirtir, bkz.: M. B. Tanman, "a.g.m.", s.150; Ayrıca *"Türbe, Sultan Abdülmecid Han zamanında 1261/1845'de yenilenmiş olup"* ifadesi için bkz.: Safiyüddin Erhan, "Bursa'da Emir Sultan Külliyesi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-IV**, Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, Bursa: 2017, s.67-90; Halim Baki Kunter, *"Sultan Abdülmecid de Bursa seyyahatinde Emîr Sultan Türbesinin tamire muhtaç olduğunu görmüş, verdiği emir üzerine 1261 tarihinde Türbe bugünkü şekliyle yeni baştan inşa olunmuştur."* diyerek, türbenin günümüzdeki şeklini Abdülmecid dönemine dayandırmıştır. Bu bilgi için bkz.: H. B. Kunter, "Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, Ankara: 1958, Sayı: 4, s.42. Ancak günümüzdeki bina, aşağıda görüleceği üzere Abdülaziz dönemi inşaatları sırasında temellerinden yeniden inşa edilecektir. Bu yapının 1845'teki yapıyla ne oranda benzediği henüz tam olarak aydınlatılamamıştır. Arşiv belgeleri içerisinde de 1845'teki inşaata ilişkin henüz bir belge tespit edilememiştir.

926 H. Baysun, "a.g.m.", s.89.

927 H. B. Kunter, "a.g.m.", s.57.

928 Emir Sultan Camii'nin kıble yönünde bulunan Beşir Ağa çeşmesinin kitabesinde, 1743-44'te Beşir Ağa'nın cami ile birlikte türbeyi de tamir ettirdiği bilgisi geçmektedir. İlk olarak H. Baki Kunter tarafından yayımlanan bu kitabe metni için bkz.: a.mlf., "a.g.m.", s.42.

929 H. B. Kunter, "a.g.m.", s.56-60; Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri II,** Baha Matbaası, İstanbul: 1972, s.286-87; S. Erhan, "a.g.m.", s.80.

930 Türbe haricindeki diğer külliye yapılarından Emir Sultan Camii 19. yüzyılın başında III. Selim döneminde inşa edilmiş olması sebebiyle çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Cami de türbe gibi 1855 depremlerinden hasar görmüş ve depremlerden sonra 19. yüzyıl yapısını koruyarak onarılmıştır.

yaptırılmıştır[931]. Emir Sultan Türbesi böylece 19. yüzyılın I., II. ve III. çeyreğinde olmak üzere (1804-1805, 1845 ve 1865-72), bir yüzyıl içerisinde üç kez yeniden inşa edilmiştir.

Türbede yaldızlı ahşap oyma korkulukla çevrili Emir Sultan'ın sandukasının yanısıra eşi Hundi Fatma Hatun ile oğlu Emir Ali ve iki kızının sandukaları bulunmaktadır[932]. Tanzimat döneminin ilk yılları itibarıyla oldukça harap durumda olan türbe binasının, 1845 yılında Sultan Abdülmecid'in emriyle yıkılıp yeniden yaptırılmasına ilişkin kitabesi türbe üzerinde değil, caminin güneydoğu girişinde (kıble yönünde) bulunan Hacı Beşir Ağa çeşmesinin arkasındaki sarnıcın üzerinde, duvara gömülüdür (Res.4.159)[933]. Bu kitabede talik hatla sekiz beyitte şöyle yazılmıştır[934]:

"Yaptırıp Abdülmecid Han-ı velâyet-iktidar / Hazret-i Sultan Emîre nevmekan bu Türbeyi
Ruh-i pâkin n'ola şâd eyleye tekrimile / Kıldı ihya ol cihanban-ı zaman bu Türbeyi
Daima kılsun ziyaret kudsiyan bünyanını / Yaptı dünya içre çün kasr-ı cinan bu Türbeyi
Zib-i revzen eyle Ziver cevherin tarihimi / Pâkü âli yaptı Hakan-ı Ciha(n bu Türbeyi)"

Türbenin ziyaret penceresi üzerinde yer alan 1285/1868-69 tarihli kitabesinde, on sekiz beyitlik talik hatla şöyle yazılıdır[935] (Res.4.160):

"Şahinşeh-i deryâ neval Sultan-i memduhü'l-hisal / Abdülaziz-i zü'l-kemal âlemlere dâd eyledi / Ol Husrev-i Hakan-ı din ol kâmkârü kâmbin

Ol mükrim-i ehl-i yakin tekrim-i Damad eyledi / Bu türbeye cennet nazir der[ler] kamu berna ve pir / Bunda yatup Sultan Emîr hep halkı irşad eyledi

Zilzaldan olmuştu harap düşmezdi amma kim turab / Ruh-ı Emîr-i kâm-yab zira ki imdad eyledi / Tamirin ol Şah-ı cenâb[936] emreyledi bi'l-ihtiram

Halkı bu lutf-i müstedam mesrurü dilşâd eyledi / Bu Vali-i bî-kudret-i Hüsnî-i abd ü şevketi / Ber vefk-ı emr-i devleti tesri-i bünyad eyledi

---

931 A. Gabriel, **a.g.e.**, s.131; M. Baha Tanman, **a.g.e.**, s.150; "Emir Sultan Türbesi", **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 2, s.642; A. M. T. Koyunluoğlu, **a.g.e.**, s.141. Türbenin 1868'de yeniden inşa edildiği yönündeki görüşün aksine, muhtemelen kitabedeki ifadeye dayanarak bazı müellifler türbenin tamir edildiğini belirtirler. Bunlardan birkaçı için bkz.: Kepecioğlu, "a.g.md.", s.37; Baysun, "a.g.m.", s.89; H. B. Kunter, "a.g.m.", s.42-43; S. Erhan, a.y.; K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.146; O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.503; N. Dostoğlu, **Bursa Fotoğrafları**, s.88, a.mlf., **Anıtsal Eserler**, s.570. Avlusu ise daha sonra yaptırılacaktır.

932 K. Baykal, a.y.; **Bursa Ansiklopedisi**, "Emir Sultan Türbesi", Cilt: 2, s.642.

933 Türbenin 1845 tarihli kitabesinin nerede olduğu konusunda, ilk olarak Halim Baki Kunter *"Cami'nin kıble cihetinde kâin Hacı Beşir Ağa Çeşmesinin su hazinesi üzerinde"* durduruğu şeklinde bilgi vermiştir, bkz.: "a.g.m.", s.42. Safiyüddin Erhan da; *"Abdülmecid'e ait eski kitabe yerinden sökülüp, kıble tarafında girişteki çeşmenin avlu içinde mevcut sarnıcı üzerine taşınmıştır"* demektedir, bkz.: a.mlf., "a.g.m.", s.80.

934 H. B. Kunter, "a.g.m.", s.42.

935 H. B. Kunter, "a.g.m.", s.43.

936 Kelimeyi Kunter yanlış okumuştur. Doğrusu "Enâm" olmalıdır, bkz.: Res.4.160.

Ol tacidarın dembedem şükren alâ tilkenniam / Sükkân-i dünya ve İrem dâvatını yâd eyledi / Ruh-ı Emîr olsun hemin her kâr ü emrinde muin

Hakkâ ki bir tarz-ı güzîn çok şeyler icad eyledi / Kilk-i emel bi'l-iftihar yazdı heman tarihi tam / Sultan Emir'in Türbesin bünyad ü âbâd eyledi 1285"[937] .

Sekizgen planda kurşun kaplı tek kubbeli olarak inşa edilen türbenin zemini avlu seviyesinden aşağıdadır. Türbenin beden duvarları, kesme taş ve taş-tuğla örgüsü ile almaşık örülmüştür (Res.4.166, 4.169, 4.170). Doğu ve batı girişlerinden merdivenle erişilen ortası şadırvanlı mermer döşeli avlunun etrafı, on altı adet somaki taklidinde sütunlar[938] üzerinde taşınan *"basık kaş kemerli"*[939] ahşap revaklarla çevrilidir (Res.4.161, 4.162, 4.163). Revaklı avlunun batı girişi ile ziyaret penceresi üzeri tekne tonoz ile örtülüdür (Res.4.164, 4.165). Doğu cephesi hariç, diğer yedi cephesinde yuvarlak kemerli yedi büyük pencere bulunmaktadır (Res.4.166[940]). Türbenin her iki yönden bitişiğinde; doğuda, türbe kapısının revaka açıldığı ve batıda türbedarlara ayrılan kare planda iki odası bulunmakta, türbeye erişim doğudaki odadan sağlanmaktadır. Bu odalara bitişik olarak avlunun iki köşesine denk gelen dikdörtgen iki küçük oda ile türbe cephesi tamamlanmaktadır. Kuzey yönde yapı kitlesinden dışarı taşan türbe binası, yanlardaki odalardan daha yüksek olarak inşa edilmiştir (Res.4.167). Cepheleri, türbe içinde pencere yanlarındaki mermer yüzeylere taş taklidi boyayla yapılan süslemeleri ve kubbe içi kalemişleri ile Emir Sultan Türbesi, Ampir üslubunu yansıtmaktadır (Res.4.168).

Tanzimat döneminde Sultan Abdülmecid'in Bursa'yı ziyaretinde, eski yapısı yıkılarak 1845'te yeniden yaptırılan türbenin inşası için ebniye-i hümâyun kalfası ve birçok vasıflı amele İstanbul'dan gönderilmiş ve yapının 1845'teki inşası 310.015 kuruşa mal olmuştur[941]. Yeniden inşa edilmesinin ardından Emir Sultan Türbesi, 1855 depremlerinde külliyenin diğer yapıları gibi hasara uğramıştır. Depremlerden sonra, Ulucami inşaatının başladığı tarihlerde, Emir Sultan Dergâhı Şeyhi Mehmed Emin Efendi, dergâh yapılarının da tamir edilmesi talebini içeren bir dilekçeyi merkeze göndermiş-

---

937 Şahlar şahı, övülen sıfatlarla anılan Sultan Abdülaziz âlemlere adaletle hükmetti. O ehl-i yakîn padişah damada ikramda bulundu. Gençler ve yaşlılar bu türbeye cennet gibidir derler. Burada yatan Emir Sultan, halkı hep irşad etmiştir. Depremde her taraf yıkılmışken, Emir Sultan'ın ruhu türbenin ayakta kalmasına yardım etti. Sultan Abdülaziz buradaki türbenin tamirini ihtiramla, hürmetle emretti. Türbenin onarımı bütün halkı mutlu etti. Padişah'ın emriyle vali hemen türbenin imarına başladı. Hem dünyanın hem de irem cennetlerinin sakinleri Padişah'ın bu güzel işini teşekkürlerle andılar. Emir Sultan'ın ruhu bu kadar güzel şeyler yaptıran bir padişahın her zaman yanında bulunsun, ondan manevi desteğini esirgemesin. Padişah, Emir Sultan'ın türbesini böyle güzel bir şekilde yaptırdı, Emel bu tarihi iftiharla yazdı. 1868-69.

938 1855 öncesinde türbenin revaklarını taşıyan sütunların daha fazla olduğu, depremlerden sonra hazırlandığı düşünülen Emir Sultan Camii ve Türbe planından anlaşılmaktadır, bkz.: BOA.PLK.p.3443.1 (tarihsiz). Türbenin Abdülaziz dönemindeki yeniden inşa sırasında revaklar tekrar düzenlenmiş olmalıdır.

939 O. Aslanapa, **a.g.e.**, a.y.

940 Resim 6'da görülen cephe yüzeylerine ilişkin Safiyüddin Erhan'ın değerlendirmesi şöyledir: *"Minareden başlayıp diğer minareye kadar revaklı avluyu çeviren duvarlar, türbenin dış bedeni, yakın tarihlere kadar tamir edildiği devrin üslubu icabı sıvalı olduğu halde sökülerek, taş örgüsü müsait olmamasına rağmen derzle kaplama cihetine gidilmiştir. Bu suretle türbenin taş ve tuğla örgüsü ile pencere üzerlerindeki ve kubbeyi taşıyan tuğla kemerler ortaya çıkmış bulunmaktadır."*, bkz.: "a.g.m.", s.81.

941 K. Kepecioğlu, "a.md.", s.37.

tir[942] . *"Ziyâdesiyle muhtâc-ı ta'mîr olduğu beyaniyle bunların bir an akdem ta'mîr olunmasını"* talep eden dilekçeler Meclis-i Vâlâ'da değerlendirilmiş[943], türbenin keşfinin yapılması süreci, Meclis-i Vâlâ'dan verilen onayla[944] hızlandırılmıştır.

Depremler sonrasında ilk keşfi Mısırlı Yani Yorgi Kalfa ve Mühendis Akif Efendi tarafından 1857 yılında yapılan türbenin mevcut durumunu ve yapılması planlanan işleri, keşif defteri kayıtlarından okumak mümkündür. Buna göre; *"zikr olunan harâb türbe-i şerifin evvelemirde erbâb-ı 'amele istihdâmıyla mevcud kurşunları ref' ve sanduka-i şerif üzerine kebir ağâçlar ile hıfz olunarak mezkûr kubbe ve etrâfının kârgir divârları zemine kadar fesh ve tesviye olunarak kabristân tarafındaki temellere metânet içün müceddeden hafr-ı zemîn ile iktizâsı üzere kebir mişe ağâcından kâzıklar rekziyle üzeri mezkûr ağâçdan ıskaralı taş-ı cedîd hâlis harc ile kârgîr pâye ve seddivârlar inşâsı"*[945] yapılacaktır. Keşif defteri kayıtlarından, ilk olarak harap olan türbenin kubbe kurşunlarının kaldırılacağı, bu işlem sırasında türbe içerisindeki sandukaların zarar görmemesi için de, bunların üzerlerinin büyük tahta bloklar ile kapatılacağı anlaşılmaktadır. Kubbe kurşunları kaldırıldıktan sonra türbenin kubbesi ve ana gövdesini oluşturan duvarları zemine kadar yıkılacaktır. Kabristan tarafındaki temellerin zeminini sağlamlaştırmak için bu kısım yeniden hafriyat yapılarak kazılacak ve gereği kadar büyük meşe ağaçlarından kazıklar çakılarak, üzerlerine yine meşe ağacından ızgaralı olarak halis harç ile yeni taş karışımı dökülerek kâgir ayaklar ve set duvarı inşa edilecektir. Bu kısmın hafriyatı 1.980 kuruş, paye ve set duvarları inşası ise 18.600 kuruşa mal olacaktır. 1855 depremlerinden sonra Emir Sultan Türbesi'nin onarılmasının değil temellerinden yeniden inşasının düşünüldüğü, *"Tekmil olarak metin ve müstahkem türbe-i şerif ebniye-i 'âlisinin müceddeden inşâsı"*[946] şeklindeki keşif kayıtlarından anlaşılmaktadır. Yeniden inşa edilmesi planlanan türbenin mevcut temelleri tamir ve tesviye edilecektir. Bunun için cedid battal tuğladan (yeni büyük boy tuğla) halis harçla temel içlerine meşe ağacından gizli hatıl atılacaktır. Kapı ve pencere yerleri boş bırakılarak, bir kısmı mevcut taşlardan kalan kısmı cedid seng-i mermerden (yeni mermer taşından) ince tarakla tesviyeli, demir kened ve zebâne (zıvana) ile bağlı, üst tarafları ise gereği kadar demir kirişler ile bağlanmış kâgir duvarları, üzengi kısmına kadar sağlam bir şekilde yapılacaktır (Res.4.166). Duvarların üzerine, yeni büyük boy tuğla ve harç ile kâgir kubbe yapılacaktır. Kubbenin üzerine eski kurşunlar kaplanıp, nevresim yaldızlı tahta alem yerleştirilecektir. Kubbe etrafına mermer taşından avadanlıklı som silme saçak yapılacaktır. Mevcut demir parmaklıklar tamir edilerek yerlerine konulacaktır. İç ve dışı *"uçgân"* sıvanacaktır. Alçıdan yapılma malakâri kesme pervaz, şükufe işlemeli pencere üstleri, üzeri *"emrûdî"*[947] avadanlıklı kafa tahtalı ve içleri mücella mermer döşemeli pencereler, meşeden yapılma nevresim çerçeveler, mevcut kapısının tamiri ve yerine yerleştirilmesi, sanduka etrafındaki ahşap döşemeli mevcut şebekesine boya ve yaldız, müzeyyen tob askılar ve diğer müştemilatı, türbenin yapılması düşünülen diğer işleri

[942] BOA.MVL.173.79.1.1 (Tarih: 1856)

[943] BOA.MVL.173.79.2.1 (Tarih: H.16 L 1272/M.20 Haziran 1856)

[944] BOA.MVL.173.79.2.1 (Tarih: H.4 M 1273/M.4 Eylül 1856)

[945] BOA.EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857) Bu belge keşif defterindeki türbe kısmının kayıtlarını içermektedir. Caminin keşif kayıtları için bkz.: BOA.EV.d.32540.2; tevhidhane, hamam vs. yapıların keşif kayıtları için bkz.: BOA.EV.d.32540.4.

[946] BOA.EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857)

[947] مرورک şeklinde yazılan ifade, "armûdi"yi nitelemektedir.

olarak kaydedilmiştir. Keşif kayıtlarında bunların yaklaşık maliyeti; kâgir duvarlar için 52.986 kuruş, pencerelere mermer taşından mücella söve inşası için 10.600 kuruş, kâgir kubbe inşasına 45.900 kuruş, nevresim tahta alem için 3.500 kuruş, demir parmaklıkların tamirine 700 kuruş, pencere içlerine mücella mermer döşeme için 4.462,5 kuruş, pencerelerin meşe çerçeveleri için 3.100 kuruş, mevcut kapısının tamirine 150 kuruş, türbe içinin ahşap döşemesine 150 kuruş, sanduka ve etrafındaki şebekenin düzenlenmesine 2.500 kuruş, müzeyyen tob askılara 1.500 kuruş ve ziyeret penceresi üzerine mevcut tarih ve tuğra taşının tamiri ve yaldızının yenilenerek taşın yerine yerleştirilmesine 3.000 kuruş masraf öngörülmüştür[948].

Türbenin her iki yanındaki odaların çatısı, odaların duvarlarının sağ taraflarına kadar kaldırılması ve eksik kısımlarının harçla taş ilavesi, içlerine meşe hatıllar ve sütun (muhtemelen ahşap dikmeler) yerleştirilmesi, mevcut demir parmaklık ve çerçeveleri ile eski şekline uygun pencerelerin yapımı, çatı altına kadar kâgir duvarlar ile çatı ve tavanının yeni gibi tamir ve inşası, kaldırılmış kurşunların çatıya yerleştirilmesi, yeni *"uçgân"* sıva, yağlı elvan boyanın yenilenmesi işleri neticesinde her iki odanın tamir ve imarı 14.242,5 kuruşa yapılacaktır (Res.4.169, 4.170)[949]. Türbenin bitişiğindeki harap bir binanın tamirine 4.800 kuruş, ziyaret penceresi önüne silicikâri kürsü ve başlıklı iki adet sütun yerleştirilerek, üzeri kurşun puşide altı bağdâdi tavanlı, üç kat sıvalı, alçıdan yapılma malakâri, ortası göbek ve etrafı gül işlemeli, yağlıboyalı billur kandilli kâgir taklidi yeni sundurma çatısı inşası için 8.400 kuruş masraf öngörülmüştür. Türbe avlusunu çeviren mevcut sundurma çatısının iç taraflarındaki duvarların tamir edilerek, yağlıboya ile boyanması ve kurşunlarının imarına 11.371,5 kuruş masraf öngörülmüştür. Türbe avlusundaki çöken mermer döşemelerin[950] kaldırılması, zemin içine lağım (gider) inşasıyla içine akça tahta görünümlü özel battal tuğla döşenmesi, 4/1 mevcut olan taşlardan, kalan 4/3'ü yeni mermer taşından ince tarak ile tesviyeli döşeme inşasına 98.612,5 kuruş harcanması öngörülmüştür. Mevcut şadırvan taşlarının ağartılmasıyla üzerine yeni demir parmaklıklar ve pirinç musluklar için 763 kuruş, şadırvan suyolu tamiri için künk döşemesine 17.200 kuruş olarak türbe binası ile yan odaları, tüm avlu revakları, çatılar ve kurşun döşemeler, iç dış boyası ile türbenin yeniden inşasına, 1857 yılı sonlarına doğru Mısırlı Yani Yorgi Kalfa ve Mühendis Akif Efendi tarafından yapılan keşifte toplamda 304.518 kuruşluk bir yaklaşık maliyet çıkartılmıştır[951] (Şekil 4.41). Türbenin inşasına dair keşifler yapılsa da, yaşanan doğal afetin meydana getirdiği büyük yıkım, Bursa'nın mimarlık ortamının ağır aksak yürütülmeye çalışılan imar faaliyetlerine sahne olmasına sebep olmuştur. Hâliyle de pek çok yapı, onarım ve inşa sırasının gelmesini beklemiştir. Emir Sultan Türbesi de bu büyük yıkımdan hemen sonra tekrar inşa edilememiş, bir müddet daha harap hâliyle kalmıştır. Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan ve tespit edilebilen belgeler içerisinde yapılan incelemelerde, Yani Yorgi Kalfa ve Mühendis Akif Efendi'nin hazırladıkları 1857 tarihli keşf-i evvel defterinin yaklaşık

948 BOA.EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857)

949 Bu iki görsel, yapının yanlarındaki odaların duvar örgüsünü örneklendirmek için kullanılmıştır. Metinde geçen onarımlarla ve bedellerle bir ilgisi yoktur.

950 Avludaki mermer döşemelerde kullanılan taşların bazılarının mezar taşlarından bozulup yapıldığı, bazılarında yazılar bulunduğunun tespit edildiği, bu nedenle mezar taşı olanların kaldırılıp, diğerlerinin tekrar zemin döşemesinde kullanılması da keşif defteri üzerine ayrıca not olarak kaydedilmiştir.

951 BOA.EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857) Burada bahsedilen plan, muhtemelen deprem sonrası keşifle birlikte hazırlanan plandır.

maliyetine yakın yeni bir keşif bedelinin, büyük yıkımın üzerinden on yıl geçmiş olduktan sonra, 1865 yılında tekrar merkeze iletildiği anlaşılmıştır. İsmail Rahmi Paşa'nın başkanlığındaki Vilayet Meclisi kararında geçen ifadelere göre;

> *"mukaddemâ keşf olunarak mükemmelen ta'mîri üç yük yigirmi dört bin altmış altı buçuk guruşla vücûda geleceği anlaşılarak bir kıt'a keşf defterinin leffiyle icrâ-yı icâbı hususu fi 10 Ra 82 tarihiyle bâb-ı 'âliye 'arz ve takdim kılınan mazbata-i 'âcizânemizde beyân ve istirhâm kılınmış ise de henüz irâde-i seniyyesi şeref zuhur itmemiş ve şu aralık ta'mîrât ve inşâatın terk ve ta'tîli muktezâ-yı irâde-i 'aliyyeden bulunmuş ise de..ba'zı tezyinât ve teklifâtın terkiyle kâ'ide-i tasarrufiyeye kemâl derece ri'âyet ve icâbât vakt u zamâna dahî dikkat olunarak mezkûr câmi' ve türbe-i şerifenin..ta'mîr ve tesviyesiyle.. mühendis-i memleket mösyö Batyano ma'rifetiyle lede'l-keşf bâlâda gösterildiği vechile bir yük elli iki bin sekiz yüz altmış üç guruşla vücûda geleceği anlaşılmış"*tır[952].

Yukarıda geçen verilere göre; cami ve türbe inşaatının 324.062,5 kuruşluk masraflarını içeren bir keşif defteri, Bursa Eyalet Meclisi onayıyla, 10 Ra 1282/3 Ağustos 1865'te merkeze mazbata ile sunulmuş, gereğinin yapılması talep edilmiştir. Öyleyse bu tarihlerde, Ağustos 1865'ten önce cami ile birlikte türbe için yeni bir keşif yapılmış olmalıdır ki bu keşif, 1857 tarihli Yanni Yorgi Kalfa ile Akif Efendi keşfinden yaklaşık 20.000 kuruş daha fazladır. Ağustos 1865 öncesine[953] ait bu keşfe yönelik merkezden vilayete henüz bir cevap verilmediği gibi, muhtemelen bürokratik prosedürler atlanarak başlanan cami ve türbe inşaatlarının durdurulmasına ilişkin merkezden bir de irade çıkarılmış ise de sadece Bursa'nın değil, tüm Anadolu coğrafyasının en saygın manevi makamlarından/sembollerinden olan Emir Sultan Dergâhı yapılarının bu şekilde harap kalması söz konusu olamayacağı için bu kez Vilayet Meclisi tasarruf ilkelerini de gözeterek, yeniden revize edildiği anlaşılan 324.000 kuruşluk keşif içeriğinden yapıların bazı işlerini[954] çıkarmış/azaltmıştır. Son olarak yapıların *kalan işlerine yönelik* (cami, türbe, divanhane, türbe yan odaları, revaklar, duvarlar vs.) bu kez memleket mühendisi Batyano tarafından 152.863 kuruşluk masraf öngören bir keşf-i evvel defteri[955] daha hazırlanmıştır. *"Sultan Emir hazretlerinin türbe-i münifeleri üzerinin ahşab olarak ebniyesi ve etraf divârları taş ile i'mâli ve hâtıl içûn 'atik tuğla kireç ve kumu ile vaz' kılınmak üzere mezkûr türbe-i şerifin keşf-i evvel defteri"* başlığı altında ilk olarak türbenin temizlik masrafları çıkarılmıştır. Bunun için 12 kuruştan 12

---

952 BOA.EV.d.20073.6 ve 7 (Tarih: H.27 C 1283/M.6 Kasım 1866)

953 1864'te türbe ve caminin harap hâline şahit olan seyyah Warsberg'in izlenimleri için bkz.: F. Yıldırım, **a.g.e.**, Cilt: 1, s.264. Seyyahın bu izlenim ve tespitleri, Yani Yorgi Kalfa ve Akif Efendi'nin 1857 tarihli keşiflerinden itibaren on yıla yakın bir süre zarfında türbe inşaatının başlatılamadığı kanaatini güçlendirmektedir.

954 Çoğunlukla süsleme işleri.

955 Defterde türbenin keşf-i evveli için bkz.: BOA.EV.d.20073.9 ve 10 (Tarih: H.15 C 1283/M.25 Ekim 1866). Bu keşif ile birlikte 1855 sonrası Emir Sultan Külliyesi yapıları için, birincisi Yani Yorgi-Akif Efendilere ait Ekim 1857 tarihli keşif, ikincisi 1865 Ağustos öncesi hazırlanan keşif ve üçüncüsü Ekim 1866 tarihli Batyano Efendi'nin hazırladığı keşif olmak üzere, üç kez keşif yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu keşifler arasında, en azından 1865 öncesi türbenin inşası çalışmaları başlamış ve keşifler üzerinde yapılan düzenlemeler ile Batyano'nun son keşfi ortaya çıkmış olmalıdır. Nitekim Sultan Abdülaziz adına yazılan kitabe tarihi dikkate alınırsa, 1868 yılına gelindiğinde türbe inşaatının büyük bir kısmının bu zaman aralığında tamamlanmış olması gerekmektedir. Çünkü keşifte geçen ifadede türbenin üst örtüsünün ahşap olarak yapılacağı belirtilmiştir.

gün için usta yevmiyesine 144 kuruş ve 7 gün için günlük 100 kuruştan rençber yevmiyesine toplamda 844 kuruş harcama öngörülmüştür. Türbenin etraf duvarları inşasında kullanılacak kireç için 3.600 kuruş, kum nakliyesine 600 kuruş, duvar içine konulacak 40 adet dikme direğine 1.600 kuruş, mismâr çeşitlerine 56 kuruş, günlük 100 kuruştan 12 gün için duvarcıya 1.200 kuruş ve 7 gün için 150 kuruş yevmiyeden rençbere 1.050 kuruş olarak toplamda 8.106 kuruş harcama tahmin edilmiştir. Türbenin ahşap olarak yapılması planlanan kubbesi için, 5 adet döşeme tahtasına 3.000 kuruş, 1 adet tavan tahtasına 1.000 kuruş, çivi çeşitlerine 262,5 kuruş, günlük 60 kuruştan 12 gün için dülgere 720 kuruş, günlük 20 kuruştan 7 gün için rençbere 140 kuruş, sıva için kirece 960 kuruş, horasan için 480 kuruş, günlük 80 kuruştan 12 gün için sıvacıya 960 kuruş, günlük 80 kuruştan 7 gün için rençbere 560 kuruş, kıyyesi 220 kuruştan 1,5 kıyye keten çöpüne 330 kuruş, eksik kalan çerçeve sarafiyeleri için camlara 200 kuruş ve diğer bazı masraflar için 400 kuruş olarak toplamda 9.012,5 kuruş masraf tahmin edilmiştir. Kubbenin kurşun masrafları olarak, kurşuncu yevmiyesi, kurşun çivileri, rençber ve duvarcı yevmiyesi, saman, sarı turâb vs. malzemeler için toplamda 4.660 kuruş harcama tahmin edilmiştir. Türbe içine yapılacak işler ile yeni olarak inşa edilmesi gereken bir ayak için yapılacak harcamalarda; türbedeki hırka-i şerifin üzerine sandıklar nakledilerek muhafazası için gereken ağaçlara 500 kuruş, boya için 1.500 kuruş, alem ile yaldız için 200 kuruş, iskele için 1.000 kuruş, müceddeden inşa kılınacak ayak için 2.000 kuruş olarak toplamda 5.200 kuruş masraf tahmin edilmiştir. Bu şekilde külliye yapılarının kalan işlerine yönelik, memleket mühendisi Batyano tarafından hazırlanmış 152.863 kuruşluk keşiften, türbenin etraf duvarları, ahşap kubbesi, sıvalar ve iç kısımları için toplamda sadece türbeye yapılacak masraf 27.822 kuruş olarak tahmin edilmiştir[956]. Türbenin kalan işlerine yönelik hazırlanan bu keşiften, türbenin kubbesi hariç ana gövdesinin Ekim 1866 tarihinden önce temellerinden yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Son olarak hazırlanan keşif ve belgeler merkeze iletildikten sonra, Ticaret ve Nâfia Nezâreti'nin incelemesi sonucu keşif bedeli kabul edilebilir bulunmuş, yaptırılacak işlerin münakasaya çıkarılması istenmiş, işi yüklenecek bir müteahhit çıkarsa keşif bedelinden daha aşağı bir masrafla inşaatların yaptırılması, yüklenici çıkmaz ise tasarruf kaidelerine uygun bir şekilde işin, mahalli meclis ve evkaf müdürü nezaretinde yaptırılması istenmiştir[957].

1866-67 tarihleri içerisinde türbenin kalan işlerine yönelik keşif defteri ile kurumsal yazışmaları içeren ve yukarıda detayları açıklanan bu tasnifte (BOA.EV.d.20073), her ne kadar işin münakasasının yapılıp yapılmadığına ya da inşaatların sonucuna ilişkin erişime açılan başka bir belge yok ise de, aynı tasnifteki bir diğer belgenin satır aralarında, önemli bir bilgi tespit edilmiştir. Bu belgede geçen *"emir sultan câmi' ve türbe-i şerîfenin bir yük elli iki bin sekiz yüz altmış üç guruş olan keşif defteri ..meblâğ-ı mezkûreden on bin guruş noksaniyle yapmağa şehbender mûmâileyh müte'ahhid bulunduğundan ol vechile tesviye olunmak"*[958] ifadelerinden, türbenin yarım kalan bu işlerinin, yapılan münakasa sonucunda keşif bedelinden 10.000 kuruş indirimle *"şehbender"* olarak nitelenen bir kişi tarafından üstlenildiği ortaya çıkmıştır[959]. Batyano'nun keşfini hazırladığı ve müteahhit Şehbender'in

[956] Keşif defterinde türbenin yan odaları ve divanhane masrafları da 28.716 kuruş olarak tahmin edilmiştir, bkz.: BOA. EV.d.20073.9 (Tarih: H.15 C 1283/M.25 Ekim 1866)

[957] BOA.EV.d.20073.3 (Tarih: H.14 L 1283/M.19 Şubat 1867)

[958] BOA.EV.d.20073.12 (Tarih: H.15 Ra 1284/M.17 Temmuz 1867)

[959] Cami ve türbenin kalan inşaat işlerini 142.863 kuruş bedelle yüklenen bu kişinin, ileride Bursa Belediye binasını da inşa edecek olan Kütahyalı Şehbender olduğu düşünülmektedir.

yüklendiği inşaat işlerinden sonra, Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen Nisan 1869 tarihli belgelerden, türbenin yeniden inşasının tamamlandığı ve yapının tamamlanmış hâliyle masraflarını içeren bir keşf-i sâni defterinin hazırlanıp merkeze gönderildiği anlaşılmaktadır. Meclis-i Vâlâ'dan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen karar, türbenin keşif ve inşaat süreçlerini şöyle aktarmaktadır:

> *"Hazret-i emir efendimizin..türbe-i mukaddesleriyle câmi'i şerîfleri on beş sene makdem hareket-i arzdan şiddet te'sîriyle harâb olarak üç sene evvel icrâ idilen keşf ve tahmin üzerine üç yük yigirmi yedi bin guruş*[960] *masrafla ta'mîri bi'l-mazbata istid'â olunmuş ve devletlû İsmâ'il Paşa hazretlerinin vâlilikleri esnâsında dahi bir yük elli bin guruşla kâimen mümkün mertebe tesviyesi inhâ kılınmış olmasıyla şâyân buyrılan müsâ'ade-i seniyye mûcibince câmi'i şerîf-i mezkûrun hey'et-i aslîsiyle ta'mîrine mübâşeret olunmuş*[961] *ise de türbe-i mübâreke-i mezkûre mukaddemâ moloz harc ile yapılmış..olduğu cihetle kâimen ta'mîri kabûl idemeyüb müceddeden inşâsı..ve bi'l-keşf yüz bin guruşun daha sarfı lüzûm-u kavî tahtında görünmekle bunun sarfı veyahud inşâatın ta'tili hakkında bi't-telgraf vuku'bulân istîzân üzerine emr-i inşâat terk ve ta'tîl idilmeyerek keşf-i sânisinin bi'l-icrâ keyfiyetin iş'ârı cevâben bi't-telgraf Maliye Nezâreti Celilesinden beyân ve izbâr buyrulmuş idi."*[962]

Metinde geçen bilgilerden en önemlisi, türbenin 1845 yılında moloz harç ile yapıldığı ve depremde uğradığı hasar nedeniyle de sonradan yapının onarılamayacak derecede olduğu durumu göz önünde bulundurularak, türbenin yeniden inşasının yapıldığıdır. Bunun için Batyano'nun keşif bedeline ilaveten 100.000 kuruşa daha ihtiyaç duyulmuştur. Merkez artan masraflar karşısında ya inşaata gerekli olan harcamanın yapılmasını ya da, inşaatın durdurulmasını istemiştir. Ancak vilayet, söz konusu yapıların halk gözündeki manevi değeri nedeniyle inşaata devam etmiştir. *"Bu def'a takdim kılınan resimlerinden müstebân olacağı üzere ba'zı müştemilâtının dahi tevsi' ve tanzimiyle evvelkinden muntazam olmak...üzere gâyet metin ve mükemmel olarak inşâ ve itmâm olunmasıyla..masârıf-ı vâkı'ası dahî ber-mûcib-i defter-i keşf iki yük seksen beş bin dört yüz yigirmi guruşa baliğ olmuş"*[963], yani ihtiyaç duyulan bazı müştelimatı dahi tamamlanarak, eskisinden daha sağlam ve mükemmel bir şekilde türbenin inşaatı bitirilmiş, diğer yapılarla birlikte inşaatlara toplam harcama olarak belirlenen 285.420 kuruşluk keşf-i sânisi[964] hazırlanıp merkeze iletilmiştir. Belgede ayrıca *"her nasılsa makdemki inşâsında birtakım ufak tefek mezar taşlarıyla mefrûş olarak işbu taşların zemine musâdıf olân iç tarafları yazulu olmak hasebiyle..tebdil ve tecdidi makdemden bî-irâde-i seniyye mukarrer iken hareket-i arzdan haylu seneyle te'hîr idüb kalmış ve şimdi câmi'-i şerif ile türbe-i latîfe-i mezkûre böyle muntazam suretle vücûda gelmiş olduğu halde havlısının öyle bir uygunsuz suretde bırağıl-*

---

960 Ağustos 1865'ten önce yapılan ikinci keşif. (Keşif bedellerindeki 3-4 bin kuruşluk fark, sonradan yapılan tenzilat farkı olmalıdır.)

961 Burada Batyano Efendi'nin hazırladığı 152.000 kuruşluk keşfe atıf yapılmış, bu keşiften sonra türbenin kalan inşaatına başlandığı belirtilmiştir.

962 BOA.İ.DH.590.41098.1.1 (Tarih: H.27 Z 1285/10 Nisan 1869)

963 A.y.

964 Bu bedele cami ve çevresi inşaatları da dahildir.

ması" durumu da değerlendirilmiş ve avlu ile civardaki mektep ve medrese yapılarının da ayrıca bir keşfi çıkartılmıştır. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere muhtemelen 1845 yılındaki inşaatlar sırasında, her nasıl olduysa yazılı yüzeyleri zeminde üste gelecek şekilde mezar taşları türbenin avlusuna döşenmiştir. 1855 yılından önce, bu taşların değiştirilmesi yönünde irade çıkmışsa da, depremler nedeniyle yaşanan sıkıntılar sırasında uzun bir süre daha bu taşlar değiştirilmemiştir. 1869 yılı itibarıyla türbe ve cami güzel bir şekilde inşa ve tamir edilmiş olmasına rağmen, avlu zemininde halen bu mezar taşlarının öylece durduğu anlaşılmaktadır. Buna dayanarak hem avludaki bu taşların değiştirilmesi hem de civardaki bazı diğer yapıların da onarımları için başka bir keşif daha yapılmıştır[965]. 16 Nisan 1869'da, *"Hazret-i Emir..efendimiz mîrât-ı celîlelerinin bakiyye-i ta'mîrâtına dâ'ir me'zûniyet tahrirât-ı 'aliyyesi istihsâl ve irsâline"*[966] ilişkin merkeze gönderilen evrakın da bu konuyla ilgili hazırlanan keşif defteri ve gerekli izinleri içeren evraklar olması muhtemeldir. Son olarak avlu taşları ile diğer yapıların onarımlarına ilişkin gerekli izinlerin çıkarıldığı, 29 Nisan 1869 tarihli iradeden anlaşılmaktadır[967].

Bu tarihlerden sonra Emir Sultan Türbesi inşa süreci ile ilgili belgeler arasında, 1872 tarihli Emir Sultan Camii ve Türbesi'nin keşf-i sâni defteri bulunmaktadır. Söz konusu yapıların 663.709,13 kuruşluk bu keşf-i sâni defteri de sermühendis Batyano tarafından 3 Kasım 1872 tarihinde hazırlanmıştır[968]. Türbenin inşaatının tamamlanmasından sonra, yapının geçirdiği inşa süreci ve türbeye yapılan işlemler bu keşf-i sâni defterinde görülebilmektedir. Buna göre diğer yapılar hariç o tarihe kadar 148.803,5 kuruş[969] masraf yapıldığı anlaşılan türbenin temel ve etraf duvarları içi ve dışı som kesme taştan yapılmıştır. Türbenin kubbesinde kened, kurşun ve hatıl yerine de lame demiri kullanılmış, sekiz köşe direkleri meşe ağacından, taban, mahya, payandaları ve kubbesi kestane ağacından, kaburgaları meşe tahtasından inşa edilmiştir. Kubbenin üzeri tahta kaplanmış, bu tahtaların üzerine de zift ve katran kalafat olarak sürülmüştür. Bunun üzerine de kurşun döşenerek alemi yerleştirilmiş ve kubbe tamamlanmıştır. Türbenin içi ve dışı halis harç ile kitabeli sıvanmış, içine yağlıboya ve dışına da nakışlı sıva yapılmıştır. Türbe içi meşe ağacı ile döşenmiş, yedi pencerenin kapısıyla söveleri, pencere içleri mermerden yapılmıştır. Türbe içine de mermerden iki dolap yerleştirilmiştir. Niyaz penceresi üzerine tarih taşı konmuş, pencere etrafındaki kolonlar ve yüzeyler yaldızlanmış, çerçevelerin eksikleriyle demirlerin boyaları yapılmıştır. Niyaz penceresi tarafı somaki taklidinde dört direk ve mermer merdiven ile tamamlanmıştır.

Emir Sultan Türbesi inşaatının tamamlanmasından kısa bir süre sonra 1877 yılı içerisinde, şiddetli lodos rüzgârları nedeniyle şehir merkezindeki pek çok yapının çatıları uçmuş, dini yapıların kurşunları zarar görmüştür. 1877 tarihli yazışmalardan[970] öğrenilen bu durum üzerine merkeze gerekli müracaatlar yapılmış, evraklar ilgili birimlerde değerlendirilmiştir. Rüzgârlar nedeniyle zarar gören yapılar

---

965 BOA.İ.DH.590.41098.1.1 (Tarih: H.27 Z 1285/10 Nisan 1869) Aynı güne ait başka bir kayıtta türbenin tamirlerine dair meclis mazbatasının gönderildiği belirtilmektedir, bkz.: BOA.EV.d.21185.5 (Tarih: H.27 Z 1285/10 Nisan 1869)

966 BOA.EV.d.21185.4 (Tarih: H.4 M 1286/16 Nisan 1869)

967 BOA.İ.DH.590.41098.2.1 (Tarih: H.17 M 1286/M.29 Nisan 1869) Haziran ayında türbenin iki kıta resmi vilayetten merkeze gönderilmiştir, bkz.: BOA.EV.d.21185.5 (Tarih: H.26 S 1286/M.7 Haziran 1869)

968 BOA.EV.d.22525 (Tarih: R.22 Teşrinievvel 1288/M.3 Kasım 1872)

969 BOA.EV.d.22525.3 (Tarih: R.22 Teşrinievvel 1288/M.3 Kasım 1872)

970 BOA.İ.ŞD.35.1782.1.1 (Tarih: H.10 B 1294/M.21 Temmuz 1877), İrade: BOA.İ.ŞD.35.1782.2.1 (Tarih: H.18 B 1294/M.29 Temmuz 1877)

için hazırlanan keşif defterlerinde Emir Sultan Türbesi'nin kurşun masrafları da belirtilmiştir. Ancak tasnifte keşif defteri bulunmadığı için söz konusu masrafların içeriği hakkında bilgi edinmek mümkün olmamıştır[971]. Belgede geçen bazı ifadelerde, merkezi idarenin doğal afetler sonrasında yapıların onarım/inşa süreçlerine dair birtakım esneklikler sağladığı, başka bir deyişle acil eylem kapsamında bazı uygulamalarda bulunduğu yönünde bilgiler bulunmaktadır. Buna göre; *"bu makûle ta'mîrâtın evvelemirde keşf ve münâkasasının icrâsıyla bi'l-istizân ruhsat-ı resmiyyesi istihsâl olundukdan sonra icrâsı kâ'ide-i mer'iyye iktizâsından ise de"*[972] doğal afetler sonrası bu durum değişebilmektedir. Özetle, yapıların ilk olarak keşif ve münakasası yapılıp inşaat izni için gereken ruhsat alındıktan sonra, yapıların onarımlarına başlanması gerekmektedir. Ancak doğal afetler sonrasında yapılara daha acil müdahale edilebilmesi adına bu kurallar esnetilebilmektedir. Nitekim bahsedilen yapılarda meydana gelen hasarlar, merkezin iznini beklemeden yapılan onarımlarla giderilmiş, yapıların masrafları Hazinece karşılanmıştır[973]. Son olarak 1891'de Vali Ahmet Münir Paşa'nın, 25.650 kuruş masrafla caminin son cemaat yerini tamir ettirdiği ve avlusuna mermer döşettiği bilinmektedir[974]. Emir Sultan Türbesi onarımlarına ilişkin, Osmanlı Arşivi'nde bu tarihlerden sonraki yıllara ait başka bir belge tespit edilememiştir.

Tanzimat'tan itibaren Emir Sultan Türbesi'nin onarım ve inşa süreçleri şöyle özetlenebilir: Yapı 1579, 1633, 1743-44, 1761, 1789, 1796 tarihlerinde muhtemelen külliye dahilindeki diğer yapılarla birlikte onarılmış, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar harap olan türbe, Sultan Abdülmecid'in emriyle yıktırılıp, 1845'te yeniden inşa edilmiştir. İnşasından kısa bir süre sonra yaşanan depremlerde hasar gören yapının, 1855 yılı sonrasında ilk keşfi Mısırlı Yani Yorgi Kalfa ve Mühendis Akif Efendi tarafından yapılmıştır. Bu keşiften yaklaşık on yıl sonra 1865 yılında yapının inşasına başlanmış ve 1868 yılında büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu tarihlerden sonra türbenin kalan süsleme işleri 1872 yılından önce bitirilmiştir. 1877 yılında meydana gelen şiddetli lodos nedeniyle zarar gören çatı örtüsü o tarihlerde yenilenmiş, türbe avlusunun zemin döşemeleri ise ancak 1891 yılında yapılabilmiştir. Birkaç yıl önce başlayan restorasyon çalışmaları kapsamında günümüzde türbe, odalar ve revakların yenilenmesi işleri devam etmektedir.

[971] Şûrâ-yı Devlet kararında geçtiğine göre; Orhan, Hüdavendigâr, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, II. Murad Camii ve türbeleri ile Ulucami'nin kubbeleri ve Emir Sultan Türbesi kurşunlarının masrafları toplamda 32.870 kuruştur.

[972] BOA.İ.ŞD.35.1782.1.1 (Tarih: H.10 B 1294/M.21 Temmuz 1877)

[973] BOA.İ.ŞD.35.1782.2.1 (Tarih: H.18 B 1294/M.29 Temmuz 1877)

[974] K. Kepecioğlu, "a.md.", s. 37; Bursa YEBEK, **GE-5432**, v.1b.

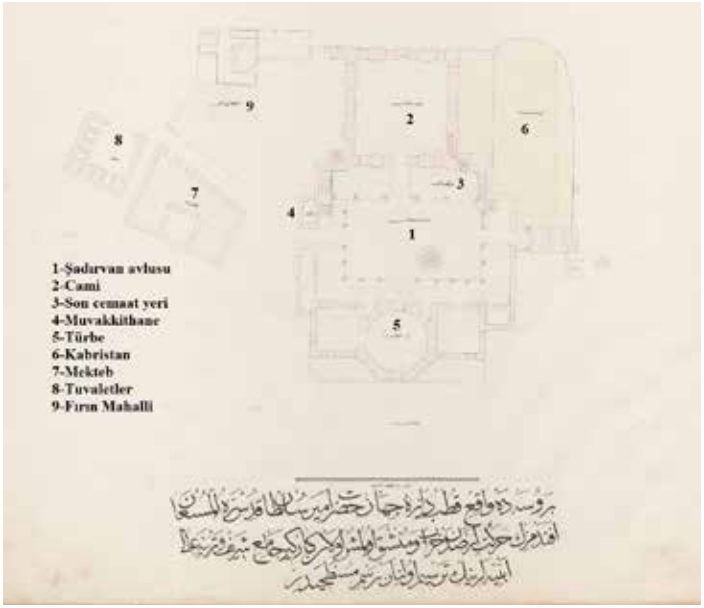

Şekil 4.41. Emir Sultan Camii, Türbesi ve Çevresi, 1855-57 Arası.
(Kaynak: BOA.PLK.p.3443, Düzenleyen: H. Gürsel Bilmiş-2019)

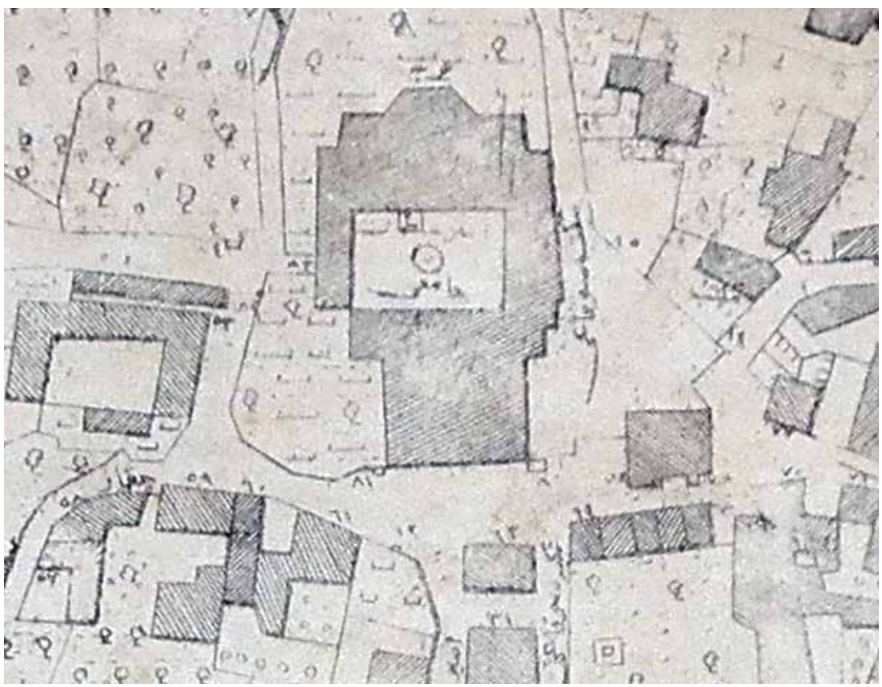

Harita 4.32. Emir Sultan Türbesi ve Cami'nin Bulunduğu Alan. (Kaynak: 1857-59 SBH)

Resim 4.158. Emir Sultan Türbesi Uydu Görüntüsü. (Kaynak: Google Earth. Erişim Tarihi: 07.19.2019)

Resim 4.159. Emir Sultan Türbesi Abdülmecid Dönemi İnşa Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2017)

Resim 4.160. Emir Sultan Türbesi Abdülaziz Dönemi İnşa Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.161. 19. Yüzyıl Sonlarına Doğru Emir Sultan Türbesi ve Revaklar, Muhtemelen 1894.
(Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)

Resim 4.162. Emir Sultan Türbesi Batı Girişindeki Revakta Ahşap Basık Kaş Kemer İç Dolgusu.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.163. Emir Sultan Türbesi Doğu Girişindeki Revakta Ahşap Basık Kaş Kemer İçleri.
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.164. Emir Sultan Türbesi Kubbesi ve Ziyaret Penceresi Üzerindeki Tonoz Örtüsü, 1894 Civarı. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)

Resim 4.165. Emir Sultan Türbesi Kubbesi ve Ziyaret Penceresi Üzerindeki Tonoz Örtüsü. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.166. Emir Sultan Türbesi Kuzey Cepheden Pencere Kemerleri ile Kubbeyi Taşıyan Battal Tuğla Kemerler. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.167. Emir Sultan Türbesi ve Yan Odalarının Kuzey Cepheden Görünümü, Muhtemelen 1894. (Kaynak: İÜNEK-90761-20)

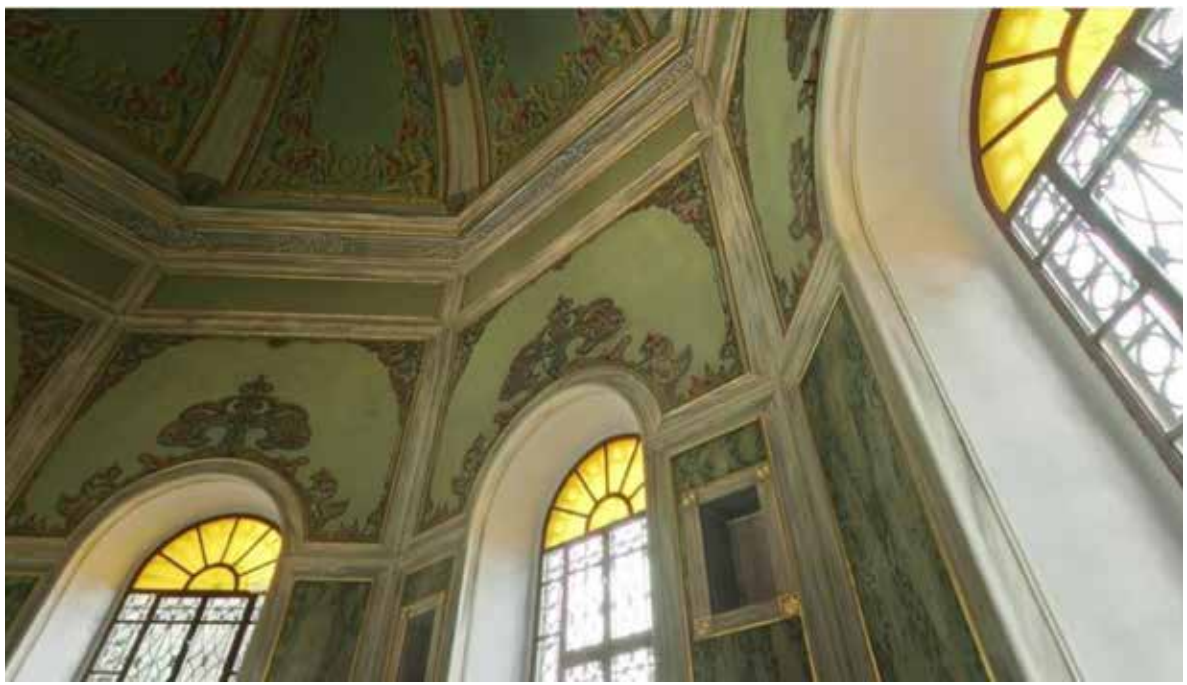

Resim 4.168. Emir Sultan Türbesi İç Süslemeleri. (Foto: http://www.3dmekanlar.com/tr/emir-sultan-turbesi.html)

Resim 4.169. Emir Sultan Türbesi Doğu Odası Tuğla Duvar Örgüsü, Ahşap Hatıl, Çapraz ve Dikmeler ile Ahşap Pencere Söveleri. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.170. Emir Sultan Türbesi Batı Odası Küfeki Taş-Tuğla Duvar Örgüsü, Ahşap Çapraz ve Dikmeler. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

4.2. Onarılan Selatin Yapıları

İnşa ve onarım faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yaşandığı 19. yüzyıl Bursa'sında, şüphesiz en büyük bütçe ve işgücü selatin yapılarına ayrılmıştır. Bunda, yapıların külliyelerden oluşması temel etkendir. Külliye yapılarından öncelikle Camiler ve daha sonra Medrese ve Türbe yapıları ele alınmıştır. İncelenen dönemin zaman aralığı içerisinde yürütülen mimari faaliyetlerin yoğunluğu ve kapsamı da dikkate alınarak, onarım faaliyetlerine ilişkin kayıtlar/veriler doğrultusunda yapılar bu eserlerle sınırlandırılmıştır. Başka bir deyişle, süreç ve mimari faaliyetlerin yoğunluğu, yapılar üzerinde zorunlu sınırlayıcı etkenler olmuştur.

4.2.1. Orhan Camii

Osmanlı şehirlerinin yerleşim alanları dışındaki şehir merkezi, camiler, medreseler, hanlar, imaretler, hamamlar, şifahaneler ve çarşılardan oluşmaktaydı[975]. Bu bağlamda Bursa'nın Hisar/Kaleiçi bölgesi, şehrin Osmanlılar tarafından alınmasından sonra Türk yerleşmesine açılmıştır. Ancak burasının, nüfus iskânına yetersiz kalacağı öngörüldüğünden, şehrin fetihten sonra büyütülmesi amacıyla Hisar dışı, yerleşime açılmıştır. Bu noktada Gökdere'nin yatağı değiştirilmiş ve elde edilen araziye Orhan Gazi Külliyesi kurulmuştur[976]. Bursa'nın 1326'daki fethinden sonra H.740/1339-40 tarihinde inşa edilen[977] ve külliye olarak Osmanlı mimarisinde ilk olma özelliği gösteren Orhan İmaret/zaviyesi[978], cami, medrese, han, hamam ve mektepten oluşmaktaydı. Caminin giriş kapısının basık kemeri üzerinde bulunan Arapça kitabeden[979], Orhan Bey'in yapıyı H.740/1339-40 yıllarında inşa ettirmesinden sonra Karamanoğlu II. Mehmed Bey tarafından yapının H.816/1413'te yakıldığı, H.820/1417-18'de Çelebi Sultan Mehmed'in işaretiyle Vezir Bayezid Paşa'nın emriyle yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Res.4.171). Orhan Camii'nin inşasıyla ilgili yaygın iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; yapının, uğradığı tahribattan sonra Bayezid Paşa tarafından temellerinden yeniden inşa ettirildiği, dolayısıyla günümüzdeki yapının Orhan Bey'in yaptırdığı özgün yapı olmadığı[980], diğeri ise yapının yeniden inşa edilmediği, bazı tamiratlar geçirmesine karşın Orhan Bey dönemindeki formunu koruduğu şeklindeki

---

975 Turgut Cansever, **İslam'da Şehir ve Mimari**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.126.

976 Doğan Yavaş, "Orhan Gazi Külliyesi", **TDVİA**, 2007, Cilt: 33, s.387-389.

977 Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s.83; Yavaş, "a.g.m.", s.388; Aslanapa, **a.g.e.**, s.9.

978 Kuban, imaret sözcüğünün yapı etkinliğinin tümünü kapsadığını, Orhan Zaviyesi'nin ilkin cami olarak değil, imaret/zaviye şeklinde daha çok sosyal ihtiyaçlara cevap verecek biçim ve amacında yapıldığını, tabii olarak da adli ve dini maksatla da kullanıldığını, nitekim yapının eski metinlerde (Neşrî'de ve vakfiyesinde) "imaret/zaviye" olarak; vakfiyesindeki ifadesiyle *"Bina eylediği zaviyeyi ki beyne'n-nâs imâret demekle ma'rûfdur"* şeklinde geçtiğini, bu tür yapıların sonradan camiye çevrilmesi nedeniyle daha geç tarihli belgelerde hepsinin cami adıyla anıldığını ve aslında bunların *"zaviye-mescit karışımı fütüvve camileri"* olduğunu vurgular. Bu tür yapılara cami denmesi tartışması ve bunun yarattığı terminolojik sorunlar hakkında bkz.: D. Kuban, **a.g.e.**, s.79-80 (dipnot: 24), 83-84; ayrıca bkz.: Sedat Çetintaş, **Türk Mimari Anıtları-Osmanlı Devri**, MEB Yayınları, İstanbul 1949, Cilt: 1, s.17-22.

979 Kitabe metninin Türkçesi: *"Bu şerefli binanın yapılmasını 740 (1339) yılında Osman Beyin oğlu Orhan Bey emretmiştir. Karamanoğu yaktıktan sonra 820 yılında sultan Bâyezid'in oğlu sultan Mehmed'in işareti üzerine ulu vezir Bâyezid Paşa tamir ettirmiştir."*; S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.17; H. B. Kunter, "a.g.m.", s.438. Kitabenin Arapça metni kaynaklarda genelde aynıyken, Türkçe çevirisi farklıdır. Ayrıca bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.80; A. M. T. Koyunluoğlu, **a.g.e.**, s.164.

980 D. Kuban, **a.g.e.**, s.84; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.46; S. Eyice, "Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", **İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 23, no: 1-2 (1963), s.37.

görüştür[981].

Bu külliye ile *"Osmanlı Bursa'sının merkezini"*[982] yaratmış olan Orhan Bey'in Hisar dışına inşa ettirdiği yapılardan günümüze cami, emir hanı ve hamam ulaşmıştır. Külliye, tabhaneli camisi ile güneydoğusunda bitişik ve dikdörtgen planlı medrese, zaviye, imaret, kuzeybatısında mektep, biraz ilerisinde batıda Bursa çarşısının çekirdeğini teşkil eden[983] Emir Hanı ve Hamamı ile bir bütün hâlindeyken, araya sonradan Koza Han'ın (1492-II. Bayezid) inşasıyla külliyenin bu bütünlüğü bozulmuştur[984] (Hrt.4.33). İnşasından Tanzimat dönemine kadar pek çok tamir geçirmiş olan yapının, esaslı onarımları 1855 depremleri sonrasında yapılmıştır[985]. 19. yüzyılın sonlarına doğru külliye birimlerinden imaret olarak kullanılan mutfak ile sıbyan mektebi yıkılmış, medrese yerine de Belediye binası yapılmıştır[986]. 20. yüzyılın başlarından Cumhuriyet dönemine kadar olan süre içerisinde, sadece 1904-1905 tamirlerinde Vali Reşid Mümtaz Paşa tarafından, caminin doğu duvarının ortasındaki pencere bozularak, buraya bir kapı yapılmış ve bu Cumhuriyet öncesi bilinen son onarım olmuştur[987].

Bursa'da tabhaneli olarak inşa edilen ilk cami niteliğindeki yapı, sekizgen kasnağa oturan arka arkaya iki kubbe ve yanlarda iki adet eyvan[988] ile son cemaat yerinden oluşan bir plan şemasına sahiptir (Şekil 4.42). Mihrap önü kubbesi, içi mukarnaslı köşe trompları üzerinde sekizgen kasnağa oturmuşken, kuzeyindeki diğer kubbe Türk üçgenlidir (Res.4.172, 4.173). Son cemaat yeri ile aynı zemin seviyesine sahip girişteki holün sağ ve solunda birer küçük oda bulunur. Bu mekânlar birer kapı ile tabhanelere açılmaktadır. Holden sonraki ilk mekâna eski planında merdivenle ulaşıldığı görülürken, bugün bu kısım holün zemini seviyesindedir. Buradan mihrap kısmına iki mermer basamakla, tabhanelere ise birer mermer basamakla erişim sağlanmaktadır. Tamamen yığma kesme taştan yapılmış altı adet dikdörtgen ayak üzerinde taşınan son cemaat yeri, yanlarda aynalı tonoz ve ortada üç kubbe ile örtülmüş, yan revakların çift sivri kemerli açıklıkları, devşirme başlıklara sahip birer sekizgen mermer sütun üzerine oturtulmuştur (Res.4.174, 4.175). Tek minaresi[989] kuzeydoğu cephesinde bulunan yapının, son cemaat yerindeki orta kemer, diğerlerinden daha yüksek tutulmuş ve orta kubbesi Türk üçgenlerine oturtulmuştur. Beden duvarları farklı biçimlerde yerleştirilmiş yatay tuğla ve moloz taşı ile örülmüş-

---

[981] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.62; a.mlf., "Bursa Orhangazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 6, Yıl: 1965, s.69-83 [Dergide, 'Orhangazi' bu şekilde bitişik yazılmıştır.]; Baykal da yapının, Bayezid Paşa idaresinde yenilenerek tamir edildiğini aktarır, bkz.: **Bursa ve Anıtları**, s.102; aynı görüşte bir diğer yayın için bkz.: S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.18.

[982] D. Kuban, **a.g.e.**, s.83.

[983] M. Baha Tanman, "Osmanlı Kimliğinin Kent, Külliye, Mimarlık ve Peyzaj Boyutlarının Oluşumunda Bursa'nın Yeri", s.3-11.

[984] G. Çantay, **Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara: 2002, s.31. G. Çantay'a göre külliye içerisindeki Emir Hanı, Osmanlı'da ticari işleve sahip ilk yapı olması nedeniyle de önemlidir, bkz.: a.y.

[985] Yapının geçirdiği tamirler; 1417, 1579, 1619, 1628-29, 1732, 1773, 1782, 1794, 1808. Bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 66-67; Ayrıca bkz.: N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler,** s.162. 1628'de caminin doğu tarafına bitişik bir mektep ile caminin solunda bir muallimhane vardı ki bunlar ve cami 15.000 akçeye tamir edilmiştir, bkz.: K. Kepecioğlu, a.y.

[986] D. Yavaş, "a.g.m.", s.387; Kuban, **a.g.e.**, s.83-84.

[987] K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.103; Ayverdi, **a.g.e.,** s. 74, 76; D. Yavaş, "a.g.m.", s.388.

[988] Zaviye olarak kullanılan bu mekânlar 1969 yılına kadar bir süre kütüphane olarak, önemli el yazmalarına da ev sahipliği yapmıştır, bkz.: D. Yavaş, "a.g.m.", s.388; K. Kepecioğlu, "Orhan Camii", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.10.

[989] D. Yavaş, minarenin küfeki taştan yapılma ilk on basamağına kadarki kısmının, yapının ilk minaresine ait olduğunu, sonrasının kaygan taşı ile kaplanmış olup, 17. yüzyıla tarihlendiğini belirtir, bkz.: "a.g.m.", s.388.

ken, revak kemerleri yatay üç sıra tuğla ve bir sıra kesme taşla yapılmıştır. Revaklardaki kemerlerin farklı formlarda işlenmiş kemer ağızları, ön cephede ve yanlardaki çift sivri kemer alınlıklarının tuğla süslemeleri, cephelerde tuğladan yapılma güneş kursları ve rozetler, yapının göze çarpan bezeme unsurlarıdır (Res.4.176).

Osmanlı Arşivi'nde Orhan Camii inşa ve onarım süreçlerine dair yapılan incelemelerde, Orhan Gazi yapılarıyla ilgili erişime açılan belgelerin çoğunluğunun, vakıf gelir ve giderleri (aşevi giderleri, görevli maaşları vs.) ile ilgili kayıtlar olduğu görülmüştür. Diğer kalanları ise birinci ve ikinci deprem hasar tespitlerine ilişkin belgeler ile depremlerden sonra yapılan onarımların bazı kayıtlarına; Orhan Camii planı, yazışmalar ve keşif defterlerine ilişkindir. 1855 yılı ilk deprem hasar tespitlerinde Orhan Camii ile ilgili kayıtlar; *"Sultan Orhan Gâzi hazretlerinin câmi'-i şeriflerinde zahirde zararsız olub minâresi şerefesine kadar münhedîm ve alt tarafı münşak ve civârında kâin olân mekteb*[990] *münhedîm olduğu"*[991] şeklinde geçmektedir. İkinci hasar tespiti olarak hazırlandığı düşünülen diğer raporda da yine ana mekânda bir zarar oluşmadığı, minarenin şerefesine kadar ve yanındaki okulun yıkıldığı bilgisi verilmiş, birinciye kıyasla ikinci depremin yapıya başka bir zarar vermediği; sadece minarenin şerefesine kadar yıkıldığı, minare gövdesinde çatlaklar bulunduğu ve cami yanındaki okulun yıkıldığı, her iki tespitteki ifadelerden anlaşılmıştır[992]. Bu süreçte Bursa'da onarımına başlanılan ilk yapının Ulucami olduğu yukarıda belirtilmişti. Ulucami onarımlarının büyük oranda tamamlanması sonrasında, diğer yapılara geçilmiş, gerekli yazışmalar ve yapılan keşifler sonrasında bunların da onarımlarına başlanmıştır. Bu bağlamda Orhan Camii'nin depremlerden sonraki tamirlerine ilişkin arşivde tespit edilen bir belge, H.1273-1277/1857-1861 arasında Bursa'daki Sultan Murad Han Evkafı, Çelebi Sultan Mehmed Han Evkafı, Sultan Orhan Gazi Evkafı, Emir Sultan Evkafı ve defterde isimleri olan diğer vakıfların tamirat ve sair masraflarının muhasebeleri hakkında bilgiler içermektedir. Oldukça karmaşık tutulan kayıtlar arasında, Orhan Camii'nin son cemaat yeri ile minaresinin tamirine 9.117 kuruş masraf yapıldığı, belgedeki tarihsiz bir kayıttan anlaşılmıştır[993]. Bundan başka cami etrafındaki duvarların ve başka bazı yerlerin tamiriyle ilgili bir belgeye göre[994]; caminin vakıf gelirleri olmadığından, bu kısımların keşfi sonrası tahmin edilen 5.000 küsur kuruşluk masrafın, Belediye tahsisatından karşılanması gerekecektir. Bursa Meclisi'nden gönderilen yazı ve ekindeki keşif defteri[995] Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiştir. Hüdavendigâr valisine hitapla yazılan bu yazıda keşfi yapılan işlerin, *"hey'et-i kadîmesi tağyir itdirilmeksizin gayet metîn ve resîn olarak tedrici tedrici güzelce"* yapılması, yani tamir ihtiyacı olan kısımların aslı değiştirilmeden gayet sağlam ve dayanıklı

---

990 1628'den önce de var olduğu anlaşılan ancak depremde yıkılan mektep binası, Ayverdi'nin planına göre caminin tam kuzeybatı köşesi karşısında idi, bkz.: Ayverdi, **a.g.e.**, s.64-65.

991 BOA.İ.DH.316.20363 (Bu tasnifteki belgelerde, hasar tespit raporu üst yazışmalar içinde bulunmaktadır. Raporlarda, yapıların hasar durumları hakkında özet bilgiler verilmiş, ancak rapor başına ya da sonuna bir tarih konulmamıştır. Aynı tasnifteki üst yazılardan en erken tarihlisinin (İ.DH.316.20363.5.1) 13 C 1271/3 Mart 1855'te yazılan belge olduğu dikkate alınırsa, bu raporlar Şubat sonu meydana gelen ilk depremden hemen sonra tutulan hasar tespit kayıtlarıdır. Nitekim ikinci ve daha büyük hasara sebep olan deprem Nisan ayı başlarında meydana gelecek, ondan sonra da tekrar raporlar düzenlenecektir.)

992 BOA.EV.d.15785.5 (Tarihsiz)

993 BOA.EV.d.16249.2 ve 3 (Tarih aralığı 1857-1861)

994 *"etrafında olân divârlariyle sâir mahallerin müşrîf-i harâb olarak muhtâc-ı ta'mîr"*: BOA.A.MKT.UM.374.76.1.1 (Tarih: H.3 R 1276/M.30 Ekim 1859). Belge üzerinde bir tarih bulunmamakla birlikte, bu tasnife 1859 tarihi verilmiştir.

995 Tasnifte bu keşif defteri bulunmamaktadır.

olarak aşama aşama güzelce yapılması ve iş bitiminde ikinci keşfinin gönderilmesi istenmektedir. Söz konusu bu onarımın tarihine ya da yapılıp yapılmadığına ilişkin tam olarak bir sonuca varmak mümkün görünmemektedir.

Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen ve 1857-63 tarihleri arasında hazırlandığı düşünülen Orhan Camii planı[996], ilkin Ayşe Budak tarafından yapının günümüz planıyla karşılaştırılmıştır. 1857'den sonra başladığı ve Léon Parvillée tarafından da bazı müdahalelerin yapıldığı düşünülen Orhan Camii onarımları sırasında yapıda meydana gelen değişimler, detaylı olarak bu çalışmada ortaya koyulmuştur[997]. Planda *"mağaza"* olarak nitelenen tabhanelerin orta akstaki ana mekândan duvarlar ile ayrıldığı ve minbere yakın yerde bir mahfil bulunduğu görülmektedir (Şekil 4.40). Ayrıca kuzey cephede, girişteki mahfilin ortasında görülen merdivenlerin de sonradan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerinde caminin yanında olup yıkıldığı belirtilen okul binasına ilişkin, söz konusu planda herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Planda *"mağaza"* olarak nitelenen tabhanelerin, yine planda *"cami'i şerîf"* ibaresiyle gösterilen ana mekândan bağımsız olarak birer kapı ve koridor ile doğrudan dışarıya açılması ve böylelikle bu kısımların ana mekândan ayrılması, bu birimlerin son onarımlarla yapısal değişikliğe uğrayana kadar, daha başka amaçlarla kullanıldıklarını düşündürmektedir[998]. Dolayısıyla Doğan Kuban'ın zaviye/imaret fonksiyonunda yapının uzun yıllar bu şekilde kullanılageldiği düşüncesi akla yatkın görünmektedir[999].

Ayşe Budak, Orhan Camii ile ilgili söz konusu çalışmasında plan karşılaştırmaları dışında, evkaf defteri olarak nitelediği belgenin içeriği hakkında da önemli bazı tespitler yapmıştır. Ancak burada bazı hususları vurgulamak gerekmektedir. Öncelikle evkaf defterleri, kısaca vakıfların kayıtlarını içeren defterler olup, her türlü vakıf gelir-gideri, vakıf cinsi ve vakıf mütevellisi vs. hakkında bilgiler veren defterlerdir[1000]. Oysa bu belge bir evkaf defteri olmayıp, Arşivdeki *"evkaf.d"* tasnifinde bulunan bir keşf-i sâni defteridir[1001]. Yani bu defter, yapının onarımlarından sonra tamamlanan işlerin; bu işlerde yapılan her türlü harcamaların dökümünü içeren, yapının birinci keşfine göre kıyaslanabileceği verileri ortaya koyan son keşif defteridir.

Bir diğer nokta, defterin başlangıç tarihi olarak *"15782 numaralı Evkaf Defteri'nin başlangıç tarihi 1855 olup, bitiş tarihi verilmemiştir."*[1002] ifadeleriyle 1855 tarihinin gösterilmesidir. Tek varak olan bu keşif defteri üzerinde yapılan incelemede, belge metni içinde herhangi bir tarih bulunmadığı gö-

---

996 BOA.PLK.p.3443.5 (Tarihsiz)

997 Ayşe Budak, planın Yeşil Cami planıyla birlikte aynı dosyada bulunmasından, Yeşil Cami'nin planında, yapının *"hareket-i arzdan harab"* olduğunun da vurgulanmasından hareketle Orhan Camii planının da, Yeşil Cami planıyla birlikte hazırlanmış olabileceğini ifade etmiştir, bkz.: Budak, "Onarımın Tarihi Görsellerden Okunması: Bursa Orhan Camisi Örneği", **Sanat Tarihi Yıllığı,** Sayı: 27 (2018), s.39-62. Her ne kadar yapıların depremden sonra hazırlanmış olduğu özellikle Yeşil Cami planındaki ifadeden anlaşılsa da, planlarda hasar durumunu gösterir bir ifade olmaması dikkat çekicidir. Nitekim Ulucami planında, hasar durumu plan üzerinde belirtilmiş idi.

998 A. Budak, "a.g.m.", s.48.

999 D. Kuban, **a.g.e.**, s.75-80.

1000 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Haz. Komisyon, 3. Bs., İstanbul 2010, s.239.

1001 BOA.EV.d.15782.2.

1002 A. Budak, "a.g.m.", s.50.

rülmüştür. Belgenin başlığındaki *"Geçende Burûsada haraket-i arzdan hedm ve harâb..olmuş olan"* ifadelerinden hareketle, tasnif işlemleri sırasında arşiv uzmanları tarafından, bu belgenin 1855 depremleri sonrasına tarihlendirilmesi normaldir. Bu nedenle de belgenin tarihlendirilmesinde, depremlerin meydana geldiği 1855 yılının esas alındığı düşünülmektedir. Burada dikkate alınması gereken husus, bunun bir *"keşf-i sâni"* yani son keşif defteri olduğudur. Bir yapının onarım sürecinde, ilkin keşf-i evvelinin hazırlandığı, kurumlar arası yazışmaların ortalama bir yıldan az sürmediği, daha sonra onarıma başlandığı ve onarımın da ortalama bir yıl sürdüğü tahmin edilirse, ikinci keşfinin yapıldığı tarih de kabaca hesaba katılırsa, belgenin tarihinin 1855 sonrası olması gerekecektir. Nitekim ilk inşasına girişilen yapının Ulucami olduğu da bu noktada unutulmamalıdır. Dolayısıyla diğer yapılarla birlikte, Orhan Camii onarımlarına yönelik ilk girişimlerin de yukarıda açıklanan nedenlere dayanarak, Ulucami'deki işlerin büyük oranda tamamlandığı 1857 yılı sonlarından itibaren olabileceği düşünülmektedir.

Yukarıda değinilen keşf-i sâni defterinin içeriği, yapıda tamamlanan onarım işleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Müellifin plan karşılaştırması neticesinde, yapısal değişimlerini ortaya çıkardığı Orhan Camii'nin bu keşf-i sâni defterinin detaylarına bakılacak olursa[1003]; *"müceddeden inşâ kılınan ayâk"* başlığında, yeniden inşa edilen dört ayak için yükseklik: 4, kalınlık: 1, beher ayak genişliği zirâ 1.5 ve mik'âbı 6 ve terbi'-i arşın mik'âbı: 14?, (yazı mürekkebi dağılmıştır) olarak verilmiştir. *"Yeni açılacak olân kemerler tûlen zirâ'ı"* başlığında kanad: 2, genişliği: 1, kalınlığı: 1 ve arşın mik'âbı: 14, terbi'-i arşın mik'âbı: 28 olarak *"52.5 arşın mik'âbı üzere inşâ ve i'mârın masârıfât-ı vâkı'ası"* başlığı altında; arşın mik'âb üzere taş nakliyesi için 1.837 kuruş, taşçılara 12 kuruş yevmiyeden 1.260 kuruş, duvarcılara 12 kuruş yevmiyeden 626 kuruş, rençberlere 7 kuruş yevmiyeden 770 kuruş, kireç ve kum masrafları ile toplamda 4.821,20 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. *"Câmi'-i şerifin beher tarafına sıva içûn masârıfât-ı vâkı'ası"* başlığı altında; kireç için 3.800, horasan için 3.800, keten çulu için 1.125, sıvacılara 7.700 ve rençberlere 2.450 kuruştan toplamda 18.875 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. *"Câmi'-i şerifin mihrâbı içûn masârıfât-ı vâkı'ası"* başlığı altında; nakkaş yevmiyesi ve boya masrafları olarak 1.660 kuruş; *"Câmi'-i şerif derûnunda tabân döşemesinin ve kenar divarlarının ve sedlerinin i'mâriyçûn masârıfât-ı vâkı'ası"* başlığı altında; döşeme tuğlasına 700, kirece 1.000, kireç için kuma 112,20, duvarcı yevmiyesi olarak 720 ve rençber yevmiyesi olarak da 630 kuruş ve toplamda 3.162,20 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. *"Câmi'-i şerif derûnunda vâki'"* başlığı altında; cami içinde bulunan 12 pencere, pencere camları ve diğer küçük-büyük 22 pencere ile altı ayak tamiri, pencerelerin elvan camları, kubbe içlerine konulan demirler için toplamda 12.878 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. Cami dışındaki saçaklar ile iç kısımlardaki masraflar olarak takoz tuğlası, duvarcı, rençber, taşçı yevmiyeleri, kireç ve kum için 26.020 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. Üst örtü kurşunları, kurşuncu yevmiyesi, malzeme nakliyesi ve iskele kurulumu vs. masraflar için de 34.500 kuruş olarak genel toplamda 99.722 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. Yapının keşf-i evvel bedeli 190.000 kuruştur. Tüm bu yapılan harcamalardan tasarruf edilen 45.000 kuruşluk miktarın dü-

[1003] *"Geçen yetmiş bir senesi hareket-i arzdan hemd ve harâb ve cemâ'atdan mesdûr olmuş olân Sultân Orhân Gâzi hazretlerinin binâ ve ihyâgerdesi olân câmi'-i şerifin bu def'aki i'mârında vuku'bulân masârıfâtı…? Keşf-i sânisi bi'l-icrâ defter-i icmâlidir."* BOA.EV.d.15782.2 (Tarih: Muhtemelen 1864-65)

şülmesiyle de yapıya 54.722 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. Birinci keşif ile ikinci keşif arasındaki farkın bu kadar fazla olmasının belge üzerinde herhangi bir açıklaması bulunmamaktadır. Burada defterde bir usulsüzlük mü yapılmıştır yoksa bazı onarımlar ertelenmiş/iptal edilmiş midir, orası net değildir.

Ahmet Vefik Paşa 1855 depremlerinden sekiz yıl sonra Bursa'daki imar faaliyetlerini yürütmek üzere 1863'te müfettiş olarak görevlendirilmişti. Ahmet Vefik Paşa, şehrin yeniden imarı ve inşası için bu tarihlerdeki bazı çalışmalarını Léon Parvillée ile yürütmüştür. Ayverdi'ye göre *"1280-1281 (1863-64) de Parvillée tarafından yapılan ta'mîr, kalın ahşab gergilerin demire tahvili ve iç tezyinâta münhasır"*[1004] olmalıdır. Ayşe Budak da tüm bu veriler ışığında; plan karşılaştırmaları ile defter içeriğindeki verilerden hareketle bu onarımların sürecinde, *"Parvillée'nin onarıma dahil olması ile bu sürece ne gibi katkılar sağladığı tam olarak bilinemez"*[1005] sonucuna varmaktadır. 1863 yılından sonra yapının onarımlarına dahil olduğu anlaşılan Parvillée'nin, yapının süsleme programına ne derece etki ettiği de tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak Doğan Yavaş'ın belirttiği üzere Orhan Camii mihrabı, başlıklı sütunçeleri, mukarnaslı kavsarası, kavsara koltuklarındaki stilize bitkisel motifler, geometrik geniş bordürü ve dış bordürün mukarnas dizisi, mihrabın klasik Osmanlı formunda olduğunu göstermektedir[1006]. Bunların dışında, mihrabın taç kısmına uygulanan barok süsleme, yapının 19. yüzyıl onarımlarının işaretidir[1007]. Ayverdi mihraptaki bir yazıda bulunan 1281 tarihine dayanarak mihrap süslemesinin ve caminin iç tezyinatının 1864-65 yıllarında yapıldığını aktarır[1008]. Budak ise çalışmasında bu tarihi *"Mihrapta bulunan 1855 tarihi"* ve *"mihraptaki 1855 tarihi"* şeklinde, sehven 1855 olarak vermektedir[1009]. 2004 yılında camide yapılan onarımlar sırasında, yüzeye yapılan raspa sonucunda mihrapta bulunan yazılar ile yazıların altında *"Hafız Hamdi"* ismi ve 1281 (1864-65) tarihi ortaya çıkarılmıştır[1010]. Bu da Ayverdi'nin 1966 tarihli eserindeki aktarımını doğrulamıştır.

Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişliği zamanlarında, Bursa'yı üçüncü ziyaretinde Ulucami ve çevresi ile ilgili izlenimlerini aktaran Hayrullah Efendi, Orhan Camii'nin yarısına kadar moloz ile doluyken temizlenmiş olup, Ulucami ile arasındaki alanın ağaçlandırıldığını ve bu alana bir de pazar yeri kurulduğunu aktarmıştır[1011]. Onarımları ve iç tezyinatı kısmen bitirilen yapının keşif defterinin (muhtemelen keşf-i sâni) Evkaf Nezâreti ile Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiş olduğu, 1865 yılı başına tarihlenen bir belgeden anlaşılmaktadır[1012]. Belgede merkeze gönderildiği belirtilen keşif defterinin, yukarıda detayları açıklanan 15782 numaralı keşf-i sâni defteri olduğu düşünülmektedir. 1865 yılının sonlarına tarihlenen bir irade belgesi ise, Orhan Camii'nin onarımlarına ilişkin başka bir keşif bedelinin daha olduğunu göstermektedir. Belgeye göre; *"Burûsada kâin câmi'-i şerifin makdemce şürû' ve mübâşe-*

1004 Ayverdi, **a.g.e.**, s.67.
1005 Budak, "a.g.m.", s.60.
1006 Yavaş, "a.g.m.", s.388.
1007 A.y.
1008 Ayverdi, a.y.
1009 Budak, "a.g.m.", s.59.
1010 Yavaş, a.y.
1011 İ. H. Danismend, "Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa", **a.g.e.**, s.38.
1012 BOA.İ.MVL.696.9.1.1 (Tarih: H.22 Ş 1281/M.20 Ocak 1865)

ret itdirilmiş olân ta'mîrâtının keşfi mucibince otuz üç bin bu kadar guruş üzerine münâkasası bi'l-icrâ bundan aşağı masrafla tesviyesine müteahhid zuhûr ider ise şerâit-i lâzıme ve kefâlet-i kaviyyeye rabt ile ânın ma'rifetiyle ve itmez ise mahalli meclis ve evkâf müdiri nezaretiyle bi't-ta'mîr masârıf-ı vâkı'ası mahalli evkâf-ı şerîfesi hâsılâtından i'atâ olunarak hitâmında iktizâ iden defterin isrâli zımnında îfâ-yı muktezâsı" yerine getirilecektir[1013]. Metinde geçen bilgilere göre, önceden başlatılan[1014] tamirlerin keşfinin 33.000 küsur kuruş olduğu belirtilmiş ve bu rakam üzerinden münakasasının yapılması istenmiştir. Münakasa sonucu keşfinden daha az bedelle işi alacak bir yüklenici çıkarsa, gerekli şartlara uygun olarak sağlam kefalet şartları içerisinde sözleşme imzalanmalı ve tamiratlar yüklenici tarafından yapılmalıdır. İşi üstlenecek bir yüklenici çıkmaz ise yerel meclis ve evkaf müdürü nezaretinde tamirlerin yaptırılarak masraflarının yerel vakıf gelirlerinden karşılanması ve tamirlerin bitiminde de keşf-i sâni defterinin gönderilmesi istenmektedir. Tasnifte bununla bağlantılı başka herhangi bir belge bulunmadığından, 33.000 küsur kuruş olduğu belirtilen tamirlerin içeriğine ilişkin bir veri elde edilememiştir. Fakat irade tarihine dikkat edilerek, 1864-65 yıllarına ait olduğu düşünülen 15782 numaralı keşf-i sâni defterinin de Ocak 1865'te merkeze gönderildiği kabul edilirse, söz konusu 33.000 kuruşluk tamir ihtiyacının, Parvillée'nin onarımlarından sonra ortaya çıkmış olduğu söylenebilir. Çünkü keşf-i sâni incelendikten sonra, kalmış olması muhtemel bazı tamirler için tekrar münakasaya çıkılması gerekmiş, bu mümkün olmazsa onarımların emaneten yapılması istenmiştir. Dolayısıyla bu süreç tamamlanmış ise, 33.000 kuruşluk onarımların da 1866 yılı içerisinde başlamış olması gerekmektedir. Ancak bu sürecin tamamlanamadığı ve Orhan Camii'nin 29 Aralık 1866 tarihi itibarıyla ibadete kapalı olduğu, başka bir belgede geçen kısa bir cümleden anlaşılmıştır[1015].

Orhan Camii ile ilgili onarım faaliyetlerinin 1865-1895 yılları arasına ait herhangi bir kaydına ulaşılamamıştır[1016]. Henüz ibadete açılamamış olduğu anlaşılan Orhan Camii'nin onarımlarının 1867 yılı ortalarında bitirilerek ibadete açıldığı ve bu tarihten yaklaşık otuz yıl sonrasına kadar yapının herhangi bir onarım ihtiyacı duymadığı söylenebilir. Nitekim Hüdavendigâr vilayetine hitaplı 1895 tarihli bir belge yapının kendisi ile değil, avlu ile kapı ayağında bulunduğu belirtilen üzeri haçlı taşların oradan kaldırılması ile ilgilidir[1017]. Bu taşların kaldırılmasına yönelik bir girişime ya da sonuca ilişkin başka bir bilgi tespit edilememiştir. Bu tarihlerden sonra Orhan Camii'nin tamir olunduğundan ve camiye konulmak üzere iki şamdan hediye edildiğinden bahseden belgeler, 1904-1905 tamirlerine, başka bir deyişle, binaya yapılacak bazı ilavelere işaret etmektedir. Bilindiği üzere 1904 yılında Vali Reşid Mümtaz Paşa tarafından, caminin doğu duvarının ortasındaki pencere bozularak, buraya bir

---

[1013] BOA.İ.DH.540.37565.1.1 (Tarih: H.22 R 1282/M.14 Eylül 1865)

[1014] Tamirlerin zamanı belirsizdir çünkü belgede net bir tarih yoktur ve belgenin hangi tamirleri kastettiği de belirsizdir.

[1015] *"ve ez cümle sultan Orhan aleyhi'r-rahmete ve'l gufrân hazretlerinin câmi'-i şerifleri az masrafa muhtâc olduğu halde ânın bile..ramazân-şerifde bi'z-zarure küşâdı mümkün olamayacağı"* ifadeleri ile bu belge, Orhan Camii'nin Parvilée'nin onarımlarından sonra 1867 ortalarına kadar henüz tamamlanamadığını ve resmi açılışın yapılamadığını göstermesi açısından önemlidir, bkz.: BOA.A.MKT.MHM.386.87.6.1 (Tarih: R.17 Kanunuevvel 1282/M.29 Aralık 1866)

[1016] Bursa vilayeti dahilinde Eylül 1891 ile Kasım 1893 tarihleri arasında yapılan inşa/tamir faaliyetlerinin yazıldığı defterde de Orhan Camii'ne ait bir kayıt yoktur, bkz.: M. Hızlı, "Hüdâvendigâr Vilâyeti İmâr Faaliyetleri Defteri", s.233-254. Yazma Defter için bkz.: Bursa YEBEK-**GE-5432**.

[1017] BOA.DH.MKT.411.13.1.1 (Tarih: H. 21 S 1313/M.13 Ağustos 1895)

kapı yapılmış[1018] ve buranın resmi açılışı da Sultan II. Abdülhamid'in tahta oturma yıldönümünde gerçekleştirilmiştir (Res.4.177). Bu konuya ilişkin belge, Hüdavendigâr Valisi Reşid Mümtaz Paşa imzasıyla Mabeyn-i Hümâyun Baş Kitabeti'ne gönderilmiştir[1019]. Yazıda; *"Sultan Orhân Gâzi hazretlerinin Burûsada vâki' câmi'-i şerifleri bir tarz-ı dil-nişînde ta'mîr olunmakda olub..cülûs-u ..hazret-i hilâfet penâhiye şeref müsâdıf olacağı yevm-i mes'ûdda küşâdı dahi mukarrer bulunmasına binâen câmi'-i şerif-i mezkûr içûn lüzûmı olân elvâh-ı celile ile iki kıt'a kebir şam'dânın ihsân..olarak.. ta'mîrhâne-yi hümâyûnca i'mâl ve tisyârı"* talep edilmiştir. Metne göre Reşid Mümtaz Paşa; caminin latif, hoş bir tarzda tamirinin devam ettiğini ve tahta çıkış yıldönümünde tamirin tamamlanıp, resmi açılışın yapılacağının kararlaştırıldığını Sultan'a bildirmektedir. Bu nedenle muhtemelen açılışa yetiştirilmek üzere levhalar (hat levhaları olmalı) ile iki adet şamdanın tamirhane tarafından imal edilerek gönderilmesini istemiştir. Belgeden, söz konusu eserlerin tamirhane tarafından imal edildiği öğrenilmekte, ancak bu eserlere dair başka bir bilgi bulunmamaktadır. Belgenin Haziranda yazıldığı düşünülürse, onarım ve doğu cephesine açılan kapının yapımı Ağustos ayına kadar tamamlanmış ve tahta çıkış yıldönümü olan 31 Ağustos 1905'te resmi açılış gerçekleştirilmiştir[1020].

Sonuç olarak, 1857 yılı sonlarından itibaren onarımlarına başlandığı düşünülen Orhan Camii'nin, Parvillée'nin çalışmaları da dahil yapılan onarımlarının eldeki mevcut kaynaklara bakarak 1867 yılı sonrası bir süre daha devam ettiği söylenebilir. 1855 depremlerinden sonra camide yapılan en önemli değişiklik, tabhane mekânlarını ayıran duvarların kaldırılarak bu kısımların yapının ana mekânıyla bütünleşmesinin sağlanmasıdır. Bu tarihlerden sonra yapı, muhtemelen 1904'e kadar önemli sayılabilecek bir onarım geçirmemiştir. 1904'ten Cumhuriyet dönemine kadar geçen yirmi yıla yakın sürede yapıda gerçekleştirilen son önemli değişikliğin, doğu cephesine kapı açılması olduğu söylenebilir (Res.4.178, 4.179).

[1018] Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.103; Ayverdi, **a.g.e.**, s.74, 76; Yavaş, "a.g.m.", s.388.
[1019] BOA.Y.MTV.275.8.1.1 (Tarih: H. 1 R 1323/M.5 Haziran 1905)
[1020] Bursa'ya inşa edilen üçüncü saat kulesinin de aynı gün açılışı yapılmıştır.

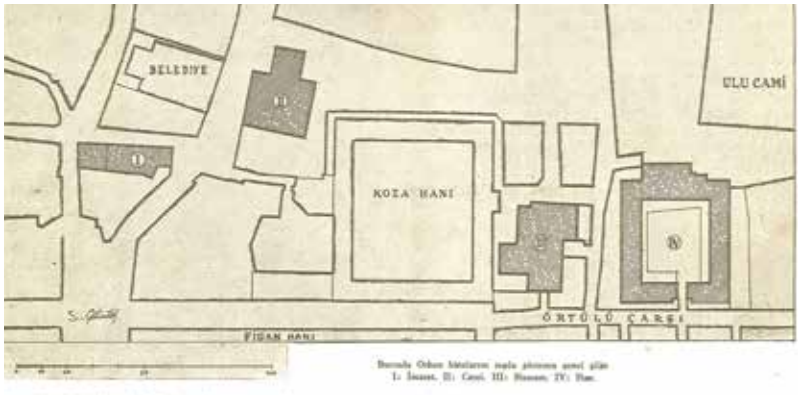

Harita 4.33. Orhan Külliyesi. (Kaynak: Sedat Çetintaş, C.1, s.18)

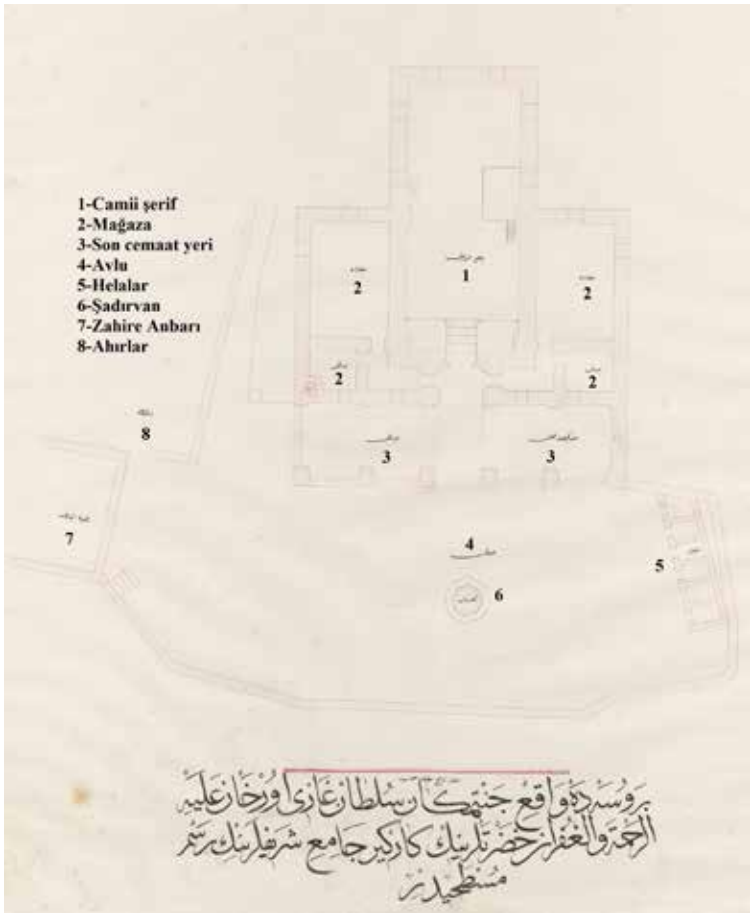

Şekil 4.42. Orhan Camii'nin Planı. (Kaynak: BOA.PLK.p.3443.5)

Resim 4.171. Orhan Camii Tamir Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.172. Orhan Camii Mihrap Önü Kubbesi Mukarnaslı Köşe Trompları. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.173. Orhan Camii'nde Kuzeydeki Kubbenin Türk Üçgenleri. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.174. Orhan Camii Son Cemaat Yeri ve Yan Revaklardaki Çift Kemerler. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.175. Orhan Camii Yan Revaklarda Devşirme Sekizgen Sütun Başlıkları Üzerine Taşınan Çift Kemer ve Alınlıklardaki Tuğla Bezeme. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.176. Orhan Camii Son Cemaat Yeri Revak Kemerleri ve Tuğla Bezeme. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.177. Orhan Camii'nin Doğu Cephesine Yapılan Kapının Açılış Merasimi ve Kapı Üzerindeki Kitabesi, 1905.
(Kaynak: B.B.B. Kent Belleği Arşivi)

Resim 4.178. Orhan Camii Batı Cephesi, 1900'ler. (Kaynak: N. Dostoğlu, *Fotoğraflarla Bursa*, s.52)

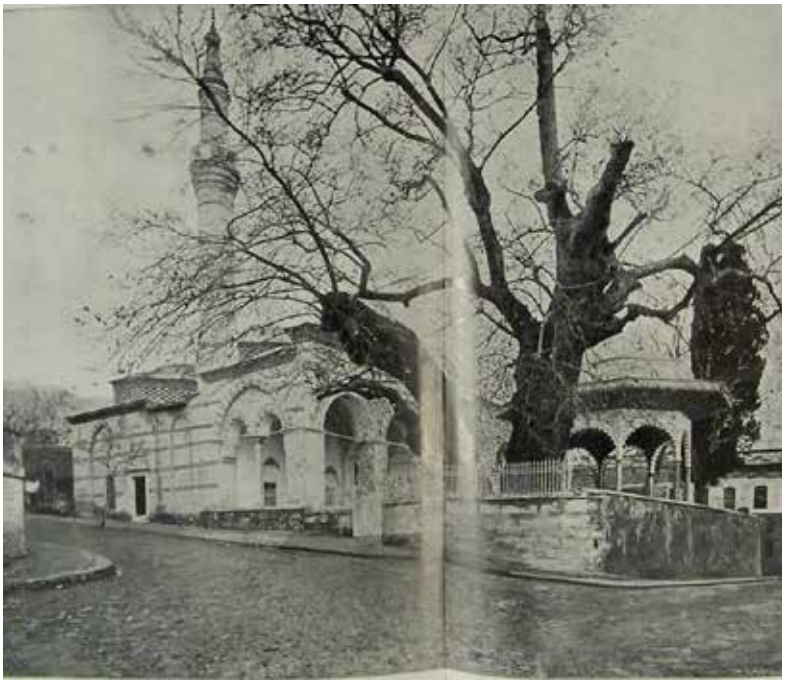

Resim 4.179. Orhan Camii'nin 1905'te Yeni Açılan Kapı ve Avludaki Şadırvan ile Birlikte Genel Görünümü, 1905-1907 Arası. (Kaynak: *1324 Bursa Salnamesi*)

4.2.2. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Külliyesi

Osmanlı Bursa'sında, Orhan Külliyesi'nden sonra ikinci külliye kuruluşu, Bursa'nın Hisar bölgesinin batı uç kısmında, Çekirge semtinde ovaya hâkim bir noktada gerçekleştirilmiştir (Res.4.180). Hüdavendigâr Külliyesi, tabhaneli bir cami-medrese (cami ve üst katında medresesi) ile bir aşevi, türbe ve hamamdan oluşmaktadır. Bu külliye, Osmanlı mimarisinde tabhaneli cami ile medresenin bir arada olduğu ilk ve son örneğini bünyesinde barındırmaktadır[1021]. Külliye için seçilen yer, Hisar'ın kuzeybatısına Orhan Külliyesi'nin kurulduğu tarihten itibaren, yerleşik nüfusunun artarak şehrin gelişmeye başladığını, bu amaçla nüfusun Hisar'ın batı bölgesine de kaydırılmak istendiğini göstermektedir. Nitekim burasının yerleşim amaçlı seçilmesi, külliye civarında ticari bir yapının kurulmamasından da anlaşılabilir. Başka bir deyişle, coğrafi olarak kısıtlı araziye sahip bu bölgede, külliye oluşturmanın amacı ticaret değil iskân olmuştur. Külliyedeki yapılar bölgenin bu topografik özellikleri göz önüne alınarak yerleştirilmiştir. Külliyenin kurulduğu arazide ayrıca bir medrese kurmak için yeterli alan bulunmamasının, cami-medrese birlikteliğini beraberinde getirdiği, böylelikle cami ve medresenin tek bir yapı kitlesi içinde kurulmasına neden olduğu söylenebilir[1022]. Cami-medrese yapısının batısında ters L şeklinde bir imaret ile kuzey köşesinin karşısında bulunan türbe ve doğusundaki hamam, külliye diğer birimlerini oluşturmaktadır (Şekil 4.43, Res.4.181). Tabhane içermesi nedeniyle yapıyı imaret olarak niteleyen Doğan Kuban, kendisi de bir Ahi Şeyhi olan I. Murad'ın, üst kattaki odaları medrese öğrencileri için değil bir Ahi Dergâhının dervişlerine hizmet verecek hücreler olarak yaptırmış olabileceğini ve bu kısmın medrese değil, sadece öğrenci odaları olduğunu, dershane kısmının alt katta olduğunu belirtmektedir[1023].

4.2.2.1. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Camii-Medresesi

Külliyenin en önemli parçası olup, inşa kitabesi bulunmayan Hüdavendigâr Camii'nin 1366-1385 tarihleri arasında yirmi yıllık bir süreçte inşa edildiği kabul edilmektedir[1024]. Kuruluşundan itibaren H.920/M.1520, H.970/M.1563, H.1025/M.1616, H.1045/1635 ve 1833-1839 yılları arasında çeşitli onarımlar geçiren Hüdavendigâr Külliyesi, 1855 depremleri sonrasında da onarım görmüş, bu onarımlar 1872 yılından önce tamamlanmış ve son olarak II. Abdülhamid tarafından 20. yüzyılın başında tamir ettirilmiştir. Caminin giriş kapısı üzerindeki H.18 C 1322/30 Ağustos 1904 tarihli dört satırlık tamir kitabesi metni şöyledir[1025] (Res.4.182):

[1021] S. Eyice, "a.g.m.", s.292, 93; D. Kuban, **a.g.e.**, s.86, 87; G. Çantay, **a.g.e.**, s.32.

[1022] D. Kuban, **a.g.e.**, s.87; G. Çantay, **a.g.e.**, s.32-33.

[1023] D. Kuban, **a.g.e.**, s.87.

[1024] A. Gabriel, **a.g.e.**, s.58; A. Kuran, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara: 1964, s.71; Kuban, **a.g.e.**, s.87; O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.17; 1367-1385 olarak: S. Eyice, "Hüdâvendigâr Külliyesi", **TDVİA**, Cilt: 18, s.290-95.

[1025] K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s. 163-64; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.259; Koyunluoğlu, **a.g.e.**, s.172.

I. Zîynet-bahş-i makâm-ı akdes-i Hilâfet-i seniyye es-Sultân ibn'üs-Sultân

II.el-gâzî Abdülhamid Hân halled'allâhû saltanatehü ilâ âhir'id-devrân efendimiz hazretleri me'âsîr-i

III. Celîle-i hilâfet-penâhîlerine zamîme olmak üzre ecdâd-ı 'ızâm-ı hümâyûnlarından Hüdâvendigâr

IV. Gâzi hazretlerinin işbu câmi'-i şerîflerini ihyâ buyurmuşlardır

Sene 1322 C 18

Kesme taş-tuğla-taş malzemeden karma teknikle örülen kalın duvarlar, Hüdavendigâr Camii'nin ana kütlesini meydana getirmektedir. Yer yer devşirme malzemenin de kullanıldığı yapının en dikkat çeken kısmı, Osmanlı anıtsal mimarisinde bir daha kullanılmayacak olan[1026] iki katlı bir revakla süslenen cephesidir (Res.4.183). Alt katta merdivenle ulaşılan son cemaat yeri, kalın ayaklar üzerine taşınan iki yanı açık beş bölümden oluşur. Son cemaat yerinin üstü kubbe ile örtülüdür ancak bu kısımlar, üst katındaki mekân nedeniyle dışardan görünmemektedir. Son cemaat yerinden sivri kemerli bir cümle kapısı ile harime ulaşılır (Res.4.184, 4.185). Yapı, merdivenlerle orta mekândan ayrılan ve tonozla örtülü büyük bir eyvan ile bu kısımdan daha alçak olan, ortası açık kubbeli sofaya açılan yanlardaki iki eyvan ve cümle kapısının sağ ve solunda üzerleri tonozla örtülü odalardan meydana gelen bir zaviyeli cami plan şemasına sahiptir (Res.4.186, 4.187, 4.188). Bu hâliyle yapının plan şemasının Bizans kiliselerine benzerliği noktasında dile getirilen bazı iddiaların aksine Albert Gabriel, Hüdavendigâr Camii plan şemasının ölçeği ve yansıttığı ruhla, başka bir deyişle temel prensipleriyle Bizans kiliselerinden tamamen farklı olduğunu, kilise planından ziyade eksenlerine göre dağıtılmış üç-dört eyvanı dikdörtgen avlu etrafında toplayan bir cami planını anımsattığını ifade etmiştir[1027] (Şekil 4.44). Bu yapı, Eyice'ye göre de avlulu dört eyvanlı medrese tipinden geçişi gösteren en tipik eserdir[1028].

Doğan Kuban'a göre inşasında farklı kökenlerde ustaların çalıştığı anlaşılan yapının mimarının, Balkan-Adriyatik kökenli bir sanatçı olması ihtimali de düşünülebilir. Nitekim pandantifler üzerindeki alçı üçgenlerin Türk ustalarca ve çift kemer aynalarındaki geometrik mozaik süslemelerin de Rum ustalarca yapıldığını söylemek, bu açıdan bakıldığında mümkün görünmektedir. Medrese ve zaviye gibi mekânsal öğeleri Doğu'da olan İslami kökenli bir yapının, bu geleneğe yabancı bir mimar tarafından kendine özgü biçimiyle Hüdavendigâr Camii özelinde ortaya konulması, Kuban tarafından dönemin mimari tasarım sürecine özgü bir gelişim olarak gösterilmiştir[1029]. Pandantifler üzerine oturtulan 11 m. çapındaki kubbenin kasnağında görülen küçük konsol taşlarının ilk kubbeye işaret ettiği ve ön cephede bulunan geometrik yıldız örnekli mermer şebekelerin de orijinal olduğu ifade edilmektedir[1030]. Yapının ikinci kat revakları, ortada üç kubbe ve yanlarda birer tekne tonozludur. Bu revakların yan ve ön kemer araları, tek sütunun taşıdığı çift sivri kemerlerle ikiye bölünmüştür (Res.4.183, 4.184).

1026 D. Kuban, **a.g.e.**, s.87.
1027 A. Gabriel, **a.g.e.**, s.59.
1028 S. Eyice, "Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", **İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul: 1963, Cilt: 23, no.1-2, s.3-80.
1029 D. Kuban, **a.g.e.**, s. 87-88.
1030 A. Kuran, **a.g.e.**, s.72; Aslanapa, **a.g.e.**, s.18-19.

Akdeniz mimarisinin karakteristik özelliğini gösterdiği düşünülen çift sivri kemerli ön cephenin, Venedik saray cephelerini andırdığı belirtilmektedir[1031]. Cephe ve yanlardaki çift sivri kemerleri taşıyan sütunların başlıkları, iyon-korint karma üsluptadır. Mihrap nişi dışa taşan ve kıble eyvanı tonozu ile orta kubbenin her iki katı örttüğü binanın iç kısmında; alt katta altı oda ve iki eyvan, üst katta ise on altı oda bulunmaktadır.

Yapının namaz kılınan ana mekânı altı adet yuvarlak kemerli pencere ile aydınlatılmaktadır. Dış mekânın aksine iç mekânda yuvarlak kemer kullanımı görülen caminin üst katına, girişin her iki yanındaki kapılardan taş merdivenlerle ulaşılır. Üst katta "U" harfine benzer bir koridor ve bu koridordan erişilen medrese odaları bulunmaktadır (Şekil 4.44). Yapının doğu köşesinde yer alan kesme taş üzerine tuğladan örülmüş yuvarlak gövdeli minaresinin, 1855 depremlerini az hasarla atlatan orijinal minaresi olduğu ve külahının 19. yüzyılda yapıldığı belirtilmektedir[1032]. Mukarnaslı kavsaraya sahip mihrap II. Abdülhamid'in yaptırdığı tamirlerde renkli boya ve yaldızla süslenmiş, minberi de bu tarihlerde yenilenmiştir[1033].

4.2.2.2. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) İmareti

Caminin batısında bulunan 40x11 m. ölçülerinde "L" biçimindeki aşevinin camiyle birlikte aynı dönemde inşa edilen ilk yapısı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır (Res.4.193). İnşa kitabesi olmayan yapı tamamen yıkılarak II. Abdülhamid tarafından yeniden yaptırılmış, onun cülusunun 30. yıldönümüne rastlayan 1 Eylül 1906 tarihinde yapının resmi açılışı gerçekleştirilmiştir[1034]. Yapının yeniden inşa edilmesi sonrası kuzey kapısı üzerine konulan altı satırlık sülüs hatlı kitabesinin metni şöyledir[1035] (Res.4.194):

I. Emîrü'l-Mü'minîn İmâmü'l-Müslimîn Halîfe-i Rasûlü'l-'Âlemin Şevketlû
II. Kudretlû Gâzi Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Halledallahü Hilâfetehû
III. Ve Saltanatehû Efendimiz Hazretlerinin Ecdâd-ı Me'âli-i Nejâd-ı Hümâyûnlarından
IV. Cennetmekân Hüdâvendigâr Gâzi Hazretlerinin Cümle-i Müberrât-ı
V. Seniyyelerinden olan bu imâreti tecdîden inşâ buyurmuşlardır.
VI. Fi 12 Receb sene 1324 *fi 19 Ağustos 1322*

4.2.2.3. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Türbesi

Caminin kuzeybatı köşesinde ovaya hâkim noktada bulunan Hüdavendigâr Gazi Türbesi, I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit olmasından sonra cesedinin getirilip gömüldüğü yerde inşa edilmiştir. Türbe binasının 1389-1400 tarihleri arasında oğlu Yıldırım Bayezid tarafından yaptırıldığı kabul edilmek-

[1031] C. Texier, **a.g.e.**, Cilt: 1., s.217-221; Kuban, **a.g.e.**, s.87.
[1032] Eyice, "a.g.m.", s.293.
[1033] Eyice, a.y.
[1034] Ayverdi, **a.g.e.**, s.290.
[1035] Baykal, **a.g.e.**, s.164; Ayverdi, a.y.

tedir[1036]. 1855 depremlerini ilkin zararsız atlatan türbe binası, daha sonraki sarsıntılarda tamamen yıkılmış, 1863[1037] yılında Sultan Abdülaziz tarafından temellerinden yeniden inşa süreci başlatılmış ve ilerleyen yıllarda inşası tamamlanmıştır[1038] (Res.4.189). Türbe içinde sekiz sanduka bulunmaktadır. Bunlar içerisinde I. Murad'ın pirinç parmaklıkla çevrili kabrinden başka, Yıldırım Bayezid'in oğulları Emir Süleyman ve Musa Çelebi, I. Murad'ın oğlu Yakup Çelebi, Süleyman Çelebi'nin oğlu Orhan, II. Bayezid'in oğlu Şehzade Mehmed ve I. Murad'ın kızlarına ait olduğu belirtilen iki sanduka bulunmaktadır[1039].

Kare planda temellerinden[1040] yeniden inşa edilen türbenin üstü kurşun örtülü bir kubbe ile kapatılmıştır (Şekil 4.45). Türbeye giriş, doğu cephesindeki tek birimli saçak altından ve tonozla örtülü bir revaktan geçilerek sağlanır. Kubbe örtülü kare mekân, üstü beşik tonozlu 3.5 m. genişliğinde bir koridor ile çevrelenir. Kıble duvarında bir mihrap nişi bulunan türbenin ortasında, kubbeyi taşıyan devşirme malzemeden yapılan sekiz mermer görünümlü sütun dikkat çeker. Sütunların taşıdığı yarım yuvarlak kemerler üzerine bindirilen kubbeye geçiş, pandantiflerle sağlanmıştır. İç mekânı, cephelerde açılan dokuz pencere aydınlatmaktadır. Kubbe içinde, pandantiflerde, kemer karınlarında ve pencere alınlıklarında barok kalemişi süslemeler görülür (Res.4.190). Plan şeması itibarıyla yapı, II. Murad ve Orhan Gazi Türbeleriyle benzerlik gösterir. İnşa kitabesi bulunmayan türbenin H.1154/M.1741-42 tarihli, talik hatla yazılmış sekiz mısralık tamir[1041] kitabesi metni şöyledir (Res.4.191):

I. Hidiv gazâ-pîşe Sultan Murad — Şeh-i dâd-küster Hüdâvendigâr
II. Şehid-i mübeşşer bilâ irtiyâb — Velîyyi menkıbet-i zıll-i perverdigâr
III. Bu şâh-ı melek-haslete ve âdilin — Olınca der-i türbesi üstüvâr
IV. Didim gördüğüm birle târihini — Zehî sakf-ı bâb-ı Hüdâvendigâr 1154[1042]

Kitabesinin ilk iki satırı, gazayı âdet edinmiş ve gazada son derece mahir, adalet yayan, cennetle müjdelenmiş şehit ve veli sıfatlarıyla I. Murad'a övgüler içerir. Son iki satırında *"Bu melek hasletli ve adil şahın türbesinin kapısı sağlam olunca, bir ilavesiyle tarihini söyledim: Hüdavendigâr'ın kapısının çatısı ne güzel"*[1043] yazmaktadır.

1036 K. Kepecioğlu, "Türbeler", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.180-181; K. Baykal, **a.g.e.**, s.28; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.61; Ertan Daş, **Erken Dönem Osmanlı Türbeleri**, Gökkubbe Yayınları, İstanbul: 2007, s.48.

1037 N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.560.

1038 1863 yılında inşa edildiği ifade edilen türbenin, 1869 tarihi itibarıyla tamamlanmamış hâlde durduğuna ilişkin bilgiler için bkz.: BOA.İ.ŞD.16.695.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869).

1039 S. Çetintaş, **a.g.e.**, Cilt: 2, s.11; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.292; K. Baykal, **a.g.e.**, s.28.

1040 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.290-93; S. Eyice, "a.g.m.", s.294.

1041 1741 tarihli bu tamirde, türbeye bir saçak veya içeriği belli olmayan bir ilave yapıldığı belirtilir, bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.292. Kepecioğlu, "harap olduğundan 1741'de tekrar yaptırılmıştı" demektedir, bkz.: **a.g.e.**, a.y.

1042 Kitabe için bkz.: A. Tevhid, "İlk Altı Pâdişâhımızın Burûsada Kâin Türbeleri-2", **TOEM**, 1 Kanunuevvel 1328/14 Aralık 1912, cüz.17, s.1051; Koyunluoğlu, **a.g.e.**, s.143; K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.164; Ayverdi, **a.g.e.**, s.291.

1043 Kitabe metnin Türkçesi için bkz.: Koyunluoğlu, **a.g.e.**, a.y.; H. Önkal, **Osmanlı Hanedan Türbeleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara: 2017, s.280; Ertan Daş, **a.g.e**, s.47.

Hüdavendigâr Külliyesi dahilindeki yapılarla ilgili Osmanlı Arşivi'nde erişilebilen az sayıdaki belgeler, bu yapıların Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreçteki tamirlerine ilişkin bugüne kadar bilinmeyen bazı noktalarına ışık tutmaktadır. Tespit edilebilen belgelerin içeriği, çoğunlukla Hüdavendigâr Türbesi'nin yeniden inşası ve çevre düzenlemesi konusundadır. Arşiv taramasında tespit edilen belgelerden, çalışma kapsamı itibarıyla ele alınan ilki 1839 tarihlidir[1044]. Hüdavendigâr Camii haricindeki diğer bazı yapılarla ilgili olan belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Hüdavendigâr Gazi Türbesi ile kütüphanesi ve sonradan keşfe ilave edilen Mekteb-i Maarif-i Adliye binasının keşifleri ve ölçümleri *(keşf ve mesâha)* yapılmış, türbe ile türbedar haneleri, bir adet sebil ve teferruatı masraflarının 8.135 kese küsur kuruş tutarında olduğu görülmüştür. Bu tarihlerde türbenin civarında 300 kişilik bir Mekteb-i Maarif-i Adliye binasının yarı kâgir olarak inşa edilmesinin düşünüldüğü[1045], belgede geçen bilgilerden anlaşılmaktadır. Hüdavendigâr Gazi Türbesi, kütüphanesi, Maarif-i Adliye binası, bir sebil ve türbedar odalarını kapsayan bu keşif neticesinde, gerekli görülen onarımların ve keşifte öngörülen harcamanın yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir. Ancak yazıda belirtilen yapılardan sadece mektep ile kütüphane binasının yapılmasına dair irade çıkmıştır. Her ne kadar bu iki yapı için gerekli padişah emri çıkmışsa da, mektep binası ile kütüphanenin yapılıp yapılmadığı taranan belgeler arasında tespit edilememiştir. 1839 tarihli bu belgede yapılması düşünülen tamiratların haricinde, caminin de aynı tarihlerde bir onarım geçirdiği söylenebilir. Nitekim Semavi Eyice'nin aktardığına göre; Texier 1833'te Bursa'ya ilk gelişinde Hüdavendigâr Camii'ni farklı renklerde boyanmış ve badanalanmış bir hâlde görmüş, fakat 1838'deki ziyaretinde caminin iç ve dışının *"acımasızca"* beyaz badana ile kaplanmış olduğuna şahit olmuştur[1046]. O hâlde Texier'in 1833'te farklı renklerde boya ve badanalı olarak gördüğü Hüdavendigâr Camii 1838 yılında onarılmış, daha sonra türbe ile diğer müştemilatın onarımlarına geçilmiş olmalıdır. Arşiv taramasında 1855 depremlerine kadar başka bir tamir kaydına ulaşılamayan külliye yapılarının, 1855 tarihli ilk deprem raporlarında mevcut hasar durumları kayda geçirilmiştir. İlk depremin ardından tutulan hasar tespit raporlarında Hüdavendigâr Camii için; *"câmi'-i şerifleri pek cüz'i zedelenmiş ve minâresi şerefesinin üst tarafıyla türbe-i şerîfin cânib-i şimâlisi divârı ayakları münhedim olmuş ise de zararı cüz'i olduğu imâret-i âmire ve saire mahallinde hamd olsun zarar olmayub"* şeklinde tespitler yapılmıştır[1047]. Bu tespitlerden, ilk depremin külliye yapılarına çok az zarar verdiği, minarenin külahının yıkıldığı, caminin çok az hasar gördüğü ve türbenin kuzey duvarının ayaklarının yıkıldığı, imaretin ise sağlam olduğu anlaşılmaktadır. Birinci depremde hasar gören yapıların büyük bir kısmı, Nisan 1855 tarihli ikinci depremle çok daha büyük yıkıma uğramıştır. Ancak bu durum Hüdavendigâr Külliyesi için geçerli değildir. İkinci depremin sonrasında tutulan hasar tespit kayıtlarında Hüdavendigâr Külliyesi'ne ilişkin tespitlere göre; yine camide bir zarar yoktur ve cami, içinde ibadet edilebilir durumdadır. Yapının minaresi şerefesin-

[1044] BOA.İ.DH.4.161.1.1 (Tarih: H.14 Ş 1255/M.23 Ekim 1839)

[1045] Belgeye göre; 300 kişilik Mekteb-i Maarif-i Adliye binası o tarihlerde nim kâgir olarak inşa edilirse 1.592 kese küsur kuruşa, ahşap olarak inşa edilirse 1.192 kese küsur kuruşa mal olacaktır. Kütüphane binasının tamir ve yenilenmesi 222 kese küsur kuruşa mal olacaktır. Kütüphane ile okul binasının nim kâgir olarak inşası kararlaştırılmış, yapıların hazırlanan keşif defteri ve resimleri de Sadâret'e gönderilmiştir. İlgili evrak incelenmiş, mevsim şartları dikkate alınarak bu süreçte sadece Mektep binasının nim kâgir olarak kütüphane binası ile birlikte inşa edilmesine ilişkin gerekli irade çıkarılmıştır.

[1046] Eyice, "a.g.m.", s.291. Nitekim camiyi 1836 yılında ziyaret etmiş olan seyyah Pardoe'nun aktarımları caminin bu yıllarda harap bir hâle gelmeye başlamış olduğunu ortaya koyar, bkz.: F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.361.

[1047] BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Depremden hemen sonra hazırlanan bu ilk hasar tespit raporu üzerinde tarih görülmemektedir. Bu rapor ilk olarak 3 Mart 1855 tarihli bir üst yazıyla merkeze sunulmuştur.)

den yıkılmıştır ve minare gövdesindeki hasar da tamir edilebilir durumdadır. Zarar görmeyen türbenin de sadece avlu duvarı kısmen çatlamıştır[1048]. Hasar tespit raporlarına göre Hüdavendigâr Külliyesi depremi çok az hasarla atlatmıştır. Ancak 1855 yılı sonlarına doğru hazırlanan keşif defterlerinde geçen ifadelere bakılırsa, 1855 Nisan-Ekim ayları arasında, muhtemelen artçı sarsıntılar neticesinde türbenin tamamen yıkıldığı, caminin bazı kemerlerinin kısmen yıkıldığı ve cami iç mekânında sıvalarının döküldüğü anlaşılmaktadır. 1855 yılı sonbaharında görevli memur ve mühendislerce hazırlanan 9 Ekim 1855 tarihli keşif defterinde[1049] geçen ifadelere göre artık Hüdavendigâr Türbesi *"külliyen münhedim"*, yani tamamen yıkılmıştır[1050]. Karşısındaki caminin içerisinde, üst kattaki medresenin her iki tarafındaki gezinti yerlerinin bazı yay kemerleriyle, dershane üzerindeki kâgir kubbesinin bir kısmı ve kâgir minaresinin petek, külahı ve şerefesi tamamen yıkılmıştır. Bunların yeniden inşası için keşif yapmak üzere ebniye-i hassa halifesi Hacı Akif, Şemseddin ve mühendishane-i hümâyun halifesi Seyyid Efendiler ile duvarcıbaşı Tanasyan Kalfa görevlendirilmiştir. Görevli memurlar, yapıların keşif ve gerekli ölçümlerini yaparak bunların mevcut durumlarını gösteren bir resimle birlikte bir keşf-i evvel defteri hazırlamışlardır. Hazırladıkları 9 Ekim 1855 tarihli keşif defterine göre, türbe binasının nim kâgir olarak yeniden inşası kararlaştırılmıştır. Bunun için türbenin keşifte verilen detaylarına göre kâgir duvar ve pâyeler inşası 47.100 kuruş, mücella mermer som devr sütunlar 63.000 kuruş, seng-i mermerden avadanlıklı siyâm som başlıklar 6.000 kuruş, büyük demir kirişler 9.600 kuruş, demir hançerler 2.560 kuruş, seng-i mermerden avadanlıklı ve üst kısımları kemerli mücella som pencere ve kapı söveleri 19.125 kuruş, pencerelere demirden şebekeler 18.300 kuruş, seng-i küfekiden armudi avadanlıklı som siyam saçak 28.800 kuruş, sütunların üst kısımlarına yay kemerler 10.680 kuruş, kâgir yelpazeler 8.640 kuruş, türbenin dört tarafına kâgir kemerler 34.955 kuruş, türbenin büyük kubbesi 28.170 kuruş, yaldızlı alem 5.000 kuruş, ayna cam[1051] ile meşeden yapılma çerçeveler 2.450 kuruş, boyalı doğrama çifte pencere kanatları 2.187 kuruş, müştemilatıyla birlikte boyalı çifte kanatlı doğrama kapı 1.215 kuruş, pencere içleri ile sütun aralarına mücella mermer döşeme 6.650 kuruş, sütun aralarına oymacıkâri boya ve yaldızlı ahşap şebekeler 9.731 kuruş, altısı bir arabalık meşe ağacından ve gerisi domaniç tahtasından döşeme 5.950 kuruş, mevcut sandukaların yenilenmesi ve düzenlenmesi 2.550 kuruş ve türbenin dış tarafında harap hâlde bulunan bir odanın kaldırılarak yerine türbedar odası inşası 2.880 kuruş ve bazı diğer küçük işler için (dış muhafaza kapısının sövesinin yenilenmesi, türbenin kabristan tarafına yeni bir muhafaza duvarı, mevcut diğer duvarların tamiri ve boyası ile yaldızlı tamir kitabesi) 6.300 kuruş olarak, toplamda 321.843 kuruş harcama öngörülmüştür[1052]. Yeniden inşa edilecek olan türbe için harcanması öngörülen 321.843 kuruştan başka, cami için yapılması gereken inşaata yönelik kayıtlar, aynı keşif defterinin devamında verilmiştir.

[1048] BOA.EV.d.15785.5.1 (Tarih: muhtemelen Nisan 1855)

[1049] BOA.İ.MVL.344.14903.10.1 (Tarih: H.27 M 1272/M.9 Ekim 1855)

[1050] Koyunluoğlu depremler sırasında türbenin kubbesinin öndeki bahçeye düştüğünü aktarmıştır, bkz.: a.mlf., **a.g.e.**, s.143. Yapının 1863'ten önce temellerinden yeniden inşa edilmeye başlandığı ve 1863'te ancak kabasının tamamlanabildiği, 1869'da yapının iç kısımlarının sıvasız, pencerelerinin sövesiz ve şebekesiz olduğu, avlusunun dahi henüz kötü bir durumda olduğu, aşağıda açıklanan belgelerde görülecektir.

[1051] Ayna Cam: Bir cam ceşidi. Bkz.: Neslihan Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", **Aslanapa Armağanı**, İstanbul: 1996, s.198; a.mlf. **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, "Âyine camı", s.27.

[1052] BOA.İ.MVL.344.14903.10.1 (Tarih: H.27 M 1272/M.9 Ekim 1855)

Buna göre[1053]; caminin şadırvan üzerindeki büyük kubbesinin eskimiş sıvalarının yenilenmesi, büyük kubbe ve kemerler ile duvarların mermer badanası, yazılarının kalemkâr eliyle elvan boyalarının yenilenmesi, caminin sol tarafındaki alçıdan yapılma havale penceresinin yenilenmesi işleri yapılacaktır. Bunlar için büyük kubbeye 7.070 kuruş, talas (köşe) kemer ve duvarlarına 10.565 kuruş, çerçevelere 600 kuruş, cami üzerindeki bazı kurşun levhaların yenilenmesi ve eksiklerinin tamamlanarak yerlerine yerleştirilmesine 2.250 kuruş, son cemaat yeri üzerindeki üst kısımların yay kemerlerinin bazı yerlerinin ve dershane üzerinde tolos kemerinin bir kısmı yıkıldığından cedid tuğla ve halis harç ile buraların yenilenmesi, 250 arşın sıva, dersane etrafındaki on altı adet kâgir oda ile bütün gezinti mahallerine mermer badana yapılacaktır. Bunlar için; yıkık kemerlerin inşasına 11.400 kuruş, sıva yenilemesine 2.000 kuruş, devşirme olarak mermer badana için 7.500 kuruş harcama öngörülmüştür. Caminin içindeki harap olan döşemenin kaldırılması, altısı bir arabalık meşe ağacından kirişleme ile domaniç tahtasından döşeme yapılması için 5.750 kuruş, cami içinden minareye çıkan devr ahşap merdiven harap olduğundan boyalı ahşap devr merdivenin yeniden inşasına 2.250 kuruş, caminin dört taraf duvarları mermer badanası ve bazı saçakların tahtalarının tamiri için 6.135 kuruş harcanması öngörülmüştür. Bu kalemlerde toplam 55.520 kuruş, caminin iç ve dış kısımlarının onarımı için öngörülen masraf olarak belirlenmiştir. Minarenin tamiri için; şerefesinin yenilenmesine 1.250 kuruş, kâgir peteği için 4.080 kuruş, külahı için 5.525 kuruş, tahta alemi için 1.500 kuruş, boyalı nevresim demir korkuluk için 2.560 kuruş, boyalı sac kandil için 2.400 kuruş, mermer badana için 204 kuruş ve iskele masrafı olarak da 2.500 kuruş harcama öngörülmüştür. Keşf-i evvel defterinde minare için toplamda 20.019 kuruşluk bir harcama yapılacağı tahmin edilmiştir. Cami, türbe ve minare onarımları için son olarak külliye çevresindeki tuvaletler ile muhafaza duvarları için 8.458 kuruş harcama yapılacağı tahmin edilmiştir.

Ulucami'nin Temmuz 1855 tarihinde yapılan keşfinden hemen sonra, Ekim 1855 itibarıyla selatin türbeleri için yapılan keşifler içerisinde, I. Murad Külliyesi için ilk keşf-i evvel defteri yukarıdaki içeriğiyle hazırlanmış, külliye yapılarından olup tamamen yıkılmış olan türbenin *"mevcud temelleri üzerine ber-mûcib-i resm müceddeden"* yani yeniden inşası için 321.843 kuruş, cami içindeki tadilatlar için 55.520 kuruş, minare inşası için 20.019 kuruş ve cami çevresi için 8.458 kuruş olarak toplamda külliye birimleri için 403.740 kuruş harcanması öngörülmüştür. Bu keşf-i evvel defterinde, en fazla harcamanın yeniden inşa edilecek türbe için yapılacağı tahmin edilmiş, söz konusu onarımlar için ebniye halifesi Akif, Seyyid Salih, Şemseddin ve duvarcıbaşı Tanasyan Kalfa'nın hazırladıkları keşif ve resimler, İl İdaresi'ne sunulmuştur[1054]. Son olarak Hüdavendigâr Valisi Mehmet Namık, I. Murad Külliyesi birimlerine ait keşif evrakını geciktirmeden Sadâret'e göndermiştir[1055].

Ekim 1855 tarihli keşif defterlerinin merkezde ilgili birimlerce incelenmesinden sonra söz konusu onarımlara dair tüm yazışmalar (keşif defterleri, mazbatalar, resimler vs.) Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş, gereğinin yapılması için Ticaret ve Evkaf Nezâretlerine de yazılar gönderilmiştir. Hüdavendigâr Vilayeti'ne hitapla yazılan Aralık 1855 tarihli bir belgeye göre[1056]; Hüdavendigâr Türbesi'nin

[1053] BOA.İ.MVL.344.14903.10.2 (Tarih: H.29 M 1272/M.11 Ekim 1855)
[1054] BOA.İ.MVL.344.14903.10.2 (Tarih: H.29 M 1272/M.11 Ekim 1855)
[1055] BOA.İ.MVL.344.14903.11.1 (Tarih: H.5 S 1272/M.17 Ekim 1855)
[1056] BOA.A.MKT.MVL.76.73.1.1 (Tarih: H.29 Ra 1272/M.9 Aralık 1855)

403.740 kuruşluk keşif bedelinin selatin vakıflarının gelirlerinden karşılanması mümkün değildir. Bu nedenle masraflar Maliye Hazinesi'nden karşılanmalıdır. Ayrıca Ulucami inşaatının da yakında başlayacak olması nedeniyle, tüm yapılara nezaret edecek *"umûr-u ebniyeye vukuflu"* başka bir memur gönderilecektir. Bu memur türbelerin tekrar keşiflerini yapacak ve bunların tamirlerine böylelikle başlanacaktır. Bu arada gerekli işgücü ve malzeme Bursa'dan karşılanacak, yetmediği takdirde merkezden gönderilecektir. Bu türbeler *"pek ziyâdesiyle muhâfazaya şâyan âsar-ı mu'tebere ve nefiseden olduğundan"*, yani bunların hem dinsel hem de sanatsal niteliklerinden dolayı mutlaka korunması gereken yapılar olması nedeniyle *"bunların bir dânesi zâyi' ve telef idilmeyerek hüsn-ü mühâfazası"* gerekmektedir. Yapıların bu niteliklerine ilişkin gerekli uyarı ve talimatlar, gönderilecek memura da iletilecektir. Söz konusu türbelerin içleri ve etrafları enkazla dolu olduğundan bunların öncelikle temizlenmeleri gerekecektir. Türbeler enkazla doluyken yapılmış olan keşifler de sağlıklı olamayacağından, bu yapıların görevlendirilecek yeni memur tarafından tekrar keşiflerinin yapılması zaruridir[1057]. Depremlerin hemen sonrasına ait bu yazışmalarda görüldüğü kadarıyla diğer yapılarla birlikte Hüdavendigâr Türbesi için de yeniden bir keşif yapılacaktır. Erişime açılan belgeler arasında konuya ilişkin bir bilgi tespit edilememişse de, muhtemelen bu keşiflerden sonraki yıllar içerisinde, türbenin günümüzdeki hâliyle temellerinden inşasına başlanmış, 1863 tarihi itibarıyla türbenin bazı eksiklikleri haricinde kabası bitirilmiş, daha doğrusu inşaat yarım kalmıştır. Nitekim, Bursa memleket mühendisi Batyano tarafından hazırlanan 5 Eylül 1866 tarihli keşif defteri, bu eksikliklere yönelik yapılması düşünülen işleri kapsamaktadır[1058]. Batyano'nun keşfinde türbenin eksik kalan kısımları için 20.141,5 kuruşluk bir harcama tahmin edilmiştir. Bu toplam bedelin, yapılacak işlere göre dağılımı şöyledir: Türbenin iç ve dış sıvası ve diğer başka işleri için gereken kirece 6.000 kuruş, keten çöpü için 250 kuruş, horasan harcı için 300 kuruş, türbenin dokuz penceresinin meşe ağacından çerçeveleri için 1.188 kuruş, pencerelere takılacak menteşe takımları için 135 kuruş, pencere camları için 450 kuruş, sıva için kurulacak iskeleye gereken meşe için 360 kuruş, pencerelerin yarılarına kadar konulacak demir parmaklıklar için 1.890 kuruş, iç ve dış sıva için sıvacı yevmiyesi olarak 2.400 kuruş, rençber yevmiyesi olarak 2.800 kuruş, kilit vs. takımıyla birlikte türbe kapısı için 300 kuruş, dış cepheye iskele kuracak dülger için 240 kuruş, türbe içinde bulunan eski iskelenin[1059] yenilenmesi için dülger yevmiyesi olarak 120 kuruş, iskele kurulumu için gereken mismâr bedeli olarak 105 kuruş, türbe içinin sade güzel nakışları için 500 kuruş, türbenin yağmurdan akıtan yerinin bozulup tamiri için rençber yevmiyesi olarak 140 kuruş, kurşuncu yevmiyesi olarak 75 kuruş, kurşun mismârı için 10 kuruş ve diğer işlere 410 kuruş olarak türbeye toplamda 17.403 kuruşluk bir harcama öngörülmüştür. Keşif defterinde Hüdavendigâr Camii'ne sadece giriş kapısı üzerindeki sayelik için bir harcama öngörülmüştür. Bunun haricinde bir de türbedar odası için gerekli malzeme ve yapılacak harcamalar kaydedilmiştir. Tavan tahtası, kiremit altına konulacak tahta, cam, mismâr, silme için döşeme tahtası ve kiremit gibi malzemelerin kullanılacağı türbedar odası için dülger ve rençber yevmiyeleri dahil yapılacak harcama 1.242,5 kuruştur. Keşif defteri son olarak türbe etrafı duvarlarının tamiri ve badanası ile türbe

[1057] BOA.A.MKT.MVL.76.73.1.1 (Tarih: H.29 Ra 1272/M.9 Aralık 1855)

[1058] BOA.A.MKT.MHM.386.87.5.1 (Tarih: R.24 Ağustos 1282/M.5 Eylül 1866)

[1059] Bu eski iskelenin, 1863 itibarıyla pencere söveleri ve parmaklıkları henüz takılmamış, iç bezemeleri bitirilememiş türbenin içerisinde kullanılmaktayken daha sonra uzunca bir süre öylece kaldığı ve devam edecek onarımlar için yine bu iskelenin yenilenerek kullanılmak istendiği anlaşılıyor.

avlusunun düzenlemesi için 1.496 kuruşluk bir harcama tahmini ile bitirilmiştir. 1866 itibarıyla türbenin kalan işlerine toplamda 17.403 kuruşluk bir harcama öngören keşif defteri, vilayet meclisinde onaylanıp, vilayet mutasarrıfı Seyyid İsmail Rahmi'nin üst yazısıyla Evkaf Nezâreti'ne iletilmiştir[1060]. Aradan birkaç ay geçtikten sonra vilayet mutasarrıfı Seyyid İsmail Rahmi Evkaf Nezâreti'ne tekrar bir yazı göndermiş ve taleplerine cevap alamamaktan yakınmıştır. Hatta mutasarrıfın verdiği örneğe göre, Orhan Camii'nin çok az bir masrafa ihtiyacı olduğu hâlde, ramazan ayı yaklaşmasına rağmen halen açılamadığı da yazıda ayrıca vurgulanmıştır[1061]. 1866 yılı sonlarına doğru mühendis Batyano'nun yaptığı bu keşifte belirtilen işlerin yapılamadığı, aşağıda değinilecek olan belgelerden anlaşılmaktadır. 1855 sonlarına doğru keşifleri yapılmış olan I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi yapılarının gerekli inşa ve onarımları, aradan geçen on beş yılda tamamlanamamış, bu süreçte yeniden inşa edilen türbe yarım kalmış ve kalan eksiklikler işin başka keşifler yapılmıştır. 1869 yılına gelinmiş olmasına rağmen, caminin de depremden sonraki mevcut hâliyle öylece kalmış olduğu, Vilayet Meclisi'nden merkeze gönderilen yazılardan anlaşılmaktadır[1062]. İl İdaresi'nin yazışma kayıtlarının tutulduğu bir defterde, *"Hüdâvendigâr gazi hazretleri asâr-ı celîleleri ta'mîrâtının keşfi bir tarafdan icrâ olunmak üzere hemân mübâşeret olunması kararlaşdırılub"* ifadeleri dikkat çeker. Bu bilgilere dayanarak, Bursa memleket mühendisi Batyano tarafından hazırlanan 5 Eylül 1866 tarihli keşif defterinin işleme alınmadığı düşünülebilir. Çünkü bu keşif sadece türbenin eksikliklerine yönelik hazırlanmıştı. Oysa o tarihlerde caminin de tamir edilmesi gerekmekteydi. Bu nedenledir ki daha sonra *"asâr-ı celîleleri ta'mîrâtının keşfi",* yani külliye yapılarının keşfinin yapılmasına karar verilmiştir. Aşağıda görülecek belge içeriğinde geçen keşif bedeli de bunu göstermektedir.

Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen bir yazı, yapının 1869'daki mevcut hâlinin tasvirini yapmakta, yapının eksikliklerini ortaya koymaktadır[1063]. Belgede geçen ifadelere göre *"bütün bütün"* yıkılmış olan Hüdavendigâr Türbesi ile *"fenâ halde"* zarar gören camisinin şiddetle tamire ihtiyacı bulunduğu belirtilmektedir. Türbe binası *"egrice keşf"* edilerek, Sultan Abdülaziz'in emriyle tamirine başlanmış ise de yarım kalmıştır. Hüdavendigâr Camii de bulunduğu hâl üzere durmaktadır. Caminin bu şekilde harap ve tamire muhtaç bir durumda bırakılmaması gerekmektedir. Eski keşfinden fazlası olmadığı hâlde türbenin iç kısımları sıvasız, pencereleri sövesiz, camsız ve şebekesizdir. Türbe avlusu dahi kötü bir hâldedir. Her iki yapının asıllarına sadık kalınarak tamir edilmek üzere, türbenin pencerelerine somaki söve ve müzeyyen şebeke konulmalıdır[1064]. Cam ve çerçeveleri takılıp, içerisinin sıvanması gereken yerlerine de mermer döşenerek uygun şekilde boyanması ve sanduka ve diğer eksikliklerin yapılması gerekmektedir. Avludaki şadırvan ve diğer eski yapıların asıl şekillerine uyularak yapılması ve caminin gereken tamirlerinin gerçekleştirilmesi için bu kez yapılan keşfi, *"bir yük elli üç bin yüz sekiz kuruş"* tutarında olmuştur. 1869 yılı itibarıyla söz konusu onarım işlerinin, 153.108 kuruşluk keşif bedeli üzerinden maktuan münakasaya verilmesi uygun görülmemiştir. Yazışmanın sonunda ilgili keşif defterinin gönderildiği belirtilerek[1065], gerekli harcamanın Hazine'den karşılanması talep

[1060] BOA.A.MKT.MHM.386.87.3.1 (Tarih: R.14 Eylül 1282/M.26 Eylül 1866)
[1061] BOA.A.MKT.MHM.386.87.6.1 (Tarih: R.17 Kanunuevvel 1282/M.29 Aralık 1866)
[1062] BOA.EV.d.21185.5 (kaydın tarihi H.22 M 1286/M.4 Mayıs 1869)
[1063] BOA.İ.ŞD.16.695.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869)
[1064] Keşifte belirtilen şadırvan taşları ve pencere şebekeleri önceden Dersaadet'ten sipariş edilmiştir.
[1065] Keşif defteri tasnifte bulunmamaktadır.

edilmektedir[1066]. Bu geçen sürede yapıların durumlarının günden güne daha kötü bir hâle gelmesinin de, yapıların masraflarını daha da artıracağı vurgulanmaktadır[1067]. Bu keşifteki harcama bedelinin yüksek çıkması, türbe haricinde durumu kötüleşen diğer yapıların o tarihte gereken tamir masraflarının artmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü Batyano'nun 1866 tarihli türbe keşfinin toplam bedeli 20.141,5 kuruş olarak hesaplanmıştı. Vilayetin bu yüksek bedelli keşif için harcama talebi ve ilgili evrak incelenmiş, konu hakkında Şûrâ-yı Devlet bir mütalaa sunmuştur. Burada türbenin inşaatının yarım kalmasının sebebi, *"keşf-i sâbıkının kifâyetsizliği sebebiyle dâhil ve hârici nâ-tamam kalmış"* ifadeleriyle açıklanmıştır[1068]. Bu durumda yetersiz keşif uygulamaları, dönemin mimarlık ortamına, yapı üretimi/onarımı sürecinde zaman, işgücü ve mali kaynak israfına sebep olması açısından, örnek olarak verilebilir. 1869 tarihli bu yazışmalar, konuyla ilgili gerekli iradenin çıkmasıyla son bulmaktadır[1069]. 153.108 kuruşluk bu onarım işleri ilerleyen zaman içerisinde türbe ve cami için yapılmış olmalıdır ki[1070], 1881 yılında bu kez sadece türbenin arkasındaki destek duvarı ve türbedar odası inşası gibi küçük çaplı bir talep söz konusu olmuştur. Küçük çaplı bir iş olmasına rağmen 1884 yılına kadar uzayacak olan bu süreç, Bursa Evkaf Muhasebecisi'nin *"türbe-i münîfelerine müsteni dayâkların alt tarafı tahminen kırk elli zirâ' tûlında ve beş altı zirâ' 'umkunda bulunan divârın bundan akdem yıkılarak bilâhare mezkûr ayâklara dahî sürâtile mazarrât-ı külliye irât ideceginden bunun ve burada türbedâra mahsus oda ise kız sibyânlarına tahsis buyrulduğundan orada bulunan köşkün arkasına müceddeden ufak türbedâr odasıyla mezkûr divârın ta'mîrinin keşf ve mu'âyenesi zımnında"*[1071] yazısının Belediye Meclisi'ne havale edilmesiyle başlamıştır. Evkaf Muhasebecisi'nin yazısından anlaşıldığı kadarıyla bu tarihlerde daha önce yeni olarak inşası istenen türbedar odası inşa edilmiş ve sonraları mevcut hâliyle kız öğrencilere mektep olarak tahsis edilmiştir. Türbenin arkasında bulunan destek duvarı ise bundan önce yıkılmış olduğundan (Res.4.192), bu durum türbenin destek ayaklarını hızlıca büyük bir zarara uğratacaktır. Özetle hem duvarın hem de yeni bir türbedar odasının inşası gerekmektedir. Belediye Meclisi'ne iletilen inşa talebi ertesi gün, keşif ve muayenesini yapmak üzere meclis tarafından Pandalaki Kalfa'ya havale edilmiş[1072], altı gün içerisinde gerekli keşifleri yapan Pandalaki Kalfa keşif defterini[1073] Belediye Meclisi'ne sunmuştur[1074]. Pandalaki Kalfa tarafından yapılan keşfinde 15.990 kuruşluk bir harcama tahmin edilen destek duvarı ve türbedar odası inşasının gerekli kararının çıkarılması için, defter bu kez İl İdare Meclisi'ne gönderilmiştir[1075]. İl İdare Meclisi

---

1066 BOA.İ.ŞD.16.695.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869). Bu keşif defteri de muhtemelen yine Batyano tarafından hazırlanmıştı.

1067 BOA.İ.ŞD.16.695.2.1 (Tarih: H.25 Ra 1286/M.5 Temmuz 1869)

1068 BOA.İ.ŞD.16.695.1.2 (Tarih: H.28 Temmuz 1285/M.9 Ağustos 1869)

1069 BOA.İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.12 Ca 1286/M.20 Ağustos 1869)

1070 Vilayet yazışma özetleri kayıtlarında *"Hüdavendigar Gazi türbe-i şeriflerinde nâ-tamâm olân mahaller ile havlısı ve şadırvân ve sâir ebniye-i kadîmesinin hey'et-i sâbıkasına ircâ' ve ikmâli 159.108.. kuruş ile i'mârı"* ifadelerinin altında H.4 Ra 1289/M.12 Mayıs 1872 tarihi bulunmaktadır. Bu kayda göre türbenin eksik kalan yerleri ile avlusu, şadırvanı ve diğer eski bazı yapılarının onarımlarının 1872 yılından önce tamamlandığı söylenebilir. Kayıt için bkz.: BOA.EV.d.21185.8 ve 9.

1071 BOA.İ.ŞD.66.3898.3.1 (Tarih: R.22 Eylül 1297/M.4 Ekim 1881)

1072 Aynı belgede 23 Eylül 1297/5 Ekim 1881 tarihiyle işin Pandalaki Kalfa'ya havalesine dair kayıt.

1073 Keşif defteri: BOA.İ.ŞD.66.3898.2.2 (Tarih: R.29 Eylül 1297/M.11 Ekim 1881)

1074 BOA.İ.ŞD.66.3898.3.1; belgede 29 Eylül 1297/11 Ekim 1881 tarihiyle Pandalaki Kalfa tarafından defterin takdimine dair kayıt.

1075 Aynı belgede 30 Eylül 1297/12 Ekim 1881 tarihli kayıt.

de işin münakasasının gereğince yapılması talebiyle evrakı tekrar Belediye Meclisi'ne göndermiş[1076], İl İdaresi'nin, işin münakasasının yapılmasını talep etmesi, böylece iki aylık bir zaman almıştır. Söz konusu onarım işleri küçük çaplı da olsa, bu tasnifteki belgelerin satır aralarında gizlenen bilgiler, özellikle bu tür inşa/onarım işlerinin nasıl bir süreçten geçtiğine, bu süreçte kurum içi veya kurumlar arası bürokratik prosedürlerin niteliği ve yöntemine, tüm bunların ne kadar sürede gerçekleştirilebildiğine ve yapı üretiminin ana karakterlerinden yüklenicilerin / müteahhitlerin bu sürece dahil oluş ve süreci yürütüş biçimlerine, son olarak izledikleri yola ilişkin dönemin mimarlık ortamını gösteren oldukça değerli veriler sağlamaktadır. Hüdavendigâr Gazi Türbesi çevresine ait yapılması düşünülen işlere ilişkin keşif bedeli üzerinden icra edilen münakasanın süreci, bu tasnifteki bir diğer belgede şöyle aktarılmıştır:

"Lâzım gelen dülger kalfalarının celbiyle ta'mirât ve inşâat-ı mezkûrenin usûl ve nizâmı veçhile münâkasası icrâ olundukda keşfinden bin yüz toksan guruş noksaniyle on dört bin sekiz yüz guruşdan hüdâvendigâr mahallesi ahalisinden İşçibaşı 'Ali ağânın ta'ahhüd ve kefaletiyle dülger kalfalarından Aranbur oğlu Pandalâki kalfa 'uhdesinde takarrür iderek..tutulan münâkasa pusulasıyla ol babda ahz olunan mukâvele senedi hıfz idilmiş olmağla ifâ-yı muktezâsı zımnında keyfiyetin tekrar meclis-i idâre-i vilâyete havâlesi bâbında"[1077]. Metinde geçtiği şekliyle ilk olarak işe teklif vermeleri için dülger kalfalar münakasaya davet edilmiştir. İşe talip olacak yüklenicilerin katıldığı açık eksiltmede ihale, 14.800 kuruş bedelle işçibaşı Ali Ağanın taahhüt ve kefaleti sonucunda Pandalaki Kalfa üzerine kalmıştır. Keşif bedelinin tavan fiyatı üzerinden yüklenicilerin verdikleri düşük teklifler değerlendirilmiş, yapılacak inşaat işi daha az masrafla işi üstlenmeyi kabul eden müteahhit ve kalfaya verilmiştir. Yüklenicinin 14.800 kuruş bedelle işi yapacağını taahhüt etmesiyle keşif bedelinden 1.190 kuruş daha tasarruf edilebilmiştir. İhale sürecinde tüm tekliflerin kaydedildiği münakasa pusulası ile işveren-yüklenici arasında imzalanan mukavele senedi de muhafaza edilmiştir. Son olarak ihale sonucu, tekrar İl İdare Meclisi'ne bildirilmiştir.

Duvar ve türbedar odası için, Evkaf Muhasebecisi'nin talebiyle başlayan bu süreçte ihalenin sonuçlanmasına kadar geçen süre, bu gibi küçük çaplı bir işte bile beş aya yaklaşmıştır. Şimdi bu durumun merkeze bildirilmesi ve gerekli izinlerin alınması gerekecektir. Bunun için de Dersaadet'teki ilgili kalemler keşif defterini inceleyerek işin; projenin, planın, resmin, *"fenn-i mi'mâriye"* ve *"kavâid-i tasarrufiyeye"*, yani teknik şartlara ve harcama/tasarruf kurallarına uygun olup olmamasına göre işlem yapacaktır: ya evrakı geri yollayacak ve yerel idareden işe yönelik isteklerini; projede revizyon/yeniden düzenleme/tadilat/değişiklik isteyecek ya da her şeyi uygun görüp, masraflara ilişkin harcama izni vererek, masrafların karşılanmasını, yükleniciye hakkedişinin/alacağının ödenmesini sağlayacaktır. İhale sonucu, İl İdare Meclisi'ne bildirildikten sonra, vilayet yönetimi işe ilişkin evrakı ilerleyen günlerde merkeze göndermiştir fakat bunlara ilişkin evrak tasnifte bulunmamaktadır. Gerekli incelemelerden sonra Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti, Sadâret'e bir yazı yazarak; *"zikrolunan divar ile kız çocuklarına mekteb ittihâz idilen türbedâra mahsus odanın yerine orada bulunan köşkün arkasına müceddeden bir bâb türbedâr odasının ta'mîr ve inşâsı zımnında"*[1078] dile getirilen talebi

[1076] Aynı belgede 1 Kanunuevvel 1297/13 Aralık 1881 tarihli kayıt.
[1077] BOA.İ.ŞD.66.3898.2.3 (Tarih: R.5 Şubat 1297/M.17 Şubat 1882)
[1078] BOA.İ.ŞD.66.3898.1.1 (Tarih: R.15 Teşrinisani 1299/M.27 Kasım 1883)

iletecektir. Böylelikle, 1882 baharında Bursa idaresinden merkeze iletilen evraka ilişkin Evkaf Nezâreti'nin görüşü, ancak yirmi ay sonra Kasım 1883'te Sadâret'e sunulabilmiştir. Burada önemli olan durum, yerel idarenin mevcut prosedürleri aşarak *"işbu divâr ile odanın ehemmiyet ve elzemiyetine mebni yaptırılmasına .. mübâşeret olunduğunu"*, yani işin önemi ve mecburiyetini dikkate alarak, yazışma sonuçlarını beklemeden işi yaptırmaya başlamış olmasıdır. Yazının devamında merkez işin *"metânet ve resânetine kemâl derece dikkat ve i'tinâ"* edilmesini, işlerin Evkaf Muhasebeci'si ve İl İdare Meclisi nezaretinde yapılmasını ve inşaatın bitiminde keşf-i sâni defterini isteyecektir. Şûrâ-yı Devlet söz konusu işe yönelik kararını Ocak 1884 itibarıyla verecek[1079], bu konuda gerekli padişah iradesi de Ocak 1884 tarihinde çıkarılacaktır[1080]. Keşf-i evvel defterinde türbe duvarı ve türbedar odası için yapılacak işler olarak, taş nakliyesine 1.890 kuruş, kirece 3.900 kuruş, kuma 900 kuruş, mismâra 300 kuruş, duvarcıya 1.800 kuruş, rençbere 3.200 kuruş, kurulacak iskeleye 300 kuruş ve diğer masraflara 1.200 kuruş ile toplamda 13.490 kuruş ödenmesi öngörülmüştür. Yapılacak 25 m²lik yeni türbedar odası için ise 2.500 kuruş harcanacaktır. Toplamda 15.990 kuruş bedel biçilen bu inşaatın keşif bedelinden 1.190 kuruş indirimle 14.800 kuruşa mal olacağı belirtilmiş, irade çıkmadan çok önce başlatılan inşaat sürecinde, işi maktuan yüklenen Pandalaki Kalfa'nın işi bitirip bitirmediğine ilişkin bir yazışma veya keşf-i sâni defteri tespit edilememiştir. Ancak bu tarihten kısa bir süre sonra 1891-93 yılları arasında türbenin etrafındaki duvarların 2.000 kuruş harcamayla tamir edildiği bilinmektedir[1081]. Yine 1891 yılında yapılan bir tamir haberi, dönemin *Bursa* gazetesinden öğrenilmektedir. Habere göre *"Meclis-i idare-i vilayet a'zâsı Evkâf muhasebecisi vekili Süleyman Bey"*, caminin üst katındaki medresenin bazı yerlerinin tamiri için yoğun bir gayret safetmektedir[1082]. Haberde başka bir detay verilmese de, 1891-92 yıllarında bu kısmın da bir onarım geçirdiği düşünülebilir. Bu onarımlar yukarıda belirtilen 1891-93 arası türbe çevresi onarımları ile birlikte ele alınmış olmalıdır.

Hüdavendigâr Külliyesi yapılarından cami ve imaretin, II. Abdülhamid döneminde onarımlarının yapıldığı bilinmektedir. Caminin bitirilen onarımları sonrası II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 28. yıldönümünde 30 Ağustos 1904'te ve imaretin de, 30. tahta çıkış yıldönümü olan 1 Eylül 1906'da resmi küşadının yapıldığı tamir kitabelerinden anlaşılmaktadır. Bu yapılan inşaat işlerine ilişkin Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dâiresi'nden çıkan 12 Mayıs 1904 tarihli bir belgeden[1083] *"müsta'cilen muhtac-ı ta'mîr"*, yani acilen tamire muhtaç durumda bulunan Hüdavendigâr Camiinin keşif bedelinin 50.000 kuruş olduğu anlaşılmıştır. Özel bir komisyon eliyle yürütülen inşaat sürecinin masrafları vakıf gelirlerinden ve evkaf sandığından karşılanacaktır. Bunun için gerekli talimat ertesi gün Evkaf ve Maliye Nezâretlerine bildirilmiş[1084], yapının onarımları üç ay gibi kısa bir sürede tamamlanarak resmi açılış tarihine yetiştirilmiştir (Res.4.195). 20. yüzyılın başlarında II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümlerinde açılışları yapılan cami ve imaretin ileride ortaya çıkması muhtemel keşf-i evvel ve keşf-i sâni defterlerinin, bu yapıların onarımlarının içeriği ve niteliği hakkında pek çok veri sağlayacağı düşünülmektedir. Özetle söylemek gerekirse, 16, 17, 18. yüzyıllar ile 19. yüzyılın ilk yarısında tamirler

[1079] BOA.İ.ŞD.66.3898.1.1 (Tarih: R.20 Kanunuevvel 1299/M.1 Ocak 1884)
[1080] BOA.İ.ŞD.66.3898.4.1 (Tarih: R.27 Kanunuevvel 1299/M.8 Ocak 1884)
[1081] Bursa YEBEK-**GE-5432**, v.3b
[1082] **Bursa**, no:29, s.1, Tarih: H.12 Za 1308/M.19 Haziran 1891.
[1083] BOA.İ.HUS.116.81.1.1 (Tarih: H.26 S 1322/M.12 Mayıs 1904)
[1084] BOA.BEO.2331.174807.1.1 (Tarih: H.27 S 1322/M.13 Mayıs 1904)

geçirdiği anlaşılan külliye yapıları, 1855 depremlerinden sonra ancak 1863'lerde yeniden onarılmaya başlanmıştır. Onarıma muhtaç cami ile bu süreçte yeniden inşa edilen türbe binası ve çevresindeki işlerin 1870-1881 yılları arasında tamamlandığı söylenebilir. Bu tarihten sonra 20. yüzyılın başında görülen lüzum üzerine yapılan onarım ve inşaatların sonunda cami 30 Ağustos 1904'te, imaret ise 1 Eylül 1906'da hizmete açılmıştır.

Resim 4.180. Hüdavendigâr Camii ve Türbenin Güneybatıdan Görünüşü. (Kaynak: IRCICA)

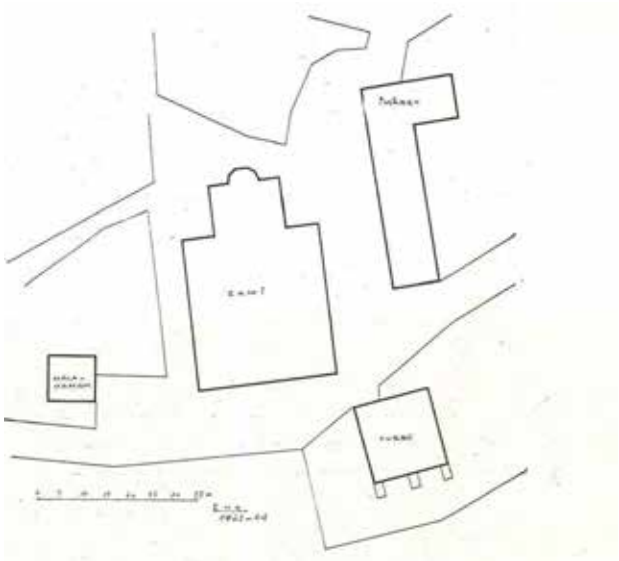

Şekil 4.43. I. Murad (Hüdavendigâr) Külliyesi Vaziyet Planı (Kaynak: Ayverdi, s.243.)

Resim 4.181. Cumhuriyetin İlk Yıllarında, Külliyenin Kuşbakışı Vaziyeti, 1939. (Kaynak: B.B.B Kent Belleği)

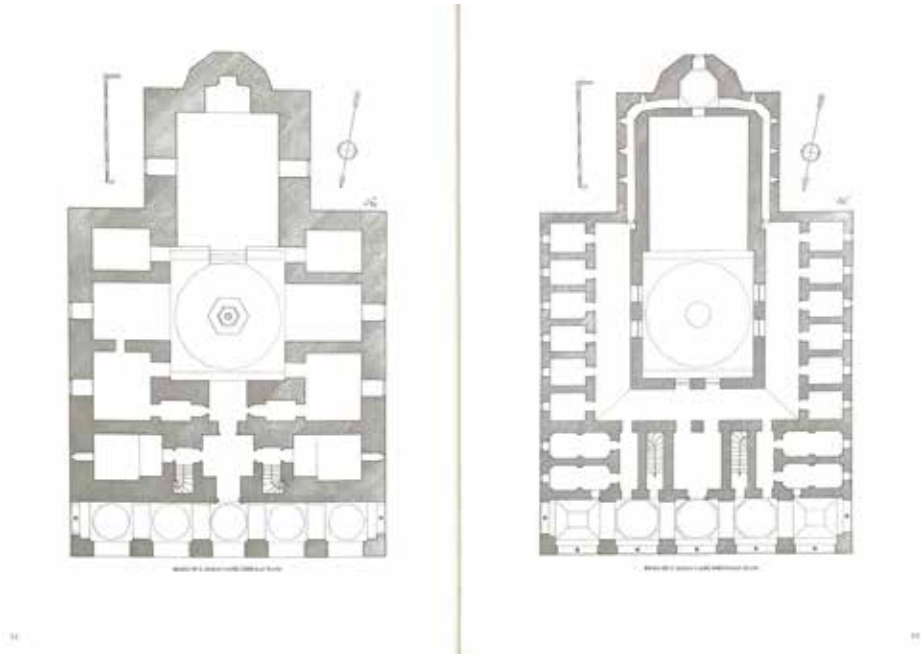

Şekil 4.44. Cami (Sol)-Medrese (Sağ) Plan Şeması. (Kaynak: Gabriel, s.52-53)

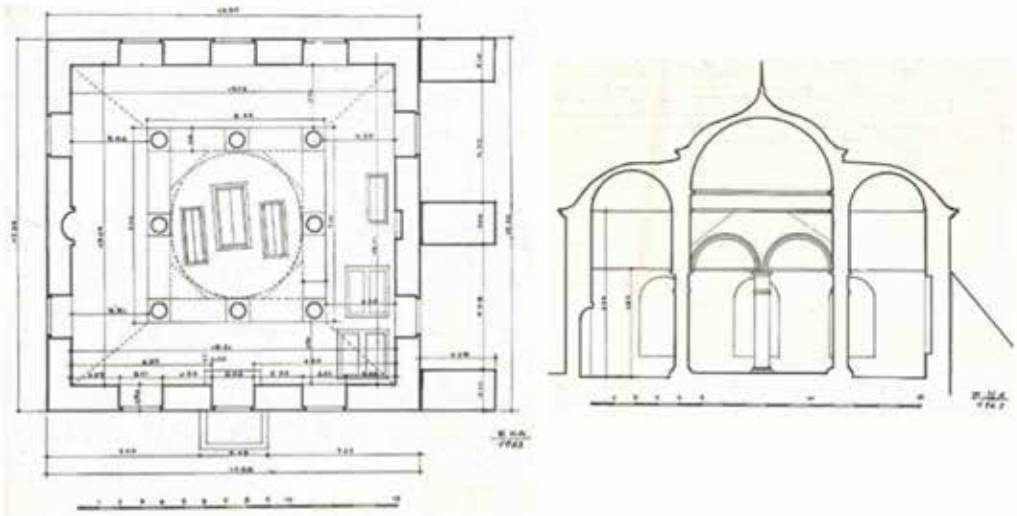

Şekil 4.45. Hüdavendigâr Türbesi Kesit ve Planı. (Kaynak: Ayverdi, s.291-92)

Resim 4.182. Hüdavendigâr Camii Tamir Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.183. Hüdavendigâr Camii Ön Cephesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.184, 4.185. Hüdavendigâr Camii Son Cemaat Yeri ve Giriş. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.186. Hüdavendigâr Camii İç Mekânı ve Yanlardaki Birimler. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.187, 4.188. Hüdavendigâr Camii Kubbe Örtüsü. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.189. Hüdavendigâr Gazi Türbesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.190. Hüdavendigâr Gazi Türbesi İç Mekânı, Taşıyıcı Sistemler ve Üst Örtü. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.191. Hüdavendigâr Gazi Türbesi Tamir Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.192. Hüdavendigâr Gazi Türbesi Kuzey Duvarına Pandalaki Kalfa Tarafından İnşa Edilen Destek Ayakları.(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.193. Temellerinden Yeniden İnşa Edilen Hüdavendigâr Aşevi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.194. Hüdavendigâr Aşevi İnşa Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.195. Caminin Bitirilen Onarımları Sonrası, II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışının 30. Yıldönümünde Yapılan Açılışı. (Kaynak: E. Özendes, s.154.)

4.2.3. Camii Kebir/Bursa Ulucami

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yüz yıl sonra İmparatorluk olma yolunda ilerlemeye başlamış, bunu coğrafi sınırların haricinde sanat eserlerinde de göstermiştir. Devletin ilk büyük başkenti olan Bursa, bunun göstergesi olarak dönemine göre çok kubbeli camilerin en klasik ve abidevi yapısına[1085] ev sahipliği yapacaktır. Günümüzde Bursa'nın Heykel semtinde, Hanlar bölgesi olarak adlandırılan alanda kurulu Ulucami, Yıldırım Bayezid'in Niğbolu zaferi sonrasında inşa edilmiştir (Hrt.4.34, 4.35). Kesin olarak bilinmemekle birlikte Ulucami'nin mimarının, Ali Neccar[1086] ya da Hacı İvaz Paşa[1087] olduğu düşünülmektedir[1088]. Caminin ceviz ağacından kündekâri tekniğinde yapılan minberinin[1089] kapısı üzerindeki ceviz oyma kitabesinden[1090], yapının Yıldırım Bayezid emriyle H.802/M.1399 tarihinde yapıldığı belirtilmiştir[1091]. Caminin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda iki minaresi bulunmaktadır. İki merdivenli batı minaresinin Yıldırım Bayezid döneminde yapıldığı, günümüzde mevcut olmayan kitabesinden anlaşılmıştır[1092] (Res.4.210)[1093]. Kaidesi cepheye bitişik olmayan doğu minaresinin ise

---

1085 O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul: 1989, 2. Bs., s.225.

1086 K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.21; a.mlf., **Bursa ve Anıtları**, s.101; Engin Özendes, **Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa**, Yem Yayın, İstanbul: 1999, s.23-24; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.201.

1087 Erdem Yücel, "Bursa Ulucami Restorasyonu", **Arkitekt** (1963), Cilt: 32, No: 312, s.121.

1088 D. Yavaş, "Bursa Ulucami", **TDVİA**, Cilt: 42, s.88-89.

1089 Kâzım Baykal, **Bursa'da Ulucami**, Bursa: 1989, 2. Bs., s.5; Semih İrteş, "Ulucami'nin Son Onarımı 2006-2009", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, Ed. M.Kara-B.Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi, Bursa: 2009, s.153; M. Asım Yediyıldız, "Ulucami'nin Tarihçesi", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s.32; Minber kitabesinin metni: *"amel-i el-hâc Muhammed bin Abdi'l-azîz ibni'd-Devâkî"* (Devaki oğlu Abdülaziz oğlu Muhammed yaptı), bkz.: S. İrteş, "a.g.m.", **a.g.e**., s.156. Sanatkâr ismi ile ilgili bkz.: Sedat Bayrakal, **Erken Osmanlı Dönemi Minberleri (1300-1500)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: 2007, s.52.

1090 *"Murad Hanın oğlu sultan-ı muazzam Bayezid'in emriyle sekiz yüz iki tarihinde yapıldığına dair"*; Halim Baki Kunter, "Kitâbelerimiz", **Vakıflar Dergisi**, 2 (1942), s. 438.

1091 Bu görüşe karşılık Arseven, Hammer'in görüşünü kabul eder ve yapının I. Murad döneminde inşasına başlanıp, Hammer'den farklı olarak Çelebi Mehmed döneminde değil, Yıldırım Bayezid döneminde tamamlandığını belirtir ki Baykal bunun hiçbir belgeye dayanmadığını ifade eder, bkz.: C. E. Arseven, **Türk Sanatı**, Cem Yayınevi, İstanbul: 1973, s.145; İnşaatın 1396'da başladığı ve 1399'da tamamlandığına dair bkz.: K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.19, 20; Hammer'in görüşünün doğru olmadığını ifade eden Albert Gabriel de Baykal ile aynı kanaattedir, bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, Cilt: 1, s.31; Charles Texier, Evliya Çelebi'den hareketle I. Murad ile Çelebi Mehmed dönemi arasında inşa edildiği belirtir ki, bu görüş yukarıdaki kaynaklarda eleştirilmiştir, bkz.: C. Texier, **a.g.e.**, Cilt: 1, s.216; Çelebi Mehmed döneminde tamamlandığı yönündeki bir diğer görüş için bkz.: Marie De Launay-Bankofeski Bey, **Bursa ve Civarı**, Çev. Ahmed 'Âtâ, İstanbul: 1298, s.14; Oktay Aslanapa yapının 1396-1400 arasında inşa edildiğini aktarır, bkz.: O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.225; M. Asım Yediyıldız, "a.g.m.", **a.g.e.**, s.27.

1092 O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.226; Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.16-17; Ayverdi, **a.g.e.**, s.416. Kitabe metni: *"Murad Hanın oğlu sultan oğlu sultan Bayezid Han bu minarenin yapılmasını emretti."*, Kitabe metni ve görselleri için bkz.: Kunter, "Kitabeler", s.438 ve Foto.30, 31,32, 33; Osman Uysal, batı minaresindeki kitabenin 1959-61 yıllarındaki restorasyonda kaldırıldığını, Kâzım Baykal'dan aktarır. Ancak Baykal'da kaynak gösterdiği yerde bu bilgiye rastlayamadık, bkz.: Osman Uysal, "Bursa'da Erken Osmanlı Dönemi Minareleri", **Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi**, Gaye Kitabevi, Bursa 2007, s.107-149.

1093 Fevzi Şen, "Ulucami ve Restorasyon Çalışmaları", **Bursa Araştırmaları**, Kış 2005, Sayı: 11, s.60.

15. yüzyılın ilk çeyreğinde Çelebi Mehmed döneminde yapıldığı kabul edilmektedir[1094]. Minarelerin depremde şerefelerine kadar petek ve külahları yıkılmıştı. Daha sonra (muhtemelen doğu minaresi de dahil) gövdeleri de yeniden inşa amacıyla yıkılarak, 1862-63 arasında kaide ve küpleri mermerden, yuvarlak gövdeleri tuğladan yapılmıştır (Res.4.196, 4.197). 1889'daki yangından sonra ise minare külahları taştan inşa edilmiştir (Res.4.198). Minare kaideleri son olarak, 1959-61 yılları arasında aslına uygun şekilde mermer bloklarla kaplanmıştır[1095]. İnce mukarnaslardan meydana gelen mihrabın barok süslemesi, Abdülmecid zamanında 1862'de Bursa'ya sürgün edilen ressam Tevfik Paşa tarafından, kapsamlı onarımlar sırasında yapılmış, son olarak 1322/1904 yılında Mehmet usta tarafından tamir edilmiştir[1096]. Caminin en eski eseri ve orijinal kündekâri ahşap minberi 1399, müezzin mahfili 1549, 1862-63[1097] (Res.4.209), mermer kürsü ise 1815 tarihlidir[1098]. Yapının doğu ve güney beden duvarlarına bitişik ve ayrı bir kapıyla önceden dışarıdan erişime sahip olan Hünkâr Mahfili, sekiz adet yivli ahşap direkle taşınmaktadır. Ulucami Kütüphanesi koleksiyonuna da ev sahipliği yapmış olan Hünkâr Mahfili, depremlerden sonra tamir edilmiş ve yenilenmiştir[1099]. Hünkâr Mahfili'nin ne zaman yapıldığı ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır[1100]. 1740'larda var olduğu bilinen ve 1855 depremleri sırasında kuzey avluda bulunan iki büyük şadırvan yıkılmış, bunlar 1870'lerde yeniden inşa edilmiştir (Res.4.199, 4.200). Son olarak Ahmet Münir Paşa, H.1313/M.1895 tarihinde caminin cümle kapısının önüne küçük mermer bir şadırvan ile 1903'te güneybatı köşesine daha büyük, Kütahya çinileriyle

---

[1094] Osman Uysal, "a.g.m.", s.116; Aslanapa, **a.g.e.**, s.226; Gabriel, **a.g.e.**, s.31; Ayverdi, **a.g.e.**, s.416-17. Kunter doğu minaresinin H.919'da Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırıldığını belirtir ama kaynak vermez. Ayrıca batı minaresinin de asıl minare, yani orijinal olduğunu iddia eder, bkz.: a.mlf., "a.g.m.", a.y. Ancak Resim 1'de görüldüğüne göre, batı minaresinin inşası kaide ve pabuç üzerine yeniden inşa şeklinde olmuş olmalıdır.

[1095] Erdem Yücel, "a.g.m.", s.122.

[1096] E. Yücel, a.y.; C. E. Arseven, **a.g.e.**, s.146; K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.5-6; D. Yavaş, "Bursa Ulucami", **TDVİA**, Cilt: 42, s.88-89; S. İrteş, "a.g.m.", s.150; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.410.

[1097] Aşağıda açıklanan belgelere dayanarak, 1862-63 tarihlerinde Hünkâr Mahfili ile birlikte yenilenmiş olduğu düşünülen müezzin mahfilinin kitabesinden hareketle, Baykal bu mahfilin orijinal olduğunu belirtir. Semih İrteş'e göre ise 1857'de yenilenmiştir. Kubbenin üzerine yıkılması sonucu tamamen enkaz altında kaldığı keşif defterindeki ifadelerden anlaşılan ve sekiz adet *"mişe ağacından silicikâri kürsi ve başlıklı devr sütunlar"* üzerinde taşınan ahşap mahfil, 9.000 kuruş bedelle yeniden yapılacaktır. Aşağıda görüleceği üzere, mahfilin yeniden yapılması sırasında enkazından çıkan orijinal bazı parçaları da kullanılacaktır. Ulucami'nin son restorasyonunu yapan Semih İrteş ve ekibi, mahfile yapılan müdahaleleri son restorasyonda temizlemişler, mahfilin merdiven aynalıklarında 16. yüzyıla ait deri üzeri kalemişi süslemeleri ortaya çıkarmışlardır, bkz.: Semih İrteş, "a.g.m.", **a.g.e.**, s.158. Mahfil kitabesinde Bursalı şair Rahîmî Pîr Mehmet Çelebi'nin şiirinin son beytinde; *"Didi itmâmına Rahîmî târih/Oldu ol mahfil-i dikleş ma'mûr"* ifadeleriyle ebced hesabıyla 1549 tarihi düşülmüştür ve bu yazı camide bilinen en eski yazıdır. Sedat Çetintaş, **Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri**, MEB Yayınları, İstanbul 1952, Cilt: 2, s.50; bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.411; Hicabi Gülgen, "Ulucami Hatları Bursa Ulucami Yazıları", **Bursa'nın Kalbi Ulucami,** s.113-121; Mahfil ile ilgili kapsamlı bir çalışmasında H. Gülgen, yapının kalemişlerinin orijinal olduğunu, kalan ahşap direk ve başlıkları, alt kat maksuresi ve tavan süslemeleri ile üst kat mahfilinin ahşap korkuluklarının rokoko tarzı süslemeleri itibarıyla Batı etkisinde (dolayısıyla 19. yy.da) yapıldığını belirtir. İlgili çalışma ve görselleri için bkz.: H. Gülgen, "Bursa Ulu Camii Müezzin Mahfili ve Tezyinatı", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 25 (2016/1), s.51-72.

[1098] K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.100-101; a.mlf., **Bursa'da Ulucami**, s.6.

[1099] D. Yavaş, "Ulucami'nin Geçirdiği Tamirler", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s.139.

[1100] Mustafa Çetinaslan, "Bursa Ulu Camii Hünkâr Mahfili", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2012, Cilt: 6, Sayı: 25, s.189-200.

süslü üç tarafında çeşmesi bulunan saçaklı büyük bir şadırvan yaptırmıştır[1101].

Yapılışından 1855 depremlerine kadar pek çok tamir geçiren[1102] Bursa Ulucami kareye yakın dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Şekil 4.45). Doğu-batı ekseninde dış cepheden 68 m. ve kuzey-güney ekseninde dış cepheden 56 m. ölçülerindeki yapının üstü, beşerli olarak mihrap yönüne doğru dört sıra hâlinde yirmi tam kare alanı kapatan sekizgen kubbeler ile örtülüdür. On iki büyük kare ayak üzerinde duvarlar, kemerler ve pandantiflerle taşınan on dokuz kubbenin her biri 11 m. çapında olup, sekizgen kubbe kasnaklarında pencere açıklıkları bulunmaktadır (Res.4.207). Mihrap ile taçkapı ekseninde, taçkapıya göre ikinci sıradaki kare alanın üstü, yapıya hava ve ışık girişi sağlayacak biçimde demir kafeslerle açık kubbe şeklinde ve Selçuklu geleneğinden gelen aydınlık feneri özelliğinde yapılmıştır (Res.4.205). Bu açık kısmın altında da büyük bir mermer şadırvan bulunmaktadır. Yapının mihrap ve batı minaresinin önündeki kubbe kasnaklarının altındaki trompların orijinal olduğu belirtilir . Dış cephe büyük kesme küfeki taşlardan oldukça kalın yapılan duvarlarla çevrilidir (Res.4.206). Her kubbe sırasında duvarlar sivri kemerlerle son bulmuş, sağır kemer açıklıklarının her birine ikişer sırada ikişer yuvarlak kemerli pencereler[1104] ile cephelere hareket kazandırılmıştır (Res.4.207)[1105]. Ulucami'nin 1855 yılından önce kuzey ve batıda bir, doğuda iki kapısı olmak üzere dört kapısının olduğu, deprem hasar durumunu gösteren planda görülmektedir. Bu kapılardan güneydoğudaki, pencereden kapıya çevrilmiş olarak Hünkâr Mahfili'ne açılan ve Padişahların camiyi ziyaretlerinde kullandığı, Cumhuriyet'ten sonra 1950'lere kadar saçağı ile birlikte duran kapıdır (Şekil 4.44, Res.4.204)[1106].

Bursa depremlerinin kent mimarisine verdiği zararın giderilmesine yönelik girişimler ve başlatılan onarım faaliyetlerinin ilk adresi Ulucami olmuştur. 1855 yılı bahar aylarından hemen sonra, Sultan Abdülmecid'in emriyle tamirlerine başlanması için mimar ve mühendisler Bursa'ya gönderilmiştir[1107]. Nitekim Ebniye Halifesi Hacı Akif ile Şemseddin Efendi ve Mühendishane Halifesi Seyyid Efendi ile Bursa'da bulunan *"sâir ashâb-ı vukuf ve ma'lûmât marifetiyle"*, Temmuz 1855 itibarıyla Ulucami

---

[1101] Çeşmeler için bkz.: Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.14, 15, 19; H. Tâib, **a.g.e.**, s.82-83; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, a.y.

[1102] 1494, 1503, 1551, 1563, 1567,1572, 1583, 1670, 1727, 1732, 1740, 1742 yıllarına ait tamir kayıtları için bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.403-405; K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.21-29. Gabriel'e göre; yapının geçirdiği tamirler planını hiçbir şekilde etkilememiştir, bkz.: Gabriel, **a.g.e.**, s.31.

[1103] K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.100; a.mlf., **Bursa'da Ulucami**, s.31.

[1104] Doğuda 14, kuzeyde 13, batıda 14 pencere olup, yapının güney cephesinde üst sırada 10 pencere varken, alt sıra pencereleri sonradan örülerek kapatılmıştır. Günümüzde de kapalı durumdadır.

[1105] Ayverdi tarih vermeden kuzey ve batı cephesi pencerelerinin yeniden inşa edildiğini belirtir, bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.415.

[1106] Hünkâr Mahfili'ne dışarıdan erişimi sağlayan kapı, 1740'ta tamir edildiğine göre, bundan daha önce açılmıştır, bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.404.

[1107] Bursa depremleri konusunda arşiv belgeleri üzerinden yapılan kapsamlı bir çalışma için bkz.: Besim Özcan, "Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855)", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, 5, Erzurum, 1999; Bursa depremleri ve depremler üzerine yazılan materyal için bkz.: Mehmet Yıldız, "1855 Bursa Depremleri", **Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-23 Mayıs 2000) Bildirileri,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s.119-40; Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", **Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi**, Ed. Nurcan Abacı, Uludağ Üniversitesi Yayınları: Bursa 2001.

ve çevresinin keşif ve incelemesi yapılmıştır[1108]. Memur, mühendis ve işinin ehli uzmanlar tarafından yapılan incelemeler sonrasında Ulucami'nin deprem sonrası ilk keşif defteri[1109] hazırlanmış ve ayrıca yapının hasar durumuna ilişkin çizilen bir plan[1110] üzerinde de, yıkılan ya da hasar gören kısımlar ile cami teferruatı (dolap-çeşme-kapı-pencere vs.) açık bir şekilde gösterilmiştir. Keşif defteri, mazbata ve hasar durum tespitine ilişkin hazırlanan plan, üst yazılarıyla birlikte, onarım çalışmaları için alınması gereken kararlara yönelik çok daha hızlı sonuç alabilmek adına Eyalet Valisi Mehmet Namık tarafından, o tarihlerde Bursa evkaf kalemi ketebesi olarak görev yapan Bahaeddin Efendi'ye teslim edilerek, 5 Temmuz 1855'te İstanbul'a gönderilir[1111]. Yukarıda adı geçen mimar ve mühendislerin keşfine göre Ulucami'nin *"üzerinde bulunan on tokuz aded kârgîr kubbelerinden on aded kubbeleriyle"* kubbe altlarındaki *"yay kemerlerinin ba'zıları ve iki aded minarelerin şerefe tabanına kadar petek ve külahları"* depremlerde *"külliyen münhedim ve mevcut bulunan tokuz aded kubbeleri dahi ziyâdece münşak olmuş"*tur[1112].

1855 depremlerinin Ulucami'ye verdiği hasarların ilk teknik tespiti olan bu keşif ile hasar tespit planına göre, yıkılan on kubbe ile minarelerin ve çatlayan diğer kubbelerin *"müceddeden inşâ ve ta'mîr"* edilmesi gerekmektedir. 1 Temmuz 1855 tarihli bu keşf-i evvel defterine göre Ulucami'nin üst örtüsünün onarım ve inşa işlerine; bütün kubbelerin kurşunlarının ve yıkık kubbelerin altındaki yay kemerlerinin hasarlı kısımlarının kaldırılması için 10.000 kuruş, kemerlerin *"cedid battâl tuğladan hâlis harcile"* tamiri ve *"sıvacıkâri-i kadîmî misillû nakşı"* ile yıkık yerlerin sağlam ve dayanıklı bir şekilde yeniden inşası için 133.875 kuruş, *"kemerlerin üzerine battâl tuğladan hâlis harcile memzûc üzerlerine mevcud kurşunları"* eriterek eksik kurşunların tamamlanması ve sıvaları ile kâgir kubbelerin sağlam ve dayanıklı bir şekilde yeniden inşası için 257.300 kuruş, kubbelerin çevresine battal tuğla ve harçla karışık sekiz adet pencere yerleri ve meşeden yapılma çifte ayna, cam ve çerçeveler

---

[1108] Bursa Eyalet Meclisi yazısı için bkz.: BOA.İ.MVL.341.14722.9.1 (Tarih: 17 L 1271/M.3 Temmuz 1855); Bursa Valisi Mehmed Namık'ın aynı tasnifteki yazıları için bkz.: BOA.İ.MVL.341.14722.5.1 ve 7.1 (Tarih: 19 L 1271/M.5 Temmuz 1855)

[1109] Keşif defteri için bkz.: Yakın tarihlerde hazırlanan bir doktora çalışmasında keşif defteri tarihi, *"Ulucami'nin 1272 yılı Muharrem ayında gerçekleştirilen keşfinde"* ifadeleri ile Eylül/Ekim 1855 olarak yanlış verilmiştir. Oysa keşif defteri 15 Şevval 1271/1 Temmuz 1855 tarihlidir. İlgili çalışma için bkz.: Neslihan Özaydın, **Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa: 2017, s.106.

[1110] BOA.İ.MVL.341.14722.6.4.1 (Tarihsiz bu plan, keşif defteriyle aynı günlerde hazırlanmış olmalıdır.)

[1111] *"İşbu câmi'-i kebirin keşf defteriyle resmi mûmâileyhim ma'rifetiyle yapdırılarak ol babda meclis-i kebîrden tanzîm olunan mazbatası ariza-yı çâkerânemle bundan iki hafta makdem takdim itmek ve arkasını boşlamamak üzere Burûsa Evkaf kalemi ketebesinden Bahaeddin Efendiye tevdi'ân irsâl kılınub"*. Bahaeddin Efendi'ye verilen talimat evrakların ilgili kalemlere değil, doğrudan Evkaf Nâzırı'na verilmesi olmuştur, bkz.: BOA.İ.MVL.341.14722.10.1 (Tarih: H.4 Za 1271/M.19 Temmuz 1855)

[1112] BOA.İ.MVL.341.14722.6.2, 6.3 ve 6.4 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855). Gökmenzâde'nin tespitlerine göre ilk depremde Ulucami'nin iki kubbesi yıkılmış, dört kubbesi hasar görmüştür. İlkine göre daha şiddetli olan ikinci depremde ise caminin dört kubbesi daha yıkılmış, kalanları da tamir edilemeyecek seviyede hasar görmüştü, bkz.: Gökmenzâde, **a.g.e.**, vr.11a. Milli Kütüphane no: 06 HK 1314. Cami kubbelerinin Gökmenzâde'nin tespitlerinden Temmuz ayındaki keşiflerine kadar geçen sürede artçı sarsıntılar nedeniyle biraz daha zarar gördüğü ve Gökmenzâde'nin yıkık dediği kubbe sayısının da bu şekilde artmış olabileceği düşünülebilir.

ve kubbe çevresi sıvaları ile kalkan duvarlar inşası için 162.500 kuruş[1113], çatlak kubbelerin derzlerinin her birinin büyük demir, harç ve alçı ile doldurulması, üzerlerine kurşun yerleştirilmesi, bunların sıvaları ile bu kubbelerin yenilenmesi için 69.075 kuruş, çatlak kubbe etraflarındaki kalkan duvarlarının yıkık ve çatlak kısımlarının yenilenmesi, dökülmüş sıvalarının tamiri ve üzerlerine *"mermer badana"* yapılması için 7.333,5 kuruş, *"zikr olunan bi'l-cümle kubbeler beyninde yelpâzeler üzeriyle dere mahalleri türâb harcile tesviye olunarak"* gerektiği gibi kurşun yerleştirmek için meşe ağacından kuşaklamalar, eski kurşunların eritilmesi, ilave edilecek yeni kurşunlar, meşe ağacı, ve kurşunlar için mismâr masrafı olarak 40.142 kuruş masraf öngörülmüştür. Üst örtüye yapılacak son işlem, açık kubbenin tel örmesinin yenilenmesi olacaktır ki bunun da masrafı yağlıboyasıyla birlikte 3.390 kuruş olarak kaydedilmiştir[1114]. Ulucami'nin örtü sisteminin tüm bu işlemleri için öngörülen masrafı 636.625 kuruştur. İç kısımlarına yapılacak masraflar ile birlikte sadece Ulucami'nin toplam masrafının 893.923 kuruş[1115] olduğu dikkate alınırsa, 636.625 kuruşluk masrafla örtü sisteminin tamir ve yenilenmesi işlerinin, yapının ilk keşif bedelinin 3/2'sine yakın bir miktar oluşturduğu görülecektir.

Yapının üst örtüsünün dışındaki kısımlarının keşfine göre; saçakların hasarlı kısımlarının tamiri ve sıvaları ile saçak kurşunlarının yerleştirilmesi ve olukların tamiri, iç kısımdaki duvar ve kâgir ayakların mermer badana ile elvan sıvacıkâri nakışların yenilenmesi ve düzenlenmesi, ayak ve duvar yazılarının yağlıboya ve kalemkâr istihdamıyla yenilenmesi ve düzenlenmesi, *mahfil-i hümâyûn* parmaklıklarının boyalarının yenilenmesi, mahfil etrafının oymacıkâri kebir tahtadan çatma üzeri bez puşideli ve yeşil boyalı yaldızlı *"esmâ-i 'izâm"* levhaları, depremler sonrası cami içerisinde yeri değiştirilerek duvar kenarına konulan ahşap minberin yerine taşınması ve zarar gören kısımların tamiri, mermer kürsünün ağartılması ve pervazlarının yaldızlanması, ahşap kürsülerin tamir ve boyası, enkaz altında kalan ve *"enkaziyle mahlût gâyet müzeyyen fevkâni mahfil inşâsı"*[1116], içerdeki şadırvanın etrafındaki mermer taşların ağartılması ve maksure etraflarında ahşap parmaklıkların tamiri ve boyanması, bu şadırvanın iki tarafında harap maksure döşemelerinin kaldırılarak *"sürtme ta'bîr olunan çâm ağâcından kirişler ile domaniç tahtasından döşeme inşâsı"*, zemin pencerelerinin ahşap çerçeveleriyle alçıdan yapılmış dökme havale pencerelerinin tamir, boya ve badanası ile eksik camlarının tamamlanması, büyük kapının (taçkapı) kilitlerinin tamiri ve boyalarının yenilenmesi, büyük kapı önündeki yıkık

---

[1113] Yukarıda adı geçen doktora çalışmasında bu miktar "16.250 kuruş" olarak yanlış verilmiştir, bkz.: Neslihan Özaydın, **a.g.t.**, s.104.

[1114] BOA.İ.MVL.341.14722.6.2 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855)

[1115] Medrese keşif bedeli hariç, bkz.: BOA.İ.MVL.341.14722.6.3 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855). Baykal, Keşif defterlerinde geçen Medrese'nin, yıkılmadan önce Ulucami'nin doğu kapısı önünde bulunduğunu, Çelebi Mehmed'in torunu Hundi Hatun'un yaptırdığını aktarmaktadır, bkz.: K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.16; a.mlf. **Bursa ve Anıtları**, s.101.

[1116] 1855 Temmuz tarihli keşfine göre; *"fevkâni gâyet müzeyyen ahşâb mahfil üzerine kubbe isabetle külliyen fesh ve ba'zı enkazları dahi telef olmuş olduğundan silici ve oymacı ve tûşânkâri? istihdâmiyle mevcud mermer sütunların kürsiler üzerine biri bir 'arabalık mişe ağacından silicikâri kürsi ve başlıklı devr sütunlar ikâmesiyle üzerlerine ikisi bir 'arabalık mişe ağacından tabân ve kirişlemeli üzeri domâniç tahtasından döşemeli etraf korkuluklarıyla tahtının mevcut tavanı oymacı ve tûşânkâri mevcudlarına taklid olarak noksanlarının tekmiliyle yağlı elvân boyalı etrâf pervâzlarıyla göbekleri yaldızlı enkaziyle mahlût gâyet müzeyyen fevkâni mahfil inşâsı"* 9.000 kuruşa mal olacaktır. Sedat Çetintaş, müezzin mahfilinin tek orijinal parçası olarak mahfil kitabesinin bulunduğu rumi-hataili 16. yüzyıl bezemesine sahip ahşap parçaların, 1862'de yapılan tamirinde buraya konulduğunu aktarır. Müezzin mahfili muhtemelen Hünkâr Mahfili ile aynı tarihlerde yeniden yapılmış olmalıdır, bkz.: Çetintaş, **a.g.e.**, s.58.

ahşap saçağın sakıfı ile altındaki silicikâri tavanının kısmi yenilenmesi için yağlı elvan boyası, *"diger üç aded mevcûd kapu saçaklarının cüz'i ta'miriyle boya talası"*, dış duvarların sıvaları ile mermer badana ve sıvacıkâri nakışlarının yenilenmesi, caminin dışında mihrap önündeki türbenin etrafına boyalı ahşap parmaklık inşası, caminin etrafındaki on adet çeşmenin[1117] ve abdest musluklarının tamiri ve imarı yapılacaktır.

Ulucami'nin ilk keşif defterindeki bir diğer başlık caminin yıkılan minareleri, kuzey cephedeki avluda bulunan iki büyük şadırvan[1118] ve çevredeki küçük yapılarla[1119] ilgilidir. Caminin hasar durumunu gösteren planında batı minaresinin çifte merdivenli olduğu belirtilmiştir. Batı minaresine bitişik sıbyan mektebi ile doğu minaresine bitişik müezzin odası yıkılan minarelerin enkazı altında kalmıştır. Minarelerin petek, külah ve korkulukları yeniden inşa edilecektir[1120]. Hazırlanan bu keşif defteri ve hasar durumu planı Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş, evrakı inceleyen meclis Ulucami'nin vakıf olması nedeniyle, söz konusu harcamalara ilişkin görüş almak adına, evrakın Evkaf Nâzırına havale edilmesini istemiştir[1121]. Yazışmalar neticesinde *"ebniye-i mezkûrenin cesâmeti cihetiyle defter-i mezkûrda tahrir olunan eşkâl vesâiresine vaz'-ı fiyât olunarak ve münâkasası dahî icrâ kılınarak teybin idecek masârıf-ı hakîkîyyesine vakfının tahmîli olub olmadığı veyâhud i'âneye kesb-i ihtiyâc idecegi 'inde'l-muvâzene zâhir ve ma'lûm olmadıkça şimdilik Hazinece bir şey dinilemeyecegi"*, yani kısaca yapının büyüklüğü nedeniyle söz konusu fiyata yapılacak ilavelerle münakasası yapıldıktan sonra ortaya çıkacak masraf gerçek harcama bütçesi olacağından, bu miktarı da cami vakfının gelirlerinin karşılayıp karşılayamayacağı bilinmediği için, Hazine bu duruma ilişkin bir karara varamamıştır[1122] . Daha sonra Maliye ve Evkaf Nezâretleriyle yapılan yazışmalar neticesinde, keşif defterinin *"usûl ve kavâ'id-i mi'mâriyeye tatbiken kaleme alınmış"* olduğu görülmüş, keşif bedelinin mahalli rayici üzere fiyat konulduğu ve hesap edildiğinde ortaya çıkan bedelin kabul edilebilir olduğu anlaşılmıştır. Keşif masrafları selatin vakıfları gelirlerinden karşılanacak olan yapının bundan sonra gerekli inşaat ihalesi, yani münakasa prosedürü Bursa İdaresi'nce yürütülecektir[1123]. Ancak inşaatın büyüklüğü dik-

---

1117 Planda cami çevresinde gösterilen çeşme sayısı onikidir. Muvakkithane'nin hemen yanındaki ile batı köşesindeki çeşme, caminin keşfinde hesaba katılmamıştır ki defterde 10 çeşme üzerinden bir fiyatlandırma yapılmıştır.

1118 1 Temmuz 1855 tarihli ilk keşif defterinde; *"Câmi'-i şerif havlısı derûnunda mevcud şadırvânlar üzerine mevcûd kürsiler üzerine ikisi bir arabalık mişe ağâcından biri iki olarak sekiz aded sütûnlar ikâmesiyle üzerine kezâlik ağâcından tabân sürtme ağâcından mahya ve mukarnaslı? dördü bir 'arabalık mişeden….. yedi ağâcından…..üzeri sagir tavân tahtasından kaplu cedid kiremid puşîdeli sakflı tahta obanlık çâm ağâcından kirişler ile sagir döşeme tahtasından yassı tavanlı sütûn…..yel tahtalı ve yağlı boyalı sekiz terek üzerine müceddeden sundurma sakıf inşâsı 5.040 kuruş"* olarak geçen bu iki şadırvan yapımı, 1868'lere ertelenmiş ve daha sonra yaptırılmıştır.

1119 Doğu minaresine bitişik müezzin odası, batı minaresine bitişik sıbyan mektebi ve caminin taçkapısı karşısındaki muvakkithane binası, bkz.: Şekil 4.44.

1120 BOA.İ.MVL.341.14722.6.3 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855)

1121 *"câmi'-i şerif mezkûr masârıfı evkâf-ı hümâyûn hazîne-i behiyyesine dâir olmasiyle sûret-i tesviyesinin evkâf-ı hümâyûn nâzırı devletlû paşa hazretlerine iş'âr buyrulması iktizâ-yı hâlden olarak tahrirât-ı merkûme leffeni'âta kılınmış olmağla"*: BOA.İ.MVL.341.14722.6.13.1 (Tarih: H.18 Za 1271/2 Ağustos 1855); Evkaf'a yazılan yazı için bkz.: BOA.A.MKT. NZD.158.10.1.1 (Tarihsiz)

1122 BOA.İ.MVL.341.14722.6.15.1 (Tarih: H.15 Z 1271/29 Ağustos 1855)

1123 BOA.İ.MVL.341.14722.6.16.1 (Tarih: H.5 M 1272/17 Eylül 1855); BOA.İ.MVL.341.14722.6.17.1 (Tarih: H.25 M 1272/7 Ekim 1855); İşlerin yukarıda bahsedilen şekliyle gereği gibi yürütülmesine ilişkin irade için bkz.: BOA.İ.MVL.341.14722.6.18.1 (Tarih: H.26 M 1272/8 Ekim 1855)

kate alındığında, o tarihlerde böyle büyük bir işin yüklenicisi olarak Bursa'dan bir müteahhit bulunamayacağını, dolayısıyla bu işlerin münakasasının yapılamadığını söylemek mümkündür.

Ulucami'nin *"münhedim ve rıhnedâr olân mahallerinin ta'mirât ve masârıf-ı icâbiyesine dâir"* hazırlanmış olan mazbata, keşif defteri ve resm-i musattahı, Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmişti[1124]. Önemine binaen bir an önce tamir edilmesi gereken ilk yapı Ulucami'dir ve diğer yapıların da *"peyder pey inşâsına"* çalışılacaktır. Caminin keşif defterine göre masrafı 893.923 kuruş olarak tahmin edilmişti. Söz konusu masrafın *"sâir selâtin-i 'uzâm hazerâtı evkâf-ı şerîfesinden i'âne olunması"* yani selatin vakıflarından karşılanması düşünülmüştür. Onarım işleri için, Eyalet Meclisi ve Bursa evkaf müdürü marifetiyle öncelikle yapının *"nizâmına tevfikân münâkasa olunarak kontrato ve şerait-i kaviyyeye rabt"* olunması gerekmektedir. Yani öncelikle usulüne uygun olarak onarım işlerinin münakasası yapılmalı ve bu sağlam şartlarda yapılacak bir kontrat ile imzalanmalıdır. Sözleşme imzalandıktan *"sonra ta'mirât-ı mukteziyesine"* başlanacaktır. İlgili belgeler merkeze gönderilecek ve *"bina emâneti için"* merkez bir memur görevlendirecektir. Belgenin devamı, Bursa'nın yapı onarım/inşa organizasyonlarında görev alan içgücünün deprem sonrası durumuna yönelik önemli bilgiler vermektedir. Buna göre *"Burûsada bulunan 'amele hareket-i 'arz esnâsında âhir mahallere tağılmış olduğundan ve orada ma'lûmâtlı mi'mâr dahi bulunamayacağına binânen bir münâsib mi'mârın buradan ve iktizâ iden 'amelenin dahi bu taraftan sâir mahallerden tertibi ve celbi"* gerekmektedir. Belgeden anlaşıldığı gibi Bursa'nın nitelikli işgücü, deprem sonrası başka yerlere dağılmıştır ve burada yetkin bir mimarın bulunması da söz konusu değildir. O nedenle merkezi idare, gereken işgücünün İstanbul ve diğer yerlerden temin edilmesi yönünde çalışmaktadır. Nitekim bunun için Ticaret Nezâreti'ne de gerekli yazılar yazılmıştır. Son olarak Meclis-i Vâlâ, bu işler için gerekli iradenin çıkarılmasına çalışacaktır[1125]. İnşaata başlanmasından önceki bu sürece dair yapılan son yazışmaların tarihlerine bakıldığında mevsimin kışa yaklaşmış olduğu görülecektir. Ancak yapının önemi nedeniyle şartlar zorlanmış olmalıdır ki, Ulucami'nin onarım işleri çok da geciktirilmeden Şubat 1856'da başlamıştır[1126]. Nitekim bu çalışma sırasında Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen 9 Nisan 1856 tarihli Ulucami inşaat defteri bunu göstermektedir[1127]. Bu defter, *"câmi'-i kebîr dimekle 'ârif ma'bed-i şerifde istihdâm olunan 'amele-i muhtelifenin ücûrâtıyla mübâya'a olunan ecnâs-ı kerâsta ve mismâr-ı mütenevvi'a ve eşyâ-i sâirenin mikdâr-ı masârıfâtını mübeyyen beher hafta terkîm ve takdîm kılınan icmâlâtın kuyûdât defteri"*dir. Ulucami inşaatının haftalık kayıtlarının tutulduğu bu defterde verilen işçi isimleri, malzeme üretim noktaları ve tedarikçileri; bunların unvan/lakapları ve malzeme cins/özellik/miktar/ölçü/fiyatları, Bursa'nın o dönemki coğrafi, sosyokültürel, sanatsal, teknik ve mali altyapısının, Ulucami gibi büyük bir eserin inşaat organizasyonuna nasıl kaynak sağladığını ortaya koyan önemli bir veri tabanı olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca tüm bu veriler, mikro ölçekte 19. yüzyıl Tanzimat dönemi Bursa'sının yapı örgütlenmesinin işgücü potansiyeli[1128], işgücü niteliği, malzeme temini, malzeme cinsi/özellikleri, te-

[1124] BOA.A.MKT.MVL.75.59.1.1 (Tarih: 4 S 1272/16 Ekim 1855)

[1125] BOA.A.MKT.MVL.75.59.1.1 (Tarih: 4 S 1272/16 Ekim 1855) Ekim 1855 tarihinden sonra söz konusu münakasanın sürecine dair belgelerde bir bilgi tespit edilememiştir.

[1126] Ulucami'nin geçirdiği tamirlere yönelik Doğan Yavaş'ın bazı belgeler üzerinde yaptığı incelemelerde Ulucami'nin inşaatının başlama tarihi belirlenememişti, bkz.: D. Yavaş, "Ulucami'nin Geçirdiği Tamirler", **a.g.e.**, s.133-144. Tez çalışmaları kapsamında tespit edilen inşaat defteri bu konuyu aydınlatmış bulunmaktadır.

[1127] BOA.EV.d.16001 (Tarih: H.3 Ş 1272/M.9 Nisan 1856)

[1128] İşgücünün sadece Bursa'dan sağlanmadığı, merkez ve diğer bölgelerden de takviye edildiği, Osmanlı coğrafyasının bu en önemli yapılarından birinin tekrar hizmete açılması için yoğun gayret sarfedildiği unutulmamalıdır.

darikçiler ve tüm bunların yapı organizasyonuna ve dolayısıyla Devlete maliyeti açısından da kapsamlı analizler yapılabilmesine imkân vermektedir. Özetle bu kayıtlar, dönemin mimarlık ortamının sanatsal üretime yansımaları olarak değerlendirilebilecek zengin veriler ortaya koymaktadır. Bunlara örnek olarak bazı bilgiler aşağıda verilmiştir. Buna göre; kırk iki haftalık Ulucami inşaatında, haftalara göre sayıları, yevmiyeleri ve çalıştıkları gün sayıları değişen *neccar, duvarcı, rençber, hamal, tekneciler, kurşuncular* ve *prangalılar*[1129] istihdam edilmiştir. *Atik mismâr, cedid mismâr, cedid lofca mismârı, halka mismâr, kurşun mismârı, mismâr-ı piyâde ve karfiçe, kebir obanlık senavber ağacı, sağir obanlık senavber ağacı, bu ağacın diğer cinsi, karacakaya tahtası, yedi ağacı, meşe ağacı, tahta, uzun yedi ağacı, dikme ağacı, çam, kestane, sürtme, pedavra tahtası, kirazlı ağacı, kirazlı ağacının diğer çeşidi ve ağaç kürek, kazma, temür kazma, kürek, küleng, temür kama, çapa, örs, çekiç, kazma sapı, kantar, küfe, urgan, tahta araba, tuğla, kiremit, kireç, horasan harcı, askı temüri, çatal, öküz bezi, merdivenler için temür sac, halat, kapu rendesi, temür tarak, bakır tel, sac, saplı balta, ağaç oluk, koğa/kovakebir fuçı, gerdel?, teneke, tenekeden ibrik i'mâliyçün uşâdiye, akça tahtası, temür çengel, temür cıvata ve makara ve hamâliyesi, lüle kayık mudanya, sandık, saman,* gibi pek çok farklı malzeme satın alınmış, bunların nakliyesi için Bursa köyleri halkının hayvanları kiralanmıştır[1130].

Çekirge'de Konyali Ali ocağı, Misi köyünde Konyalı Ali ocağı, Soğanlı köyünde Rumelili Yorgaki ocağı, Mihraplı Köprüsü civarında Mustafa Bey ocağı, Cumalıkızık'ta Kayserili Dimitri ocağı, Izvat köyünde Tanas ocağı, Karaman köyünde Mehmet Dâ'i ocağı, Soğanlı köyünde Temiz oğlu Ahmed ve Deveci oğlu Anastas ocağı, Karaman köyünde Şileli İbrahim ocağı ve yine Karaman köyünde Şileli Hüseyin Dâi ocağı, Köprübaşı civarında Sürti ocağı, Bağlararası'nda Menuk oğlu Anastas ocağı, Samanlı köyünde Rumelili Mihal ocağı, Karaağaç bağlarında Anastas ocağı, Çakır Yanni ocağı, Çeltik köyünde dönme Ahmet oğlu Süleyman ocağı, şantiyeye Bursa merkezinden yüklü miktarda tuğla sağlayan ocaklardır.

Keresteci Nalband oğlu Agob, Nalband Hacı Mustafa Ağa, Kazmacı Hüseyin Ağa, Urgancı Hafız Osman Efendi ve Çilingir İstefan, inşaata farklı malzemeler sağlayan esnaflara örnektir. İşbaşı Ziyo, resimci İsak, Kozma, Tuduş, Seydi, Tanas, Babasi oğlu Yorgi, Nikola, Tanas Nikola, Kostanti, Todori, Anastas, Yoseb ve Uzun Tanas, inşaatta çalışan neccar ve duvarcılardan bazılarıdır. Hamal Serkez, Marata, Kayserili Kirkor, Hüseyin, Halil, Zağfiranyolulu Ali, Börekçi Hasan, Numan, Sakallı Ali, Emir Muhammed, Sakallı Ahmed, Emin, Kütahyalı Ali, Bursalı Mehmet, Sarı Hasan, Sinan, Kütahyalı Kirkor, Küçük Oannes, Kara Oannesi, Hafız Necib, Uzun Hasan, Emedli Mustafa, Sarı Tanas, Abdullah, Karahisarlı Ali, Yeşilli Mehmet, Arapgirli Mehmet, Dürzioğlu Mehmet, Balayık Mustafa, Kastamonulu Mehmet ise rençberlerden bazılarıdır.

1856 Temmuz[1131] ayında Ulucami inşaatında yapılan çalışmalar on sekizinci haftasını geride bırak-

[1129] Defterdeki *"Prangalılar"* nitelemesinden kasıt Bursa'daki mahkûmlar olmalıdır. *"Prangalılara virilen nân-ı 'aziz"* ifadesinden, mahkûmların da bu inşaatta çalışmış olduklarını söylemek mümkündür. Nitekim 1855 depremlerinin şehirde yarattığı hasarın boyutu düşünüldüğünde, devletin kullanabileceği her türlü nitelikli/niteliksiz işgücünü şehrin yeniden inşası için seferber etmesi olağandır. Kayıttan anlaşıldığına göre inşaatta çalıştırılan mahkûmların günlük ekmek ihtiyaçları karşılanmış, bunun haricinde kendilerine herhangi bir ödeme yapılmamıştır.

[1130] Babasultan ve Gözede köyleri, inşaata toplamda 421 adet tahta araba sağlamışlardır.

[1131] BOA.EV.d.16001.18

mıştır. Ulucami'nin kubbelerinin yapımına, inşaatın on dokuzuncu[1132] haftasında başlanmış, o gün dualar eşliğinde kurban kesilip, inşaatta çalışan ameleye de toplam 250 kuruş bahşiş dağıtılmıştır. Doğan Yavaş, Ulucami avlusunda bazı dükkânların bulunduğunu ve bunların istimlak edildiğini aktarmıştır[1133]. Bu defterde ise, meslek grupları ile anılan dükkânların haftalara göre satın alımları ve satım bedelleri tespit edilmiştir. Buna göre Ulucami inşaatının yirmi ikinci haftasında[1134] çarhçı dükkânı, boyacı dükkânı, muhallebici dükkânı, çanakçı dükkânı ve çeşmeli otel olarak anılan bir yapının bazı kısımları kamulaştırılmıştır. İnşaatın 1856 Ekim ayına rastlayan otuz birinci haftasında da[1135] şekerci dükkânı, muhallebici dükkânı, lüleci dükkânı, berber dükkânı, basmacı dükkânı, duhancı dükkânı, çanakçı dükkânı, mestçi dükkânı ve iki arsa kamulaştırılmıştır[1136]. İnşaatın son haftasında da bazı dükkânlar istimlak edilerek cami avlusu ve etraftaki yolların genişletilmesi sağlanmıştır[1137].

Ulucami inşaatının 1856 Kasım-Aralık ayına rastlayan otuz üçüncü haftasına[1138] ait kayıtlara göre **obanlık ağacı;** Emirler, Orta, Hamamlı, Kara Ziya, Kunderler [?], Çeltikçi, Yekin, Süpürdü, Hoca, Yeniköy, Çatallı, Ortaköy, Yenice, Cerrah, Kozluören, Babasultan, Gözede, Aksu ve Bilal köylerinden, **yedi ağacı;** Cumalıkızık, Değirmenler, Çeltikçi, Kara Ziya/Kara Kaya [?], Hoca, Çatallı, Kınık, Süpürdü, Maden, Hoca, Kıran, Kurşunlu, Kulaca ve Özlüce köylerinden, **meşe ağacı;** Göynükbelen, Cebeli Akça, Doğancılar, Şeytanbudaklı, Kurşunlu, Minareli [?], Yenice-i Müslim, Çatallı köylerinden, **dikme ağacı;** Orhaneli, Çatallı, Göynükbelen'den, **tahta** ise Hamzabey, Kulaca, Özlüce, Atabeyi, Siğli, Tuzaklı, Hamamlıkızık, Mürseller, Kirazlı, Akhisar, Bozova ve Çavuş köylerinden getirilmiştir. Kayıtlarda adı geçen Çatallı, Yenice-i Müslim ve Kurşunlu köyleri, inşaata büyük miktarlarda meşe ağacı sağlamışlardır[1139]. Otuz beşinci haftanın[1140] kayıtlarında görülen *"masârıf-ı sene (12)72"* başlığı altında, inşaata başlandıktan itibaren geçen bütün otuz beş haftanın icmali yapılmış ve otuz beş haftalık gider olarak 807.313 kuruşluk bir meblağ kaydedilmiştir. Bu icmalin devamında *"mu'temedân ma'âş-ı der mâh-ı kânunuevvel sene (12)72"* başlığı altında altı mutemede verilen maaşlar kaydedilmiştir[1141]. 1855 depremleri sonrasında, yeniden ayağa kaldırılmak amacıyla ilk ele alınan yapı olan Ulucami'nin inşaat sürecinin hafta hafta kaydedildiği defterde, Ocak 1857 yılı itibarıyla otuz beş hafta geride bırakılmış ve 807.000 küsur kuruş masraf kaydedilmiştir. 1857 Ocak-Nisan ayları arasında

---

1132 BOA.EV.d.16001.19

1133 D. Yavaş, "a.g.m.", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s.139.

1134 BOA.EV.d.16001.2 ve 3

1135 Der-mâh-ı teşrinievvel sene (12)72. BOA.EV.d.16001.7

1136 BOA.EV.d.16001.7

1137 *"Câmi'-i şerif-i mezkûrun havlısında olub tevsi'-i tarîkiçûn mübâya'ası elzem olân dekâkîn mülk hissesi esmâı"* başlığı ile verilen bilgilerde cami etrafında dükkânları olan esnaflar ve mülklerinin hisse bedelleri yazılmıştır. Buna göre mücellit dükkânı 1.500, sahaf dükkânı 1.500, sahaf dükkânı 1.500, sahaf dükkânı 2.000, mücellit dükkânı 250, dört yaymacı dükkânı için 750 kuruştan 3.000, sahaf dükkânı üstünde dört bab oda 6.000 ve sahaf dükkânı 250 kuruş olarak toplamda 16.000 kuruşluk bir gider kaydedilmiştir, bkz.: *"etrafında gasb ile yapılmış salaş gibi dükkânlar kaldırılarak güzel bir meydan açılıp, hey'et-i kadîmesi icrâ' olunmuş"* Bkz.: İ. H. Danişmend, "Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa", **a.g.e.**, s.38.

1138 BOA.EV.d.16001.8

1139 BOA.EV.d.16001.9

1140 BOA.EV.d.16001.9

1141 Başlıkta tarih olarak *"Kânunievvel sene (12)72"* yazılmıştır, gün belirtilmemiştir. Kayıtların yanında ise 17 Ca 1273/13 Ocak 1857 tarihi görülmektedir.

inşaat, mevsim nedeniyle tatil edilmiştir[1142]. Otuz beşinci haftanın devamında, Nisan ayına denk gelen otuz altıncı hafta icmali başlığının altında şöyle yazmaktadır: *"bâ-irâde-i seniyye-i şahâne ta'mîr ve inşâ olunmakda olân câmi'-i kebîrin ebniyesinin devletlû Süleymân Paşâ hazretlerinin zamânlarında istihdâm olunan 'amele ücûrâtıyla mübâya'ât-ı mütenevvi'a ve masârıfât-ı sâirenin mikdârını mübeyyen beher hafta terkîm ve takdîm kılınan icmâlâtının defteridir 18 Ş 1273"*[1143]. Otuz altıncı haftanın icmali kısmında geçen 18 Ş 1273/13 Nisan 1857 tarihinden itibaren cami inşaatı, o tarihlerde Bursa mutasarrıfı olarak Eyalet idaresinin başındaki Süleyman Paşa nezaretinde devam etmiştir.[1144] Ulucami inşaatının 1856-57 tarihleri arasındaki bütün masrafları, son hafta giderlerinin altında;

"kâffe-i masârıf- sene 72 der zemân-ı fazîletlû Abid Efendi

icmâl 42	*959171,31*
iskonto bahâ	*63390,08*
	895781,23"

kuruş olarak kaydedilmiştir[1145].

Özetle; 1855 depremlerinin yapıya verdiği zararların giderilmesi amacıyla Şubat 1856'da başlayan onarım işleri, mevsim tatilleri ya da zorunlu aralar hariç kırk iki hafta sürmüş ve Mayıs 1857'de kırk ikinci hafta tamamlanmıştır. Yüzlerce işçinin çalıştığı bu süre zarfında, haftalık mesai sayıları bir ile altı gün arasında değişmiş, işçi grubuna göre 8 kuruştan 35 kuruşa kadar farklı yevmiyeler verilmiştir. Bursa'nın hem merkez hem çevre (özellikle yakınlığı sebebiyle İnegöl) köylerinden, yapıda kullanılacağı yere göre farklı isim, ebat ve özelliklerde ağaç alımları yapılmış, malzemeler yine geldiği köyün halkının hayvanları ile inşaata nakledilmiş, hayvanların kira bedelleri isim isim kaydedilmiştir. Son olarak yapının Mayıs ayında sona erdiği anlaşılan inşaat işlerinin maliyeti, toplamda 896.000 liraya yaklaşmıştır. Nitekim ilk keşifte çıkan rakam da 893.923 kuruş olarak tahmin edilmişti.

[1142] Ebniye halifesi Akif Efendi ile Yani Kalfa, Sultan Osman ve Orhan Gazi Türbeleri ile Ulucami'nin tamirine memur olarak görevlendirilmişti. Bu görevlilerin inşaatın kış mevsimi nedeniyle tatile girdiği sıralarda, sonradan bir keşif daha yaptıkları anlaşılıyor. Evkaf Nezâreti'ne yazılan belgeye göre; Akif Efendi ile Yani Kalfa'nın 13 yük 15.447 (1.315.447) kuruş olarak tespit ettikleri sonraki keşifte *("ve câmi'-i kebir ve müteferri'âtının ta'mîrine me'mûr olub ol tarafda bulunan ebniye hulefâsından'Âkif efendi ile Yâni kalfa ma'rifetiyle muahhirân lede'l-keşf zikr olunan.. câmi'-i şerif ile müteferri'âtının masârıfı dahi")* önceki keşiften 4 yük 7.943,5 (407.943,5) küsur kuruşluk bir fazla masraf oluştuğu görülmektedir. Bu durumun *"ba'zı mahallerin hedmine lüzûm görinmesinden neş'et"* eylediği, yani Ulucami'nin bazı kısımlarının yıkılması zorunluluğu nedeniyle masrafların artmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Artan 407.000 küsurluk masraf ile medrese tamirleri dahil 907.503 kuruşluk ilk keşfin bedelinin, caminin vakıf hasılatından karşılanması kararlaştırılmıştır. Ancak burada inşaata görevlendirilen Akif Efendi'nin durumunun *"Hacı 'Âkif Efendi..câmi'-i şerif ebniyesinin hüsn-ü idâresine muktedir olub olmadığının isti'lâmıyla gelecek cevaba göre îcâbına bakılması"* ifadeleriyle sorgulanması dikkat çeker. Belge için bkz.: BOA.A.MKT. MVL.84.83.1.1 (Tarih: H.26 C 1273/M.21 Şubat 1857)

[1143] BOA.EV.d.16001.10

[1144] Süleyman Paşa ilki 1852-1856 arasında ve ikinci olarak 1856-1859 arasında Bursa mutasarrıfı olarak görev yapmıştır, bkz.: E. Satıcı, **a.g.t.**, s.284-85. Dipnot: 37.

[1145] BOA.EV.d.16001.13

Ekim 1855 tarihine kadar inşaatın kurumlar arası yazışmaları yapılmış ve teknik detaylarının belirlenme süreci (bütçe, ihale tipi, memur/mühendis görevlendirme vs.) devam etmiş, Şubat 1856'da başlayan inşaat Mayıs 1857'ye kadar 42 hafta sürmüştür. Ulucami inşaatının tamamlanmasından sonra yapının kontrollerini yapmak üzere Kütahya'daki zorunlu ikametinden affedilip[1146] Bursa'ya gönderilen Erkân-ı Harb Mirlivası Ferhat Paşa, Ulucami inşaatı hakkında bir rapor düzenlemiştir. Ferhat Paşa yapının inşa biçimini ayrıntılı olarak kontrol etmiş, Ulucami'nin yapılışını ve inşaatta kullanılan malzemelerin sağlamlığını *"pek ziyâde a'lâ ve metîn ve muhkem"* olarak nitelemiştir. Ferhat Paşa aynı zamanda Ulucami'nin onarımlarını ve teknik uygulamalarını Avrupa'daki yapılarla karşılaştırmış, caminin mükemmel biçimde yapıldığını vurgulamıştır. Ferhat Paşa'nın tek eleştirisi minareler üzerine olmuştur. Ona göre minarelerin hasarlı kısımlarını onarmak yerine, minareleri temellerinden yeniden inşa etmek daha sağlıklı olacaktır[1147]. Nitekim Ferhat Paşa, Hacı Akif Efendi ile Yani Kalfa'ya da minarelerin ne şekilde yıkılmaları gerektiğini anlatarak öğretmiştir[1148]. Paşa'nın bu raporu üzerine Bursa Valisi Süleyman Paşa minarelerin *"kâmilen hedm ve inşâ"* edilmesi için başka bir keşif yapılması gerektiğini merkeze bildirmiştir. Süleyman Paşa'nın bir diğer talebi de, inşaatı bitmeye yaklaşmış olan caminin tamir kitabesinin yazdırılması yönündedir[1149]. Süleyman Paşa'nın bu talebi Meclis-i Vâlâ tarafından Evkaf Nezâreti'ne gereği için iletilmiştir[1150]. Kurumlar arası yazışmalardan sonra tamir kitabesinin ölçü alımları, konacak yeri ve yazım işi Meclis-i Vâlâ azalarından Ziver Efendi'ye havale edilmiş, minareler için ise yeniden keşif yapılarak defterin gönderilmesine karar verilmiştir[1151]. Yıkılacak minarenin önce resminin yapılması, yıkıldıktan sonra *"âna tatbiken ayniyle inşâsı"*, yani bu resme göre yapılması da ayrıca vurgulanmıştır[1152]. Dolayısıyla minarelerin yapımı bu tarihten sonra başlamış ve Moustier'in 1862 tarihli fotoğrafında batı minaresinin inşaat hâlinde olduğu dikkate alınırsa, minarelerin 1862-63 arasında tamamlanmış olduğu söylenebilir.

Ulucami'nin Şubat 1856 - Mayıs 1857 arasında yapılan esas onarımından sonra, bazı zorunluluklar nedeniyle ilave tadilatlara gerek duyulmuştur. Bu amaçla yeni keşifler yapılmış, bunlar da 1858 yılı içerisinde kısmen bitirilmiş olmalıdır. Nitekim Doğan Yavaş, 1858'e kadar caminin tüm kubbelerinin

---

1146 *"Kütahyada ikâme-i me'mur olub afv u ıtlâk buyrulmasıyla"*; BOA.İ.MVL.388.16940.2.1 (Tarih: H.21 Ra 1274/M.9 Kasım 1857) Ferhat Paşa Ulucami ile birlikte Orhan ve Osman Gazi Türbeleri inşaatlarının da denetimlerini yapmıştır.

1147 BOA.İ.MVL.388.16940.1.1(Tarihsiz)

1148 *"ne usûl ve nizâm üzere yıkılması lâzım geleceği üzere me'mûr ile kalfaya tefhîm ve ta'lîm kılınmış olduğundan ol vechile ifâsı"*: BOA.İ.MVL.388.16940.1.1 (Tarihsiz)

1149 BOA.İ.MVL.388.16940.2.1 (Tarih: H.21 Ra 1274/M.9 Kasım 1857)

1150 BOA.İ.MVL.388.16940.4.1 (Tarih: H.14 R 1274/M.2 Aralık 1857)

1151 BOA.İ.MVL.388.16940.5.1 (Tarih: H.6 Ca 1274/M.23 Aralık 1857)

1152 BOA.İ.MVL.388.16940.9.1 (Tarih: H.19 C 1274/M.4 Şubat 1858); BOA.İ.MVL.388.16940.12.1 (Tarih: H.4 B 1274/M.18 Şubat 1858)

onarıldığını, iç mekân süslemelerinin de yenilendiğini belirtmekteyse de[1153] aşağıda görülecek olan belgelerde bu süsleme işlerinin 1863 yaz aylarına kadar sürdüğü anlaşılmıştır. Şubat 1858 tarihli bir belgedeki, *"câmi'-i mezkûrun ta'mîri hitâma resîde olmakda idüginden"* ifadelerinden hareketle, caminin esas kaba inşaat işlerinin 1858 yılı baharına doğru tamamlandığını söylemek mümkündür[1154]. 1858 sonlarında ayrıca bazı küçük detayların da halledilmesine yönelik kararlar alınmıştır[1155]. Ulucami'nin onarım işleri bittikten sonra 1859 yılında, *"câmi'-i kebir ile...ta'mirâtının keşfiyle mevâd-ı mukteziyesinin tahkikine"*, yani bu zamana kadar yapılan onarımların kontrolünü ve gerekirse bazı ek keşifleri yapmak üzere Şemseddin Efendi memur (2.500 kuruş harcırah), İzzet Bey kâtip (2.000 kuruş harcırah) ve ebniye halifesi Hacı Ali Efendi mühendis olarak (1.500 kuruş ve 2.000 kuruş maaş) görevlendirilmişlerdir[1156]. Bu memurların yaptıkları denetimlere ilişkin 1859 - 1862 arasına ait henüz bir bilgi tespit edilememişse de, 1862 tarihli bir belgede, Ulucami'nin tamir defterlerinde usulsüzlük yapıldığının ortaya çıkarıldığı görülmektedir. Sadâret Mektûbi kaleminden Evkaf Nezâreti'ne bu yönde gönderilen yazıya göre[1157]; *"câmi'i kebîrin masârıf-ı inşâiyesi dinilen on yük bu kadar guruşdan iskontosu olân toksan iki bin üç yüz otuz altı guruş çıkdıkdan sonra masârıf-ı sahîhiyesinde mikdârı tokuz yük yigirmi üç bin tokuz yüz küsur guruş olmak lâzım geldigi halde, mârü'l-beyân on yük bu kadar guruş üzerine..virilmiş ve bunda evkafca ba'zı usulsüz hâl vuku'u ve inşâ me'mûrunun dahi hile ve ihmâli..bulunmuş olmasına nazaran bu babda tedkikât-ı mukteziyesinin icrâsıyla keyfiyetin beyân ve iş'ârı"* istenmiştir. Belgede geçtiği üzere yapının inşa masrafı olarak bir milyon küsur kuruşluk bir miktar gösterilmiştir. Bu miktardan 92.336 kuruş indirim yapıldığında çıkması gereken doğru rakam 923.900 küsur olmalıdır. Ancak inşaat masrafları olarak beyan edilen rakam yine bir

---

[1153] D. Yavaş, "a.g.m.", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s. 137. İç mekâna ilişkin olarak, depremler sırasında hasar görmüş olan hat levhaları ile kitapların onarımları için merkezden Mücellid Mehmet Efendi yolluk verilerek görevlendirilmiştir. Mehmet Efendi ilk olarak hat levhalarını inceleyip, yeni yazılacak olanlarının ölçülerini alarak İstanbul'a dönecek ve konuyla ilgili raporunu (layiha) sunacaktır, bkz.: BOA.A.MKT.MHM.133.62.1.1 (Tarih: H.17 Za 1274/M.29 Haziran 1858) Mehmet Efendi yaptığı incelemeler sonunda hazırladığı layihaya göre, eserler özgün hâllerine göre tamir edilecek, tamiri mümkün olmayanların ise yeniden yazılmasına çalışılacaktır. Bu rapor üzerine Mehmet Efendi'ye görevinde Sikkegânbaşı Abdülfettah Efendi eşlik edecektir. *"hutût-u mezkûreden müceddeden yazılacakların Abdülfettah Efendi ma'rifetiyle"* yazılması talimatı verilecektir. Küfi yazılar da tamir edilecek ve onlardan da yeni yazılması gerekenler olursa, onları da Şefik ve Mehmet Efendiler yazacaktır, bkz.: BOA.A.MKT.MHM.138.57.1.1 (Tarih: H.15 M 1275/M.25 Ağustos 1858)

[1154] Mayıs 1858 itibarıyla, caminin kısmen ibadete açıldığı ve yirmi kubbeden kalan beş adedinin de yakın zamanda tamamlanacağı ifade edilmektedir, bkz.: BOA.İ.DH.401.26532 (Tarih: 18 N 1274/M.2 Mayıs 1858)

[1155] Bu detaylardan kubbe alemleri 40.875 kuruşa, şadırvan parmaklıkları ise imali, nakliyesi ve diğer masrafları ile birlikte 26.000 kuruşa mal olacaktır, bkz.: BOA.İ.MVL.401.17437.11.1 (Tarih: H.21 M 1275/M.31 Ağustos 1858). Bu malzemelerden demir parmaklıkların Bursa'da imali, İstanbul'a göre daha pahalı olduğundan, dökme demir parmaklıkların, Mühendishane-i Amire'de imal edilmesi istenmiştir. Bu parmaklıkların resimleri ve diğer evrakı, o tarihlerde Bursa'da bulunan Mühendishane Kolağası Seyyid Efendi eliyle merkeze gönderilmiştir, bkz.: BOA.İ.MVL.401.17437.6.1 (Tarih: H.20 R 1275/M.27 Kasım 1858.) Ayrıca Kasım 1858 tarihli bir defter, *"keşf-i evvel defterinin nüshâ-i sânisi"* nüshası olarak nitelenmiş ve Akif, Seyyid Salih, Şemsedin ve Yani Yorgi Kalfa'nın mühürleriyle takdim edilmiştir. Bu defterde kalfa ve mühendislerin yapılan işleri yazdıkları kısımların boş bıraktıkları yerlerine Ebniye meslisi tarafından fiyat yazılacağı belirtilmiştir. Ancak fiyatların bazıları eksik kalmıştır. Bunun denetimlerle ilgili olması da düşünülebilir. Çünkü hemen ertesi aylarda Şemseddin Efendi denetçi olarak görevlendirilmiştir. Defter için bkz.: BOA.EV.d.16642.2, 3, ve 4. (Tarih: H.25 Ra 1275/M.2 Kasım 1858)

[1156] BOA.İ.DH.429.28401 (Tarih: H.13 N 1275/M.16 Nisan 1859)

[1157] BOA.A.MKT.NZD.408.72.1.1 (Tarih: H.24 N 1278/M.25 Mart 1862)

milyon küsur kuruş olunca Evkaf Nezâreti burada bir yolsuzluk yapıldığını tespit etmiştir. Nitekim belge metninden, inşaat memuru olan kişinin de hile yaptığından ve bu işte ihmalinin bulunduğundan şüphelenildiği anlaşılmaktadır. Belgede yolsuzluk yapan görevlilerin adı zikredilmiyorsa da yukarıda geçtiği üzere, inşaata memur olarak ilk görevlendirilenlerin, *ebniye halifesi Hacı Akif, Şemseddin Efendi* ve *Mühendishane Halifesi Seyyid Efendi* ile daha sonra tekrar keşif yapan *Akif Efendi* ile *Yani Kalfa*'nın isimleri geçmekteydi. Bunların haricinde, arşiv belgelerinde bulunamayan ancak Ayverdi'nin naklettiği farklı bir bilgi dikkat çekicidir. Buna göre Ağustos 1862'de Hacı Akif Efendi, ikinci keşfi yapmak üzere Bursa'ya tekrar gönderilmek istenince cevaben, Bursa'daki memuriyeti sırasında birlikte çalıştığı Mısırlı Yani Kalfa'nın halen orada olduğu ve kendine gerek olmadığını belirterek görevlendirmeden affını istemiştir. Bunun üzerine üç ay sonra Serhalife Raşid Efendi ile Penayut Kalfa keşf-i sâni yapmak üzere görevlendirilmiştir. Bunlara sonradan Arif Efendi ilave edilmiştir[1158]. Bu bilgide geçen *Raşid Efendi* ile *Penayut Kalfa*'nın isimleri[1159], sürece dair incelenen arşiv belgelerinde tespit edilememiştir. Bu nedenle yolsuzluğa karışan memurların bunlardan hangisi olduğuna dair bir sonuca ulaşmak şimdilik mümkün görünmemektedir. Ancak yukarıda açıklanan bir belgede, Akif Efendi ile Yani Kalfa'nın sonradan yaptıkları bir keşifte 407.000 küsur kuruş fazladan harcama yapıldığı ortaya çıkmıştı. Ayrıca belgede şüpheli bir duruma da vurgu yapılarak; *"Hacı 'Âkif Efendi.. câmi'-i şerif ebniyesinin hüsn-ü idâresine muktedir olub olmadığının isti'lâmıyla gelecek cevaba göre îcâbına bakılması"* istenmekteydi[1160]. O hâlde Ağustos 1862'de Bursa'ya gitmeyi reddeden ve Mısırlı Yani Kalfa'ya işi havale eden Akif Efendi'nin bu işte parmağı var mıdır? 1857-62 arasında Ulucami inşaatının sorumlusu olduğu düşünülen Mısırlı Yani Kalfa ile ikinci keşfe gitmeyi reddeden Akif Efendi'nin akibeti ne olmuştur? Bu soruların cevaplanması da, ortaya çıkacak yeni belgeler/bulgular ışığında ancak mümkün olabilecektir.

Yukarıda kısaca değinilen ve 1855'ten önce en son 1740'ta tamir geçirdiği bilinen Hünkâr Mahfili'nin 1855'ten sonraki onarımlarına dair belge 1862 tarihli olup, Doğan Yavaş tarafından yayımlanmıştır[1161]. 1740'tan önce var olan mahfil için, 1862 tarihli belgeden hareketle bunun depremler sırasında zarar gördüğü, 1862'den sonra (ne zaman tamamlandığı belli olmadığından) eskisinin yerine, resmi/planı hazırlanarak yeni planda bir Hünkâr Mahfili yapıldığı ve günümüze ulaşan mahfilin de bu ol-

---

[1158] Ayverdi bu iddiasına kaynak olarak, Bursa Evkaf Müdürlüğü arşivinde bulunan ancak 1957 yılındaki yangında yok olduğunu söylediği Atik Muhasebe defterlerini göstermiştir, bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.405.

[1159] Bu isimlerden ilk bahseden Sedat Çetintaş olmuştur. S. Çetintaş 1863 yılı keşf-i sânisi için *"Mısırlı Yani kalfa, Panayot kalfa, Üsküdarlı Hacı Yani kalfa"*nın isimlerini verir, bkz.: **a.g.e.**, Cilt: 2, s.10, 52.

[1160] BOA.A.MKT.MVL.84.83.1.1 (Tarih: H.26 C 1273/M.21 Şubat 1857)

[1161] *"Mevcud mahfil-i hümayun fesh edilerek resm-i musattah ve mücesseminde gösterildiği üzere ilk olarak her biri bir arabalık meşe ağacından silici-kâri kürsî ve oymacı-kârî başlıklı yuvarlak sütunlar üzerine yine meşe ağacından tabanlı ve sürtme ağacından kirişleme üzeri ise yine sütunlu ve domaniç tahtasından döşemeli ve iki tarafı silici-kârî merdivenli, üzeri küpeşteli nev-resm parmaklıklı zât-ı şâhâneye mahsûs mahfil-i hümâyûn üzeri ahşab ve geniş tahta nev-resm tavanlı sütunlar arası oymacı-kârî ahşap şebekeli üzeri arantolu merdiven tarafı doğramadan zar keşîdeli ve çifte kanatlı kapılı ve yağlı elvan boyalı ve yaldızlı vesair müştemilât-ı kâffesi tekmîl olarak gayet müzeyyen tahta maksure bölmeli yeni planda bir mahfil-i hümâyûn yapılması uygun görülmüştür."* D. Yavaş, "a.g.m.", **Bursa'da Ulucami**, s.139 (Arşiv belgesi: BOA. EV.11924)

duğunu söylemek mümkündür[1162]. Bu tarihlerde muhtemelen her iki mahfil ile birlikte, Ulucami'nin iç mekân/duvar yüzeyleri süslemelerinde çalışan, barok kalemişlerini yapan ve hat levhalarını yazan kişilere, bunların çalıştıkları tarih aralıklarına ve aldıkları ücretlere ilişkin veriler, Haziran 1863 tarihli bir maaş defterinde kayıtlıdır[1163]. Mehmet ve Şefik Efendiler ile Bursa Evkaf Müdürü Mehmed Şemseddin Efendi'nin mührü bulunan defterdeki kayıtlara göre; Hatta Şefik Efendi, Eylül 1862-Şubat 1863 tarihleri arasında hat levhaları yazımında aylık 1.750 kuruş maaşla 6 ay çalışmış ve toplam 10.500 kuruş almıştır. Müzehhib Mehmet Efendi de aynı tarih aralığında çalışmış ve aylığı 1500 kuruştan toplam 9.000 kuruş almıştır. Bu iki hattata ödenen 19.500 kuruştan başka, barok süslemeleri yapan nakkaş, silici ve iskeleleri kuran neccarlara da toplam 7.112 kuruş ödenmiştir. Nakkaş, silici ve neccarların tamamı gayrimüslimdir[1164]. Defterde maaş bilgilerinden başka, yazılar ve süslemeler için satın alınan/kullanılan malzemelerin bedelleri de kayıtlıdır. Buna göre hat levhaları için satın alınan altınlara 2.200, imal olunan 10 levhaya 1.450, obanlık ağaca 50, mismâra (çivilere) 111, kurşun için 126, hat levhalarının demir halka ve vidalarına 404, sarı boya için 50, fırçalar için 60, yazıların yazıldığı yer için 50, levhaların bezlerini dikmesi için terziye 120, bazı battal kâğıtlara 35, yazı yazmak için kiralanan haneye 800, yazıların iğnelemesi için 300, yazı kâğıtlarının nakliyesi için 150, yazı kalıplarının konduğu sandık için 130, altın için gümrük ve emanetçi ücreti için 150, urgan için 26, alçı için 84 ve bazı boya, tutkal, kâğıt ile diğer masraflar dahil 34.944,5 kuruş ödenmiştir.

Kısaca bu defter, maaş, malzeme, çalışan işçi sayı ve isimleri haricinde, iç mekân süslemelerinin ve levha yazımlarının sürecini de açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Mayıs 1858 tarihinde kısmen ibadete açılan Ulucami'nin o tarihten itibaren barok süslemeleri yapılmaya başlanmış, her iki mahfili yanilenmiş, günümüzde hat sanatının nadide örnekleri olarak bilinen hat levhaları Eylül 1862 - Şubat 1863 tarihleri arasında altı ay gibi bir sürede yazılmıştır. Hat levhalarının yazımı ve bezemeler tamamlandıktan sonraki birkaç yıl içerisinde yine küçük bazı tadilatlar ve ilave onarımlar devam etmiştir[1165]. Nitekim 1868 tarihli bir belge bunu göstermektedir. Belgeye göre; 1868 yılı itibarıyla Ulucami'nin *"inşâat ve tezyinât ve müteferri'ât-ı sâiresinin..kâffe-i masârıfı"*, 3.498.922,5 kuruştan yapılan indirimle 3.334.043 kuruştur[1166]. Kısaca 1855-1869 yılları arası Ulucami'ye harcanan miktar 3,5 milyon kuruşa yaklaşmıştır[1167].

[1162] Detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Çetinaslan, "Bursa Ulu Camii Hünkâr Mahfili", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2012, Cilt: 6, Sayı: 25, s.189-200.

[1163] BOA.EV.d. 17957.2 (Tarih: H. 15 Z 1279/M.3 Haziran 1863): *"Burûsada kâin câmi'-i kebîre bu kere ta'lik olunan ism-i celâl ve ism-i nebî ve çehâr-yâr-ı hüsneyn efendilerimizin ism-i şerifleri levhaları ve kelime-i tevhîd ile 'vallahü gâlibü 'alâ emrühü' ayet-i kerîmesi levhalarının ve hutût-u sâirenin tahrîr ve tezhîblerine me'mûr efendilerin ma'âşları ve nakkâş ve neccâr yevmiyeleri ve mübâya'a olunan altun ve boya bahâ ve masârıfât-ı sâireyi mübeyyin defteridir ki ber-vech-i âti zikr olunur."*

[1164] Bu maaş defteri ilk olarak Doğan Yavaş tarafından adı geçen çalışmasında ana hatlarıyla ele alınmış, hattat ve nakkaşların isimleri belirtilmiş ve bunlara ödenen toplam rakamdan başka detay verilmemiştir. D. Yavaş, "a.g.m.", s.138.

[1165] 20 Mayıs 1864 tarihli bir gazete haberinde Ahmet Vefik Paşa'nın henüz müfettiş olarak görev yaptığı sırada Ulucami'nin kalan levazımatının tamamlandığı, üzerinin cam ile tezyin edildiği ve avlusunun meydana çıkarılıp, minaresinin dahi inşasına başlandığı aktarılmıştır, bkz.: Miyuki Aoki, **a.g.t.**, s.141.

[1166] BOA.İ.ŞD.9.473.1.1 (Tarih: H.18 Ra 1285/M.9 Temmuz 1868)

[1167] Bursa Meclis-i Kebir'ine ait gelen-giden evrakın içeriğine ilişkin tutulan bazı kayıtlarda, masrafın indirimsiz hali yukarıdaki belgelerde görüldüğü şekliyle aynen 3.498.922,5 kuruş olarak geçmektedir. 1855-1869 yılları arasındaki bu masrafın teyidi olan belge için bkz.: BOA.EV.d.21185.8 (Kaydın tarihi: 13 Ca 1286/M.21 Ağustos 1869)

Arşiv belgelerinin satır aralarında gizli bazı veriler, Sanat Tarihi açısından doğru bilinen bilgileri, yaygın kanaatleri/genelgeçer görüşleri değiştirebildiği gibi, karanlıkta kalan pek çok noktaya da ışık tutmaktadır. Buna örnek olacak bir belge, 1868 yılı sonlarında Sadâret Mektûbi kaleminden Bursa idaresi ile Evkaf Nezâreti'ne gönderilen bir yazıdır. İlk kez bu çalışmaya konu olacak olan belgenin içeriği, Ulucami'nin eski fotoğraflarında kuzey[1168] avlusunda görülen şadırvanlar, taçkapısı üzerine yapılması düşünülen saçak, batı kapısı civarındaki kütüphane ve muvakkithane ile ilgilidir. Hem kapılardaki saçaklar hem de şadırvanlar depremler nedeniyle zarar görmüş, taçkapı hariç diğer üç kapının saçakları, 1856'da başlayan kapsamlı onarımlar dahilinde muhtemelen 1860 yılına doğru bitirilmiştir. Ancak şadırvanların durumu farklıdır. Kâzım Baykal, 1742 tarihli bir tamir kaydına dayanarak, 1948'de yazdığı eserinde, üzeri kurşun örtülü ve ahşap kubbeli bu şadırvanların eskiden beri var olduğunu ifade etmiştir[1169]. Aynı şekilde Neslihan Dostoğlu da, 1900'lü yıllara ait fotoğraflarda görülen bu şadırvanların, 1742'de tamir edilen şadırvanlar olduğunu dile getirmiştir[1170]. Oysa 1868 tarihli belgede[1171] bu durumun aksi söz konusudur. Metinde öncelikle kapı üzerine yapılacak saçaktan bahsedilmektedir. Ulucami'nin *"cümle kapusuna yapılacak üzeri kurşunlu ve etrâfı cam ve çarçubeli saçak ile zeminindeki..tesviyesi"* gerekmektedir[1172]. Ayrıca *"mukaddemâ havlısında bulunub ba'de'l-inhidâm yapılmayân iki 'aded şadırvân üzeri saçaklı ve etrâfı musluklu olarak müceddedân binâsı ve câm'i-i şerif-i mezkûrun garb cihetindeki kapup işgâhında vâki' kütübhâne ile muvakkithânenin ta'mîr ve inşâsı lede'l-münâkasa bir yük altmış dört bin kuruşla Hacı Kostanti kalfa tarafından ta'ahhüd olunduğu anlaşılmış"* olmaktadır. Hüdavendigâr valisinden, Ulucami avlusuna yapılacak şadırvanların inşası için keşfi gereğince ve *"metânet ve nefâsetine dikkat ve vâli-yi vilâyet tarafından bizzat nezâret olunmak şartıyla inşa ve tekmîli ve keşf-i sânisinin"* gönderilmesi istenmektedir[1173]. Bu talimata göre, 164.000 kuruşluk inşaatın keşfine uygun olarak yapıldığının bizzat vali tarafından kontrol edilmesi, şadırvanların sağlam ve güzel bir şekilde yapılması özellikle vurgulanmıştır. Şadırvanların inşası bittikten sonra keşf-i sâni defteri de merkeze gönderilecektir. Burada şadırvanlar konusunda yukarıda dile getirilen görüşlerin doğru olmadığı, *"mukaddemâ havlısında bulunub ba'de'l-inhidâm yâpılmayân iki 'aded şadırvân"* cümlesiyle kanıtlanmıştır. Bu ifadeye göre şadırvanlar önceden avluda bulunuyordu ve yıkıldıktan sonra yapılmamışlardı. Dolayısıyla, 20. yüzyılın başına ait fotoğraflarda görülen şadırvanların, aslında 1742'de tamir geçiren şadırvanlar olmadığı, bunların taçkapı saçağı, kütüphane, muvakkithanenin tamir ve inşası, şadırvanların ise yeniden inşa edilmesi işini 1868'de alan Hacı Kostanti Kalfa tarafından yapıldığı ortaya çıkarılmıştır (Res.4.199, 4.200). O hâlde 1855 depremlerinin hasarını gösteren planda da görülen, o tarihlerde var olan eski şadırvanlara ne olmuştur? Muhtemelen bu iki eski şadırvan hasarlı oldukları ihtimali de düşünülürse, Ulucami gibi büyük bir yapının inşaat çalışmaları için ihtiyaç duyulan şantiye alanını yaratmak adına ortadan kaldırılmış-

---

[1168] Ulucami ile ilgili bir yayında kullanılan şadırvan görsellerinin açıklamasında, Ulucami avlusu için *"Ulucami'nin güney avlusu ve şadırvanı"* ifadeleri geçmektedir. Burada yanlışlıkla kuzey yerine güney ifadesi yazılmıştır, bkz.: **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s.17.

[1169] K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.14.

[1170] N. Dostoğlu, **Fotoğraflarla Bursa**, no: 53.

[1171] BOA.A.MKT.MHM.429.55.1.1 (Tarih: H.24 Ş 1285/M.10 Aralık 1868)

[1172] Cümle kapısı girişine yapılacak ahşap saçak ile şadırvanların inşasıyla ilgili ilk taslak metin için bkz.: BOA.A.MKT.MHM.418.38.1.1 (Tarih: H.9 Ca 1285/M.28 Ağustos 1868)

[1173] BOA.A.MKT.MHM.429.55.1.1 (Tarih: H.24 Ş 1285/M.10 Aralık 1868)

tır ki, belgede belirtilen *"ba'de'l-inhidâm"* durumu bunu düşündürmektedir.

1868 yılının sonlarında ihalesi yapılmış olan bu işin, kış mevsimi sonrası 1869 yılı başlarında başlatıldığı söylenebilir. 1869-1879 tarihleri arasında Bursa Meclisi'ne ait gelen-giden evrakların içeriğine ilişkin kayıt defterinde 10 N 1285/25 Aralık 1868 tarihli bir gelen evrak kaydında *"câmi'-i kebirin bakiyye-i ta'mirâtına müsâde-i seniyye"* ifadeleri geçmektedir. Devamındaki 4 L 1285/18 Ocak 1869 tarihli *"Câmi'-i kebîrin kapusıyla şadırvanları ta'mirâtına dâir keşf defteriyle mazbatasının gönderildigine"* dair kayıttan, caminin kalan tamiratları olarak nitelenen bu onarımlar için gerekli iznin merkezden geldiği ve bu iznin sonrasında Hacı Kostanti Kalfa'nın yapacağı işlerin keşif defterinin merkeze gönderildiği anlaşılmaktadır[1174]. *"Derdest olân ta'miratın sür'at-i irsâli va'd olunan resimlerinin ve keşif defterinin bir hafta sonra irsâl buyrulacağına"* ifadelerinden de Ulucami taçkapısı saçağı, avlusundaki iki şadırvan, kütüphane ve müvakkithanenin tamirinin Temmuz 1870'te devam ettiği görülmektedir[1175]. Çalışmaya konu olan zaman aralığında 'açık eksiltme', yani münakasa yöntemi ile müteahhit eliyle yapılan nadir işlerden biri olarak tespit edilen bu onarımların tamamlanmasından sonraki sürecine, başka bir ifadeyle keşf-i sâni defterine dair, Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan tasnifler arasında başka herhangi bir belge tespit edilememiştir. Ancak Ulucami çevresindeki diğer bazı işler için Sermühendis Batyano tarafından bu tarihten kısa bir süre sonrasına ait 21 Ocak 1873 tarihli başka bir keşfi evvel defteri hazırlanmıştır. İlkin D. Yavaş tarafından yayımlanan[1176] belgedeki verilere göre; mermer tarih taşı, avlu etrafındaki kapı ve demir parmaklıkların boyanması, çeşme inşası, avluya mermer döşenmesi, minare masrafları ve Abdesthane masrafları için 180.576,8 kuruşluk bir harcama tahmin edilmiştir. 1873 tarihli bu keşf-i evvel'in içerdiği onarımların yapıldığına dair başka bir yazışma ve keşf-i sâni defteri henüz tespit edilememiştir.

1889 yılında ortaya çıkan bir yangın neticesinde, minare külahları yanmıştır[1177]. Bunun üzerine Bursa idaresince yapılan ilk keşifte külahların 34.072 kuruş masrafla yapılabileceği tahmin edilmiş, ancak daha sonra keşf-i sânisinde 14.083,5 kuruş daha harcanması gerektiği görülmüştür. Keşif bedellerinden yapılan indirimle, minare külahlarının yapım işinin toplam masrafı 47.752 kuruş olmuştur[1178]. Bu masraf çeşitli vakıf gelirlerinden karşılanmıştır[1179]. Minare külahları 1855 sonrasındaki onarımlar sırasında ahşap olarak yapılıp kurşunla kaplanmış iken (Res.4.197)[1180], bunların yanması sonrası minare külahları kâgir olarak günümüzdeki şekliyle yapılmıştır (Res.4.198). Bunların tamirleri sırasında

---

1174 BOA.EV.d.21185.4 (1869-1879 aralığında Bursa-İstanbul arasında gelen-giden evrak özetlerine ilişkin kayıtlardır.)

1175 Bu kaydın tarihi: R.26 Haziran 1276/M.8 Temmuz 1870: BOA.EV.d.21185.4

1176 Bkz.: D. Yavaş, "Ulucami'nin Geçirdiği Tamirler", **a.g.e.**, s.141, 142.

1177 *Bursa Tarihi Kılavuzu* adlı eserin müellifi Mülazım Abdülkadir Efendi, minarelerin yandığı o anlara tanıklık ettiğini, kendi eserinde anlatmıştır. Müellif yangının, Ulucami'nin yanındaki bir leblebici dükkânından çıktığını ve caminin batı tarafındaki Fetvahâne'ye kadar olan yerleri yaktığını, alevlerin etkisiyle batı minaresi kurşunlarının erimeye başlayıp, minare külahının yanmaya başladığını, kubbelere bir zarar vermeyen yangında, şaşkınlık verici bir olaya şahitlik ettiğini anlatır. Şaşırdığı olay ise aralarında 70 adım mesafe bulunan minarelerden doğu tarafındakinin de birden yanmaya başlamasıdır, bkz.: **a.g.e.**, s.203-204; H. Tâib, **a.g.e.**, s.80; K. Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, s.39-40.

1178 BOA.İ.ŞD.113.6804.1.1 (Tarih: H.13 Ca 1309/M.15 Aralık 1891)

1179 BOA.İ.ŞD.113.6804.2.1 (Tarih: H.30 Ca 1309/M.1 Ocak 1892)

1180 Minare külahlarının depremden önceki hâlini tasvir eden görseller için bkz.: Nezaket Özdemir, **Fotoğraftan Önce Bursa-Gravürler**, Bursa Valiliği Yayınları, Bursa: 2015, s.112 (1836), 122 (1838), 134 (1839), 135 (1839).

cami kubbelerinin kurşunlarının da değiştirilmesi gerektiği görülmüş olmalıdır ki, 1892 tarihinde buna yönelik bir girişim söz konusudur. Kubbe kurşunlarından bazılarının harabiyetinden dolayı yağmur ve rüzgârların olumsuz etkileri, masraf çıkarmaya başlamıştır. Buna ilişkin mahallince yapılan keşfinde masrafların mecidi yirmi kuruştan 11.086 kuruş olduğu görülmüş ve vilayet idaresince harcama izni talep edilmiştir. Bunun üzerine *"kâ'ide-i tasarrufâta bi'r-ri'âye keşfinden noksaniyle ve kemâl-i metânet ve resânetle vücûda getirilmek üzere"* söz konusu onarımların tasarruf ilkelerine uyularak keşif bedelinden yapılan 554,12 kuruş mecidi farkı düşülmüş, Bursa evkaf muhasebecisi ve komisyon eliyle bu onarımların 10.531,28 kuruşa emaneten yaptırılması yönünde karar çıkmıştır[1181]. Giderleri mal sandığında biriken gelirden karşılanacak olan kubbe kurşunlarının yenilenmesine yönelik onarımlar için gerekli irade de çıkarılmıştır[1182]. Emanete yapılan ve 10.531 küsur kuruş harcanan kubbe kurşunların tamirleri sırasında, yapının dış duvarlarına vakıf gelirlerinden karşılanmak suretiyle 16.835 kuruş masrafla yeni sıva yaptırılmış, gerekli süslemeleri, yani *"tezyinât-ı lâzimesi dahî icrâ"* ettirilmiştir.

Tasnifte tespit edilen 1892-93 tarihli diğer belgeler, Ulucami kurşunlarının değiştirilmesine yönelik yapılan yazışmalar ile aynı tarihlerde yazılmış ancak içeriği belli olmayan onarımlara ilişkindir. Kubbe kurşunları haricinde caminin genel bir kontrolü yapılmış olmalıdır. Bu kontroller sırasında bazı durumlar tespit edilmiş ve bunların giderilmesine çalışılmıştır. Nitekim *"ba'zı mahallerin muhtâc-ı ta'mîr olmasına mebnî"* ifadeleri ile nitelenen bu onarımlara yönelik *"mahallince icrâ kılınan keşf ve münâkasası vechile mecidi yigirmi guruşdan on yedi bin guruşla maktu'ân ta'miri zımnında meblağ-ı mezburun sarfına"* izin verilmiştir. Münakasa yöntemi ile müteahhit eliyle yapılan bir diğer iş olarak kayda geçen bu onarımların ihale bedeli, İstanbul Şehremaneti Hendesehanesi'nden de onaylanmıştır. Yapının vakıf gelir kayıtları incelenmiş, mevcut gelirin bu masrafı karşılayabileceği anlaşılmıştır. Söz konusu tamirler *"müte'ahhidi ma'rifeti ve mahalli evkâf muhâsebecisi ve komisyonu nezâretleriyle maktû'ân icrâ"* edilecektir. İhale bedeli olan 17.000 kuruştan, 950 kuruş mecidi farkı indirildiğinde ortaya çıkan 16.150 kuruşluk bedel, mal sandığından müteahhite ödenecektir[1183].

Ulucami'nin tamirat ve inşaat işlerine ilişkin 1898 tarihli belgeler yine caminin bazı kubbe kurşunlarının tamiri hakkındadır. Mahalli idarece yapılan keşifle onarımın mecidi 20 kuruş hesabıyla 7.026 kuruşa mal olacağı tahmin edilmiştir. *"Ancak Burûsada kurşuncu ustası bir şahısdan ibâret olması"* nedeniyle bu işin münakasası yapılamamış, başka bir deyişle farklı fiyat teklifleri almak mümkün olamamıştır. Hem zaten bu zamana kadar bu gibi kurşun tamiratları emaneten yapılagelmektedir ve bunun da aynı şekilde yaptırılması gerekecektir. Mecidi farkı düşülen onarım masrafı 6.674 kuruş olmuştur[1184]. Mevcut belgelere göre Ulucami'nin Cumhuriyet dönemine kadar görmüş olduğu bu son tamirat için gerekli irade çıkmış, masrafların vakıf gelirlerinden karşılanması kararlaştırılmıştır[1185].

[1181] BOA.İ.EV.2.41.1.1 (Tarih: H.24 Ca 1310/M.14 Aralık 1892)

[1182] BOA.İ.EV.2.41.2.1 (Tarih: H.15 C 1310/M.4 Ocak 1893)

[1183] BOA.İ.EV.2.39.1.1 (Tarih: H.24 Ca 1310/M.14 Aralık 1892); irade: BOA.İ.EV.2.39.1.1 (Tarih: H.15 C 1310/M.4 Ocak 1893). Belgelerde ihaleyi alan kalfanın adı geçmemektedir.

[1184] BOA.İ.EV.20.44.1.1 (Tarih: H.28 B 1316/M.12 Aralık 1898)

[1185] BOA.İ.EV.20.44.2.1 (Tarih: H.14 Ş 1316/M.28 Aralık 1898); Müsveddesi için bkz.: BEO.1250.93680.1.1 (Tarih: H.14 Ş 1316/M.28 Aralık 1898)

Görüldüğü gibi 19. yüzyılın sonlarında Bursa'da sadece bir kurşun ustası bulunmaktadır. Bu durumun yapı üretim organizasyonunu, devlet açısından hizmet satın alma noktasında sekteye uğrattığı ortadadır. Meslek gruplarının sayılarının gittikçe azalmaları nedeniyle var olanların alternatifsiz hâle gelmesi, merkezi/yerel idarenin yapı üretimi için yapılması gerekli ihale yöntemlerinde zorunlu değişikliğe gitmesine, dolayısıyla ikinci seçeneklerin üzerinden -emaneten usulü ile- inşaat ve onarım faaliyetlerinin sürdürülmesine sebep olmuştur.

Sonuç olarak, 1855 depremlerinden hemen sonra, Bursa'daki yapı onarım faaliyetlerinin ilk adresi Ulucami olmuştur. Temmuz 1855 tarihinde ilk keşifler yapılmış, Şubat 1856'da kırk iki haftalık bir inşaat süreci başlamıştır. Mayıs 1856'da kırk ikinci haftası tamamlanan inşaatın 1857-1858'den itibaren iç kısımlarına yönelik işlere başlanmış, 1863 yılı başlarında tüm kalemişi süslemeleri ve hat levhaları yazımı işleri tamamlanmıştır. Ulucami'nin 1862 yılında ikinci keşifleri yapılmış, 1868 yılında Hacı Kostanti Kalfa tarafından ihalesi alınan *iki şadırvan ve taçkapı saçağı inşası ile kütüphane ve muvakkithane* onarımları başlamış, 1870'lerin başında bu işler tamamlanmıştır. 1889 yılında minare külahları yanınca, külahlar günümüzdeki şekliyle yapılmış, 1892 ve 1898 tarihlerinde yapının bazı kubbe kurşunlarının onarımları bitirilmiştir. Ulucami'nin 1856'da başlayan onarım sürecinde 1868'lere kadar farklı zamanlarda mimar, mühendis, kalfa ve memur olarak; ebniye halifesi Akif Efendi, ebniye halifesi Hacı Ali Efendi, mühendishane halifesi Seyyid Efendi, memur denetçi Şemseddin Efendi, kâtip İzzet Bey, Yani Kalfa, Penayut Kalfa, Raşid Efendi görev almıştır. Yapının iç mekânında görev alan nakkaş ve silicilerin tamamı gayrimüslimdir. Caminin hat levhalarının yeniden yazımı ve onarımları ile kütüphane kitaplarının tamirlerini ise; Sikkegânbaşı Abdülfettah Efendi, Hattat Şefik Efendi, Mücellid Mehmed Efendiler yapmışlardır. 1870'li yıllardan sonra Ulucami'nin bazı çevre düzenleme ve kurşun yenileme işleri yürütülmüştür. 20. yüzyıl başlarından Cumhuriyet dönemine kadar geçen sürede, yapının ne gibi onarımlar geçirdiği henüz tespit edilememiştir. Cumhuriyet'ten sonraki süreçte 1951 yılında başlayan onarımlar sırasında şadırvanlar ile birlikte, taçkapı dahil dört saçağının da kaldırıldığı, onarımların başladığı tarihlerde çekilen fotoğraflardan anlaşılmaktadır (Res.4.201, 4.202, 4.203, 4.204).

Bursa Ulucami gibi büyük yapıların onarım/inşaat süreçleri, başından sonuna kadar işgücü, malzeme ve kaynak temelinde çok ciddi ve kapsamlı bir örgütlenmeyi gerektirmektedir. Bu üçlü sacayağının herhangi birinin ortadan kalkması, tüm sistemi etkilemektedir. Bu da; yeni inşaatlara başlanamaması, başlanan inşaatların/onarımların yarım kalması, zamanında bitirilememesi, yapıların hasar durumunun daha da artması ve neticede bunlara paralel olarak kentin ekonomik hareketliliğinin olumsuz etkilenmesi demektir. Özetle bu ayaklardan birinin olmaması, mimarlık ortamının sürdürülebilirliğini minimize edebilmektedir. Ulucami'nin geçirdiği son restorasyonlarda dış cephede boya, badana ve taş temizliği yapılmış ve sonradan camiye yapılan ilaveler kaldırılmıştır. İç mekânda da gerekli onarımlar/temizlikler yapılarak, cami günümüzdeki görüntüsüne kavuşmuştur.

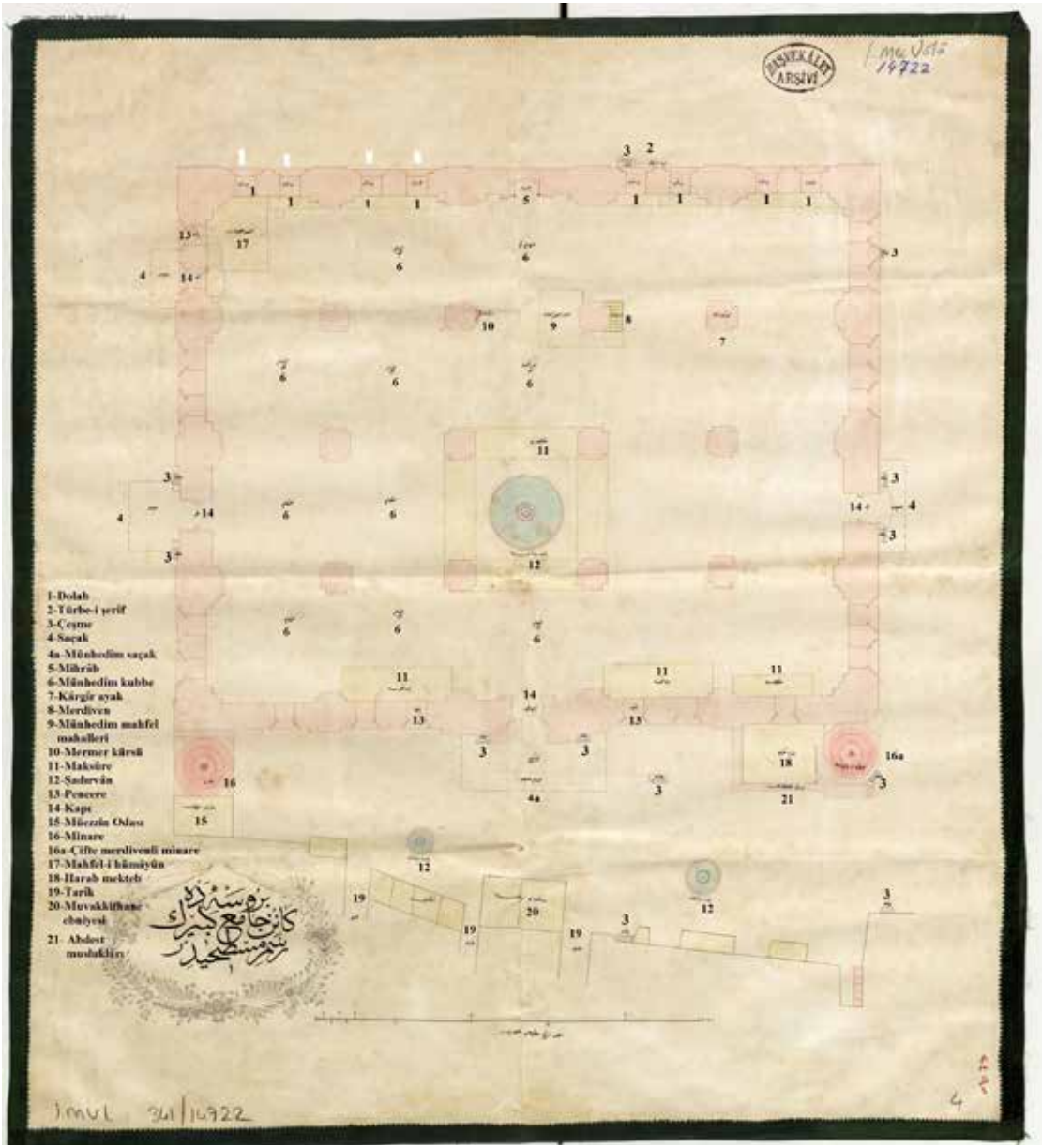

Şekil 4.46. Ulucami'nin 1855 Yılına Ait Hasar Durumunu Gösterir Plan.
(Kaynak: BOA.İ.MVL.341.14722.4. Tarih: M. Temmuz 1855. Düzenleyen: H. Gürsel Bilmiş)

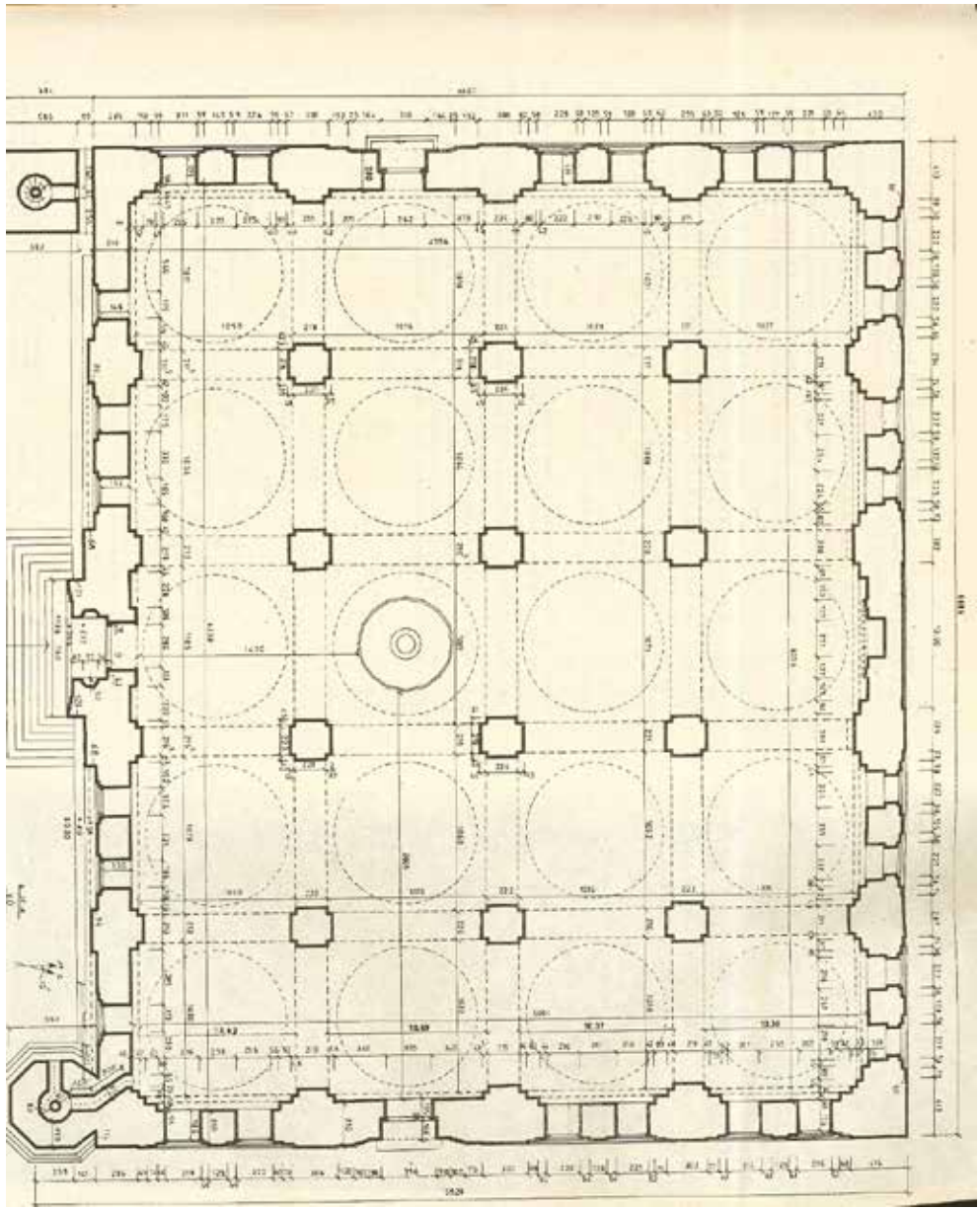

Şekil 4.47. Ulucami Planı. (Kaynak: Ayverdi, s.404-405)

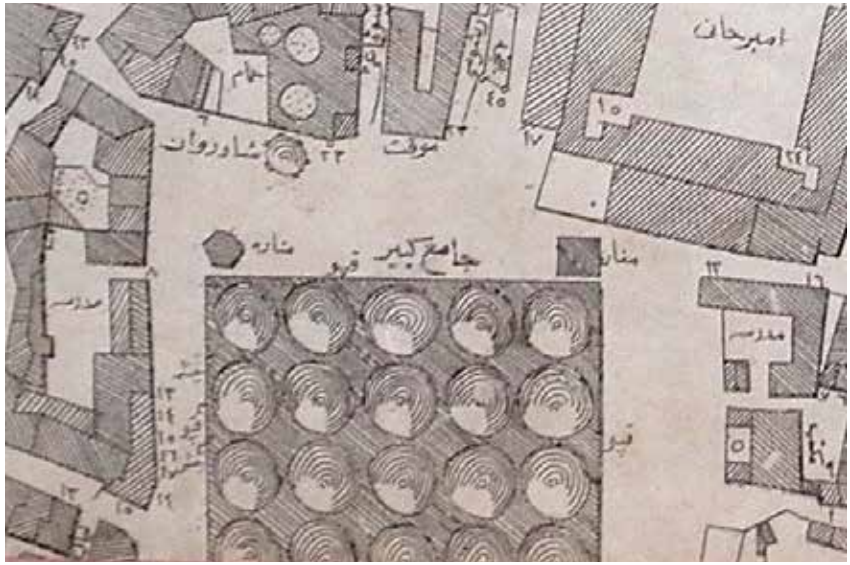

Harita 4.34. Ulucami ve Çevresi. (Kaynak: 1857-59 SBH)

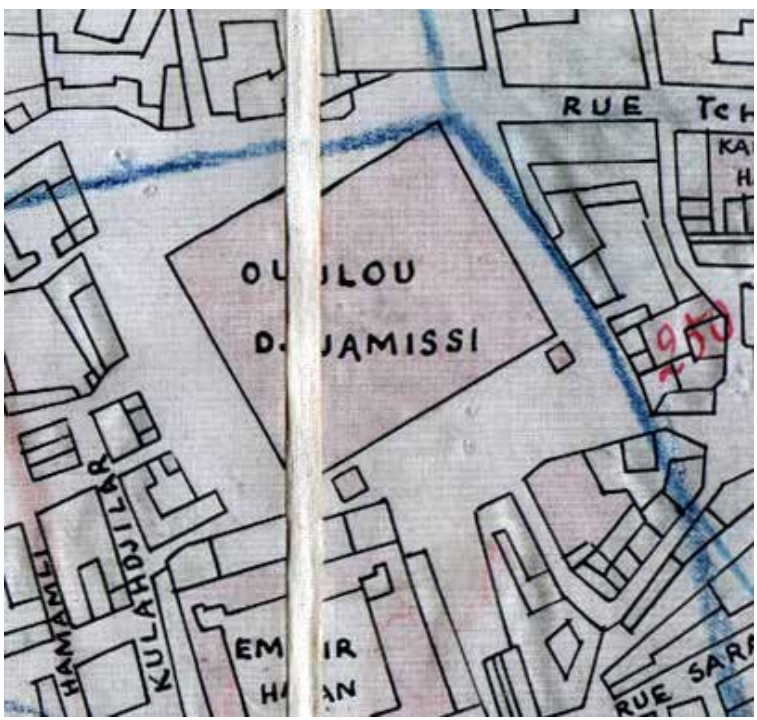

Harita 4.35. Ulucami ve Çevresi. (Kaynak: 1893-94 FSH. R. Kaplanoğlu Arşivi)

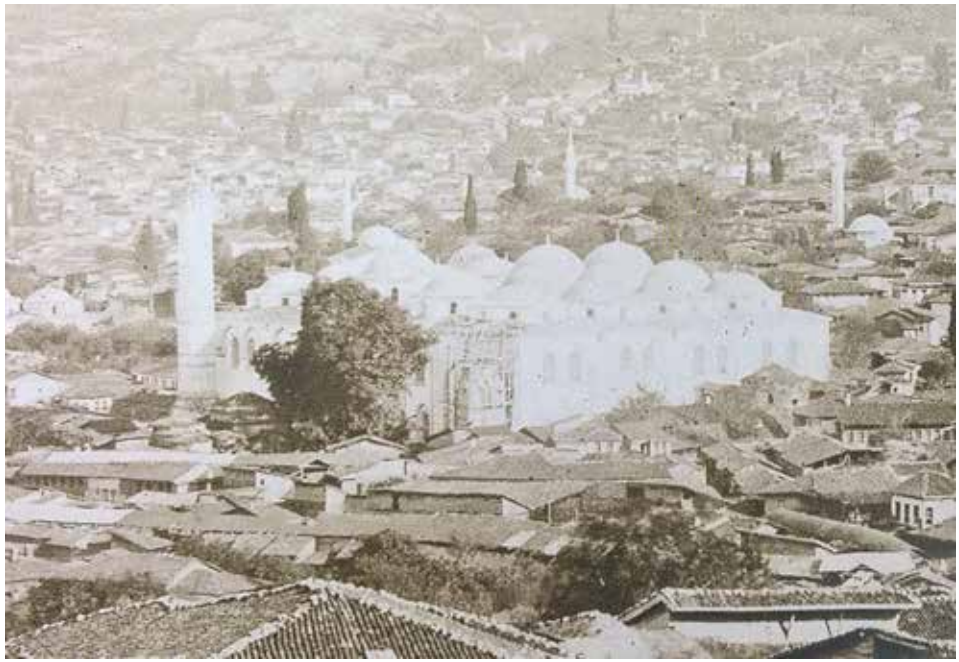

Resim 4.196. Ulucami'nin İnşa Hâlindeki Batı Minaresi ile Şerefeye Kadar Yıkık Doğu (*'Güdük'*) Minare.
(Kaynak: N. Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No:32. Foto: Moustier-1862)

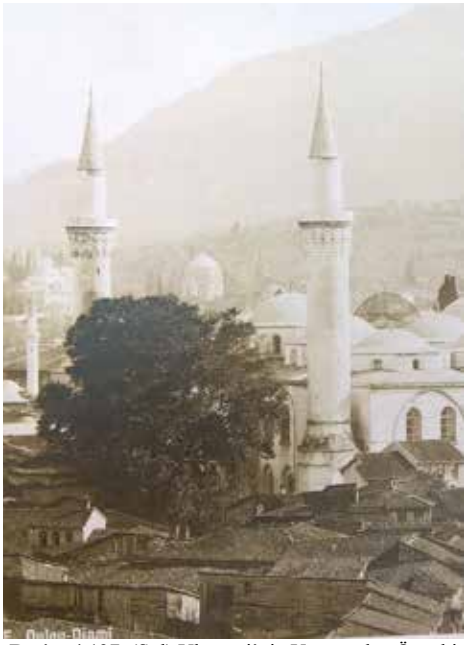

Resim 4.197. (Sol) Ulucami'nin Yanmazdan Önceki Minare Külahları, 1889 Öncesi.
(Kaynak: N. Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No: 33. Foto: C. J. Fettel.1885)

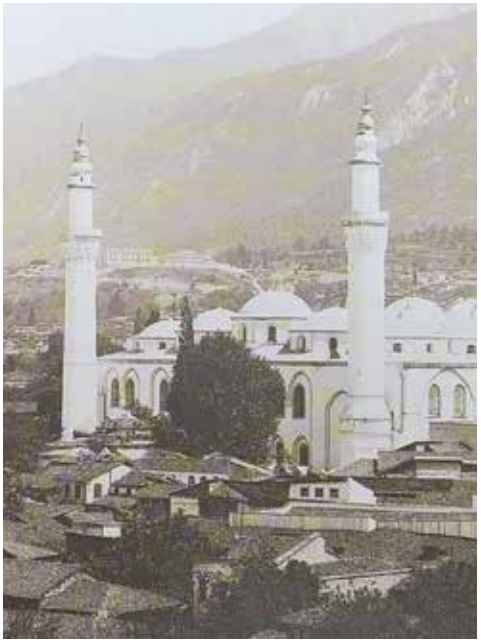

Resim 4.198. (Sağ) Ulucami'nin Yangını Sonrası Yapılan Yeni Minare Külahları, 1894 Civarı.
(Kaynak: N. Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No: 49)

Resim 4.199. Ulucami Avlusu Doğu Şadırvanı, 1900. (Kaynak: N. Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No:53)

Resim 4.200. Ulucami Avlusu Şadırvanlar ile Ahşap Saçak, 1905. (Kaynak: N. Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları,* No: 52)

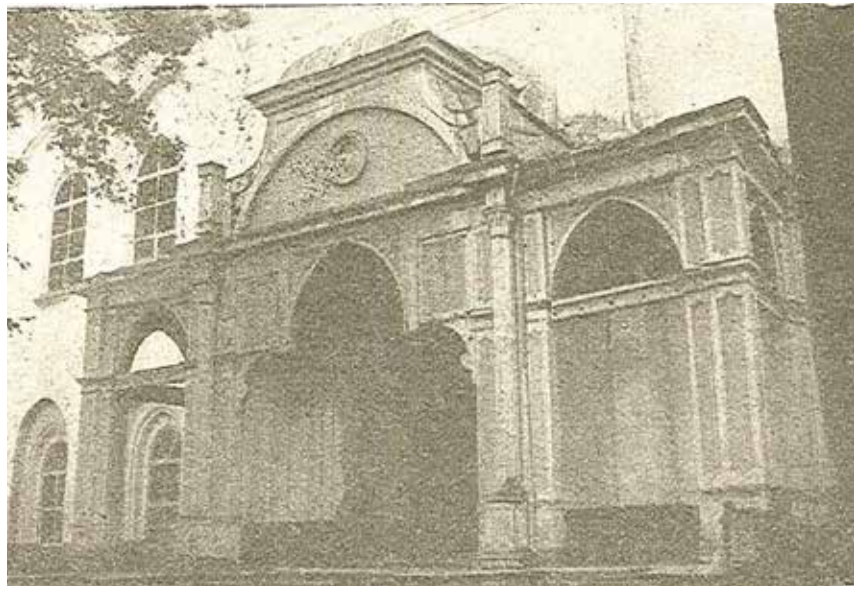

Resim 4.201. Ulucami'nin Kostanti Kalfa İşi Taçkapı Saçağı, 1950'ler. (Kaynak: S. Çetintaş, s.56)

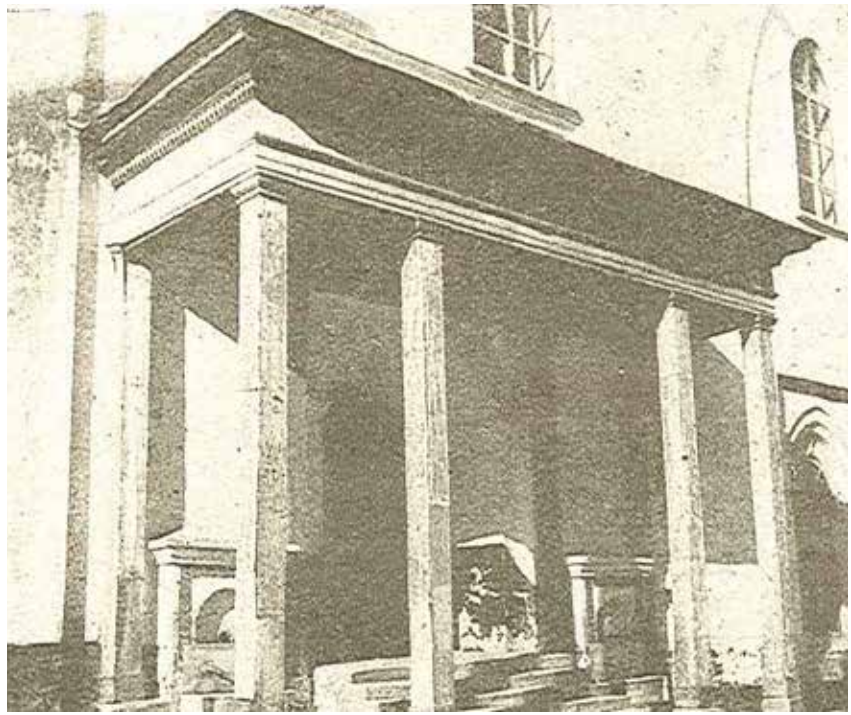

Resim 4.202. Ulucami Batı Kapısı Saçağı ve Çeşmeler, 1950'ler. (Kaynak: S. Çetintaş, s.56)

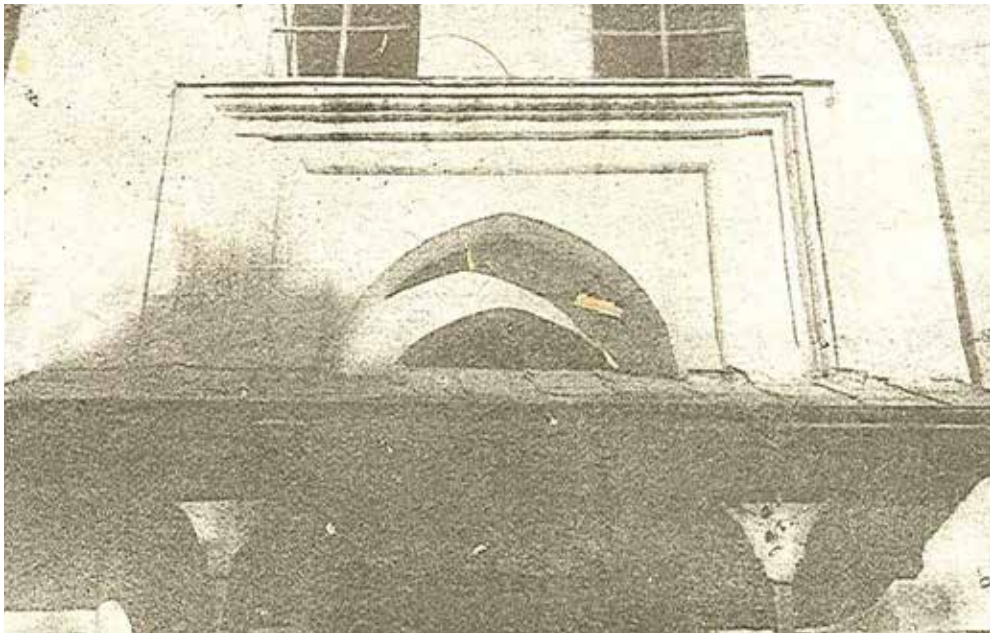

Resim 4.203. Ulucami Doğu Kapısı Saçağı, 1950'ler. (Kaynak: S. Çetintaş, s.56)

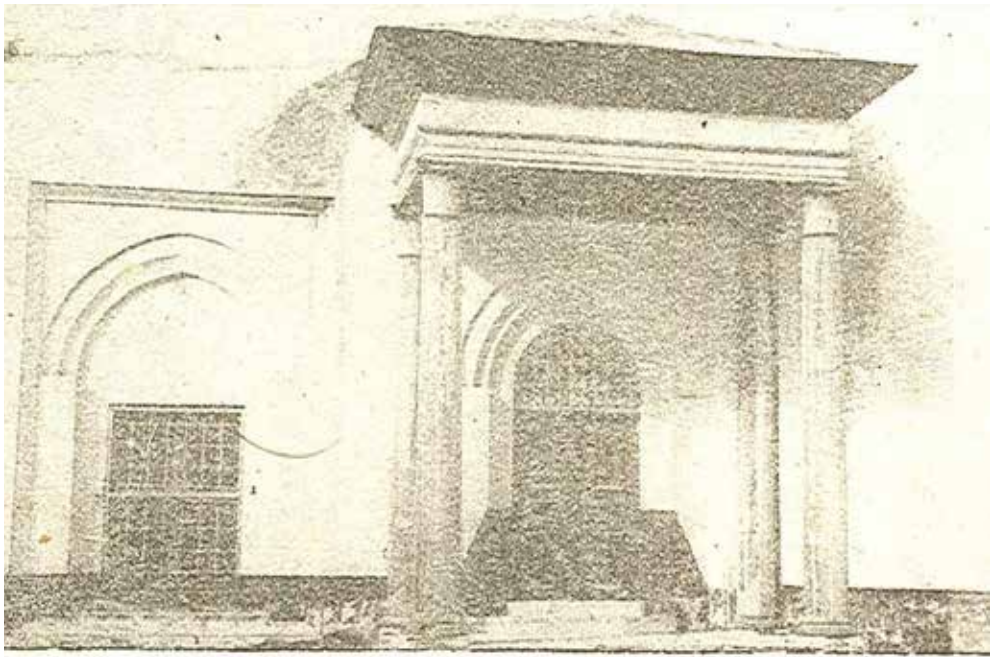

Resim 4.204. Ulucami Hünkâr Mahfili Giriş Kapısı ve Saçağı,1950'ler. (Kaynak: S. Çetintaş, s.57)

Resim 4.205. Ulucami'nin Mihrap-Taçkapı Ekseninde Üçüncü Sırada Bulunan Üstü Açık Kubbesi. (Kaynak: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.206. Ulucami Kuzey Cephe Duvar Örgüsü. (Kaynak: 1951 Baykal Arşivi-YEBEK)

Resim 4.207. Ulucami'nin Kuzey Cephesi ve Avlusu ile Çatı Örtüsü. (Kaynak: http://bursamedya.net/wp-content/uploads/20180529_2_30612096_34153122_Web.jpg) Erişim Tarihi: 09.11.2019

Resim 4.208. Hanlar Bölgesi ve Ulucami'nin Havadan Görüntüsü. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2013)

Resim 4.209. Ulucami'nin 1862-63 Tarihlerinde Yeniden Yapılan ve Günümüze Ulaşan Müezzin Mahfilinden Detay. (Kaynak: IRCICA-Foto: Hüseyin Zekai Paşa 1891-97)

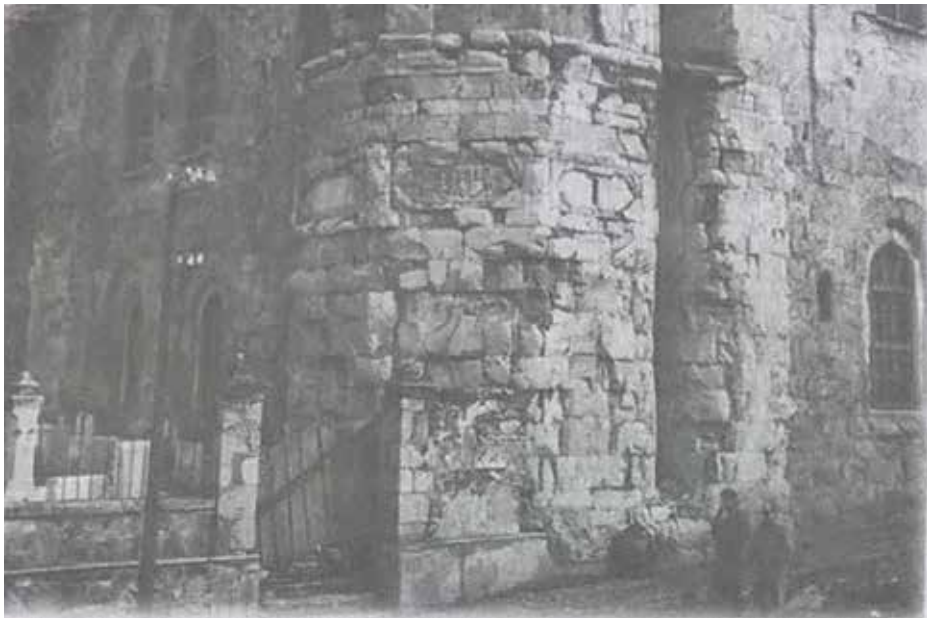

Resim 4.210. Ulucami Batı Minaresi Kitabesi. (Kaynak: *Bursa Araştırmaları*)

4.2.4. I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi

Şehrin merkezinde ve batısında kurulan külliyelerden başka, günümüzde *'Yıldırım'* adıyla anılan mahallede bulunan zaviyeli/tabhaneli bir cami, biri günümüze ulaşmayan iki medrese, günümüze ulaşmayan bir imaret (aşevi), darüşşifa, türbe, hamam ve yapıları çevreleyen bir duvar[1186] ile saray/kasır'dan oluşan I. Bayezid Külliyesi'nin, tarihini gösterir bir kitabesi olmamakla birlikte 1391-1395 tarihleri arasında inşa edilmiş olduğu belirtilmektedir[1187]. Şehre hâkim bir tepeye, bölgenin topografyasına uygun olarak[1188] konumlandırılan caminin girişinin karşısında türbe ve türbenin batısında camiden biraz aşağıdaki düzlükte medrese ile caminin güneybatısında biraz uzakta hamam bulunmaktadır (Şekil 4.48, Res.4.211). SBH'nda görülen aşevi ise günümüze ulaşmamıştır (Hrt.4.36). Külliye yapılarından olup, Osmanlı mimarisinde ilk hastane binası olarak inşa edildiği bilinen ve uzun yıllar harabe hâlinde kalan darüşşifa[1189] ise daha uzağa, külliyenin bulunduğu tepenin güneybatısına konumlandırılmıştır.

4.2.4.1. I. Bayezid (Yıldırım) Camii

İnşa kitabesi ve mimarı hakkında bilgi bulunmayan yapı, inşasından sonra 1563, 1575, 1617, 1634, 1635, 1637, 1640, 1649, 1669, 1671, 1780, 1825 ve 1836[1190] tarihlerinde Tanzimat'a kadar pek çok tamir geçirmiştir[1191]. Tanzimat'tan sonra ise ilkin 1847'de ve daha sonra 1849'da kurşunlarının tamir edildiği bilinmektedir[1192]. 1855 depremlerini bazı hasarlarla atlatan caminin, daha sonra uzun bir süre harap bir hâlde kaldığı ve yüzyılın sonlarına doğru II. Abdülhamid döneminde yapılan kapsamlı onarımlarla yeniden hizmete açıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere 1886 baharında başlayıp 1895'ten önce tamamlandığı düşünülen bu onarımlarda, yapının özellikle en fazla zarar gören son

---

[1186] Külliye etrafını çevreleyen duvarın günümüzde sadece kapısı ayaktadır.

[1187] D. Yavaş, "Yıldırım Külliyesi", **TDVİA**, Cilt: 43, s.532-34; *Güldeste*'ye dayanarak H.797/M.1394-95 tarihi için bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.419; Yapının Ulucami'nin inşaatından önce 1395'te bitmiş olması gerektiği yönündeki ifadesi için bkz.: Gabriel, **a.g.e.**, s.72; 1394'te tamamlandığı iddiası için bkz.: S. Çetintaş, **a.g.e.**, Cilt: 2, s.23-24; Bu görüşlerden farklı olarak başka bir kaynaktaki *"Bu cami'in inşaatı ol vakt itmamına gayret idilmekde bulunan Ulucami'in inşaatına mani' olmamak içün..ta'til olunmuş ve müşarunileyhin hîn-i vefatında halefleri ancak na'ş-ı sa'adet nakşlarını câmi'e yakın bir mahalde inşa ve ikmal itdirdikleri türbeye vaz' itdirüb câmi'i nâ-tamam bırakmışlardır"* ifadeleri için bkz.: Marie De Launay-Bonkofeski Bey, **Bursa ve Civarı**,Terc: Ahmed 'Âtâ, İstanbul: 1298, s.17; Timur istilası nedeniyle cami inşatının yarıda kalıp, daha sonra Musa Çelebi tarafından bitirildiği yönündeki kaynaklar için bkz.: A. Kuran, **a.g.e.**, s.77.

[1188] G. Çantay, **a.g.e.**, s.34.

[1189] Osman Çetin, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbî Faaliyetler", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 1993, Sayı: 4, s.121-149; D. Yavaş, "Yıldırım Külliyesi", **a.g.e.**, s.533. Yapı zamanla terk edilmiş, bir dönem baruthane olarak kullanılmış, daha sonra uzun yıllar bakımsız hâlde bırakılmıştır. 1990'lı yıllarda kapsamlı onarımı yapılan darüşşifa, günümüzde göz hastanesi olarak kullanılmaktadır.

[1190] Tanzimat'tan hemen önce Sultan Yıldırım Bayezid Han Camii, Medresesi ve İmareti Evkafının büyük çaplı tamiratlarının masraflarını içeren Aralık 1835 tarihli bir inşaat defteri, çok yakın bir dönemde yapılan bir doktora çalışmasında, deprem sonrası yapılan tamirlere aitmiş gibi gösterilmiştir, bkz.: Neslihan Özaydın, **a.g.t.**, s.112.

[1191] K. Kepecioğlu, "Yıldırım Camii", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.261; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.422-25; S. Çetintaş, **a.g.e.**, a.y.

[1192] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.425.

cemaat yeri onarılmış, kubbe kurşunları yenilenmiş ve batı minaresi de yeniden inşa edilmiştir[1193] (Res.4.213, 4.214, 4.216, 4.217). I. Bayezid (Yıldırım) Camii, kendisinden önce inşa edilen Orhan ve I. Murad Hüdavendigâr camilerinin bir benzeri olmakla birlikte, mimari, malzeme ve işçilik açısından onlardan daha üstün niteliktedir. Osmanlı mimarisinde *"Bursa kemeri"* adıyla nitelenen kemer tipinin ilk kez bu yapıda, hem son cemaat yerinde hem de taçkapıda uygulanmış olması ve kesme taşlarla yapılan ve hiçbir kısmında tuğla hatıl kullanılmayan dış cephelerdeki duvar örgüsü, yapının bu üstün niteliklerinden birine örnek olarak verilebilir[1194]. Değişik kotlarda inşa edilmiş külliye yapılarından, *"Osmanlı mimarisinde İmparatorluk üslubunun başlangıcı"*[1195] olarak görülen yapı, zaviyeli-tabhaneli cami plan şemasına sahiptir (Şekil 4.49). Yapının en dikkat çekici kısmı, beş gözlü son cemaat yeri ve buradaki mermer benzeri kesme taşlarla kaplı ayakları birbirine bağlayan Bursa kemerleridir. Plan şeması simetrik olan yapıya son cemaat yeri geçildikten sonra yine Bursa kemerinin kullanıldığı taçkapıdan erişim sağlanır. İçeri girildikten sonra sağda ve solda tabhane denilen iki dinlenme mekânı bulunur. 12 m. çapında ve 22 m. yüksekliğindeki ana kubbenin her iki yanında karşılıklı iki eyvan ile eyvanların yanlarında birer koltuk kubbesi ve basamaklarla yükseltilen, 11.5 m. çapında kubbeyle örtülü, minberli, mihraplı ana mekân bulunmaktadır. Güneyde her iki yanda bulunan odaların kıble yönündeki duvarları, tonoz kasnağına kadar alçı nişler ve ocaklarla kaplıdır. Bu mekânları örten çatıda nefeslik denilen bacaların olması, yapının bu kısımlarının konaklama amaçlı kullanıldığını göstermektedir[1196]. Yapının bütün köşe odaları, kubbe yerine manastır tonozuyla kapatılmıştır. Yapının geçit öğeleri, ana ibadet mekânı ile yan eyvanların üzerinde Türk üçgenleri, orta sofada tromplar ve giriş revakındaki pandantiflerdir. Yapının üst kattaki Hünkâr Mahfili ya da çilehane olarak nitelenen dar ve karanlık mekânına dik bir merdivenle erişilir. Buranın son cemaat yerine bakan korkuluksuz balkon kısımlarının işlevi de tam olarak anlaşılamamaktadır[1197]. Yapının zemin katında kıble eyvanı pencereleri, yan eyvan pencereleri ve revaklar altında zemin katı pencerelerinin özgün olduğu, güneydeki

---

[1193] Minarelere ilişkin ilk kayıt, 1637'de hangisi olduğu belli olmayan bir minarenin şerefesinden yukarısının yıkıldığı ve tuğla, kiremit, kireç, kum ile tamir edilerek külahına kurşun kaplandığı bilgisini aktarmaktadır. 1780'de ise yine hangisi olduğu belli olmayan minarenin yıldırım nedeniyle temelinden yıkıldığı ve caminin üç kemer ayaklarını harap ettiği anlaşılmaktadır. Bu kayıtlar için bkz.: K. Kepecioğlu, "Yıldırım Camii", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.261. Son olarak 1907 tarihli bir yazıda yarım kalan minarenin tamamlattırılması istenmektedir. Bu belge ile Yıldırım Camii'nin doğu minaresinin 1907 yılında halen yapılmadığı anlaşılmaktadır.

[1194] A. Gabriel, **a.g.e.**, s.69; A. Kuran, **a.g.e.**, s.77; D. Yavaş, "a.md.", s.532; Kuban, caminin son cemaat yerindeki revakın çok görkemli olmasına karşın şüpheli bir üslupla yapıldığını belirtir. Kuban, buradaki kemer üslubunun, o dönem için karakteristik olmadığını, olsaydı 14. yüzyıldan kalan başka bazı yapılarda da uygulanmış olması gerektiğini ifade ederek, Yıldırım Camii son cemaat yerindeki bu revakın, 1855 depremleri sonrası harap kalıp, Parvillée'nin restorasyonları sırasında onun oryantalist yorumu ile yapılmış olması ihtimalini dile getirir, bkz.: D. Kuban, **a.g.e.**, s.92. Ancak Arşiv belgeleri arasında Yıldırım Külliyesi'ne Parvillée'nin müdahalesi olup olmadığına dair bir bilgi tespit edilemediği gibi, Parvillée hakkındaki doktora çalışmasında da, mimarın Bursa'da bulunduğu sırada onarımlarını yürüttüğü yapıları kendi ağzından aktardığı kısımda Yeşil Cami, Yeşil Türbe, Orhan Camii, Muradiye Camii ve Ulucami sayılmış, Yıldırım Bayezid'in camisinden bahsedilmemiştir. O halde Kuban'ın Yıldırım Camii son cemaat yeri revaklarında Parvillée'nin müdahelesi olduğu ihtimaline yönelik ifadeleri şüpheli görünmektedir, bkz.: M. Aoki, **a.g.t.**, s.136.

[1195] D. Kuban, **a.g.e.**, s.93.

[1196] D. Yavaş, "a.md.", s.533.

[1197] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.437; D. Yavaş bu kısmın onarım belgelerinde Hünkâr Mahfili olarak adlandırıldığını, ancak burasının bir uzlethâne/çilehâne olmasının daha muhtemel olduğunu belirtir, bkz.: "a.md.", s.533.

odaların pencereleri ile üst sıra pencerelerinin depremden sonra yapıldığı, bunların dönemin mimari üslubu ile ilgisi olmayan ayrıntısız pencereler olduğu belirtilmektedir[1198]. I. Bayezid (Yıldırım) Camii'nin tüm cepheleri, erken devir örneklerinde görülen almaşık duvar örgüsü yerine mermer kaplama ile kaplanmıştır[1199]. Son olarak caminin 1855 depremleri sırasında yıkılan her iki minaresinden[1200] batı tarafındaki, 19. yüzyılın sonlarına doğru yeniden inşa edilmiş, ancak doğu minaresi inşa edilmeden bırakılmıştır (Res.4.215).

4.2.4.2. I. Bayezid (Yıldırım) Medresesi

Yıldırım Bayezid Medresesi, külliye içerisinde caminin kuzeybatısında 80 m. mesafede bulunan düşük kottaki arazi üzerine güneybatı-kuzeydoğu ekseninde inşa edilmiştir. 1618, 1640, 1649, 1668, 1671 tarihlerinde çoğunlukla cami ile birlikte ve genelde üst örtüsü onarım geçiren[1201] yapı, Tanzimat döneminde 1848-1849'da tekrar onarılmıştır. Medresenin 1855 depremlerinde kubbeleri kısmen yıkılmış (Res.4.221), yapı ancak yüzyılın sonlarına doğru onarılarak muhtemelen 1895'ten önce hizmete açılmıştır[1202] (Res.4.214).

Selçuklu dönemi geleneksel plan şemasına uygun olarak[1203] dikdörtgen plan şemasına sahip yapı, Osmanlı mimarisinde revaklarının önü kapalı şekilde inşa edilen ilk medrese olarak nitelendirilmektedir[1204] (Şekil 4.52). 8.50 m. x 28 m. ölçülerindeki yapının dikdörtgen avlusu, üç yanından odalara açılan revakla çevrilidir. Medresenin dış cephelerinde duvar örgüsü ikişer ve üçer sıra tuğla, bir sıra taş şeklinde almaşık olarak yapılmıştır. Medreseye kuzeydoğu cephesindeki sivri kemerli ve geniş bir kapıdan girilmektedir. Bu kısmın üstü sekizgen kasnak üzerine oturtulan ve biri diğerinden daha küçük iki kubbe ile örtülüdür. Medresenin sağ ve solunda, her biri dış duvardan açılan bir pencere ile aydınlatılan ve içinde ocak bulunan, üzerleri beşik tonozla örtülü sekizer oda, ön cephesinde girişin sağ ve solunda ikişer olmak üzere dört büyük olarak toplamda yirmi oda ve avlusunda mermer şadırvan bulunmaktadır. Tam kare plandaki asıl eyvan, dershane olarak işlev görmektedir. Bu kısım taçkapı ile aynı eksende fakat yerden yüksektedir. Yapıda kubbeye geçişte kullanılan mukarnaslı pandantiflerle

---

[1198] D. Kuban, **a.g.e.**, s.92. M.A.Walker'ın cami tasvirinde yapının pencereleri üstte yedi sıra olarak gösterilmiştir ki yapının aslında da böyledir. Depremlerden sonra yapının onarımları, 1886-1895 arasında gerçekleştirilmiştir. Walker'ın çizimi ise 1866 öncesine aittir. Dolayısıyla bu pencerelerin Kuban'ın iddia ettiği gibi depremlerden sonraki tarihlerde açılmış olmasının ihtimal dışı olduğu söylenebilir. Walker'ın tasviri için bkz.: Res.4.212

[1199] Yıldırım Camii'nin dış cephesinin, *"som ve mücella mermerden oldığı halde sonradan üzerlerine bâdâne sürülmüş oldığından bunların silinmek üzere"* ifadelerinden dış cephedeki bu mermerlerin (muhtemelen 1855 öncesi onarımlarda) badana ile kapatıldığı ve yapının ancak yüzyılın sonlarına doğru tamamlanacak olan onarımları sırasında dış cephedeki badanaların silindiği ilgili görsellerden de anlaşılıyor. Belge için bkz.: BOA.İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.11 Ca 1286/M.19 Ağustos 1869).

[1200] Marie De Launay'ın 1297/1880 tarihli kitabında Yıldırım Camii'nin bir tek minaresi bulunduğu bilgisi için bkz.: a.mlf., **a.g.e.**, s.17.

[1201] K. Kepecioğlu, "Yıldırım Medresesi", **a.g.e.**, s.263; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.447.

[1202] Kepecioğlu'na göre; Bursa'nın meşhur âlimlerinden Mustafa Rıza Efendi, 1893'te medreseye müderris olmuş ve medreseyi tamir ve termim ettirmiştir. Dolayısıyla cami ve türbe ile birlikte onarımı yapılan medresenin, 1893-95 arasında onarılarak hizmete açıldığı düşünülebilir, bkz.: Kepecioğlu, a.y.

[1203] A. Gabriel, **a.g.e.**, s.73; Çetintaş, **a.g.e**., s.31.

[1204] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.447.

kubbe eteğindeki Türk üçgenleri, medresede en itinalı işçilik olarak nitelenmiştir[1205]. Medrese Cumhuriyet'ten sonra kapatılarak bakımsız kalmış, 1948'de onarılarak dispansere dönüştürülmüştür. Yapı günümüzde dispanser olarak hizmet vermektedir.

4.2.4.3. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi

Külliye içerisinde, caminin kuzeyinde ve medresenin batısında bulunan türbe, I. Bayezid'in gömüldüğü yerin üzerine H.809/M.1406 yılında inşa ettirilmiştir. Türbenin girişinde, basık kemer üzerindeki kitabesinden, türbenin banisinin Yıldırım'ın oğullarından Emir Süleyman, mimarının da Hüseyin oğlu Ali olduğu anlaşılmaktadır (Res.4.220). Yıldırım Bayezid, Musa Çelebi, İsa Çelebi ve iki kadın mezarının bulunduğu türbenin Arapça üç satırlık kitabesinin Türkçe metni şöyledir:

> *"Bu Türbe, Murad Han oğlu Said, merhum, mağfur, Sultan Bayezid Han'ındır. Onu, 809 senesi Muharrem ayının başlarında Bayezid Han oğlu Arap ve Acem meliklerinin efendisi, büyük Sultan Süleyman Han bina ettirdi. Allah Onun mülkünü daim eylesin"*[1207].

Kitabenin üç satırlık metninin solunda da, mimarın adının geçtiği daha küçük ve beş satırlık bir kısım vardır. Burada da yapının Rebiülahir 809'da, yani Eylül-Ekim 1406 arasında Hüseyin oğlu Ali tarafından tamamlandığı yazmaktadır[1208]. Türbe, inşa edildiği tarihten itibaren genelde külliye yapıları ile birlikte 1618, 1640, 1649, 1669, 1780, 1825 ve 1847 tarihlerinde çoğunluğu kurşunları olmak üzere onarılmıştır[1209]. Depremler nedeniyle zarar gören türbenin (Res.4.218) 1869'dan sonra keşfinin yaptırılması düşünülmüş[1210] olmasına karşın ilk kapsamlı keşfi, ancak 1884 yılında Pandalaki Kalfa tarafından yapılmış, daha sonra başlayan onarımları, 1892-95 arasında tamamlanmıştır (Res.4.219). S. Çetintaş depremlerden sonra türbenin temellerinden itibaren yeniden inşa edildiğini, dolayısıyla yapının 19. yüzyıl yapısı olduğunu belirtirken[1211], Ayverdi türbenin 19. yüzyıl yapısı olmayıp sadece depremden sonra onarılmış olabileceğini ifade etmektedir[1212]. Ertan Daş da, H. Önkal'a atıfla yapının 20. yüzyılın başında onarıldığını belirterek, dipnotunda da Gabriel'in *"bugünkü yapının XX. yüzyılda temelden itibaren, yeniden inşa edildiğini"* belirttiğini ifade etmiştir[1213]. Gabriel, eserinde bu ifadeleri

---

1205 D. Yavaş, "a.md.", s.533.

1206 D. Yavaş, a.y.

1207 E. Daş, **a.g.e.**, s.63; Kitabenin Arapça metni için bkz.: K. Kepecioğlu, "Yıldırım Türbesi", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.264-65; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.468; S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.30.

1208 Yapı muhtemelen daha önce inşa edilmeye başlanmış ve daha sonra Emir Süleyman tarafından tamamlanmıştır. Bu durumda Hüseyin oğlu Ali'nin yapıyı ilk inşa eden mi yoksa tamamlayan mimar mı olduğu net olarak anlaşılamamıştır. Kitabedeki iki tarih arasındaki birkaç ay farkı (Haziran ile Eylük/Ekim arası) buna işaret etmektedir, bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.464-67. Kuban da türbenin adının ilk kez Yıldırım vakfiyesinde geçmesinden hareketle, Yıldırım Bayezid zamanında yapımına başlanıp sonradan bitirilmiş olduğu kanısındadır, bkz.: D. Kuban, **a.g.e.**, s.93.

1209 K. Kepecioğlu, "Yıldırım Türbesi", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.265; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.423-25, 466.

1210 BOA.İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.11 Ca 1286/M.19 Ağustos 1869)

1211 S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.30

1212 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.466-67.

1213 E. Daş, **a.g.e.**, s.64'te dipnot: 177.

kullanmamış olmakla birlikte, *"Yıldırım Bayezid Türbesi 1855 depreminde yıkılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük bölümü şimdiki şekline göre restore edilmiştir. Ancak genel yapısı ve hatta belki de temel ve duvarlarının kullanılabilir bazı unsurları da korunmuştur."*[1214] diyerek, yapının restore edildiğini ve orijinal yapısının genelinin muhafaza edildiğini belirtmiştir. Aynı şekilde Hakkı Önkal da, yapının yeniden inşa edilmediği, onarıldığı görüşündedir[1215]. Özetle, hem çalışma kapsamında tespit edilen ve aşağıda geçen belgelerde hem de fotoğraflarda görüldüğü üzere yapının tamamen yıkılmadığı, sadece onarıldığı netlik kazanmaktadır. Osmanlı mimarisinin bu ilk revaklı türbesi[1216] kare planda inşa edilmiştir (Şekil 4.51). Yapının en dikkat çekici kısmı kuzeybatı cephedeki[1217] üç kubbeli revak kısmı olup 10 m. çapındaki kubbesi, yüksek sekizgen kasnakta Türk üçgenleri üzerine oturtulmuştur. Üç gözlü revaktaki yuvarlak kemerler, kenarlarda yığma ayaklar ile ortada renkli, parlak ve yuvarlak iki taş sütun üzerinde taşınmaktadır. Yapının duvarları iki sıra tuğla bir sıra taş ile örülmüştür. Doğu ve batı cephesinde üçer, kuzey cephesinde ise iki sivri kemerli penceresi vardır. Yüksek sekizgen kasnak üzerinde kuzey cephe dışında diğer cephelerde birer olmak üzere üç pencere açılmıştır. Dört basamaklı merdivenle çıkılarak geçilen revaktan, ön cephesi mermer kaplı türbenin basık kemerli giriş kapısına ulaşılır. Kuzeybatı duvarını ortalayan ve sivri bir kemerle sonlanan bir niş içine yerleştirilen giriş açıklığının iki yanında, sivri kemerli birer pencere vardır. İçeride türbenin güney duvarında yuvarlak kemerli ve kalemişi bezemeli bir mihrabı bulunmaktadır[1218].

Tanzimat dönemine kadar pek çok tamirler geçirdiği görülen külliye yapılarından caminin, Tanzimat'tan sonra 1849 yılında Bursa Evkaf Müdürü Halil Edib Efendi, Hassa mimar kaymakamı, kalfa Halil Ağa, kurşuncular ve bilirkişilerden oluşan bir komisyon eliyle üst örtüsünün keşfi yapılmış, keşif neticesinde yapının saçaklarının bağlama ağaçları, kubbe ve çatı kurşunları ve kubbelerin sıvaları için 13.882 kuruşluk bir masraf çıkartılmıştır[1219]. S. Çetintaş'ın sicil kayıtlarına dayanarak aktardığı bu onarım, muhtemelen caminin 1855 depremlerinden önce geçirdiği son tamirdir. 1855 tarihli deprem hasar tespit raporlarında Yıldırım Külliyesi yapıları için tutulan kayıt şöyledir: *"Sultan Yıldırım câmi'-i şerifinde bir sakat olmayub edâ-yı salât olunmakda ise de minâresi şerefesine kadar yıkılmış ve gövdesi pekçe zedelenmiş idüginden câmi'-i şerife mazarratından ihtirâzen? hedmi lâzım geldiği türbe-i şerifeleri ve derûnunda bir sakat olmayub fakat sofa kubbeleri münşak olmuş ve medresesinin kıble tarafında olân odaların sofa kubbeleri mühnedim olub cevânib-i erba'ası zararsız olduğu ve 'imâret-i 'âmireleri fırununda ve destgâhında bir sakatlık olmayub..sâir mahalli münhedim olduğu"*[1220]. İkinci depremden sonra hazırlandığı anlaşılan rapora göre Yıldırım Camii hasar görmemiş ve

---

[1214] A. Gabriel, **a.g.e.**, s.75. Gabriel, eserinin bir sonraki sayfasında, *"Bu kitabelerin kazılı olduğu mermer taş XV. yüzyıl türbesine aitti ve yeni yapıda tekrar kullanılmıştır."* ifadelerini kullanmıştır. Buradaki yeni yapı atfı, yapının restore edilmiş hâline yapılmış olmalıdır. Ertan Daş ise muhtemelen bu ifadelerden hareketle Gabriel'in demediği şeyleri, *"bugünkü yapının XX. yüzyılda temelden itibaren, yeniden inşa edildiğini"* şeklinde Gabriel'e söylettirmiştir.

[1215] Hakkı Önkal, **Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri**, V.G.M. Yayınları, Ankara: 1999, s.36.

[1216] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.462; Yavaş, "a.md.", s.533; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.670.

[1217] E. Daş, yapının girişini sehven doğu cephesinde göstermiştir, bkz.: **a.g.e.**, s.61 ve 62.

[1218] Seyyahların değişik tarihlerdeki türbe izlenimleri için bkz.: F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.717-19.

[1219] S. Çetintaş, **a.g.e.**, Cilt: 2, s.24.

[1220] BOA.EV.d.15785.3 (Tarih: muhtemelen Nisan 1855)

içinde ibadet edilebilir durumdadır. Ancak minaresi şerefesine kadar yıkılmıştır ve minare gövdesi de fazla hasar gördüğünden yıkılması gerekmektedir. Türbe içerisinde bir hasar meydana gelmemişse de revak kubbelerinin çatladığı ifade edilmiştir. Külliye birimlerinden medresenin kıble tarafındaki odaların kubbelerinin yıkıldığı ve dört tarafının hasarsız olduğu, imaretin (aşevi) de bazı kısımlarının yıkıldığı belirtilmiştir. İkinci depremden sonra tutulan kayıtlarda genel olarak yapıların büyük hasar görmedikleri belirtilse de, daha sonraki artçı sarsıntılar nedeniyle, yapı bünyelerinde oluşan çatlakların zamanla yapılara daha fazla zarar verdiği, kubbe ve kemerlerde kısmi yıkıntılar meydana geldiği, sonraki tarihli belgelerde belirtilecektir.

I. Bayezid Külliyesi yapılarıyla ilgili Tanzimat'tan sonraki sürece ait Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen ilk belge, külliye yapılarından medrese ile ilgilidir[1221]. Evkaf Nezâreti'nden Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen 1849 tarihli yazıya göre; medrese için o tarihlerde Bursa Evkaf Müdürü Halil Edib Efendi tarafından bir keşif yaptırılmıştır. İlk keşfinde yapının tamir masrafları 9.591,5 kuruş civarında iken, ikinci keşfinde harcamanın 10.115 kuruş olduğu anlaşılmıştır. Belge içeriğinde yapının tamirlerine ilişkin bir veri yoktur. Kepecioğlu da belgede verilen keşf-i sâni bedelini doğrulayarak, 1849 yılında yapının 10.115 kuruşla tamir edildiğini belirtmekte, ancak onarımların kapsamına ilişkin bir bilgi vermemektedir[1222]. Bu konudaki en kapsamlı bilgi, Sedat Çetintaş'ın eserinde bulunmaktadır. Çetintaş, bu tamire ilişkin tespit ettiği Ağustos/Eylül 1848 tarihli keşf-i sâni defterinin içeriğini detaylıca vermiş, yapının bu tarihlerde geçirmiş olduğu onarımları ortaya koymuştur[1223]. Keşf-i sâni defterinde geçen kayıtlara göre; bu tamirlerde medresenin on dokuz odasının döşemeleri için 517 adet döşeme tahtasına 1.034 kuruş, odaların kömürlük bölmeleri ile yüklük ve dolap kanatları için 380 adet sanaver tavan tahtasına 228 kuruş, 3,5 kuruştan 380 adet başka bir ağaca 1.330 kuruş, odaların camlarıyla birlikte çerçevelerine 20 kuruştan 380 kuruş, odaların yenilenen on dokuz kapısına 40 kuruştan 760 kuruş harcanmıştır. Odaların sıvaları ve medresenin etraf duvarları ile dershane sıvası ve diğer yerlerin sıvalarına, kıyyesi 1 kuruştan 60 kıyye keten çöpü için 60 kuruş, yükü 8 kuruştan 135 yük kireç için 1.080 kuruş, yükü 4 kuruştan 60 yük horasan için 240 kuruş, kıyyesi 3,5 kuruştan 160 kıyye farklı ebatlarda mismâr için 560 kuruş, kıyyesi 8 kuruştan 30 kıyye karbuçe (karfiçe) mismârına 240 kuruş, 5.000 kiremit, 1.000 çarşı tuğlası ve yeni dershane kapısı için toplamda 3.430 kuruş harcama yapılmıştır. Sıvacı ve ırgat yevmiyeleri ile yeniden inşa edilen çamaşırhane ve avlu duvarları, şadırvan, tuvalet tamirleri, suyolları, iskele, nakliye ve diğer masraflar dahil medresenin keşf-i sâni defterinde bu işlere harcanan para toplamda 10.115 kuruş olarak kaydedilmiştir[1224].

1848-1849 tarihlerinde yapılan medrese tamirlerine ilişkin süreçten sonra külliye yapıları, 1855 depremlerinden ancak uzun yıllar sonra kapsamlı onarımlar geçirebilecektir. Ticaret Nezâreti'ne yazılan bir belgede[1225], *"Yıldırım Bayezid Han hazretlerinin câmi'-i şeriflerinin geçende vuku' bulân hareket-i arzdan münşakk ve münhedim olan ba'zı mahalleriyle civârında bulunan mekteb ve minarelerin me'mûr ve mühendis ve erbâb-ı vukûf ma'rifetleriyle keşf ve muâyene olunarak ol babda tanzîm*

[1221] BOA.A.MKT.MVL.20.95.1.1 (Tarih: H.18 Ca 1265/M.11 Nisan 1849)
[1222] Kepecioğlu, "Yıldırım Medresesi", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.263.
[1223] S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.30.
[1224] S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.30-31.
[1225] BOA.A.MKT.NZD.158.59.1.1 (Tarih: H.29 Za 1271/M.13 Ağustos 1855)

olunan bir kıt'a keşf defterleriyle haritası irsâl olundığına dâir mahrûse-i mezkûre meclisinden vürûd iden mazbata ile" bunların bir an önce tamirlerinin yapılması gerektiği bildirilmiştir. Depremlerden sonra 1855 yılı yaz aylarında I. Bayezid Külliyesi yapılarının, bölgede görevli memur, mühendis ve bilirkişiler tarafından gerekli incelemelerinin yapıldığı; bu bağlamda caminin çatlak ve yıkık bazı yerleri ile minaresi için keşif defterinin ve resminin hazırlandığı anlaşılmaktadır[1226]. Bursa'ya 1864 yılında bir ziyarette bulunan yabancı seyyah Warsberg bu tarihte bile, on yıl önceki depremlerin yapılar üzerinde meydana getirdiği hasarı gözlemlemiştir. Seyyahın verdiği bilgilere göre cami oldukça kötü durumdadır. Caminin kubbeleri çökmüştür ve terk edilmiş hâlde duran tabhanelerinden gökyüzü görülebilmektedir. Minarenin de üst kısmı yıkılmıştır. Seyyah, yapının o âna kadar hiçbir tamir görmemesine rağmen onarılabilir durumda olduğunu da ayrıca vurgulamıştır[1227]. Seyyahın verdiği bilgiler, 1855 tarihli keşiflerinden sonra, I. Bayezid Külliyesi yapılarının onarımlarına en azından ilk on yıl içerisinde başlanamadığını kanıtlar niteliktedir. Dahası, bu yapıların kapsamlı onarımlarına başlanmasının birkaç on yıl daha alacağı, aşağıda açıklanan belgeler ışığında ortaya çıkmaktadır[1228].

Osmanlı Arşivi'nde deprem hasar tespit raporlarından sonra, I. Bayezid Külliyesi yapılarına ait belgeler arasında tespit edilebilen ilk keşif defteri ise 1884 yılı sonlarına aittir. I. Bayezid Külliyesi yapılarının uygulamaya geçecek ilk keşfinin, depremlerden ancak 30 yıl sonra hazırlanmış olması, bu zaman aralığında Ulucami, Orhan Camii, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri, Hüdavendigâr Külliyesi gibi yapıların onarım ve inşa işlerinin yapılması sebebiyledir. Başka bir deyişle, I. Bayezid Külliyesi birimlerinin onarım ve inşaatlarına ancak bu tarihlerde sıra gelebilmiştir. Külliye yapılarından *"cami ve türbe ve medrese ve dershane vesairenin"* tamirlerine ilişkin belediye kalfası unvanıyla Pandalaki'nin hazırladığı bu defterde, söz konusu yapıların toplamda 410.083,16 kuruş ile tamir edilebileceği tahmin edilmiştir[1229]. Aralık 1884 tarihli bu keşf-i evvel defterine göre külliyede tamir edilecek yapılardan türbeye; son cemaat mahalli, set duvarları ve yan duvarlarının temizliği ve halis harçla tamiri için 638 kuruş, iki yandaki setlerin üzerine halis harç ile yeni kebir tuğla koyulması için 699,12 kuruş, son cemaat yerinin iki tarafında bulunan som direklerin yıkılarak yeniden inşasıyla mermerlerin temizliği için 580,30 kuruş, *ortada bulunan somakiden imal edilmiş üç metre uzunluğundaki tek parça iki adet direğin* halis harç ile *yeniden yerlerine yerleştirilmesi* için 240 kuruş, somaki direklerin üzerine yeni mermerden başlık inşası için 300 kuruş harcanacaktır[1230]. Defterde masraf bedelleri verilmeyen ancak ölçü ve kullanılacağı yer hakkında bilgi bulunan bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kısımda, revaklardaki üç kubbenin bağlanması için 10 cm genişliğinde, 5 cm kalınlığında 7 m. uzunluğunda 4 adet ve 10 cm genişliğinde, 5 cm kalınlığında 4,5 m. uzunluğunda dört adet lame demiri, 10 cm genişliğinde, 5 cm kalınlığında 50 cm uzunluğunda on iki adet yan demirleri kullanılması planlanmıştır[1231]. Halis harç, tuğla ve taş ile kemerin yeniden inşası, revaklardaki üç kubbenin halis harç ve tuğla ile yeniden inşası, kirpilerin halis harç ve tuğla ile yeniden inşası, kirpilerin kubbeye kadar arka tara-

[1226] Depremlerden sonra hazırlanan 1855 tarihli bu ilk keşif defterleri ve resimleri henüz tespit edilememiştir.

[1227] F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.455-56.

[1228] Tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte, 1860'lı yıllarda Yıldırım Bayezid Camii ve Türbesi için 44.000 kuruşluk bir keşif daha yapılmıştır. Bu keşfin içeriği ya da sonucuna ilişkin başka bir bilgi tespit edilememiştir. Bkz.: BOA.EV.d.20073.11

[1229] BOA.EV.d.40389 (Tarih: R.5 Kanunuevvel 1300/M.17 Aralık 1884)

[1230] BOA.EV.d.40389.2

[1231] BOA.EV.d.40389.2 ve 3

fı duvarlarının yeniden inşası işleri için 7.027,8 kuruş, yedi adet kemer ve üç adet kubbenin kireç sıvalarının tefrişi için de 1.480 kuruş harcama tahmin edilmiştir. Üç adet kubbenin nakış masrafı 500 kuruş, üç adet kubbenin üzerine yayılması gereken toprak sıva için 372 kuruş, son cemaat yeri ile kirpilerin üzerine ve kurşunların altına yerleştirilmesi gereken kayacık ağacı için 480 kuruş, altı gün için dülger yevmiyesi olarak 120 kuruş, üç gün için rençber yevmiyesi olarak 30 kuruş, son cemaat kubbelerinin üzerine yerleştirilmesi gereken kurşunlar, kurşun tahtaları ve çiviler için 8.290 kuruş, yirmi günlük kurşuncu yevmiyesi için 400 kuruş, malzeme nakliyesine 580 kuruş, on gün için rençber yevmiyesi olarak 100 kuruş ve diğer bazı harcamalar için, türbenin dış kısmının tamirine toplamda 28.497 kuruşluk bir harcama öngörülmüştür[1232]. Türbenin içine yapılması düşünülen işlere yönelik; cevizden yapılma bir adet kapı için 520 kuruş, kapı takımı için 200 kuruş, iç kısmın yeniden sıvası için 4.680 kuruş, bazı masraflar için 2.843 kuruş, son cemaat yerine mermerden merdiven inşası için 900 kuruş ve toplamda 9.143,8 kuruşluk harcama öngörülmüştür. Türbe kabristanı duvarlarının üzerine halis harç ile kaygan yerleştirilmesi için 1.875 kuruş, türbe ile çeşme arasında bulunan yıkık duvarın inşası için 235,8 kuruş, türbenin doğu tarafında bulunan seddin onarımı için 432 kuruş, kaldırım inşası için 900 kuruş ve toplamda 3.442,8 kuruş harcama öngörülmüştür. Keşif defterinde türbe ve etrafına yapılacak toplam masraf 41.082,16 kuruş olarak kaydedilmiştir[1233]. Keşif defterinden anlaşılacağı üzere, türbenin tamamen yıkılmamış olduğu, üç revak kubbesinin kısmen hasarlı olduğu, revaklardaki zarar görmeyen sütunların yerine konularak, revak kemer ve kubbelerinin yeniden inşa edildiği ve set duvarları ile etraf duvarlarının tamir edildiği anlaşılmaktadır. Pandalaki Kalfa'nın hazırladığı keşif defterinde cami için yapılacak işlemler şu şekilde verilmiştir[1234]: Son cemaat yerinde bulunan sekiz adet mermer ayakların ve altında bulunan mermer taşların temizlettirilmesi, kapının yan taraflarında bulunan mermer taşların temizlettirilmesi, yedi adet kemer kirişinin tamiri ve mermer taşların temizliği, son cemaat yerindeki beş adet kemerin yeniden inşası, dört adet kubbenin halis harçla yeniden inşası, iki adet kemer kirişinin yeniden inşası, kubbelerin arkasında bulunan duvarların halis harçla yeniden inşası gerçekleştirilecektir. 26.012,32 kuruşluk bu işlerde kullanılacak malzeme olarak, beş adet kubbenin bağlanması için 10 cm kalınlığında, 5 cm genişliğinde 7 m. uzunluğunda 11 adet toplamda 77 m., yan taraflarının bağlanması için 24 m. ve toplamda 101 m. lame demiri kullanılacak ve bunlar için 9.847,20 kuruş harcanacaktır. Son cemaat yerindeki beş kubbe, kemer ve kapı üzerindeki diğer kubbenin kireç sıvası ile altı kubbenin üzerine yayılacak toprak sıva için toplamda 6.648 kuruş masraf öngörülmüştür[1235]. Son cemaat yerinin etrafında, caminin üzerinde ve kurşun altında bulunan köhne meşe ağaçlarının yenilenmesi için 600 kuruş, bağlantılık meşe ağacı için 200 kuruş, son cemaat yeri kurşunlarının yenilenmesi gereken ve caminin eksik kurşunları miktarına göre kurşun tahtası için 65.520 kuruş, nakliyat, kantar ve sair masraflar için 17.160 kuruş, rençber yevmiyesi altı gün için 60, dülger yevmiyesi altı gün için 160 kuruş, kurşun çivisi için 600 kuruş, yüz otuz gün için kurşuncu yevmiyesi 2.600 kuruş, altmış gün için rençber yevmiyesi 600 kuruş, beş kubbe üzerine konulacak beş adet alem için 2.500 kuruş, son cemaat yerinde bulunan iki adet set üzerine halis harçla tuğla döşenmesi için 2.808 kuruş, bu iki setin arasına halis harçla mermer taş döşenmesi

[1232] BOA.EV.d.40389.3
[1233] BOA.EV.d.40389.4
[1234] BOA.EV.d.40389.4 ve 5
[1235] BOA.EV.d.40389.5

için 2.000 kuruş, son cemaat yerinin etrafına boyalı demir parmaklık için 4.320 kuruş olarak toplamda 151.569,36 kuruşluk bir harcama tahmin edilmiştir. Alt sıradaki beş adet pencerenin boyasıyla birlikte meşeden çerçeveleri için 367,20 kuruş, altmış adet cam için 150 kuruş, bu beş pencereye boyalı tahtadan kapak ve söve için 750 kuruş, on iki adet tepe pencerelerinin tamiri için 360 kuruş, üç adet kemer ve üç adet lamba mermerlerinin temizliğine 1.862 kuruş, dört kubbe ile duvarların yeniden kireç sıvasına 15.552 kuruş ve bu dört kubbenin nakış masraflarına 6.000 kuruş olarak, toplamda 25.056,20 kuruş harcanacağı tahmin edilmiştir[1236]. Caminin sağ ve sol tarafında bulunan iki tabhane odasına 8.080,38'er kuruştan 16.161,36 kuruş masraf tahminiyle; odaların tabanına halis harçla tuğla döşenmesi, etraf duvarları ile kubbelerine kireç sıva yapılması, odaların ön tarafında bulunan alçıdan yapılma çiçeklik tamiri, odaların üst kısımlarında bulunan alçıdan dökme sekiz adet pencerenin tamiri ile yerlerine yerleştirilmesi, odaların ikişer pencerelerinin halis harçla tamiri, bu pencerelere boyalı meşe çerçeveler, pencerelere cam, söveleri ve kilit takımıyla birlikte cevizden bir adet ruganlı kapı, mihrap tarafında bulunan mumluğa halis harçla mermer taş yerleştirilmesi, mihrabın nakışı, ceviz tahtasından bir adet yeni minber ve yeni kürsü inşası için caminin iç kısmına toplamda 111.000 kuruş harcanması öngörülmüştür[1237]. Caminin müezzin mahfillerinin tamiri için altmış adet meşe ağacına 180 kuruş, merdiven ve döşemelik için kırk adet arnabud döşeme tahtasına 400 kuruş, mismâr çeşitlerine 40 kuruş, beş gün için dülgere 50 kuruş, boya için 400 kuruş olarak toplamda 1.275 kuruşluk bir harcama tahmin edilmiştir. Kilit takımıyla birlikte cevizden ruganlı büyük kapı için 4.600 kuruş ve caminin yan tarafında bulunan (batı cephesinde?) kapısının mermer sövelerinin inşası ile cevizden bir adet ruganlı kapı için 2.964 kuruş olarak toplamda 7.564 kuruş harcanacaktır. Alt kattaki bir odanın tamiri için, odanın tabanına halis harçla tuğla döşenmesine 202,29 kuruş, sıvalarına 840 kuruş, diğer odanın tabanına tuğla döşenmesine 756 kuruş, kireç sıva için 756 kuruş, üst pencere için boyalı yeni çerçeveler ile alt pencerenin yeni çerçeveleri de yapılarak, iki odanın masrafı olarak 5.843,29 kuruş ve diğer kapının masrafı olarak da 5.843,29 kuruş harcanacaktır[1238]. Caminin minaresine çıkılan yerindeki odanın tabanına halis harçla tuğla döşenmesine 395,10 kuruş, odanın etraf duvarları ile kubbesinin tamiri ve sıvasına 1.756,30 kuruş, boyasıyla birlikte kurşunlu ve kenedli demir şebeke için 600 kuruş, boyalı meşe çerçevelere ve cam vesaire için 154,20 kuruş, minare merdiveni tamiri ile sıvasının tamirine 800 kuruş olarak, bahsedilen odaya 3.706,20 kuruş ve karşısında bulunan diğer odaya 3.706,20 kuruştan toplamda 7.403 kuruş harcanması öngörülmüştür. Caminin yan kapısının üzerinde bulunan odanın tabanına halis harçla tuğla döşenmesi, duvarlarının tamiriyle sıvalarının yapılması, boyalı meşe çerçeveleri ve cam vesaire masrafı olarak 735,8 kuruşluk bir masraf yapılması tahmin edilmiştir[1239]. Bazı kısımların sıva, boya ve kurşun gibi diğer masraflarıyla birlikte toplamda cami içerisine yapılan masraf 88.922,18 kuruş olarak hesaplanmıştır[1240]. Keşif defterinde Yıldırım Camii'nin minaresi için yapılacak masraf da 15.750 kuruş olarak kaydedilmiştir[1241].

Külliye yapılarından medresenin tamirine ilişkin kayıtlar keşif defterinde şu şekilde verilmiştir: Bah-

[1236] BOA.EV.d.40389.6
[1237] BOA.EV.d.40389.7
[1238] BOA.EV.d.40389.8
[1239] BOA.EV.d.40389.9
[1240] BOA.EV.d.40389.10
[1241] A.y.

çeler tarafında yıkık olan duvarların halis harç ve taş ile yeniden inşası için 3.320 kuruş, diğer tarafında bulunan duvarların hasarlı temelleriyle üzerlerinin tamirine 9.184 kuruş olarak toplamda 12.504 kuruş harcanması öngörülmüştür. Dershanenin tamir gereken yerlerinin tamiri kısmında; arka tarafta bulunan ve yarısı yıkılmış olan duvarın halis harçla ve tuğla ile inşasına ve yıkık kemer ile kubbesinin halis harçla inşasına 7.842 kuruşluk bir harcama yapılacağı tahmin edilmiştir[1242]. Medresenin on penceresine meşeden yapılma söveler için 300, bu on pencerenin boyalı meşe çerçevelerine 525 ve cam vesairesi için 230 kuruş, alttaki dört pencerenin boyalı meşe kapaklarına 480, bu kısımlara boyalı demir parmaklıklar için 720 kuruş, orta ve üst taraflarda bulunan altı pencerenin boyalı tel çerçevelerine 300 kuruş, medrese zemininin tesviyesi için halis harç ile büyük tuğla döşenmesine 1.788,20 kuruş, kubbe ve etraf duvarlarının halis harçla sıvasına 5.025,24 kuruş, dershane ile kubbesinin kirpilerinin halis harçla tuğladan yeniden inşasına 2.320 kuruş, kubbenin üzerine ve kurşun altına çamur sıva için 840 kuruş, kirpi üzerine ve kurşun altına konulması için yirmi adet meşe ağacına 400 kuruş, iki gün için dülgere 40, kantariye için 117, kurşun mismârına 160, otuz beş gün için kurşuncu yevmiyesine 700, on beş gün için rençbere 150, malzeme nakliyatına 936, mismâr çeşitlerine 15 ve kurşun tahtalarına 4.914 kuruş ile diğer masraflara 2.808 kuruş olarak toplamda 40.439,4 kuruş harcama yapılması tahmin edilmiştir[1243]. Medresenin on dokuz odasının eksik döşemeleriyle, tavan, dolap, kapı, pencere söveleri ve döşemeleri için taban ağacına ve ocakların tamiri, cam ve kapı takımlarına ve badanaya 665 kuruş, tuvaletler için 2.000 kuruş, odaların her iki tarafında bulunan dış duvarların badanası için 250 kuruş, medrese içerisinde kapının üzerinde bulunan kubbe ve dört kemeri ile dört ayak için çimento ve halis harçla yeni kireç sıvasına 3.192 kuruş, medresenin dış kapısının iki tarafında bulunan mermer taşların temizlenmesine 420 kuruş, dış kapı kemerinin küşadıyla boyalı ve takımlı meşe söve ve kapı inşası için 1.015 kuruş, kapı üzerinde bulunan kirpinin tamirine 600 kuruş olarak toplamda 14.127 kuruş harcama yapılması tahmin edilmiştir[1244]. Medresenin içerisinde dershaneden yan tarafında bulunan kâgir ayaklara kadar odaların önüne toplam 157,44 m.lik yeni sayelik inşası için; direklerin altına duvar inşasına 767,8 kuruş, temel ve direk üzerine yirmi sekiz adet meşe ağacına 840 kuruş, başlıklı yirmi adet direk için 300 kuruş, odaların tarafına gereken on beş adet meşe ağacı için 300 kuruş, direklerden odalara kadar kullanılacak on altı adet meşe ağacı için 160 kuruş, direklerden tabana kadar otuz iki adet çaprazlık meşe ağacına 160 kuruş, seksen adet yedilik ağacı için 400 kuruş, yüz yirmi adet sağir yedilik ağacı için 360 kuruş, kiremit altına üç yüz elli adet tavan tahtası için 525 kuruş, tavan için yüz yirmi adet yedilik ağacına 360 kuruş, saçak, tavan ve direklere yirmi beş adet kaplamalı arnabud tavan tahtasına 125 kuruş, mismâr çeşitlerine 240 kuruş, kiremit için 1.950 kuruş, altmış gün için dülgere yevmiye olarak 1.200 kuruş, otuz gün için rençbere yevmiye olarak 300 kuruş, bahsedilen sayelik zeminine kaldırım döşenmesi için 614,6 kuruş, medresenin avlusunda bulunan molozların dışarıya nakli için 2.025 kuruş, havuzun kened, kurşun ve çimento ve (okunamadı) ile tamiri ve altı adet direk üzerine yeni çatı inşası için 787,8 kuruş, yeni bir çamaşırhane inşası için 1.280 kuruş, cami ile medrese arasında bulunan çeşmeden, medrese içerisindeki havuza kadar döşenmesi gereken üç yüz kırk adet künk için 1.020 kuruş, medrese dışına iki adet yeni tuvalet inşası için 1.000 kuruş olarak toplamda 15.793,22 kuruş ve genel toplamda medresenin onarım işlerine yönelik

[1242] BOA.EV.d.40389.11
[1243] BOA.EV.d.40389.12 ve 13
[1244] BOA.EV.d.40389.13 ve 14

harcama için 82.863,26 kuruşluk bir bütçe ihtiyacı tahmin edilmiştir[1245]. Keşif defterinde son olarak medrese ile cami arasının yol ve duvar düzenlemeleri ile çeşmeye gelen suyollarının işlerine yönelik toplamda 29.895 kuruşluk harcama öngörülmüştür[1246]. *"Cami ve türbe ve medrese ve dershane vesairenin"* tamirlerine yönelik, 1855 depremlerinden sonra yapılan en kapsamlı keşif olduğu düşünülen Aralık 1884 tarihli bu kayıtlarda, yapıların geniş çaplı onarım ihtiyaçları tespit edilmiştir. Pandalaki Kalfa'nın hazırladığı keşf-i evvel defterinin son sayfasında külliye yapılarının toplam keşif bedelleri olarak;

"türbe-i şerîfe-i mezkûr masârıfının mikdârı	*41082, 16*
câmi'i şerîfe-i mezkûr son cemâ'at mahallinin bu dahî	*151569,36*
câmi'i şerîfe-i mezkûr derûnunun bu dahî	*88922,18*
minaresinin masârıfı	*15750*
medrese dershânesinin bu dahî	*82863,26*
sed divârlariyle âb-ı leziz mecrâsı bu dahî	*29895*
	410083,16"

kuruş kaydedilmiştir[1247].

Keşif defteri, yapılacak onarım işlerinin ayrıntılarını verirken, aynı zamanda yapıların mevcut durumları hakkında da birtakım tespitleri ortaya koymaktadır. I. Bayezid Külliyesi yapılarına yönelik olarak hazırlanan kapsamlı bu keşf-i evvel defterinden, yapıların 1884 yılı sonlarındaki mevcut durumları şöyle okunabilir: Türbenin hasar gören son cemaat yeri yan direklerinin (revak ayaklarının) yıkılarak yeniden inşası, sütun başlıklarının ise yenilenmesi gerekmektedir. Türbe revakları ve kubbeler kısmen yıkıktır. Buradaki kubbe ve kemerler yeniden inşa edilecektir. Yedi kemer ve üç kubbenin sıvaları ve kubbelerin nakışları, çevre düzenlemesi ve kaldırım ile demir parmaklıklar yapılacaktır. Caminin beş kemeri, iki kemer kirişi ve dört kubbesi hasarlıdır ve bunlar yeniden inşa edilecektir. Cümle kapısı mermer söveleri ile ceviz ağacından kapısı ve iç mekân sıvaları ve nakışları da yeniden yapılacaktır. Medresenin yan duvarları, kemer ve kubbesi yıkılmıştır. Bu kısımlar tamir edilecek, tüm pencere söveleri, çerçeve ve camları yapılacaktır. Odaların ve avlunun zeminine tuğla döşenecek, kapılar takılacaktır. Dershane kısmının yanlarından girişe kadar odaların önüne gölgelik yapılacaktır. Son olarak yapının boya ve badana işleri tamamlanacaktır. Pandalaki Kalfa'nın keşfi sonrasında yapılacak onarım işlerinin münakasasına bir talipli çıkmadığından, inşaat işlerinin Evkaf Muhasebecisi'nin nezareti altında oluşacak bir komisyon tarafından yürütülmesi gerekecektir. Evkaf Nezâreti, keşif bedelinin altında, sağlam ve dayanıklı bir şekilde inşaatların emaneten yaptırılmasına ve harcamanın yarısının evkaf sandığından, yarısının da mal sandığından karşılanmasına ilişkin kararını Şûrâ-yı Devlet'e bildirecektir[1248]. Son olarak, Şûrâ-yı Devlet, keşif bedeli olan 410.083,16 kuruşluk işin yukarıda be-

[1245] BOA.EV.d.40389.14 ve 15
[1246] BOA.EV.d.40389.16
[1247] BOA.EV.d.40389.17
[1248] BOA.İ.ŞD.81.4839.1.1 (Tarih: H.24 N 1303/M.24 Haziran 1886)

lirtilen şekilde yürütülmesi yönünde kararını almış[1249] ve gerekli irade de 28 Temmuz 1886 tarihinde çıkarılmıştır[1250].

Çetintaş'ın 1948 sonbaharında Bursa'daki çalışmaları sırasında, 1876'da bölgeye yerleşen Artvinli bir yaşlı göçmenden aktardıkları, yapının depremlerden sonraki durumu ve ilk onarımlarına ilişkin bazı bilgiler sağlamaktadır. Caminin mihrap tarafındaki bir evde ikamet eden yaşlı göçmenin verdiği bilgilere göre, o tarihlerde caminin büyük kubbesinde büyükçe bir delik bulunmakta, son cemaat yeri kubbeleri çökmüş ve buradaki kalın ayaklar binadan ayrılırcasına eğik ve kimisi de yıkık hâldedir. Göçmen, 1876'dan iki üç sene sonra İstanbul'dan cami için bazı şahısların geldiğini, gelenlerin camiyi temizleyip son cemaat ayaklarını sökerek, yeniden yaptıklarını, kubbelerini ve her tarafını tamir ettiklerini anlatmıştır. Burada düzeltilmesi ve açıklığa kavuşturulması gereken bazı bilgiler bulunmaktadır. Öncelikle göçmenin söylediği onarımlar, 1876'dan iki üç sene sonra değil, Pandalaki Kalfa'nın hazırladığı keşf-i evvel gereğince yapılacak onarımlar olmalıdır[1251]. 1884 Aralık ayında keşfi yapılıp, 1886 yazında çıkan iradeden önce, 1886 yılı baharında başladığı düşünülen bu onarımlar sırasında, Müze-yi Hümâyun Müdürü Osman Hamdi Bey'in *"derdest ta'mîr olân yıldırım bâyezid hân câmi'-i şerifindeki asâr-ı 'atikânın muhafazasına nezâret itmek üzere"* Evkaf Nezâreti'nin talebiyle Bursa'ya gönderilmek istendiği tespit edilmiştir[1252]. Ancak o sıralarda kendisine *"başka bir iş sipâriş buyrulacağı cihetle yerine diğer ehil ve münâsib"* birinin gönderilmesi kararlaştırılacaktır[1253]. Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bir başka belgeden, camideki çalışmaların 1888 yılı sonlarında hâlen devam ettiği, *"ve kezâlik yıldırım câmi'-i şerifi dahî nâ-tamam bulunmuş oldığı ve mezkûr câmi'-i şerifin ramazân-ı şerîfe kadar ikmâl-i ta'mîrine dikkat ve himmet buyrulur ise"*[1254] ifadeleriyle ortaya çıkmaktadır. Kısaca, bu belgeden de yapının onarım işlerinin Ramazan ayına, yani Mayıs 1889'a kadar bitirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu bilgilere ek olarak Sedat Çetintaş'ın göçmenden aktardığı bilgilerin sağlıklı olmadığını Ayverdi de belirtmiştir. Ayverdi, yapının tamirlerinin başlaması hakkında cami imamı ile görüşmüştür. İmama göre; dülger ustası olan babası 1303 yılında Artvin'den gelerek mahalleye yerleşmiştir. O tarihlerde caminin minareleri yıkık, son cemaat yeri ayaklarından bazı taşlar ileri geri fırlamış hâlde yerinden kaymış, ayakların bazıları eğilmiş, son cemaat kubbeleri tamamen çökmüştür. Büyük kubbede de ufak delikler oluşmuştur. Cami imamının dülger ustası olan babası, bu tarihten sonra başlayan caminin inşaatında fiilen çalışmıştır. Muhtemelen İstanbul'dan gönderilen yetenekli bir kalfa, eğri ayakları yıkmadan, kurduğu bir sistemle *(bucurgat tertibatı)* yerine getirmiş ve bunların gereken yerlerine şimdiki demir gergileri koyarak son cemaat yeri kubbelerini yapmıştır[1255]. Ayver-

[1249] BOA.İ.ŞD.81.4839.1.1 (Tarih: H.19 L 1303/M.21 Temmuz 1886)

[1250] BOA.İ.ŞD.81.4839.2.1 (Tarih: H.26 L 1303/M.28 Temmuz 1886)

[1251] İki üç sene ifadesi burada hatalı verilmiş olmalıdır. Söz konusu zaman, keşif tarihi dikkate alınırsa neredeyse dokuz on yıl sonrasına denk gelmektedir.

[1252] BOA.İ.DH.1011.79844.1.1 (Tarih: H.4 Ra 1304/M.1 Aralık 1886)

[1253] BOA.İ.DH.1011.79844.3.1 (Tarih: H.16 Ra 1304/M.13 Aralık 1886) Tamiri devam eden yapı içerisindeki eski eserlerin koruma altına alınmasına ilişkin girişimlerin 1887 yılı içerisinde gerçekleştirildiği söylenebilir.

[1254] BOA.Y.PRK.AZJ.14.7.1.1 (Tarih: H.29 Z 1305/M.6 Eylül 1888)

[1255] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.428.

di'nin aktardığı Hicri 1303[1256] tarihi, M.1885-1886 yıllarına denk gelmektedir. İnşaatların ancak bahar mevsiminde başlayacağı dikkate alınır ve 1303 yılı Cemaziyelahir ayının da, Mart-Nisan 1886'ya denk geldiği düşünülürse, külliye yapılarının onarımlarına başlama tarihinin 1886 baharı olarak kabul edilmesi makul görünmektedir. Dolayısıyla cami imamının aktardığı bu tarih, Pandalaki Kalfa'nın keşfinden sonra cami onarımlarının, 1886'nın ilk aylarında başladığı yönündeki görüşümüzü desteklemektedir.

Hüdavendigâr valisi Mahmut Celalettin Paşa'nın Mabeyn-i Hümâyun Baş Kitabeti'ne 1890 sonlarına doğru gönderdiği yazı[1257], külliye yapılarının suyollarının uzun zamandan beri bozuk olduğu ve bunların demir borular ile değiştirildiği, çevre halkının da bundan çok memnun kaldığı bilgisini içermektedir. Pandalaki Kalfa'nın hazırladığı keşifte set duvarları ile birlikte masrafları çıkarılmış olan suyolları, muhtemelen külliye yapılarından cami, türbe ve medresenin bu tarihlerde devam eden onarımları sırasında yenilenmiş olmalıdır. 1893 yılına tarihlenen başka bir belgeden kubbe kurşunlarına yönelik bir tamirat için keşif defterinin hazırlandığı anlaşılmaktadır[1258]. Belge metninde detayları ya da keşif bedeli hakkında bilgi verilmeyen ve sadece üst makama sunulduğu belirtilen bu keşif defteri, caminin onarımı sırasında kubbe kurşunlarına ilişkin ayrıca hazırlanmış olmalıdır[1259]. Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bu belgeler ışığında, külliye yapılarının 1848 yılındaki son kapsamlı tamirlerinden sonra 1855 depremlerini az hasarla atlattığı görülmektedir. Şehrin yaşadığı büyük yıkımın sonrasında, Bursa'da yürütülmekte olan sivil ve dini mimari faaliyetlerin yoğunluğu; hasarlı yapı stokunun boyutu düşünüldüğünde, bunların onarımları ya da yeni mimari projeler, işgücü ve mali kaynaklar noktasında yaşanan sorunlar, kısaca dönemin mimarlık ortamının karşı karşıya kaldığı zorunluluklar/zorluklar sebebiyle, Yıldırım Külliyesi yapılarının ancak 1884 yılından sonra, II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında ele alınarak onarımlarına başlanabildiği ve 1895'ten önce de bu onarımların tamamlandığı anlaşılmaktadır[1260]. 20. yüzyıl başlarından Cumhuriyet dönemine kadar olan süreçte, yapıların onarımlarına ilişkin tespit edilebilen belgeler, külliye yapılarından imaret ve caminin yarım kalan doğu minaresi ile ilgili yüzyılın başına ait yazışmalardır. Hüdavendigâr Valisi Mehmed Tevfik imzasıyla Mabeyn-i Hümâyun Baş Kitabeti'ne gönderilen 10 Şubat 1907 tarihli bir yazıda; depremde zarar gördüğü ve *"ehemmiyetlice ta'mîr görmemiş"* olduğu vurgulanan imaretin, *"mürûr-u zamanla muhtâc-ı tecdid bir hâle gelmiş olmasına"* binaen 1900'lü yılların başında *"kesretle yağan karın sıkletine tahammül idemeyerek mâil-i inhidâm olduğu"*[1261] haber verilmiştir. Depremlerden sonra kapsamlı bir

[1256] Ayverdi 1303-1305 tarihlerinin Hicri olduğunu belirtmese de bunların Rumi olması söz konusu değildir. Çünkü bu tarihlerin Rumi karşılığı 1888-1890'a denk gelmektedir. Bu tarih aralığında da inşaatların başlamış olduğu yukarıda belirtilmiştir. Dolayısıyla bu tarihler Hicri olarak dikkate alınmalıdır.

[1257] BOA.Y.PRK.UM.19.74.1.1 (Tarih: H.5 R 1308/M.18 Kasım 1890)

[1258] BOA.BEO.136.10168.1.1 (Tarih: H.26 C 1310/M.15 Ocak 1893)

[1259] Bu tarihlere ait olduğu düşünülen fotoğraflarda kubbe kurşunlarının serildiği görülmektedir, bkz.: Res.4.215, 4.217.

[1260] Caminin onarımları tamamlanıp hizmete açıldıktan sonra, iç kısımdaki mekânların halılarının yıpranmaları sebebiyle yenilenmesi gerektiğinden, bunun için Pandalaki Kalfa Nisan 1899'da bir çizim hazırlayarak halı serilecek mekânları, caminin iki büyük kubbesinin örttüğü alan ile kubbelerin yanlarındaki tabhaneler olarak göstermiştir. Çizim için bkz.: **Şekil 4.50** (BOA.İ.EV 28.18.3.1 (Tarih: R.1 Mart 1315/M.13 Mart 1899); İhtiyaç duyulan 710 zira' 7 parça halının nakliyesi dahil 15.800 kuruşluk masrafının bütçeden karşılanmasına ilişkin irade için bkz.: BOA.İ.EV 28.18.4.1 (Tarih: R.2 Haziran 1317/M.15 Haziran 1901)

[1261] BOA.Y.MTV.294.93.1.1 (Tarih: H.26 Z 1324/M.10 Şubat 1907)

tamir görmeyen imaret zamanla yenilenmeye ihtiyaç duyar hâle gelmiş ve daha sonraları yağan karın ağırlığını taşıyamadığından yıkılmaya yüz tutmuştur. Yapı yıkılma tehlikesi nedeniyle tahliye edilmiştir. *"Ba'zı emsâlleri veçhile bir tarafdan keşf ve icâb iden mahallerin münâkasaları icrâ kılınmak ve bir tarafdan dahî hemân icâbât-ı mukteziyeye mübâşeret olunmak üzere 'imâret-i müşârunileyhin tecdiden" ve "mukaddema başlattırılarak nâ-tamam kalmış olân ikinci minarelerinin dahi..ikmâlen ve müsâraaten inşâları"*[1262] gerekmektedir. Belgede belirtildiği üzere, bu gibi hayrat-ı şerife tamir ve inşaatlarında, ilkin yapının keşfi ve münakasasıyla gereğinin yapılması gerekiyorsa da, bu yolda yapılacak işlemlerin zamana ihtiyacı olduğundan, bazı örneklerde görüldüğü şekilde bir taraftan keşiflerin ve münakasalarının yaptırılması, diğer taraftan da inşaat işlerine başlanması istenmektedir. Bu inşaat işleri, imaretin yeniden inşası ve yarım kalan doğu minaresinin de süratle tamamlanması şeklinde yürütülecektir. Vilayet bu işler için gereken emrin Evkaf-ı Hümâyun'a bir an önce verilmesini istemiştir. Vali Mehmed Tevfik imaret ve minare inşaatlarına bir an önce başlayabilmek için aynı içerikli yazıyı iki hafta sonra tekrar Baş Kitabet kalemine göndermiştir[1263]. Arşiv tasnifinde bu yazıların sonucuna dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir, ancak 20. yüzyılın başlarında Bursa'yı ziyaret eden seyyah Hawley 1918 yılında basılan eserinde, ziyaret ettiği tarihlerde gördüğü camiyi eski güzelliğini kaybetmiş harabe bir yapı olarak tanımlamıştır[1264]. Muhtemelen lodos, yağmur ve kış şartlarının da etkisiyle zarar gören külliye yapıları, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik sorunların da etkisiyle o tarihlerde tekrar tamire ihtiyaç duyar hâle gelmiştir.

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar I. Bayezid Külliyesi yapılarından cami, türbe ve medresenin 1855 sonrası hasar durumlarının ilk başta hafif olduğu, daha sonra ise uzun yıllar yapılara müdahale edilemediğinden, geçen süreçte bu yapıların daha çok harap hâle geldiği görülmektedir. Külliye ile ilgili arşiv belgelerinde cami, türbe ve medresenin onarımlarının sürecine ilişkin bilgiler verilmiş, külliyenin diğer yapıları ile ilgili kayıtlara rastlanılmamıştır.

[1262] BOA.Y.MTV.294.93.1.1 (Tarih: H.26 Z 1324/M.10 Şubat 1907)
[1263] BOA.Y.MTV.295.48.1.1 (Tarih: H.12 M 1325/M.25 Şubat 1907)
[1264] F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.456.

Şekil 4.48. I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi Vaziyet Planı.
(Kaynak: Gabriel, s.66)

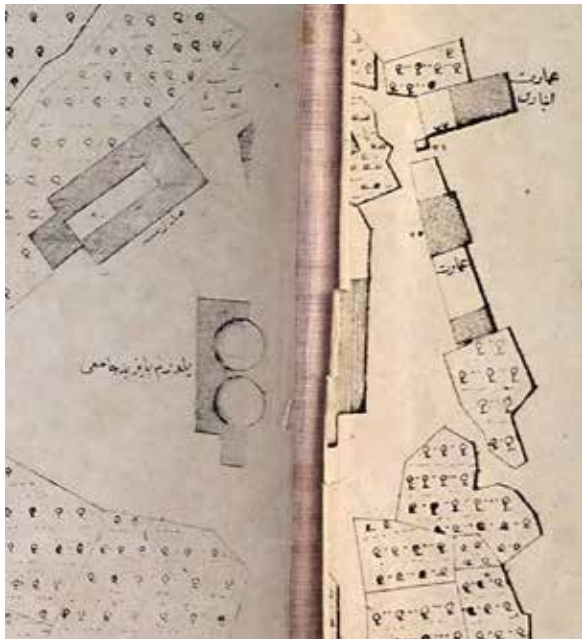

Harita 4.36. I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi.
(Kaynak: 1857-59 SBH)

Resim 4.211. I. Bayezid Külliyesi'nin Kuzeyden Görünümü. (Kaynak: http://alanbaskanligi.bursa.bel.tr/fotograf-arsivi/)
Erişim tarihi: 17.08.2019

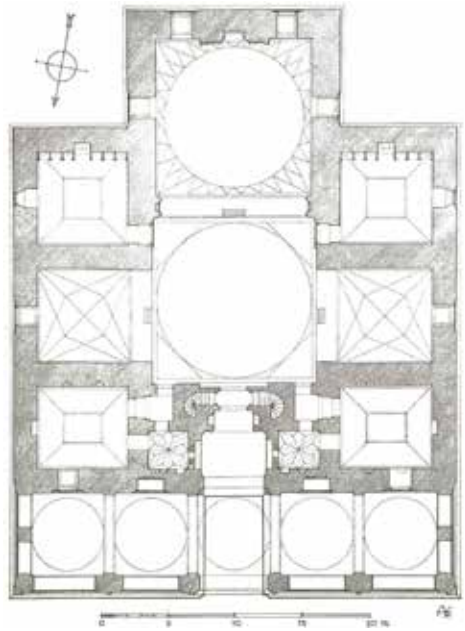

Şekil 4.49. I. Bayezid (Yıldırım) Camii Plan Şeması. (Kaynak: A. Gabriel, s.68)

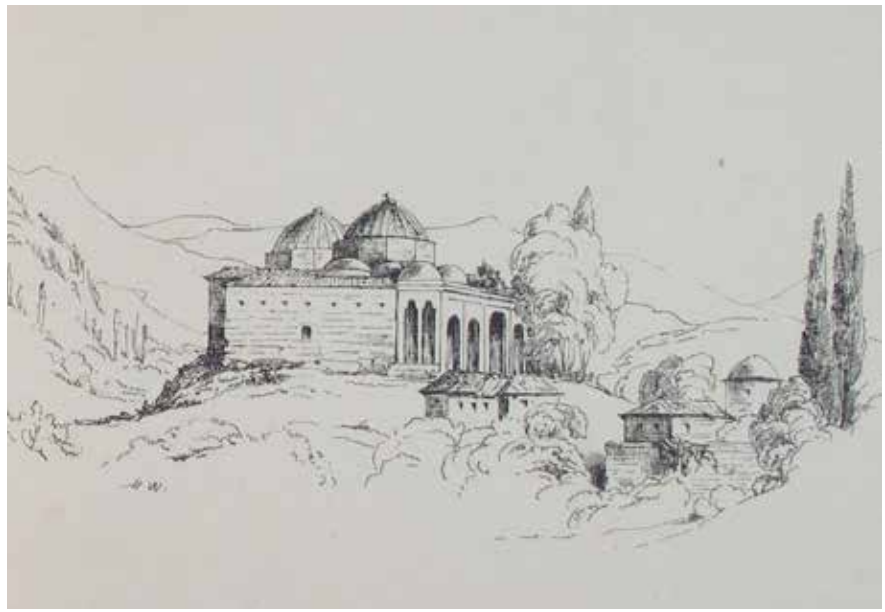

Resim 4.212. I. Bayezid (Yıldırım) Camii'nin Doğu Cepheden Tasviri. (Kaynak: M. A. Walker, No: XV)

Resim 4.213. Pandalaki Kalfa'nın 1884 Tarihli Keşfinden Önce, 1882'de Batı Cephesinden I. Bayezid (Yıldırım) Camii'nin Durumu. (Kaynak: İÜNEK.No: 90449/15)

Resim 4.214. I. Bayezid (Yıldırım) Külliye Yapılarının Güneybatıdan Görünüşü ve Onarımları Biten Medrese ile Türbe. (Kaynak: B.B.B.Kent Belleği)

Resim 4.215. I. Bayezid (Yıldırım) Camii'nin Güneydoğudan Görünüşü. (Kaynak: B.B.B.Kent Belleği)

Resim 4.216. I. Bayezid (Yıldırım) Külliye Yapılarının Onarımlarının Bitirilmiş Hâli, 1895 Civarı. (Kaynak: N. Dostoğlu, *Bursa Fotoğrafları*, No: 28)

Resim 4.217. I. Bayezid (Yıldırım) Camii'nin Batıdan Görünüşü, 1893-1894. (Kaynak: IRCICA)

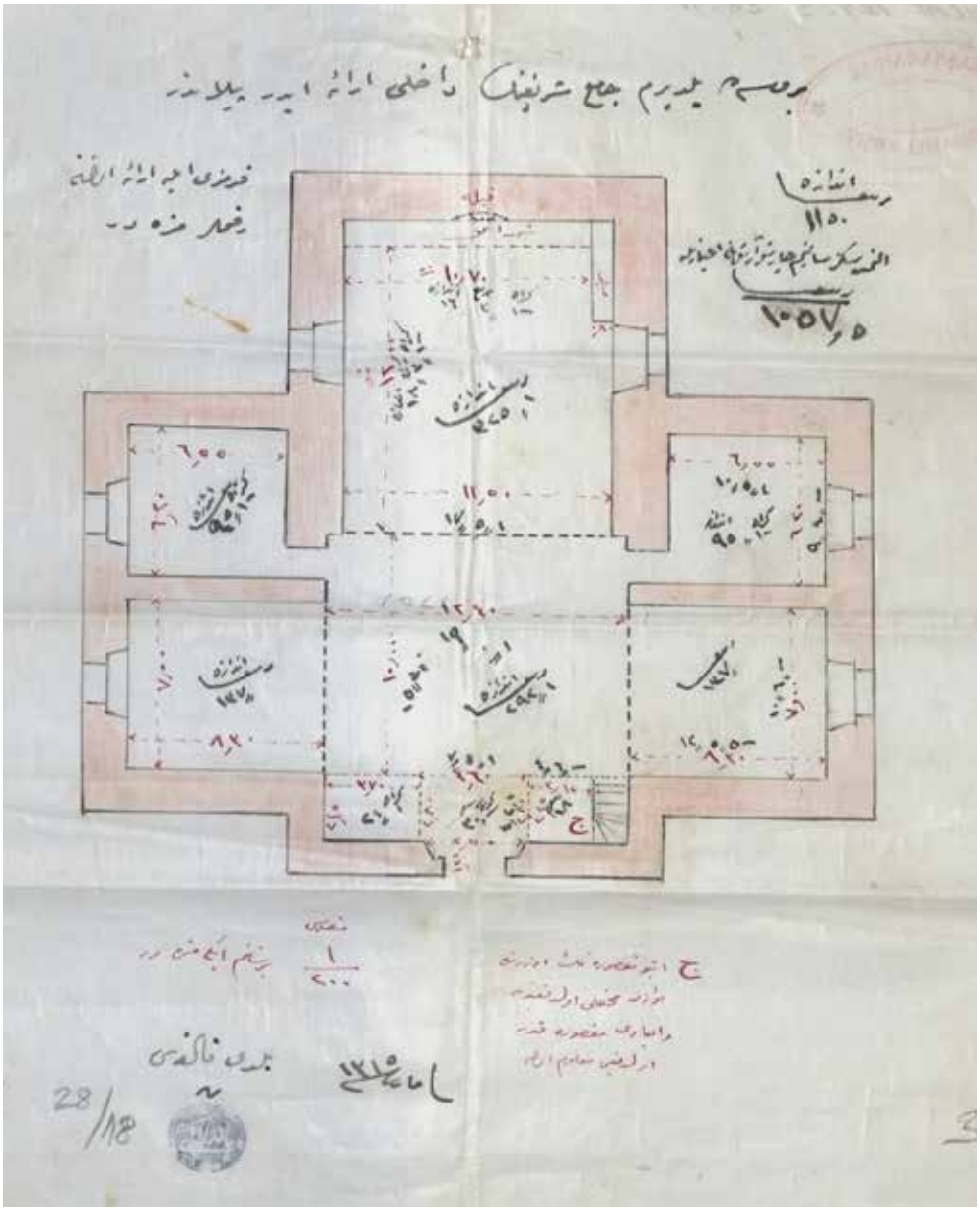

Şekil 4.50. I. Bayezid (Yıldırım) Camii Planı-Pandalaki Kalfa
(Kaynak: BOA.İ.EV 28.18.3.1. 13 Mart 1899)

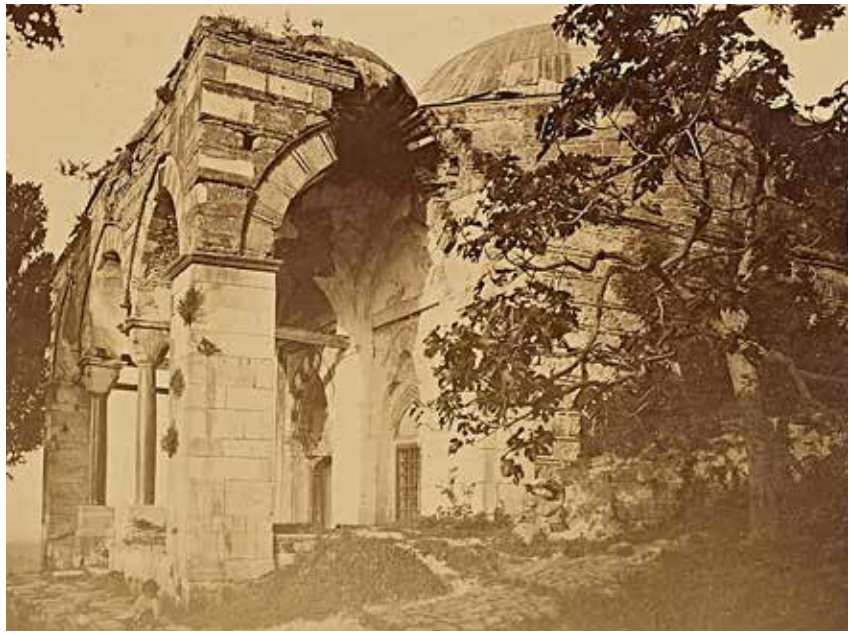

Resim 4.218. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi'nin Onarımdan Önceki Son Hâli, 1882.
(Foto Muhtemelen 1884 Keşfi Öncesi Çekilmiştir. Kaynak: Ayverdi, s.465)

Resim 4.219. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi'nin Tamamlanmış Hâli. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)

Resim 4.220. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi Kitabesi.
(Foto: https://www.semerkanddanbosnaya.com/2015/08/09/yildirim-bayezid-turbe-kitabesi/) Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2019)

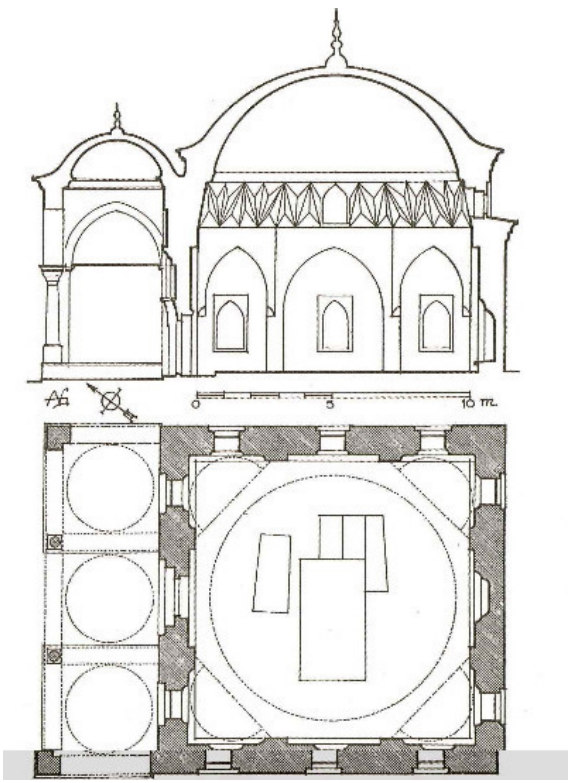

Şekil 4.51. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi Plan ve Kesiti. (Kaynak: A. Gabriel, s.75)

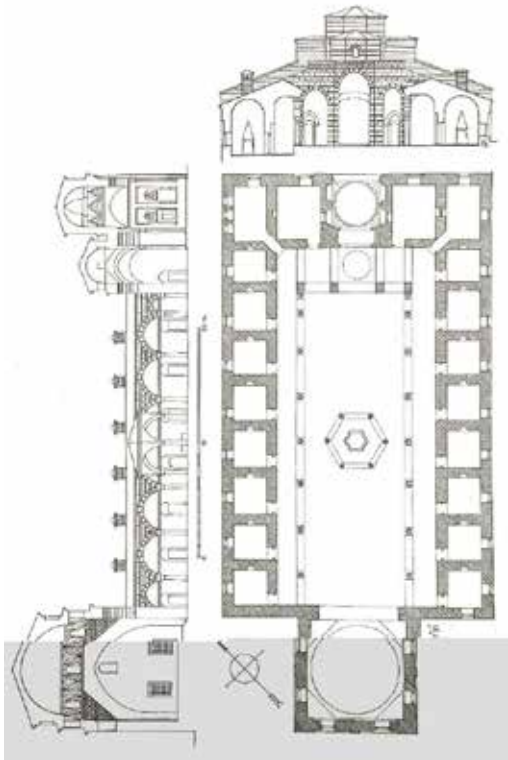

Şekil 4.52. I. Bayezid (Yıldırım) Medresesi'nin Plan ve Kesiti. (Kaynak: Gabriel, s.74)

Resim 4.221. I. Bayezid (Yıldırım) Medresesi, 1882. (Kaynak: İÜNEK.No: 90449/14'den Detay)

4.2.5. I. Mehmed (Çelebi)/Yeşil Külliyesi

1402 Ankara Savaşı sonrasında, şehrin Timur tarafından yağma ettirilmesi her ne kadar şehrin ticari ve mimari dokusuna zarar vermiş olsa da, kısa bir sürede devleti tekrar toparlayan Çelebi (I.) Mehmed (salt.1413-1421), bu felaket yıllarının izlerini silmek istercesine şehirde büyük bir imar hamlesi başlatmıştır[1265]. Bu inşa hamlesinin en dikkat çekici eserlerine sahip olanı, *"Bânisinin, mimarının, süsleme programını yapan nakkaşbaşının, mihrap çinileri ustalarının, hünkâr mahfilindeki çinilerin ustasının ve ahşap işçiliklerini yapan ustanın adını veren altı adet kitabesiyle..Osmanlı mimarisinde tek örnek"*[1266] olan Yeşil Külliyesi'dir. Bursa'da Yıldırım Bayezid ve I. Murad'ın külliyeleri gibi o tarihlerde şehir merkezi dışında ve adını verdiği Yeşil semtinde bulunan külliye yapıları, *tabhaneli bir cami, medrese, türbe, imaret* ve *han* yapılarından oluşmaktadır. Külliye içindeki yapılar, eğimli bir bölgeye; en yüksekte türbe, türbenin kuzeyinde daha alçakta Yeşil Cami, cami ile aynı düzlemde güneydoğusunda imaret, batısında ise medrese olacak şekilde inşa edilmiş, Hüdavendigâr ve Yıldırım külliyelerinde olduğu gibi burası da topografyaya uygun bir şekilde konumlandırılmıştır[1267] (Şekil 4.53, Hrt. 4.37, Res.4.222). 19. yüzyıl öncesi kaynaklarda *"Sultan Mehmed", "Sultaniye İmareti", "Sultan Mehmed Han İmareti", "İmaret-i Sultan", "Sultan İmareti"* ve *"Yeşil İmareti"* olarak geçen [1268] ve süsleme programında Tebrizli sanatkârların görev aldığı külliyenin inşa süreci 1414'te başlamış ve Aralık 1419 tarihinde tamamlanmış, II. Murad (salt.1421-1444) döneminde yapıların süsleme, nakış ve boyaları ise Nakkaş İlyas oğlu Ali tarafından 1424 yılında bitirilmiştir[1269]. Erken Osmanlı mimarisinin *"bezemesi en iyi korunmuş..mücevher kalıntılarından biri"*[1270] olan bu külliyenin planlarını ve teknik hesaplarını yapan mimarı, Ahi Beyazıt oğlu Hacı İvaz Paşa'dır[1271]. Külliye yapıları

[1265] E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451) II**, Baha Matbaası, İstanbul: 1972, s.34; O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.41-42.

[1266] *"Taçkapıda sultana ait kitâbenin iki yanında, hünkâr mahfilinde, mahfilin üst tarafında, cami içinde ve nihayet mihrapta usta isminin yer almasına izin verilmesi Çelebi Sultan Mehmed'in engin hoşgörüsünün bir göstergesidir."* Bkz.: D. Yavaş, "Yeşilcami Külliyesi", **TDVİA**, 2013, Cilt: 43, s.492-495.

[1267] G. Çantay, **a.g.e.**, s.35.

[1268] D. Yavaş, "a.g.md.", s.492; Salih Pay, **Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi**, B.B.B. Yayınları, Bursa: 2010, s.36.

[1269] K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.139; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.90; O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.42; D. Yavaş, "a.g.md.", s.492; S. Pay, **a.g.e.**, s.35-36.

[1270] D. Kuban, **a.g.e.**, s.98. Mimar Kemalettin Bey'in mimar, mühendis ve muallim sıfatlarıyla zikredildiği *1324 Bursa Salnamesi*'ndeki *"Mi'mâri-i İslâm"* başlıklı yazısında müellif Yeşil Cami için; *"Yeşil Caminin seyr ü temaşâsına hiçbir vakit doyulmaz. Mütâla'a ve tedkikinde devam itdikce yeni yeni dekâyık keşfolunan bu kıymetdâr eserden ayrılmak arzu olunduğu zaman gözler dâimâ geriye mün'atıf kalır"* ifadelerini kullanmıştır, bkz.: **1324 Bursa Salnamesi**, s.186. Marie De Launay'a göre; *"Tezyinât ve sanâyi' nokta-i nazarlarınca göze çarpmakda olan mükemmeliyet cihetiyle Yeşil câmi'-i şerifin binâsı fenn-i mi'mâri-i 'Osmâninin en güzel ve en mükemmel bir nümûnesi gibi gösterilebilir."* Bkz.: Marie De Launay-Bonkofeski Bey, **a.g.e.**, s.18.

[1271] K. Kepecioğlu, "Yeşil Cami", **a.g.e.**, Cilt: 4, s.252; K. Baykal, a.y.; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.90-91; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.94; D. Yavaş, "a.g.md.", s.493; S. Pay, **a.g.e.**, s.37; D. Kuban, a.y. *Usûl-i Mi'mâri-i Osmânî*'de karşılaşılan bilgi hatalarına örnek olarak; yapının nakkaşı İlyas, Yeşil Cami mimarı şeklinde zikredilmekte, Hacı İvaz Paşa'dan bahsedilmemektedir. Kitabın Osmanlıca özgün baskısında bilgi yanlışının bulunduğu kısım için bkz.: Bursa YEBEK, **Basma 2075**, s.22; Bu kitabın sadeleştirilmiş baskısı için bkz.: **Osmanlı Mimarisi**, Ed. Selman Kılınç, Çamlıca Yayınları, İstanbul: 2011, s.41-53. Kitabın kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz.: N. Yazıcı, "Osmanlının İlk Mimarlık Kitabı: Usul-u Mimari-i Osmani", **Arkitekt**, Temmuz-Ağustos 2003, Sayı: 497, s.12-19.

16-19. yüzyıllar arasında pek çok onarım geçirmiş[1272], Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreçte de 1855 depremleri sebebiyle ciddi şekilde hasara uğrayan yapılar, depremlerden sonra Vefik Paşa'nın müfettişliği sırasında (gör. Mart 1863-Ekim 1864) ve sonrasında Fransız Mimar Léon Parvillée tarafından 1864-1866 arasında yürütülen çalışmalarda[1273] ve sonraki yıllar içerisinde de bazı tamirlergeçirmiştir. Bir başka nokta ise Bursa'nın selatin yapılarının onarımlarını yürütmesi için davet edilen ve 3.000 kuruş maaş[1274] ile görevlendirilen Parvillée'nin, bu çalışmaları sırasında Yeşil Cami ve Türbenin bazı çini parçalarını Fransa'ya kaçırmış olmasıdır[1275].

4.2.5.1. Yeşil Cami

Günümüze kadar yapılan çalışmalardan tespit edilebildiği kadarıyla, inşasından itibaren en erken 1552'de olmak üzere 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Yeşil Cami otuzdan fazla tamir geçirmiştir. Bu tamirlerde Yeşil Cami'nin yirmi kez kubbe kurşunlarının onarıldığı, dokuz kez minaresinin, ikişer üçer kez de saçaklar, avlu duvarları, nakış ve çinileri ile suyolları ve misafirhanelerinin onarıldığı görülmektedir[1276]. Yeşil Cami Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar 1840, 1844, 1846, 1847, 1851, 1854, 1855, 1861, 1862, 1871, 1875, 1878, 1879, 1903-6, ve 1907 yıllarında onarım görmüş[1277], 1855 depremleri sonrasında ise kapsamlı olarak onarılmıştır. Külliyenin merkezinde bulunan caminin taçkapısının iki yanındaki (sağ ve sol) kartuşların üzerinde, celi sülüs yazılı oldukça uzun Arapça[1278] bir inşa kitabesi bulunmaktadır (Res.4.223). Bütün kavsarayı dolaşan kitabede, banisi Çelebi Mehmed olan yapının Zilhicce 822/Aralık 1419'da tamamlandığı belirtilmektedir[1279]. İnşa kitabesi metninin Türkçe

---

[1272] Külliye yapılarının bazı detaylı onarım kayıtları için bkz.: K. Kepecioğlu, "a.md.", s.255-56; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.52-54; D. Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı**, Kasım-Aralık 2009, s.589-598.

[1273] Léon Parvillée hakkında hazırlanmış kapsamlı bir eserde mimarın Bursa'daki restorasyon çalışmaları için bkz.: M. Aoki, **a.g.t.**, s.135-145.

[1274] D. Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.593. Belgesi için bkz.: BOA.A.MKT.MHM.288.35.1.1 (Tarih: H.13 B 1280/M.24 Aralık 1863)

[1275] Fransız mimarın Bursa'ya geliş amacının da sorgulanmasına sebep olan çini hırsızlığı olayına ilişkin belgelenmiş eserlerle ilgili, Süreyya Eroğlu ve Hayal B. Güleç tarafından bir çalışma yayımlanmıştır. Buradaki bilgilere göre, Fransız mimar restorasyonlar sırasında Yeşil Cami ve Türbesine ait bazı önemli çini parçalarını ülkesine kaçırmış ve daha sonra ailesi tarafından bu parçalar Victoria and Albert Müzesi'ne satılmıştır. Bu çinilerin görselleri ve bilgileri için bkz.: S. Eroğlu-Hayal B. Güleç, "Victoria and Albert Müzesi Deposunda Bulunan Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'nin Çinileri ile Léon Parvillée İlişkisi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 47, Aralık 2016, s.331-352.

[1276] Salih Pay, Yeşil Külliyesi yapılarının tümünü kuruluşundan günümüze kadar incelediği çalışmasında, yapıların geçirdiği tüm onarımları önceki yayınlar ve bazı arşiv kayıtları ışığında toparlamıştır. Böylelikle hangi birimin hangi tarihte ve hangi kısımlarının onarıldığını ve buralara yapılan harcama miktarlarını ortaya koymuş, hazırladığı tablolar ile de verilerin topluca incelenebilmesini sağlamıştır. Müellifin çalışmasında Yeşil Cami'nin geçirdiği tamirler ve tamir çizelgesi için bkz.: S. Pay, **a.g.e.**, s.50-57. Çalışma kapsamındaki bu bölümde ise külliye yapıları hakkında Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen belgelerin içerikleri detaylı olarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

[1277] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.54; S. Pay, **a.g.e.**, s.56. Ayverdi ve Salih Pay bu onarımlardan sonuncusunun 1907'de yapıldığını belirtmekte, ancak 1907 tarihli onarımların bazı ilave keşiflerle uzadığı görülmektedir, bkz.: dipnot: 1393.

[1278] Kitabenin Arapça metni için bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.93; K. Baykal, **a.g.e.**, s.202.

[1279] Kapecioğlu, 1419'u caminin inşaatının, 1424'ü de caminin nakış ve boyalarının tamamlandığı tarih olarak belirtir, bkz.: "a.md.", s.254; Gabriel'e göre de 1419, yapının kaba inşaatının tamamlandığı tarih olmalıdır, bkz.: **a.g.e.**, s.90. Aynı görüşteki Baykal için bkz.: **a.g.e.**, s.138.

çevirisi şöyledir:

> *"Allah'ın adı ile….O'nun kâinatı ihata eden lütfüne sığınılır. Hilkat sanatkârının ve kudret yaratıcısının eseri, bu yüce yapı-engin cennet bahçelerinin bir örneği, milletler arasında iftiharla dolaşan ve onsuz büyük şehirlerin kaybolduğu, Yüce ve Kudretli olanın takdiri ile yapılmış, dünyada âhirettekinin örneği, yeryüzündeki hayat tılsımıyla örülmüş, öyle bir yapı ki kâinat kurulalı beri hiçbir millet benzeriyle şereflenmemiştir. Şark ve garbın büyük sultanı ve soylu padişahı, Arap ve Acem'in Hakanı, Rabbilâlemînin nusretine mazhar olan, Gıyase'd-dünya ve'd-din Sultan oğlu Sultan Mehmed bin Bâyezid bin Murad bin Orhan-Allah yeryüzünde mülkünü daim etsin ve arzular denizinde gemilerini güvenle yürütsün- bu yapıyı vakf edip temellerinin kazılmasını, sağlam olarak yükseltilmesini ve temellerinin güçlü yapılıp tamamlanmasını emretmiştir. Zilhicce 822'de tamamlanmıştır."*[1280]

Bitmemiş/tamamlanmamış bir yapı olarak değerlendirilen[1281] Yeşil Cami'nin inşa ve süsleme programı için; planları ve teknik hesapları mimar ve vezir Hacı İvaz Paşa[1282], nakışları Nakkaş Ali[1283] ve oğlu Nakkaş Ali Paşa, çinileri Mehmed Mecnun[1284], ahşap oyma kapı ve pencere kanatları Tebrizli Hacı Ali[1285], çatı örtüsü Kiremitçi Pir Mehmed Çelebi tarafından yapılmıştır[1286] (Res. 4.224, 4.225, 4.226). Yeşil Cami Osmanlı mimarisinde *"Ters -T-", "Zaviyeli, Tabhaneli", "Bursa Tipi"* ve *"Kanatlı"* olarak farklı şekillerde isimlendirilen ve I. Bayezid'in Yıldırım Camii'ne benzer bir plan şemasına sahip olarak inşa edilmiştir (Şekil 4.54). Bursa Ovası'na bakan şadırvanlı bir avludan geçilerek erişilen taçkapısı, beyaz mermer üzerine oldukça zengin bir bitkisel bezemeyle, yazı kuşaklarıyla ve mukarnaslı-kavsarasıyla, *"Anadolu-Türk çağı mimarisinde başka eşi olmayan"*[1287] bir niteliğe sahiptir. Tamamen kesme taş ve mermerden inşa edilen yapıda, taçkapının her iki yanındaki cephede bulunan kemer üzengilerinden anlaşıldığı üzere yapıya başlangıçta beş bölümlü bir son cemaat yeri yapılması planlanmış ancak sonradan bundan vazgeçilmiştir[1288]. Basık kemerli taçkapıdan bir giriş holüne, holün her

---

[1280] A. Gabriel, a.y.; Baykal'ın kitabe tercümesi için bkz.: **a.g.e.**, s.202-203. Kepecioğlu'ndaki farklı tercümeler için bkz.: K. Kepecioğlu, "a.md.", s.253-54.

[1281] Çelebi Mehmed'in ölümü nedeniyle dış cephe süslemeleri ve yazılarının eksik kaldığı yönündeki yorum için bkz.: K. Kepecioğlu, "a.md.", s.254; Tamamlanmamış bir yapı olduğu yönündeki yorum için bkz.: D. Kuban, **a.g.e.**, s.98; D. Yavaş, "a.md.", s.494; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.81.

[1282] Sanatçı kitabesi, taçkapının iki yanındaki (sağ ve sol) kartuşların üzerindedir. Türkçesi; "Bu caminin planını çizen, düzenleyen ve belirleyen, banisinin en zayıf hizmetkârı Hacı İvaz bin Ahi Bâyezid-Allah ikisini de affetsin". Bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.90.

[1283] Sanatçı kitabesi, Hünkâr Mahfili'nin camiye bakan kemerinin üst tarafındadır. Türkçesi; *"Bu şerefli yapı insanların en fakiri Ali bin İlyas Ali'nin eli ile mübarek Ramazanın son on günü 827'de tamamlanmıştır.*" (Ağustos 15-30 arası 1424), bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.91.

[1284] Sanatçı kitabesi, Hünkâr Mahfili sağ ve sol kemer üzengileri üzerindedir. Türkçesi; Mecnun Mehmed'in işi.

[1285] Kitabesi için türbe başlığına bkz.

[1286] Kepecioğlu'na göre cami inşaatında İvaz Paşa'ya refakat eden bir diğer mimar da Bursalı Timurtaş'tır, bkz.: "a.md.", **a.g.e.**, s.252; C. E. Arseven, **Türk Sanatı**, Cem Yayınevi, İstanbul: 1973, s.147-48; S. Pay. **a.g.e.**, s.37-38.

[1287] D. Kuban, **a.g.e.**, s.98.

[1288] O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.42,43; D. Yavaş, "a.md.", s.493; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.81 ve dipnot: 141.

iki tarafındaki sahanlardan da doğu ve batıdaki odalar ile üst kattaki Hünkâr Mahfili'ne ve odalara geçilir. Hünkâr Mahfili, buranın altındaki localar ve giriş holü, Osmanlı mimarisinde başka bir örneği olmayan özgün bir tasarım çabası olarak nitelendirilir[1289]. Kıble ekseninde arka arkaya sıralanan iki kubbe, prizmatik Türk üçgenleri üzerine oturtulmuştur. Caminin ortası havuzlu ana mekânına girilen holün her iki yanında, içi tamamen çini kaplı (günümüzde müezzin mahfili) iki bölüm bulunmaktadır. Ana mekânda ortadaki kubbe altında, doğu ve batıda zeminden yükseltilmiş iki büyük eyvan ile buranın sağ ve sol köşelerinde zeminle aynı seviyede içleri ocaklı, ahşap dolaplı ve alçı nişli küçük birer tabhane mekânı bulunur. Buralara 16. yüzyılın sonlarında dışardan kapı açılıp, bu kapıların 18. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürdüğü ve sonra tekrar kapatıldığı bilinmektedir[1290]. Girişteki havuzlu ana mekânın üstünü örten ortası açık kubbe bir cihannüma ile tamamlanmış ve her iki büyük kubbe kasnaklarına üçer pencere yerleştirilmiştir (Res.4.227, 4.228). Bursa kemeri örneklerine sahip yapının en gösterişli kısımları Hünkâr Mahfili, buranın altındaki sağ ve sol localar ile mihrabıdır[1291]. Mihrap üzerinde, mihrap sütunçesinin başlığında Tebrizli ustaların işi anlamında *"amel-i üstâdân-ı Tebrîz"* ibaresi bulunur (Res.4.229). Cami içerisinde çini süslemeler dışında pek çok ayet ve hadis içeren yazılar da mevcuttur[1292]. Yapının dış cephelerinde altta bulunan on dört penceresinden on tanesinin parmaklıklarında; parmaklık bağlantısı olarak geçen lokmalar üzerinde toplamda 17.882 motif işlendiği tespit edilmiştir[1293].

1855 depremleri sonrasında hazırlanan iki hasar tespit raporunda da[1294] tek minareli olduğu belirtilen Yeşil Cami ile Yeşil Türbe onarımlarına ilişkin yakın zamanda bir çalışma yayımlanmıştır. Yeşil Cami'nin ikinci minaresinin ne zaman inşa edildiği konusuna da değinilen bu çalışmada ikinci minare-

---

1289 Kuban, Hünkâr Mahfili'nin altında sağ ve solda bulunan bu locaların, üst düzey yöneticilere tahsis edilmiş hiyerarşik birimler olduğu görüşündedir, bkz.: D. Kuban, **a.g.e.**, s.97-98. Yavaş'a göre bu kısım; *"Hünkâr Mahfili iki merdiven sahanlığı, bu sahanlıklardan geçilen kıble yönünde iki adet ocaklı oda, yine bu sahanlıklardan geçilen ve balkonları dışa bakan iki oda, ortada bir sofa ve bu sofanın önünde merdivenli mahfiliyle küçük bir kasır şeklinde planlanmıştır."* Bkz.: D. Yavaş, "a.md.", s.493.

1290 D. Yavaş, a.y.; Kepecioğlu 1645 baharında yapılan onarımları sayarken; *"doğu tarafındaki tabhane kapısının yenilenmesi ve sakfı..batı tarafındaki tabhane kapısının sakfı ve taş merdiveni"* ifadeleri ile hem batı hem de doğu tabhanelerinin birer kapısı ve üzerlerinde de sundurmaları olduğunu belirtmiştir. 1743 tarihli bir tamir kaydında *"caminin batı tarafındaki tabhane kapısı üzerindeki sakfın tamiri yapılmıştır"* diyerek bu kapıların bir dönem var olduğunu kanıtlamaktadır, bkz.: "a.md.", s.256.

1291 Mihrap hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Savaş Yıldırım, "Bursa Yeşil Camii Mihrabı", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 47-1, Ankara: 2007, s.165-177.

1292 Yeşil Cami içindeki yazılarla ilgili bir çalışma için bkz.: Salih Karacabey, "Mesajları ve Muhtevası Açısından Bursa Yeşil Camii ve Türbe İç Yazıları", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-II**, Ed. N. Dostoğlu, N. Gürsakal, A. Elbas, Kültür A.Ş. Yayınları, Bursa: 2011, s.130-143.

1293 Bedri Yalman, "Bursa Yeşil Camii Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-II**, s.118. Pencere parmaklıkları hakkında daha geniş bilgi için bkz.: a.mlf., **Bursa Yeşil Camii Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa: 2003.

1294 BOA.İ.DH.316.20363.3.1. Depremden hemen sonra hazırlanan ilk hasar tespit raporu üzerinde tarih görülmemektedir. Bu rapor ilk olarak 3 Mart 1855 tarihli bir üst yazıyla merkeze sunulduğuna göre ilk depremin birkaç gün sonrasında hazırlanmış olmalıdır. Bu ilk tespit raporundan sonra ikinci deprem neticesinde hazırlanan ikinci hasar tespit raporunda da Yeşil Cami hasar durumunun minare ile ilgili kısmı metinde geçmektedir. İkinci hasar tespit raporu için bkz.: BOA.EV.d.15785.3 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

nin, Fransız mimar Léon Parvillée tarafından yapılan onarımlarda inşa edildiği belirtilmiştir[1295]. Yeşil Cami ve Türbesi onarımlarını arşivden elde edilen bir plandan hareketle[1296], daha çok Parvillée odaklı irdelediği ve önemli tespitlerde bulunduğu çalışmasında müellif öncelikle, *"1855 depremi sonrası hasar gören yapıların, 1863-1867 yılları arasında dönemin Bursa yöneticisi Ahmed Vefik Paşa tarafından onartıldığı, şehrin Tanzimat dönemi anlayışı ile yenilendiği bilinmektedir."*[1297] ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadenin, 1855'te Bursa'da hasar gören yapıların, depremlerden neredeyse on yıl sonra Ahmet Vefik Paşa-Parvillée işbirliği içerisinde onarıldığı şeklinde anlaşılmasına yol açmaması adına, aslında Bursa'da söz konusu yapıların onarım süreçlerinin 1855 sonrası hemen 1856'da başlatıldığını vurgulamak gerekmektedir. Nitekim 1856'da Ulucami ile başlayan onarım süreci bunu göstermiştir. Bir diğer nokta, metindeki ifadelerin Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişlik görev süresinin 1863-67 arasını kapsadığı şeklinde anlaşılabilecek olmasıdır. Oysa Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa'daki müfettişlik görev süresi, Mart 1863-Ekim 1864 arasını kapsamaktadır.

Müellifin çalışmasında belirttiği gibi, *"Parvillée'nin kendisi de dahil olmak üzere mimarın Bursa'da yaptığı onarımların ayrıntılarını veren bir kaynak bulunmaz. Bilinenlerse; Yeşil Cami ve Türbesi'nin çinilerinin sıva altından çıkarılması ve onarılması, caminin kubbesinin onarılması ve türbe vitraylarının onarımıdır."*[1298] Burada üzerinde durulması gereken ana husus, minare inşası konusudur. Ayşe Budak, minareler konusunda ulaştığı sonucu şöyle açıklamıştır: *"1863 de Parvillée tarafından yapılan çizimle ve 1873 tarihli Usul-i Mimar-i Osmani kitabındaki çizimlerle kıyaslanarak yapılan çıkarımlar sonrası Léon Parvillée ve Ahmed Vefik Paşa işbirliğinde yapılan onarımlarda yapının doğusuna eklenen minare ile çifte minareli hale getirildiği, bu minarelerin simetrik olduğu anlaşılmıştır."*[1299] Bu görüşe karşın, kaynaklarda ve belgelerde ortaya konulan ikinci minare inşası konusu şöyle özetlenebilir: Albert Gabriel, caminin asıl yapısının tek minareli olarak inşa edildiği, ikinci minarenin ise yapıya 19. yüzyıl sonunda eklendiği kanaatindedir[1300]. Salih Pay da Yeşil Külliyesi ile ilgili her iki çalışmasında 1623 tarihli bir tamir belgesinde geçen ifadelerin Gabriel'i desteklediğini ve caminin tek minareli olarak inşa edilmiş olabileceğini ifade etmiştir[1301]. 1855 depremlerinden önce Bursa'yı 1833-37 arasında ve 1843'te iki kez ziyaret eden Texier, Yeşil Cami ile ilgili anlatımında yapıda gördüğü tek bir minareden bahseder[1302]. Burada daha somut ve kanıt gösterilebilecek veri kaynakları olarak biri daha önce yayımlanmış, diğeri bu çalışma kapsamında tespit edilmiş iki belgenin bu konuya şüpheye yer vermeyecek şekilde açıklık kazandırdığı görülecektir. Belgelerden ilki Pay'ın çalışmasında

---

1295 A. Budak, "Bursa Yeşil Cami ve Türbesi'nin 1855 Depremi Sonrası", s.67-85.

1296 Depremlerden hemen sonra hazırlandığı düşünülen tarihsiz plan için bkz.: BOA.PLK.p.3443.3

1297 A. Budak, "a.g.m.", s.68.

1298 A. Budak, "a.g.m.", s.70. Bir başka yerdeki benzer ifadesi: *"Ahmed Vefik Paşa'nın yönetimi sırasında yoğunlaşan ve mimar olarak seçilen Léon Parvillée'nin gerçekleştirdiği tamirat çalışmalarına dair yeterince bilgi bulunmaz."* Bkz.: a.mlf., s.81. Ancak Fransız mimarın onarım adı altında aslında yapıları tahrip ettiği görülmektedir. Nitekim İstanbul Çinili Köşk çalışmalarında yaptığı gibi Yeşil Türbe onarımları sırasında da türbeyi tahrip ettiği bilinmektedir, bkz.: Cengiz Can, **a.g.t.**, s.82.

1299 A. Budak, "a.g.m.", s.83.

1300 A. Gabriel, **a.g.e.**, s.84.

1301 S. Pay, **a.g.e.**, s.48; a.mlf., "Bursa Yeşil Camii", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-II**, s.106-115, s.111.

1302 C. Texier, **a.g.e.**, Cilt: 1, s.225.

da bahsettiği 1873 tarihli arşiv belgesi olup mahyacılık beratı ile ilgilidir[1303]. Burada geçen ifadelere göre; *"Cennetmekân Çelebi Sultan Mehmed Hân hazretlerinin Burûsada vaki' câmi'-i şerifi bir minâreli oldığı halde...üç sene makdem bir minâre daha inşâ ve 'ilâve olunduktan beru"* bu minareler arasında mahyaların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çalışma kapsamında tespit edilen H.11 Ca 1286/M.9 Ağustos 1869 tarihli diğer belgenin[1304] satır aralarında ise şu ifade tespit edilmiştir: *"Sultan Mehmed Hân hazretleri câmi'-i şerifinin geçen sene inşa olunan minâreleriyle şadırvan havlısı."* 1869 tarihli belgenin Hicri beşinci ayda yazıldığı ve *"geçen sene"* ifadesinden kastın Hicri yılbaşı olan Muharrem ayı öncesi olduğu düşünülürse, Miladi tarihte bu da, belgenin yazıldığı tarih olan Ağustos ayından 6 ay öncesine, yani 1869 yılı Şubat ayına karşılık gelmektedir. Bununla birlikte her iki belgedeki Hicri tarihler dikkate alınırsa, iki belgenin kabaca işaret ettiği tarihin 1869 yılı başları olması mümkündür. Doğan Yavaş da ikinci minarenin 1869'da ilave edildiğini belirtmektedir[1305]. Özetle, yukarıda açıklanan belgelerde görüldüğü üzere Yeşil Cami'nin ikinci minaresi, Léon Parvillée tarafından yapılan onarımlar sırasında değil, mimarın Fransa'ya dönüşünden üç yıl sonra inşa edilmiştir. Son olarak minare külahlarının 19. yüzyılın sonlarında, muhtemelen yeni yapılmışken tekrar yıkıldığı, daha sonra ise Reşid Mümtaz Paşa zamanında ikisinin de yeniden inşa edildiği bilinmektedir[1306].

Yeşil Cami'nin 1855 depremleri sonrası hasar durumu, her iki raporda şöyle kaydedilmiştir: *"Çelebi Sultan Mehmed Hân hazretlerinin câmi'-i şerifi hamd olsun bir zararı olmayub fakat fenâr ta'bir olunân kubbe üzerinde kâin mahal zedelenmiş ancak minaresinin şerefesi münhedim ve temeline kadar münşak oldığı ve câmi'-i şerif havlısında şadırvan ve havlı divârları münhedim"*[1307] durumdadır. İlk hasar tespit raporuna göre, yapının aydınlık feneri hasar görmüş, minaresi de şerefesine kadar yıkılmış ve temeline kadar çatlamıştır. Bu rapordan sonra artçı sarsıntılar ve ikinci depremin etkisi yapıların üzerinde daha yıkıcı olduğundan ikinci bir hasar tespit raporu daha düzenlenmiştir. Buna göre Yeşil Cami'nin Nisan 1855 tarihinde hasar durumu şöyledir[1308]: *"Çelebi Sultan Mehmed Hân hazretlerinin câmi'-i şeriflerinde bir sakatlık olmayub fakat kapusu üzerinde vâki' kubbenin kenâr ta'bir olunan mahali harab oldığı ve edâ-yı salât olunmakda bulundığı ve minaresi şerefesine kadar münhedim ve temeline kadar münşak olub hedm oldığı halde mazarrat ideceği"*, yani camide bir hasar yoktur, ancak yapının ana girişi üzerindeki kubbesinin bir kısmı zarar görmüştür. Bunlar da cami içerisindeki ibadete engel olmamıştır. Minaresi de temeline kadar çatlak ve şerefesine kadar yıkıktır. Bu hâliyle yıkıldığı takdirde daha fazla zarar ortaya çıkacaktır.

4.2.5.2. Yeşil Medresesi

Külliye dahilinde Yeşil Cami'nin batısında bulunan Medrese, 1573, 1584, 1617, 1632, 1645, 1671, 1684, 1743, 1768, 1771, 1776, 1818, 1826 tarihlerinde ve çoğunlukla diğer külliye yapılarıyla birlikte onarılmıştır[1309]. Bu onarımlar da genellikle dershane üstündeki kurşunlarla ilgilidir. Deprem hasar tes-

[1303] S. Pay, a.y.; Belge için bkz.: BOA.İ.DH.662.46112.1.1 (Tarih: H.27 Z 1289/M.25 Şubat 1873)
[1304] BOA.İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.11 Ca 1286/M.19 Ağustos 1869)
[1305] D. Yavaş, "a.md.", s.494.
[1306] S. Pay, **a.g.e.**, s.55; "Yeşil Cami", **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1727.
[1307] BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: 3 Mart 1855'ten önce)
[1308] BOA.EV.d.15785.3 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)
[1309] K. Kepecioğlu, "Yeşil Medresesi", **a.g.e.**, s.258-59; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.94-95.

pit raporlarında medrese binasına ait detaylı bilgi bulunmamakta, medrese binasının hasar durumu ilk raporda sadece *"medreseleri dahi zararsız olduğu"*[1310] ve ikinci depremden sonra hazırlanan raporda *"medresesinde bir şey olmadığı"*[1311] şeklinde geçmektedir. Üç eyvanlı bir plan şemasına sahip Yeşil Medresesi'nde müderris odası dahil, toplamda on beş oda ve bir dershane bulunmaktadır (Şekil 4.55, Hrt.4.37). Ortadaki dikdörtgen ve şadırvanlı avlusu, kuzey, doğu ve batıda bulunan odalara açılan revaklarla çevrilidir. Revaklar devşirme sütunlar ile taşınmaktadır. Girişi kuzey cephenin ortasında bulunan medresenin güney avlusuna bakan dershanesi, zeminden oldukça yüksektedir[1312]. Duvarları ardışık taş ve tuğla ile örülü olan yapının dershane bölümü, sekizgen bir kasnak ve Türk üçgenlerine oturan kubbeyle kapatılmıştır. Yapının sadece kubbesi kurşun kaplı olup, üzeri tonozlu odalar ile diğer birimlerin üstleri kiremit kaplıdır. Yeşil Medresesi günümüzde Türk-İslam Eserleri Müzesi olarak hizmet vermektedir.

4.2.5.3. Yeşil Türbe

Erken dönem türbeleri arasında oldukça zengin süslemesiyle tek örnek olduğu vurgulanan[1313] yapı, Yeşil Cami karşısında, camiye göre daha yüksek bir kottaki küçük bir tepe üzerine Hacı İvaz Paşa tarafından[1314] inşa edilmiştir. Kayıtlara göre Yeşil Türbe'nin, 1617, 1623, 1645, 1671, 1680, 1741, 1762, 1765, 1770, 1775, 1776, 1818, 1825 tarihlerinde, yine çoğunlukla kubbesinin akması nedeniyle kurşunları ve dökülen çinileri ile camları tamir edilmiştir[1315]. 1855 depremleri sonrasında hazırlanan ilk raporda *"türbe-i müşârunileyh cüz'i zedelenmiş"*[1316] ve ikinci hasar tespit raporunda *"türbe-i şerifelerinde bir şey olmayub fakat havlısında olan divarlarının münhedim oldığı"*[1317] bilgisi geçmektedir.

Deprem raporlarında yapının çok az hasar aldığı, avlu duvarlarının kısmen yıkıldığı belirtilse de, depremlerden sekiz yıl sonra 1863'te Bursa'ya gelerek, söz konusu yapıların onarımlarına başlamak için keşiflerini yapan Parvillée'nin tespitleri, türbe binasının daha harap bir hâle geldiği yönündedir. O tarihlerde, Fransız mimar incelediği türbenin o günkü durumunu kendi ağzından aktarmış; yapının terk edilmiş bir hâlde, kayıp köpeklerin barınağı hâline geldiğini, hatta yetkililerin türbeyi yıkmayı bile teklif ettiklerini ifade etmiştir[1318]. Depremlerin hemen sonrasında hazırlanan raporlar için, yapılar üzerinde muhtemelen alelacele daha yüzeysel bir inceleme yapılmış, bu nedenle depremleri

---

[1310] BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: 3 Mart 1855'ten önce)

[1311] BOA.EV.d.15785.3 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

[1312] Yavaş, yapının dershane kısmının bu derece yükseltilmesinin, medresenin başlangıçta iki katlı planlandığını, ancak daha sonra ikinci katın tamamlanmadan bırakıldığını gösterdiğini ifade eder. Özetle medrese de, tıpkı Yeşil Cami gibi tamamlanamamış/bitirilememiş bir yapıdır, bkz.: Yavaş, "a.md.", s.494.

[1313] Aziz Doğanay, **Erken Devir Osmanlı Bursa Türbelerinde Tezyinat**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 1994, s.15.

[1314] D. Kuban, **a.g.e.**, s.107; "Hacı İvaz Paşa'nın nezaretiyle yapıldığı" bilgisi için bkz.: K. Kepecioğlu, "Yeşil Türbesi", **a.g.e.**, s.259; K. Baykal, **a.g.e.**, s.141; D. Yavaş, a.y.

[1315] Kepecioğlu, "a.md.", s.260; Ayverdi'nin tamirler için verdiği tarihlerde az da olsa bazı farklılıklar görülür, bkz.: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.101-102; S. Pay, **a.g.e.**, s.75-79.

[1316] BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: 3 Mart 1855'ten önce)

[1317] BOA.EV.d.15785.3 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

[1318] M. Aoki, **a.g.t.**, s.137.

takip eden süreçte, sonraki artçı sarsıntılar yapılara daha fazla zarar vermiştir. O nedenle hasar tespit raporlarında yapılan tespitler, ileriki yıllarda geçerliliğini yitirmiş, yapıların harabiyeti aradan geçen zaman ve mevsim şartlarının da etkisiyle daha da artmıştır. Özetle, külliye yapılarına depremden sekiz yıl sonra ancak el atılabildiği göz önüne alınırsa, bu süreçte özellikle türbe binasının daha çok zarar görmüş olduğu; kar, yağmur, şiddetli lodos rüzgârları gibi coğrafi etkenlerin, türbenin Fransız mimarın aktardığı şekilde harap hâle gelmesinde etkili olduğu söylenebilir. Bu tespitlerin sonrasında 1863'te Parvillée tarafından camiyle birlikte türbenin de keşfi yapılmış, ancak tamir edilecek yerleri belirtilmemiştir[1319].

Yeşil Külliyesi'nin bezemeleri açısından en dikkat çeken yapısı olan Yeşil Türbe, Selçuklu türbelerini andıran sekiz köşeli plan üstüne kuruludur[1320] (Şekil 4.56). Ahşap oyma işleri Tebrizli Hacı Ali[1321] tarafından yapılan türbe, taş ve tuğla ile karmaşık örülen duvarlarıyla, sekizgen gövdeli olarak yüksek kasnağı üzerinde Türk üçgenlerine oturan kubbesiyle Osmanlı türbeleri içerisinde yükseklik açısından ilk sıradadır[1322]. Yapının tüm dış cephelerinde görülen mermerden sivri kemerli ve kalın bir çerçeve içindeki pencere alınlıkları, üzerinde hadislerin yazılı olduğu mavi beyaz çinilerle kaplıdır. Türbenin mermerden sivri kemerli bu uygulamasının Osmanlı mimarisinde başka bir örneği bulunmamaktadır[1323] (Res.4.231). Türbenin aydınlatması, cephelerinde (altta dikdörtgen mermer söveli ve onun üstünde daha küçük sivri kemerli alçı şebekeli pencereler) ve kubbe kasnağında bulunan sivri kemerli alçı şebekeli pencereler ile sağlanmaktadır. İç mihrabın tamamı, sandukaları ve pencereleri üst seviyeye kadar çinilerle kaplı olan yapının, kuzey cepheye[1324] bakan basık kemerli giriş kapısındaki ahşap kanatlar, kündekâri tekniğiyle yapılmıştır. Rumi ve hatai kalemişleriyle bezeli dilimli yarım kubbe ile örtülü girişin basık kemeri üzerinde çini bir kitabe bulunmaktadır[1325]. Dokuz sandukanın bulunduğu türbede, yalnız Çelebi Mehmed ile kızı Selçuk Hatun'un sandukalarının üzeri yazılıdır ve diğerleri sade çinilerle kaplıdır.

Külliye yapılarının Tanzimat sonrası onarım ve inşa süreçlerine ilişkin en kapsamlı çalışmalar Salih Pay ile Doğan Yavaş tarafından yapılmıştır. Pay, eserinde külliye yapılarının kuruluşundan itibaren geçirdiği tamirleri kadı sicilleri ve arşiv belgeleri temelinde yapıların nerelerine ne kadar masraf yapıldığı noktasında ele almış, Yavaş ise Tanzimat öncesine de değinmekle birlikte, çalışma kapsamında da değerlendirilecek olan 1863, 1881 ve 1893 yıllarına ait Yeşil Cami onarımlarını özet olarak ortaya koymuştur[1326]. Tanzimat sonrası yapıların onarımlarına ilişkin mevcut bilgilere göre; 1840 yılı içerisinde Yeşil Cami'ye ve müezzin odalarına 150 kuruş, minarenin sandık tamirine 47 kuruş olmak üzere

---

1319 D. Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.593.

1320 C. E. Arseven, **a.g.e.**, s.148.

1321 Sanatçı kitabesi, Yeşil Türbe ahşap kapısı üzerindedir. Kitabenin Türkçesi; "Tebrizli Ali b. Hacı Ahmet'in eseri", bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.99; E. Daş, **a.g.e.**, s.190.

1322 D. Yavaş, "a.md.", s.494.

1323 D. Kuban, **a.g.e.**, s.107.

1324 Kuzey cephesindeki ön bölümün 1864 onarımlarından kalma olduğu belirtilir, bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.94.

1325 Kitabe üzerinde; *"Bu türbe 824 senesi cemaziyelevvelinde vefat eden, Bayezid Han oğlu merhum, said, şehid Sultan Mehmed'indir."* Bkz.: E. Daş, **a.g.e.**, s.190.

1326 S. Pay, **a.g.e.**; D. Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.589-98.

197 kuruş harcama yapılmış, onarımların detayları ise kaydedilmemiştir[1327]. Medrese binası için; 1840 yılında yapının saçaklarına 63 kuruş harcanmış, 1844 ve 1847 yıllarında ise lodos nedeniyle bozulan kurşunları onarılmıştır. 1851 yılında camiyle birlikte medrese binasının eskimiş kurşunlarına 24.747 kuruş, 1861 yılında yine her iki binanın çatılarının aktarılmasına 232 kuruş, 1862'de medresenin bazı odalarının tamirine 2.377 kuruş, 1863'te Orhan Camii ile birlikte medrese ve mektebin tamirlerine 45.000 kuruş, 1871'de medresenin kilit ve anahtarlarına 34 kuruş ve diğer onarımlara da 2.200 kuruş harcama yapılmıştır[1328]. 1840 yılında türbe duvarları onarılmış, 1862'de türbenin bazı yerlerine 40 kuruş, muhafaza duvarlarına 795 kuruş, 1863'te pencerelerine 130 kuruş harcama yapılmıştır. 1907'de Hazine-i Evkaf Mimarı Asım Bey nezaretinde başlatılan tamirlerinde türbenin bazı çinileri değiştirilmiştir[1329] .

Bu bölümde aşağıda, çalışma kapsamında Osmanlı Arşivi'nden elde edilen bazı belgelerin detaylarına bakarak Yeşil Külliyesi yapılarının kayda değer verileri açıklanmaya çalışılacaktır. Buna göre, 1863 yılına tarihlenen bir belgenin[1330] Nâfia Nezâreti'ne hitapla yazılan kısmında geçtiği üzere; *"Ebniye-i cismiyye ve musanna'anın keşfinde mahâretnâmesi meşhûr olan mühendis mösyö Parviyenin ilerüde mazhar-ı mükâfât olmak üzere şimdilik teşrin-i sâni ibtidâsından i'tibâren üç bin guruş ma'aş ile mu'in-i teftişiyede istihdâmı hususuna"*[1331] ilişkin Ahmet Vefik Efendi'nin bir talebi olmuştur. Metne göre büyük yapıların keşifleri konusunda yeteneği olduğu bilinen mühendis Parvillée, kısa sürede verilen onay ile 1863 yılı Kasım ayı başından itibaren 3.000 kuruş maaşla görevlendirilmiştir. Belgede görüldüğü üzere Fransız mimar, Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişliğe başlamasından (22 Mart 1863)[1332] yaklaşık sekiz ay sonra, *teftişe yardımcı ya da müfettiş yardımcısı* olarak teftiş heyetinde istihdam edilmiştir. Aynı belgenin Evkaf Nezâreti'ne hitapla yazılan kısmında ise; Çelebi Mehmed'in *"cami'-i şerifi ile türbe-i münifelerinin 'inde'l-keşf iki yük guruşla ta'miri mümkün olacağı anlaşılarak derhal mübâşeret kılındığı"* ifade edilerek, cami ve türbenin yapılan keşifleri neticesinde onarımlarının 200.000 kuruşa mal olacağının anlaşıldığı ve hemen onarımlara başlandığı belirtilmektedir[1333]. Bu keşiften sonra caminin kubbelerinin yıktırılmasına gerek kalmadan demir çemberler içine alınarak çatlak yerlerine de çimento enjekte edilerek onarıldığı, 1.500 altına mal olacak bu işin Ahmet Vefik

---

1327 S. Pay, **a.g.e.**, s.53-54.

1328 S. Pay, **a.g.e.**, s.62.

1329 S. Pay, **a.g.e.**, s.77.

1330 Belgeden ilk Doğan Yavaş bahsetmiştir, bkz.: a.mlf., "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.593.

1331 BOA.A.MKT.MHM.288.35.1.1 (Tarih: H.13 B 1280/M.24 Aralık 1863)

1332 M. Aoki, **a.g.t.**, s.134.

1333 200.000 kuruşluk bu yaklaşık harcama bütçesi, Ahmet Vefik Paşa'nın söz konusu masraflara kaynak oluşturma amacıyla düşündüğü bir teklif kapsamında, *"dört yüz kadar musakkafât-ı merkufeden hâsıl olacak otuz yüki mütecâviz mebâli'den derhal üç dört yük guruş kadar"*, yani toplanacak musakkafât vergisinden elde edilecek gelirin üç yüz dört yüz bin kuruşluk miktarından karşılanacak; bu miktar hem cami ve türbenin hem de bazı köprülerin tamir masraflarının karşılanmasında kullanılacaktır. Paşa'nın bu teklifi de hızlıca olumlu yönde karşılanmış ve gereği yapılmıştır, bkz.: BOA.A.MKT.MHM.288.35.1.1 (Tarih: H.13 B 1280/M.24 Aralık 1863). Musakkafat Vergisi: Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde toplanan bina vergilerine verilen ad, bkz.: Onur Eroğlu, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kamu Maliyesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Özel S., 2010, s.57-89 (Basım Yılı: 2012), s.77-78. http://hukuk.deu.edu.tr/dosyalar/dergiler/dergimiz-12-ozel/1-mali/3-onureroglu.pdf

Paşa'nın gayretleriyle 700 altına yapıldığı bilinmektedir[1334]. 1867 yılına tarihlenen bir belgede[1335]; Orhan Gazi, I. Murad, Yıldırım Bayezid Camii ve Türbeleri ile birlikte Yeşil Cami ve Türbesinin de adı geçmekte, bunların tamirlerinin henüz tamamlanamadığı belirtilmektedir. Belgede yapıların bu hâllerini, Bursa'ya gelen Rusya elçisinin de gördüğü bildirilmiş, yapıların böyle yarım kalmış hâllerinin dost ve düşmana karşı hoş görünmediği belirtilmiştir. Bu amaçla yarım kalan yapıların memleket mühendisi Batyano'ya keşifleri yaptırılmış ve üst makamlara sunulmuştur. Yazıda, yarım kalan bu yerlerin inşaatlarının bir an önce başlatılması istenmektedir. Bu tasnifte bulunan keşif defterlerinde[1336] Orhan ve Hüdavendigâr yapıları kayıtları bulunmakta, ancak Yeşil Külliyesi yapılarına ilişkin bir keşif kaydı bulunmamaktadır. Bu tasnifteki belgelerde geçen verilerden Yeşil Külliyesi yapılarına ilişkin çıkan tek sonuç, 1866 yılı sonlarına doğru henüz Yeşil Cami ve Türbesi onarımlarının bitirilmemiş olduğudur. Buradan hareketle Fransız mimarın onarım işlerini bitirmeden ülkeden ayrıldığını söylemek mümkündür. Nitekim 1866 yılında Fransa'ya kesin dönüş yapan mimarın 1863-1866 yılları arasında sürekli Bursa'da bulunduğuna, onarımlara ne yönde katkı sağladığına ilişkin kesin bir kanıt da yoktur[1337].

Fransız mimar Parvillée'nin Yeşil Cami ve Türbe çinilerinden[1338] nadide parçalarla birlikte Bursa'dan ayrılıp 1866'da Fransa'ya kesin dönüş yapmasından sonra, Nisan 1869 tarihli bir evrak kaydında Yeşil Türbe çinileri ile ilgili bazı bilgiler tespit edilmiştir. Belgedeki kayıtta *"Çelebi Sultan hazretlerinin türbe-i şerifeleri çinileri noksânı ve câmi' ta'mirâtı hey'et-i asliyesi vechile olmak üzere resimleri ve masârıf defterleri beş-on güne kadar irsâl olunacağından"*[1339] söz edilmekte, Yeşil Türbe'nin eksik çinilerinin tamamlanmaya çalışıldığı, caminin de aslına sadık kalınarak planlarının ve masraf defterlerinin beş on gün içinde merkeze gönderileceği belirtilmektedir. Yeşil Cami'nin hem 1869'a kadar yapılan bazı tamirlerinin niteliği hem de türbenin eksik kalan çinileri hakkında fikir sahibi olabilmek adına, Ahmet İzzet Paşa'nın başkanlığındaki Vilayet İdare Meclisi'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen evrakın içeriğine bakılırsa; o tarihe kadar caminin *"ba'zı ta'mirâtı icrâ olunmuş ise de hayli zaruri olan yerler ta'mîr ve tesviye olunmaksızın bırağılmış ve keşfinden fazlası kalmamış oldığından şimdiye kadar gerek câmi'-i şerif ve gerek türbe-i münife"* öylece kalmıştır. Özellikle türbenin her bir tarafı eksik kalmış ve avlusunda muhafaza duvarlarında revnuma olan eserler yıkılmıştır. Türbe ile caminin aslına döndürülmesi noktasında *"hey'et-i asliyesine i'ade olunmak üzere"* türbe içinde ve kapısı üstünde eksik olan oldukça süslü çinilerin Kütahya'da yeniden imal ettirilerek yerlerine konulması, türbe saçağının, türbedar odalarının, merdivenlerinin ve parmaklıklarının tesviyesi ve harap olan çeşmelerin ve avlunun düzenlenmesi yapılacaktır. Caminin de Hünkâr Mahfili merdiveniyle sıvasının yapılması ve medresenin tamiri için gerekli keşifleri yapılmış, tüm bunların saltanat-ı seniy-

---

1334 Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.593; **Osmanlı Mimarisi**, Ed.Selman Kılınç, s.53; Kubbe etrafını bu şekilde tamir etme yöntemini Paşa'ya Fransız mimar Ritter'in önerdiği, bu yöntemi Bursa'daki onarımdan on beş yıl önce ilk olarak Fossati kardeşlerin Ayasofya için uyguladıkları belirtilmektedir, bkz.: M. Aoki, **a.g.t.**, s.143-44.

1335 BOA.A.MKT.MHM.386.87.3.1 (Tarih: H.16 Ca 1283/M.26 Eylül 1866)

1336 Keşif kayıtları için bkz.: 386.87.4.1, 4.2 ve 5.1

1337 M. Aoki, **a.g.t.**, s.137-38.

1338 Mustafa Cezar'a göre Parvilée Yeşil Türbe'nin tamiri sırasında orijinal çinilerin yerine mermer koymuştur, bkz.: M. Cezar, **a.g.e.**, s.131.

1339 BOA EV.d.21185.5 (giden evrak kayıt tarihi: 9 M 1286/M.21 Nisan 1869)

yeye uygun olacak şekilde onarılması için 204.182 kuruşluk bir harcama yapılması öngörülmüştür[1340]. Bu tarihlerde yapılan yazışmalarda dikkat çeken ayrıntı, Kütahya'da yaptırıldığı belirtilen Yeşil Türbe çinileri hakkındadır. Nitekim evrak kayıt ya da özeti defteri denilebilecek bir belge grubundaki kayıtlar Kütahya'da yapılan çini imali sırasında yaşanan sorunlara ışık tutacak daha detaylı veriler sunmaktadır. Bu kayıtlara göre;

> *"Çelebi Sultan hazretleri âsâr-ı celîleleri ta'mirâtına dahî mübâşeret kılındığına ve kütahyaya sipariş idilen çinileri i'mâl iden kimse gelüb irâe itdigi numûnelere nazaran düz çinilere benzeyüb kapu üstüne olacakların renkleri tonuk düşmesi,* [bunun] *mahallinde hâlis boya bulunmamasından neş'et itdügine ve kendüsi numûnelerle beraber taraf-ı 'âciziye gönderildigine ve seri'aten i'mâliyçün..sür'atle i'âdesiyle beraber çabucak boya ve zencefre alınmak üzre kendüsine iki üç bin guruş virilmesi ve soba vesaire şeyler yapıldığı halde mezkûr çinilerin matlûb üzere ıslâh olınacağını ve boyalar tashih olunur ise eskileri gibi çini i'mâli mümkün olacağını ve Çelebi Sultan hazretleri mirâtı parmaklıklariyçün eski yolda iki üç nev'resim yapılmakda bulundığı ve resimlerin çarşanba güni gönderilecegi"*[1341] belirtilmiştir.

Metinde geçtiği üzere bu tarihlerde külliye yapılarının tamirlerine başlanmıştır[1342]. Yapıların eksik çinilerini tamamlamak amacıyla Kütahya'da bir ustaya çini imal ettirilmektedir. Çinileri yapan kişi Bursa'ya çini numuneleri getirmiş, getirdiği çinilerin düz çinilere benzediği görülmüştür. Yeşil Türbe girişinde, kapı üstüne konacak çini örneklerinin renklerinin de donuk olduğu belirtilmiştir. Bunun sebebi Kütahya'da bu çinilerde kullanılabilecek *"halis boya"* olmamasıdır. İhtiyaç duyulan çinilerin süratle imal edilmesi amacıyla, boya ve zencefre alması için ustaya iki-üç bin kuruş verilecektir. Ayrıca (muhtemelen imalat yerinde) soba vesaire şeyler yapılırsa ihtiyaç duyulan çiniler arzu edildiği şekilde düzeltilebilecek, imalatta kullanılan boyalar düzeltilirse eskileri gibi çini imali mümkün olacaktır. Türbe için gerekli parmaklıkların hazırlanmakta olan iki üç çeşit resimleri de merkeze gönderilecektir.

1869 yılı başlarında inşa edildiği, yukarıdaki belgeler ışığında ortaya konulan Yeşil Cami'nin ikinci minare haricinde, yine o tarihlerde inşa edilen şadırvan avlusu ve diğer bazı binaların, depremlerden sonra yapılan tamirlerinin oldukça kötü olduğu anlaşılmaktadır. Buna ilişkin bilgileri içeren belgeye göre[1343] bu kısımların ve binaların *"vuku'-u zelzeleden sonra icrâ olunan ta'mirâtı ehliyetli me'mur ve kalfalara tesâdüf itmemesinden midir nasılsa gayet yolsuz ve ihtimamsız yapılarak masârıf-ı vâkı'a-*

[1340] BOA.İ.ŞD.16.695.3.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869). Vilayetin bu yazısından sonra Şûrâ-yı Devlet'in konuyla ilgili değerlendirmesi de aynı içeriktedir, bkz.: BOA.İ.ŞD.16.695.1.2 ve 1.3 (Tarih: H. 1 Ca 1286/9 Ağustos 1869); Ayrıca bkz.: BOA.EV.d.21185.8 (Tarih: 13 B 1286/M.19 Ekim 1869)

[1341] BOA EV.d.21185.6 (Tarih: H.13 Ca 1286/M.21 Ağustos 1869)

[1342] Yeşil Külliyesi yapılarının tamirlerine başlanması süreci Fransız mimarın görevlendirilmesi ile olduğuna göre, bazı zamanlarda zorunlu tatiller dışında Yeşil Cami ve Türbe inşaat işlerinin 1869 itibarıyla da devam ettiği, belgede geçen tamiratlara mübaşeret ifadesinin bu çerçevede de değerlendirilebileceği söylenebilir. Nitekim çini sipariş etme, çini üretme ve bunları Bursa İdaresi'ne numune olarak gösterme süreci 1869 yılı öncesinden başlamıştır.

[1343] BOA.İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.11 Ca 1286/M.19 Ağustos 1869)

sı hebâ olmuş ve yalnız hazret-i emir câmi'i latif ve meşhed-i münifi pek güzel yapdırılmış" olduğu görülmüştür. Yani yapıların depremlerden sonra başlatılan tamirlerini yürüten kalfa ve memurların yeterlilikleri sorgulanmış, onarım ve inşaat işlerinin bu kişilerce özensiz yapılarak harcanan paranın heba edildiği aktarılmıştır. Bu tarihlerde en güzel şekilde tamir ve inşa olunan tek yapı ise Emir Sultan Camii ve Türbesidir. Bu amaçla Yeşil Cami ve Türbenin avlularına yaptırılacak parmaklıkların eskisine uygun olarak yaptırılması ve ayrıca caminin dış cephelerinin som ve mücella mermerden olduğu hâlde, sonradan üzerlerine badana yapıldığı için bunların silinmesi de istenmektedir. Bu konulara ilişkin irade hemen çıkarılmıştır[1344]. Tarihi tespit edilemeyen, ancak 1869 yılı sonlarına doğru yazıldığı düşünülen bir kayıtta *"çelebi sultan hazretlerinin câmi'-i şerifinin yan tarafına şimdiden bir divâr keşidesiyle havlı olmak üzere hafr-i esâsi idildigine"*[1345] şeklinde geçen ifadelerden Yeşil Cami yan tarafına duvar inşası ve avlu için hafriyat yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarihlere ilişkin son bilgiler *"Çelebi Sultan hazretlerinin keşif defterleri ve resimleri ve mazbatası..gönderildigine"*[1346] ilişkindir. 21 Şubat 1870 tarihli bu kayıtta, metinde belirtilen keşif defterlerinin hangi yapılara/birimlere ait olduğu belirtilmemiş, ancak postaya verilerek merkeze gönderildiği kaydedilmiştir.

Bu tarihlerden on, on bir yıl sonrasında 1881 yılında Yeşil Külliyesi yapıları için başka bir keşif yapıldığı görülmektedir[1347]. Doğan Yavaş'ın ana hatlarını[1348] aktardığı ve mühendis Batyano tarafından hazırlanan bu keşf-i evvel defteri verilerine göre türbenin masrafları için 125.931,32 kuruş, cami masrafları için 169.520,15 kuruş ve medrese için 42.973,27 kuruşluk bir harcama gerektiği tahmin edilmiştir[1349]. 1881 tarihli onarım işlerinin sürecine dair bir keşf-i sâni defteri tespit edilememiş ve bu işlerin sonucu tam olarak anlaşılamamış ise de, bu işlerin çini işleri haricinde kısmen yapıldığı düşünülebilir[1350] (Res.4.230)[1351]. Nitekim 1888 yılı içerisinde, Yeşil Türbe çinilerinin dökülmesi ve Yeşil Cami'nin duvarlarının tamir ihtiyacına ilişkin, vilayetin merkeze bazı yazılar gönderdiği anlaşılmaktadır. 1889 yılına tarihlenen belgelere göre, Yeşil Cami'nin duvarlarının tamire ihtiyacı olduğu ve *türbenin dış cephesindeki çinilerinin döküldüğü* ve yapılan keşifte bu işlerin mecidi yirmi kuruştan

---

1344 İrade tarihi aynı belgede; H.12 Ca 1286/M.20 Ağustos 1869

1345 BOA EV.d.21185.7 (Tarih: Muhtemelen 1869 sonları)

1346 BOA.EV.d.21185.4 (giden evrak kayıt tarihi: 20 Za 1286/M.21 Şubat 1870)

1347 D. Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.593. Yeşil Cami'nin 2009/2010 yılında yapılan onarımları için bkz.: Yavaş, "Bursa Yeşil Cami'de 2009/2010 Restorasyonu", **XIV. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 20-22 Ekim 2010**, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Konya 2011, s. 629-55.

1348 Belgeleri ilk kez yayımlayan Doğan Yavaş'tır. *"Yeşil cami, türbe, medrese ve Setbaşı köprüsünün tamirleri için 1881 senesinde Mühendis Batyano tarafından yapılan ve toplam maliyeti 361.795.34 kuruş olacağı tahmin edilen keşifte, caminin kalem işlerinin sağlam olduğu ve çinilerinden bozulmuş olup tamir edilmesi gerekli olanlarının yağlı boya ile aynen taklit edilmesi gerektiği rapor edilmektedir. Ancak bu karar uygulanmamıştır. Bu onarımda caminin alt sırasındaki pencere kapakları ve çerçevelerinin boyanması, sağ koltuk odasına alçıdan dökme pencere, sol odanın tabanına halis harc ile tuğla döşenmesi vs. gibi işlemlerin yapıldığı belirtilmektedir. Fakat, bu pencere kapaklarının üzerinde boyandığına dair bir iz yoktur, herhalde cilâ işlemi yapıldığı anlatılmak istenmiştir."* Bkz.: Yavaş, a.y.

1349 BOA.EV.d.25117.9 (Tarih: R.3 Teşrinisani 1297/M.15 Kasım 1881)

1350 Bkz.: Dipnot: 1377.

1351 1886 tarihli bu detay fotoğrafta ön planda medrese ve arkada cami görülmektedir. Görselden hareketle her iki yapının da onarımlarının büyük ölçüde tamamlandığı düşünülebilir.

13.100 kuruşa yapılabileceği tahmin edilmiştir (Res.4.231)[1352]. Bu onarım işleri için münakasa yapıldığı, ancak işi üstlenecek kimse çıkmadığından, onarımların keşfinden daha az bir bedel ile sağlamlığa ve tasarruf ilkelerine de uygun olarak yerel evkaf komisyonu nezareti altında evkaf muhasebecisi eliyle emaneten yaptırılması istenmiştir. Son olarak bu işler için, keşif bedelinden 655 kuruşluk mecidi farkı düşülerek ortaya çıkan 12.445 kuruşluk bedele harcama izni istenmiştir[1353]. Aynı belge üzerindeki Şûrâ-yı Devlet'in değerlendirmesine göre *"bi'l-münâkasa maktu'an icrasına tâlib zuhur itmeyen ebniyenin emâneten ta'mîri Ebniye-i emiriye ve vakfiyenin inşâat ve ta'mîrâtı hakkında olan nizamnâme hükmünce mecâz bulunmuş"* olduğundan onarım işlerinin emaneten yaptırılmasına karar verilmiştir[1354]. Bu onarımlar için gerekli irade de metinde belirtilen yöntemle yapılması noktasında çıkarılmış, türbe çinileri onarımları yapılmıştır. Ancak türbenin bazı cephelerinde çinilerin eksik kalan yerlerinin beyaz sıva ile sıvandığı 1891 ve 1894 tarihli görsellerden anlaşılmaktadır. (Res.4.232, 4.233)[1355]. 1893 yılında bu kez Yeşil Cami'nin kubbeleri, kurşunları ve aydınlık feneri yenilenmiş, iki minaresi de onarılmıştır[1356]. Bu onarımlardan hemen sonra 1895'te *"Çelebi Sultan Mehmed Hân hazretlerinin cami'i şerifi dahili fıskiyesine mahsus sanâyi'-i nefiseden olan başlığın yerine vaz'ı ve cami'i şerif-i mezkûrun dahili kubbesi badanasının beyaza tahvili ve zikr olunan cami'i şerif kubbesine ta'lik olunmak üzere merhum Ahmed Vefik Paşa tarafından getürdilüb orada mevcûd olan.. kıymetdâr fenerin yerine vaz'ı için iktizâ-yı hâlin icrasıyla berâber neticesinin"*[1357] bildirilmesi hususunda durumun Bursa idaresine tebliğ edilmesi[1358] istenmiştir. Kısaca, Yeşil Cami içindeki fıskiyenin sanatsal nitelikteki başlığı yerine konulmuş, caminin hangisi olduğu belirtilmeyen iç kubbesi badana yapılmak suretiyle beyaza çevrilmiş ve idaresi sırasında Ahmet Vefik Paşa'nın getirttiği kıymetli bir fenerin kubbeye takılması istenmiştir. Ağustos 1897 tarihli bir Şûrâ-yı Devlet karar yazısı, 1888 yılı içerisinde 13.100 kuruş olarak keşfi yapılan cami duvarları onarımı ile Yeşil Türbe'nin dökülmüş olan çinilerinin eksikliklerinin tamamlanması işlerinin, 1889-93 yılları arası henüz yapılamadığını kanıtlayan veriler içermektedir. Buna göre;

> *"keşfinde gösterilen on üç bin yüz guruşla icrâsına mübâşeret olunan ta'mîrâtı esnâda diğer çinilerin dahi mürur-u zaman ile yerinden oynamış oldığı anlaşılmasıyla anların dahi bi'l-mecbûriye ta'mîri icrâ kılınmış olmasından nâşi masârıf-ı ta'mîriye yigirmi bin dört yüz altmış guruşa bâliğ oldığı gibi câmi'-i şerif-i mezkûr ile türbenin lüzum-u ta'mîri tahakkuk iden ba'zı mahallerin dahi dört bin iki yüz seksen guruşla ta'mîri vücuda geleceği icrâ kılınan keşf-i sânide tebyin"*[1359] edilmiştir.

[1352] 1886 tarihli bu fotoğrafta Yeşil Türbe dış cephesinin görünen yüzeylerinin çinilerinin tamamen söküldüğü ve tuğla örgüsüne kadar yüzeylerin raspa yapıldığı net olarak görülmektedir.

[1353] BOA.İ.ŞD.95.5647.1.1 (Tarih: H.12 Ca 1306/M.14 Ocak 1889)

[1354] BOA.İ.ŞD.95.5647.1.1 (Tarih: H.4 C 1306/M.5 Şubat 1889)

[1355] BOA.İ.ŞD.95.5647.2.1 (Tarih: H.10 C 1306/M.11 Şubat 1889)

[1356] D. Yavaş. "a.g.m.", s.594.

[1357] BOA.DH.MKT.411.13.1.1 (Tarih: H.17 S 1313/M.9 Ağustos 1895)

[1358] Bursa'ya tebliğ edilen yazı için bkz.: BOA.DH.MKT.411.13.2.2 (Tarih: H.21 S 1313/M.13 Ağustos 1895)

[1359] BOA.İ.EV.17.35.1.1 (Tarih: H.13 Ra 1315/M.12 Ağustos 1897)

Değerli veriler ve kanıtlar sunan bu belgenin içeriğinden anlaşıldığı üzere, 13.100 kuruşluk keşif bedeli ile emaneten yaptırılan onarımlar sırasında, sağlam olarak görülen diğer çinilerin bile zamanla yerinden oynadıkları tespit edilmiş, bunların da bir bakıma mecburen onarılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ilave onarımlar için tahmin edilen 7.360 kuruş fazla sarfiyatla tamir masrafları 20.460'a ulaşacaktır. Söz konusu onarımların tamamlanmasından sonra yapılan keşf-i sâni sonucunda ise, caminin ve türbenin bazı yerlerinin yine tamire ihtiyacı olduğu görülmüştür. Bunların da 4.280 kuruşla yapılabileceği kaydedilmiş ve merkez, vilayete bu işler için 11.640 kuruşluk bütçe sağlamıştır[1360].

1907 yılı ile ilgili hem Ayverdi hem de Salih Pay, cami ve türbenin Turhan Paşa'nın Evkaf Nâzırlığı zamanında mimar Asım Kömürcüoğlu idaresinde tamir edildiğini belirtmişler, ancak bu onarımlara ilişkin detay vermemişlerdir[1361]. Çalışma kapsamında tespit edilen 1908 yılına ait bir belge, bu onarımlar hakkında daha geniş bilgi vermektedir. 1908 yılı sonlarına doğru tarihlenen yazışmada[1362] öncelikle Yeşil Cami ile Türbenin güzelliğine ve zarafetine zarar vermeden ihtiyacı olan yerlerin tamirlerinin yapılmasına vurgu yapılmıştır. Belgeye göre; Hazine mimarlarından Asım Bey'in nezareti altında, Evkaf Muhasebecisi ile İl İdare Meclisi'nden oluşturulan bir heyetle birlikte cami ve türbenin onarım ihtiyaçları için *"mukaddema icrâ kılınan keşfi ve istihsâl idilen me'zûniyeti mûcibince yüz elli altı bin küsur guruşla ta'mîrâtına başlanılmış"*, yani cami ve türbenin onarım ihtiyaçlarına ilişkin yapılan keşif sonucu gerekli izinler alınarak, 156.000 küsur kuruşluk onarımlara başlanmıştır[1363]. Onarımlara başlanılmışsa da Hüdavendigâr vilayetinin yaptırdığı *"ikinci keşif defterine nazaran ta'mîrâtın mebâlâğ-ı mezbur ile icrâ ve ikmâli mümkün olamadığı cihetle ikmâl-i ta'mîrâtiçün keşf-i sâbıka ilaveten toksan bin beş yüz altı guruşun daha sarfına lüzûm"* olmuştur. Metinden anlaşıldığına göre, cami ve türbenin ilk keşfine göre tamiratlara başlandıktan sonra, bütçenin yetmeyeceği anlaşılmış, İl İdaresi'nin yaptırdığı ikinci keşif sonrasında yapıların gerekli onarımlarının tamamlanabilmesi için ilk keşfe ilave olarak 90.506 kuruşluk bir bütçeye daha ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır. Bu soruna ilişkin yapılan değerlendirme sonrasında caminin o tarihlerde devam ettiği anlaşılan tamirlerinin yine eski keşfine göre, Asım Bey'in nezareti ve oluşturulan inşaat komisyonu marifetiyle münakasaya konulmadan emaneten yaptırılarak tamamlanması kararlaştırılmıştır. Belgenin devamı, yapılan onarımların içeriği hakkında bilgi vermektedir. Onarımlar, caminin mihrabıyla türbenin İslam sanatının en güzide eserlerinden olan bazı yerlerinin (muhtemelen çini süslemeleri) zarar görmesini engellemek adına yapılacak işlere yönelik olup, R.1 Eylül 1323/M.14 Eylül 1907 tarihli izinle başlamıştır. Bu noktada onarımların tamamlanabilmesi için gereken 90.506 kuruş ile Asım Bey'in aylık 1.000 kuruş maaşının

---

[1360] Konuya ilişkin irade için bkz.: BOA.İ.EV.17.35.2.1 (Tarih: H.9 R 1315/M.7 Eylül 1897)

[1361] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.54, 102; S. Pay, **a.g.e.**, s.55, 77.

[1362] BOA.BEO.3461.259538.2.1 (Tarih: H.25 Za 1326/M.19 Aralık 1908)

[1363] Başladığı belirtilen tamirler, 1907'de yapıldığı söylenen çalışmalara ilişkin olmalıdır. Ancak burada karmaşık bir durum söz konusudur. Yapılan bir çalışmada, Asım Bey'in Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'nin onarımları için ilk olarak 1904'te görevlendirildiği, bu tarihten sonra Asım Bey'in Bursa'ya gelerek yerleştiği, yapılardaki zarar gören çinilerin yerlerine orijinalleri kalitesinde çinilerin Kütahya'da imalinin sağlandığı, Asım Bey'in başarılı bir onarım çalışması yürütmesi nedeniyle de kendisinin Sultan II. Abdülhamid tarafından mineli bir saat ve bir nişan ile ödüllendirildiği belirtilmektedir, bkz.: Ebru Karakaya, **Türk Mimarlığı'nda Sanayi-i Nefise Mektebi/Güzel Sanatlar Akademisi'nin Yeri ve Restorasyon Alanına Katkıları (1883-1960)**, MSGSÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2006, s.88. Yukarıdaki belgelerde ise bu onarımların 1909'a kadar sürdüğü görülmektedir.

karşılanması gerekecektir. Şûrâ-yı Devlet'in bu kararı Aralık 1908 tarihi itibarıyla Evkaf Nezâreti'ne iletilmiştir[1364]. 1909 yılında, caminin mihrabı ile türbenin çinilerinin değiştirilmesi[1365] yanında mahfilinin ve içeriği belirtilmeyen bazı yerlerinin de, *"câmi'-i şerifin mahfili ile aksâm-ı sâiresinin muhtâc-ı ta'mîr olan mahallerinin keşfi bi'l-icrâ ta'mîrât-ı mukteziye sim mecîdî on tokuz guruşdan yigirmi tokuz bin yüz kırk tokuz guruş otuz beş pâre masrafla vücûda gelecegi anlaşıldığından.. ta'mîrât-ı merkûmenin emâneten icrasiyçün meblağ-ı mezburun sarfına me'zûniyet i'tâsı"*[1366] ifadeleriyle yapılmak istendiği anlaşılmaktadır. Buna göre; caminin mahfili ile yine bazı yerleri de onarılacak, keşif defterine göre de bunlar 29.149 kuruşa mal olacaktır[1367]. Yazıyla birlikte gönderilen keşif defteri, Hazine Keşif Heyeti tarafından incelenmiş ve şartlara uygun bulunmuştur. 1909 tarihli bu son belge içeriğinden, Vakıf gelirleri ile emaneten yapılan onarımlarda son olarak caminin Hünkâr Mahfili'nin de 1909 yılında Sultan Reşad'ın Bursa ziyareti öncesi süratle tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Külliye yapılarının onarımlarına ilişkin yukarıda incelenen belgelere göre kısaca; Yeşil Cami'nin depremlerden sonra Parvillée'nin nezaretinde yapılan onarımlarda kubbesinin güçlendirildiği ancak inşaat işlerinin özensiz yapılarak harcanan paranın heba edildiği, caminin ikinci minaresinin 1869-70 arasında inşa edildiği, türbe çinilerinin eksiklerinin tamamlanması sürecinin uzadığı, daha sonra tekrar bazı ihtiyaçlar noktasında özellikle cami ve türbenin onarımlarının devam ettiği görülmektedir. Yeşil Türbe çinilerinin bu süreçte çok kez değiştiği de dikkat çeken başka bir ayrıntıdır. Nitekim 1869'larda Kütahya'da imal ettirilen çinilerin türbeye yerleştirilmesinden sonra, 1888'lerde, 1904-1909 arasında ve 1940'larda çinilere birkaç kez daha müdahale edilmiş, eksiklikler tamamlanmıştır.

[1364] BOA.BEO.3461.259538.2.1 (Tarih: H.25 Za 1326/M.19 Aralık 1908)

[1365] Belgelerde çini ifadesi yer almamaktadır. Ancak Ayverdi'nin aktarımlarına göre Yeşil Türbe'yi 1941-43 yılları arasında onaran Mimar Macid Kural, türbe cephesinde 1907'de değiştirilen çinileri, kendi onarımları sırasında (1942-43) tekrar değiştirerek yerine yenilerini koymuştur, bkz: E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.54.

[1366] BOA.BEO.3606.270447.2.1. (Tarih: 3 B 1327/M.21 Temmuz 1909)

[1367] 1907 onarımları kapsamında cami mihrabı ile türbe çinilerinin değiştirilmesi işlerinin hâlâ 1909 itibarıyla devam ettiği, belgede geçen *"emâneten icrâ olunmakda olan aksâm-ı sâiresimisillü"* ifadelerinden anlaşılmaktadır.

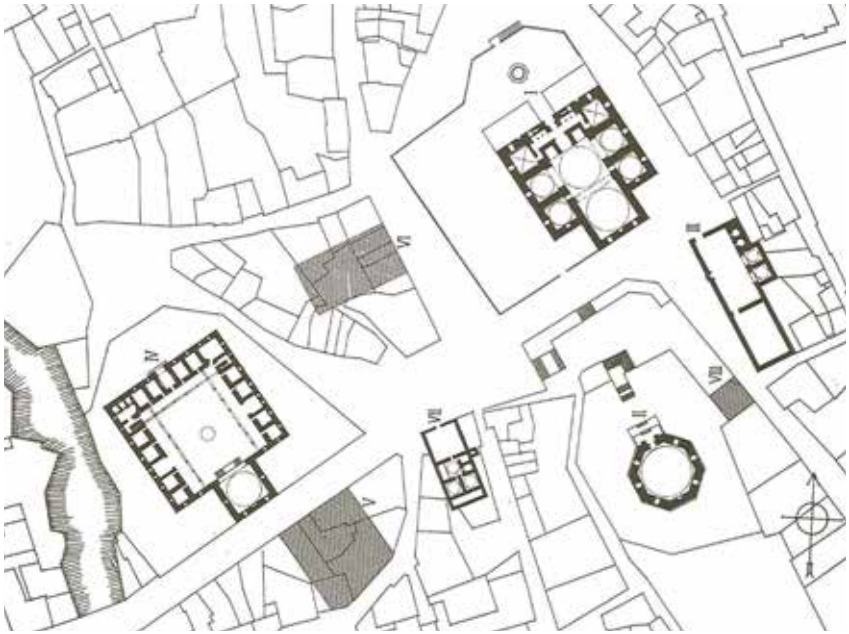

Şekil 4.53. Yeşil Külliye Vaziyet Planı. 1.Cami, 2.Türbe, 3.İmaret, 4.Medrese. (Kaynak: Gabriel, s.80)

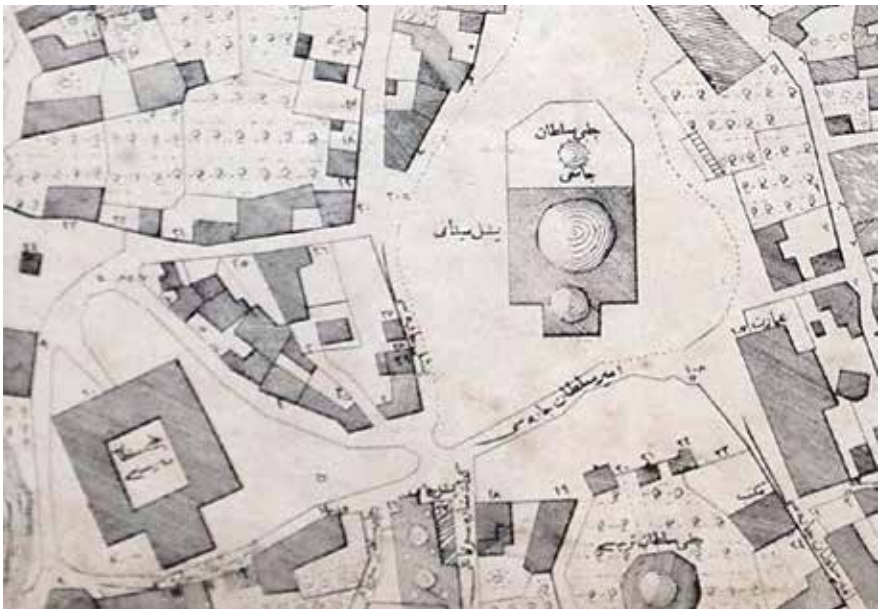

Harita 4.37. Yeşil Külliyesi. (Kaynak: 1857-59 SBH)

Resim 4.222. Günümüzde Yeşil Külliyesi.
(Kaynak: https://www.neredekal.com/bursa-yesil-cami/) Erişim tarihi: 15.11.2019.

Resim 4.223. Yeşil Cami İnşa Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.224. Yeşil Külliye Mimarı Hacı İvaz Paşa'nın Sanatçı Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.225. Yeşil Cami'de Nakkaş Ali'nin Sanatçı Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.226. Yeşil Cami'de Hünkâr Mahfili Kemer Üzengileri Üzerinde Çini Ustası Sanatçı Kitabesi. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

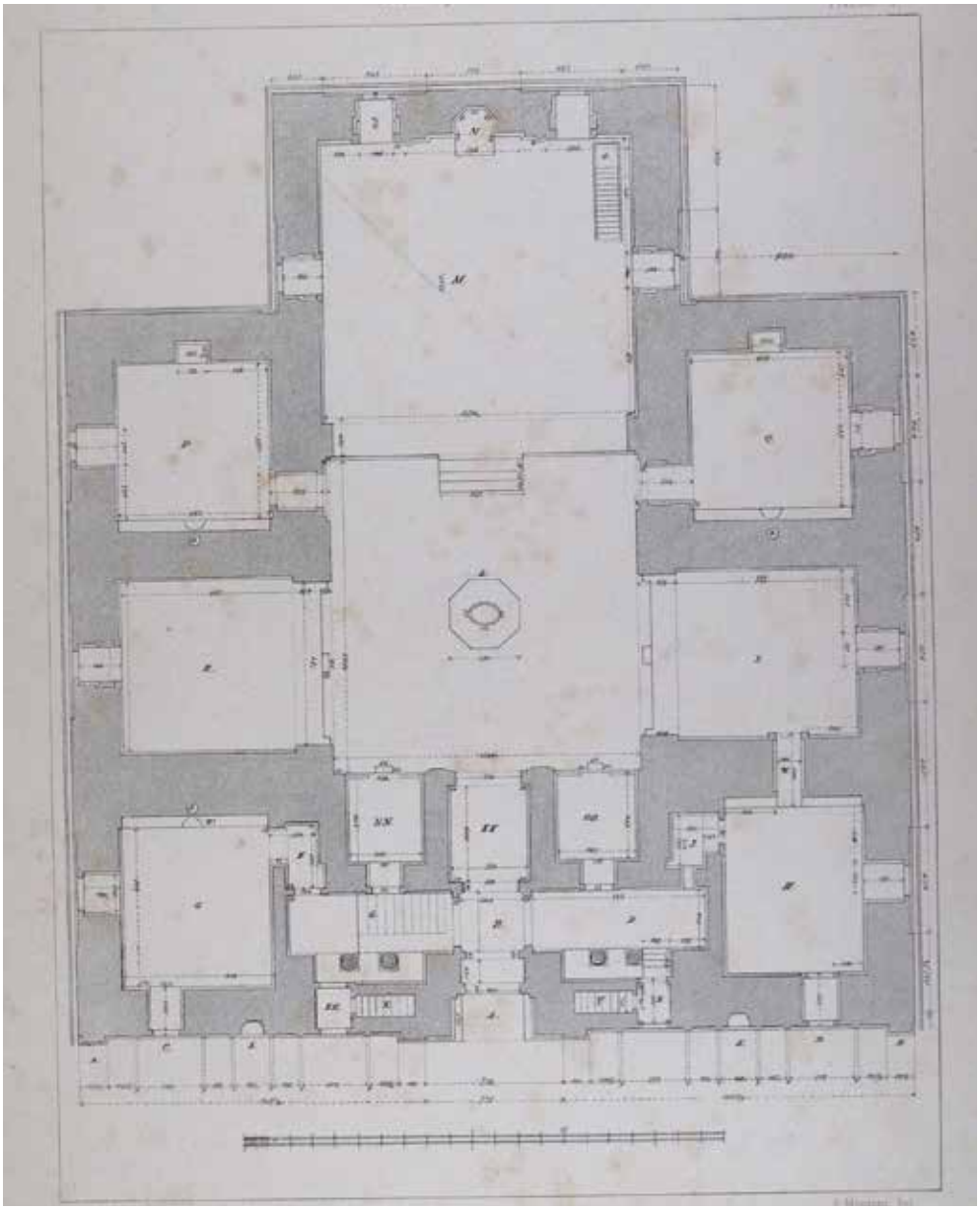

Şekil 4.54. Yeşil Cami Zemin Kat Planı. (Kaynak: *Usul-i Osmani-i Mimari,* Bursa YEBEK 2075.)

Resim 4.227, 4.228. Yeşil Cami Ana Mekân Kubbeleri. (Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.229. Yeşil Cami Mihrabındaki Usta Kitabesi: *" 'Amel-i Üstâdân-ı Tebrîz".*
(Foto: H. Gürsel Bilmiş-2019)

Resim 4.230. Yeşil Cami ve Medresesi. (Kaynak: IRCICA - Foto: Yarbay Servili Ahmed Emin, 1886)

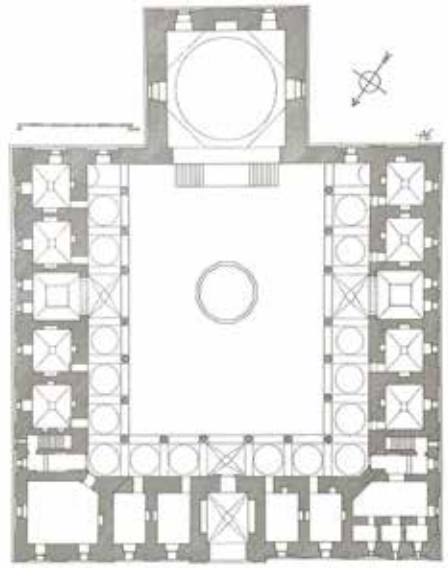

Şekil 4.55. Yeşil Medrese Planı.
Kaynak: Gabriel, s.101)

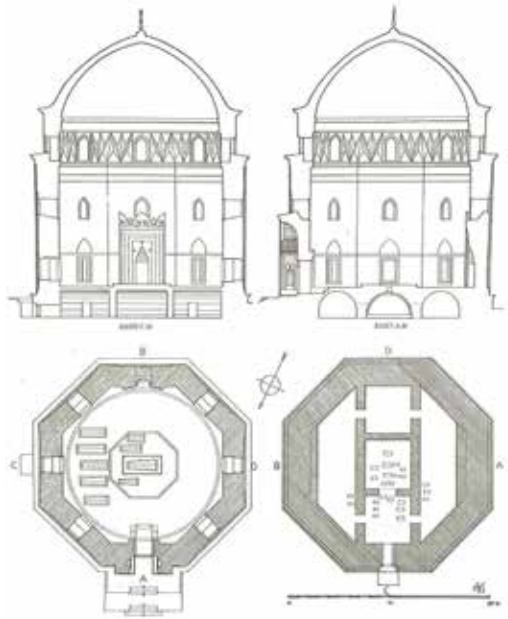

Şekil 4.56. Yeşil Türbe Plan ve Kesiti.
(Kaynak: Gabriel, s.95)

Resim 4.231. 1886 Tarihi İtibarıyla Dış Cephesi Çinileri Sökülmüş Yeşil Türbe.
(Kaynak: IRCICA - Foto: Yarbay Servili Ahmed Emin, 1886)

Resim 4.232. Güneydoğudan 1891 Yılında Yeşil Türbe ve Yeşil Cami. (Kaynak: IRCICA - Foto: Kargopoulo)

Resim 4.233. 1894 Yılı İtibarıyla Yeşil Türbe. (Kaynak: http://www.dergibursa.com.tr/wp-content/uploads/015/08/Yeşil-Türbe-1894.jpg) Erişim Tarihi: 12.09.2019

4.2.6. II. Murad (Muradiye) Külliyesi

Bursa şehrine Osmanlı sultanları tarafından yaptırılan son külliyeyi, Sultan II. Murad şehrin batısına inşa ettirmiştir. Bulunduğu semte adını veren külliye cami, caminin batısında aynı hizada medrese, caminin kuzeydoğusunda imaret, külliye yerleşkesinin en batısında hamam, hamam ile medrese arasında çeşme ve cami ile medrese arasında güneye kalan II. Murad Türbesi'nden oluşmaktadır. 14. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen külliye, cami haziresine daha sonra defnedilen saray mensuplarının türbeleri ile zamanla genişlemiştir (Şekil 4.57, Hrt.4.38). Külliye yapıları 1855 depremleri sırasında fazla hasara uğramamış, bunda yapıların sağlam bir zemine oturmuş olması etkili olmuştur. Külliye yapılarının durumu depremden sonra hazırlanan birinci hasar tespit raporunda; *"Murâd-ı sâni hazretlerinin câm'i-i şerîfi hamdolsun zararsız fakat minâresi münşak olmuş türbe-i şerîfesi kubbeleri münşak oldığı ve medreselerinin dershâne ve civâr divârları münşak oldığı 'imâret-i 'âmirelerinde zâhirde zarar görilemedigi"* ve ikinci büyük depremden sonra hazırlanan ikinci raporda; *"Murâd-ı sâni hazretlerinin câm'i-i şeriflerinde bir zarar olmayub edâ-yı salât olunmakdadır. Minaresinde bir mikdâr münşak var ise de ta'mîri kabul idecegi türbe-i şer'ifelerinde cüz'ice inşikak var ise de zarar olmadığı ve civârlarında bulunan tokuz aded türbe-i şerîfelerinde bir zarar olmadığı ve medreselerinin sofa divarı bir mikdâr zedelendigi 'imâret-i 'âmirelerinin bir zarar olmadığı"*, şeklinde kaydedilmiştir[1368]. Daha önce de belirtildiği üzere, hazırlanan ikinci hasar tespit raporundan sonra, Bursa genelindeki yapıların (ilkin Ulucami olmak üzere) onarım çalışmalarına başlanılması için gerekli yazışmalar ve hazırlıklar yapılmış, ancak yaşanan artçı sarsıntılar nedeniyle yapılar üzerinde, hasar tespit raporlarında olmayan daha başka yapısal sorunlar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla yapıların ilkin hasarsız ya da az hasarlı olarak görünen bazı kısımları aylar sonra, kış mevsimi şartlarının da etkisiyle yıkılmış ve yapıların sonraki yıla daha kötü bir durumda ulaşmasına neden olmuştur. Yapıların onarımlarına şayet daha geç başlanmış ise bu hasar durumu yıldan yıla artarak devam etmiştir. Aynı durum Muradiye yapıları için de geçerli olmuş, örnek olarak ilk hasar tespit raporlarında adı bile anılmayan caminin son cemaat yeri kubbeleri ile altlarındaki yay kemerlerinin fazla hasarlı olduğu, bu kemerlerin bazılarının yıkıldığı, minarenin petek ve külahının tamamen yıkıldığı, depremlerden sadece aylar sonra; yıl sonuna doğru yapılan keşf-i evvel kayıtlarında belirtilmiştir. Bu ve benzeri durumlar şüphesiz dönemin mimarlık ortamının; yapı onarımı/üretimi sürecinin yürütüldüğü şartların, imkânların ve en önemlisi mali yükün temel belirleyicisi olmuştur.

4.2.6.1 II. Murad Camii

Külliyenin en önemli yapısı olan Muradiye Camii, basık kemerli giriş kapısının üzerindeki celi sülüs Arapça kitabesine göre H.Receb 828 - Muharrem 830 (Mayıs 1425 - Kasım 1426) arasında on sekiz ayda tamamlanmıştır. Kitabe metninin Türkçesi şöyledir: *"Bu şerefli ve mübaret imaretin yapılmasını, Arab ve Acemin sultanı, Allahın yeryüzünde gölgesi, padişah oğlu padişah Bayezid han oğlu Mehmed oğlu padişah Murad emretti. Allah mülkünü daim etsin. Receb ayı sene 828, tamamlanması muharremül haram ayı sene 830"*[1369]. Külliyenin kuruluşundan itibaren Muradiye Camii, 1594, 1623,

[1368] İlk hasar tespit raporu: BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: 3 Mart 1855'ten önce); İkinci hasar tespit raporu: BOA. EV.d.15785.5 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

[1369] K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.166. Ayrıca bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.111.

1628, 1715, 1781, 1790, 1844, 1849 yıllarında[1370] çeşitli onarımlar geçirmiş, 1855 depremlerinden sonra diğer külliye yapılarına göre hasar durumu daha az olduğundan 1860 öncesi caminin onarımları tamamlanmıştır (Res.4.234, 4.235, 4.236)[1371]. Lodos rüzgârları nedeniyle zarar gören kubbe kurşunları 1866-67 yıllarında tekrar onarılmış, son olarak 1896-1902/1904 arasında yapılan onarımlarda o güne kadar tek minareli olan camiye, kaidesinde 1322 Muharrem (Nisan 1904) tarihi yer alan batıdaki ikinci minare ilave edilmiştir[1372]. Caminin tamamen yanmış olan minberi, cevizden imal edilip 1790 tamirlerinde yerine konmuş[1373] ancak daha sonra tekrar zarar görmüş olmalıdır ki 1897-98'de yenisi yapılmıştır[1374]. Caminin tamamen alçıdan yapılan Rokoko üslubundaki mihrabı[1375] ise yine 1860 yılından önce tamamlanmış olmalıdır. Kündekâri teknikte yapılan ve ince bitkisel motiflerle bezeli ahşap kapı kanatlarının devrine ait olduğu, daha önce mihrap kubbesinin batı ayağı dibinde bulunan müezzin mahfilinin kaldırıldığı ve bu mahfilin altında bulunan tavan süslemesinin sonradan girişteki tavana yerleştirildiği belirtilmektedir[1376].

Beş gözlü son cemaat yeri, harimi örten arka arkaya iki büyük ve yanlarda birer küçük kubbe ile geniş eyvanlı planıyla zaviyeli cami grubuna giren yapı, pek çok açıdan Orhan Camii ile benzerlik gösterir[1377]. Caminin asıl planında yan mekânların kapalı avlu mekânına tamamen açık olmadığı, sonraki tarihlerde aradaki perde duvarların kaldırıldığı anlaşılmaktadır[1378]. Bu yan mekânların dış cephelerine 20. yüzyılda birer kapı açılmıştır[1379]. Mimarı belli olmayan yapının yanlarda çapraz tonoz, ortada mukarnaslı ve prizmatik üçgenli tromplu üç kubbe ile örtülü beş gözlü son cemaat yeri, dört mermer pâye ve iki granit sütun üzerine oturtulmuş, revak cephesi farklı boyut ve şekillerde örülmüş tuğlalarla hareketlendirilmiştir (Res.4.236). Revak cephesinin saçak silmesinin altı da firuze renkte sırlı tuğlalar ile süslenmiştir. Üç yandan kubbeli eyvanlarla çevrili üçgen tromplu orta kubbe prizmatik Türk üçgenlerine, sağ ve sol eyvanlar ise mukarnaslı tromplu Türk üçgenli bir kasnağa oturtulmuştur. Mihrap kubbesi de üçgenli bir kasnağa oturtulmuş ancak burada geçiş elemanı olarak oldukça büyük mukarnaslı, damlalı tromplar[1380] kullanılmıştır (Res.4.237). Buranın zemini orta mekândan yüksektedir. Yapıda dikkat çeken bir başka özellik ise mihrap bölümü duvarlarını kaplayan farklı geometrik şekillerde firuze, lacivert, zümrüt yeşili çinilerdir. Yıldırım ve Yeşil Cami'nin duvar örgüsünde görü-

[1370] E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri...**, s.299-300.
[1371] Mary Adelaide Walker, 1866'da basılan eserinde yapıların çizimlerini oldukça gerçekçi bir şekilde aktarmıştır. Çizimler yapıların onarımlardan sonraki hâllerini göstermesi bakımından önemlidir.
[1372] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.308; Yavaş, "a.md.", s.197.
[1373] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.299;
[1374] D. Yavaş, "Murâdiye Külliyesi", **TDVİA**, 2006, Cilt: 31, s.196-98.
[1375] D. Yavaş, "a.md.", 196-97.
[1376] D. Yavaş, "a.md.", 196.
[1377] Eyice, "Zâviyeler…", s.38; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.108.
[1378] Eyice, a.y.; Perde duvarların gösterildiği tasarım planı için bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.107.
[1379] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.306.
[1380] D. Yavaş, "a.md.", s.196.

len kesme taş uygulamasından sonra bu yapıda tekrar tuğla-taş örgüsüne dönülmüştür[1381].

4.2.6.2. II. Murad Medresesi

Külliyenin bir diğer yapısı olan Medrese binası, caminin yaklaşık 40 m. batısına aynı hizada inşa edilmiştir (Şekil 4.55). On altı odası ve büyük bir dershanesi bulunan binaya kuzey cephedeki Türk üçgenli, mukarnaslı tromplu bir kubbeyle örtülü giriş eyvanından geçilerek girilir. Ortası sekizgen şadırvanlı avluyu üç yönden çevreleyen revakın doğu ve batı bölümü kubbelerle, giriş tarafı ise medresenin tüm hücrelerinde olduğu gibi çapraz tonozlarla örtülüdür. Avludan merdivenlerle erişim sağlanan ve pencere seviyesine kadar lacivert ve firuze renkli çivilerle kaplanan dershanenin kubbesi sekizgen kasnağa oturtulmuştur. Moloz taş ve tuğla hatıllı olarak inşa edilen medresenin çapraz tonozlu odalarında bir pencere, bir ocak ve duvarlarında üçer niş; köşe odalarında ise ikişer pencere ve altışar niş bulunmaktadır. Yapı güzel tuğla işçiliği ile dikkat çekmektedir[1382].

Tipik bir erken devir yapısı olan Muradiye Medresesi, 1623, 1781 ve 1844 yıllarında onarılmış[1383], 1855 depremlerini az hasarla atlatmıştır. Hasar tespit raporları ve keşif defteri kayıtlarında dershane ve duvarlarında hafif çatlakları olduğu, odalarında sıvaların döküldüğü ve oda bacalarının yıkıldığı kaydedilen yapının tamirlerinin, 1860 yılından önce diğerleri gibi tamamlandığı düşünülmektedir.

4.2.6.3. II. Murad Türbesi

Muradiye Külliyesi içinde caminin güneybatısında bulunan II. Murad Türbesi'nin asıl inşa tarihi bilinmemektedir[1384]. Türbe, banisinin vasiyeti üzerine üstü açık olarak inşa edilmiştir. Duvarları bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla örgüsü ile inşa edilmiş ve iç içe geçmiş iki kare mekândan oluşan türbede, Sultanın sandukasının bulunduğu alan, köşelerdeki dört paye ve payelerin aralarındaki dört yuvarlak sütun üzerine sivri kemerle oturan tromplu bir kubbe ile örtülüdür. İçteki kare mekânı çevreleyen galerinin üzeri ise beşik tonozlarla örtülüdür (Şekil 4.55). Yapının en dikkat çekici bölümü, kuzey cephede kalan basık kemerli girişi örten ve geometrik formlardaki zeminlerin kalemişleriyle süslendiği ahşap saçaktır[1385]. Yapının sülüs hatla yazılmış üç satırlık Arapça kitabesi, girişteki basık kemerin üzerindedir[1386].

Türbe binası 1781, 1790 ve 1844 yıllarında çeşitli tamirler geçirmiş, bu onarımlarda kurşunları ile boya ve nakışları elden geçirilmiştir[1387]. Depremlerden sonra, aşağıda görüleceği üzere türbenin kubbesini taşıyan kemerlerde kısmi çatlaklar meydana gelmiştir. Türbe binasının gerekli tamirlerinin,

---

1381 O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.57.

1382 A. Gabriel, **a.g.e.**, s.112; K. Baykal, **a.g.e.**, s.38; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.319.

1383 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.299-300.

1384 K. Baykal, **a.g.e.**, s.40; Gabriel, II. Murad'ın ölümünden sonra türbenin yapıldığı kanaatindedir, bkz.: **a.g.e.**, s.118; Ayverdi ise vefatından sonra yapıldığını belirtir, bkz.: a.mlf., **a.g.e.**, s.321; Doğan Yavaş, türbenin H.855/M.1451'de inşa edildiğini ifade eder, bkz.: D. Yavaş, "a.md.", s.197; Hakkı Önkal da türbe için herhangi bir inşa tarihi vermemiştir, bkz.: H. Önkal, **Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri**, VGM Yayınları, Ankara: 1999, s.39.

1385 H. Önkal, a.y.; D. Yavaş, a.y.

1386 Kitabe için bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.116-18; E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.326.

1387 E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.299-300.

cami ve medreseyle birlikte yapılan onarımlarla 1860 yılından önce tamamlandığı düşünülmektedir.

II. Murad Külliyesi yapılarının Tanzimat'tan sonraki süreçte onarımlarına ilişkin, 1844'te 10.358 kuruşla cami ve türbe kurşunlarının tamir edilip yenilendiği, 1849'da yine cami kurşunlarının 13.822 kuruşla tamir edildiği belirtilmektedir[1388]. Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen Aralık 1850 tarihli bir belgeye göre[1389]; *"Sultan Murad Hân hazretleri câmi'-i şerifiyle medrese ve türbesi üzerlerindeki kurşunlar ile ba'zı harâb olan mahallerinin keşfi"* yapılmış ve onarım işlerinin, keşif bedeli olan *"yigirmi beş bin altı yüz bu kadar guruşı tecâvüz itmek ve münânenet ve resânetine dikkat olunmak üzere icrây-ı ta'mîri tezekkür"* olunmuş, onarımların keşif bedelini aşmadan sağlam bir şekilde yaptırılması istenmiştir. 13.822 kuruşa mal olan 1849 tarihli onarımların keşfine yönelik olduğu tahmin edilen bu belge içeriğinde, cami haricinde medrese ve türbe kurşunları ile bazı onarım gerektiren yerler de belirtildiğinden, keşif bedeli olarak geçen 25.600 küsur kuruş cami, medrese ve türbe kurşunları ile bazı yerlere yapılan toplam harcama olmalıdır. Adı geçen yapıların kubbe kurşunları tamir ve yenilenmesine yönelik bu işlemler 1855 depremlerinden önce yapılan son tamiratlardır.

1855 depremlerinden hemen sonra diğer selatin yapılarında olduğu gibi II. Murad Külliyesi'nin de, daha çok detaylı hasar tespiti amacıyla yaptırıldığı düşünülen keşif defterleri Osmanlı Arşivi'nde tespit edilmiştir. II. Murad Külliyesi yapılarına ilişkin tespit edilen ilk belge, imaret ile zahire ambarının Ebniye-i Hassa Halifesi Hacı Akif, Ebniye Halifesi Şemseddin Efendi, Mühendishane Halifesi Seyyid Salih Efendi ve duvarcıbaşı Tanasyan Kalfa tarafından hazırlanmış keşf-i evvel ve keşf-i sâni kayıtlarını içeren Eylül 1855 tarihli defterdir. Defterdeki kayıtlara göre[1390] yıkılan imaret ve ambarın inşaat malzemesinin çoğu, enkazdan kurtarılarak bu yapıların inşaatlarında tekrar kullanılmıştır. Temeli, etraf duvarları, mutfağı, tezgâhı, odaları ve çatısı ile yeniden inşa edilen imaret için 7.762 kuruş harcanmıştır. Çöken çatısı ve yıkılan duvarlarının kaldırılmasından sonra, enkazdan çıkarılan malzemelerin de kullanılmasıyla temeli, duvarları, döşemesi, bölmeleri, kara saçağı ve çatısı ile çoğunlukla karacakaya tahtası, sürtme ağacı, yedi ağacı ve çam tahtası kullanılarak inşa edilen zahire ambarı için 8.891 kuruş olarak, toplamda her iki yapıya 16.653 kuruş harcanmıştır. Böylelikle, Muradiye imareti ile zahire ambarının özellikle yoksul ve muhtaç insanlar için şiddetle ihtiyaç duyulan yapılar olması nedeniyle depremden hemen sonra onarılmış ve bu iki yapının keşif defteri merkeze iletilmiştir[1391]. İmaret ve ambarın keşiflerinin hazırlanmasından bir ay sonra bu kez külliye yapılarından cami, türbeler ve medresenin keşifleri yapılmıştır. Ekim 1855 tarihli bu keşf-i evvel defteri de yine imaret ve ambarın keşiflerini yapan ekip tarafından düzenlenmiştir[1392]. Keşif defterinde özetle şehzade türbelerinin az hasarlı olduğu, caminin son cemaat yeri kubbeleri ile altlarındaki yay kemerlerinin fazla hasarlı olduğu, bu kemerlerin bazılarının yıkıldığı, minarenin petek ve külahının tamamen yıkıldığı belirtilmiştir. Yapılan keşiflerin detaylarına bakıldığında, kayıtlarda[1393] on bir adet türbenin kısmen hasarlı yerlerinin tamir ve düzenlenmesi için; II. Murad'ın Türbesi'nin kubbesi etra-

[1388] E. H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.300.
[1389] BOA.İ.MVL.212.6973.1.1 (Tarih: H.11 S 1267/M.16 Aralık 1850) İrade tarihi: H.12 S 1267/M.17 Aralık 1850.
[1390] BOA.EV.d.15840.3 (Tarih: H.15 M 1272/M.27 Eylül 1855)
[1391] BOA.İ.MVL.344.14903.15 (Tarih: H.16 S 1272/M.28 Ekim 1855)
[1392] BOA.İ.MVL.344.14903.14 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)
[1393] BOA.İ.MVL.344.14903.14.1 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

fındaki tolos kemerlerinin altının 60 arşın uzunluğunda çatlağının tamiri ile buraların üzerine mermer sıva ve duvarlarının üzerine mermer badana yapılacaktır. Türbenin mevcut ahşap parmaklıkları ile pencere kanatlarına, kapısı ve saçağına yağlı boya yapılıp, mevcut pencerelerin tel örme çerçeveleri yenilenerek üzerlerine yağlı boya yapılacaktır. Sultan Alaaddin Türbesi içindeki bozulmuş sıvalar yenilenecek ve içerisinin tamamına mermer badanası yapılacaktır. Türbelerin üzerindeki kurşunların eksiklikleri tamamlanacaktır. Şehzade Sultan Musa'nın türbesinin sağ tarafında kubbenin beş arşın altındaki duvarı ile alçıdan yapılmış dört penceresinin çerçeveleri yenilenecek ve içinin tamamına badana yapılacaktır. II. Murad Türbesi'nin kapısı etrafına mermer söve yapılacak, türbenin tavan altında hareket etmiş olan som taşları demir kened ve zebâne ile birbirine bağlanacaktır. Şehzade Sultan Mustafa Türbesi içindeki çinilerin tamiri ve Şehzade Sultan Mahmud Türbesi'nin pencere ve kapı kanatlarıyla büyük saçağına boya yapılacaktır. Şehzade Cem Sultan Türbesi'nin mevcut kapı ve pencere kanatları ile saçağına yağlı boya ve yarısı dökülmüş kubbe sıvaları yenilenip tamamı badana yapılacaktır. Korkut Sultan Türbesi'nin kapısı üzerindeki ahşap saçağın kısmen tamiri ile boyası, Gülruh Sultan ile Aynışah Sultan[1394] türbelerinin mevcut kapı ve pencere kanatları ile saçaklarına yağlıboya, Kral Kızları Kadın Efendi Türbesi[1395] üzerindeki eksik kısımların tamamlanması için harç ile uydurma kiremit döşenecek ve bir tarafındaki on arşınlık yıkık duvarı yenilenecektir. Ebe kadının (Ebe Hatun) türbe kapısı ile saçağına boya ve türbeler bölgesinin ana giriş kapısının iki yanındaki yarısı yıkılmış set duvarlarının yıkık kısımları yenilenip tamamı badana yapılacak, set duvarlarının üzerine ise yağlıboyalı ..؟ başlı demir parmaklık yapılacaktır. Türbelerin cami tarafındaki yıkık muhafaza duvarları, mevcut taşları ve moloz harcıyla her iki tarafı derzleri doldurulup badanalı olarak yeniden inşa edilecek, üzerine kiremit döşenecektir. Medrese tarafındaki muhafaza duvarının her iki tarafı yeniden derz dolgu ve üzerine badana yapılacaktır. Ana girişteki büyük muhafaza kapısı harap olduğundan edevatıyla birlikte yeni boyalı doğrama kapı ve üzerindeki saçağın tamiri yapılıp, şaçağa kiremit döşenecek ve boyası yapılacaktır.

Keşif defterinde ikinci kısım camiye yapılması düşünülen işlere yöneliktir. Buna göre[1396]; caminin iç ve dışına badana ve yağlıboya yapılacak, son cemaat yeri kubbeleri tamir edilecektir. Caminin ana kâgir kubbeleri üzerindeki kurşunlar tamir edilecek, gereken yerlere ilave kurşunlar serilecektir. Kubbenin altındaki duvarların tamamına mermer badana ve sıvacıkâri elvan nakışlar yapılacak, çiniler üzerindeki yazılar elvan boya ile tazelenecek[1397] ve mahfeller ile mihrap tarafındaki parmaklıklara yağlıboya yapılacaktır. Keşif defterinin diğer sayfasındaki kayıtlara göre[1398]; mihrabın üzerindeki

[1394] Aynışah Sultan Şehzade Abdullah'ın kızı olup, günümüzde Şirin Hatun Türbesi olarak bilinen türbe içinde gömülüdür, bkz.: Yavaş, "a.md.", s.198; Keşif kayıtlarında türbe adı Aynışah olarak belirtilmiş, Şirin Hatun adı verilmemiştir, bkz.: BOA.İ.MVL.344.14903.14.1 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

[1395] Kral Kızları Kadın Efendi Türbesi olarak belgede geçen yapıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

[1396] BOA.İ.MVL.344.14903.14.1 ve 14.2 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

[1397] Bu kavram, nakışların izleri üzerinden yeniden belirgin hâle getirilmesini ifade ediyor olmalıdır. Nitekim kayıtlarda *"tecdid"* olarak geçen ifadeler yeniden yapılmayı/yenilenmeyi kastederken, bu keşif kayıtlarında *"tazelenme"* ifadesi kubbe duvarlarındaki kalemişleri, mihrap nakışları ve çiniler için kullanılmıştır. *"Tazelenme"* işlemi, bu yüzeylerdeki hasarlı, silik ya da kısmen dökük bezemelerin izleri/simetrileri üzerinden belirgin hâle getirilmesi şeklinde uygulanan bir yöntem olmalıdır.

[1398] BOA.İ.MVL.344.14903.14.2 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

nakışlar su boyasıyla, mevcut minber, kürsü ve pencere kanatları ise yağlıboya ile tazelenecektir. Caminin iki tarafındaki kâgir mağazaların (tabhanelerin) mevcut kubbeleri dış yüzündeki saçakların hafif çatlak kısımları tamir edilecek, caminin dört tarafı duvarları üzerine mermer badana yapılacaktır. Keşif defterinde yukarıda açıklanan bölümlerden başka, caminin son cemaat yerinin hasar durumu da detaylarıyla kaydedilmiştir. Buna göre; son cemaat yerinin beş kâgir kubbesinden üç tanesi fazla hasar görmüş, bunların altlarındaki kemerleri 4/1 oranında yıkılmıştır. Bu hasarlar nedeniyle son cemaat yeri üzerindeki kurşun örtülü sakıf kaldırılacak, kemer ve kubbeleri yıkılacaktır. Bu bölümdeki altı adet som ayakların üst taraflarındaki ahşap kirişler sorunlu olduğundan, buraya büyük demir ve hançerler ile bağlı, büyük demir kirişler yerleştirilecektir. Cedid battal tuğladan halis harç karışımlı, altları halis harçla sıvalı yeni kemerler ve üzerlerine de kâgir kubbeler inşa edilecektir. Mevcut diğer iki kubbenin altına yeni sıva ve sıvacıkâri nakışlar ile üzerlerine yapılacak sakıf için 4/1 cins kereste ilave edilecektir. Bu kısmın eksik kurşunları da tamamlanarak altındaki duvarların üzerine mermer badana yapılacak ve son cemaat yeri ayakları arasında bulunan ahşap parmaklıkların boyaları tazelenecektir. Caminin avlusu etrafındaki muhafaza duvarları tamir edilerek badana yapılacak, parmaklık ve kapısı yenilecek, az hasarlı şadırvan ile çeşme tamir edilerek saçağı boyanacaktır. Caminin sol tarafında (doğu) kâgir minaresinin petek ve külahı tamamen yıkılmış, mevcut gövdesi birkaç yerinden çatlamıştır. Minare bu hasarından dolayı küp üzerinde som bilezik mahalline kadar yıkılıp kaldırılacak ve cedid minare tuğlasından halis harç karışımı ile seng-i küfeki tomruğundan ince tarak ile tesviyeli demir kened ve zebâne ile bağlı som paye direk ve kademeli, dışı halis harç ile sıvalı, şerefe tabanına kadar, dışı sıvalı kâgir gövdeli olarak inşa edilecektir. Şerefesi, yarısı mevcut olan ve kalanı seng-i küfeki tomruğundan ince tarak ile tesviyeli demir kened ve zebâne ile bağlı som olarak yapılacaktır. Şerefe üzeri ise cedid minare tuğlasından, üst tarafı avadanlıklı, dışı sıvalı kâgir petekli, üzeri büyük demir kiriş ve çemberler ile bağlı, üzeri Kütahya tahtası kaplı, yarısından fazlası yeni kurşun ilaveli, yukarısı yaldızlı tahta alemli ve sacdan yapılmış kandil askılı ve boyalı, mevcut bilezik üzerine yeteri kadarıyla sağlam olarak yeni bir minare inşa edilecektir.

Ekim 1855 tarihli keşif defterindeki son bölüm Muradiye Medresesi kayıtlarını içermektedir. Medresenin bazı yerlerinin onarımlarına ilişkin kayıtlara göre[1399] medresenin on altı odasının iç sıvaları zarar görmüştür. Medresenin dört tarafındaki duvarların üzeri yeniden sıvanacak, mevcut kapılarının kısmi tamiri yapılıp bir adet iki arşın uzunluğunda çerçeve yenilenecek ve odaların üzerinde yıkık olan ocak bacaları, cedid tuğla ve halis harçla yeniden örülerek sıvanacak, çatı üzerindeki mevcut kurşunları ile birlikte gerekli olan kurşunlar da tamamlanıp serilecektir. Medrese odalarının önündeki revakların kâgir kubbeleri altındaki kemerlerin ortalarında devşirme olarak yirmi beş arşın cisminde cedid battal tuğladan halis harçla yıkık kısımlar yenilecektir. Bozulan iki yüz elli arşın sıva ile tamamı badana yapılacaktır. Dershane kubbesi etrafındaki yıkık kirpi saçakları yenilecek, dershane kubbesi içine badana yapılacaktır. Dershane bitişiğindeki çamaşırhane tamamen yıkılmıştır. Buranın etrafının öncelikle hafriyatı yapılacaktır. Çamaşırhane mevcut taş ve türâb harcıyla temel duvarlı, üzeri altısı bir arabalık meşe ağacından taban ve sütun ve payandalı, üzeri kiraslı ağacından mahya ve mertekli, üzeri çam tahtası kaplı cedid kiremit döşeli sakıflı, küçük kâgir ocaklı, iki adet mermer tekneli, içi tuğla döşeli, etrafı kerpiçten, oda tarafları sıvalı ve neccarkâri kapılı olarak yeniden inşa edilecektir.

[1399] BOA.İ.MVL.344.14903.14.2 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

1855 depremlerinden aylar sonra hazırlanan ve Muradiye Camii, II. Murad Türbesi, diğer türbeler ile medresenin keşiflerini içeren defterin icmal yani toplam kısmına bir masraf kaydedilmemiş, boş bırakılmıştır. Hazırlanan bu defter, ertesi gün Vali Mehmet Namık'ın üst yazısıyla hemen merkeze gönderilmiştir. Üst yazıda[1400] cami, medrese ve türbelerin zeminlerinin kaya olmasından dolayı, bu yapıların depremi az hasarla atlattığı vurgulanmıştır. Keşif defterinde olduğu gibi üst yazıda da yapıların söz konusu onarım işlerinin yaklaşık maliyetine ilişkin bir veri bulunmamaktadır. Bu durum, söz konusu keşiflerin yaklaşık maliyet tespitinden ziyade, yapıların detaylı hasar tespitini yapabilmek amacıyla hazırlandığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Yukarıdaki veriler doğrultusunda II. Murad Külliyesi yapılarının depremleri az hasar atlattıklarını söylemek mümkündür.

Külliye yapılarına ilişkin Eylül ve Ekim 1855 tarihli keşiflerden sonra, yapıların onarımlarına birkaç yıl içinde başlandığı ve az hasarlı mevcut yapıların onarımlarının tamamlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Muradiye Camii, Medresesi ve İmareti ile bazı mahalle ve bölgelere içme suyu götüren su şebekesinin onarımları için 1861 tarihinde başka bir keşif yapılmıştır. Bu keşfe göre 33.018 kuruşluk bir bütçeye ihtiyaç duyulmuş, söz konusu yapıların suyollarının *"keşfi mûcibince ta'mîr-i mesârıfı olan otuz üç bin on sekiz guruşı mütecâviz itmemek ve tasarrufât-ı mümkineye bi'r-riâye daha ehven masrafla vücûda getürilmek"* şartıyla, *"meclis ma'rifetiyle ta'mîri icrâ olunarak hitâmında müfredât defterinin bu tarafa gönderilmesi"* istenmiş, bu yönde gerekli irade çıkarılmıştır[1401]. Tasnifte konuyla ilgili önceki yazışmalara ait başka bir belge ve keşif defteri bulunmadığından, İl İdare Meclisi eliyle emaneten yürütülmesi istenilen bu onarımların sonucuna ve içeriğine ilişkin yeterli bilgi edinilememiştir.

Depremlerden hemen sonra 1860 yılı öncesinde onarımları tamamlandığı düşünülen Muradiye Külliyesi yapılarından caminin 1866 sonbaharında *"üzerinde bulunan kurşunların ba'zı mahalleri sakatlanmış ve şu aralık ta'mîrât ve inşâatının terki muktezâ-yı irâde-i 'âliyeden bulunmuş ise de câmi'-i şerif-i mezkûrun bu hâl ile terki kış gününde"*[1402] rüzgârın yapı içerisine etkisi nedeniyle caminin zararını artırmıştır. Bu zararın daha fazla artarak pek çok masrafa sebep olmaması için cami kurşunlarının onarımlarına yönelik mühendis Batyano tarafından 12.240 kuruşluk harcama öngören bir keşif hazırlanmıştır. Belgede dikkat çeken nokta, yapıların o tarihlerde tamirat ve inşaat işlerinin bir süre durdurulmasına/terk edilmesine ilişkin merkezden emir gelmesidir.

Muradiye Camii üzerindeki bozulmuş/sakatlanmış kurşunların onarımı için keşif defterindeki kayıtlara göre; eski kurşunların döşenmesine 5.400, on beş gün için günlük 40 kuruştan kurşuncu ustasına 600, kurşun mismârına 200 kuruş sarf edilecektir. Kurşunların altına yerleştirilecek malzeme olarak sekiz adet eteklik meşe için 800, yirmi iki adet hatıl için meşe ağacına 125, mismâr çeşitlerine 70, kireçe 120, horasana 70, keten çuluna 40, samana 50, dülgere on iki gün için 30 kuruş yevmiyden 360 kuruş sarf edilecektir. Caminin kapısının üstündeki kurşunların altındaki yerler için döşeme tahtasına 1.200, senaber ağacına 300, kayapa ağacına 800, mismâr çeşitlerine 170, sarı toprak için 200, saman için 50, günlük 60 kuruştan on iki gün için dülgere 720 ve günlük 120 kuruştan sekiz gün için renç-

[1400] BOA.İ.MVL.344.14903.15 (Tarih: H.16 S 1272/M.28 Ekim 1855)
[1401] BOA.İ.MVL.457.20508.1.1 (Tarih: H.18 Ca 1278/M.21 Kasım 1861) İrade Tarihi: 19 Ca 1278/ 22 Kasım 1861.
[1402] BOA.EV.d.20073.4 (Tarih: H.27 C 1283/M.6 Kasım 1866)

bere 960 kuruş olarak toplamda 12.240 kuruş harcama öngörülmüştür[1403].

Vilayetin, inşaatların durdurulması kararına karşı yapının rüzgâr, kar ve yağmur gibi kış şartlarından daha fazla zarar görmemesi için bu süreci yürütmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. 12.240 kuruşa mal olacak olan bu işin münakasası gerçekleştirilirse, keşif bedelinden daha aşağı bir masrafla yapılabilecektir. İşi bir yüklenici almaz ise o zaman tasarruf kurallarına uyularak yerel meclis ve evkaf müdürü nezaretinde onarım işleri başlatılacak ve işin bitiminde *"tûlen, 'arzen, kadden mikdâr ve zirâ' ile evsaf ve eşkalini ve mahallî rayici mübeyyen bir kıt'a defter"*, yani bu işe yönelik ikinci keşif kayıtları düzenlenip merkeze iletilecektir[1404]. Tasnifteki diğer belgede[1405] Muradiye Camii ile on bir adet türbenin tamiri için 25.000 kuruşluk bir bütçe tahsis edildiğinden ve cami kurşunları keşif bedeli dışında kalan 12.760 kuruşun türbelere ayrılmış olduğundan bahsedilmektedir. Yukarıdaki belgede geçen inşaatların tatil edilmesi durumunun, bu türbelerin o tarihlerdeki işleri için söz konusu olduğu düşünülebilir. Burada incelenen belgelerde dikkat çeken bir konu da, Fransız mimar Parvillée'nin adının metinlerde ya da keşiflerde anılmamış olmasıdır. Oysa mimar çalıştığı yapılar arasında Muradiye Camii'ni de saymakta, ancak detay vermemektedir[1406].

Muradiye Külliyesi yapıları ile ilgili bu tarihlerden sonraki belgeler yaklaşık otuz yıl sonrasına ait olup, cami ve medresenin ihtiyaç duyulan tamirlerine ilişkindir. Ağustos 1896 tarihli belgeye göre; *"Cennetmekân Gazi Sultan Murad Han-ı sânî hazretlerinin Burûsa'da vâki' câmi'-i şerif ve medreselerinin muhtâc-ı ta'mîr bulunan mahallerinin keşfi mucibince Mecidî on dokuz guruş hesabıyla seksen bin yüz kırk dokuz guruşla emâneten icrây-ı ta'mîri ve meblâğı mezbûrun cennetmekân müşârunileyh hazretlerinin vakfı bedeli ve vâridât-ı sâiresinden olmak üzere mahalli hasılât vakfiyesinden"*[1407] karşılanması istenmiştir. Bu tarihlerde cami ve medresenin gerekli tamirlerine, yapılan keşif sonucu 80.149 kuruş harcanacağı öngörülmüş, onarım masraflarının II. Murad'ın vakıf gelirlerinden karşılanması istenmiştir. Bu tamirlere ilişkin irade çıkarılmış[1408] ancak yapıların onarımları, bazı ilave inşaatlar nedeniyle bir müddet sonra başlamıştır. Nitekim Aralık 1902 tarihli Evkaf Nezâreti yazısı bunu doğrular niteliktedir. Belgeye göre;

> *"Cennetmekân Gâzi Sultan Murad Han sâni hazretlerinin Burûsa'da bulunub seksen bir bin yüz kırk guruşla ta'mîri ve termîmi muktezây-ı irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhiden bulunan cami-i şerîfleriyle medrese ve müştemilâtından müezzin ve kayyım odalarının keşf-i evvel hâricinde ba'zı yerleri ve kurşunları harab-ı zuhûr itmesine ve yeniden bir minâre inşâsına lüzûm görünmesine mebnî mahallince icrâ kılınan keşfini mübeyyin tan-*

1403 BOA.EV.d.20073.4 (Tarih: H.11 C 1283/M.21 Ekim 1866)

1404 BOA.EV.d.20073.3 (Tarih: H.14 L 1283/M.19 Şubat 1867)

1405 BOA.EV.d.20073.12 (Tarih: H.15 Ra 1284/M.17 Temmuz 1867)

1406 Aoki, **a.g.t.**, s.136. Gabriel de kitabında *"1855 depreminde zarar göre cami, mimar Parvillée idaresinde restore edilmiş ve şimdiki yenilenmiş halini son yüzyıldaki tadilata borçludur."* demekle yetinmiştir, bkz.: a.mlf., **a.g.e.**, s.105.

1407 BOA.BEO.844.63297.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1314/M.16 Ağustos 1896)

1408 Aynı belgede irade tarihi: H.15 Ra 1314/M.24 Ağustos 1896. Aynı konuyla ilgili başka bir tasnifteki belgede söz konusu inşaat masrafları mecidi 20 kuruş hesabıyla 100.000 kuruş olarak kaydedilmiş, ancak Şehremâneti Hendesehânesi tarafından keşif bedelinden indirim yapılmış, ayrıca akçe farkı da düşülerek söz konusu masraflar 80.149 kuruşa indirilmiştir, bkz.: BOA.BEO.ŞD.138.99.1 (Tarih: H.6 Ra 1314/M.15 Ağustos 1896)

zîm ve leffen takdîm olunan defterlere nazaran ta'mirât-ı merkûmenin ikmâl ve icrâsı Mecîdî on dokuz guruş hesâbıyla min bahs el- mecmu' yüz yedi bin yigirmi yedi guruş otuz beş pâre ile vücûda geleceği anlaşıldığı beyânıyla ta'mîrât-ı münâfiyenin de emâneten icrâsına me'zûniyet i'tâsı Hüdâvendigâr Vilayeti âliyesinden bî-tahrîrât iş'âr kılınmış"[1409] tır.

1902 tarihli belge, 1896 itibarıyla yapılması planlanan onarımlar ile bunlara sonradan ilave edilen inşaat işleri hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla 1896 civarında yapılan keşifler ilkin cami ve medrese onarımlarına ilişkindi[1410]. Ancak buraların onarımlarına başlandığında söz konusu keşf-i evvelde tespit edilen yerler haricinde, *"müezzin ve kayyım odalarının ba'zı yerleri ve kurşunları harab-ı zuhûr"* etmiş, buralarda keşifte olmayan hasarlar tespit edilmiştir. Yeni tespit edilen hasarların dışında, yapıya ayrıca *"yeniden bir minâre inşâsına lüzûm"* görülmüş, orijinal tek minaresi doğuda olan camiye ikinci bir minare daha eklenmek istenmesi de bu süreci uzatmıştır. Müezzin ve kayyım odalarının tamirleriyle, caminin batı tarafına ikinci bir minare yapılması için yeniden keşifler hazırlanmış ve *"ta'mirât-ı merkûmenin ikmâl ve icrâsı mecidi on dokuz guruş hesâbıyla min bahs el- mecmu' yüz yedi bin yigirmi yedi guruş otuz beş pâre ile vücûda geleceği"* anlaşılmıştır. Kısaca bu yeni ilave işlerle keşif bedeli 107.027,35 kuruşa çıkmıştır. Bu onarım işlerinin 1904 itibarıyla tamamlandığı, Nisan 1904 tarihli minare kitabesinden[1411] de anlaşılmaktadır. Bu tarihlerden sonra Cumhuriyet dönemine kadar külliye yapılarının onarımlarına ilişkin başka bir belge tespit edilememiştir.

Buraya kadar ortaya konulan bilgilere göre, depremlerden hemen sonra külliye yapılarından ilk olarak imaret ile zahire ambarı inşaatları başlamış ve yapılar tamamlanmıştır. 1860 yılından önce de cami, II. Murad Türbesi ve medresenin onarımları tamamlanmış, diğer türbelerin onarımları ise muhtemelen daha sonraki tarihlere bırakılmıştır. Son olarak caminin batı minaresi 1902-1904 yılları arasında yapıya ilave edilmiştir.

[1409] BOA.ŞD.160.50.1 (Tarih: H.18 N 1320/M.19 Aralık 1902)

[1410] Doğan Yavaş'ın yayımladığı 1898 tarihli bir belgede de o tarihlerde cami için yapılan onarımlardan bahsedilmektedir. Buna göre bir süreden beri devam eden onarımlar tamamlanmış ve Padişah'ın doğum gününde yapının resmi küşadı yapılmıştır. Doğan Yavaş bu onarımlarda yapının yanlardaki zaviye hücrelerinin ana mekânla bütünleşecek şekilde, caminin yan duvarlarının kaldırılarak buralara büyük kemerler yapıldığını ve böylece mekân birliği sağlandığını belirtir, bkz.: D. Yavaş, "Belgelere Göre Muradiye Külliyesi'nde Yapılan Bazı Onarımlar", **Sultan II. Murad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri**, Bursa 2015, s.221.

[1411] Ayverdi, **a.g.e.**, s.308.

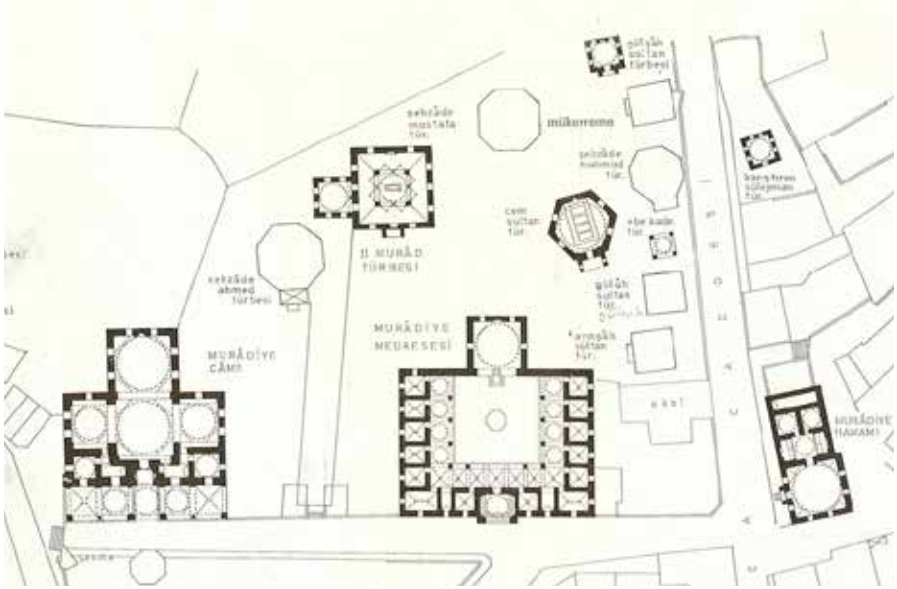

Şekil 4.57. Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı. (Kaynak: Ayverdi, s.305)

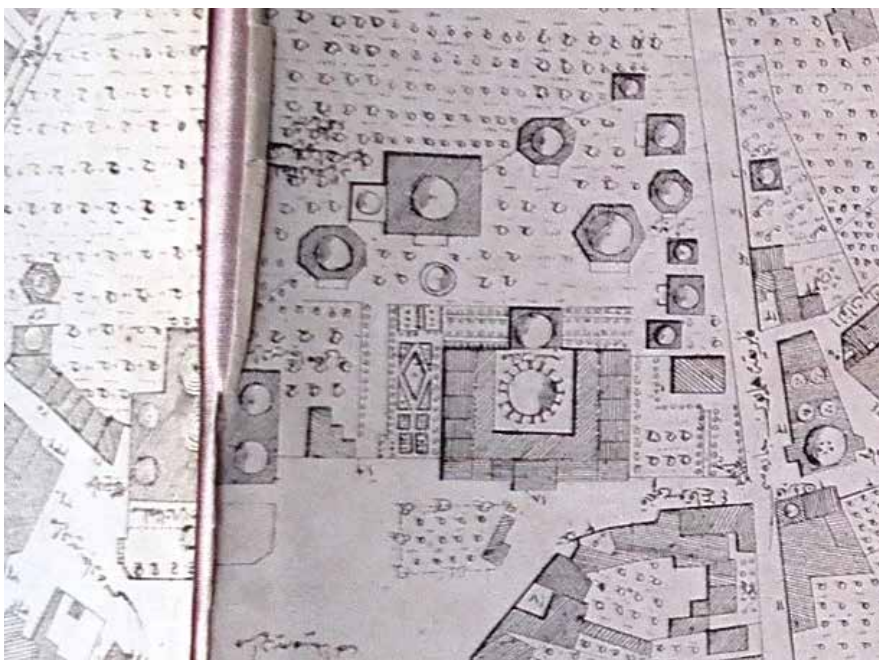

Harita 4.38. Muradiye Külliyesi Bölgesi. (Kaynak: 1857-59 SBH)

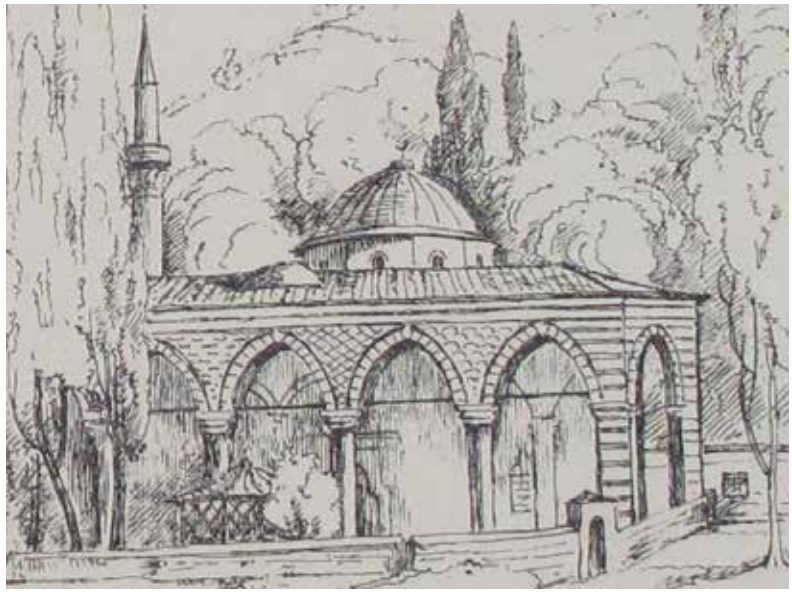

Resim 4.234. 1866 Öncesi Muradiye Camii. (Kaynak: M. A. Walker, No: XVI)

Resim 4.235. 1866 Öncesi II. Murad Türbesi. (Kaynak: M. A. Walker, No: XVII)

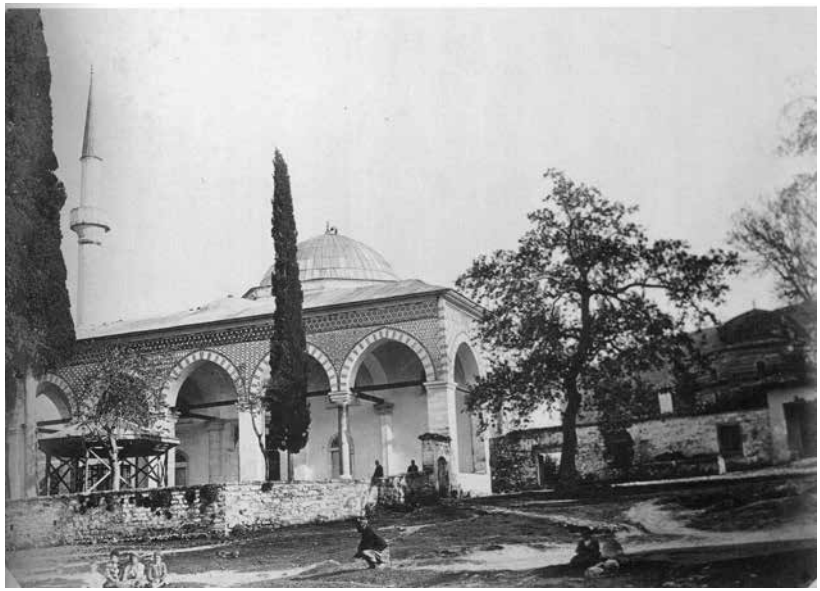

Resim 4.236. 1870 Yılında Muradiye Camii. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği - Foto: P. Sebah)

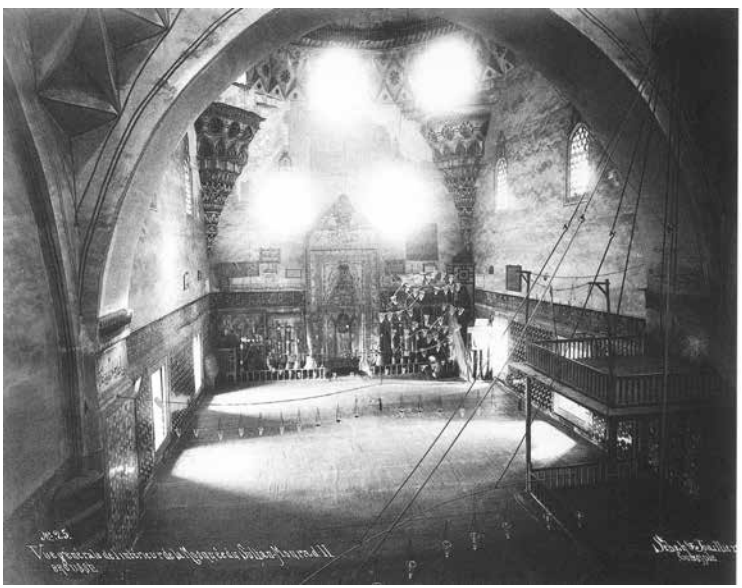

Resim 4.237. 1894 Yılında Muradiye Camii İçi ve Tromplar. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği - Foto: S&J)

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

DEĞERLENDİRME

Osmanlı modernitesi Tanzimat'tan hemen sonra mimari anlamda Bursa'daki ilk örneğini, 1844 yılında şehre tam anlamıyla hâkim bir noktada ve Uludağ'ın kuzey yamaçlarında, seçmeci (eklektik) bir üslupta inşa edilen Hünkâr Köşkü ile vermiştir. Köşk ile aynı tarihlerde ve devrin mimari üsluplarına uygun şekilde tasarlandığı düşünülen Emir Sultan Türbesi, Sultan Abdülmecid'in emriyle yıktırılarak 1845 yılında, yine şehre hâkim bir noktada yeniden inşa ettirilmiştir. Tanzimat'tan sonraki ilk yirmi yıl içerisinde Bursa merkezinde, dönemin mimari üslubunun üçüncü örneği olarak bu kez bir eğitim yapısı inşa edilmiştir. 1854 yılında inşa süreci başlayan Bursa Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkisi İbrahim Paşa Mahallesi'nde Mahkeme Hamamı karşısındaki araziye inşa edilmiş, 17 Temmuz 1860'ta resmi açılışı yapılmıştır. Mekteb-i Rüşdiye-i Mülki olarak inşasına başlanılan bu yapı daha sonra Kız Muallim Mektebi olacaktır. Bu yapıyı önemli kılan, bugüne kadar gün yüzüne çıkarılmamış ve bu çalışmayla belgelenen bir özelliği barındırmasıdır. Bu da, okulun keşif ve planlarını o tarihlerde Bursa'da kadastro çalışmaları yürüten ekipte bulunan Suphi Bey'in hazırlamış olmasıdır. Depremlerin hemen sonrasında Bursa'da yeni olarak inşa edilen ilk eğitim yapısı budur. Aynı tarihlerde onarım çalışmaları tamamlanan Ulucami de ibadete açılmıştır. Şehirde bir yandan Tanzimat'ın getirdiği düzenleme ve yenilikler kapsamında özellikle yeni okul binaları inşa edilmeye başlanmışken, diğer yandan Bursa'nın silüetini neredeyse tamamen yok eden depremlerin mimari açıdan yarattığı olumsuzluklar giderilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Bursa'ya müfettiş olarak görevlendirilen Ahmet Vefik Paşa'nın buradaki çalışmaları, şehrin yeniden şekillenmesine ciddi katkı sağlamıştır. Depremlerin üzerinden on yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen, Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişliği döneminde moloz yığınları bulunan bazı sokakların temizlendiği, şehre yeni yollar ve caddeler açıldığı, meydan düzenlemeleri yapıldığı, şehrin farklı noktalarında özellikle dini yapıların inşa ve onarım faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmüştür. Bu gelişmeler Ahmet Vefik Paşa'nın sonraki valilik döneminde de devam etmiş, ilerleyen yıllarda şehrin önemli dini mimari eserlerinden cami, türbe, medrese, imaret gibi yapıların depremlerden sonraki inşa ve onarım süreçleri, I. Bayezid Camii, Türbe ve Medresesi örneğinde olduğu gibi 1890'lı yıllara kadar sürdürülmüştür. Bu süreçte bir yandan Ulucami, Orhan Camii, Yeşil, I. Murad, II. Murad külliyeleri yapılarının onarımları, diğer yandan Şehadet Camii, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri, Emir Sultan Türbesi gibi yapıların da yeniden inşası gerçekleştirilmiştir. Öte yandan şehrin merkezine Bursa'nın ilk yeni idari yapısı olarak bir Belediye binası inşa edilmiştir. Yakın tarihlerde yine şehir merkezinde bu kez bir Fransız Kilisesi inşası tamamlanmış, Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği döneminde 1879'da tiyatro, postane ve Hisar bölgesinde de Bursa'nın ilk büyük modern hastanesi açılmış, şehrin hâkim noktalarından 'Meydan-ı Osmani'ye ilk saat kulesi yapılmıştır. Ne zaman yıkıldığı tam olarak bilinmeyen ilkinden sonra, 1890'da şehrin ve Abdülhamid döneminin ikinci saat kulesi yine 'Meydan-ı Osmani'ye inşa edilmiş, 1891'de şehrin kuzeybatısında, ovada; şehre uzak Karaman köyünde Bursa'nın ilk ziraat okulu kurulmuştur. Hisar bölgesinde şehrin ikinci meslek okulu olan Sanayi Mektebi yeni yapılarıyla 1897'de hizmet vermeye başlamıştır. Eğitim yapılarının 19. yüzyılın sonlarında modern Bursa'yı oluşturduğu bu yıllarda, dönemine göre şehre bir saat mesafede bulunan Uludağ eteklerinde kurulan büyük yapı kompleksiyle abidevi bir askeri okul şehrin silüetini değiştirmiş, şehir merkezinde ise Mülki İdâdi, Darülmuallimin, İpekçilik Mektebi gibi yeni yapılar inşa edilmiştir. 20. yüzyılın başında bu mimari gelişmeler devam etmiş; Hamidiye Caddesi üzerinde Reşid Mümtaz Paşa'nın valiliği sırasında, Neoklasik üslubun görkemli örneklerinden

üç katlı ve muhtemelen ikiz plan şemasında konaklar; 1905'te yine Meydan-ı Osmani'de Bursa'nın günümüze ulaşan üçüncü ve son saat kulesi ile Tophane sırtlarında yeni hastane binaları inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kuruluş çalışmalarına başlanılıp, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında tamamlanan Bursa'nın en yeni ve modern yapısı ise hapishane binası olmuştur. 1923-26 yılları, Bursa'nın hükümet meydanının Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ilk düzenlemesine sahne olmuştur. Cumhuriyet dönemi Bursa'sının yeni bir mimari anlayış doğrultusunda üretilen görkemli eserleri olarak üç kamu binası, bu dönemin şehirdeki ilk yapıları olmuştur.

Bu bölümde aşağıda, çalışma kapsamında ele alınan süreç içerisinde Bursa'nın mimari anlamda yeniden oluşturulması noktasında karşılaşılan sorunlar ve ortaya çıkan gelişmeler; bu bağlamda şehrin iki önemli meydanındaki mimari değişimler, kent merkezinde yapılan inşa ve onarım faaliyetlerinin yerel basına yansıyan örnekleri, inşa ve onarım işlerinde tespit edilen yolsuzluklar, hileli ve uygunsuz işler, yapıların mimari özellikleri ve dönemi içindeki yeri değerlendirilecektir. Daha sonra Tanzimat'tan Cumhuriyet'e değin Bursa merkezinde gerçekleştirilen inşa ve onarım faaliyetlerinin en önemli veri kaynaklarından keşif defterleri ve kurumsal yazışmalar ışığında, yapılarda kullanılan malzeme çeşitleri, yapı üretiminin ana unsurlarından taahhüt sistemi ve bunun Bursa örnekleri, yapı üretiminde karşılaşılan maliyet karşılama sorunları ve bunlara karşı geliştirilen çözümlerden örnekler, yine yapı üretiminin en sorunlu ayaklarından biri olan bürokrasinin işleyişi ve sorunları, teknik altyapı elamanları olarak mimar, mühendis, kalfaların yetkinliği ve temini sorunu, malzeme temininde karşılaşılan zorluklar, teknik personelce yürütülen keşif yöntemi ve sorunları ile sorunlu inşa ve onarımlar, örnekleriyle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

5.1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı ve Bursa'nın Yeniden Şekillenmesi/ Bursa'yı Şekillendiren Etkenler

Bir kentin neredeyse yeni baştan imarına sahne olan 19. yüzyıl Bursa'sında, kente yeni yüzünü kazandıran birden fazla etken bulunmaktadır. Konuya ilişkin pek çok çalışmada değinilen (yeni sokak ve cadde açılışları, kurulan mahalleler vs.) noktaların dışında, yüzyılın ikinci yarısından itibaren kenti şekillendiren etkenlere bu bölümde biraz daha farklı açıdan bakılmaya çalışılmıştır: Kenti yıkan afetlerin ardından oluşan refleksler, ilk tepkiler, kentin modern yüzünü göstermeye başladığı meydanlar ve buraların yeniden düzenlenmesine yönelik yapılan işler, kentte yürütülen imar ve inşa faaliyetlerinin Bursa basınına ne şekilde yansıdığı ve dönemin inşaat işlerinde karşılaşılan/tespit edilen hileli ve uygunsuz işlere örnekler verilerek, kadim bir şehrin yeniden şekil bulma sürecinin perde arkasına ışık tutulmuştur.

5.1.1. Büyük Yıkımlar Sonrası İlk Çalışmalar

Çalışma kapsamında incelenen dönemde, Bursa şehrinin mimarisini derinden etkileyen en önemli olay, şüphesiz 1855 yılında meydana gelen iki büyük depremdir. 28 Şubat ve 11 Nisan 1855'te meydana gelen 9 ve 10 şiddetindeki bu depremler o tarihe kadar Bursa'yı vuran tarihin en şiddetli sarsıntı-

larıdır[1412]. Gökmenzâde'nin *"ârz karar itmeyüb yer titredi turdı"*[1413] ifadeleriyle nitelediği ilk deprem, şehirde yüzlerce tarihi eser ve binlerce eve büyük oranda zarar vermişken, henüz ilk depremin şoku atlatılmadan, yaraları sarılmadan ve şehir yıkıntılar arasında bir de yangınlar ile uğraşmak zorunda kalmışken, bu kez ikinci deprem meydana gelmiştir. İlkinden daha şiddetli olan bu ikinci sarsıntı sonrasında, ilk depremde yara alan ancak ayakta kalan yapıların büyük çoğunluğu ya tamamen çökmüş ya da büyük oranda yıkılarak harabe hâline gelmiştir[1414]. Bu kez meydana gelen ikinci depremi Gökmenzâde; *"ibtidâkinin beş katı berki on katı bir hareket-i 'arz oldı kim ta'rif kabul itmez, hâmile hatunlar hamlini vaz' eyledi, ba'zı çocuğın bırâgub kaçdı"*[1415] şeklinde anlatmıştır. Bu ikinci sarsıntının hemen ardından çarşının bazı noktalarında yangınlar başlamış, ertesi güne kadar devam eden yangınlarda beş yüz kadar cami, han, hamam ve evin yanı sıra, binden fazla dükkân yanıp yıkılmıştır[1416]. Büyük yıkımların hemen sonrasında Bursa Meclis-i Kebir'i deprem raporlarını[1417] hazırlayarak halkın içinde bulunduğu durumu merkeze iletmiş; Bursa'da bulunan cami ve medreselerin çoğunun yıkıldığını, cami, türbe, han, hamam, imaret gibi önemli yapıların birkaç mühendis ve memur görevlendirilerek bir an önce onarılmaları gerektiğini, şehir merkezinde sokakları moloz yığınına dönen mahalleler için beş yüz marangozun acilen görevlendirilmesini ve evleri tamamen yıkılan vatandaşların uygun yerlere yerleştirilmelerini, hatta bu durumda olanların vergilerinin durumları düzelene kadar ertelenmesini ve halka üç yüz kadar çadır verilmesini talep etmiştir[1418]. Tanzimat'tan sonra Bursa'nın adeta yeniden imar edilmesi, başka bir deyişle *"19. yüzyılın ikinci yarısında kentin Osmanlı modernitesinin etkisi altında yaşadığı yeniden yapılanma"*[1419] süreci, şehri harabe hâline çeviren bu depremlerden sonra başlamıştır.

Merkezi idare, Bursa'nın 1855 yılında yaşadığı iki büyük deprem ve yıl sonuna kadar süren artçı sarsıntıların neden olduğu yıkıcı etkiyi, elindeki tüm imkânları seferber ederek bir an önce gidermeye

---

[1412] http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/ Erişim tarihi: 27.09.2018

[1413] Gökmenzâde, **a.g.e.**, 8b.

[1414] *"evvelki harekette nişan vermiş olan cevâmi' ve mesâcid ve han ve hamamlar ile de kâkin ve menâzilin ekserisi münhedim ve harap ve nişân vermeyenlerin dahî bazı mahalleri münşakk ve ateşin emr ü itfasına eğr-i ikdâm olunuş"*. Bkz.: Besim Özcan, "a.g.m.", s.76.

[1415] Gökmenzâde, **a.g.e.**, 9a.

[1416] Bu yangında Kayhan çarşısında bulunan Keresteciler, Haffaflar, Çıkrıkçılar çarşıları ile Yoğurthanı ve Bitpazarı ile Devecilere'e doğru birçok ev ve dükkân yanmıştır. Besim Özcan, "a.g.m.", s.77.

[1417] Birinci depremin hemen ardından Bursa yerel idaresi, İstanbul'a durumu haber verip, enkaz kaldırma ve tamiratlar için, Bursa'da bulunan işgücünün yetersizliğini belirtip, merkezi idareden işgücü talep etmiştir. *"hareket-i arz da münhedim olmuş ebniyenin ta'mîrâtına bakmak ve ba'zı sakat divarları yıkmak üzere Burûsa'da bulunan neccâr mikdâr-ı kifâyede olmayub… ve ba'zı kazalardan celb olunmuş ise de anlar dahi aluvirmiyerek behemehâl beş yüz nefer dülgerin vücudına lüzum-ı kavî görünmüş ve bunların dersa'adetten başka mahalden celbi zikrolunan beş yüz nefer neccârın posta gününden evvel yelken sefînesiyle ve mümkün oldığı halde posta vapurlarıyla iğrâmları"* istenmiştir. Devamında *"bil külliye münhedim olmayubda münşak olan ba'zı cevâmi'-i şerîfe ve binalarında ve imâret-i âmire ve kal'a ve burç divarlarında ve hanlar gibi atîk ve cesîm ebniyenin sakîkaten muhtâc inhidâm olanlarının tefrîkine muktedir bu tarafda mi'mâr-ı kalfaları olmadığından ebniye-i mezkûrenin mu'ayene ve tefrîki zımnında birer nefer mütezannın mühendis ve mi'mâr kalfasının dahi ta'yîn ve isbâli hususlarının"* bir an önce gönderilmesi istenmiştir, bkz.: BOA.İ.MVL.327.13991.1.1 (Tarih: H.25 C 1271/M.15 Mart 1855)

[1418] Besim Özcan, "a.g.m.", s.78.

[1419] İlhan Tekeli, "a.g.m.", s.7-28.

çalışmıştır. Şehirde başlayacak onarım ve inşa faaliyetleri için işgücü temini noktasında *"Burûsada bulunan 'amele hareket-i 'arz esnâsında âhir mahallere tağılmış olduğundan ve orada ma'lûmâtlı mi'mâr dahi bulunamayacağına binânen bir münâsib mi'mârın buradan ve iktizâiden 'amelenin dahi bu taraftan sâir mahallerden tertibi ve celbi"*[1420] gerekmektedir. Bu noktada 1855 yılı bahar aylarından hemen sonra, mimari eserlerin hem hasar tespitlerinin yapılması hem de tamirlerine başlanması için Sultan Abdülmecid'in emriyle mimar ve mühendisler Bursa'ya gönderilmiştir. Bu amaçla Bursa'ya ebniye ve mühendishane halifeleri gelerek, Bursa'da bulunan *"sâir ashâb-ı vukuf ve ma'lûmât marifetiyle"* de hasar tespit çalışmaları ve keşifler yapılmıştır.

Yaşanan büyük yıkımlar sonrasında Bursa'nın sivil ve dini mimarisinin yeniden ihyasına yönelik çalışmalar sadece işgücü özelinde yürütülmemekte, aynı zamanda şehrin yeniden inşası için gerekli en önemli unsur olan malzeme noktasında da çözümler üretilmeye çalışılmaktaydı. Bursa ve civarında harap olan binaların tamiri için kullanılacak kereste temininde sıkıntılar çıkmış, piyasaya verilen keresteler hem ihtiyaçları karşılayamamış hem de fiyatları bariz şekilde artmıştır. Bursa halkı evlerini kış gelmeden bir an önce onarmak istemekte, malzeme temini ve maliyetinde yaşanan sıkıntılar nedeniyle de evlerin onarımları yapılamamaktadır. Zarar gören evlere bir an önce müdahale edilemez ise, halkın günden güne daha harap olan evlerini onarmaları da daha sonra mümkün olmayacaktır. Halk bu soruna ilişkin şikâyetlerini Vilayet Meclisi'ne, Vilayet Meclisi de durumu bir yazı ile merkeze iletmiş, yazı burada Bahriye Meclisi'ne havale edilmiştir. Bahriye Meclisi, kesim yapılacak dağın Gemlik iskelesine yakınlığı sebebiyle, normalde tersane ihtiyaçları dışında buradan kereste kesimine ruhsat verilmeyeceğini belirtmiştir. Ancak Meclis, bu mecburi ihtiyaç durumu nedeniyle ve aynı zamanda o tarihlerde Erdek'te meydana gelen yangınlar sonrasında ora halkına Gönen ve Manyas dağlarından kereste kesimine izin verilmesine dayanarak, depremlerden harap olmuş olan evlerin ve binaların tamir ve inşasına mahsus olmak üzere yerel ihtiyaçlar giderilinceye kadar Yarhisar, İnegöl ve Pazarcık kazaları etrafındaki dağlardan bir sene süreyle *"Dağ Mimarı"* nezaretinde ağaç kesimine ve Tersane memurları tarafından yasaklanmış olan hızarların çalışmasına izin vermiştir. Bursa sancağı dahilindeki Tersane-i Amire'ye bağlı dağdan kesimine izin verilen ağaçların, Tersanenin kullandığı ağaçların haricinde olması, kesilen kerestelerin başka yerlere nakledilmemesi, ağaçların neccar vesaire tarafından kestirilmemesi, kestirilecek ebniye kerestesi içinde فرضی tahtası bulunmaması da özellikle vurgulanmıştır[1421]. Sonuçta kimin ne cinste ve miktarda ağaç kestiğine de *kereste memuru* ile *dağ mimarının* nezaret etmesi şartıyla senaber, karaçam ve diğer ufak ağaçların kesimine izin verilmiştir[1422]. Depremlerden sonra malzeme ve işgücü temini noktasında yapılan çalışmaları takiben, şehrin harabe hâlinden kurtulması için çalışmalar başlamış, molozların kaldırılması, sokakların temizlenmesi, tehlikeli yapıların yıkılması vs. işler yürütülmüştür.

[1420] BOA.A.MKT.MVL.75.59.1.1 (Tarih: 4 S 1272/16 Ekim 1855)
[1421] BOA.İ.DH.319.20667.2.1 (Tarih: H.10 Ş 1271/M.28 Nisan 1855)
[1422] BOA.İ.DH.319.20667.3.1 (İrade: H.22 Ş 1271/M.10 Mayıs 1255)

5.1.2. Hükümet ve Tophane Meydanlarının 1857-1926 Arası Değişim ve Gelişimi: Meydan Düzenlemeleri

Şehir içlerinde Abdülaziz döneminden itibaren park, bahçe ve meydanlar yapılmaya başlanmış[1423]; bu düzenlemelerin örneklerinden ikisi, neredeyse Dersaadet'te oluşturulanlar ile aynı tarihlerde, 1862'de Tophane ve 1870'te hükümet meydanı düzenlemesi ile Bursa'da da verilmiştir. Bursa'nın günümüzde Heykel olarak anılan meydanında, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yerel idari yapılanmanın çeşitli birimleri bulunmaktaydı. 1857 ve sonraki yıllara ait kent planlarında/haritalarında görüldüğü gibi bu alan hükümet meydanı olarak idari, adli, mali ve askeri birimlere ev sahipliği yapmıştır. Plan ve haritalarda geçtiği şekliyle önceleri *"Cami-i Kebir Caddesi", "Saray Caddesi",* Cumhuriyet'in ilk yıllarında *"Gazi Paşa Caddesi"* adlarıyla anılan yolun güneyine kalan bu meydan, *"Saray Meydanı"*, *"Sarayönü", "Hükümet Meydanı"* olarak adlandırılmıştır[1424]. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Cumhuriyet dönemine kadar bu meydanda zamanla merkez mutasarrıflığı dairesi, vilayet dairesi, eski hapishane dairesi, zabıta dairesi[1425] ya da adliye, jandarma taburu, polis/zabıta dairesi, evrak mahzeni, hapishane/tevkifhane gibi birimlerin[1426] bulunduğu bir yapı kompleksi ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında *"Cumhuriyet Alanı"*[1427] olarak adlandırılan bu meydan yeniden ele alınarak, idari yapıların hisar dışına ve şehrin doğusuna kaydırılmasıyla yeni yönetim birimlerinin merkezi olacak biçimde düzenlenmiştir[1428].

Hükümet Meydanı'ndaki yapılara ilişkin görsel ilk veriler, 1857 yılında başlayan çalışmalarla ortaya konulmuştur. Suphi Bey ve ekibince hazırlanan planda Hükümet Meydanı'nda bazı yapılar olduğu görülse de, buradaki idari yapılara dair net bir işaret yoktur. Planda meydanın Saray Caddesi tarafında, Münzevi Dergâhı olarak belirtilen alana bitişik bir yapı görülmektedir (Hrt.4.11). Buradaki ***"atik paşa kapusu"*** ibaresi, muhtemelen burada paşa konağı olarak kullanılan bir yapının varlığına işaret ediyor olmalıdır. Suphi Bey planında meydanın güneyinde, daha yukarıda ise bir ***"cedid paşa kapusı"*** ifadesi vardır. Buradan hareketle, Hacılar Camii'nin tam karşısına kalan bu bölgede yeni bir paşa konağı, yani bir *idari birim* olduğunu söylemek mümkündür[1429]. Nitekim 1870 yılına ait çizimde buradaki yapı ***"vilayet dairesi"*** olarak gösterilmiştir. İlkin bu çalışma ile yayımlanacak olan 1870 tarihli kroki, meydanın mimari değişiminin Suphi Bey planından on on iki yıl sonraki sürecini göstermesi açısından oldukça önemlidir. ***"Vilayet dâiresi", "eski habshâne dâiresi", "merkez mutasarrıflığı dâiresi", "harab olub müceddeden inşa olunacak zâbıta dâiresi"*** ve meydan kapısının sağ ve solunda birer ***"nöbetci odası"***, 1870 yılı itibarıyla bu meydanda bulunan kamu yapılarıdır (Şekil 4.6). Bu tarihlerde hapishane binası, meydanın kuzeydoğusunda ve Münzevi Dergâhı arsasına bitişik konumdadır. Dolayısıyla, SBH'nda Atik Paşa Kapısı yanında görülen binanın Paşa Konağı

[1423] M. Cezar, **a.g.e.**, s.86.

[1424] Bkz.: Şekil 4.6, 4.7, Hrt.4.11; Baykal, **a.g.e.**, a.y.; Akkılıç, "1925 Yeni Hükümet Binalarının Yapım Çalışmaları", **Bursa Ansiklopedisi**, 1987, s.305.

[1425] BOA.PLK.p.2356.

[1426] BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M.12 Kasım 1916)

[1427] Akkılıç, **Bursa Ansiklopedisi,** 1987, a.y.

[1428] Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.268; Hayri Fehmi Yılmaz, "Bursa Valilik Binası", **BKVKBK Valilik Binası Sanat Tarihi Raporu**, s.3.

[1429] Bu yeni paşa kapısı olarak nitelenen yerdeki yapı, o tarihlerde kiralanmış bir konak yapısı olmalıdır.

olarak kullanılan idari bir yapı olduğu, fakat 1870'lerden önce ***"merkez mutasarrıflığı dâiresi"*** olarak meydanın batısına kalan köşesindeki başka bir yapının kullanılmaya başlandığı, doğu köşede Atik Paşa Kapısı olarak nitelenen eski konağın da 1870'lerden önce hapishane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hapishane binası olarak burasının 1893-94'lerde de faal olduğu, FSH'nda görülmektedir (Hrt.4.12). Suphi Bey planında Hacılar Camii karşısında ***"cedid paşa kapusı"*** olarak nitelenen yapı, 1870'lerde ***"vilayet dâiresi"*** olarak belirtilmiştir. 1893-94'lerde FSH'nda belirtilmese de burasının yine aynı işlevle, yani ***"hükümet dairesi/konağı"*** olarak 20. yüzyılın başlarında bile kullanılmaya devam ettiği, hem Hasan Tâib Efendi'nin ifadesinden hem de 1916 tarihli krokiden anlaşılmaktadır (Şekil 4.7). Özetle hükümet meydanına 1900'lü yılların başında bile halen müstakil bir hükümet konağı binası inşa edilememiştir[1430]. Yine SBH'nda meydanın batısında kuzey-güney doğrultusunda uzunca bir şekilde konumlandırılan yapıların bir bölümünün 1870 krokisinde ***"Zabıta dâiresi"*** olarak kullanıldığı, *merkez mutasarrıflığı* binasının hemen güneyindeki bu yapının çok eskimiş olmasından dolayı yıkılıp yerine yeni bir zabıta dairesi inşası planlandığı görülmektedir. Temmuz 1870'te Hüdavendigâr Vilayeti Meclisi'nden çıkan yazıya göre o tarihlerde bir yangın geçirdiği anlaşılan Münzevi Abdullah Efendi Dergâhı arsasından bir kısmının satın alınarak, bu arsa üzerine bir hapishane binası yapılması istenmiştir. Kroki ve yazışmalara göre mevcut hapishane binası, dergâh arsasının bitişiğinde ***"eski habshâne dâiresi"***dir. Mahkûmların firarını engelleyecek ve güvenliği sağlayan askerlerin ikame edebileceği, hayvanlarının da barınabileceği, altı ahır olacak şekilde bir süvari dairesi inşası tasarlanmış, bu binanın eski hapishanenin yerine inşa edilmesi düşünülmüştür. Ancak bu sorunun da çözülemediği ve sadece merkeze iletilen bir teklif olarak kaldığı anlaşılmaktadır[1431]. Nitekim 1893-94 yıllarında ***"eski habshâne dâiresi"***nin halen kullanıldığı FHS'nda belirtilmiştir. Ayrıca 1902-1903 tarihleri arasındaki onarımlar sırasında tamamen yıkılan hapishane binası yerine, geçici olarak 1902 yılında bir bina yapılmıştı[1432]. 1903 yılında **Baraçanos Efendi** geçici bina yerine bu alanda yeni bir jandarma süvari dairesiyle ahır ve yeni bir hapishane binası inşası için plan ve keşifler hazırlamış ancak bu yapılar inşa edilememişti. İlerleyen yıllarda 1916 öncesinde, bu yapılardan süvari dairesinin meydanın Saray Caddesi'ne bakan ana kapısının doğu bitişiğine, ahırın da dergâhtan satın alınan arazi üzerinde meydanın doğusuna tevkifhane ile evkaf dairesi arasına, muhtemelen Baraçanos'un projeleri revize edilerek inşa edilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Yeni hapishane binası ise bu tarihlerde kentin kuzeyinde büyükçe bir arazi üzerinde inşa edilmeye başlanmıştır.

1870 krokisinde gösterilen bir diğer önemli ayrıntı, dergâh arazisinin bir kısmının satın alınarak buraya cadde açılmasının planlandığıdır. Açılacak cadde için (SBH'nda *"münzevi sokağı"* olarak gösterilen) sokak ve önündeki arsa dergâha terk edilecek, bu sokağın önündeki arsa eski hapishane binası ile sokak arasından cadde geçecek şekilde açılabilmesi için satın alınacaktır[1433]. 1893-94 FSH'nda

---

[1430] 1910 yılına gelindiğinde Bursa'nın idari örgütü, münferit bir binaya kavuşamamış, *"El-yevm pek müteferrik bir halde bulunan bil cümle devâiri muhtevî olmak üzere"*, bütün daireleri/idari birimleri tek bir çatı altında toplayacak şekilde bir hükümet konağı inşa edilememişti. BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909)

[1431] BOA.İ.DH.42783 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

[1432] BOA.İ.DH.1406.7.1.1 (Tarih: H.21 L 1320/M. 21 Ocak 1903)

[1433] Hükümet Meydanı'na ilave edilmek ve yeni bir hapishane ile alt kısmı ahır üstü zabıta dairesi inşa edilmek için satın alınacak dergâh arsası 1.071 m²dir, bkz.: BOA.İ.DH.614.42783.5.1 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

görüldüğü üzere arazi kamulaştırması muhtemelen 1870-71 civarında yapılmış ve cadde Hacılar Camii'ne kadar açılmıştır. Yeni açılan bu cadde, kuzeyinden Gemlik Caddesi'ne bağlanmıştır. Açılan bu caddenin batısında ve meydanın doğusunda kalan ve satın alınan dergâh arazisi üzerine ileride idari birimler olarak kullanılacak olan bazı yapılar inşa edilecektir. FSH'nda gösterilen ancak ne oldukları belirtilmeyen bu yapıların, 1916 tarihli yangın krokisinde ***"süvari ahırları", "atik evkâf dâiresi"*** ve ***"evrak mahzeni"*** olarak inşa edilmiş ya da kullanılıyor oldukları görülmektedir. 1916 tarihli krokide hapishane dairesi, 1870 krokisinde görülen zabıta dairesi yerinde ***"mahbushâne"*** olarak, ***"tevkifhâne"*** ise ***"eski habshâne dâiresi"*** yerinde görülmektedir. Buna göre, hapishane binası Saray Caddesi'ne göre güneybatıda ve adliye dairesinin güneyinde, ***"tevkifhâne"*** binası ise aynı caddeye göre avlunun kuzeydoğu köşesinde caddeye bakan taraftadır. ***"süvari ahırları", "atik evkâf dâiresi"*** ve ***"evrak mahzeni"*** ise Hacılar Camii yönünde kuzeyden-güney doğrultusunda inşa edilmiştir. 1870 krokisinde ***"merkez mutasarrıflığı dâiresi"*** olarak meydanın batı köşesinde bulunan yapının yerinde 1916 itibarıyla ***"adliye dâire"***sinin bulunduğu; ***"eski habshâne dâiresi"*** ile meydanın ana girişinde bulunan ***"nöbetci odası"*** birimlerinin arasına 1916 itibarıyla bir ***"telgrafhâne"*** yapıldığı, bu nöbetçi odalarının yerine de daha büyük olarak bir ***"polis dâiresi"*** ile bir ***"jandarma dâiresi"*** inşa edildiği görülmektedir. Son olarak Hacılar Camii karşısındaki yapının; SBH'nda ***"cedid paşa kapusı",*** 1870'lerde ***"vilayet dâiresi",*** 1916 itibarıyla da ***"atik hükümet konağı"*** olduğu anlaşılmıştır. Özetle, 1870'ten sonra bu meydana; Münzevi Dergâhı'ndan satın alınan arsa üzerine (meydanın doğusunda yeni açılan caddeye bitişik olarak) bir ***"süvari ahırı"***, bir ***"evkâf dâiresi"*** ile bir ***"evrak mahzeni"***, meydanın ana giriş kapısı yanlarına bir ***"jandarma dâiresi",*** bir ***"polis dâiresi"*** ve bir ***"telgrafhâne"*** ile mutasarrıflık binası yerine bir ***"adliye dâiresi"*** birimlerinin (bazıları yeni inşaat bazıları da yapı dönüştürme yöntemiyle) oluşturulduğu görülmektedir.

Cumhuriyet döneminde hükümet meydanı adeta sil baştan ele alınmış ve yeniden düzenlenerek, eski yapıların üzerine yeni devletin yeni mimarlık anlayışıyla oluşturulmuştur. Bu aşamada meydanın hemen batısında bulunan Mekteb-i İdâdi yıkıldıktan sonra arsası üzerine, yeni Türkiye Devleti'nin Bursa'daki ilk idari birimleri olarak *Muhasebe-i Hususiye* binasının inşa süreci 1923 yılında başlamıştır (Hrt.4.30). 1925 yılı başlarında ilk binanın inşaatı sürerken, Maliye binasının inşa süreci de hız kazanmıştır. Meydanın doğusunda 1870 ile 1893-94 arası kurulduğu anlaşılan evrak mahzeni binası, Cumhuriyet Alanı'na inşa edilecek kamu binaları için öncesinde yapılan çalışmalar sırasında, yeni meydanın düzenlenmesi için yıkılmıştır. Yıkılan evrak mahzeninin arsası üzerine, 19 Mart 1925 tarihinde Maliye binasının temeli atılmıştır. Cumhuriyet Alanı'nın son yapısı olan Adliye binası ise daha önce inşaatları başlamış olan iki yapının arasında inşa edilecektir. Adliye binası inşaatı için düzenlenen münakasa sonrası, meydanda bulunan ve 1916 krokisinde ***"mahbushâne"*** olarak görülen eski hapishane binası yıkılmış ve enkazı kaldırılmıştır. Enkaz kaldırma çalışmalarından sonra Adliye binasının inşa süreci, diğer iki binanın proje yüklenicileri tarafından 1925 yılı son çeyreği içinde başlatılmıştır. Ancak kaynaklarda hapishane binasının ne zaman yıkıldığı ve Adliye binasının temelinin ne zaman atıldığı konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi'nde tespit edilen bir belge, Adliye binası inşaatının 1925 yılı sonuna doğru başlamış olduğunu göstermektedir. Belge verilerinden anlaşıldığına göre Adliye binası inşaatı, yüklenici Ekrem Hakkı ve Celal Beylere ödeme yapılamaması nedeniyle 1926 yılı bahar-yaz ayları arasında durmuştur. Bu nedenle de inşaat süresi iki ay daha uzatılmıştır. Maliye binası inşaatının süresinin sekiz ay olduğu ve Bakanlar Kurulu karar tarihi dikkate alındığında, diğer iki yapı ile birlikte Adliye binası inşaatının,

Ekim ayı başlarında ya da 1926 yılı sonlarında, kış mevsiminden önce bitirilmiş olduğu söylenebilir.

Hükümet Meydanı dışında Bursa'nın bir diğer önemli bölgesi ***"Meydân-ı 'Osmânî"*** olarak nitelenen Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri çevresidir. Tanzimat'tan sonra bu bölge kapsamlı bir şekilde ilk olarak 1855 depremleri sonrasında ele alınmıştır. Çevreyle ilgili yapılan gözlemlerde depremler sonrasında türbelerin birçok ufak ve harap evler arasında kaldığı, bu harap evlerin sahiplerinden satın alınarak bu alanın ***"Osmaniyye"*** meydanı olarak düzenlendiği, türbelerin meydana çıkarıldığı ve yeniden genişletilerek inşa edileceği aktarılmıştı. Hayrullah Efendi'nin aktardığı bu kamulaştırma süreci, Bursa Eyalet Meclisi'nce Bursa Ebniyeler Mühendisi Batyano'ya 1862 yılı Mayıs ayından önce hazırlattırılan Tophane Meydanı düzenlemesine ait krokiler paralelinde yürütülmüştür. Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin etrafında istimlak edilecek haneler ile burada yapılacak meydan düzenlemesine ilişkin mühendis Batyano tarafından iki kroki hazırlanmıştır (Şekil 5.1, 5.2). Osmanlı Arşivi'nde tarafımızca tespit edilen ve ilk kez bu çalışmaya konu olan krokilerin ilkinde[1434] türbe çevresinde yapılacak kamulaştırma işleri ***"mübâya'a buyrılacak hanehâ…"*** için, oradaki mevcut hanelerin üzerinde numaralandırılarak gösterilmiştir. İkinci kroki ise[1435] ***"mübâya'a olınan hanehâ…"*** , yani kamulaştırma sonrasını yine hanelerin üzeri numaralandırılarak göstermek için hazırlanmıştır. Birincisinden farklı olarak ikinci krokide türbelerin etrafındaki kamulaştırmanın iki aşaması da ***"şıkk-ı evvel", "şıkk-ı sâni"*** şeklinde yapılan farklı çizimlerle belirtilmiştir. Aynı konuya ilişkin hazırlandığı anlaşılan ve numaralandırılan ev ve arsaların sahipleri ve istimlak bedelleri kaydı[1436] ile kroki üzerinde gösterilen meydan düzenlemesi ve duvar inşasına dair ebniye halifesi Akif'in düzenlediği Mayıs 1862 tarihli bir keşif defteri[1437] tespit edilmiştir. Bu keşifte, türbelerin etrafının düzenlenmesine yönelik hazırlanan kroki gereğince satın alınan ev ve arsaların feshiyle (istimlak yoluyla meydanın genişletilmesiyle) birlikte, inşa edilecek duvarlar ve diğer kısımların masrafları çıkarılmıştı. Buna göre ilkin, istimlak edilen Orhan Medresesi, ev, arsa ve bahçelerin duvarları kaldırılacak ve yeniden duvarlar inşa edilecektir. Türbeler için muhafaza duvarı inşaatından sonra türbelerin eksiklikleri tamamlanacak; yamaç tarafında sancak kulesinin güneybatısına bir adet ve Osman Gazi ile Orhan Gazi Türbesi arasına bir adet olmak üzere iki süs havuzu; türbe etrafına örülecek duvarların güney girişindeki cephesine sağlı sollu iki adet ve duvar çevrili bu alanın yamaca açılan kuzey girişine sağlı sollu birer adet olmak üzere dört çeşme[1438]; çeşmeler için suyolları; yine türbe muhafaza duvarlarının güneybatı ve güneydoğu köşelerine birer adet türbedar odası; yamaç kısmına yarım yay şeklinde set kale duvarları ve meydanın ortasına da müceddeden ahşap bir sancak kulesi inşa edilecektir. Son olarak türbe içlerindeki molozların başka yere nakli ile meydan ve bahçenin tesviyesi ve türbelerin üç tarafına mevcut taşlardan kaldırım inşası için toplamda 201.716 kuruşluk bir harcama öngörülecektir. Ayrıca burada belirtilmesi gereken bir husus da istimlak edilen yerlerden biri olan Orhan Medresesi ile ilgilidir. Depremlerde zarar gören ve Orhan Türbesi yakınlarında olduğu belirtilen Orhan Medresesi'nin yıkılarak, kamulaştırılan arsalardan birinin üzerine o günkü mevcut hâli ne ise o şekilde inşa

[1434] BOA.PLK.p.50
[1435] BOA.PLK.p.56 (tarihsiz)
[1436] BOA.İ.MVL.558.25080.1.1 (Tarih: 1862)
[1437] BOA.İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)
[1438] Keşif defterinde belirtilen çeşme sayısı, deftere sehven altı olarak yazılmış olmalıdır. Çünkü her iki krokide de çeşme sayısı dört olarak gösterilmiştir.

edilmesinin 30.000 kuruş masrafla planlandığı, istimlak bedelleri kaydında geçmektedir. Medreseyle ilgili 1862 tarihli istimlak kayıtlarında geçen bu tasarının ancak yıllar sonra 1890'da uygulandığı, *Bursa* gazetesinde 1892'de yayımlanan bir haberde tespit edilmiştir[1439].

Meydan düzenlemesi ve istimlak işleri için yapılması gereken hazırlıklar sonrasında *"zikr olunan mahaller…mu'âyene ve mesâha olunarak mukaddemân takdim kılınan râyic defterine tatbikân der'aliyyede ebniye meclisinde fiyat-ı lâyıkada vaz' ve hesab olunmak üzere"*[1440] ilgili evrak merkeze gönderilmiştir. Özetle, düzenlenen bu keşf-i evvel defteri kapsamında belirtilen yerlerin gerekli muayene ve ölçümleri yapılarak, daha önce merkeze gönderilen istimlak bedellerine göre mülk sahiplerinin hakedişlerinin hesaplanması için keşif defteri, meclis mazbatası, istimlak bedelleri ve krokiler, Dersaadet Ebniye Meclisi ve Meclis-i Vâlâ onayına sunulmuştur[1441]. Merkezde ilgili dairelerde incelenen evrak onaydan geçerek *"bunların ol mikdâr masrafla inşâsı hususuna müsâ'ade-i seniyye buyrulur ise masârıf-ı merkûmenin mahallinde usûl-ü münâkasası bi'l-icrâ zuhûr iden tâlibine şerâit-i kaviyye ile ihâlesi ve tâlib zuhûr itmedigi takdirde tasarrufât-ı mümkineye ri'âyet olunmak üzere"*[1442] işlerin münakasaya konularak, münakasaya talipli kimse çıkmaz ise söz konusu işlerin yerel meclis ve evkaf müdürünün sorumluluğunda yaptırılması istenmiştir. 1863-64 arası Bursa'da müfettiş olarak bulunan Ahmet Vefik Paşa'nın bu meydan için çalışmalar yaptığı; Paşa'nın Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin birbirine bitişik evler arasında kalmış olması nedeniyle bu evleri istimlak ederek yıktırıp türbelerin etrafını açtırdığı, meydana *"müfettiş suyu"* olarak anılan suyu getirdiği bilindiğine göre[1443], Batyano'nun 1862 yılında hazırladığı bu meydan düzenlemesi Ahmet Vefik Paşa'nın görev süresi içerisinde 1864 sonları itibarıyla büyük oranda gerçekleştirilmiş olmalıdır. Son olarak 1866 yılı itibarıyla, meydan düzenlemeleri için yapılan istimlak işleri konusunda ortaya çıkan bazı ihtilafların giderilmesine yönelik kararlar alındığı da anlaşılmaktadır[1444].

1862-66 yılları arasında yürütülen bu çalışmalardan sonra ***"Meydân-ı 'Osmânî"*** için 20. yüzyılın başlarındaki düzenlemesi, muhtemelen meydana üçüncü saat kulesinin Ağustos 1904 - Ağustos 1905 arasındaki inşası sırasında yapılmıştır. *1325 Bursa Salnamesi* ekinde bulunan Bursa haritasında bu meydan düzenlemesi, haritanın sağ üst köşesinde ayrıca daha detaylı olarak gösterilmiştir (Hrt.4.26). Buradan anlaşıldığına göre yapılan son çalışmalarda, meydanın kuzey ucunda şehre hâkim bir noktada yeni bir saat kulesi inşa edilmiş, kuleyle meydanın ana girişi arasına uzun bir yol yapılmış ve kulenin güneyine de bir şadırvan inşa edilmiştir. Ayrıca meydanın ağaçlandırması yapılmış, türbelerin etrafındaki çeşmeler muhafaza edilmiştir. Özetle, gerek ***"Hükümet Meydanı"***nın ve gerekse ***"Meydân-ı 'Osmânî"***nin Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar süregelen değişimleri, hem arşivde tespit edilen krokiler hem de şehir haritaları eşliğinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

[1439] **Bursa**, no: 80, s:5 (18 Zilkade 1309/ 14 Haziran 1892)

[1440] BOA.İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)

[1441] BOA.İ.MVL.558.25080.3.1 (Tarih: H.14 Za 1278/M.13 Mayıs 1862); BOA.İ.MVL.558.25080.4.1 (Tarih: H.15 Za 1278/M.14 Mayıs 1862)

[1442] BOA.İ.MVL.558.25080.5.1 (Tarih:H.4 M 1279/M.2 Temmuz 1862)

[1443] Necip Aksop, "Bursa'ya Gelen Valiler: Ahmet Vefik Paşa-1", s.20.

[1444] Çakılcızade Mustafa Ağa'nın yıkılan evi ile emlakının istimlak bedeli sorunu için bkz.: BOA.İ.MVL.558.25080.6.1 (Tarih: H.28 M 1283/M.12 Haziran 1866); BOA.İ.MVL.558.25080.7.1 (Tarih: H.8 R 1283/M.20 Ağustos 1866); BOA.İ.MVL.558.25080.8.1 (Tarih: H.12 R 1283/M.24 Ağustos 1866).

Şekil 5.1. 1/200 Ölçekte Hazırlanan İlk Kroki. (Kaynak: BOA.PLK.p.50. 1862 Mayıs Öncesi)

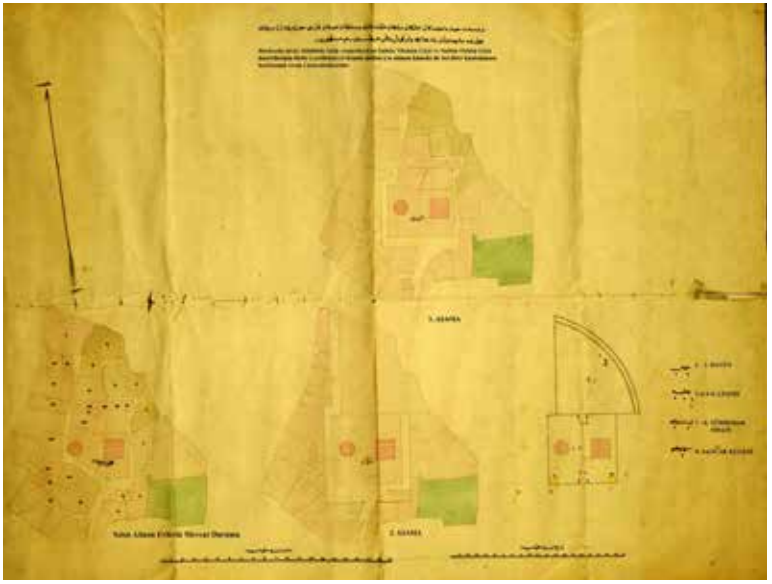

Şekil 5.2. 1/200 Ölçekte Hazırlanan İkinci Kroki. (Kaynak: BOA.PLK.p.56.1862 Mayıs Öncesi)

Resim 5.1. 1862 Yılı İstimlak Öncesi ***"Meydân-ı 'Osmânî"*** Krokisinin Günümüz Uydu Görüntüsü ile Çakıştırması. Google Earth Uydu Görüntüsü Tarihi: 25.04.2018 (Düzenleyen: Abdülkerim Gündüz-Mimar)

5.1.3. Bursa Basınında İnşa ve Onarımlar

Çalışma kapsamında taranan dönemin yerel gazeteleri arasında, Bursa'da yürütülen imar faaliyetleri, yapı onarımları, resmi açılışlar, yapılacak projeler, bu işlerde görev alan kişiler ve sorunlu mimari eserler gibi üst başlıklarda toplanabilecek çeşitli konularda en çok bilgi sağlayan yayının *Bursa* gazetesi olduğu tespit edilmiştir. Gazetede haberlere konu olan olaylar, 1890'lı yıllarda Bursa'da yürütülen imar faaliyetlerinin niteliğini yansıtmakta, Bursa yerel idaresinin uyarılması ya da harekete geçirilmesi noktasında gazete idaresinin çalışmaları da, şehrin imar faaliyetlerinde yerel basının üstlendiği rolü ortaya koymaktadır. Bu bölümde gazete haberlerinden sadeleştirilmiş metinlere örnekler verilmiştir.

Gazetede yayımlanan haberlerden bazıları, şehir sakinleri için tehlike arz eden harabe hâlindeki yapılar konusundadır. Bir haberde *"müşrif-i harâb ve mâ'il-i inhidâm olan ebniyenin",* yani yıkılmaya yüz tutmuş harap binaların yıkımı ile birtakım tehlikelerin bertaraf edilmesi memnuniyetle karşılanmakla birlikte, metnin devamı sorunlu inşaat teknikleri konusunda bir tespit içermektedir. Buna göre o tarihlerde Bursa'da fenni sınırlar içinde, güçlü temeller üzerine inşa edilmeden büyük binaların yapılmaya başlandığı görülmektedir. Gazete idaresi belediye kalfasının bu konuyu dikkate alması için de, gelecek sayılardan itibaren yıkılma tehlikesi olan binaları gazete aracılığıyla yayımlayacağını belirtmektedir[1445]. Bu tarihlerde gazetenin dikkatini çektiği Belediye kalfası ise Hacı Pandalaki Efendi'dir. Çelebi çarşısı civarındaki Hacı Sevinç Camii'nin bitişiğindeki türbe uzun zamandan beri harap durumda kalmıştır. Adı geçen cami, Pınarbaşı Caddesi'nin en işlek yerinde bulunduğundan bir an önce tamir edilmesi konusu, evkaf muhasebecisi Süleyman Efendi'ye duyurulmuştur[1446]. Balık Pazarı civarında bulunan Timurtaş Paşa Camii'nin tamire ihtiyacı olduğu da yine evkaf muhasebecisi Süleyman Efendi'ye yapılan başka bir duyurudur[1447]. Taranan gazete haberlerinde iş güvenliği/çevre güvenliği konusunda ilginç bir kaza haberi tespit edilmiştir. Ulucami kayyımlarından Tevfik Efendi'nin kafasına, tamiri bitirilmek üzere olan minareden kazaen bir taş düşmüş ve Tevfik Efendi'yi yaralamıştır. Bu olaydan sonra avluların yaya trafiğine kapatılması için gazete tarafından belediyeye çağrı yapılmıştır[1448].

Bursa gazetesi, uyarı ve eleştirilerinden başka *kişisel çabalarla ayağa kaldırılan yapılar, yürütülen/tamamlanan inşaatlar ve yeni başlayan projeler ya da inşa ve onarım işlerinde üstün hizmeti bulunanların ödüllendirilmeleri* hakkında da pek çok haber yapmıştır. *Kişisel çabalarla gerçekleştirilen imar faaliyetlerine* örneğin, tamamen yıkılmak noktasına gelen Hoca Tabib Mescidi, şehrin ileri gelen hocalarından Mehmed Emin Efendi tarafından mükemmel surette tamir ettirilmiştir[1449]. Vali Mahmut Celalettin Paşa'nın şahsi gayretleri ve devletin 1.532 kuruşluk katkısıyla şehir dışında Akçalar köyünde bir sıbyan mektebi inşa ettirilmiştir[1450]. Batpazarı'nda bulunan yıkık bir caminin pazar esnafı

[1445] **Bursa**, no: 88, s.3 (28 Safer 1310 / 21 Eylül 1892)
[1446] **Bursa**, no: 106, s.5 (11 Kanun-u sani 1308 / 23 Ocak 1893)
[1447] **Bursa**, no: 111, s.3 (15 Şubat 1308 / 27 Şubat 1893)
[1448] **Bursa**, no: 4, s.1 (21 R 1308/4 Aralık 1890)
[1449] **Bursa**, no: 1, s.3 (30 Ra 1308/13 Kasım 1890)
[1450] **Bursa**, no: 3, s.2 (15 R 1308/28 Kasım 1890)

tarafından toplanan yardımlar ile mükemmel bir surette tamiratı yapılmıştır. Bu tamirlerde yaptığı işi ve ustalığı ile kendisinden övgüyle bahsedilen Boyacı Sofyalı Ali usta marifetiyle de cami meccanen telvin edilmiştir[1451]. Padişahın serkurnası Hacı Ali Bey vilayet evkaf muhasebecisi Süleyman Bey'e, Seyyid Cafer ibn el-Kebir ve Hayali hazretlerinin türbelerini yeni tarz üzere tamir ettirmiştir. Hacı Ali Bey daha önce de Süleyman Çelebi'nin kabrini yine Süleyman Bey vasıtasıyla tamir ettirmiştir[1452]. *"Meclis-i idare-i vilayet a'zâsı evkâf muhasebecisi vekili Süleyman Bey",* dini yapıların onarımları konusunda büyük çaba sarfetmiştir. Yine onun gayretleriyle 1891 yılında Hüdavendigâr Camii'nin üst katındaki medresenin bazı yerlerinin tamiri yapılmıştır[1453].

Yürütülen/tamamlanan inşaatlar ve yeni başlayan/projeler konusunda şu haberler örnek gösterilebilir: Bursa Evkaf Muhasebecisi Süleyman Bey'in himmetleriyle Ulucami'nin tamirine başlanmış olup, bu âna kadar doğu cephesinin duvarlarının sıvası tamamlanmak üzeredir. Duvar saçaklarına örülen mermer taklidi boyalar dahi pek nefis düşmekte ve yaraşmaktadır[1454]. Belediye bahçesine yapılması düşünülen bahçe için gerekli planlar hazırlanmış ve inşaatın münakasaya konulması kararlaştırılmıştır[1455]. Ziraat Mektebi'nin kapasitesinin artırılması hakkındaki haberde, *"Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat Ameliyatı Mektebinin ikmâl-i inşââtıyla bu sene alınacak yigirmi nefer talebenin isti'âbına kifâyet itmek üzere iktizâsının icrâsı zımnında bir komisyonun teşkili Zirâat Nezâreti Aliyesi'nce taht-ı karara alınarak ic'abı lazım gelenlere bildirildiği işidilmişdir"* denilerek söz konusu işleri yürütmek üzere bir inşaat komisyonu kurulacağı haberi Bursa halkına duyrulmuştur[1456]. Bazı haberler hem tespit hem de duyuru niteliğindedir: Sultan *Orhan Medresesi Meydan-ı Osmani civarında iki sene önce yeniden ihya ve inşa edilmişken*, medrese civarındaki Molla Fenari Camii *otuz seneyi aşkın bir süredir harab ve yıkık hâldedir*. Adı geçen medrese ile birlikte bu caminin de tamir ve ihyası için irade-i seniyye çıkmasına rağmen, mütevellisi tarafından şimdiye kadar ertelenmiştir. Bu sefer faydalı ve hayırlı işlerde pek çok gayreti görülen vilayet evkaf muhasebecisi Süleyman Bey'in çalışmaları ile mütevelli heyeti ikna edilerek cami yeniden ihya edilmeye başlanacaktır[1457]. Önceleri sadece duvarları kalmış, içinde çalılar ve ağaçlar yetişmiş olan Hamidiye nam mahalde bulunan Hamidiye Camii'nin açılış merasimi Ağustos 1891'de yapılmıştır. Eski hâli böyle harap iken, şimdi her biri insan beli kalınlığında sağlam keresteler ve servi ağacından tahtalar kullanılarak yeni sakıf ve mahfel, minber ve kâgir minaresi tesis ve inşa edilmiştir[1458]. Şehirde tamiri devam eden medreselerin haricinde, Orhan Gazi, Fenari, Yeşil, Başçı İbrahim Paşa, Hacı Ahmet Efendi medreseleri de yeniden inşa edilmektedir[1459]. İmaret-i İsa Bey Medresesi'nin merkez vilayet evkaf komisyonu tarafından önceden yaptırılan keşfi gereğince tamiri tamamlanmıştır[1460]. Bursa'da Seyyid Nasır Türbesi'nin 11.000 küsur kuruşla termimi için Belediye

[1451] **Bursa**, no: 143, s.2-3 (12 Rebiülahir 1311/23 Ekim 1893)
[1452] **Bursa**, no: 50, s.3 (11 R.ahir 1309/14 Kasım 1891)
[1453] **Bursa**, no: 29, s.1 (12 Za 1308/M.19 Haziran 1891
[1454] **Bursa**, no: 79, s.5 (11 Zilkade 1309/7 Haziran 1892)
[1455] **Bursa**, no: 10, s.1 (19 C 1308 / 30 Ocak 1891)
[1456] **Bursa**, no: 125, s.3 (H.27 Za 1310 / 12 Haziran 1893)
[1457] **Bursa**, no: 80, s:5 (18 Zilkade 1309/ 14 Haziran 1892)
[1458] **Bursa**, no: 48, s:2 (21 Muharrem 1309/ 27 Ağustos 1891)
[1459] **Bursa**, no: 134, s.2 (8 Safer 1311 / 21 Ağustos 1893)
[1460] **Bursa**, no: 141, s.3 (29 Rebiülvvel 1311 / 10 Ekim 1893)

başkanı vasıtasıyla Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'nden Hüdavendigâr vilayeti evkaf muhasebeciliğine gelen emirle mahallince tamiri yapılacaktır.[1461]

İnşa ve onarım işlerinde üstün hizmeti bulunanların ödüllendirilmeleri hakkında tespit edilen bazı haberler şunlardır: Uluyol'da inşa olunan redif duvarının inşaatındaki gayretlerinden dolayı Abdi hocazade Hacı Mehmed Efendi'ye rütbe-i hâmise verilmiştir[1462]. İnşa edilmekte olan Bursa Mekteb-i İdâdi-i Şahâne'nin inşaat sorumlusu Bursa Redif Miralayı Mehmet Bey ve birkaç görevliye, üstün hizmetlerinden dolayı nişan verilmiştir. Bursa'nın imar faaaliyetlerinde üstün hizmeti geçenlerin rütbe ile ödüllendirilmelerinin yanı sıra bunun tüm şehir halkına yerel basın kanalıyla duyurulması, bir bakıma bu görevlilerin ya da gönüllülerin onurlandırılmasını sağlamaktaydı[1463]. Nitekim bu gibi haberlerin Bursa'nın imar ve inşası noktasında, şehrin ileri gelenleri üzerinde pozitif bir motivasyon kaynağı olduğu düşünülebilir.

5.1.4. İnşaat İşlerinde *"Hile ve İrtikab"*: Uygunsuz Yapılan İşler

19. yüzyılda İstanbul'da yürütülmekte olan birtakım inşaat işlerinde yolsuzluk yaptığı tespit edilen bazı kalfalar ile mühendislerin Bursa'ya sürüldükleri görülmektedir. Anesti Kalfa, Yalı Köşkü'nde inşa olunan Ambar ile Karakolhane ve Bekçi odasının gerçek masraflarını iki kat olarak gösterdiği ve bunu mühendis Nazif Efendi'nin de keşifte hile yaparak onayladığı, sonradan yapılan keşifte tüm bu hileli işler ortaya çıkınca kanun gereği her ikisinin üçer sene süreyle Bursa'ya sürgün edilmeleri kararlaştırılmıştır[1464]. Yapılan şikâyetler ve ihbarlar sonucunda ortaya çıkarılan ve oldukça geniş çapta soruşturulduğu anlaşılan[1465] bu yolsuzluk olayına ilişkin yapılan soruşturmalar sonrasında, ambar ve karakolhane yapım işini üstlenen Anesti Kalfa ve inşaata nezaret eden Mühendis Nazif Efendi için ilk olarak beşer yıl süreyle *"kal'abend olunmaları",* yani hapis cezası verilmiştir. Bu ceza Meclis-i Vâlâ'dan hükmolunmuş ise de Sultanın emri gereğince daha sonra yapılan araştırma ve soruşturmaya nazaran bu gibi *"ebniye kalfalarının maktu'an yaptıkları şeylerde hile ve irtikaba dair hareketleri kesirü'l-vâki olub 'âdeta kâr ve ta'amlarını o tarîk ile istihsâle alışmış olduklarından",* yani ebniye kalfalarının götürü usulde yaptıkları işlerde hile ve görevini kötüye kullanma/rüşvet alma/haksız kazanç gibi durumlar sıkça görülmekte, kalfalar kâr ve temettularını adeta bu yolla sağlamaktadırlar. Dolayısıyla bu durum her iki sorumlu için hafifletici bir sebep olarak sayılmış ve hapis cezaları, üç yıl süreyle kalfa ve mühendisin Bursa'ya sürülmeleri cezasına çevrilmiştir[1466]. Cezalarının infazı için Anesti Kalfa ile Mühendis Nazif Efendi'nin Bursa'ya gelip gelmedikleri ise bilinmemektedir. Şüphesiz bu konu, Osmanlı Arşivi'nde daha sonra tasnif edilip erişime açılacak belgeler arasından tespit edilebilecektir.

Depremlerden hemen sonra 1857'lerde yangın geçiren Hükümet Konağı bünyesinde geçici ahşap

---

[1461] **Bursa**, no: 65, s.2 (24 Receb 1309 / 23 Şubat 1892)
[1462] **Bursa**, no: 123, s.1 (R.17 Mayıs 1309 / M.29 Mayıs 1893)
[1463] **Bursa**, no: 94, s:1-2 (10 Rebiülahir 1310 / 1 Kasım 1892)
[1464] BOA.A.M.24.9.1.1 (Tarih: H.C 1277/M.Aralık/Ocak 1860-61)
[1465] Bu olay daha önce Oya Şenyurt tarafından detaylıca ortaya konulmuştur. Soruşturma süreci, kalfa ve mühendisin ifadeleri, görevden el çektirilen ebniye meclisi üyeleri vs. hakkında geniş bilgi için bkz.: a.mlf., **a.g.t.**, s.147-49.
[1466] BOA.A.MKT.MVL.124.47.1.1 (Tarih: H.15 B 1277/M.27 Ocak 1861)

odalar yaptırılmıştır. 29.000 kuruşa yaptırılan bu ahşap odaların inşaatında bazı *"uygunsuz"* durumlar ortaya çıkmıştır. Bu konuda Hüdavendigâr valisi uyarılmış, yapılan incelemelerde inşaat kapsamında, idari ve güvenlik personelinin görev yapacakları yer olarak *"ağaç ve tahtadan ibaret"* yeni birtakım odalar yapıldığı anlaşılmıştır. İnşaat için düzenlenen keşif defteri ile *Nalbandoğlu Kalfa Hoca Agob*'un verdiği senet gereğince masraf, mal sandığından ve öşür bedellerinden karşılanmıştır. Burada belirtilen yerlerin inşaatının, Bursalı *Nalbandoğlu Kalfa Hoca Agob* adlı bir müteahhide ihale edildiği düşünülebilir. Söz konusu inşaattaki uygunsuzluk ise, bu gibi *Ebniye-i Miriye* (kamu binaları) tamiratları için izin verilen bedelden daha fazla harcama yapılmış olması, bu bedelin alacağa sayılan harcamadan olup olmadığının (mahsuben) anlaşılamaması ve düzenlenen *"keşif defterinin fenn-i mimariye uygun olarak kaleme alınmamış"* olmasıdır.

Bursa Ulucami'nin depremlerden hemen sonra başlayan onarım işleri bittikten sonra 1859'da o zamana kadar yapılan inşaat işlerinin kontrolünü ve gerekirse bazı ek keşifleri yapmak üzere memurlar görevlendirilmişti. Memurların yaptıkları denetimlere ait henüz bir bilgi tespit edilememişse de, 1862 tarihli bir belgede, Ulucami'nin tamir defterlerinde usulsüzlük yapıldığı ortaya çıkarılmıştı. Buna göre yapının inşa masrafı bir milyon küsur kuruştur. Bu miktardan indirim yapıldığı kayıtlarda geçse de görevlilerin incelemeleri sonucu masrafların yine bir milyon küsur kuruş olduğu görülmüş ve burada bir yolsuzluk yapıldığı tespit edilmiştir. İlgili yazışmalarda da inşaat memuru olan kişinin hile yaptığından ve bu işte onun ihmali bulunduğundan şüphelenildiği anlaşılmaktadır. Belgede yolsuzluk yapan görevlilerin adı zikredilmiyorsa da Ulucami konusunda geçtiği üzere şüpheler, inşaat için daha sonra tekrar keşif yapan *Akif Efendi* ile *Yani Kalfa* üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu şüphenin sebebi, Hacı Akif Efendi'nin Ulucami'nin ikinci keşfini yapmak üzere Bursa'ya tekrar gönderilmek istenince bu göreve yanaşmaması ve Bursa'daki memuriyeti sırasında birlikte çalıştığı Mısırlı Yani Kalfa'nın halen orada olduğu ve kendine gerek olmadığı bahanesiyle görevlendirmeden affını istemesiydi. Bir diğer şüphe de, Akif Efendi ile Yani Kalfa'nın sonradan yaptıkları bir keşifte fazladan harcama yapıldığının tespiti sonucunda ortaya çıkmıştı. Ayrıca belgede bir başka duruma da vurgu yapılarak; *"Hacı 'Âkif Efendi..câmi'-i şerif ebniyesinin hüsn-ü idâresine muktedir olub olmadığının isti'lâmıyla gelecek cevaba göre îcâbına bakılması"* istenmekteydi. Bu şüpheler nedeniyle, 1862'de Bursa'ya gitmeyi reddeden ve Mısırlı Yani Kalfa'ya işi havale eden Akif Efendi'nin bu yolsuzlukta parmağı olduğu düşünülebilir. Mısırlı Yani Kalfa ile ikinci keşfe gitmeyi reddeden Akif Efendi'nin akibeti hakkında henüz başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yani Kalfa'nın ise sarrafa olan borcunu ödemek için zarara uğradığını iddia ederek, bu işten sıyrılmayı planladığı düşünülebilir.

5.2. Yapıların Mimari Özellikleri ve Dönemi İçindeki Yeri

Tanzimat sonrası yeniden düzenlenen idari örgütlenmenin, devrin mimarisine uygun kamu yapılarının; eğitimde moderleşme hareketlerinin de, yine Batılı mimari biçimlerin yön verdiği şekilde eğitim yapılarının üretilmesine ortam hazırladığı bilinmektedir[1467]. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren

[1467] Afife Batur, "Batılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1038-1077; Cengiz Can, "Tanzimat ve Mimarlık", **Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyılı, "Uluslarüstü Bir Miras"**, YEM Yayın, İstanbul 2000, s.130-136; Burcu Özgüven, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları", **Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları**, İş Bankası Yayınları, İstanbul: 2016, s.45-73.

dönemin Batılılaşma anlayışı ve genel yapı tipolojisi içerisinde Bursa'da, Osmanlı başkentindeki türevlerine nazaran daha küçük boyutlarda ve az sayıda sivil ve dini kâgir yapılar inşa edilmiştir. Çalışma kapsamında ele alınan ve dönemin modern mimari anlayışlarını temsil edecek üsluplarda inşa edilmiş olan yapıların yedisini okullar, ikisini de idari yapılar oluşturmaktadır. Diğerleri, köşk, hastane, belediye, saat kulesi, kilise ve hapishane binalarıdır. Sivil yapılar arasındaki diğer üç kamu binası, Cumhuriyet döneminin Bursa'sına ait ulusal mimarlık akımı örnekleri olacaktır. Bu dönemde eskilerinin yerine yeniden inşa edilmiş olan dört türbe ve bir cami de, yine dönemin Batılılaşma anlayışını gösteren dini mimari örnekleri olarak görülmektedir.

Tanzimat döneminin hemen başlarında, Sultan Abdülmecid'in ziyareti öncesinde Bursa'da çok kısa sürede bir köşk inşa edilmiştir. Uludağ yamaçlarında şehre hâkim bir noktaya konumlandırılan yapının kısa süredeki inşası, binanın malzemelerinin büyük bir kısmının kesilmiş, şekillendirilmiş ve boyanıp verniklenmiş bir şekilde hazır olarak İstanbul'dan getirilmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Eklektik üslubuyla **Hünkâr Köşkü** (Kasr-ı Hümâyun), Bursa'nın Batılı anlamda inşa edilip günümüze ulaşan ilk yapısıdır. Hünkâr Köşkü'nün dış yapısı iç bölümlerin aksine oldukça sadedir. Depremler neticesinde oldukça zarar gören dini yapılardan **Emir Sultan Türbesi, Osman** ve **Orhan Gazi Türbeleri**, Ampir üslubunun Bursa örnekleridir. **Bursa Belediye Binası**, Nâfia Nâzırı İbrahim Ethem Paşa tarafından 1873 Viyana Uluslararası Sergisi için hazırlattırılan *Usûl-i Mimâri-i Osmâni*'de savunulan *"Neo Osmanlı"* görüşünü ve geleneksel Osmanlı konaklarının planını yansıtan bir yapı olarak tanımlanmıştır. Yüksek bodrum katı hariç tamamen ahşap karkas olarak inşa edilen Belediye binası dışında, çalışma kapsamında incelenen yapılar arasında aynı teknik özelliklere sahip diğer bir yapı **Harir Darüttahsili** binasıdır. Hamidiye Ziraat Mektebi bünyesinde inşa edilip 1901'de açılışı yapılan binanın bodrum ve zemini kâgir, birinci katı ise ahşap karkastır. Ahşap karkas özellikte inşa edilen bir diğer yapı da Fransız ve Japon ipekçilik okullarının mimari üsluplarının karışımı şeklinde nitelendirilen **Bursa İpekçilik Mektebi'**dir. Ahşap karkas olarak inşa edilen bu yapıların, araları ateş tuğla dolgulu ahşap dikme, kuşak ve çaprazları, cephelerinin ve yapı karakterlerinin belirleyici unsurlarıdır. Tanzimat sonrası yapılan düzenlemelerde çıkarılan Ebniye Nizamnameleri kapsamında, yangına karşı alınmış bir tedbir olarak, ahşap karkas arasında tuğlanın dolgu malzemesi olarak kullanılmasının Bursa'da da sivil yapılar noktasında uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Hükümet Meydanı içerisinde inşası planlanan **süvari dairesi** ve **ahırın** beden duvarları yığma taştan kâgir olarak tasarlanmış, süvari dairesinin çatısı kırma çatı olarak gözükürken, ahırın çatı örtüsü ahşap dikmeler üzerine ahşap karkas olarak düşünülmüştür.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı coğrafyasında inşa edilmeye başlanan idâdiler, rüşdiyeler, iptidailer, hamidiye sanayi mektepleri ve hükümet konakları gibi kamu binalarının gerek cephe gerekse plan ve kitle kuruluşlarındaki egemen devlet mimarisi, Avrupai tarzda standart biçimler yoluyla yaygınlaşmıştır. Bu yapılar arasındaki eğitim binaları, inşa edilecekleri bölgenin nüfüs ya da öğrenci sayılarına göre *"tip proje"* olarak tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Söz konusu yapıların planları, inşa edilecek yapının büyüklüğüne, arazi durumuna ve okul programına uygun olarak tiplere ayrılırken, binaların cephe düzenleri ve plan kurguları birbirleriyle benzerlik gösterebilmekteydi[1468].

[1468] B. Özgüven, "İdâdi Binaları", s.45; a.mlf., "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları", s.45-46.

Örneğin kareye yakın dikdörtgen planda, yemekhane, idare, kütüphane ve yatakhane birimlerini de bünyesinde barındırır şekilde inşa edilen **Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi** ile **Kız Muallim Mektebi** binası ve dikdörtgen planda, üç açıklıklı giriş cephesi ile anıtsal bir yapı olarak tasarlanan **Askeri İdâdi** (Işıklar Askeri Lisesi) binası, ortaları açık avlulu olarak benzer plan şemalarında inşa edilmişlerdir. Simetrik cephe kuruluşunun görüldüğü Mülki İdâdi binasında kuzey ve güney cephesi köşelere göre geride tasarlanmış, buralarda köşeler öne çıkarılmıştır. Doğu ve batı cephesinde ise üç açıklıklı orta aks hafif öne çıkarılarak cepheler farklı vurgularla hareketlendirilmiştir. Katları ayıran belirgin silmeler, basık kemerli ve kornişli pencere söveleri, doğu ve batı cephede orta aksı vurgulayan sütunlar ile üçgen alınlıklar, saçak silmeleri ve iki taraflı simetrik merdivenler bu yapılardaki Neoklasik tarzın sade fakat belirgin yansımalarıdır. Üç farklı formda; dikdörtgen, yarım yuvarlak ve basık kemerli pencereler, pencere kornişleri ve silmeler ve kademeli katlardan oluşan simetrik cephe kurgusuyla yatakhane binası, Mülki İdâdi bünyesinde dikkat çeken bir diğer yapı olarak görülmektedir.

19. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'nın en görkemli ve anıtsal yapısı olarak şehre hâkim bir tepeye konumlandırılan Askeri İdâdi binasının plan ve cephe kurgusu, dönemin diğer kamu yapılarıyla ortak özellikler gösterir. Bu yapı, plan şeması ve cephe kurgusu ile oldukça büyük benzerlikler içeren Taşkışla'nın (Bugün İstanbul Teknik Üniversitesi binası olarak kullanılan yapı) bir kopyasıdır denilebilir. **Bursa Askeri İdâdisi** (Işıklar Askeri Lisesi) binası yine aynı şekilde Bolu Hükümet Konağı ile hem plan şeması hem cephe kurgusu olarak[1469]; Niksar Hükümet Konağı[1470] ile cephe kurgusu olarak, Konya Hükümet Konağı[1471] ile yine üç açıklıklı cephe kurgusu olarak benzerlikler taşımaktadır. *"Simetrik ve dikdörtgen kitle anlayışına bağlı olarak"*[1472] tasarlanan ortası açık avlulu, öne çıkartılan farklı açıklıklı giriş ve köşeler, yarım yuvarlak ve basık kemerli pencereler ve pencere söveleri, girişi vurgulayan sütunlar ve üçgen alınlıklar ile bu yapılar günümüze ulaşan; **Hamidiye Caddesi'ndeki konaklar** ile **Sanayi Mektebi** ise günümüze ulaşmayan Neoklasik örneklerdir. Askeri İdâdi, Kız Muallim Mektebi ve Mülki İdâdi gibi yapılardaki en önemli özellik, yaygın örnekleri geleneksel Türk mimarisinin medrese ve hanlarında görülen dikdörtgen ve karaye yakın plan ve açık iç/orta avlu kurgusudur[1473].

Daha özgün ve eğitim programına göre plan kurgusu oluşturulan **Hamidiye Ziraat Mektebi** de, yukarıda belirtilen üslup özelliklerine sahip olmakla birlikte, farklılıkları da bünyesinde barındırmaktadır. Yapıda en belirgin özellik, kuzey cephesinin derinliksiz cephe düzeni ile güney cephesinin sütunlu girişidir. Güney cephe, üç açıklıklı hafif öne çıkma yapan üç katlı bir kütleye ve üçgen alınlığa sahiptir. Tüm pencere açıklıkları basık kemerli yapılmış, pencere söveleri tüm yapıya hareketlilik sağlamıştır. Ziraat Mektebi'nin diğer birimleri ve müştemilatı, eğitim programına göre şekillenmiş, çevresine, ilerleyen yıllarda plan şeması ihtiyaca göre şekillenen yapılar inşa edilmiştir. Tanzimat'tan sonra inşa edilen askeri ve eğitim yapılarında görülen ve genellikle dikdörtgen bir kitle ve basitleştirilmiş bir Neoklasik cephe düzeni olan bu model, İmparatorluk coğrafyasında okullar bağlamında

---

[1469] Bolu Hükümet Konağı foto ve plan şeması için bkz.: N. Yazıcı, **Devlet Kapısı,** s.249-50.
[1470] N. Yazıcı, **a.g.e.**, s.294.
[1471] N. Yazıcı, **a.g.e.**, s.242-43.
[1472] B. Özgüven, "İdâdi Binaları", s.45.
[1473] N. Yazıcı, **a.g.e.**, s.126.

yaygınlaşmıştır[1474]. Bir sağlık yapısı olarak **Gureba Hastanesi** hem doğu-batı hem de kuzey-güney ekseninde şekillenen plan kurgusu ve dikdörtgen pencere açıklıklarıyla diğerlerinden ayrışmakta; farklı derinlikteki cephe düzeni ve üçgen alınlıkları, kat silmeleriyle dönemin diğer yapılarıyla benzeşmektedir. Aynı bölgeye daha sonra 20. yüzyılın başlarında Reşid Mümtaz Paşa'nın valiliği döneminde inşa edilen Neogrek üsluptaki binalar zeminden yüksek bodrum katı üzerine inşa edilmiştir. Bu iki yapı, basık kemerli yarım bodrum pencereleri, sağ ve solunda iki katlı kule benzeri kütleleri, farklı büyüklükteki pencere açıklıkları, dairesel tepe pencereleri, üçgen alınlıklı saçak ve saçak ile mahya uçlarındaki süslemeleriyle Bursa'nın o döneme ait özgün yapıları olarak dikkat çeker.

1894'te yeniden inşa edilen **Şehadet Camii,** dönemin eklektik zevkine uygun olarak düzenlenen kuzey cephesindeki ana girişin yanlarında kullanılan iyon sütun başlıklı ikişer mermer sütunla, Revivalist anlayışta Neorönesans ve Neogotik izler taşır. Bir dönem bünyesindeki diğer yapılarıyla büyük bir kompleks hâline gelmiş olan **Fransız Kilisesi** de, gotik izler taşıyan mimarisiyle bugün tek başına bir ibadet mekânı olarak işlevini sürdürmektedir. Tanzimat'tan beri çeşitli dönemlerde yangın, deprem, geçen zaman ve doğal şartlar nedeniyle Hükümet Meydanı bünyesindeki yapılar, fonksiyonlarını yitirmeye başlamışlardı. Bu nedenle meydan içerisindeki idari yapıların zaman zaman konum ve görevleri değişebilmekteydi. Bursa bürokrasisinin merkezi olan Hükümet Meydanı, Cumhuriyet'in hemen öncesinde başlayan düzenlemeler sonucunda 1923-1926 arasında yeniden biçimlendirilmiştir. Yeniden düzenlenen alanda Celal ve Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından planlanan ve inşa edilen **Muhasebe-i Hususiye, Adliye** ve **Defterdarlık (muhasebe)** binalarının ortak özelliği, farklı biçim ve büyüklükte kemerli pencereleri, çini kaplamaları, simetrik cephe düzeni ile I. Ulusal Mimari üslubunun ruhunu taşımalarıdır. Planları itibarıyla çok birimli olarak içlerinde birçok odayı barındıracak şekilde tasarlanan yapılar, yığma betonarme tekniğinde inşa edilmiş; cephelerinde öne çıkıntı yapan kütleleri, kemerli ve dikdörtgen pencereleri ile pencere kemerlerinin üstündeki çini bezemeleri, yapıların ana karakterlerini oluşturmuştur.

5.3. Yapıların İnşa ve Onarım Sürecinde Etkin Olan İsimler

Bir yapıyı tasarlayıp projelendiren ve o projenin uygulanmasını yöneten kişi olarak mimarların, tasarım, proje ve uygulama eylemlerinden üçünü de bünyelerinde barındırdıkları tarihsel bir gerçektir. Batı'da Rönesans'a kadar bu üç eylemi gerçekleştiren mimar, Rönesansla birlikte uygulamadan koparak tasarıma yönelmiş ve onun bu yöndeki serüveni günümüze kadar sürmüştür[1475]. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda ise, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süre içerisinde Bursa'nın mimarlık ortamını oluşturan başat aktörler olarak yapıları planlayan, projelendiren ve inşa eden mühendisler ve kalfalar, yukarıda bahsedilen üç eylemi birden üstlenmişlerdir. Ancak bu dönemde mesleki unvan olarak mimarlar ile kalfaların arasında keskin bir ayrım söz konusu değildir. Nitekim yapı üretimi/onarımı noktasında sivil, dini ya da özel inşaat işlerinde yer alan bir görevli bu tarihlerde Bursa'da hem *"mühendis"* hem *"kalfa"* hem de *"mimar"* olarak nitelendirilmiş, *"müteahhit"* olarak iş de alabilmiştir. Bunun bir örneği Pandalaki Kalfa'dır. Bursa Salnamelerinde adına ilk olarak 1875-76'da rastlanan Pandalaki, hem salnamelerde hem de dönemin keşif defterlerinde *"Belediye kalfası", "Memleket kal-*

[1474] Afife Batur, "Batılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s.1057.
[1475] Şenyurt, **Değişim ve Dönüşüm**, s.211-13.

fası", "Mühendis" ve *"Belediye mimarı"* sıfatlarıyla nitelendirilmiş, üstelik münakasaya katılarak iş bile almıştır. Bununla birlikte Baraçanos Efendi ile Batyano, tüm görev süreleri boyunca sermühendis olarak nitelendirilmiş, eldeki verilere göre herhangi bir inşaat işinde proje uygulayıcısı olarak kalfalık yapmamışlardır. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere 19. yüzyılın mimarlık ortamında müteahhit, mimar ve kalfa iç içe geçmiştir. Başka bir deyişle mimar, kalfa ve müteahhit unvanları *"belirli uzmanlık alanları belirlemeyen, bulanık sınırlar tarifleyen görevlerin karşılığı olarak gözükür. Görevlerin arasındaki karmaşık ilişki, unvanların arasındaki karmaşık ilişkiyi gerektirmiştir."*[1476] Özetle, Serkiz Balyan ve Balyan ailesinin diğer üyeleri gibi[1477] Bursa'nın yapı üreticileri de unvanların ve uzmanlıkların ayrışmadığı bu dönemde/bu ortamda, hem müteahhit hem kalfa hem de mimar olarak, Bursa'yı şekillendiren inşa ve onarım işlerinde faaliyette bulunmuşlardır.

Bu dönemde dikkat çeken bir başka nokta, devrin yapı üreticilerinin çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşuyor olmasıdır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin başkentinde özel mimarlık bürolarının hizmet vermeye başladığı, müteahhit mimar ve kalfalarla yapı inşa ve onarım işlerinin yürütüldüğü Tanzimat Dönemi mimarlık ortamında, bağımsız çalışan Müslüman Osmanlı mimarlarının adı neredeyse hiç geçmemektedir. Yoğun bir mimari üretimin gerçekleştirilmeye başlandığı bu dönemde, yapı üretiminde Müslüman mimarlara rastlanılamaması birçok sebebe bağlanabilir. Yapıların inşa süreci ve yapı malzemelerindeki değişim, bu değişime ayak uydurulamaması, Müslümanlar arasında mimarlığın tercih edilen bir meslek olmaması, bu kişilerin maddi imkânlarının artık ihalelerle yürütülen yapım işleri için yetersiz kalışı, bu sebeplerden birkaçıdır[1478]. Bu nedenledir ki Tanzimat Dönemi Osmanlı başkentinde yeni yapı tipleri ve mimari üslupların uygulayıcıları, ağırlıklı olarak gayrimüslim ve yabancı/levanten mimarlardır[1479]. Çalışma kapsamında incelenen yapıların inşa ve onarım süreçlerinde etkin olan; planları ve keşifleri hazırlayan, ihalelere talip olanların çoğunluğunun yine gayrimüslimlerden oluşması, yukarıda bahsedilen durumun Bursa'da da geçerli olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu mimar/kalfaların bir kısmı, yerel idarenin emrinde çalışan memurlardır. Bunların memur olması da yadırganmış değildir. Nitekim Nurcan Yazıcı Metin'in belirttiği gibi, dönemin idarecilerinin Müslüman ya da gayrimüslim bir mimara yapı inşa ettirme kaygısı yoktur. Sadece inşasını arzu ettiği/düşündüğü yapıyı tasarlayıp inşa edebilecek bir mimara gereksinimi vardır[1480]. Yine bu dönemde Ebniye İdaresi bünyesinde ***"mimar halife", "mühendishâne halifesi"*** ya da ***"ebniye halifesi"*** sıfatıyla görevlendirilen Müslüman Osmanlı mimarları ise her türlü inşa ve onarım faaliyetlerinde uygulayıcı olmaktan ziyade, daha çok inşa ve onarım sürecinin/bu süreçte yürütülen işlerin denetliyicisi/onaylayıcısı konumunda "ebniye memurları" olarak görev yapan kişiler olmuştur[1481]. Buradan hareketle Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan yapı üretim sürecinde, dönemin mimarlık ortamına yön veren ve şehrin mimari kimliğini oluşturan yapılara imza atan başat aktörlere; mimar, kalfa ve mühendislere

---

[1476] O. Şenyurt, **a.g.e.**, s.213.
[1477] O. Şenyurt, **a.g.e.**, s.215.
[1478] N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.315.
[1479] **A.g.t.**, s.314.
[1480] **A.g.t.**, s.6.
[1481] N. Yazıcı Metin, **Devlet Kapısı,** s.21. Bu mimarların erken Osmanlı mimarisinde yürüttükleri onarım ve inşa faaliyetlerinin sürecine ilişkin bkz.: Abdülkadir Dündar, "Osmanlı Mimarîsinde Yapıların İnşa Süreci Üzerine Bir Araştırma", **KÖK Araştırmalar, Osmanlı Özel Sayısı**, Ankara: 2000, s.155-84.

değinmek gerekmektedir.

Tanzimat döneminin ilk yıllarında, 1855 depremlerinin hemen sonrasında, özellikle dini yapıların keşiflerini yapmak üzere Bursa'ya gönderilen **ebniye halifesi Hacı Akif, Şemseddin** ve **mühendishane halifesi Seyyid Salih** ile **duvarcıbaşı Tanasyan Kalfa** 1855'te Ulucami birinci keşiflerini ve caminin hasar durumunu gösteren bir planı; Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin 1855 tarihli birinci keşiflerini; Orhan İmareti birinci ve son keşif defterlerini, I. Murad Türbesi'nin 1857 tarihli keşif ve resimlerini ve II. Murad Külliyesi'ndeki türbelerin keşif defterini hazırlamışlardır. Ulucami'nin 1856'da başlayan onarım sürecinde 1868'lere kadar, yukarıda sayılanlar dışında farklı tarihlerde mimar, mühendis, kalfa ve memur olarak; **ebniye halifesi Hacı Ali Efendi, Kâtip İzzet Bey, Yani Kalfa, Penayut Kalfa, Raşid Efendi** ve **Arif Efendi** görev yapmıştır. Ulucami'nin iç mekân süslemelerinde nakkaş ve siliciler olarak tamamen gayrimüslimler çalışmışlardır. Caminin hat levhalarının yeniden yazımı ve onarımları ile kütüphane kitaplarının tamirlerini ise; **Sikkegânbaşı Abdülfettah Efendi, Hattat Şefik Efendi, Mücellid Mehmed Efendi**ler yapmışlardır. **Seyyid Halil Edib Bey**, Bursa'nın yeniden inşa edilme sürecinde eldeki veriler ışığında adına sadece bir kez rastlanılan bir görevlidir. Seyyid Halil Edib, Mühendishâne-i 'Âmire kolağalarından olup, 1857'de Bursa'da görevli olarak bulunduğu sırada, Osman Gazi Türbesi'nin dökme demir parmaklıkları için Ebniye Meclisi'nce, kendisine bir keşif ve fiyat araştırması ile çizimler yaptırılmıştır. Ulucami'nin 1855 sonrası başlayan inşaatlarında malzeme tedarikçisi olarak görünen **Nalbandoğlu Kalfa Hoca Agob**, 1857'lerde de Hükümet Konağı bünyesinde yapılan bazı inşaatların müteahhitliğini yapmıştır. 1863 tarihinde meydana gelen yangının yol açtığı zararları tespit etmek ve yangın tahribatına karşı çalışmalar yapmak üzere Bursa'ya **Mösyö Riter** ile **Hayri Efendi** isimli iki mühendis gönderilmiştir[1482]. Bu iki mühendise daha sonra mühendis **Hamdi Efendi** de katılmış, o da Bursa'da yangından zarar gören yerlerin tesviye edilmesinde çalışmıştır[1483]. Kız Muallim Mektebi inşaatı için gerekli keşif ve planı, 1857'de Bursa'da bulunan ve şehrin planını çıkarmak amacıyla çalışmalar yapan ekibin başındaki **Suphi Bey** hazırlamıştır. Kız Muallim Mektebi inşaatının da bu keşif ve plan çerçevesinde yürütüldüğü düşünülmektedir. Emir Sultan Camii ve Türbesi'nin 1866-67 tarihlerinde yapılacak inşaat işlerini, yapılan münakasa sonucunda ***Şehbender*** isminde bir müteahhit yüklenmiştir. Bu kişinin, bu tarihlerden yaklaşık on yıl sonra inşa edilecek Belediye binası işini alan Kütahyalı Şehbender olduğu düşünülmektedir.

Bursa'ya Dersaadet'ten görevli olarak gönderilip, burada keşif hazırlayan kalfalardan biri de **"Dersaadet ebniye kalfalarından Garko Oseb"**dir. Açılışından bir yıl sonra Ziraat Mektebi'nin ve Numune Çiftliği'nin ıslah edilmesi amacıyla İstanbul'dan *"Ziraat Heyet-i Fenniyesi Müdürü"* sıfatıyla **Aram Efendi** Bursa'ya gönderilmiştir. Aram Efendi okul ve çiftlik arazisi üzerinde incelemelerde bulunup İstanbul'a dönüşünde bir rapor hazırlamış, raporunda okulun arazi-malzeme-araç gereç vs. ihtiyaçlarını ve bina olarak yeni kaydolacak öğrencilere yetersiz kalacağını belirtmiştir. Buradan hareketle başlayan ıslah çalışmaları sonunda Bursa'da bir inşaat komisyonu oluşturulmuş, bu kompleksin *"ikmal ve nevâkısı"* halledilmeye çalışılmıştır. Bu noktada *"müceddeden ilavesine lüzum olan dairenin inşâsı ve mevcud binanın ikmâline vâkısı"* için 1892'de Bursa'ya gönderilen Garko Oseb'e keşif yaptırılmıştır. Yaptığı keşif sonunda Garko Oseb, söz konusu bina ve eksikliklerin Dersaadet'ten gönde-

[1482] BOA. A.MKT.MHM.280/80. (Tarih: H.4 Ca 1280/M.18 Ekim 1863)
[1483] BOA.A.MKT.MHM.298.51.1 (Tarih: H.18 Za 1280/M.25 Nisan 1864)

rilecek bir kalfa tarafından *"emaneten inşa ve ikmâlinin faideli olacağı"* yönünde görüş bildirmiştir. Oseb Kalfa'nın keşfinden hemen sonra, 1894'te yapı kompleksi bünyesinde gerekli birinci ve son keşifler, **vilayet sermühendis vekili Şefik** ve Dâire-i Belediye kalfası **Pandalaki** ve **Bursa ebniye kalfalarından Atanas** ve **Avenik Kalfa**lar marifetiyle icra edilmiştir. **Penayut Kalfa**'nın adına ilk kez, Ulucami'nin 1863'te hazırlanan son keşfinde rastlanılmaktadır. Bu tarihten hemen sonra, 1864'te Ahmet Vefik Paşa'nın henüz Bursa'da görevli olduğu sıralarda, Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin yeniden keşiflerini de Penayut Kalfa yapmıştır. **Serhülefa Raşid Efendi** ile birlikte kendisi, bu yapılar için hazırlanmış önceki keşifleri incelemek üzere, Bursa'nın yerel teknik personeli olarak görevlendirilmiştir. Penayut Kalfa'nın, Bursa Salnamelerinde ilk görüldüğü H.1292/M.1875-76 tarihinden çok daha önce de Bursa'da kalfa olarak görev yaptığı tespit edilmiştir. İlk kez bu çalışmada tespit edilen ve incelenen dönemde 'açık eksiltme', yani münakasa yöntemi ile müteahhit eliyle yapılan nadir işlerden biri olarak görülen Ulucami taçkapı saçağı, kütüphane ve muvakkithanenin tamir ve inşası ile avlusunda bulunan iki şadırvanın yeniden inşa edilmesi işini **Hacı Kostanti Kalfa** üstlenmiştir. 1868'de yapılan münakasası sonucu işi alan Hacı Kostanti Kalfa'nın bu işi dışında, adına başka bir yerde rastlanılmamıştır. 1860'larda yapılmakta olan Gemlik yolu çalışmalarında görevli[1484] **Mühendis Mösyö Batyano**'nun İznik Gölü'nden denize kadar olan keşfi uzadığından bu müddet içinde çalışacak amelenin yevmiyesinin mal sandığından karşılanması ve güvenliklerinin sağlanması için yanlarına zaptiye verilmesi ile gölün ayağı açtırıldıktan sonra pek çok arazi sudan kurtulacağından mühendisin izin için gittiği memleketinden dönüşünde buraların muayenesini yapması istenmiştir[1485]. **Sermühendis Batyano** 1866'da Emir Sultan Külliyesi evkafı keşf-i evvel defteri ile II. Murad Camii evkafının tamirat masraflarını içeren kayıtları hazırlamıştır[1486]. **Batyano** 1873'te Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin avlularında eksik kalan yerler ile köşk ve şadırvanın tamamlanmasına dair bir keşif defteri[1487] hazırlamıştır. Bursa Salnamelerinde ilkin 1869-70 tarihinde Belediye Meclisi bünyesinde Sermühendis sıfatıyla görevli olduğu kaydedilen Batyano'nun, H.1297/M.1879-80 tarihlerinden sonra adı geçmemektedir. Ancak bu tarihten sonra da Bursa vilayeti dahilinde görev yapmaya devam ettiği görülmektedir. **Mühendis Batyano** 1881'de Yeşil Cami, Yeşil Türbe ile Yeşil Medresesi'nin ve Setbaşı Köprüsü'nün tamiratının keşif defterini hazırlamıştır[1488]. 1883 tarihinde Bursa'dan Karahisar'a kadar açılacak şose yolun keşfini yapması için vali tarafından mühendis olarak Batyano Efendi gönderilmiştir[1489]. Hüdavendigâr Vilayeti Sermühendisi **Batyano** Efendi, 1886 yılı sonlarına doğru emekliye ayrılmıştır[1490]. Bursa'nın mimarlık ortamında adı ilk olarak *1292 Bursa Salnamesi*'nde görülen **Pandalaki**, otuz beş yılı aşkın bir sürede, *"Kalfa", "Mühendis", "Belediye Kalfası Hacı Pandalaki Efendi", "Belediye mimari"* ve *"Belediye mühendisliğinde müstahdem hacı Pandalaki"* sıfatlarıyla Bursa'ya hizmet vermiştir. Kalfa sıfatıyla 1881'de Hüdavendigâr Gazi'nin türbesinin arkasındaki duvar ile türbedar odasının yeniden inşası; 1884'te I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi yapılarından cami, medrese ve türbenin kapsamlı onarımları; 1889'da Yıldırım Camii içine döşenecek halılar için gerekli

[1484] BOA.A.MKT.NZD.321.74.1 (Tarih: H. 28 M 1277/M.16 Ağustos 1860)
[1485] BOA.A.MKT.UM.466.24.1 (Tarih: H. 8 L 1277/M.19 Nisan 1861)
[1486] BOA.EV.d.20073 (Tarih: H.15 C 1283/M.25 Ekim 1866)
[1487] BOA.EV.d.22597.3 (Tarih: H.22 Za 1289/M.21 Ocak 1873)
[1488] BOA.EV.d.25117 (Tarih: H.1297/M.1881)
[1489] **Hüdavendigâr**, H.19 Ca 1300/M.28 Mart 1883, no: 1020, 15. Sene, s.1
[1490] BOA.ŞD.875/47 (Tarih: H.25 Za 1303/M.25 Ağustos 1886)

planı, 1889'da Üçkuzular Türbesi'nin tamiratı ve 1889'da Bursa Mevlevihanesi onarımları[1491] için gerekli keşifleri yapmış ve keşif defterlerini düzenlemiştir. Belediye görevlisi olarak kalfalar sadece Bursa merkezde değil, tüm vilayetin işlerine de bakmış, gerekli yerlerde keşif ve muayene yapmışlardır. Örneğin Pazarköy nahiyesindeki Sultan Orhan Camii'nin tamiri için *"Belediye kalfalarından Pandalaki Efendi"* 86.000 kuruşluk bir keşif yapmış, yapılacak tamirata dair hazırlanan *"keşif defteri ile haritası"* merkeze takdim edilmiştir[1492]. Pandalaki Kalfa, 1894 yılında Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi bünyesinde gerekli tamirler; yine aynı yıl bu kez diğer görevlilerle birlikte Ziraat Mektebi bünyesinde gerekli inşa ve onarımlar ve 1898 yılında Fransız Kilisesi bünyesinde gerekli ilave inşaatların keşif defterlerini hazırlamıştır. Pandalaki Kalfa'nın keşiflerini hazırlayıp günümüze kadar ulaşan tek yapı Ziraat Mektebi bünyesindeki dershane ve yatakhane binasıdır. Bu yapının yakın tarihlerde restorasyona alınması beklenmektedir. Pandalaki Kalfa'nın kayıtlarda tespit edilebilen son işi, tasarı olarak kalan ve uygulanamayan yapılardan hükümet konağının, 1910 tarihli *malzeme rayiç bedelleri* hesaplamasıdır.

1305/1887 ve 1306H/1888-89 Bursa Salnamelerinde Belediye Teşkilatı içerisinde **Mühendis** olarak görülen **Bedros Efendi'**nin, ebniye kalfası olarak dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ile ödüllendirildiği, 1310 tarihli bir belgeden[1493] anlaşılmaktadır. Bedros Efendi bu belgeye göre Işıklar Askeri Lisesi'nin ebniye kalfasıdır. Ancak sonraki salnamelerde adı geçmez. Bu tarihlerden sonra Bedros Efendi merkeze alınmış olabilir. Çünkü Ziraat Mektebi'nin bazı bina ve eksikliklerinin yapımı hususunda İstanbul'dan tekrar Bursa'ya görevlendirilen Bedros Kalfa, inşaat sırasında vefat etmiş ve inşaatı **Üçüncü Dâire-i Belediye Mühendisi** olan oğlu **Kasbar** tarafından bitirilmiştir. Bir başka ihtimal de Ziraat Mektebi işini alan ve İstanbul'dan gönderilen Bedros Kalfa ile Işıklar Askeri Lisesi'nin inşaatının ebniye kalfası olan ve nişan ile ödüllendirilen Bedros Efendi'nin aynı isimde iki farklı kalfa olduklarıdır.

Maarif Nezâreti mimarı **Pavli Efendi**[1494], Mülki İdâdi bünyesindeki hamam işaatı için yeniden düzenlenen keşifleri incelemiş, incelemesi sonucunda da keşif bedelleri üzerinde bazı sorunlar tespit etmiştir. Mimar Pavli, *"hamamın keşf-i evvel mûcibince yapılıp yapılmadığı ve yapıldığı takdirde masârıfın ne sebebe mebnî tecâvüz eylediği"* konusunu açığa kavuşturmak amacıyla, hamamın ilk inşaatına ait birinci keşif defteri ile o tarihe kadar yapılan toplam masrafların icmal defteri ve hamamın planını incelemek üzere talep etmiştir. Ancak işin içinden çıkılamamış olmalıdır ki, Pavli Efendi Nezâret tarafından *"600 kuruş maktu' harcırah i'tâsıyla keşfiyât-ı lâzımede bulunmak üzere"* Bursa'ya gönderilir ve burada incelemelerini yaptıktan sonra Dersaadet'e dönerek Nezâret'e raporunu sunar.

1898 ile 1903-1904 yılları arasında vilayet nâfia sermühendisi olarak görev yapan **Baraçanos Efendi,** 1903 tarihinde Bursa Hükümet avlusunda inşası düşünülen Jandarma Süvari Dâiresi'yle tek kapılı bir ahırın planı ile aynı yıl içinde Bursa Hükümet Binası avlusuna inşası düşünülen büyük bir Hapishane

---

[1491] Hazırlanan bu deftere göre Hazine-i Hassa tarafından üstlenilen tamirat, toplam sim mecidi 89.687 kuruş masrafla yapılabilecektir. Atilla Çetin, "Bursa Mevlevihanesi", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa**, s.71.

[1492] **Bursa**, no: 7, s.1 (27 Ca 1308 / 8 Ocak 1891.

[1493] BOA.İ.TAL.1.100.1 (Tarih: H.14 M 1310/M.8 Ağustos 1892)

[1494] Pavli Efendi'nin Nezâret mimarı olarak Osmanlı coğrafyası genelinde inşa edilen idâdilerin planları ile ilişkilendirilebileceğine dair bkz.: B. Özgüven, "İdâdi Binaları", s.45.

binası planı ve krokisini hazırlamıştır. Her iki plan da uygulanamamıştır. **Baraçanos Efendi** hizmetleri karşılığında 1898[1495] ve 1904[1496] tarihlerinde terfi olarak rütbe almıştır. **Hüdavendigâr Vilayeti Serkondüktörü**[1497] **Rıza** Bursa Mülki İdâdisi bünyesindeki hamamın 1907'de planı ve keşif defterini hazırlamış, **Belediye Mühendisi Osman Nuri** ise hamamda kullanılacak malzemelerin rayiç bedellerini çıkarmıştır. Çalışma kapsamında incelenen belgelerden ortaya çıkan sonuca göre **Evkaf Nezâreti Mimarı Asım Bey** 1907-1909 tarihleri arasında Bursa'da Yeşil Cami ve Türbe onarımlarını yürütmüş, 1908-1909 arasında ayrıca Hapishane ve Hükümet Konağı planlarını hazırlamış ancak onun bu projeleri hayata geçirilememiştir. 1907'de Asım Bey nezaretinde başlatılan tamirlerinde Yeşil Cami'nin mihrabıyla Yeşil Türbe'nin bazı yerleri (muhtemelen çini süslemeleri) değiştirilmiştir. 1908'de harap hâldeki hapishane binası yerine yeni bir bina inşası için o sırada *"Burûsada yeşil câmi'-i şerifinin ta'mirâtına nezâret etmekte olan evkâf-ı hümâyûn nezâreti mi'mârı ref'etlü Âsım Bey'e"* bir keşif yaptırılmıştır.

1912 yılında Vilayet, Bursa Merkez Hapishanesi inşaatına başlamak istemektedir[1498]. Başlanması düşünülen inşaatın fenni mesuliyetini üstlenmek için, ilgili makamlarla yapılan yazışmalarda Dimitri isimli iki kişinin adı geçmektedir. Bunlardan biri Mühendis **Dimitri Naci Efendi**, diğeri ise **Dimitri Kalfa**'dır. Bursa Valiliği, inşaat devam ettiği sürece 1.500 kuruş maaş verilmek üzere bir mühendis ihtiyacı olduğunu Dâhiliye Nezâreti'ne bildirmiştir. Nezâret, bu amaçla gazetelere ilan vermiş ancak geçen süre içinde *"münâsib bir tâlib"* çıkmamış ve bu durum da vilayete bildirilmiştir. Daha sonra *"bu kere sâlifü'z-zikr hapishane inşaatı için Dimitri Kalfa müracaatta bulunmuş"* olduğundan, müracaat sonrasında kendisinin *"san'atındaki maharet ve liyakati"* incelenmiş ve sorgulanmıştır. Bu yapılırken de Dimitri Kalfa'nın daha önceki işleri referans alınmıştır. Nitekim Nâfia Nezâreti Fen Müşaviri, *"çarşı-yı kebir ile daire-i mebusan'ın tamiratında meşhur"* olduğunu söylediği Dimitri Kalfa'nın *"fenn-i mimarice maharet ve liyakat sahibi"* olduğunu da vurgulayarak, kendisinin gerek Bursa'daki hapishanenin inşaatında ve gerekse İstanbul'daki bir inşaatta istihdam olunmak üzere görevlendirilmesini, Hapishane Umum Müdüriyeti'nden rica etmiştir[1499]. Aynı gün Dâhiliye Nezâreti Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti, Fen Müşavirinin tavsiyesini Vilayete iletmiş ve 1.500 kuruş aylık maaşla Dimitri Kalfa'nın istihdam edilebileceğini belirtmiştir[1500]. Ancak aradan geçen süre içerisinde Dimitri Kalfa konusunda birtakım olumsuz kanaatler ortaya çıkmış olmalı ki, Vilayet *"beyan buyrulan Dimitri Kalfadan beklenilen hıdmet ümid edilemeyeceğine ve mebâni-i emiriyye ve hapishâneleri dâresi müdiri Âsım Bey tarafından tavsiye olunan* ***Mühendis Dimitri Nâci*** *Efendinin istenilen evsâfı câmi'"* olduğunu anlamıştır. Bu değişiklik üzerine Vilayet üç gün arayla Dâhiliye Nezâreti'ne çek-

---

1495 BOA.İ.TAL.136.93. (Tarih: H.8 Z 1315/M.29 Nisan 1898)

1496 BOA.İ.TAL.330.46. (Tarih: H.15 S 1322/M.1 Mayıs 1904)

1497 1839'da Nâfia Nezâreti'nin kurulmasından sonra, bayındırlık hizmetlerinin yürütülmesi amacıyla 1867'de Mülkiye Mühendisi ve Islah-ı Sanayi Mektebi adıyla açılan okulun adı daha sonra 1875'te Turuk ve Maâbir Mektebi (Yollar ve Köprüler Mektebi) olarak değiştirilmiştir. Bu okulu başarı ile bitirenlere "doktor" ve bunu başaramayanlara, daha basit bir sınavla mühendis yardımcısı ya da tekniker anlamına gelen **"kondüktör"** diploması verilmiştir, bkz.: Emre Dölen, "Mühendislik Eğitimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2, s.511-515.

1498 BOA.DH.MB.HPS.85/77

1499 BOA.DH.MB.HPS.85/77.2.1 (Tarih: R.28 Mart 1328/M.10 Nisan 1912)

1500 BOA.DH.MB.HPS.85/77.1.1 (Tarih: R.28 Mart 1328/M.10 Nisan 1912)

tiği iki telgraf ile Dimitri Naci'nin talep ettiği maaşın biraz düşürülmesi ve kabul olmaz ise 3.000 kuruş maaş ile fenni sorumluluğu alarak, kendisinin başlayacak olan inşaatla ilgilenmesi için bir an önce Bursa'ya gönderilmesini talep etmiştir[1501]. Vilayetin talebinin hemen ardından Dâhiliye Nezâreti Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti'nin son yazısı ile de *"Mühendis Dimitri Naci Efendi 3.000 kuruşla"* Bursa'ya gönderilecektir[1502]. 1.500 kuruşla işi üstlenmesi düşünülen Dimitri Kalfa'nın akıbeti belirsizdir. Neden kendisinden vazgeçilmiştir? Mahareti, liyakati, iş tecrübesi ve referansı, onun bu göreve kabul edilmesinin ölçütleri değilse nedir? Fen müşavirinin ricası sonrası Dimitri Kalfa'nın kabul edilmeyip, istenilen özelliklere sahip olduğu belirtilen Mühendis Dimitri Naci Efendi'nin iki katı maaşla işi üstlenmesinin istenilmesindeki başkaca sebepler nelerdir, burası henüz karanlıktır. Son olarak, dönemin diğer mimar ve müteahhitleri **Celal** ve **Ekrem Hakkı Ayverdi**, Bursa'nın o dönemdeki iki meydanından biri olan Hükümet Meydanı'na 1923-26 arasında I. Ulusal Mimarlık üslubunda üç kamu binasını inşa etmişlerdir.

5.4. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa Mimarlığının Ana Yapı Malzemeleri

Dersaadet ve taşralarda kamu ve şahıs binalarına temin edilen tuğla, kereste ve bütün inşaat malzemelerinin çap ve ölçüleri ve bina fiyatları şimdiye kadar erbab-i vukuf tarafından belirlenip bütün malzemeler ona göre kesilip imal edilir, fiyatlandırılır ve mahallerine gönderilirdiyse de, 1870'lerde bu usule uyulmayıp herkesin kendi bildiği şekilde çapsız kereste kesmekte olduğu, yine aynı şekilde tuğla üretip diğer inşaat malzemelerini imal etmekte oldukları bilinmektedir[1503]. Yukarıdaki belgeden anlaşıldığı üzere, Osmanlı mimarisinin 19. yüzyıldaki bazı yapı malzemelerinin standardının, yüzyılın son çeyreğine doğru terk edilmeye başlandığı görülmektedir. 18. yüzyılda Lale Devri ile başlayıp Tanzimat ile birlikte değişen mimari biçimlerin üretimleri paralelinde, yapı malzemelerinin de değiştiği unutulmamalıdır. Dini mimaride yüzyıllardır taş-tuğla ana yapı malzemesi olarak kullanılırken, sivil mimaride ahşap kullanılmaktaydı. Özellikle yangınlar nedeniyle büyük sorun teşkil eden ahşap mimari, devlet eliyle nizamnameler aracılığıyla yeniden düzenlenmeye çalışılmıştı. Ancak ahşap malzemenin ucuzluğu, yangın ve deprem sonrasında tekrar hızla yapı üretimine imkân vermesi, özellikle halkın mali açıdan kâgir yapı inşa etmesine güç yetirememesi ve depremlerde can kaybı endişesi, bu malzemenin daha çok tercih edilmesini sağlamaktaydı[1504].

[1501] BOA.DH.MB.HPS.85/77.4.1 (Tarih: R.28 Nisan 1328/M.11 Mayıs 1912); BOA.DH.MB.HPS.85/77.5.1 (Tarih: R.1 Mayıs 1328/M.14 Mayıs 1912)

[1502] BOA.DH.MB.HPS.85/77.3.1 (Tarih: R.2 Mayıs 1328/M.15 Mayıs 1912). Belgede *"önümüzdeki Pazartesi günü Bursa'ya gönderilecektir"* ifadeleri geçiyorsa da, Mühendis Dimitri Naci Efendi'nin Bursa'ya gelerek inşaatı başlatıp başlatmadığı konusunda henüz bir bilgi bulunamamıştır.

[1503] BOA.ŞD.684.25.6.1 (Tarih: 1875 yılı ikinci yarısı) Bu konuda Bursa'ya ilişkin 1641 tarihli çok daha eski bir fermanda: *"Bursa etrafındaki mahallerde çivi kesmek ve kereste ve tuğla ve kiremit ve sair binaya lâzım olan eşya ve malzemeler, İstanbul'dan gönderilen çap mucibince ve çivi vukiyye çapı üzere olup Bursa'da her kim mimar olursa cümle binaya müteallık eşyayı evvel görüp, âhardan muhtesibler ve sairlerin müdahale etmemeleri ve İstanbul'da gönderilen çap mucibince her malzeme buna göre yaptırılması ve ziyade ve noksan yaptırılmaması"* emredilmiştir, bkz.: Kepecioğlu, "Mimar", **a.g.e.**, s.198.

[1504] Şenyurt, **a.g.t.**, s.7.

5.4.1. Keşif Defterlerinde Geçen Ana Yapı Malzemeleri ve Kullanımı

19. yüzyıl Bursa mimarisi, dini yapılar hariç neredeyse tamamen ahşap yapıların hâkimiyetindeydi. Tanzimat'tan sonra Bursa'da kâgir yapı üretimi ancak kamu yapıları (okul, hastane, hükümet konakları, askeri yapılar, saat kulesi gibi) noktasında gerçekleşmiş, bu durum şehrin genel yapı stokunda oldukça düşük bir yüzde oluşturmuştur. 20. yüzyılın başında Bursa'da resmi devlet dairesi olarak kullanılan hükümet dairesinin fiziki yapısı şöyle anlatılır: *"Ebniyenin kâfe-i aksâmı ahşab direklerle tesis ve daireleri gayet fena cinsten tuğla ve kerpiçle yapılmıştır. Geçen zaman ile ahşap kısımların tamamı çürük bir hale gelmiş olmakla dayanmaya gücü kalmamış, esas kirişlerinin dayanak noktaları da çürümüştür."*

Osmanlı mimarlığında inşası ya da onarımı yapılacak binaların yaklaşık maliyetinin tespiti için hazırlanan keşif defterleri, aynı zamanda yapı malzemeleri ve terminolojisine dair veri sağlayan önemli belgelerdir. Osmanlı yapı üretim/onarım sisteminde kullanılan malzemelere ve bunların terminolojisine ilişkin çeşitli çalışmalar ortaya konulmuştur. Bu çalışmaların farklı coğrafi bölgelerde inşa edilen ya da onarılan yapılar üzerinden genişletilmesi ise yapı malzemelerinin dönemsel ve bölgesel kullanımlarının tespitiyle birlikte, terminolojik kullanımdaki farklılıklarının belirlenmesine de katkı sağlamaktadır[1505]. Bu amaçla, çalışma kapsamında bazı yapılar dahilinde tespit edilen birinci ve son keşif defterleri, yapıların inşa ve onarımlarında kullanılan malzemeler için birincil kaynaklardır. Keşf-i evvel denilen birinci keşif defterleri, inşası ya da onarımı tasarlanan işlerin miktarlarını, malzeme, işçilik ve işin birim fiyatlarını kapsar. Keşf-i sâni denilen son keşif ise inşa ve onarımın tamamlanmasını takiben geçici kabulden sonra, yapılan işleri değerlendirmek üzere, yine harcanan malzeme, işçi/usta ücretleri, satın alınan hizmet için (araç ve alet vs. kiralama) kesin metrajlara göre düzenlenen son keşiftir[1506].

Keşif defterleri, ait olduğu yapının inşa ve onarımında o tarihlerde kullanılan malzemenin adet/miktar/fiyat olarak kayıtlarını içermektedir. Ayrıca bu malzemelerin o yapıda nasıl kullanılacağı da uzun uzun anlatılmakta, bir açıdan yapım tekniği noktasında malzemelerin uygulamasının örneklerini sun-

---

[1505] Ömer Lütfi Barkan, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550 - 1557)**, Cilt: 1-2, TTK. Yayınları, Ankara: 1972; a.mlf., "Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sayı: 17, 2011, s.3-26; İlknur Aktuğ Kolay, "Osmanlı Dönemi İnşaat Belgelerine Göre Anıtsal Yapılarda Örtü ve Duvar Sistemleri", **8. Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu (2-3 Haziran2016)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, **http://catider.org.tr/pdf/sempozyum8/24-OSMANLI-DONEMI-INSAAT-BELGELERINE-Göre ANITSAL.pdf**; a.mlf., "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", **II. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi-Bildiriler**, İ.T.Ü. 28 Nisan-2 Mayıs 1986, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul: 1986, s.71-76; Serpil Çelik, **Mevcut Belgeler Işığında Süleymaniye Külliyesinin Yapım Süreci**, İTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2001, s.93-200; Şennur Kaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Geç Döneminde İzmit'te İnşaa Edilecek Üç Yapı İçin Hazırlanan Keşif Defterlerinin Yapı Malzemesi Açısından Değerlendirilmesi", **Sanat Tarihi Yıllığı XXI**, Sayı: 21/2008, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul: 2012, s.60; Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan Yapılarında Kullanılan Yapım Teknikleri ve Malzeme", **Mimarbaşı Kocasinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, VGM Yayınları, İstanbul: 1988. s.531-38; Doğan Yavaş, "Aksaray Valide Külliyesi İnşaat Defterleri", **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 13, Yıl: 8, 2007/2; Selman Can, "Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 37, Erzurum: 2016, s.198-239.

[1506] Doğan Hasol, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, Yem Yayın, İstanbul: 1979, s.285.

maktadır. Keşif defterlerinden çıkarılabilecek bir başka veri de, malzemelerin kaynağı, geldikleri ya da üretildikleri yer konusundadır. Kayıtlarda geçen ana yapım malzemelerinden demir, taş, pişmiş toprak, ahşap ve temel harç malzemelerinin nasıl ve nerelerde kullanıldıkları, Bursa'da üretilen malzemenin kaynakları, seçilen bazı yapı örnekleri doğrultusunda bu bölümde anlatılmaya çalışılmıştır.

5.4.1.1. Belli Başlı Demir Malzemeler

5.4.1.1.1. Lame/Lama Demiri

Bursa Hükümet Konağı meydanına inşası planlanan süvari dairesi ve ahır yapılarının 1903 tarihli planları ve keşif defteri Baraçanos Efendi, malzemelerin rayiç bedelleri ise Pandalaki tarafından hazırlanmıştı. Keşif defteri ve fiyat listesine göre bu iki yapıda *"uzun, ensiz, yassı ve kalınca, dikdörtgen kesitli"*[1507] *"lame demiri"*, pencere kemerleri ve duvar içlerinde bağlama olarak kullanılacaktır. Bağlama özelliği dışında lame (lama) demirleri, Gureba Hastanesi bünyesindeki mahkûm koğuşu pencerelerinde; doğrudan pencerenin kendisinde, *"demir kuşaklar"* şeklinde de kullanılmıştır. Demir kuşakları delerek mevcut parmaklıklara geçirmek demirci ustasının işi, eski parmaklıkları söküp lame kuşaklar için pencerenin yan duvarlarında yuva açarak parmaklıkları yerleştirip, kuşakları çimento ile sabitlemek de duvarcı ustasının işidir. Lame demirleri Emir Sultan Türbesi kubbesinde ve Kral Kızları Türbeleri için yapılan inşaatlarda hatıl yerine kullanılmıştır. İzmit'te inşa edilmesi planlanan üç yapı için 24 yıl içerisinde hazırlanan üç keşif defterinden 1909 ve 1912 tarihli olanlarında da pencere demirleri olarak kullanılması dışında, lame demirlerinin genel olarak hatıl amaçlı kullanıldığı görülmektedir[1508]. I. Bayezid (Yıldırım) Camii ile Türbesinin son cemaat yeri kubbelerinin birbirine bağlanmasında 10 cm genişlik, 5 cm kalınlık ve 7 metre uzunluğunda lame demirleri kullanılmıştır. I. Bayezid (Yıldırım) Camii son cemaat yerindeki beş kubbe için yukarıdaki ölçülerde on bir adet lame demiri (77 m.), yan taraflarının bağlaması için de 24 m. olarak toplamda 101 m. lame demiri kullanılmıştır.

5.4.1.1.2. Demir Kenet ve Zıvana

Lame demiri dışında, yapılarda taşların birbirine bağlantısı için kullanılan demir donatılar arasında Bursa ile ilgili keşif defterlerinde sıkça *"temür kened"* ve *"zebâne"* (zıvana), *"kened ve kurşun"* isimleri geçmektedir. Örtü sisteminde levha kaplama olarak kullanılmasının dışında kurşun, bu bağlantı demirlerinin taş içine girmesi için açılan deliğe dökülerek kenet ve zıvananın taş ile bağlanmasını sağlamak, aynı zamanda paslanmasına engel olmaktadır[1509]. O yüzden kayıtlarda bazen kenet ile birlikte yazılmıştır. Kenetler çoğunlukla 5-8 mm kalınlığında ve 50-60 mm enindeki lame demirlerinin çeşitli şekillerde bükülmesiyle yapılırdı[1510]. Zıvanalar ise 4-5 cm boyunda, 1x1 veya 2x2 cm kesitinde yapılırdı[1511]. Kenet gibi kurşunla taşa sabitlenen zıvanaların, Osmanlı mimarlığında bütün

---

1507 Neslihan Sönmez, **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.70.

1508 Şennur Kaya, "a.g.m.", s.71.

1509 İlknur Aktuğ Kolay-Serpil Çelik, "Malzeme ve Teknoloji", **Bir Şaheser Süleymaniye Külliyesi,** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: 2007, s.128.

1510 D. Hasol, **a.g.e.**, s.279; N. Sönmez, **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.56-57.

1511 D. Hasol, **a.g.e.**, s.551.

taşlarda kullanıldığı söylenemez[1512]. Osmanlı mimarisinde yapıların beden duvarları ve ayaklarında ya da minare örgüsünde yatayda demir kenetler, düşeyde ise demir zıvanalar bağlantı elemanı olarak kullanılmıştır[1513]. Emir Sultan Türbesi inşaatı kayıtlarında, türbenin duvar örgüsünde kullanılan ince tarakla tesviye edilmiş *"cedid seng-i mermer"*in *"temür kened ve zebâne"*[1514] ile birbirlerine bağlandığı belirtilmiştir. II. Murad Türbesi'nin tavan altında hareket etmiş olan som taşları demir kenet ve zıvana ile birbirine bağlanmıştır. Demir kenet ve zıvana, Bursa'daki Hüdavendigâr Camii ya da II. Murad (Muradiye) Camii minareleri inşaatında olduğu gibi ince tarak ile tesviyeli *"seng-i küfegi tomruğu"*ndan som paye direklerde ve küfeki taşların birbirine bağlanmasında kullanılmıştır. Osman ve Orhan Gazi Türbelerinden, Orhan Gazi Türbesi'nde ince tarak ile tesviyeli büyük taştan, demir kenet ve zıvana ile bağlı tek parça yuvarlak sütunlarda; Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin her ikisinde, her tarafı tesviyeli yeni mermer taşından (cedid seng-i mermer) yapılan yarım kavisli ortaları müzeyyen kilitli taşlı pencere kemerleri ve kapı sövelerinde yine bu malzemeler kullanılmıştır. Ayrıca pencerelere demir şebekelerin monte edilmesinde de kurşunlu kenetler kullanılmıştır.

5.4.1.1.3. Demir Şebekeler

Keşif defterlerinde en çok adı geçen malzeme olarak kapı ve pencerelerde kullanılan *"demir şebekeler"* ve *"demir parmaklıklar"* bazı durumlarda Bursa'daki yapılarda kullanılmak üzere Dersaadet'te yaptırılmıştır. Örneğin, 1858'lerde hem Osman ve Orhan Gazi Türbeleri pencereleri için hem de Ulucami pencereleri için dökme demir şebeke ve parmaklıklar, o tarihlerde Bursa'da imal edilmesi İstanbul'a göre daha masraflı olacağı için, İstanbul'da *Mühendishâne-i Amire*'de imal ettirilmiştir. 1855 depremlerinden sonra yeniden inşa edilen Hüdavendigâr Türbesi, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri ile Emir Sultan Türbesi ve büyük çaplı onarım geçiren Ulucami'nin demir şebekeleri, keşif defterlerinde *"kenedli temür şebeke", "temürden ma'mûl nevresim şebeke","dökmeden devr parmaklıklar"* şeklinde kaydedilmiştir. Dökme demirden imal edilen şebekeler, pencerelerin mermer ya da küfeki sövelerine demir kenetler ile sabitlenirdi.

5.4.1.1.4. Mismâr

Osmanlı dönemi yapı malzemeleri arasında, iskele, kalıp, hatıl, çatı, saçak altı ve tavan kaplamaları gibi her türlü ahşap malzemede ve yapıların örtülerindeki kurşun kaplamalarında kullanılan[1515] çeşitli boyutta ve nitelikte[1516] çiviler mevcuttur. Bursa yapılarına ait kayıtlarda sıkça ismi geçen ve yapılarda en bol kullanılan malzeme *"mismâr"* denilen çivilerdir. Bu çiviler, Bursa yapılarında *"atik mismâr"*, *"atik mahlut mismâr", "cedid mismâr", "cedid lofca mismârı", "mismâr-ı piyâde", "karbuçe (karfiçe) mismârı", "halka mismâr"* ve *"kurşun mismârı"* gibi çeşitleriyle birlikte kullanılmıştır. Diğer bazı kayıtlarda da mismâr çeşitlerinin hepsi yazılmayarak, *"mismâr-ı mütenevvia"* ya da *"atik mahlut mismâr"* şeklinde, çivi çeşitleri anlamında kaydedilmiştir. Ulucami inşaat defterinde *"ecnâs-ı*

[1512] N. Sönmez, **a.g.e.**, s.116.

[1513] Kolay-Çelik, "a.g.m.", s.130.

[1514] Zıvana/cuvana/cûvâne: N. Sönmez, **a.g.e.**, s.116.

[1515] Kolay-Çelik, "a.g.m.", s.128.

[1516] Osmanlı dönemi yapılarında kullanılan tüm mismâr çeşitleri için bkz.: N. Sönmez, **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.78-79; İlknur Aktuğ, "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", s.74.

mismâr" başlığı altında *"atik mismâr"* ve *"cedid lofca*[1517] *mismârı"*ndan sonra *"karfice"* olarak bir mismâr çeşidi daha geçmektedir. Son yıllarda Osmanlı yapı malzemeleri ile ilgili yukarıda belirtilen yayınlarda geçmeyen, ancak farklı boyut ve şekillerde, üstü kalaylı mismâr, fabrika çivisi olarak bilinen[1518] karfice mismârının, fabrikasyon üretimi nedeniyle diğer çivi çeşitlerine göre çok daha ucuz olduğu ve daha fazla kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca, yayınlarda adına rastlanılmayan ve hakkında henüz bir bilgi bulunmayan bir diğer çivi çeşidi olarak, *"mismâr-ı piyâde"* tespit edilmiştir.

5.4.1.1.5. Putrel

Putrel, sanayi devrimi sonrası kullanılmaya başlanan yeni malzemelerden olup, yapılarda taşıyıcı olarak kullanılan demir profildir. Putrel demiri, **T, U,** ve **L** şeklinde farklı profillerde üretilmiştir[1519]. 1909 ve 1912 tarihli İzmit keşif defterlerinde putrel demirinin birim fiyatı, kıyye cinsinden hesaplanmış[1520], Bursa Hapishanesi inşaatı için hazırlanan listede de *"beher kıyyesi"* 3 kuruş olarak kaydedilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen döneme ilişkin kayıtlarında bu melzeme, sadece hapishane binası inşaatı ve Mülki İdâdi bünyesindeki hamamın inşası için gerekli malzemeler arasında geçmekte, diğer keşif kayıtlarında ya da fiyat cetvellerinde ismi geçmemektedir. İnşaatı uzun yıllar yarım kalmış olup tamamlanmaya çalışılan hamamın *"hela ve ustura halvetinin üstü demir putrelle inşa"* edilmiştir. Ayrıca hamamın *"soğuk ve sıcak su hazinelerinin üzerlerini örtmek için demir putrel"* kullanılmıştır. *"Temür kazma", "kürek", "temür kama", "çapa", "örs", "çekiç", "askı temüri", "temür tarak", "sac", "teneke", "temür çengel", "temür cıvata", "makara", "hançer", "gedüzlü ebniyelik temür"* gibi malzemeler de 19. yüzyıl Bursa yapılarıyla ilgili kayıtlarda isimleri geçen diğer irili ufaklı demir malzeme ve aletlerdir.

5.4.1.2. Taş ve Pişmiş Toprak Malzemeleri

Son dönem Bursa yapılarının inşa ve onarım işleri için taş ve pişmiş toprak malzeme, temini kolay ana yapı malzemelerindendi. Bu dönem yapılarında kullanılan taş malzeme ile pişmiş topraktan üretilen malzemeler alt başlıkta değerlendirilmiştir.

5.4.1.2.1. Taş Malzemeler

Çalışma kapsamında tespit edilen keşif defterleri içerisinde menşe, cins ve nitelik olarak kayıtlarda belirtilen bu malzemeler, inşa ve onarım işlerinde anıtsal yapılarda, uzun ömürlü olması sebebiyle kullanılan ana yapı elemanlarıdır. Sivil ve dini mimaride yapıların temellerinde, avlu düzenlemesinde

---

[1517] Osmanlı Dönemi'nde demir üretim merkezlerinden biri olan Bulgaristan/Lofça'da üretilen bir çividir. Lofca mismârının, tespit edilen en ağır çivi (25.6 gr.) olduğu belirtilmektedir, bkz.: Aktuğ, "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", s.74.

[1518] Arseven, **Istılâhât-ı Mi'mâriyye**, s.127.

[1519] D. Hasol, **a.g.e.**, s.416; Metin Sözen-Uğur Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul: 1996, s.197; Ş. Kaya, "a.g.m.", s.84.

[1520] Ş. Kaya, "a.g.m.", s.72.

ve beden duvar örgüsünde kullanılan moloz taş örgüsü[1521], Bursa Belediye binası gibi ahşap karkas yapıların yüksek bodrum katlarında kesme taş olarak kullanılmıştır. Taş örgüsü, Harir Darüttahsili gibi nim kâgir (yarı kâgir) yapılarda zemin katın beden duvarlarını oluşturmuş; moloz taş, Fransız Kilisesi kompleksi içerisinde inşası düşünülen dispanser binasında da, zeminden pencere alt seviyesine kadar yüzeyde bezeme unsuru olarak tasarlanmıştır. Yıldırım Bayezid Darüşşifası ve Yeşil Medresesi gibi yapıların beden duvarlarında ise moloz taş örgüsü tuğla ile almaşık şekilde kullanılmıştır. Osmanlı döneminde taş için kullanılan ölçü birimi çeki olduğu için[1522], 1906 tarihli defterde taşın birim fiyatı çeki cinsinden hesaplanmıştır.

Çeşit olarak kaynaklarda en sık karşılaşılan küfeki taşı, *"ana yapı taşı olarak duvarlarda, ayaklarda, kemer üzengi taşı, pencere-kapı sövelerinde, minare örgüsünde, zemin kaplamasında ve hapuşta örgüsünde"* kullanılmaktadır[1523]. Kefeki ya da bakırköy taşı da denilen açık renkli, işlenmesi kolay bu taş çeşidi, kum, çakıl ve midye kabuklarının zamanla bağlayıcı maddelerde birbirine yapışmalarından oluşmuştur. İlk çıkarıldığında nispeten yumuşak olan bu taş zamanla sertleşen özelliktedir[1524]. Kaba işlenmişinden kesme taş ve yoğun bezemeli düzeye kadar değişik ve zengin bir kullanım alanı bulan bu taş çeşidi[1525], Bursa'da da Ulucami, Şehadet Camii, Yıldırım Bayezid Camii, Emir Sultan Türbesi, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri ve Askeri Lise, Saat Kulesi, Ziraat Mektebi gibi pek çok Osmanlı dönemi yapılarında sıkça tercih edilen ana yapı malzemesi olmuştur. Keşif defterlerine göre Hüdavendigâr Türbesi için, *"seng-i küfekiden armudî avadanlıklı som siyâm saçak"* yapılmış, II. Murad Camii'nin yeniden inşa edilen minaresinde *"seng-i küfegi tomruğu"* kullanılmıştır.

"Kaygan taşı", inşaatlarda kullanılan bir başka taş çeşididir. Hafif yumuşak ve ince levhalar hâline getirilebilmesi, bu taşın çatı örtülerinde ve döşemelerde, kaplamalarda veya kaldırım taşı olarak kullanılmasına imkân vermiştir[1526]. Kaygan taşının, Bursa Mekteb-i İdadisi'nin yangından zarar gören *"sakıf", "helaların üzeri"* ve *"su mecrâsı"* gibi kısımlarının tamirlerinde inşa edilecek set duvarlarının üzerine ve I. Bayezid Türbesi etraf duvarlarının üzerine döşeme, Orhan Camii minaresinde minaret cephesine kaplama ve Osman Gazi Türbesi'nde *"kayganlar ile çevrili kârgir yelpazeler"* olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Daha çok dış cephe kaplaması, merdiven basamakları, pencere ve kapı söveleri ve taşıyıcı elemanlarda sütun, sütun kaidesi, sütun başlığı, devşirme, kemer, korkuluk ve zemin döşemesi olarak kullanılan[1527] mermer taşı, siyah, beyaz, kırmızı, yeşil ve alaca renklerde çeşitlere sahiptir. Renkleri ve türüne göre pek çok farklı isimlerle anılan[1528] mermer, örneğin Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi bünyesindeki hamam inşaatında *"frenk mermeri"* ve *"mermer taşdan kurna"* olarak, Emir Sultan Türbesi avlusun-

[1521] İlknur Aktuğ, "Ayazma Camisi İnşaat Defteri", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1995, Cilt: 1, s.83.
[1522] N. Sönmez, **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.98.
[1523] Kolay-Çelik, "a.g.m.", s.126.
[1524] Doğan Hasol, **a.g.e.**, s.273-74.
[1525] N. Sönmez, **a.g.e.**, s.65-66.
[1526] **A.g.e.**, s.56.
[1527] İlknur Aktuğ Kolay-Serpil Çelik, "a.g.m.", s.126.
[1528] N. Sönmez, **a.g.e.**, s.76-77.

da ise zemin döşemesi, Yıldırım Bayezid ve Yeşil Camilerinde dış cephe kaplaması olarak kullanılmıştır. Bursa keşif defterlerinde geçen *Frenk mermeri*'nin, İzmit'te inşa edilmesi planlanan üç yapı için yirmi dört yıl içerisinde hazırlanan üç keşif defterinden (1888, 1909 ve 1912 tarihli keşif defterleri) 1912 tarihli olanında tuvalet taşı olarak nitelendiği görülmüştür[1529]. Dolayısıyla Bursa Erkek Lisesi bünyesinde o tarihlerde inşa edilen Hamam için bu taşın tuvaletlerde kullanıldığını söylemek mümkündür. Bursa yapılarının kapı ve pencerelerinde söve olarak kullanılacak mermere ilişkin kayıtlarda herhangi bir niteleme bulunmazken, 1758-1760 tarihleri arasında inşa edilen Ayazma Camii inşaat defterlerinde kapı sövesi olarak *"mermer-i pahlû"* adı zikredilmiştir[1530]. Emir Sultan Türbesi keşif defteri kayıtlarında *"cedid seng-i mermer"* olarak geçen mermer türünün, yapının yeniden inşa edilecek duvarlarında (duvarlarda kapı ve pencere yerleri boş bırakılarak) bir kısmı *"mevcut taşlardan"* kalan kısmı *"cedid seng-i mermerden ince tarakla tesviyeli"* olarak kullanılması planlanmıştır.

Bazı durumlarda mermerin, ahşap merdivenlerin korkuluklarında da kullanılmasının tasarlandığı, 1906 tarihli Hükümet Konağı malzemeleri fiyat listesinden anlaşılmaktadır. 1911 tarihli Hapishane malzemeleri fiyat cetvelinde mermerin, *"silme ve köşe vesaire için marmara mermeri", "sövelik marmara mermeri", "kaplamalık marmara mermeri"* ve *"döşemelik marmara mermeri"* şeklinde farklı uygulamalarda kullanılmak üzere Marmara Adası'ndan çıkarılan mermerlerden temin edildiği görülmektedir. Bu mermerler kullanım alanlarına göre üretim sırasında tasnif edilmiş ve adlandırılmış olmalıdır. Yine Emir Sultan Türbesi'nde olduğu gibi mermer yüzeylere taş taklidi boya yapılması da uygulanan bir yöntem olarak görülmektedir.

Küçük siyah benekli, koyu kırmızı veya yeşil renklerde olup cilalanabilen özelliğiyle *"somaki",* sütun ve trabzan yapımlarında kullanılmış, mermer taklidi çok sert bir taştır[1531]. Kayıtlarda Emir Sultan Türbesi'nde on altı adet kullanıldığı belirtilen somaki taşı, yapıların giriş cephelerindeki sütunlarda da görülmektedir. Bazen de, somaki taşı yerine, Emir Sultan Türbesi niyaz penceresi tarafındaki sütunlarda olduğu gibi, somaki taklidinde yapılan sütunlar da kullanılmıştır. Türbelerin cephe kaplamalarında da bu taş, *"somaki mermer"* adıyla geçmektedir. Hüdavendigâr Türbesi'nin 1869 yılındaki mevcut eksiklikleri anlatılırken, türbenin pencerelerinde somaki söve kullanılması gerektiği, içerisinin sıvanması gereken yerlerine de mermer döşeneceği belirtilmiştir. I. Bayezid Türbesi'nde, *somakiden imal edilmiş üç metre uzunluğundaki tek parça iki adet direğin* halis harç ile yeniden yerlerine yerleştirileceği ve somaki direklerin üzerine yeni mermerden başlık yapılacağı belirtilmiştir.

5.4.1.2.2. Pişmiş Toprak Malzemeler

Genel olarak yapıların beden duvarlarında, kemer, tonoz, kubbe gibi strüktürel elemanların örgüsünde ve zemin döşemesi olarak kullanılan tuğlalar, basitçe toprak hamurunun kalıplara dökülüp kurutulmasından sonra yüksek ateşte fırınlanmasıyla elde edilen en yaygın yapı malzemelerindendir. Tuğlalar

[1529] Şennur Kaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Geç Döneminde İzmit'te İnşaa Edilecek Üç Yapı İçin Hazırlanan Keşif Defterlerinin Yapı Malzemesi Açısından Değerlendirilmesi", **Sanat Tarihi Yıllığı XXI**, Sayı: 21/2008, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul: 2012, s.68.

[1530] İlknur Aktuğ, "Ayazma Camisi İnşaat Defteri", s.79-89.

[1531] N. Sönmez, **a.g.e.**, s.100.

çeşitli kaynaklarda türleri, üretim yerleri, ebatları ya da kullanım yerlerine göre adlandırılmıştır[1532]. Örneğin, Ortaköy Camii keşif defterlerinde geçen *"Büyükdere tuğlası"*[1533] ile İzmit yapılarına ait keşif defterlerinde geçen *"Selanik malı, etrafı pahlı cilalı tuğla"* örneklerinde olduğu gibi, burada malzemenin üretim yeri belirtilmiştir. Bazı kayıtlarda tuğlaların nitelikleri belirtilmemiştir: Kullanım yeri belirtilip niteliği belirtilmeyen ***"kubbeye mahsus özel tuğla",*** buna örnektir.

19. yüzyıl Bursa sivil ve dini mimarisinde, yapıların inşa ve onarımlarında en çok kullanılan malzeme olmasına karşın tuğlanın, kayıtlarda çeşit ya da özellik olarak nitelendirilmiş çeşitleri azdır. 19. yüzyılda Bursa'nın özellikle dini mimarisi, deprem ve şiddetli lodos rüzgârları nedeniyle sık sık zarar görmüştür. Bursa'da 1855 depremleri sonrasında, tuğla ağırlıklı olarak inşa edilen minareler ile cami, medrese, han, hamam, imaret, darüşşifa ve türbelerin kubbe ve kemerleri ağır hasara uğramıştır. Dini yapıların yıkılan ya da zarar gören bu kısımlarının tamirlerinde de en çok kullanılan malzemeler arasında tuğla ilk sıralardadır. Buna karşın, Bursa'nın sözü edilen döneminde yürütülen inşa ve onarım faaliyetlerinde birkaç tuğla türünün adı geçmektedir. Keşif defterlerinde verilen bilgilere göre saçaklarda, bacalarda ve temellerin üzerine zemin döşemesi olarak *"cedid tuğla"*; kemerlerde, kubbelerde, pencere kemerlerinde, beden duvarlarında *"kemer tuğlası", "battal tuğla"* ile *"cedid battâl tuğla"*; cami, medrese ve türbe gibi yapılarda zemin döşemesi olarak *"battal tuğla"*; yapıların bazı bölümlerinin aralarını doldurmak için *"takoz tuğla"*; takoz tuğlasıyla doldurulan yerlerin üstüne döşenmesi için *"tabak tuğlası"*[1534]; niteliği belirtilmeyen *"kubbeye mahsus özel tuğla"*; minare inşa ve tamirlerinde *"cedid minare tuğlası"*; pencere ve kapıların kenar ve köşeleri için kullanılıp ölçüsü belirtilen *"80 cmlik yerli tuğla"*; temellerin üzerine zemin döşemesi olarak *"akça tahta görünümlü özel battal tuğla"* ile *"cedid tuğla"*; yapıların bölme duvarlarında *"adi kerpiç tuğlası"* kullanılmıştır.

Sıklıkla onarılıp uzun yıllar Bursa Hükümet Konağı olarak kullanılan binanın *"daireleri gayet fena cinsten tuğla ve kerpiçle yapılmıştır"*. Erkek Lisesi hamamında, *"kubbeye mahsus özel tuğla", "takoz tuğlası", "kemer tuğlası"* çeşitleri kullanılmış, Ulucami'nin zarar gören kemerleri *"cedid battâl tuğladan hâlis harcile"* onarılmış, kubbeleri ile kubbelerdeki sekiz adet pencere yerleri *"battal tuğla"*dan yapılmıştır. Aynı şekilde Emir Sultan Türbesi beden duvarlarındaki pencere kemerleri ile kubbe kemerleri ve türbe yan odalarının bazı beden duvarları (bir duvarı tamamen tuğla, pencere açıklığı bulunan diğer duvarı taş-tuğla şeklinde) *"battal tuğla"*dan, yan odaların kuzey cepheleri ise tuğla dolgulu ahşap karkas olarak inşa edilmiştir. Emir Sultan Türbesi avlusuna da *"akça tahta görünümlü özel battal tuğla"* döşenmesi düşünülmüştür. Belediye binasında görüldüğü gibi ahşap karkas arasında ana dolgu malzemesi olarak ve Ziraat Mektebi ana binasında *"mektebe mahsus"* damgasıyla üretilen *"ateş tuğla"* kullanılmıştır. Reşid Mümtaz Paşa zamanında Hamidiye (Cumhuriyet) Caddesi üzerine, bazı kurumlara gelir getirmek amacıyla inşa edilen ve bir süre Hükümet Konağı olarak da

---

[1532] Tuğlaların biçim, özellik, boyut, nitelik, satış biçimi ve kullanıldıkları/üretildiği yerlere göre adlandırılmaları hakkında bkz.: N. Sönmez, **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.106-107; Selman Can, "Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri", s.210; İlknur Aktuğ, "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", s. 73; Kolay-Çelik, "a.g.m.", s.126-127.

[1533] Selman Can, "Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri", s.227.

[1534] Daha önceki yayınlarda ismine rastlanılamayan bir tuğla çeşidi olan Tabak tuğlası, hamamın keşif defterinde takoz tuğla örülü yerin üstüne döşenecek bir tuğla çeşidi olarak geçmektedir.

kullanılan kâgir, üç katlı iki konak şeklinde inşa edilen Neoklasik yapının dış cephesinin tamamında derzli sıvasız *"ateş tuğla"* kullanılmıştır. Ziraat Mektebi'nin çatısında tuğladan yapılan parapetler dikkat çekicidir. Fransız Kilisesi kompleksi içine yapılacak dispanser binasının, kat silme ve pencere söveleri tuğla örgülü; yapının cephe köşelerinde ve giriş kapısının sağ ve sol hattı tuğla örgülü olarak tasarlanmıştır. Belediye binasında ana malzeme olmasının dışında tuğla, binanın cephelerinde servi ağaçları, güneş kursları, gülbezekler ve geometrik formlar ile Davut yıldızı gibi sembollerin yapımında süsleme unsuru olarak kullanılmıştır. Tuğlanın bezeme unsuru olarak kullanıldığı bir diğer örnek, Muradiye Camii'dir. Burada revak cephesinin saçak silmesinin altı firuze renkte sırlı tuğlalar ile geometrik formlarda süslenmiştir. Orhan Camii'nin çift kemer alınlıklardaki tuğla bezeme de bir başka örnektir. 1855 tarihli keşif defterindeki bilgilere göre, Orhan Gazi Türbesi'nin temelleri üzerine halis harç ile karışık *"cedid tuğla"* döşenecek, beden duvarlarında pencere ve ayakların yukarısına *"battal tuğla"*dan kemer yapılacaktır. II. Murad (Muradiye) Medresesi'nin yıkık olan ocak bacaları, *"cedid tuğla"* ile örülmüştür. Hüdavendigâr Cami-Medresesinin zarar gören bazı tolos kemerleri *"cedid tuğla"* ile yenilenmiştir.

Çalışma kapsamında 19. yüzyıl Bursa mimarisine yapı malzemesi olarak tuğla üreten ocaklar tespit edilmiştir. Kayıtlarda geçen bilgilere göre belirtilen dönem içerisinde Bursa'da; **Çekirge'de** Konyalı Ali ocağı, **Misi köyünde** Konyalı Ali ocağı, **Soğanlı köyünde** Rumelili Yorgaki ocağı, Temiz oğlu Ahmed ve Deveci oğlu Anastas ocağı, **Mihraplı Köprüsü civarında** Mustafa Bey ocağı, **Cumalıkızık'ta** Kayserili Dimitri ocağı, **Izvat köyünde** Tanas ocağı, **Karaman köyünde** Mehmet Dâ'i ocağı, Şileli İbrahim ocağı ve Şileli Hüseyin Dâi ocağı, **Köprübaşı civarında** Sürti ocağı, **Bağlararası'nda** Menuk oğlu Anastas ocağı, **Samanlı köyünde** Rumelili Mihal ocağı, **Karaağaç bağlarında** Anastas ocağı, Çakır Yanni ocağı, **Çeltik köyünde** dönme Ahmet oğlu Süleyman ocağı, Bursa merkezinde bulunan tuğla ocaklarıdır.

Binaların çatılarını yağmurdan korumak amacıyla, birbiri üstüne gelecek şekilde yerleştirilen pişmiş toprak malzemeden üretilen kiremitler, alaturka ve alafranga olarak nitelendirilirdi. Alaturka kiremitler geleneksel üretimde yarım silindir şeklinde ve bir ağzı diğerinden biraz daha geniş olarak üretilirdi[1535]. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı mimarisinde çatı kaplamasında yaygın olarak görülmeye başlanan Fransa'dan ithal Marsilya tipi kiremit, makine kiremidi, fabrika kiremidi veya alafranga kiremit diye de anılmaktadır[1536]. Bursa yapılarında ağırlıklı olarak medreselerin kubbe hariç çatılarında ve diğer sivil yapılarda, 19. yüzyıl sonlarına kadar *"yerli kiremit"* ya da *"adi kremit"* kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yüzyılın sonlarına doğru ithal kiremitler okullar ve diğer kamu binalarında kullanılmaya başlanmıştır. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi binasının 1894'lerde ihtiyacı olan bazı küçük onarımları için, 500 adet Marsilya kiremidi ve 600 adet yerli kiremit kullanılması planlanmıştır. Aynı okul bünyesinde ancak basit ve küçük ölçekli bir yapı olmasına karşın, hamam inşaatında da *"Avrupa kiremidi"* ve *"Marsilya kiremidi"* olarak iki çeşit ithal kiremit kullanıldığı görülmektedir.

[1535] Kiremit çeşitleri için bkz.: N. Sönmez, **a.g.e.**, s.60-61; İlknur Aktuğ, "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", s. 73; Kolay-Çelik, "a.g.m.", s.127.

[1536] Ömer Özyiğit, "Alaturka Kiremidin Oluşumu", **Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi**, s.V, İzmir: 1990, s.149-179 (http://dlir.aiys.org/archive/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-5_p149-179_a20ada9c52.pdf Erişim tarihi: 18.10.2019)

Hükümet Konağı inşası için hazırlanan ancak uygulama imkânı bulamayan konağın, 1906 tarihli keşif defterinde ise Marsilya kiremidinin markası belirtilmiş, *"kiremid dahi arslan markalı frenk kiremidi olacakdır*" denilmiştir.

5.4.1.3. Ahşap Malzemeler

Çatı, kubbe ve tonoz iskeletleri, saçak altı ve tavan kaplaması gibi örtü sistemlerinde; temel kazıkları[1537], temel ve duvar hatılları, araları ateş tuğla dolgulu sütun, direk gibi ahşap dikme, kuşak ve çaprazlarda, binaların ana taşıyıcı ve temel sistemlerinde yapı strüktürü içerisinde gizli olarak; kepenk, kapı, pencere, minber, mahfel, dolap ve kürsü gibi yapı bünyesindeki iç detaylarda ve iskele, kalıp gibi inşaat sonrası sökülen malzemelerde olmak üzere oldukça geniş bir alanda kullanılan ve çeşitli ağaçlardan elde edilen malzemelerin tümüne kereste denilmektedir. Ahşap malzemelerin uzunluk, nitelik, kesit, elde edildiği ağaç cinsi, yapıda kullanım yeri, ağacın üretildiği ya da temin edildiği yerin adı ve satış biçimi gibi pek çok ayırıcı özellikleri vardır. Bu nedenle ahşap yapı malzemenin sınıflandırılması diğerlerine nazaran daha karmaşık bir konudur[1538].

Osmanlı mimarisinde, sorunlu zeminlerde inşa edilecek yapıların temel ızgaralarında **ahşap hatılları** birbirine bağlayan ***"püştivan"*** denilen kısa ahşap kirişler kullanılırdı[1539]. Osmanlı yapı terminolojisindeki tarifi ile temel inşası kısaca; *"temellere metânetiçün müceddeden hafr-ı zemîn ile iktizâsı üzere kebir mişe ağâcından kâzıklar rekziyle üzeri mezkûr ağâçdan ıskaralı"*[1540] şeklinde yapılırdı. Meşeden ahşap kazıkların zemine çakılmasından sonra, zemine oturan ağırlıkları yüzeyin her tarafına eşit olarak yayabilmek amacıyla, temel duvarlarının belli seviyelerine gelecek şekilde, zemine ızgara biçiminde meşe ya da çam ağaçlarından üretilen **ahşap hatıllar** yerleştirilirdi. Suya dayanıklı olması sebebiyle tercih edilen meşe veya çam ağacından yapılan hatıllar, kısa ahşap kirişlerle geçme tekniği ile ya da çivilenerek birbirlerine bağlanır, böylece ahşap ızgara sistemi oluşturulurdu. Temeldeki duvar örgüsünü oluşturan taş bloklar birbirlerine, yatayda demir kenetler ve düşeyde demir zıvanalarla bağlanırdı. Temel duvarları da, içinde kalın bir horasan tabakası bulunan bu ızgara üzerine oturtulurdu[1541].

[1537] Temel kazıkların çakılması için Ortaköy Camii keşif defterlerinde görülen ve darbiye ücreti denilen kazık dikim ücreti, 19. yüzyıl Bursa yapılarına ait kayıtlarda görülmemiştir. Buna sebep olan etken, Bursa'nın yapı inşa alanlarının zemin özellikleri olmalıdır. Daha çok Uludağ eteklerinin biraz daha altında bulunan sert zemine inşa edilen Bursa yapılarının aksine, Ortaköy deresinin denize ulaştığı bölgede yumuşak bir zemin üzerine inşa edilecek Ortaköy Camii'nin temellerinde daha farklı kazık sistemi uygulanmıştır. Ortaköy Camii'nin altına çakılan kazıkların boyu yaklaşık 14 metredir; buna karşın Bursa yapılarının temellerinde bu kadar derine inmeyi gerektirecek zemin niteliğinin olmadığı düşünülmektedir. Bu sebepten olmalıdır ki, incelenen kayıtlarda böyle bir ücretlendirme tespit edilememiştir, bkz.: Selman Can, "Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri", s.198-239. Ayrıca İzmit'te inşası planlanan yapıların ahşap malzemeleri için bkz.: Ş. Kaya, "a.g.m.", s.73-80.

[1538] İlknur Aktuğ, "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", s.71-76; a.mlf., "Ayazma Camisi İnşaat Defteri", s.80-81; N. Sönmez, **a.g.e.**, s.71-72; Şennur Kaya, "a.g.m.", s.59-88; Kolay-Çelik, "a.g.m.", s.127-28; Kolay, "Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler", **Sanat Tarihi Defterleri**, Ege Yayınları, Sayı: 10, İstanbul 2006, s.23-46; Kolay-Çelik, "Malzeme ve Teknoloji", s.29-30.

[1539] N. Sönmez, **a.g.e.**, s.87.

[1540] BOA.EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857)

[1541] Kolay, "Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler", s.29-30; Selman Can, "Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri", s.203-204.

1855'te Orhan Gazi Türbesi'nin yeniden inşası için yapılması planlanan temel inşaatı şöyle tasarlanmıştır: Temel ızgarası için ikisi bir arabalık meşe ağacından yeteri kadar kazık, zemine ızgaralı olarak yerleştirilecek ve üzerine zeminle eşit oluncaya kadar halis harç-taş karışımı dökülerek kâgir temel inşa edilecektir. Bunun üzerine de, üzengi seviyesine çıkıncaya kadar kâgir duvar inşası yapılacaktır. Emir Sultan Türbesi keşif kayıtlarına göre, 1857'de temeli sorunlu bir hâle gelmiş türbenin kubbe kurşunlarından başlanarak temele kadar tamamen yıkımı yapılmıştır. Türbenin kuzeyinde bulunan kabristan tarafındaki temellerin zemininin sağlamlaştırması için bu kısım yeniden kazılmış ve buraya yeteri kadar büyük meşe ağaçlarından kazıklar çakılarak, üzerlerine yine meşe ağacından ahşap kirişler yerleştirilerek ızgara yapılmış ve bunun üzerine de halis harç ile yeni taş karışımı dökülerek temel inşaatı yapılmıştır. Peştivan terimi ilk olarak Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri inşaatlarında geçer. Bu iki türbenin etrafında yapılacak duvarların temellerindeki ızgaralarda bulunan hatılları birbirine bağlamak için peştivan[1542] denilen ahşap kirişler kullanılmıştır. Bunun için ilkin, istimlak edilen ev, arsa ve bahçelerin duvarları kaldırılmış, duvarlar da mevcut taşları halis harçla ve içi *"sekizi bir arabalık kayapa ta'bir olunan mişe ağacından hatıl ve peştivânlı"* olarak inşa edilmiştir. Sekizi bir arabalık nitelemesi, satış biçimi olarak belirtilmiş olmalıdır[1543].

Ahşap malzemenin kubbe inşasında kullanım süreci ve yöntemine ilişkin Emir Sultan Türbesi inşası örneği verilebilir. Türbe bünyesinde meşe ağacından sekiz köşe direkler kullanılmış, taban, mahya, payandaları ve kubbenin kaburgaları meşe tahtasından, üzeri ise kestane ağacından yapılmıştır. Bunun üzerine de kaplama tahtası ve bu tahtaların üzerine de zift ve katran kalafat olarak sürülmüştür. Bunun üzerine de kurşun döşenerek alemi yerleştirilmiş ve tamamen ahşaptan yapılan kubbe tamamlanmıştır.

Özetle Bursa yapılarında kullanılan ahşaplar, cins, nitelik ve kullanım alanlarına göre şöyle açıklanabilir: ***"sayelik kemerler için döşeme tahtası", "sıva inşası için*** [sıva için iskele kurmak amaçlı olmalı] ***kayapa ağacı", "meşe ağacından dikme ve payandalar", "senaber biçmesi", "merteklik senâber biçmesi", "doğramacıkâri orta tavan tahtası", "ince tavan tahtası", "kitabeler için selvi ağacı", "domaniç tahtasından döşeme", "kirazlı ağacından mahya ve mertek", "sürtme ağacından kirişleme", "meşe ağacından çatı kirişleri", "çıralı çam ağacından ahşap bölmeler", "çıralı çam ağacından taban ve kuşaklar", "çatıların taban ve gergi ağaçları için çıralı çam", "çıralı çam ağa-***

[1542] Farklı okunuşları olan bu malzeme için burada *"peştivân"* tercih edilmiştir. Arseven, temel ızgarasını anlattığı *"Iskara"* maddesinde, duvar altına konulan tüm ahşap malzemeye ızgara derken, terimi açıklayan bir çizime de yer verilmiştir. Çizimde püştivanların hatılların üzerine konulan kısa ağaçlar olduğu görülmektedir (Arseven, **a.g.e.**, s.27) ancak, *"Püştivân"* maddesinde ise bu malzemeyi hatılları birbirine bağlayan *"ufak çelikler"* olarak nitelendirmiştir (Arseven, **a.g.e.**, s.55). Ancak Osmanlı yapı malzemeleri üzerine oldukça kapsamlı araştırmaları bulunan N. Sönmez ve İlknur Aktuğ Kolay gibi araştırmacılar, bu malzemeyi temel ızgaralarında hatılları birbirine bağlayan kısa ahşap kiriş/bağ olarak nitelemişlerdir, bkz.: N. Sönmez, **a.g.e.**, s.87; Kolay, "Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler", s.33-34; İlknur Aktuğ Kolay-Ahmet Ersen, "Bir 15. Yüzyıl Yapısı Olan Tahtakale Hamamında Kullanılan Bazı Yapım Teknikleri", **Taç Vakfı Yıllığı**, Cilt: I, İstanbul: 1991, s. 26-27; Kolay-Çelik, "a.g.m.", s.129-30.

[1543] 19. yüzyıl Bursa yapılarına ait kayıtlarda meşe ağacı için nitelendirilen bu malzeme; biri bir, ikisi bir, dördü bir, altısı bir, yedisi bir, sekizi bir arabalık şeklinde geçmektedir.

cından mahyalar, bağlamalar ve kirişler", "kirişler üzerine çıralı çamdan 1-1,5 cmlik tahta kaplama", "kestane ağacından payanda ve kubbe iskeleti", "meşe ağacından pencere çerçeveleri", "ceviz ağacından kapı", "meşe ağacından silicikâri kürsi ve başlıklı devr sütunlar", "sağir ve kebir", "obanlık senavber ağacı", "karacakaya tahtası", "yedili ağacı", "muhacir yedilisi", "ufak muhacir yedilisi", "meşe ağacı", "tahta", "uzun yedi ağacı", "dikme ağacı", "çam", "kestane", "sürtme", "pedavra tahtası", "kirazlı ağacı", "kirazlı ağacının diğer çeşidi", "yedilik senaber ağacı", "domaniç tahtası", "arnabud döşeme tahtası", "saçak, tavan ve direklere kaplamalık için arnabud ارنبود ".

Çalışma kapsamında, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'nın mimarlık ortamında yapı üretimine malzeme sağlayan kaynaklar olarak pek çok köy ismi tespit edilmiştir. Bursa'da o dönem için yürütülen inşa ve onarım süreçlerinde malzeme temini noktasında, tedarik zinciri şüphesiz önemli bir etken olmalıdır. Bu zincir içerisinde önemli bir halkayı oluşturan ahşap malzemeler ve kayıtlarda köy olarak geçen tedarik yerleri şöyle tespit edilmiştir: **obanlık ağacı;** Emirler, Orta, Hamamlı, Kara Ziya, Kunderler, Çeltikçi, Yekin, Süpürdü, Hoca, Yeniköy, Çatallı, Ortaköy, Yenice, Cerrah, Kozluören, Babasultan, Gözede, Aksu ve Bilal köylerinden, **yedi ağacı;** Cumalıkızık, Değirmenler, Çeltikçi, Kara Ziya/Kara Kaya, Hoca, Çatallı, Kınık, Süpürdü, Maden, Hoca, Kıran, Kurşunlu, Kulaca ve Özlüce köylerinden, **meşe ağacı;** Göynükbelen, Cebeli Akça, Doğancılar, Şeytanbudaklı, Kurşunlu, Minareli, Yenice-i Müslim, Çatallı köylerinden, **dikme ağacı;** Orhaneli, Çatallı, Göynükbelen'den, **tahta** ise; Hamzabey, Kulaca, Özlüce, Atabeyi, Siğli, Tuzaklı, Hamamlıkızık, Mürseller, Kirazlı, Akhisar, Bozova ve Çavuş köylerinden getirilmiştir. Kayıtlarda adı geçen Çatallı, Yenice-i Müslim ve Kurşunlu köyleri, özellikle büyük miktarlarda meşe ağacı temin edilen yerlerdir. Bursa'da üretilen malzemeler dışında, daha özgün yapılar için yurtdışından malzeme alımı yapıldığına ilişkin örnek olarak, ahşap elemanları ile kiremitleri Fransa'dan getirtilen İpekçilik Mektebi verilebilir.

5.4.1.4. Temel Harç Malzemeleri

Her türlü inşaat işlerinde taş, mermer veya kiremit gibi malzemelere bağlayıcı olarak ve sıvalarda kullanılan harçlar, içerik ve kullanım alanına göre değişik türdedirler. Harç olarak, inşa ve onarım işlerinde kullanılan malzemelere ilişkin kayıtlarda genellikle **"harc-ı hâlis", "ketânlı harç"** ve **"horasan harcı"** geçmektedir. Topraksız olarak kireç ile kum ya da kireç ile horasandan oluşan *"harc-ı hâlis"*, 19. yüzyılda çıkarılan yapı inşa yönetmeliklerinde doğru malzemeyle yapılan harçları nitelemektedir. Örneğin 1849 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nde yangına karşı önlem olarak, yapıların dış yüzeylerinin süzme kireç, horosan, ince kum ya da keten katkılı harçla sıvanmaları, harçların doğru malzemeyle üretilmedikleri takdirde, yüzeylere uygulanan sıvaların uzun süre dayanamayacağı ve kısa sürede döküleceği, bu sebeple binaların *"harc-ı hâlis"* ile sıvanmalarına dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır[1544]. Kırılmış ya da öğütülmüş kiremit, tuğla, çömlek gibi pişmiş kil malzemeden, ince toz hâlinde ya da kaba parçalardan ince horasan, kaba horasan olarak adlandırılan bu malzeme, kireç ve su, bazen de kum ile karıştırılarak eskiden çimento yerine kullanılan dayanıklı bir örgü harcı elde edilirdi[1545]. 19. yüzyıl Bursa yapılarının inşa ve onarımlarında *"ketânlı harç"* için, *"keten çulı"* ya da *"keten çöpü"*

[1544] Ş. Kaya, "a.g.m.", s.61; *"Kubbe üstü samanlı çamur ve bunun üstü horasanî halis harçla sıvalı ve üzerine yerli kiremidi"* : Arseven, **Istılâhât-ı Mi'mâriyye**, s.75.

[1545] N. Sönmez, **a.g.e.**, s.49. Horasan harcı nitelik olarak Ayazma inşaat defterlerinde "ince horasan" ve "kaba horasan" olarak geçmektedir, bkz.: İlknur Aktuğ, "Ayazma Camisi İnşaat Defteri", s.84.

satın alımı yapıldığı, harcın içine saman dışında bu keten parçalarının katıldığı görülmektedir.

İzmit'te inşa edilmesi planlanan yapılar için hazırlanan keşif defterleri ve fiyat cetvellerinde, yapılar için kullanılması öngörülen çimento türlerinin azlığı dikkat çekmektedir. İzmit'teki bu üç yapıda kullanılacak çimentolar, *"hidrolik cimento"* ve *"ingiliz çimentosu"* olarak belirtilmişken[1546], 1900'lü yılların başında inşası planlanan Bursa Jandarma Süvari Dâiresi ve Ahır yapıları keşiflerinde, yapıların zeminlerinde kırma taş ve adi harç karışımı kullanılacağı, şap olarak da *"İngiliz çimentosu"* tercih edileceği kaydedilmiştir. Bunun dışında adı geçen yapılarda *"Portland çimentosu", "Fransız çimentosu"* ve *"Bergama çimentosu"* ile birlikte dört farklı çimento türünün kullanılması tasarlanmıştır. 19. yüzyılda Bursa'da yürütülen sivil ya da dini yapıların inşa ve onarım işlerine ait kayıtlarda, harç malzemesi olarak kullanılan malzemelerin nitelikleriyle ilgili yeterli bilgi tespit edilememiştir. Çimentoların menşelerinden en azından bu tarihlerde Bursa'daki yapı üretiminde bu marka malzemenin kullanıldığı tespit edilirken, yine menşe olarak nitelendiği düşünülen *"Çalı kireci"* hakkında da detay verilmemiştir. Sadece 1907 tarihli bir kayıtta geçen bu kireç dışında, yapıların tamamında kireç malzemesi olarak, *"has süzülmüş kireç"* ve *"yeni kireç"* kullanıldığı görülmektedir.

İncelenen keşif defterleri içerisinde sadece bir yerde geçtiği tespit edilen *"rîhtım"*[1547] tabirinin harçlı bir yüzey kaplaması olarak kullanıldığı görülmektedir. Çimento, taş veya çini kaplanacak alt yüzeylerin altına önceden ince çakıl veya tuğla kırıntılarıyla çimento veya kireçli harçtan elde edilen karışımla yapılan rıhtım, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri şadırvan avlusu zemininde uygulanmıştır. Temel harç malzemelerinin eksik ya da yanlış kullanımı, yapıların hem mukavemeti ve ömrü hem de inşa maliyeti noktasında ilave sorunlar doğurmuştur. Hükümet Meydanı'nda hapishane olarak kullanılan mevcut binanın fiziki ve sıhhi durumu incelendiğinde, hava ve ışıktan yoksun olan yapıda *"beden duvarlarında harç yerine çamur isti'mâl olunmasından"* dolayı rutubetin had safhada olduğu tespit ve rapor edilmiştir. Benzer şekilde başka bir temel inşası sorunu, 1915 yılı içerisinde Bursa Hapishanesi inşaatı hakkında incelemeler için Bursa'ya gelen heyet tarafından tespit edilmiştir. O tarihlerde inşasına başlanılan ana binanın temelleri, kırılmadan kullanılan dere taşı ve kum ile eksik harç kullanılarak inşa edildiğinden, temellerin ana yapının yükünü çekecek derecede bir mukavemeti olmadığı belirtilmiştir.

5.5. İnşa ve Onarım Sürecinde Örgütlenme

Klasik dönemde Osmanlı'nın resmi mimarlık kurumu olan Hassa Mimarlar Ocağı'nın yerine 19. yüzyıl Batılılaşma hareketleri kapsamında 1831'de II. Mahmud tarafından Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulacaktır[1548]. Bu müdürlük daha sonra Nâfia Nezâreti'ne bağlanacaktır. Tanzimat ve Islahat fermanları ile Devlet, ilerleyen yıllarda kurumsal düzenlemelerine hız verecek, vilayet nizamnameleri ile devletin taşrayı idari yönden şekillendirmesi sonucu Bursa'da da idari örgütlenme Belediyecilik

[1546] Şennur Kaya, "a.g.m.", s.59-88.
[1547] Rıhtım için bkz.: Arseven, **a.g.e.**, s.89.
[1548] İ. Ortaylı, **Teşkilat ve İdare Tarihi**, s.322.

ve İl İdare Meclisleri noktasında oluşturulacaktır. Bu yönetim örgütü içerisinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Bursa özelinde yürütülen inşa ve onarım faaliyetleri, içinde pek çok bileşeni barındıran bir sistem içerisinde, daha çok bürokratik sürecin niteliği ve devletin mali yapısına göre şekillenecek biçimde devam edecektir. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin yapı üretim bileşenlerini oluşturan *ilk ve son keşifler, ihale süreçleri, kurumsal yazışmalar, maliyet karşılama yöntemleri, mimar/kalfaların ve bunların işlerinin niteliksel sorunları ile işgücü kapasitesi*, Bursa'nın bu dönemde mimarlık ortamını biçimlendirerek, söz konusu sürecin geniş bir panoramasını sunmaktadır.

5.5.1. İnşa ve Onarım İşlerinin Keşif/İhale Süreçleri ve Bürokratik İşleyiş

Bursa'nın mimari örgütlenmesi içerisinde yer alan teknik elemanların üzerinde çalıştıkları ve en çok uğraştıkları konu şüphesiz keşif defterlerinin düzenlenmesi idi. Bunların hazırlanması, inşa süreci, inşa sonrası son keşfin hazırlanması; Osmanlı yapı taahhüt sisteminin 19. yüzyıl Bursa örnekleri olarak verilen münakasalı ve emaneten yapılan bazı inşa ve onarım işleri, bu başlık altında değerlendirilmiştir.

5.5.1.1. Keşif Defterlerinin Düzenlenmesi

1877 yılında çıkarılıp, vilayetlerde 1930'lu yıllara kadar kullanılan[1549] "Vilayet Belediye Kanunu"[1550] içerisinde *"Ebniye-i Emiriyye ve Vakfiye İnşâât ve Ta'mîrâtı Hakkında"* başlığı altında yayımlanan nizamname[1551], inşa ve onarımların keşif süreçlerinin (keşf-i evvel - keşf-i sâni) nasıl yapılacağı konusunda talimatları içermektedir. Keşif defterlerinin *"usûl ve kavâ'id-i mi'mâriyeye tatbiken kaleme alınmış"* olması, dönemin bürokrasisinde en çok dikkat edilen birinci önceliktir. Adı geçen nizamnamenin ilk üç maddesinde, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin yapı üretim sisteminde teknik alanının en önemli ve ilk basamağını teşkil ettiği düşünülen keşif defterlerinin düzenlenmesine ilişkin keşif yöntemi anlatılır. Buna göre; yeni bir yapı inşasına gerek görüldüğünde ilk olarak o binanın kaç kat olacağı, oda sayısı, odalardaki pencere ve kapı sayıları, içerisinde havuz ya da su hazinesi ya da başka her ne yapılacaksa eni ve boyu, binanın kat aralarının boyu ve yüksekliği gösterilecek, bu şekilde bir plan hazırlanacaktır. Eğer yapı tamir edilecekse de, ilk olarak tamir edilecek yerlerin ölçüleri, yenilenecek kısımları bir deftere yazılır.

İkinci maddeye göre; yeni yapılacak inşaat ya da tamir edilecek bina Dersaadet dışında ise belediye ya da nâfia mühendisi ve yerel ebniye kalfaları, eğer bina yapılacak bölgede mühendis ya da bilgili kalfa bulunmaz ise mevcut sanat ehli kişilerden en iyileri çağrılarak bunlar aracılığıyla keşif yapılacak, kullanılacak malzemenin cinsi, fiyatı ve yevmiye ücretlerini içeren bir keşf-i evvel defteri hazırlanacaktır. Keşif defteri, keşifte bulunan kişilerce imzalanacaktır. Hazırlanan bu keşif, yapının plan ve haritaları ile Dersaadet'te Şehremanetine, vilayetlerde ise İdare Meclislerine teslim edilecektir.

Üçüncü maddeye göre de; hazırlanmış olan bu keşif defteri, idare meclisinde kayıtlı fiyat defteriyle

[1549] İ. Ortaylı, **Teşkilat ve İdare Tarihi**, s.442.
[1550] **Düstur** 1/4, s.538.
[1551] **Düstur** 1/4, s.553-560.

kıyaslanıp keşifteki bina malzemelerinin fiyatları incelendikten sonra, meclis tarafından inşa veya tamir edilecek yapının biçimsel özellikleri ve ölçülerini, kullanılacak malzemelerin çeşidi ve sayısını içeren bir şartname ve son olarak İl İdare Meclisi tarafından bir münakasa pusulası hazırlanacaktır[1552]. Nizamnamenin dördüncü kısmı keşf-i sâni hakkındadır[1553]. Buna göre; taşralardaki keşf-i evvelde belediye mühendisi bulunmuş ise bu keşf-i sâniye nâfia mühendisi katılacaktır. Keşf-i evvelde nâfia mühendisi bulunmuş ise de keşf-i sâniye belediye mühendisi ve güvenilir ebniye kalfaları katılacaktır. Bunlar bulunmaz ise yapıların inşa ve onarımlarının tamamlanması sonrasında mevcut sanat ehli kişilerden en iyileri ve Meclisten gönderilecek memurlar eliyle keşf-i sâni defterleri hazırlanacak ve defterdeki kayıtların sonu bu görevlilerce imzalanacaktır. Hazırlanan bu defter de İl İdare Meclisi'ne verilecektir. İnşa ya da tamir edilen binanın son keşfi ilk keşfine uygun değilse yapının resmi teslimi yapılmayacaktır. Yapı emaneten yapılmış ise memuru, maktuan verilmiş ise müteahhidi sorumlu tutulacaktır[1554]. Aslında taahhüt yöntemiyle inşaat yapımı, yukarıda belirtilen bu nizamnamelerden önce başlamıştı. Başka bir deyişle şartname alınarak yüklenicilere iş verilmesi nizamnamenin yayımlanmasından daha öncesine dayanmaktadır[1555]. Tanzimat'tan itibaren ise mimariye yönelik işlerde ihale süreci için yapılan bu düzenlemeler sonrasında, bu dönemde özellikle sivil ve dini yapıların inşa ve onarım faaliyetlerinin yapılabilmesinin tek geçer yolu da yine ihalelerdir. Ebniye-i Miriye diye tabir edilen kamu yapıları ile her türlü dini mimari ve diğer yapısal faaliyetlerin, piyasaya iş yapan kalfalar eliyle yaptırılmasında temel amaç, söz konusu inşa ve onarım işlerinin en uygun fiyatla gerçekleştirilmesidir[1556].

5.5.1.2. Osmanlı Yapı Taahhüt Sisteminin 19. Yüzyıl Bursa Örnekleri

19. yüzyıl Osmanlı mimarlığında yapı üretimi noktasında idarenin/işverenlerin başvurdukları ilk ihale biçimi münakasa yöntemidir. Münakasa yöntemi, devlet ya da bir kurum tarafından alınacak hizmetin ve yaptırılacak işin keşif bedeli üzerinden indirilmesi anlamına gelen bir tabirdir. Münakasalar "açık eksiltme" ve "kapalı zarf" olmak üzere iki yöntemle yapılırdı. Kapalı zarf ile yapılan ihalelerde yükleniciler tekliflerini bu şekilde verir, ihale günü ve saatinde bu zarflar görevli memurların huzurunda açılır ve en düşük teklifi veren, işi alırdı[1557]. Çalışma kapsamında kapalı zarf usulü ile yapılan -sonuçlansın/sonuçlanmasın- herhangi bir ihale tespit edilememiştir. Zaten açık eksiltmeye göre bu yöntem Osmanlı Devleti'nin ancak son dönemlerinde tercih edilmiş ve 20. yüzyılın başlarında birkaç uygulaması da yapılmıştır[1558].

1877 tarihli *"Ebniye-i Emiriye ve Vakfiye İnşâât ve Ta'mîrâtı Hakkında"* yayımlanan nizamname[1559], keşif sürecinden sonra münakasa yöntemini de ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Bu yöntemde inşa ve

---

[1552] **Düstur** 1/4, s.553-54.
[1553] **Düstur** 1/4, s.558-60.
[1554] **Düstur** 1/4, s.559.
[1555] Şenyurt, **a.g.t.**, s.90-91.
[1556] Şenyurt, **a.g.t.**, s.88.
[1557] M. Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1972, s.616.
[1558] Şenyurt, **Değişim ve Dönüşüm**, s.125.
[1559] **Düstur** 1/4, s.554-557.

onarım işlerinin ihaleleri, ihalenin yapılacağı zamandan bir hafta öncesinde gazeteler aracılığıyla duyurulurdu. Bir hafta öncesinden inşası ya da onarımı yapılacak binanın plan ve şartnamesini (münakasa kâimesini) temin etmiş olan inşaat yüklenicileri, yapılacak işin "cesâmetine", yani büyüklüğüne göre gerekli kefalet senedini alır ya da kefiliyle birlikte münakasa pusulasını imzalamak için, ihaleden en geç iki gün önce, iş İstanbul'da ise Şehremaneti Meclisi'ne, taşralarda ise mahalli meclislere gelerek işe talip olduklarını beyan ederlerdi[1560]. Şartları taşıyan taliplilerin kefilleriyle birlikte isimleri kaydedilerek, belirlenen saatte İstanbul'da sermühendisin huzurunda Şehremaneti Meclisi'nde, taşralarda ise İl İdare Meclisi'nde nâfia veya belediye mühendisi gibi görevlilerin huzurunda yapılan ihaleye katılırdı. Söz konusu inşaat ve tamirat işleri, ihale sırasında "açık eksiltme" yani münakasa yapılarak en az fiyat veren yükleniciye bırakılırdı. Yüklenici ihaleyi kazandıktan sonra, münakasa pusulasına "şu kadar miktar karşılığında şu binayı inşa ya da tamir etmeyi üzerime aldım" diye yazacak ve tarih atacaktır. Yüklenicinin kefili de "ben de kefil oldum" diyerek imza verecektir. Son olarak münakasa pusulası oradaki görevli memur tarafından imzalanacaktır[1561].

Osmanlı Devleti'nin yapı üretimi ve onarımında kullandığı bir diğer yöntem de münakasa bedelinin yüksek çıkması ya da münakasaya giren yüklenici bulunamaması durumunda, yapılacak işin meclis tarafından mimari konularda ehliyetli ve bilgili bir memur görevlendirmesi ile emaneten şeklinde yaptırılmasıdır[1562]. *"Emanet usulü, devlet tarafından inşaat veya tamirat masrafı belirlenen yapının taahhüdünü üstlenen herhangi bir taliplisi çıkmadığında belirlenen maliyet ile müteahhit araya girmeksizin devlet dairesi tarafından veya daire adına oluşturulacak sorumlu heyetler eli ile emaneten yaptırılır."*[1563] Emaneten yapılacak işlerde yapının sorumlusu, görevlendirilmiş olan memur olacaktır. Yüksek münakasa bedeli ya da münakasaya girecek yüklenici bulunamaması dışında, büyük projeli yapılar için farklı bir münakasa yöntemi de düşünülmüştür. Uzun yıllardır inşası düşünülen ve her yazışmada artık tamir edilecek durumda olmadığı ısrarla vurgulanan Bursa Hükümet Konağı'nın yeniden inşasının planlandığı bu tarihlerde, inşaatın büyüklüğü dikkate alınmış, bunun ihalesi için talip bulunmayacağı düşünülmüştür. Bulunsa bile inşaat tek bir kişiye ihale edilemeyeceğinden diğer büyük yapılara kıyasla, ancak *"bilcümle aksam-ı inşaiye ve malzeme parça parça münakasa edilirse inşaatın bir an evvel itmâmı"* mümkün olabilecektir. Bu gibi durumlarda Bursa İdaresi'ne göre çözüm, inşa edilecek yapının birimlerini ayrı ayrı münakasa usulü ile ihale edip, inşa sürecini bir an önce başlatmak ve yapıyı hızlıca tamamlatmaktır. Büyük çaplı inşaat işlerinde yapının tek bir yüklenici tarafından inşa edilemeyeceği gerçeği dikkate alınarak, projenin birim birim münakasa edilmesinin de ayrı bir yöntem olarak düşünüldüğü görülmektedir.

Yapıların mevcut harap hâllerinin aciliyeti, bazı durumlarda ihale işlerindeki bürokratik sürecin adımlarının kısmen atlanmasına sebep olmuştur. Bu durum Yıldırım Bayezid İmareti örneğinde görülmek-

---

[1560] Münakasa kaimesi, ihale şartnamesidir. Münasaka pusulası da ihale katılımcılarının isimlerini yazdırdıkları belgelerdir, bkz.: Şenyurt, **a.g.e.**, s.118. Bursa'nın belli başlı otuza yakın mimari eserinin Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar yürütülen inşa ve onarım faaliyetlerinin incelendiği bu çalışmada okunan yüzlerce belge arasında, herhangi bir münakasa evrakı ve kapalı zarf yöntemi ile yapılmış bir ihale tespit edilememiştir.

[1561] **Düstur** 1/4, s.554-557.

[1562] **Düstur** 1/4, s.556-57.

[1563] Şenyurt, **a.g.t.**, s.103.

tedir. Oldukça harap olan yapı, yıkılma tehlikesi nedeniyle tahliye edilmiştir. *"Ba'zı emsâlleri veçhile bir tarafdan keşf ve icâb iden mahallerin münâkasaları icrâ kılınmak ve bir tarafdan dahî hemân icâbât-ı mukteziyeye mübâşeret olunmak üzere 'imâret-i müşârunileyhin tecdiden"* yapılması gerekmektedir. Belgede belirtildiği üzere, bu gibi *hayrat-ı şerife* tamir ve inşaatlarında, ilkin yapının keşfi ve münakasasıyla gereğinin yapılması gerekiyorsa da, bu yolda yapılacak işlemlerin zamana ihtiyacı olduğundan, bazı örneklerde görüldüğü şekilde bir taraftan keşiflerin ve münakasalarının yaptırılması, diğer taraftan da inşaat işlerine başlanması istenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda inşa ve onarım işlerinin ihalelerinde en fazla uygulanan yöntem "münakasa", yani "eksiltme" olarak gösterilse de[1564] daha yerelde düşünüldüğünde Bursa'daki inşa ve onarım işlerini münakasa yöntemi ile üstlenen çok az talipli/yüklenici (müteahhit) çıkmıştır[1565]. Bu durum, Tanzimat'tan itibaren Cumhuriyet'e kadar olan zaman aralığında Bursa'da ihale sistemi içerisindeki en büyük sorun olarak değerlendirilebilir. Bursa'nın 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başları arasındaki inşa ve onarım ortamında, çoğunlukla münakasa ile fiyat kırarak işi yüklenecek bir müteahhit/kalfa çıkmadığından, yapıların her türlü ihtiyaçları, inşaat ve onarımları bu kez idare tarafından görevlendirilen memurlar kontrolünde "emaneten" yöntemiyle devlet eliyle yaptırılmıştır. Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreci içerisindeki inşa ve onarım işlerinin ihale uygulamalarına, aşağıda bazı örnekler verilmiştir.

5.5.1.2.1. Münakasalı Yapılan Bazı İnşa ve Onarım İşleri

Ebniye tamirlerine ilişkin 1877 tarihli nizamnamenin *"Münakasa Usulû"* başlığının beşinci maddesine göre münakasaları devlet memurları yönetir ve devlet memuru olanlar münakasaya giremezler[1566]. Kural bu olsa da, her zaman bunun uygulanmadığı görülmektedir. İlkin bu çalışmada tespit edilen belgelerden öğrenildiğine göre, Belediye kalfası Pandalaki tarafından yapılan keşifle 15.990 kuruşluk bir harcama öngörülen Hüdavendigâr Türbesi destek duvarı ve türbedar odasının inşaatı yapılacaktır. Dülger kalfaların katıldığı münakasa sonrası ihale, *"keşfinden bin yüz toksan guruş noksaniyle on dört bin sekiz yüz guruşdan hüdâvendigâr mahallesi ahalisinden İşçibaşı 'Ali ağânın ta'ahhüd ve kefaletiyle dülger kalfalarından Aranbur oğlu Pandalâki kalfa 'uhdesinde"* kalmış ve *"tutulan münâkasa pusulasıyla ol babda ahzolunan mukâvele senedi hıfz idilmiş"*tir. Metinde geçtiği şekliyle ilk olarak işe teklif vermeleri için dülger kalfalar münakasaya davet edilmiş, işe talip olan dülger kalfaların katıldığı açık eksiltmede ihale, 14.800 kuruş bedelle İşçibaşı Ali Ağanın taahhüt ve kefaleti sonucunda Pandalaki Kalfa üzerine kalmıştır. Münakasa pusulası ve ihaleyi alan kalfa ile imzalanan mukavele senedi kayıt altına alınmıştır. Özetle, Belediye kalfası bir devlet görevlisi olmasına rağmen burada münakasa ile iş almıştır. Yine ilk olarak bu çalışmada tespit edilen ve Bursa'da münakasa ile yapılmış olan nadir işlerden biri, şehrin en büyük yapısı için yürütülmüştür. 1868'de Ulucami'nin taç kapısı üzerine bir saçak, avlusunda yıkılan eskilerinin yerine inşa edilecek iki şadırvan ve kütüp-

[1564] Şenyurt, **a.g.t.**, s.88; *"Ebniye-i Emiriyye ve Vakfiye Nizamnâmesi"* öncekilerine göre, münakasa yöntemi hakkında daha detaylı bilgileri içermektedir, bkz.: **Düstur** 1/4, s.554-557.

[1565] Taşradaki inşa faaliyetlerinde, özellikle hükümet konaklarının inşasında yaygın ihale yöntemi olarak münakasa kullanılmıştır, bkz.: Nurcan Yazıcı Metin, **Devlet Kapısı**, s.37.

[1566] **Düstur** 1/4, s.555.

hane ile muvakkithane tamirleri için münakasa yapılmıştır. İhale sonucu 164.000 kuruşluk iş, Hacı Kostanti Kalfa'ya kalmıştır. 1940'lı yıllara kadar ayakta kalan saçak ile şadırvanları inşa eden Hacı Kostantin Kalfa'nın, Bursa'da yaptığı diğer işlere ilişkin henüz başka bir veri tespit edilememiştir.

1879 yılında inşa edilen ve hakkında çok az bilgi bulunan Bursa Belediye binası da, münakasa yöntemi ile yaptırılmış olmalıdır. Çünkü yapı mimar kalfası Kütahyalı Şehbender tarafından inşa edilmiştir. Şehbender'in 1879'dan daha eski tarihlerde de Bursa'da inşaat işleri alarak müteahhitlik yaptığı düşüncesini kuvvetlendiren bir bilgi, bu çalışma kapsamında tespit edilmiştir. Emir Sultan Camii ve Türbesinin *"bir yük elli iki bin sekiz yüz altmış üç guruş"* keşif bedeli çıkan inşaat işlerini *"meblâğ-ı mezkûreden on bin guruş noksaniyle yapmağa şehbender mûmâileyh müte'ahhid"* olarak üstlenmiştir[1567]. Dolayısıyla, Emir Sultan Camii ve Türbenin yarım kalan bu işlerinin, yapılan münakasa sonucunda 152.863 kuruşluk keşif bedelinden 10.000 kuruş indirimle *"şehbender"* olarak nitelenen bu kişi tarafından üstlenildiği tespit edilmiştir.[1568] Vilayet mühendisi Batyano'nun keşfini hazırlayıp müteahhit Şehbender'in yüklendiği bu inşaat işleri tamamlanmış, yapının keşf-i sâni defteri hazırlanıp merkeze gönderilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yılından itibaren, Celal ve Ekrem Hakkı Beylerin yüklenici ve mimar olarak Bursa Hükümet Meydanı'na inşa ettiği üç yapıdan sadece birinin münakasa ilanı tespit edilebilmiştir. Tespit edilen Adliye binası münakasası ilanı neticesinde münakasaya katılacak taliplerin %10 teminat akçesi, kefil, banka teminatı veya devlet tarafından kabul edilen senetlerden birini ibraz ve teslim etmeleri istenmiştir. Bu şartları taşıyan talipler, Adliye binası yapım şartnamesi ve planını incelemek üzere vilayet nâfia sermühendisliğine müracaat edeceklerdir. Bu ilan sonucunda münakasa süresi 18 Temmuz'da dolduktan sonra Adliye binasının inşa süreci bu kişilerce 1925 yılı son çeyreği içinde başlatılmıştır.

5.5.1.2.2. Emaneten Yapılan Bazı İnşa ve Onarım İşleri

Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadarki mimarlık ortamında, yapı üretim sisteminin çoğunlukla "emaneten" yapılan inşa ve onarım işleriyle yürüdüğü görülmektedir. Burada emaneten inşa ve onarım yönteminin amacı ve işleyişinin görülebildiği birkaç örneğe yer verilmiştir. Çalışma kapsamında değerlendirilen belgelerde geçtiği üzere; Bursa Mekteb-i İdâdisi'nin ilave inşaatları konusundaki örneğinde olduğu gibi *"ber-mûcib-i keşf tevsi' ve ta'mirâtı için usûlen icrâ olunan münâkasasında keşfi mikdârından noksana tâlib zuhur etmediği"* görülmüş, yani münakasa yöntemi ile yapılan ihale için keşif bedelinin altında fiyat verecek kimse çıkmamıştır. Şehremaneti'nin ilgili keşif ve fiyatları incelemesi sonucu her ikisinin de makul düzeyde olduğu anlaşılınca, söz konusu *"mektebin ta'dilât ve tevsi'âtının nâfi'a me'mûrîn-i fenniyesi nezâretiyle emâneten icrâsına"* karar verilmiş, bu yapım işlerinin vilayet nâfia mühendisleri kontrolü altında emaneten yaptırılması istenmiştir. Merkez, emaneten yapılacak işlerde de, bütçeye ve işin doğru düzgün yapılmasına dikkat edilmesi yönünde

[1567] BOA.EV.d.20073.12 (Tarih: H.15 Ra 1284/M.17 Temmuz 1867)

[1568] Cami ve türbenin kalan inşaat işlerini 142.863 kuruş bedelle yüklenen bu kişinin, ileride Bursa Belediye binasını inşa edecek olan Kütahyalı Şehbender olup olmadığı, ancak erişime açılacak yeni belgeler ışığında tespit edilebilecektir.

vilayete sık sık uyarılarda bulunmuştur.

Bursa Kız Muallim Mektebi olarak inşa edilecek bina, o tarihlerde Bursa'da inşası planlanan en büyük sivil yapıdır. 1857 yılında inşası tasarlanan bu bina için süregelen bazı işlemler, 19. yüzyıl ikinci yarısında Bursa'nın mimarlık altyapısı, ortamı, yapı üretim gücü ve kalfa/yüklenici niteliği ve niceliğini ortaya koyan veriler sağlamaktadır. Merkez, vilayetten işin münakasasının yaptırılmasını istemiştir. Bursa Vilayet Meclisi bu konuda münakasa ilanına bile çıkmamış, o tarihlerde yapılacak olan binanın *"cesâmeti ve burada böyle büyük işleri üzerine alabilecek kadar kudretlû kalfa bulunmadığı ve bulunsa bile nizâmı vechile kefil irâe idemeyeceği"* gerekçesini merkeze bildirmiştir. Kısaca yapılacak inşaatın büyüklüğü nedeniyle Bursa'da o tarihlerde bu boyutta bir işi üzerine alacak güçlü kalfa yoktur. Kalfa bulunsa bile kurallara uygun kefil gösteremeyecektir. Vilayet burada konuyu biraz daha gerekçelendirmiş, aynı zamanda *"husûsi kontratosu bi'l-icrâ maktu'ân virilen ebniyede matlubu vechile metânet ve resânet olamadığI meşhûrâtdan"* diyerek başka bir noktayı vurgulamıştır. Vurgulanan nokta, özel kontrat ile maktuan ihale ve inşa ettirilen binaların sağlamlığı ve dayanıklılığının da istenen düzeyde olmadığının bilindiğidir. Bu zorunlu sebepler nedeniyle, Vilayet hâlâ inşaatına başlanamayan yapının *"keşfine ve mevcud haritasına tevfikân inşâ ve metânet veresânetine dikkat ve i'tinâ kılınmak ve her vechile tasarrufât-ı mümkineye bi'r-ri'âye masârıf-ı keşfini tecâvüz itmeyüb belki daha ehven sûretle yapdırılmağa gayret olunmak üzere"* inşaat komisyonu tarafından ve komisyon nezaretinde yaptırılmasının uygun olacagı yönünde merkeze görüş bildirmiştir. Vilayet eliyle yaptırılması istenen inşaat için gözetilecek öncelikler; yapının keşfine ve planına uygun olarak sağlam ve dayanıklı bir biçimde inşası, keşif miktarının aşılmaması ve en iyi şekilde tasarruf edilmesidir. Sonuçta vilayetin bu talebi merkezce de kabul görmüş ve bu yönde inşaata başlanmıştır.

Eğitimde yenileşme hareketlerinin bir sonucu olarak inşa edilmeye başlanan okullar için gösterilebilecek bir Bursa örneği, devletin yenileşme hareketlerinin ilk yıllarında ya da en azından bir süreliğine "yapı üretiminden ziyade yapı dönüşümünü" düşünmeye başladığını kanıtlar niteliktedir. Bursa'da Ulucami'den sonra o tarihe kadar şehrin en büyük yapısı olarak 1857-60 arasında inşa edilecek yapının inşasından önce, vilayetlerde yapılacak bu okullar için *"az masrafla çok faide vücûda getirilmesi"*nin zorunlu olduğu, Dersaadet tarafından il yönetimlerine hatırlatılmaktadır. En az masrafla inşaları hedeflenen bu yapılar için öncelikle *"Burûsada bir mekteb-i rüşdiye ittihâzına elverişli mahal olduğu halde ne kadar masrafla icrâ-yı ta'miri hâsıl olacağı ve* (mekteb-i rüşdiye ittihâzına elverişli mahal) *olmadığı suretde müceddeden bir cesîmce ahşâb mekteb inşâsı ne mikdâr masrafla vücûda geleceği evvelemirde bilinmek ve âna göre icâbına bakılmak"* amaçlanmıştır. Ayrıca Bursa'da okul olmaya elverişli olan ya da yapılacak binanın *"yüz çocuk okudabilecek derecede olarak ziynet ve nümâyişi elzem olmayarak esası ve ebniyesi muhkem olub adi suretde olmaması"* istenmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı idarecilerinin bu tarihlerde, dönemin mimarlık ortamının özellikleri/nitelikleri/durumu nispetinde, yapı üretimi noktasında sıfırdan inşaata değil yapı dönüşümüne öncelik vermek istedikleri ya da en azından bunu tercih etmeyi seçenekleri arasına aldıkları söylenebilir. Çünkü merkezi idare, yukarıda geçen ifadelere göre ilk olarak okul olmaya elverişli bir mekân bulunur ise bunun ne kadar masrafla dönüştürülebileceği, yok ise de gösterişsiz sade ve büyük ahşap bir binanın ne kadar masrafla yapılabileceği bilgisi üzerinden hareket ederek yapı üretimi/dönüşümüne karar verecektir. Sonunda Kız Muallim Mektebi binası inşası konusundaki bu karar, 1858 yılı Ekim sonlarında verilmiştir. Merkezi idare, Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşa edilmesi planlanan yapının -muhtemelen

yüksek çıkan yapı dönüşüm masraflarının da etkisiyle- dönüşüm yoluyla değil, üretim yoluyla ve emaneten yöntemiyle, *"teşkil olunan komisyonun taht-ı nezâretinde bulunmak üzere mevcud haritasına tevfikân müceddeden inşâsına"* karar vermişti.

5.5.2. Kurumsal Yazışmalarda Yaşanan Sıkıntılar ve Maliyet Karşılama Yöntemleri

Çalışma kapsamında incelenen dönemde, Bursa'nın mimarlık ortamına ilişkin yürütülen inşa ve onarım faaliyetlerinde, kurumlar arası yazışmaların gereğinden fazla denilebilecek şekilde yapıldığı görülmektedir. Bazen aylar bazen de yıllar süren yazışmalar, tabii olarak Bursa'nın söz konusu dönemdeki yapı üretiminin nitelik ve niceliğini belirleyen unsurlar olan bütçe-işgücü (yeterli ve kalifiye mimar/kalfa/mühendis)-yüklenici bulmak dışında, diğer önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Uzun süren yazışmalar ya da bürokratik süreç denilebilecek işleyiş, açıklanan belgelerden ortaya çıktığı üzere, aslında yapı üretimini etkileyen belirleyici unsurların bir sonucu olarak görülmelidir. Daha açık bir deyişle, bütçe temini noktasında karşılaşılan sorunlar nedeniyle yerel idare örgütünün daha başka mali kaynak bulmaya yönelmesi ve yapı üretiminde görev alan tüm işgücünün temini noktasında yaşanan sıkıntılar, inşa ve onarım çalışmalarının uzamasına; inşaatların yarım kalmasına, inşaat alanındaki malzemenin mevsim şartlarından zarar görüp, yapı maliyetini ve kalitesini olumsuz etkilemesine neden olmuştur. Böylece bütçe ve işgücü, bürokratik işleyişin sürecini uzatan iki etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Mali kaynak ve işgücü temini dışında üçüncü etken; yapı üretim/onarım faaliyetlerini üstlenecek, yani münakasa sonucu işi alacak bir yüklenici/müteahhit/kalfa bulunamaması durumudur. Dolayısıyla inşa ve onarım örgütlenmesinin yapı taşları sayılan bu etkenlerin karşılaştığı tüm sorunlar, her defasında kurumlar arası daha fazla ve daha farklı gerekçeli yazışmaların yapılmasına sebep olmuştur.

5.5.2.1. Mimarlık Ortamı mı, Memurluk Ortamı mı?

Arşiv belgeleri temelinde ancak Bursa özelinde, dönemin inşa ve onarım faaliyetleri sırasında vilayet ile merkezin izlediği yazışma trafiği şöyle anlatılabilir: Vilayet inşa etmeyi ya da onarmayı planladığı bir yapı için öncelikle bir inşaat komisyonu oluştururdu. Vilayet meclisi azaları ile meclis başkanı, evkaf müdürü ya da evkaf muhasebecisi ve ehl-i vukûf yani bilirkişilerden oluşan bu komisyon, vilayette görevli mimar/kalfalara bazı durumlarda da nâfia mühendislerine, planlanan işin keşiflerini yaptırır, planlarını çizdirir ve yaklaşık maliyet için rayiç bedelleri tespit ederek listeletirdi. Bu evrak henüz Tanzimat'ın ilk yıllarında Eyalet Meclis-i Kebir'i tarafından Dersaadet Ebniye Meclisi'ne havale edilirdi. Ebniye Meclisi'nde incelenen evrak için onay çıkarsa, durum vilayete bildirilir ve mahalli rayicine uygun olarak keşif defterine yazılan meblağın karşılanması için ilgili bütçe kalemlerine/nezarete talimat verilirdi. Yapılan inşaatın sonunda da son keşifler hazırlanır ve merkeze iletilirdi. İlk keşif ile son keşif arasında yüklü miktarda fark çıkarsa, bu sorun teşkil eder ve vilayetten bunun nedenleri sorulur ve hatta bazı durumlarda merkezden bir memur görevlendirilerek yerelde soruşturma yürütülürdü. Eğer mantıklı ve zorunlu gerekçeler ile bu aradaki farkı oluşturan meblağ harcanmış ise, bunun *kabul ve mahsubı, umur-u tabiiyyeden bulunmuş* olur, yani bu durum kabul edilir ve sorun oluşturmazdı.

Tanzimat'tan sonra özellikle vilayet sistemindeki değişimler ve Belediye örgütünün oluşturulması sonrası, süreç benzer şekilde devam etmiştir. Belediye mimarı/kalfası keşifleri, planları ve rayiç bedelleri hazırlar, nâfia sermühendisleri evrakı onaylar, Belediye Meclisi eliyle de evrak merkeze incelenmek üzere gönderilirdi. Merkezde şehremaneti hendesehanesi evrakı inceler ve her şey yolunda ise gerekli onaylar ilgili makamlara yazılır ve ihale yönteminin mümkünse münakasa, değilse emaneten olacak şekilde yapılması yönünde vilayete bildirilirdi. Son olarak Vilayet, münakasa mümkünse münakasa yaparak yüklenici ve kefil ile sözleşme imzalar, kontratı merkeze gönderirdi. İhale evrakında da her şey yolunda ise ya da ihalesi emaneten yapılacaksa son olarak bu yönde irade talep edilirdi. Çıkan irade ile de inşa ve onarım izni ile birlikte, harcamanın hangi kalemden yapılacağı da belirtilirdi.

Vilayet tarafından inşası tasarlanan herhangi bir yapının keşfi *"fenne muvafık"* ve *"sermühendislikçe de tasdikli"* olmuş olsa da, daha önce Şûrâ-yı Devlet'ten tebliğ edilip her tarafa (tüm vilayetlere) iletilen karar gereğince bütün tamirat ve inşaatın keşfini takiben, yapılacak işin münakasa'ya konulması gerekir. Neticede *"ihâleten"* ya da *"emâneten"* yapılması şekillerinden faydalı olanının idare meclislerince karara bağlanıp onaylanmasından sonra, işin emaneten yapılmasına karar verildiği takdirde bunun da gerekçesinin belirtilmesi gerekmekteydi. Bu aşamada, karara bağlandığı şekilde yapılacak inşaat ve tamirat işlerine ait ihale evrakının (keşif defteri, plan, rayiç pusulası, meclis mazbatası) vilayetin üst yazısı ekinde merkeze gönderilmesi gerekmektedir[1569]. Mecvut memurların iş yoğunluğu, dikkatsizliği ya da iş bitirme becerilerinden kaynaklandığı düşünülen bazı işlemler yazışma sürecinin uzamasına, inşaatlara başlanamamasına ya da inşaatların bitirilememesine neden olmaktaydı. Şûrâ-yı Devlet Maliye Dâiresi, Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi bünyesinde bir türlü tamamlanamayan hamam için Bursa'dan kendilerine gelen son evrakı inceledikten sonra *"inşaât ve ta'mirât-ı mezkûrenin münâkasaya vaz' edilüb edilmediğine dair bir serâhat görülememiş olmasına nazaran"* yani yapılacak tamir ve inşa işlerinin münakasa usulü ile yapılıp yapılmayacağına dair bir açıklama olmadığı için, tüm keşif evrakının Bursa idaresine iadesine karar vermiştir. Bu basit hata bile söz konusu inşaat işlerini aylarca erteleyecektir.

Bunların dışında sorun bazen bürokrasinin bizzat kendisidir. Kasr-ı Hümâyun onarımlarında görüldüğü gibi, vilayette hazırlanıp bir mazbata ile merkeze yollanan keşif defterinin nüshaları vilayetin ilgili kaleminde *"zayi"* olmuş, yani kaybedilmiş ve merkezden ikinci nüshasının çıkarılarak tekrar vilayete gönderilmesi istenmiştir. Bazen de Bursa İl İdaresi, devrin haberleşme imkânlarını zorlayacak şekilde bir beklenti içine girmekte, incelenmesi için Ekim 1857'de merkeze gönderdiği keşif defterinin sonucunun bir ay içinde kendilerine bildirilmediğinden yakınmaktadır. Merkez ise Bursa Meclis-i Kebir'inin beklediği cevabın, yani *"bu hususun biraz te'hir etmesi"*nin sebebini, *"hasb'el-usûl ticâret nezâreti celîlesiyle muhâbere ve Hazinece mu'âmele-i kalemiye icrâ olunmasından"* kaynaklandığı şeklinde vilayete bildirmiştir. Görüldüğü üzere keşif defteri, incelenmesi için usul gereği Ticaret ve Nâfia Nezâreti'ne iletilecek, oradan gelecek sonuca göre de keşif bedeli için bu kez Hazine ile görüşülecektir. Nihayetinde her şey yolunda giderse, söz konusu onarım işleri için gerekli bütçeye harcama izni verilecek, durum vilayete bildirilip işlere başlanması istenecektir. Dönemin haberleşme şartları düşünüldüğünde yapı üretimi noktasında bu tür bürokratik süreçlerin, Bursa'nın mimarlık ortamını nasıl etkilediği görülmektedir.

[1569] BOA.MF.MKT.431.18.1.2 (Tarih: R.28 Teşrinisani 1314/M.10 Aralık 1898)

Önceki nizamnamelerde belirtilmesine rağmen, 19. yüzyıl Bursa'sında inşa ve onarım süreçlerinde yürütülen teknik çalışmalarda çoğu zaman bürokratik eksiklikler söz konusu olur ve bu yönde merkezden vilayete sık sık uyarılar yapılırdı. 1892 tarihli bir belge, Devlet binalarından inşa veya tamiri gerekenlerin keşif defterlerinin düzenlenmesi hakkında yapılması gerekenleri vilayetlere bildirmekte, buna dikkat edilmesini istemektedir[1570]. Örneğin bir inşaat talebi olduğunda yapılması gereken şey keşif, plan, rayiç bedel ve meclis mazbatası gibi evrakın hazırlanıp, talebi içeren yazı ekiyle ilgili daireye göndermektir. Bu konuda vilayetlerden merkeze eksik evrak gönderildiği anlaşılmaktadır. 1893 tarihli bir belgede, Bursa Setbaşı Mahallesi'nde bulunan Ermeni Kilisesi'nin çan mahallinin yeniden inşasına ruhsat verilmesinden bahsedilirken, bunun gibi yeniden tamir ya da inşa edilecek kilise, mektep gibi yapılara dair ruhsat talebi olduğunda, bu taleple birlikte mutlaka *"yapılara ait plan ve resimleriyle saha-yı sathiyelerini içeren bir cedvelin birlikte hazırlanarak takdiminin usul ittihaz"* olarak benimsenmesi istenmektedir[1571]. Devletin mimari işlerde yaptığı düzenlemelerin bürokraside oturtulmaya çalışıldığı, artık bu gibi işlemlerin bir yöntem olarak benimsenmesi gerektiği, Bursa İdaresi'ne bu şekilde hatırlatılmıştır.

5.5.2.2. Maliyet Karşılama Yöntemleri

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreçte Bursa'nın yapı üretim faaliyetlerini besleyen mali kaynakların çeşitlilik gösterdiği görülmüştür. Vakıf eserlerin vakıf gelirleri ile, yetmediği takdirde Simkeş Han örneğinde olduğu gibi halktan ve esnaftan para roplanarak ve bu da yetmediği durumlarda kalan masrafın Hazinece karşılandığı, kamu yapılarının ise çoğunlukla Hazine tarafından finanse edildiği anlaşılmaktadır. Yapıların söz konusu masrafları bazen bir önceki senenin bazen de bir sonraki senenin ilgili tahsisatında (ayrılan bütçesinde) kalan paradan karşılanmıştır. Bursa Askeri İdâdi binası inşaatında olduğu gibi eğer askeri bir yapının onarım ya da inşası söz konusu ise bu masraflar Hassa Ordu-yu Humâyûn'un önceki, o yılki ya da sonraki yılın inşaat tahsisatından karşılanmıştır. Ancak devletin fiilen savaşta olduğu dönemler, bütçe tahsislerinin durumunu ortaya koyar niteliktedir. Bursa'da 1918 yılında yeni bir hükümet konağı inşası için inşaat masraflarının üç seneye bölünerek ertesi senenin bütçesinden karşılanması ve inşaata başlayabilmek için yeteri kadar meblağın tahsisatı istenmişse de, buna merkezden verilen cevap, uzun yıllar süren savaşlar sonucunda Osmanlı maliyesinin inşa ve onarım sürecindeki mali örgütünün durumunu gösterir niteliktedir: Mevcut sene bütçesinden bu talep karşılanamayacağı gibi sonraki senenin bütçesinde bile yeni inşaatlar için tahsisat ayrılamayacaktır ve bu sebeple yeni bir hükümet konağı inşası için izin verilememiştir. İnşa ve onarım işlerine ait bütçe tahsisleri bazı durumlarda farklı ödeme kalemlerinden de yapılmaya çalışılmıştır. Ziraat Mektebi bünyesinde yapılacak inşa ve onarım işleri için gereken bütçenin, Ankara ve Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit Sancağı memur ve mühendislerinin istihdamı için ayrılan, ancak bunların istihdam edilememeleri neticesinde tasarruf edilerek bütçede kalan mühendis maaşları kaleminden karşılanması kararlaştırılmıştır. Ancak söz konusu tahsisatın bir türlü gönderilmemesi nedeniyle *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti,* daha önce tahsisata ilişkin gönderdiği yazılara atıfla, *"on dört kıt'a tezakir-i çâkerî üzerine henüz bir irâde-i âliye şeref vuku' bulmamış olduğundan",* yani bu konuda on

[1570] BOA.DH.MKT.1949.29 (Tarih: H.17 L 1309/M. 15 Mayıs 1892)
[1571] BOA.BEO.269/20147 (Tarih: H. 21 S 1311/M.3 Eylül 1893)

dört yazı yazılmasına rağmen, henüz bir irade çıkmamasından yakınmaktadır. Nitekim bu tahsisatın gönderilebilmesi 1899 yılını bulacaktır.

Bir yapı için ayrılan bütçe çoğu zaman inşaat masraflarına yetmemiş, yapıların inşaatları yarım kalabilmiştir. Mekteb-i İdâdi-i Mülki bünyesine o tarihlerde ilave edilecek binaların yarım kalmış inşaatı buna örnektir. 1899 yılında Mülki İdâdi kompleksine *"bir bina daha inşâsına mübâşeret"* edilmişse de *"tahsisatın kifayet etmemesine mebnî üç sene evvel inşaât ta'til"* edilmiştir. Görüldüğü üzere ilave derslik inşaatı başladıktan iki sene sonra 1901 tarihinde ödenek yetersizliği yüzünden yapım işleri durmuştur. Ayrıca ek derslik binası inşaatı durdurulunca bina *"hâli üzere bırakılmış olduğundan bu nâ-tamam binânın üzerinden her kış geçtikçe vuku'a gelen tahribat ilerlemekde ve bu sene yağacak kar ve yağmurlar dahi bu tahribâtı bir misli daha"* artıracaktır. Kısaca yarım kalan inşaat bu hâliyle durmaya devam ederse daha fazla hasara uğrayacak ve bu da *"şimdiye kadar sarf edilmiş olan birkaç bin liranın mahv ve heba olması"* demek olacaktır. Bu da, yetmeyen bütçelerin daha büyük zararlara uğraması demektir.

İnşaatların bütçe yetersizliği nedeniyle mecburen durdurulmasının yanında başka durumların da ortaya çıktığı görülür. Yine Mekteb-i İdâdi-i Mülki bünyesindeki hamamın yarım kalan inşaatı buna örnektir. Hamamın ilkin başlayan inşaatı için tahsis edilen bütçenin, o sırada kompleksin diğer binaları öncelendiği için onlara harcandığı ve hamamın inşaatını tamamlamaya yetmediği görülmüştür. Hamamın ilk inşası için hazırlanan keşif bedelleri ile rayiçleri arasında da daha sonraki keşiflerde çokca fark çıkmakta, bu da *"o müddet zarfında râyiç-i mahallînin fevkalade terakkî"* etmesinden yani geçen zaman içinde rayiç bedellerinin de çok fazla artmasından kaynaklanmaktadır. Yetmeyen bütçelerin daha büyük zararlara uğramasının bir başka boyutu da budur.

Tanzimat'tan itibaren Bursa'nın yapı üretimi ve mimarlık ortamı, giderek artan bütçe sorunlarıyla sık sık yüzleşmek durumunda kalmıştır. 20. yüzyılın hemen başında bu sorunlara çözüm bulabilmek ve yapıların bazı masraflarını karşılayabilmek amacıyla farklı yöntemlere başvurulmuştur[1572]. Örneğin 1902-1909 tarihleri arasında, Bursa Sanayi Mektebi ihyaçlarını karşılamak ve eğitim kalitesini yükseltebilmek adına ve Gureba Hastanesi masrafları için bazı tarihlerde piyangolar düzenlenmiştir. *"Mektebin istihsâl ve istikmâl-i esbâb-ı terakkisi için"* yapılması düşünülen bu tarz işlere Devlet önce sıcak bakmış daha sonra ise piyango tertibinin birtakım sorunlara yol açması ve bazı öncelikli/zaruri kamusal işlere engel olması sebebiyle bu tip uygulamalardan kaçınmıştır. Bursa'nın önde gelen şahsiyetlerinden birinin teklifi ile şartnamesinin dahi hazırlandığı bir piyango tertibi, İstanbul'dan daha uygun şartlarda teklif veren bir tüccar tarafından sekteye uğratılmıştır. Ya da Bursa Hastahanesi ile Sanayi Mektebi için tertib edilip satışa sunulan piyango biletlerinin, o tarihlerde Bursa'ya gelen muhacirlerin iskânına destek için düzenlenen piyangoyu engellemiş, bu nedenle hastane ve okul için piyango düzenlenmesinden vazgeçilmiştir[1573]. Ne kadar işe yaradığı tartışılabilecekse de, kısaca o tarihlerde Bursa'da piyangolar düzenlenmesi, mali kaynak sorununa bulunan bir diğer çözüm olarak gösterilebilir.

[1572] Mali sorunların sanayi mektepleri özelinde çözülmesine ilişkin bazı örnekler için bkz.: B. Özgüven, "a.g.m.", s.50.

[1573] BOA.Y.MTV.227.146.1.1 (Tarih: H.26 Z.1319/M.5 Nisan 1902); BOA.BEO.2757.206740 (Tarih: H. 16 Z.1323/M.11 Şubat 1909)

Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşası düşünülen ancak daha sonra Kız Muallim Mektebi olarak tamamlanacak olan yapının *"masârıf-ı keşfiyesi bin kise yüz otuz yedi kuruş"*tur. Bu masrafın yarısı *"sancak ahâli-i islâm virgüsüne ilâveten tesviyeve ifâsıyla"*, diğer yarısı ise Hazinece karşılanacaktır. Yapı üretiminde inşa ve onarım masraflarının, halkın vergilerinden ve Hazine tarafından karşılanması dışında, kentin ileri gelenlerinin ve halkın nakdi yardımları ile de desteklenmesi söz konusu olmaktaydı. Örneğin, Bursa'da kurulacak olan İbtidai Mektebinin inşa masrafları için, dönemin valisi başta olmak üzere şehrin idari, adli, ilmi ve askeri yöneticilerinin de bulunduğu bakkalından tüccarına, tiyatrocusundan kasabına kadar pek çok ileri gelen şahsiyetin nakdi katkılarıyla 2.675 kuruş para toplanmıştır[1574]. Bir başka örnek, 1908 yılı içerisinde müceddeden inşası düşünülen Bursa Hükümet Konağı'nın muhtemel masraflarının finansmanı çabaları için verilebilir. Belirtilen inşaat işleri masrafları için halktan yardım toplanmasına izin verilmiş, *"himmetdâr ahâli tarafından da muâvene-i mümkine ifâsından geri durulmayacağı"* vurgulanmıştır[1575]. *"Geçen zaman ile ahşap kısımların tamamı çürük bir hale gelmiş olmakla dayanmaya gücü kalmamış, esas kirişlerinin dayanak noktaları da çürümüş"*[1576] olan Hükümet Konağı'nın bu perişan ve harap durumundan Bursa yerel idaresi sık sık yakınsa, hatta *"Hükümet konağı ile hapishanenin hâl-i hâzır-ı harâbisi, teşrif-i hümâyûn esnâsında bizzat sadrazam paşa hazretleri tarafından dahi görülmüş"*[1577] ve ilgili Nezâret'e acilen 5.000 kuruş gönderilmesi emredilmiş olsa da bütçe finansmanı sorunları devam etmekteydi.

Sanayi Mektebi'nin özellikle Reşid Mümtaz Paşa zamanında inşa edilen birimleri için, Bursa'nın orta sınıf bürokratları denilebilecek bazı memurları veya eşraftan bazı kişilerin, inşaat masraflarının karşılanması/paylaşılması konusunda nakdi yardımları olmuştur. Devlet bu yardımlara karşılık, mali yükün altına elini koyan kişileri madalya ile ödüllendirmeyi ihmal etmemiştir. Örneğin 1902'de Bursa Turuk ve Maabir mühendislerinden İzzet Efendi, Reşid Mümtaz Paşa zamanında inşa edilen yapılar için 50 Osmanlı Lirası bağışlamıştır. İzzet Efendi'nin bu yardımı büyük takdir görmüş ve vilayetçe yapılan teklifle de İzzet Efendi'ye madalya[1578] verilmiştir. Aynı şekilde Bursalı bir hayvan tüccarı olan Bahçıvanzâde Mehmed Efendi'nin Sanayi Mektebi için *"hıdmet ve muâveneti"* oldukça önemsenmiş ve sadece yardımları değil aynı zamanda hizmetleri için de*"rütbe-i râbi'a"*yı hak etmiştir[1579]. Bursa'nın mimarlık ortamında yapı inşa ve onarım sisteminin dayanağı olan maliyet karşılama noktasında kaynak olarak özetle vakıf eserler için vakıf bütçeleri, kamu yapıları için ilgili Bakanlık bütçeleri (Ticaret ve Nâfia Nezâreti, Harbiye Nezâreti vs.) Hazine bütçeleri ve bu ikisi ile birlikte halkın ve şehrin ileri gelenlerinin yardımları ile toplanan mali kaynaklar sayılabilir.

Hem kamu hem de şahıslara ait inşaatlarda çalışan kalfaların sermaye birikimlerinin büyük ölçüde sarraflara ya da tüccarlara bağlı olduğu, devletin sağlayacağı malzeme ve işgücünü beklemeden

---

1574 **Bursa**, no: 2, s.2-3 (6 R 1308/19 Kasım 1890)

1575 İane yöntemiyle yapılan işler hakkında bilgi için bkz.: Nurcan Yazıcı Metin, **Devlet Kapısı**, s.43-46.

1576 BOA.DH.MUİ.3-3.9.20.1 (Tarih: 22 B 1327/M.9 Ağustos 1909)

1577 BOA.DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: 11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

1578 BOA.BEO.1823.136703.1.1 (Tarih: H.28 Z.1319/M.7 Nisan 1902); BOA.MF.MKT.640.48 (Tarih: H.25 Ra.1320/M.12 Haziran 1902)

1579 BOA.DH.MKT.758.65 (Tarih: H.11 Ş 1321/M.2 Kasım 1903)

kalfaların yürüttükleri işlerde bu yöntemle finansman sağladıkları görülmektedir[1580]. Bursa Ulucami inşaatında kalfalık yapan Mısırlı Yani Kalfa buna örnek gösterilebilir. Yani Kalfa Ulucami inşaatı için Hacı Körepe adında bir sarraftan 3.000 kuruş borç almıştır. Sarraf Körepe Bursa mutasarrıfına hitapla yazdığı dilekçesinde, borcunu ödeyemeyen kalfadan parasının faizi ile birlikte tahsil edilmesini istemiştir[1581]. Sarrafın alacağını talep etmesinden tam üç ay sonra Mısırlı Yani Kalfa, Bursa Ulucami ve türbelerin tamiri için harcadığı kireçten zarara uğradığını iddia etmiştir[1582]. Yani Kalfa'nın bu iddiasını, sarrafa olan borcunu ödemek için ileri sürdüğü düşünülebilir.

Bunlardan başka farklı bir örnek olması sebebiyle; hasar gören kamu binalarının herhangi bir sebeple çevresindeki yapılara da zarar vermesi durumunda, bu zararların nasıl karşılandığına dair uygulamalar da söz konusu olmuştur. Hace Cemile Hatun'un Bursa'da vali konağı yangınında evinin yanmasından dolayı, kendisine yeniden bir ev yapılması ve bunun bütçesinin de Bursa evkaf hasılatından karşılanması buna örnek olarak gösterilebilir.[1583]

5.5.3. Mimar/Mühendis/Kalfalar ve Keşiflerde Karşılaşılan Sorunlar

Son dönem Osmanlı mimarlığında, Bursa'nın yapı üreticileri olarak görülen sorumlu teknik personel ile usta, işçi, amele gibi işgücünün temini; özellikle mimar, mühendis ve kalfaların yetkinliği; son olarak inşa-onarım işleri için hazırlanan keşifler konusu, gerek yerel idare gerekse merkezi idare için önemli bir sorun oluşturmaktaydı.

1855 depremleri kentin sivil ve dini tüm yapılarını etkilemiş, şehrin harabe hâline gelmesi de, 19. yüzyıl ikinci yarısı için Bursa'nın yapı üretim sisteminin tıkanmasına, yetersiz kalmasına sebep olmuştur. Yetişmiş işgücü ve teknik elaman temini zaten dönemin en önde gelen sorunu olarak duruyorken, bu büyüklükte bir doğal afetin kentin şekillenmesinde büyük bir zorluk meydana getireceği, inşa ve onarım faaliyetlerini tabi olarak sekteye uğratacağı bellidir. Tam da bu tarihlerde şehrin yeniden ayağa kaldırılması çalışmalarını yürütenlerin sayısı, merkezden görevliler de gönderilmiş olmasına rağmen yine de çok azdır. Bu noktada şehirde inşa edilecek yapıların keşiflerini yapacak, planlarını hazırlayacak teknik personel bulmak; daha doğrusu boşta bir mimar/mühendis bulmak neredeyse imkânsızdır. Sayıları az olan bu görevliler şehrin en önemli ve öncelikli yapılarında zaten çalışmalara başlamışlardı. Bir yandan selatin yapılarının teknik işlemleri yürütülüyor diğer yandan da şehirdeki yıkıntılar, dağ gibi oldukları dönemin gözlemcilerince de belirtilen molozlar, yıkık duvarlar vs. kaldırılmaya ve sokaklar temizlenmeye çalışılıyordu. Tüm bunlarla birlikte, depremlerin sebep olduğu yıkımın bir an önce üstesinden gelmek için, şehirde her türlü sıkıntıya rağmen bir mimari hareketlilik yaşanacaktır.

Yukarıda değinilen bu ortamda, depremlerden hemen önce yapımına karar verilen bir okul binası için çalışmalar yapılacaktır. Sonraları Kız Muallim Mektebi olacak olan bu binanın keşfini yapacak,

---

[1580] O. Şenyurt, **Değişim ve Dönüşüm**, s.222. Belge için bkz.: BOA.A.MKT.DV.162.70 (Tarih: H.7 Z 1276/M.26 Haziran 1860)

[1581] O. Şenyurt, **a.g.e.**, s.161-62.

[1582] BOA.A.MKT.MHM.196.14.1 (Tarih: H.9 Ra 1277/M.25 Eylül 1860)

[1583] BOA.A.MKT.NZD.222/72. (Tarih: H.1273/M.1857)

planını hazırlayacak boş bir görevli bulunamamış olmalıdır ki, İl İdaresi çareyi o tarihlerde şehirde kadastro çalışmaları yapan ekibin başındaki Suphi Bey'den yardım istemekte bulur. Nihayetinde Suphi Bey, okul binasının keşif ve planlarını, ekibiyle kent planını hazırladıkları sırada tamamlar ve 1857 sonlarında bu evrakı İl İdaresi'ne teslim eder. Böylece döneminin en büyük sivil mimari örneği olarak yapının inşasına başlanır.

1908-1910 arası yazışmalarda görüldüğü üzere, o tarihlerde büyük bir proje olarak inşası planlanan hükümet konağının *"müste'id bir mimar marifetiyle terakkiyât-ı hâzıra-i mi'mâriye muvâfık"* şekilde yapılması istenmişti. Sorun, bu sıralarda Bursa'da ehil ve yetkin bir mimar bulunamamasıydı. Bu sorunlara çözüm arayan Hüdavendigâr Valisi Ömer Azmi Bey *"Burada mimar bulunmamasına binaen dersaadetçe ifâ-yı muktezâsına ve yeniden keşf icrâsına lüzum görüldüğü takdirde burada el-yevm mimar bulunmadığı cihetle kâbil olamayacağından dersaadetten bir mimar tayin ve iğrâmına veyahut evrâk-ı mürseleden* (yollanan belgelerden) *irâe edilen* (gösterilen) *inşaatın oraca münakasaya vaz'ına müsaade"* edilmesini istemek zorunda kalmıştı. Kısaca o tarihte Bursa'da bu nitelikte bir projeyi hazırlayacak mimar yoktur ve söz konusu hükümet konağı için yeniden bir keşif yapılması istenirse de, o zaman merkez bunu yapacak bir mimar göndermelidir. Ayrıca gönderilen plan ve keşif evraklarına bakılarak yapılmasına izin verilen inşaat için münakasasının da merkezce yapılması istenmektedir. Aynı şekilde 1911'de proje hazırlıkları devam eden Bursa Hapishanesi olarak yapılacak binanın, sağlık şartlarına göre inşa edilebilmesi için, Dersaadet bu gibi konularda ihtisası olan bir mimar tarafından projelerin hazırlanmasını istemiştir. Ancak vilayetin *"ahvâl-i mi'mâriyyesi"* buna imkân vermez. Nitekim *"Bursa'da böyle bir mimar bulunmadığı gibi nâfia memurları vezâif-i asliyelerini bile îfâ'ya vakit bulamayacak derecede meşgul oldukları"* için ne resim ne de keşifname Bursa'da hazırlanamamıştır. Özetle Nezâret, şartlarını belirlediği projenin usullerini Bursa'da 1912-15 tarihlerinde uygulayabilecek bir mimar bulamamıştır. Vilayet bünyesinde çalışan nâfia memurları ise kendi işlerine bile yetişemez durumdadırlar. Belediye teşkilatının henüz tam olarak oturtulamaması ya da belediye işlerinde sürdürülen lakayt tavırlar nedeniyle olmalıdır ki, şehir bünyesindeki kamu yapılarıyla vakıf eserlerin keşiflerinin bir kısmı vilayetlerdeki nâfia mühendislerine yaptırılmaya başlanmış, bu durum muhtemelen nâfia mühendislerinin şikâyetleri üzerine, merkez tarafından vilayetlere ikaz içerikli talimatlar ile bildirilmiştir. Bu duruma ilişkin bir örnekte, vilayetlerde süregelen *"'umûr-u nâfi'ânın çokluğu ve nâfi'â mühendislerinin azlığı"* sebebiyle, kamu yapıları ile vakıf eserlerin inşaat ve tamiratlarına yönelik keşiflerinin belediye mühendisleri ya da kalfalar eliyle yaptırılması istenmiştir. Yukarıda dile getirilen, Bursa'daki bazı işlerin keşiflerini hazırlamak için merkezden memur gönderilmesi gibi talepler de reddedilmiş; nâfia mühendislerinin ancak iş yoğunluklarının azaldığı zamanlarda kendilerine verilen keşif evrakını inceleyebilecekleri ifade edilmiştir. Tüm bu talimatların sonunda en önemlisi, *"memurin-i fenniyenin vazifeleri haricindeki işlerle iştigal edilmemesi"* emridir[1584]. Tek başına bu son ifade dahi, dönemin ağır aksak yürütülmeye çalışılan ve *"umur-u ebniyeye vukuflu bir memur"* bulunmasında sorunlar yaşanan inşa ve onarım işlerine, mimarlık ortamına ayna tutuyor denilebilir.

Dönemin yapı üretim sistemi içerisinde yetişmiş eleman bulmak ne kadar sorunsa, piyasada bulunan yetersiz, yetkin olmayan ve denetimsiz kalfalar da bir o kadar sorun teşkil etmekteydi. Bu kalfala-

[1584] BOA.DH.İD.37.9 (Tarih: H.8 Ra 1330/M.24 Ocak 1915)

rın kontrolünde süregelen inşaatlar sadece kamu binaları ve dini yapılar çerçevesinde yürütülmüyor, aynı zamanda özellikle Dersaadet'te benzer sıkıntılar, halkın yaptırdığı inşaatlarda da görülüyordu. *"Fenn-i mi'mâride mahâreti ve te'sis-i ebniyede mikyâs kudreti olmayan birtakım dülgerler"* kendilerine kalfalık süsü verip halkın binalarının müteahhitliğini yaparak işleri berbat etmekte, sahiplerini de lüzumsuz yere birçok zarara uğratmaktadırlar. Plan bilgileri olmayan ve kendileri de Şehremaneti tarafından bilinmeyen bu kalfalar, kurallara aykırı inşaatlar yapmaktadırlar[1585]. Kalfalık yapan kimseler bilir bilmez istediği mahallerde inşaatlara fiyat vermekte/belirlemektedir. Bu durum hazineyi ve insanların inşa ettirmekte oldukları binaları zarara uğratmaktadır. Bina sahipleri de her gün neccarlar ile tartışıp kavga etmektedirler[1586].

Tanzimat'tan sonra kurumsal ya da tüzel yapı üretiminin ana aktörlerinden olan mimar/kalfaların sorunlu faaliyetlerinin kaynağı olan uzmanlık/yeterlilik/ehliyet ve liyakatlarının niteliği noktasında, 19. yüzyılın son çeyreğinde bile halen süregelen eksikliklerine ilişkin dönemin bazı basın-yayın organlarında uyarı yazıları yayımlanmıştır. Örneğin, Eylül 1886 tarihli *Hamiyet* gazetesi, inşa ve onarım faaliyetlerinin yapı bazında örgütleyicisi konumundaki mimarları ana aktör olarak göstermekte ve kabaca mimarın tanımını yapmaktadır. Gazete yazısına göre bir mimarın birinci görevi, bina ve inşa edeceği yapıların resim ve şekillerini kurgulayabilmek ve yapı bölümlerinin birbiriyle uyumunu sağlamak, yapıyı sağlam bir şekilde inşa edebilecek malzemeleri temin etmek, kendi idaresi altında çalışacak taşçı, demirci, ressam, duvarcı, hatta nakkaş, doğramacı, oymacı, dökmeci gibi mesleklerinde uzman kişileri temin etmektir[1587]. Özetle, bir yapı üreticisi olarak mimar, teknik açıdan yeterli olmalı, yapı malzemelerini tanımalı ve temin etmeli ve işgücünü temin edip örgütleyebilmelidir. II. Abdülhamid'in iktidarının ilk on yılının sonunda, imar ve inşa faaliyetlerinin yoğunlaşmaya başladığı bir dönemde, mimarlık ortamının ana unsurlarından biri hakkında, olması gereken ideal sistemin/düzenin kısmen de olsa küçük ama önemli parçasını tasvir eden gazetedeki bu düşünceye göre; o tarihlerin genel durumunun özeti şudur: Osmanlı coğrafyasında mevcut olan ve hiçbir okuldan çıkmadıkları hâlde kendilerine kalfa diyen kişilerden hiçbiri, İslam milletinin iftihar kaynağı olan ve güzellik ve mükemmellikleriyle Avrupalıları hayretler içinde bırakan, takdirlerini toplayan eski mimari eserlerimizi değil taklit etmeye, takdir etmeye bile bilgileri ve birikimleri yoktur. Büyük mimarlarımızın bıraktıkları eserlerden birisinin tamirine ihtiyaç duyulsa ve bu kendisine kalfa diyen kişilerin eline verilse, bu cahiller elinde o yapıların tamamıyla harap edileceği ortadadır[1588].

Benzer durumlar Bursa'nın yerel basınına göre 19. yüzyıl Osmanlı mimarlık ortamının Bursa'ya yansıyan yüzünde, şehrin imar ve inşasına yön veren "şehrin ehliyetsiz yetkilileri" denilebilecek bu kişiler için de geçerlidir. Bir bina resmi bile yapamayan ehliyetsiz ve sadece çok az bilgi sahibi kalfaların menfaatleri uğrunda işler yapıldığından bahseden gazete, *"herkesin ve hatta şehrimize lî-eclü'z-ziyâ-*

[1585] BOA.ŞD.684.25.5.1 ve 5.2 (Tarih: H.29 L 1292/M.28 Kasım 1875)

[1586] BOA.ŞD.684.25.6.1 (1875 yılı ikinci yarısı) Bu ve benzeri sorunlara ilişkin 20. yüzyılın başlarında mimar Alexandre M. Raymond'un tespitleri de dikkat çekicidir. Raymond, makalesinde mal sahipleri ile mimarlar arasındaki anlaşmazlıklara, mimarların çalışma koşullarına değinmiş, hem inşa usullerinde hem de inşaatlara ait planlara onay veren kurumlarda süregelen sorunlara ilişkin tespitlerde bulunmuştur, bkz.: O. Şenyurt, **a.g.e.**, s.217-18.

[1587] **Hamiyet**, Birinci sene, numro 11. 15 Eylül 1302 Pazartesi (27 Eylül 1886), s.81.

[1588] **Hamiyet**, s.82.

re gelmiş olan zevâtın ma'lumları oldığı üzere şehrin en büyük caddeleri üzerinde üstü örtülmüş ve keresteleri çatılmış binaların mevcudı, kalfaların mülk sahibinin parasının idare ve kifâyesi nisbetinde binaya teşebbüs itmediklerine, yani mevcut paraya göre bina tersim ve inşâsına muktedir olmayanların mevcûdiyetine şahiddir. Metânetsiz ve münâsebetsiz pek çok binâlar dahi kalfaların noksanına delâlet itmektedir"[1589] Yerel basının bu uyarısı, sorumsuz, yeteneksiz ve işgüzar kalfaların elindeki Bursa'nın 1892 yılı fotoğrafını ortaya koymaktadır. Büyük caddeleri üzerinde yarım kalan inşaatları, *"yolsuz ve ihtimamsız"* yapılan tarihi eser onarımları ve *"mevcut paraya göre bina tersim ve inşâsına muktedir olmayan"* kalfaları tarafından sürdürülen inşa faaliyetleri, Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan inşa ve onarım sürecindeki örgütlenmesinin temel aktörleri özelinde yaşadığı en büyük problem olarak görülmektedir.

Yukarıda değinilen yapı üretiminin temel unsurları olan mimar/kalfaların yaratıkları sorunlar dışında, şehrin idaresinin de inşa ve onarım işlerinde benzer durumları yaşadığı görülmektedir[1590]. Yerel basın burada da halkın/şehrin sorunlarını idarecilere duyurmaya çalışmış, sıkıntı yaşanan yerlerin, yapıların inşa ve onarım süreçlerini takip ederek, bu noktada yaşanan aksaklıkları dile getirmiştir. Örneğin, başlığı *"Beyan-ı teessüf"* olan bir haberde[1591] Namazgâh Mahallesi'nden Işıklar'a ayrılan kestirme yol üzerinde yıkılmak üzere olan Karınca Deresi köprüsünün tamir edilmesine yardımcı olunması için gazetenin önceki sayılarından birinde, belediyeden *"ricada"* bulunulmuştur. Bir süreliğine bu rica cevapsız kalmış olmalıdır ki, *"köprünün tamiriyle olası tehlikelerin bertaraf edilmesi, belediyenin başlıca görevlerinden iken, küçük bir masraftan çekinilerek diğer uyarılar gibi bunun da kulak ardı edilmesine ve her an bir tehlike arz ediyor olmasına rağmen bu derece lakayt tavır alınmasına hakikaten teessüfler ederiz."* denilmektedir. Tespit edilemeyen ilk haberden sonra ikincisi 29 Kasım 1892[1592], üçüncü olarak da yukarıdaki 2 Ocak 1893 tarihli haber ile Karınca Deresi'nin ne denli tehlikeli bir hâl içerdiğini duyuran gazete yönetimi, Haziran ayına gelene kadar belediyenin ilgili dairesinden bir girişimde bulunulmaması ve daha çok Belediye'nin "lakayt" tavırları nedeniyle *"köprünün tamirinin basit bir hesapla 150 kuruş masrafla tamir ettirilebileceğini"* belirtmiş, *"insaflar olsun"* serzenişiyle de haberi noktalamıştır[1593]. Benzer bir başka uyarı, temelinden yukarıya doğru köşe duvarı tehlike arz edecek kadar ayrılıp, yer yer büyük taş parçaları düşen Eski İpek Han'ın bu kısmının tamiri için belediyeye ihtar başlığı altında duyurulmuştur[1594]. Belediye yönetiminin, şehrin imarı için yetersiz kalmasının sebebi burada sadece yetkin eleman sorunu olarak gözükmemekte, ayrıca bu işlere yönelik Belediye görevlilerinde bir gevşeklik veya ciddiyet sorunu olduğu da görülmektedir.

[1589] **Bursa**, no: 90, s.3 (12 Rebiülevvel 1310 / 4 Ekim 1892)

[1590] Ahmet Şerif isimli seyyahın 19. yüzyıl ikinci yarısında Bursa Belediyesi çalışanları hakkındaki gözlemleri şöyledir: *"... birkaç kere belediyeye gittim; orada da kahvehane hayatından başka bir şey görmedim. Birçok değersiz memur sabahtan akşama kadar lafla vakit geçiriyor. Salonda bir kahve ocağı var ki, arzu eden memur kahvesini kendi pişirip içiyor. Dışarıdan kahve içmek isteyen kimseler belediyeye gelip belediye memurlarına katılıyorlar. Bir araştırma ile anladım ki belediye bu uğurda ayda üçyüz-dörtyüz kuruş masrafa giriyormuş."* Bkz.: Günaydın-Kaplanoğlu, **Seyahatnamelerde Bursa**, s.221.

[1591] **Bursa**, no:103, s.3 (21 Kanunuevvel 1308 / 2 Ocak 1893)

[1592] **Bursa**, no:98, s.1 (9 Cemaziyelevvel 1310 / 29 Kasım 1893)

[1593] **Bursa**, no: 125, s.4 (27 Zilkade 1310 / 12 Haziran 1893)

[1594] **Bursa**, no: 126, s.5-6 (4 Zilhicce 1310 / 19 Haziran 1893)

Şehrin mimari eserlerinin inşa ve onarımı noktasındaki Belediye hizmetlerinin yaşadığı sorunların halka nasıl yansıdığını gören ve bunu da yaptığı haberlerle paylaşan gazete yönetimi, Mart-Nisan 1893 tarihinde mevcut belediye heyetinin görev süresi dolacağından yeni heyeti seçecek olanlara, heyetin seçimi noktasında uyarılarda bulunmaktadır. Bu uyarıya göre seçiciler, Belediye reisliği ve üyeliklerine seçecekleri kişilerin *"iktidarsızlığını ve belediye işlerine vukufiyetsizliklerini bildikleri halde güzel hatırları ya da kendi menfaatleri için toplumun menfaatini feda ederek, kendilerine verilen kutsal bir vazifeyi, salahiyet ve kanuniyeyi suistimal ediyorlar. Geride akıllı ve belediye işlerine vakıf kişiler duruyorken, hizmetini ve görevini tanımaktan aciz olan ve bazen de ticaretinin başından ayrılmayan diğer şahsı seçmekten çekinmiyorlar."*[1595] Gazete yönetimi bu haberiyle kısaca, Belediye işlerine vukufiyetsiz olanların alınmaması, işlerde dost hatırı yapmamak, iş başına değerli adam bulmak, şehrin imarına çalışacak gayretli memurları bulmak için seçimlere dikkat çekmektedir.

Bursa'nın 19. yüzyılda yapı inşa ve onarım/yapı üretim sürecini etkileyen bir diğer önemli sorun, önceki örneklerde de görüldüğü gibi hazırlanan keşiflerin nizamnamelerde belirtilen kuralları içerisinde yapılmamış olmasıdır. Yetersiz, alelacele hazırlanmış keşifler nedeniyle, yapının başlamış olan inşası/onarımı, ilerleyen zamanlarda durmak zorunda kalmıştır. Depremlerden hemen sonra keşif yapmak üzere görevlendirilen memurların yaptıkları incelemelerin de aceleyle yapıldığı, bu şekilde yapılan keşiflerin ise sağlıklı olmadığı görülmüştür. Bu da yeni keşifler yapılmasına ve dolayısıyla inşa ve onarım işlerinde zaman ve emek kaybı oluşmasına sebep olmuştur. Örneğin, Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin *"enkaz ile tolı olduğu halde icrâ olunan keşifleri dahi pek de nisâb-ı sıhhatde"* olmadığından, bu türbeler için birkaç keşif daha yapılması zorunlu olmuştur. Benzer şekilde Hüdavendigâr Camii ve Türbesi için yapılan eski keşiflerin yetersizliği, yapıların inşaatları başlamış olsa bile *"keşf-i sâbıkının kifâyetsizliği sebebiyle dâhil ve hârici nâ-tamam"* bir şekilde iç ve dış kısımların inşaatlarının yarım kalmasına sebep olmuştur. Bazen inşaatların yarım kalmasının sebebi de, daha yapının en başında yaşanan sorunlardan kaynaklanmıştır. Mühendis Dimitri Naci idaresinde 1912-1915 arasında başladığı düşünülen yeni Bursa hapishane binası inşaatı da, yapı temelindeki yanlış uygulamalar yüzünden durdurulmuştur. Bu yapı özelinde tespit edilen ilk sorun, yapının yanlış konumlandırılmış olmasıdır. Bu sebeple temellerinin kaldırılıp yeniden temel inşaatının yapılması gerekecektir. Ayrıca temeller, kırılmadan kullanılan dere taşı ve kum ile eksik harç kullanılarak inşa edildiğinden, yapının yükünü çekecek derecede dayanıklı değildir. Temeller yeteri kadar derin de yapılmamıştır. Son olarak yapının beden duvarlarının diplerinde, hava şartları ve kullanılan malzeme/inşa tekniği kaynaklı fiziksel bozulmalar, yani *"çürüme"* meydana gelmiştir. Özetle tüm bu yanlış uygulama, yanlış/eksik malzeme kullanımı ve yanlış inşa teknikleri nedeniyle inşaat devam ettirilmemiş, savaş ortamının da etkisiyle inşaat süreci uzamış ve hapishane inşaatının tamamlanması yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra 1925'lerde mümkün olabilmiştir. Temelde yanlış/eksik malzeme kullanımına bir başka örnek olarak, Bursa'nın Hükümet Meydanı'nda bulunan ve uzun yıllardır idareten onarımlarla ayakta tutulmaya çalışılan hapishanenin *"beden duvarlarında harç yerine çamur isti'mâl olunmasından"* dolayı sorunlar yaşandığı görülmektedir.

Yeşil Cami'nin 1869 civarında inşa edilen şadırvan avlusu ve diğer bazı binaların, depremlerden son-

[1595] **Bursa**, no: 104, s.2 (28 Kanunuevvel 1308 / 9 Ocak 1893)

ra yapılan tamirlerinin oldukça kötü olduğu *"vuku'-u zelzeleden sonra icrâ olunan ta'mirâtı ehliyetli me'mur ve kalfalara tesâdüf itmemesinden midir nasılsa gayet yolsuz ve ihtimamsız yapılarak masârıf-ı vâkı'ası hebâ olmuş"* ifadeleriyle anlatılmıştır. Burada dini yapıların inşaatlarına nezaret eden memurlar ile yüklenici kalfaların işlerinin ehli olmamalarından şikâyet edilmektedir. Aynı şekilde son yüzyılda Bursa'nın bazı dini yapılarının onarımlarında görülen ihmaller dile getirilmiştir. Örneğin, Yıldırım Bayezid Camii'nin depremlerde zarar gören yerlerinin tamirinde *"bu mühim âbideyi ta'mîr idenler, câmi'in çok güzel bir kısmını ihmal itmişler, hatta bu ihmallerini nazardan saklamak için bu kısımlarda mevcûd olân kapuları bile sed itmişlerdir. Bu câmi'in en şimâldeki aksâmının sıvaları dökülmüş ve bu kısmın câmi' dâhiline açılan kapuları sed idilmiş. Binaenaleyh burası hâl-i hazırda karga yuvası ve mezbele hâlindedir."* II. Murad dönemi yapılarından *"Muradiye câmi'inin revâka muttasıl aksâmı da böylece bir tâ'mîr esnâsında ihmâl idilmiş ve buralarda hâl-i hazırda ancak teneşirler ve tabutlar muhafaza idilmekde"* dir[1596]. Bu dönemde ekonomik zorunluluklar sebebiyle inşasına başlanılan bir yapının, aradan on yıla yakın bir süre geçmesine rağmen tamamlanamadığı durumlar da yaşanmıştır. Mülki İdadi hamamı inşaatı buna örnektir. Hamamın ilk inşaatı R.1316/M.1900 yılında başlamıştır. *"1316 senesinde taleb olunan mebâliğin altı sene sonra sarfına me'zûniyet"* verilmesi sonrasında, *"hamamın ikmâl-i inşâsı zımnında geçen 321 senesinde"* çıkan izin üzerine inşaat komisyonu o tarihlerde toplanıp, ilk olarak gelen bu parayı hamam haricinde (aradan uzun zaman geçmesi nedeniyle rayiç bedeller değiştiğinden ve bu nedenle de, gönderilen para hamamın tamamlanmasına yetmeyeceğinden), o tarihlerde inşaatları yarım kalmış olan yatakhane, yemekhane, laboratuvar ve ek derslik gibi binaların tamamlanmasına harcamış, hamam inşaatı bu nedenle bir süre daha ertelenmiştir. Yıllar sonra yapının yarım kalan inşaatı tekrar tamamlanmak istenmişse de, bu kez yapılan diğer keşiflerde sıkıntı yaşanmış, Pavli Efendi bu sorunları çözmek ve incelemelerde bulunmak üzere 1908 yılında Maarif Nezâreti tarafından Dersaadet'ten Bursa'ya görevlendirilmek zorunda kalmıştır. Pavli Efendi'nin raporu birkaç ay sonra Şûrâ-yı Devlet'e sunulmuş, Şûrâ-yı Devlet kendilerine gelen evrakta *ihale yöntemi ile ilgili* bir açıklama olmadığı için tüm keşif evrakını Bursa'ya iade etmiştir. Sonuçta yapılan münakasaya bir talipli çıkmadığından hamamın emaneten inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Özetle, küçük bir hamam inşatı on yıllık bir sorun hâline gelebilmiştir.

Keşif ve keşif yapanların sorunları dışında, bazen devletin yapmak zorunda olduğu hizmetler de şikayet konusu olmuştur. Bursa-Aksu-İnegöl güzergâhında faaliyette olan yolun onarımı işi, 1910 yılında yüklenici Ali Bey'e verilmiştir. Müteahhitin çalışmaları sırasında tamiratı yapılan yolların üzerindeki köprüler yıktırılmıştır. Bu sebeple geçiş yapılamadığından ticaret büyük oranda aksamış ve bu da şikâyet konusu olmuştur. Bursa ile önemli ticari ilişkileri bulunan İnegöl eşrafından Keresteci Ali Bey ile arkadaşlarının, 16 Ekim 1910 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdikleri şikâyet dilekçesinde[1597], Temmuz ayından itibaren Bursa ile 50 bin nüfuslu İnegöl arasında ticari faaliyetlerin durma noktasına geldiği, bölge esnafının yüklenici ve başmühendis tarafından binlerce lira zarara uğratıldığı ifade edilmiştir. Dilekçede şikâyete konu olan mesele için, daha da ileri boyutta ifade ile bu aksaklığın vatana ihanetle eşdeğerde olduğu beyan edilmiştir. Merkezden talep edilen bilgiye istinaden de Hüdavendigâr Vilayeti Başmühendisliği'nden gerekli açıklamalar yapılmış; işlerin fenni zorunluluk

[1596] **Cenûbî Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası**, s.132.
[1597] BOA.DH.İD.3.10.2.1 (Tarih: R.3 Teşrinievvel 1326/M.16 Ekim 1910)

nedeniyle bu şekilde yapılması gerektiği, İnegöl halkının geçici bir süreliğine başka bir geçit yolunu kullanabilecekleri ifade edilmiştir[1598].

5.6. Osmanlı Taşrasında Mimari Örgütlenme ve Üretiminin Bursa Örneği

19. yüzyılın Batılılaşma anlayışları paralelinde oluşturulmaya çalışılan yeni düzen için, vilayet ve ebniye nizamnameleri kapsamında pek çok kurumsal yapının meydana getirildiği bilinmektedir. Askeri, idari, eğitim, sağlık gibi zorunlu/temel hizmetlerin yürütüldüğü alanlarda işlevselliğini yitirmeye başlamış ve bu nedenle revize edilen/elden geçirilen eski kurumların yeniden örgütlenmesiyle taşrada kent ölçeği nispetinde yeni kurumlar/idare meclisleri/belediye teşkilatı oluşturulmuştu. Osmanlı taşrasında 19. yüzyılın bayırdırlık ve imar faaliyetleri vilayet genelinde İl Meclisi kanalıyla, sancak özelinde ise Belediye Meclisleri eliyle yürütülecekti. İl Meclisi bünyesinde *"memleket mühendisi"* ya da *"vilayet nafia sermühendisi/mühendisi"* gibi sıfatlarla görev yapan vilayet nâfia mühendisleri daha çok bayındırlık[1599] (*yol açma, genişletme, köprü, menfez inşası ya da göçle gelen halka yani mahalle tesis ve planlaması gibi*) işleriyle ilgilenirken, Belediye bünyesinde, *"belediye mimarı", "belediye kalfası", "belediye mühendisliğinde müstahdem"* olarak görev yapan teknik personel[1600], sancak dahilinde yürütülen inşa ve onarım faaliyetlerinin (*keşiflerin yapılması, rayiç bedellerin hazırlanması, plan ve projelerin çizimi gibi*) sorumlularıydı.

Bazı durumlarda merkezi idarenin ilgili Nezâret'te görevli mimarları, taşradaki mimarlık işlerine doğrudan müdahale edebilmekteydi. Dersaadet'te Maarif Nezâreti mimarı olan Pavli Efendi'nin Bursa'ya gelişi buna örnek olarak verilebilir. Nezâret mimarları bu şekilde bazı sorunları çözmek adına taşraya gönderilir, buralarda gerekli incelemeleri yaparak merkeze sonucu bildirirdi. Bunun sonrasında da yerel idarenin yapması gereken teknik düzenlemeler/revize edilmesi gereken noktalar yeniden ele alınırdı. Bazı durumlarda ise taşradaki yapı üretimi, modern hapishane inşaatlarında olduğu gibi merkezi idarenin tüm ülke genelinde uygulanmasına karar verdiği tip plan/tip proje çerçevesinde yürütülürdü. Bu noktada yerel idarenin böylesi büyük projelere yönelik yapı örgütlenmesindeki yetersizliği sebebiyle, mimar, mühendis hatta işgücü dahi merkez desteğiyle ya da taşra genelinden karşılanmaya çalışılırdı. 20. yüzyıl başlarında bu sıkıntılar Bursa özelinde sıkça yaşanmıştır. 1912'de inşaatına başlanan Büyük Hapishane binası için gazete ilanıyla mühendis bulunmaya çalışılmış, merkezden gönderilen mühendis dışında yapı işgücü noktasında Ordu'nun bu inşaata büyük oranda kalifiye eleman sağladığı görülmüştür.

Belediye bünyesinde görev yapan mimar/mühendislerin sayıca yetersiz olması nedeniyle, neredeyse Bursa'nın tüm imar faaliyetlerinde vilayet nâfia mühendisleri de bir şekilde görev almış, bu durum bazen o kadar yoğun hâle gelmiştir ki merkezi idare, vilayetlerdeki nâfia mühendislerinin yürütmeleri gereken kendi işlerinin yoğunluğu nedeniyle, yereldeki mimari faaliyetlerde rahat bırakılmaları noktasında uyarmak zorunda kalmıştır. 19. yüzyıl ikinci yarısında Bursa yerel idaresi, mimari örgütlen-

[1598] BOA.DH.İD.3.10.3.1 (Tarih: R.24 Teşrinievvel 1326/M.6 Kasım 1910)

[1599] Bursa'nın Modernleşme dönemi ulaşım çalışmaları için bkz.: Nilüfer Alkan Günay, "a.g.m.", s.251-269.

[1600] Bunların bulunamadığı durumlarda, Bursa'nın mimari örgütlenmesinde Belediye kalfası Pandalaki örneğinde görüldüğü gibi kalfaların belediye meclislerinde yer alması da söz konusu olmuştur. Ayrıca bkz.: İ. Ortaylı, **Teşkilat ve İdare Tarihi**, s.318-24.

mesi içerisinde yeteri kadar teknik görevli istihdam edememiş, buna toplumun bu işleri meslek olarak tercih etmeye yanaşmaması ve aynı zamanda eğitim sisteminin de henüz bu konuda yaşanan sorunları aşmaya yönelik çözümler üretecek düzeyde olmaması sebep olmuştur.

Mimari üretim, yapı örgütlenmesi ile paralel olarak *mali kapasite* ile de çok yakın bir ilişki içerisinde olmak zorundadır. Ancak bu yakın ilişkinin taşradaki yapı üretimlerine yönelik tüm sorunları çözdüğü de düşünülmemelidir. Aslında çoğu zaman bu üçlü sacayağından her seferinde biri hep zayıf olur ya da uzun bir süre ihtiyaca cevap veremezdi. Dersaadet'te; İstanbul'un İmparatorluğun merkezi olması sebebiyle, mali sıkıntılara rağmen özellikle Tanzimat'tan itibaren yürütülen yoğun mimari faaliyetlerin merkezi olması yadsınamaz ise de, orada bile bu üçlünün ekonomik tarafı yapı üretiminde bazı projelerin uzun yıllara yayılmasına/geç de olsa zorluklarla bitirilmesine neden olmuştu. Bu durum mali sorunların gölgesinde Bursa genelinde de yaşanmıştı. Büyük yapı üretimi noktasında mimari/mali kapasite sorunları nedeniyle bazen inşası tasarlanan bir binanın, yapısal birimlerinin ve yapı malzemelerinin ayrı ayrı münakasa edilerek inşa edilmesi düşünülmüştür. Uzun yıllar müstakil bir binaya kavuşamayan Bursa yerel idaresi, 1909'da *Evkaf Nezâreti mimarlarından Asım Bey*'e hazırlattığı proje doğrultusunda yapılmasını tasarladığı büyük Hükümet Dâiresi'nin, *"bilcümle aksam-ı inşaiye ve malzeme parça parça münakasa edilirse"* ancak bu şekilde inşa edilebileceği gerçeğini dile getirmiştir.

Taşradaki mimari üretim, yerel yapı organizasyonu içerisinde görev alan mimar/mühendis/kalfaların tamir ve inşa planlamaları çerçevesinde yürütülecek işlerin teknik hazırlığını yapması ile başlar, *"tamir ve termim"* edilecek ya da *"müceddeden / tecdiden inşa"* edilecek yapılar için keşifler yapılır, keşif defterleri ve münakasa evrakı, rayiç pusulaları, harita, resim gibi teknik çizimler Vilayet Meclisi'nden çıkan üst yazılar ile merkeze gönderilirdi. Merkezde bu evrak, ilgili Nezâret tarafından Şehremaneti Hendesehanesi'nde incelettirilir, buradan çıkan sonuç üst makamlara iletilerek bildirilirdi. Meclis-i Vâlâ ya da Şûrâ-yı Devlet olumlu-olumsuz karar alır, proje revize edilecekse durum vilayete bildirilir, proje öylece kabul görmüş ise yapı inşaası için Padişah iradesi ile izin alınır ve inşa masraflarının karşılanmasına yönelik işler yürütülürdü. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar süregelen Osmanlı taşrasındaki mimari örgütlenme içerisinde yürütülecek imar faaliyetleri için özetle bu şekilde bir yol izlendiği söylenebilir.

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇ

SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Bursa, Osmanlı Devleti'nin yenilikçi anlayışının son dönemde bir taşra idaresi bünyesinde ortaya koyduğu gelişmeleri yakından izleyebilmeye imkân sağlayan, dönemin en önemli vilayet merkezlerinden birisi olmuştur. Yüzyılın ortasında yaşanan ve şehrin mevcut yapı stokunun neredeyse tamamını derinden etkileyen doğal afetler -ve farklı dönemlerde ortaya çıkan büyük yangınlar- ile Tanzimat yönetiminin modernleşme hareketleri çerçevesinde geliştirdiği kentleşme/mimari üretim/bürokratik ögrütlenme modelini taşrada mücessem hâle getirme amacı, dönemin Bursa'sının şekillenmesinin temelinde yatan iki önemli etken olarak görülmelidir. Bu iki etken, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Bursa'nın mimarlık ortamına yön vermiş; depremler sonrasında bir taşra idaresi olarak Bursa'nın mimari örgütlenmesinin oluşturulmasını, şehir merkezinde ve dahası vilayet genelinde yapılan mimari üretimlerde Ampir, Neoklasik, Eklektik, Neogrek ve Neorönesans üslupta Revivalist izler taşıyan yapıların inşa edilmesini sağlamıştır. 1855 depremleri sonrasında hız kazanan bu süreçte Ahmet Vefik Paşa'nın hem müfettişliği hem de valiliği dönemleri ile diğer valilerin çalışmaları, Bursa'nın mimari açıdan şekillenmesini sağlayan itici güç unsurları olmuştur.

Bursa'nın mimarlık ortamında, 19. yüzyıl ortalarında başlayan kentin yeniden inşa edilmesi sürecinde yapı üretiminde etkin olan isimlerin büyük çoğunluğunu gayrimüslim mimar/mühendis/kalfalar oluşturmuştur. Bursa'daki mimari faaliyetlerde otuz yıldan fazla görev alan Belediye kalfası Pandalaki, bu süreçte adı en çok geçen kişi olmuştur. Bunun dışında vilayet sermühendisi Batyano, Baraçanos; mühendisler Bedros, Avenik, Mihalaki, Abdullah, İrfan, Nuri, Osman ve Saffet Efendiler ve Penayut Kalfa ile inşaat memuru Edhem Efendi, Bursa'nın 1870'lerden sonraki yapı örgütlenmesinde doğrudan görev alan isimlerdir. Bunların dışında merkezi idarenin görevlendirmesiyle İstanbul'dan gönderilen ve Bursa'daki bazı çalışmalara nezaret eden teknik personel de bu süreçte Bursa'nın mimarlık ortamında etkili olmuştur.

Bursa'nın bu dönemdeki iki büyük meydanından biri olan "Hükümet Meydanı", 1857-1923 arası esas şeklini korumuş; depremler ve sonrasında yaşanan yangınlar, binaların zamanla harap olması, yeterli ve gerekli onarımların tam anlamıyla yapılamaması gibi nedenlerle meydan bünyesinde bulunan idari birimler zamanla aynı alan üzerinde farklı yapılara taşınarak yer değiştirmiştir. Dönemin kaynaklarında geçtiği şekliyle "vilayet dâiresi", "hapishâne dâiresi", "merkez mutasarrıflığı dâiresi", "zabıta dâiresi", "hükümet dâiresi", "evrak mahzeni", "evkaf dâiresi", "mahbushâne", "tevkifhâne", "adliye dâiresi", "telgrafhâne", "polis dâiresi", "jandarma dâiresi" gibi idari birimler bu dönemde Hükümet Meydanı'ndaki farklı yapılarda hizmet vermiştir. İdari örgütlenme temelinde ortaya çıkan ihtiyaçlara göre, bu alanda yaşanan yer sıkıntıları nedeniyle bazı zamanlarda şehrin farklı noktalarına dağılan yönetim birimleriyle hizmet vermeye devam eden Bursa idaresi, yüzyılın son çeyreğinde müstakil bir Belediye binasına kavuşmuşken, idari anlamda yine müstakil ve tüm birimleri bünyesinde toplayacak bir hükümet konağı inşa edememiştir. Bu ihtiyaç ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında yine bu alanda yapılan Muhasebe-i Hususiye/Hükümet Dâiresi, Adliye ve Maliye/Defterdarlık binaları ile giderilmeye çalışılmıştır. Hükümet Meydanı içerisinde bulunan eski hapishane tahliye edilmiş, bu çalışma ile Mimar Kemalettin'in Bursa'da uygulanmış tek projesi olarak tespit edilen modern ve büyük bir hapishane binası ise şehrin kuzeyine ve merkeze yakın bir arazi üzerine yine Cumhuriyet'in ilk yıllarında inşa edilebilmiştir.

Bursa'nın ikinci meydanı olan "Meydan-ı Osmani" ise, 1855 depremlerinden sonra yürütülen çalışmalar ile şekillenmeye başlamıştır. Depremlerden sonra 1862-66 yılları arasında Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin etrafındaki mülklerin kamulaştırılmasıyla ve türbelerin yeniden inşasıyla Meydan-ı Osmani düzenlenmeye başlanmış, II. Abdülhamid döneminde; ilki Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği sırasında, ikincisi 1890 yılında ve günümüze ulaşan sonuncusu 1905'te inşa edilen saat ve yangın kulesi, türbe çevresine yapılan çeşmeler ve meydana inşa edilen şadırvan ile birkaç aşama geçirmiş olan meydan düzenlemeleri sonuçlandırılmıştır.

Çalışma kapsamında ele alınan sivil ve dini yapıların inşa ve onarım süreçleri izlenirken, yapılarda etkin olan isimlerin dışında, yapı malzemeleri ve bunların bazılarının temin/üretim yerleri tespit edilmiştir. Bazı dönemlerde birkaç yapı özelinde inşaat malzemelerinin hazır hâlde İstanbul'dan temin edilerek yerinde montajının yapıldığı da söz konusu olmuşken, genel itibarıyla ana yapı malzemelerinin (ahşap aksam ile taş/mermer/alaturka kiremit vb.) büyük çoğunluğu, Vilayet dahilinden; dönemin yeni teknolojik ürünleri ise (İngiliz çimentosu, Marsilya kiremidi, putrel vb.) ithal edilerek karşılanmıştır. Hem ahşap malzemede hem de pişmiş toprak malzemede Bursa'nın merkez köyleri dönemin yapı üretimine malzeme sağlayan ana kaynaklardır. Taş ve mermer malzemeler de ağırlıklı olarak yine vilayet içerisinden (marmara adası önemli bir mermer üretim yeridir) temin edilmiştir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Bursa'da yürütülen inşa ve onarım işlerinde, dini yapılar ile kamu yapılarında kâgir üretim söz konusu iken, halkın mali gücü nispetinde konutlarda yine ahşap yapıların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Kamu eliyle yürütülen kâgir yapı üretimi iki farklı ihale yöntemi ile gerçekleştirilmiş; Tanzimat'tan sonra Bursa'da yürütülen bazı inşa ve onarım işlerinde, münakasa usulü ile emaneten usulü ihale yöntemi olarak kullanılmıştır. Bursa'nın bu dönem mimarlık ortamında münakasa yöntemi ile yapılan işlerin oldukça az olduğu, yapılan inşaatların genel olarak emaneten yöntemi ile yürütüldüğü tespit edilmiştir. Münakasa yönteminin Bursa'nın yapı üretiminde her zaman öncelikli olarak tercih edilmesine rağmen vilayet genelinde bu yöntemle iş alabilecek, yüksek meblağlı inşaat işlerine finansman sağlayabilecek, ya da bu inşaatlara kefil olabilecek yüklenici olmaması nedeniyle bu yöntemin zorunlu olarak yerini emaneten yöntemine bıraktığı görülmüştür.

Bursa'da 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başlarına kadar yürütülen mimari faaliyetlere doğrudan etki eden iki önemli sorun dikkat çekmektedir. Bunlar yetişmiş teknik görevli/işgücü temini ile mali kaynak sorunlarıdır. Yapı üretimi çoğunlukla bu sorunların paralelinde yürütülmeye çalışılmışsa da, bu tür zorluklara rağmen bir Osmanlı taşrası olan Bursa'da yine de azımsanamayacak nitelik ve kalitede bir mimari faaliyet ortaya konulmuştur. Bunda 1876'dan sonra başlayan II. Abdülhamid döneminin eğitim, sağlık, sanayi ve askeri gibi alanlardaki kalkınma politikaları etkili olmuştur. Pek çoğu II. Abdülhamid döneminde inşa edilen ve günümüze ulaşan kamu yapıları buna kanıt olarak gösterilebilir.

Bursa'nın mimarlık ortamında dikkat çeken başka bir durum ise yerel basının Bursa'da yürütülen mimari faaliyetlere olan bakışıdır. Çalışma kapsamında Bursa'da çıkarılan yerel gazetelerin, şehirde gerçekleştirilen inşa ve onarım çalışmalarını yakından takip ettikleri, inşası düşünülen yapıları halka duyurdukları, halka tehlike arzeden ya da uzun süredir harap hâlde duran bazı yapıların durumlarını ilgililere/yetkililere bildirdikleri ve bunlarla ilgili uyarılar yaptıkları, inşası biten yapıların resmi açılışlarına da bizzat katıldıkları ve o anları yazılarıyla tasvir ettikleri görülmektedir. Bunların dışında, inşa ve onarım işlerinde karşılaşılan idari aksaklıklar karşısında da eleştirel bir tavır takınmaktan çe-

kinmedikleri; bu amaçla İl İdaresi'ne, sorumlu mimar ve mühendislere sık sık uyarılarda bulundukları görülmüştür. Sonuç olarak Bursa'nın bu süreçteki mimarlık ortamı, yüzyılın ikinci yarısından sonra yapı üretim/onarım faaliyetleri ve örgütlenme temelinde çeşitlilik göstermeye başlamış, dönemin ekonomik şartlarına göre azımsanamayacak ölçüde ve nitelikte eserler inşa edilmiş, yapı malzemeleri ve işgücü ağırlıklı olarak vilayet içerisinden sağlanmış, temin ve nitelik sorunlarına rağmen mevcut işgücü ile yoğun bir şekilde imar faaliyetleri yürütülmüştür. Böylelikle Bursa, yenilikçi ve modern anlayışlar paralelinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar hareketli bir mimarlık ortamına ev sahipliği yapmıştır.

YEDİNCİ BÖLÜM

KAYNAKLAR

KAYNAKLAR

ABACI, (Dörtok) Zeynep, 2005, **Modernleşme Sürecinde Bursa Kentinin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: Bursa.

——— 2007, "Bursa'nın Kent Dokusundaki Değişim: 18.-19. Yüzyıl", **Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı** (07-08 Nisan 2007-Bursa), Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul, s.165-182.

ACUN, Hakkı, 1994, **Anadolu Saat Kuleleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.

——— 2011, **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.

AHUNBAY, Zeynep, 1988, "Mimar Sinan Yapılarında Kullanılan Yapım Teknikleri ve Malzeme", **Mimarbaşı Kocasinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, VGM Yayınları: İstanbul, s.531-38.

AKAR, Tuba, 2010, "Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapılarının Korunması", **Vakıflar Dergisi**, Haziran, Sayı: 33, s.89-110.

AKCAN, Erol, 2015, "Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi", Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle II. Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu (14-17 Kasım 2013), Julius-Maximilians-Universität Würzburg/Almanya, **Atatürk Dergisi** Cilt: 4, Sayı: 1, s.13-35. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/26231 Erişim Tarihi: 04.04.2019.

AKKILIÇ, Yılmaz, 1987, "1925 Yeni Hükümet Binalarının Yapım Çalışmaları", **Bursa Ansiklopedisi**, Bursa Hâkimiyet, Cilt: s.305.

——— 1999, "Beş Padişahın Bursa Gezileri", **Bursa Defteri**, Cilt: 1, Yıl: 4, s.37-46.

AKPOLAT, Mustafa S., 2002, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt: 15, s.350-59.

AKSOP, Necip, 1943, "Bursa'ya Gelen Valiler: Ahmet Vefik Paşa-1", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, 56-57,s.17-26.

——— 1949, "Mahmut Celalettin Paşa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı: 61, s.43-45.

AKTUĞ, İlknur, 1986, "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", **II. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi-Bildiriler**, İ.T.Ü. 28 Nisan-2 Mayıs 1986, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi Yayınları: İstanbul, s.71-76.

——— 1995, "Ayazma Camisi İnşaat Defteri", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri (23-27 Eylül 1991 İstanbul)**, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara, Cilt: 1, s.79-90.

AKYILDIZ, Ali, 1993, **Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, Eren Yayıncılık: İstanbul.

AKYÜREK, Göksun, 2011, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.

ALTIN, Hamza, 2011, "Osmanlı Son Döneminde Muallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış", **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, s.11-24.

ANBARTEPE, Zehra, 2014, "Geçmişten Günümüze Hünkâr Köşkü", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri III**, Ed. A. Elbas, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.207-214.

AOKİ, Miyuki, 1999, "1855 Depremi Sonrası Onarımı ve Léon Parvillée", **Bursa Defteri**, Cilt: 1, Yıl: 4, s.94-96.

——— 2002, **Léon Parvillée: Osmanlı Modernleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı,** İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

ASAF, Ali, 1891, **Hüdavendigâr Vilayeti, Coğrafya ve Ahval-i Umumiyesi**, Matbaa-i Vilayet: Bursa.

ARSEVEN, Celal Esad, 1973, **Türk Sanatı**, Cem Yayınevi: İstanbul.

——— 2017, **Osmanlı Dönemi Mimarlık Sözlüğü-Istlâhât-ı Mi'mâriyye**, Çev. Şeyda Alpay, Kaknüs Yayınları: İstanbul.

ASLANOĞLU, Rana, 1998, "Bursa Kent Planlama Tarihi", **Kent, Kimlik ve Küreselleşme**, Asa Kitabevi: Bursa.

ASLANAPA, Oktay, 1989, **Türk Sanatı**, Remzi Kitapevi: İstanbul.

AŞIK, Esin Şebin, "Bursa'da Fransız Katolik Kilisesi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-I**, Ed. N. Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.102-109.

AVCI, Yasemin, 2016, **Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.

——— 2016, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Belediyeciliği Üzerine Karşılaştırmalı Analizler", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 24, s.167-180.

AYDIN, Remzi, 2019, "Mimar Kemalettin Bey'in Hapishane Projeleri", **Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm**, Ed. A. Budak - M. Yılmaz, LİTERATÜRK Academia Yayınları: Konya, s.11-36.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, 1966, **İstanbul Mimari Çağının Menşei ve Osmanlı Mimarisinin İl Devri (630-805/1230-1402)**, Baha Matbaası: İstanbul.

——— 1972, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmet ve II**. **Murat Devri** (**806-855/1403-1451**), Baha Matbaası: İstanbul.

——— 2006, "Bursa Orhan Gazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi", **Vakıflar Dergisi,** Sayı: 6, İstanbul 1965 (Ayrı Basım, Ankara), s.69-84.

BARKAN, Ö. Lütfi, 1955, "Türk Yapı Ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** İstanbul, Cilt: 17, Sayı: 1-4, s.3-26.

——— 1972, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1500-1557),** Cilt: 1, T.T.K Yayınları: Ankara.

——— 1979, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1500-1557)** Cilt: 2, T.T.K Yayınları: Ankara.

BAŞARALI, Hakan, 2016, **Bursa Keşif Defterleri**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ REHBERİ, 2010, 3.Bs., Haz. Komisyon, İstanbul.

BATUR, Afife, 1985, "İstanbul Art Nouveau'su", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** İletişim Yayınları: İstanbul, Cilt: 4, s.1086-1088.

——— 1985, "Batılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı"**, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları: İstanbul, Cilt: 4, s.1038-67.

BAYKAL, Kâzım, 1948, **Tarihte Bursa Yangınları**, Emek Basımevi, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları: Bursa.

——— 1976, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi,** Özkardeşler Matbaası: Bursa

——— 1982, **Bursa ve Anıtları**, TAÇ Vakfı Yayınları: İstanbul.

——— 1989, **Bursa'da Ulucami,** Hakimiyet Matbaası: Bursa

——— 1993, **Bursa ve Anıtları**, Çekül Vakfı Yayınları: İstanbul.

BAYRAKAL, Sedat, 2008, **Erken Osmanlı Dönemi Minberleri (1300-1500)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İzmir.

BAYSUN, M. Cavid, 1949, "Emir Sultan'ın Hayatı ve Şahsiyeti", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, s.77-94.

BORA, Cemal, 1978, "İlk Türk Mimarlık Okulu", **Mimarlık**, No: 155, Yıl: 16, Sayı: 2, s.14-15.

BUDAK, Ayşe, 2018, "Onarımın Tarihi Görsellerden Okunması: Bursa Orhan Camisi Örneği", **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı: 27, s.39-62.

——— 2018, "Bursa Yeşil Cami ve Türbesi'nin 1855 Depremi Sonrası Çizilmiş Planı ve Gerçekleştirilen Onarımlar", Mediterranean Journal of Humanities-**Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi**, Akdeniz Üniversitesi, Cilt: 8, Sayı: 1, s.67-85.

BURSA ALBÜMÜ 1946-1985**, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu,** Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, Hakimiyet Matbaası, Bursa 1985.

BURSA ANSİKLOPEDİSİ, "Belediye Sarayı (Bursa)", Cilt: 1, s.246-47.

——————————— "Belediye Sarayı (Bursa)", Cilt: 1, s.247.

——————————— "Hamidiye Medrese-i Muallimini", Cilt: 3, s.835.

——————————— "Bursa", Cilt: 1, s.370-372.

——————————— "Darülmuallimin", Cilt: 2, s.509.

——————————— "Emir Sultan Türbesi", Cilt: 22, s.642.

——————————— "Gureba Hastanesi'nin Açılışı", Cilt: 4, s.1465.

——————————— "Işıklar Askeri Lisesi", Cilt: 3, s.893.

——————————— "Paşalar Konağı", 2002, Cilt: 4, s.1428.

——————————— "Saat Kulesi", Cilt: 4, s.1460.

——————————— "Vali", Cilt: 4, s.1683.

——————————— "Ziraat Mektebi", Cilt: 4, s.1766-67.

——— "1925 Yeni Hükümet Binalarının Yapım Çalışmaları", 1987, s.305.

BURSA SERGİSİ REHBERİ, 1339, İstanbul.

CAN, Cengiz, 1992, **İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları,** Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

——— 2000, "Tanzimat ve Mimarlık", **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı**, **"Uluslarüstü Bir Miras"**, YEM Yayın: İstanbul, s.130-36.

CAN, Selman, 2002, **Osmanlı Mimarlı Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

——— 2010, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, İstanbul.

——— 2011, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Haz. Komisyon, Erciyes Üniversitesi Yayınları: Kayseri, Cilt: 5, s.25-41.

——— 2015, "Sultan Abdülmecid Dönemi Mimarlık Örgütünün Yapısı ve İşleyişi", **Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)**, Ed. Kemal Kahraman-İlona Baytar, İBB. Kültür AŞ. Yayınları: İstanbul, s.422-31.

——— 2016, "Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 37, Erzurum, s.198-239.

CANSEVER, Meltem, 2009, **100 Saat Kulesi**, NTV Yayınları: İstanbul.

CANSEVER, Turgut, 2009, **İslam'da Şehir ve Mimari**, Timaş Yayınları: İstanbul

CEMAL Bey, "Kız Muallim Mektebi", **1934 Bursa Yıllığı**, s.24.

CENÛBÎ MARMARA HAVZASI BURSA VİLAYETİ COĞRAFYASI, 1927, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Coğrafya Encümeni, Cild: 29, İstanbul.

CEZAR, Mustafa, 1971, **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi**, İş Bankası Yayınları: 1. Bs., İstanbul.

ÇADIRCI, Musa, 1985, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 1, s.210-230.

——— 1993, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt: 2, Sayı: 4, s.3-12.

——— 2011, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri**, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi Yayınları: İstanbul.

ÇALIŞKAN, Nurten, 2010, **Bursa ile İlgili Osmanlı Devri Görsel Belgelerinin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Sakarya.

ÇANTAY, Gönül, 2002, **Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

ÇELİK, Gözde - KUBAN, Zeynep, 2009, "İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları", **İtüdergisi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım**, Cilt: 8, Sayı: 1, s.67-80.

——— 2010, “Tanzimat Döneminde Tarihî Yarımada: Tercihler, Yaklaşımlar, Görünümler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-TALİD**, Cilt: 8, Sayı: 16, s.227-58.

ÇELİK, Serpil, 2001, **Mevcut Belgeler Işığında Süleymaniye Külliyesinin Yapım Süreci**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

ÇELİK, Yüksel, 2006, “Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi: İnşaat ve İşgali (1912-1923)”, **Üsküdar Sempozyumu IV 3-4 Kasım 2006 Bildiriler Kitabı**, Cilt: 2, İstanbul, s.235-46. https://www.uskudar.bel.tr/userfiles/files/4_sempozyum_cilt_02.pdf Erişim Tarihi: 16.02.2019.

ÇETİN, Atilla, 2002, “Bursa’da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdadisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi” , **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı***,* Cilt: 3/II, Ankara: 2002, s.785-99.

——— 2009, “Bursa Mevlevihanesi”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul, s.69-79.

ÇETİN, Osman, 1993, “Bursa Şer’iyye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbî Faaliyetler”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi***,* Sayı: 4, s.121-149.

ÇETİN Osman - HIZLI Mefail, 1999, “Bursa Mekteb-i Sultanisi (Bursa Erkek Lisesi) ve Şeref Defteri”*,* **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 8, s.75-95.

——— 1995, **Arşiv Belgelerine Göre Bursa Darüşşifası-1402-1923**, Uludağ Üniversitesi Basımevi: Bursa.

——— 2006, **İlk Osmanlı Hastanesi: Bursa Yıldırım Darüşşifası. (Bursa Mahkeme Sicillerine Göre)**, Göz Nuru Koruma Vakfı: İstanbul.

——— 2011, “Bursa Tarihinde Yer Alan Bazı Sosyal ve Kültürel Yapılar”, **Bursa Kültür Envanteri: Anıtsal Eserler,** Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.287-94.

ÇETİNASLAN, Mustafa, 2012, “Bursa Ulu Camii Hünkâr Mahfili”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** Cilt: 6, Sayı: 25, s.189-200.

ÇETİNTAŞ, Sedat, 1949, **Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri**, Cilt: 1, MEB Yayınları: İstanbul.

——— 1952, **Türk Mimari Anıtları. Osmanlı Devri. Bursa’da İlk Eserler**, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.

——— 1952, **Türk Mimari Anıtları. Osmanlı Devri Bursa’da Murad I ve Bayezid I Binaları**, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.

——— 2011, **İstanbul ve Mimari Yazıları**, Haz. İsmail Dervişoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

ÇİFTÇİ, Cafer, 2009, “Hüdâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul*,* s.292-93.

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa - ERTUĞRUL, Özkan, 2002, “Kemâleddin Bey, Mimar (1870-1927)”, **TDVİA**, Cilt: 25, s.230-31.

DANİŞMEND, İsmail Hâmi, 1948, “Hayrullah Efendi’nin Gördüğü Üç Bursa”, **Yapı ve Kredi Bankası Bursa Şubesinin Açılış Hatırası***,* İstanbul, 4 Haziran 1948.

DAŞ, Ertan, 2003, **Erken Dönem Osmanlı Türbeleri (1300-1500),** Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İzmir.

——— 2007, **Erken Dönem Osmanlı Türbeleri**, Gökkubbe Yayınları: İstanbul.

DEMİRBAŞ, Timur, 2010, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi **Hapishane Kitabı**, Ed. E. G. Naskali - H. O. Altun, Kitabevi: İstanbul, s.3-40.

DERİNGİL, Selim, 2002, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap: İstanbul.

DEVELLİOĞLU, Ferit, 1998, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi Yayınları: Ankara.

DOĞANAY, Aziz, 1994, **Erken Devir Osmanlı Bursa Türbelerinde Tezyinat**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.

DOĞUOĞLU, M. M. Fındıkgil, 2002, **19. Yüzyıl İstanbul'unda Alman Mimari Etkinliği**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

DOSTOĞLU, (Türkün) Neslihan - ORAL, Özlem, 1999, "Bir Osmanlı Kenti Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Fiziksel Değişim Süreci", **Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras"**, YEM Yayın: İstanbul, s.286-295.

——— 2001, **Osmanlı Döneminde Bursa: 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları**, AKMED Yayınları: Antalya.

——— 2003, "Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Sağlık Binaları", **Hekimce Bakış**, No: 54, s.62-66.

——— 2004, "Bursa Kent Müzesi: Yaşayan Kent, Yaşayan Müze", **Mimarlık Dergisi**, Mayıs-Haziran. http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=29

——— 2009, "Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişme", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul, s.11-30.

——— 2011, **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa.

——— "Bursa'da Geçmişten Günümüze Kentsel ve Mimari Değişim", **Osmangazi Belediyesi Hisar Dergisi, 'Eskinin Bursa'sı' Sayısı**, T.y., s.20-31.

DÖNMEZ, Aysun Yedikardeş (Ed.), 2012, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Bursa Kız Lisesi (Bursa Kız Muallim Mektebi)**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa.

DÖLEN, Emre, 1985, "Mühendislik Eğitimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları: İstanbul, Cilt: 2, s.511-14.

DUMAN, Tayyip, 2002, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt: 15, s.61-71.

DURAK, Selen - ARSLAN, Tülin Vural, 2011, "Geleneksel Osmanlı Kenti'nden Modern Cumhuriyet Kenti'ne Bursa'da İdari Yapılar", **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Haz. N. Türkün Dostoğlu, Hamdi Dostoğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.261-83.

——— Selen, 2002, "Vilayet-Adliye-Maliye Binaları", **Güney Marmara Mimarlık Dergisi**, No: 13, s.12-17.

DUTEMPLE, Edmond, 1883, **En Turquie d'Asie; Notes de Voyage en Anatolie**, Paris.

DUYMAZ, A. Şevki, 2003, **II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örneği)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: Isparta.

DÜNDAR, Abdülkadir, 2000, "Osmanlı Mimarîsinde Yapıların İnşa Süreci Üzerine Bir Araştırma", **KÖK Araştırmalar, Osmanlı Özel Sayısı**, Ankara, s.155-84.

DÜSTUR, 1939, I. Tertib, VI. Cilt, Devlet Matbaası: Ankara.

EĞRİ, Sadettin, 2014, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 26, s.127-48.

ELBAS, Aziz (Haz.), 2011, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa.

ERDENEN, Orhan, 1966, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", **Mimarlık**, No: 32, Yıl: 4, Sayı: 6, s.19-22.

ERDER, Leila, 1975, "Factory Districts In Bursa During The 1860's", **M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture,** Vol.1, No.1, pp.85-99.

ERER, Sezer, 2010, "Osmanlılar Döneminde Bursa'da Yaptırılan Hastaneler", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: 19, s.241-252.

ERGENÇ, Özer, 2005, "Payitaht Bursa'dan Hüdavendigâr Sancağı'na", **Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu: "Payitaht Bursa'nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri" (4-5 Nisan 2005) Bildiriler Kitabı,** Osmangazi Belediyesi Yayınları: Bursa, s.101-108.

ERGÜN, Mustafa, 1996, **II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları: Ankara.

ERHAN, Safiyüddin, 2017, "Bursa'da Emir Sultan Külliyesi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-IV**, Ed. Aziz Elbas, Bursa Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa, s.67-90.

EROĞLU, Süreyya - GÜLEÇ, Hayal B., 2016, "Victoria and Albert Müzesi Deposunda Bulunan Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'nin Çinileri ile Léon Parvillée İlişkisi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 47, s.331-352.

EROĞLU, Onur, 2012, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Özel Sayı 2010, s.57-89.

ERSOY, Ahmet, 2010, "Başka Bir Darülfünun ve Kalfalığın Sonu Yahut Sarkis Bey'in Rüyası", **Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları**, Haz. Hasan Kuruyazıcı, Hrant Dink Vakfı Yayınları: İstanbul, s.58-79.

ERTUĞRUL, Alidost, 2009, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-TALİD**, Cilt: 7, Sayı: 13, s.294-312.

EYİCE, Semavi, 1963, "İlk Osmanlı Devrinin Dini - İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 12, s.1-80.

——— 1998, “Hüdâvendigâr Külliyesi”, **TDVİA**, Cilt: 18, s.290-95.

——— 2006, “Bursa’da Osman ve Orhangazi Türbeleri”, **Vakıflar Dergisi,** V.G.M Yayınları: Ankara, (1962’den Aynı Basım) Sayı: 5, s.131-148.

FEHMİ Bey, “Bursa Ziraat Mektebi”, **1934 Bursa Yıllığı**, s.25.

GABRIEL, Albert, 2008, **Bir Türk Başkenti: Bursa**, Haz. A. Kazancıgil ve ark., Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul.

GİRGİN, İsmail, 2011, **20. Yüzyıl Başlarında Bursa’da Eğitim Öğretim Faaliyetleri***,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Ankara.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, 1967, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri”, **Belleten**, Cilt: XXXI, Sayı: 121, s.93-111.

GÖNEN, Yasemin Saner, 2010, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 yılı”, **Hapishane Kitabı**, Ed. E. G. Naskali - H. O. Altun, Kitabevi: İstanbul.

GÜLGEN, Hicabi, 2009, “Ulucami Hatları Bursa Ulucami Yazıları”, **Bursa’nın Kalbi Ulucami**, Ed. M. Kara - B. Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi: Bursa, s.113-121.

——— 2016, “Bursa Ulu Cami Müezzin Mahfili ve Tezyinatı”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 25, s.51-72.

GÜNAY, (Alkan) Nilüfer, 2009, “Modernleşme Dönemi Bursa’sında Ulaşımdaki Gelişmeler”, Ed. Cafer Çiftçi, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı,** Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul, s.251-269.

GÜNAYDIN, Nurşen - KAPLANOĞLU, Raif, 2000, **Seyahatnamelerde Bursa**, Bursa Ticaret Borsası Yayınları: Bursa.

GÜRMEN, Hayri, 1944, “Işıklar Lisesi”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı: 63, s.5-8.

GÜRSAKAL, Necmi, “Zor Zamanlarda Açılan Lise”*,* **Bursa’nın Köklü Eğitim Kurumları: Bursa Erkek Lisesi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.27-38.

HALAÇ, H. Hanım - İLHAN, S. Özdemir, 2014, “Kentsel İmge Olarak Saat Kuleleri; II. Abdülhamit Han Dönemi Saat Kulelerinin İstanbul Dışı Türkiye Coğrafyasında Dağılımları ve Bir Tipoloji Denemesi”, **E-Journal of New World Sciences Academy (NWSA-Humanities),** 4C0189, 9, (4), pp.190-200.

HASAN TÂİB, 2007, **Hatıra ya da Bursa’nın Aynası**, Çev. M. Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: İstanbul.

HASOL, Doğan, 1979, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü,** Yem Yayın: İstanbul.

HIZLI, Mefail, 1993, “Hüdavendigâr Vilayeti İmar Faaliyetleri Defteri (1307-1309/1891-1893)”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 5, s.233-254.

——— 1993, “Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa, Tamir ve Restorasyonları”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 5, s. 219-232.

——— 2009, "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Eğitim Öğretim", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009),** Ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları: Bursa.

İBNÜ'L CELAL SEZAİ, 1308, **Bursa'ya Seyahat**, Alem Matbaası: Kostantiniyye.

İLİKLİ, Yeliz, 2010, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştirme Sorunu (Darülmuallimin ve Darülmuallimatlardan Öğretmen Okullarına)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Ankara.

İRTEŞ, Semih, 2009, "Ulucami'nin Son Onarımı 2006-2009", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, Ed. M. Kara - B. Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: Bursa, s.145-63.

İZZETTİN, Y., "Ahmet Vefik Paşa Hastahanesi", **1934 Bursa Yıllığı**, s.34.

KAÇAR, Mustafa, 1994, **Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler,** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

KANDES, Vesileios I., 2009, **Kuruluşundan 19. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Çev. İbrahim Kelağa, Ahmet, Haz. S. O. Tansel, Gaye Kitabevi: Bursa.

KAPLANOĞLU, Raif, 2000, "Bursa Belediye Sarayı", **Bursa Defteri**, s.80-82.

——— 2006, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)**, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları: Bursa.

——— 2008, "Bursa'nın Kentsel Gelişmesi", **Bursa Defteri**, Sayı: 31-32, s.39-51.

——— 2010, "Bursa Kiliseleri", **Bursa Araştırmaları**, Yıl: 8, Sayı: 30, s.10-25.

KARACA, Mehmet (Ed.), 2012, **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü ve Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

KARACABEY, Salih, 2011, "Mesajları ve Muhtevası Açısından Bursa Yeşil Cami ve Türbe İç Yazıları", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-II**, Ed. N. Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa, s.130-143.

KARAKAYA, Ebru, 2006, **Türk Mimarlığı'nda Sanayi-i Nefise Mektebi/Güzel Sanatlar Akademisi'nin Yeri ve Restorasyon Alanına Katkıları (1883-1960)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.

KAYA, Şennur, 2012, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Geç Döneminde İzmit'te İnşaa Edilecek Üç Yapı İçin Hazırlanan Keşif Defterlerinin Yapı Malzemesi Açısından Değerlendirilmesi", **Sanat Tarihi Yıllığı XXI**, Sayı: 21/2008, s.59-88.

KAYGALAK, Sevilay, 2006, **Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa, 1840-1914**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: Ankara.

KAYNAR, Hakan, 2002, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine", **Kebikeç**, Sayı: 10, s.141-158.

KEPECİOĞLU, Kâmil, 2009, **Bursa Kütüğü**, 4: Cilt, Haz. Hüseyin Algül vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa.

——— 2009, "Rüşdiye Mektebi", **Bursa Kütüğü**, Cilt: 4, s.59.

——— 2009, "Kız Muallim Mektebi", **Bursa Kütüğü**, Cilt: 3, s.42.

——— 2009, "Saat Kulesi", **Bursa Kütüğü**, Cilt: 4, s.61.

——— 2009, "Sanayi Mektebi", **Bursa Kütüğü**, Cilt: 4, s.78.

——— 2009, "Ahmet Vefik Paşa Hastanesi", **Bursa Kütüğü**, Cilt: 1, s.95.

——— 2009, "Belediye", **Bursa Kütüğü**, Cilt: 1, s.194.

——— 2009, "Orta Mektep", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 4, s.14.

——— 2009, "Askeri İdâdisi", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 1, s.144.

——— 2009, "Orhan Camii", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 4, s.10.

——— 2009, "Türbeler", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 4, s.180-181.

——— 2009, "Emir Sultan Türbesi", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 2, s.37.

——— 2009, "Vali", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 4, s.220.

——— 2009, "Yıldırım Camii", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 4, s.261.

——— 2009, "Yıldırım Medresesi", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 4, s.263.

——— 2009, "Ziraat Mektebi", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 4, s.280.

——— 2009, "Lise", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 3, s.78.

——— 2009, "Mimar", **Bursa Kütüğü,** Cilt: 3, s.197-98.

KILIÇ, Selman (Ed.), 2011, **Osmanlı Mimarisi**, Çamlıca Yayınları: İstanbul.

KIENITZ, Friedrich Karl, 2014, **Sultanların Şehirleri**, Çev. M. Haydar Gümüş, Yeditepe Yayınları: İstanbul.

KIRAYOĞLU, Mithat, 1988, "Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Mimari Değişim", **Bursa'da Yaşam-1**, Olay Basın Yayın: Bursa.

KOCA, F. Dilek, 2004, "Bursa Tarım Meslek Lisesi", **Bursa Defteri**, Mart, s.80.

KOLAY, İlknur Aktuğ - ERSEN, Ahmet, 1991, "Bir 15. Yüzyıl Yapısı Olan Tahtakale Hamamında Kullanılan Bazı Yapım Teknikleri", **Taç Vakfı Yıllığı**, Cilt: I, İstanbul, s.25-55.

——— 2006, “Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler”, **Sanat Tarihi Defterleri**, Ege Yayınları, Sayı: 10, İstanbul 2006, s.23-46.

KOLAY, İlknur Aktuğ - ÇELİK, Serpil, 2007, “Malzeme ve Teknoloji”, **Bir Şaheser Süleymaniye Külliyesi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara, s.125-47.

——— 2016, “Osmanlı Dönemi İnşaat Belgelerine Göre Anıtsal Yapılarda Örtü ve Duvar Sistemleri”, **8. Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu (2-3 Haziran 2016)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, http://catider.org.tr/pdf/sempozyum8/24-OSMANLI-DONEMI-INSAAT-BELGELERINE-Göre ANITSAL.pdf Erişim Tarihi: 10.11.2019.

KOYUNLUOĞLU, A. Memduh Turgut, 1935, **Bursa ve İznik Tarihi**, Vilayet Matbaası: Bursa.

KUBAN, Doğan, 2007, **Osmanlı Mimarisi**, Ed. Gülçün İpek, YEM Yayın: İstanbul.

KUM, Naci, 1939, “Tanzimat Devri Ricalinden Ahmet Vefik Paşa”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı: 2, s.11-16.

——— 1939, “Tanzimat Devrinde Bursa”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı: 2, s.31-36.

KUNTER, Halim Baki, 1942, “Kitâbelerimiz”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 2, s.431-55.

——— 1958, “Emir Sultan Vakıfları ve Fatih’in Emir Sultan Vakfiyesi”, **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Sayı: 4, s.39-63.

KURAN, Aptullah, 1964, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları. Ankara.

LAUNAY, Marie De - Bonkofeski Bey, 1298, **Bursa ve Civarı**, Tercüme: Ahmed ‘Âtâ, İstanbul.

LAURENT, Beatrice St. 1989, **Ottomanization and Modernization The Architecture and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914**, Yayımlanmamış Doktora Tezi: Harvard University.

——— 1994, “Ottoman Powerand Westernization: The Architecture and Urban Development of Nineteenth and Early Twentieth Century Bursa”, **Anatolia Moderna-Yeni Anadolu 5**, Paris, s.199-232. https://www.persee.fr/doc/anatm_1297-8094_1994_num_5_1_931 Erişim Tarihi: 01.12.2017.

——— 1996, “Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve XIX. Yüzyıl’da Bursa’nın Yeniden Biçimlendirilişi”, Çev. İsmail Yerguz, **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, s.105-18.

——— 1999, “Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa’nın Yeniden Biçimlenmesi”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Ed. Paul Dumont - François Georgeon, 2. Bs., Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, s.79-90.

MACFARLANE, Charles, 1850, **Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine Into the State of That Country**, C.I, London.

MAZLUM, Deniz, 2001, **Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında 22 Mayıs 1766 İstanbul Depremi ve Ardından Gerçekleştirilen Yapı Onarımları**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

MEHMED ZİYA, 2009, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Çev. M. Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: İstanbul.

METİN, Nurcan Yazıcı, 2015, "Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi", **Sanat Tarihi Araştırmaları**, Ed. Aziz Doğanay, Lale Yayıncılık: İstanbul, s.363-96.

MİMAR NİHAT, 1933, "Mimar Kemalettin ve Eserleri", **Arkitekt**, Cilt: 1933, Sayı: 1933-01 (25) s.19-21. http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/88/925.pdf Erişim Tarihi: 25.02.2019.

MONTANİ EFENDİ, 2010, **Osmanlı Mimarisi (Usul-i Mimari-i Osmani)**, Haz. İlhan Ovalıoğlu, Çamlıca Yayınları: İstanbul.

MÜLAZIM ABDÜLKADİR, 2008, **Bursa Tarihi Kılavuzu,** Çev. M. Fatih Birgül - L. A. Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: İstanbul.

OĞUZOĞLU, Yusuf, 2001, "Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", **Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi**, Ed. Nurcan Abacı, Uludağ Üniversitesi Yayınları: Bursa.

ORHONLU, Cengiz, 1981, "Şehir Mimarları", **Osmanlı Araştırmaları II**, İstanbul, s.1-30.

——— Cengiz, 2002, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt: 10, s.528-539.

ORTAYLI, İlber, 1985, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları: İstanbul, Cilt: 1, s.231-44.

——— 2006, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi: İstanbul.

——— 2016, **Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat: Ankara.

ÖCALAN, Hasan Basri (1992), **B 97/302 Nolu Şer'iyye Siciline Göre Bursa'da Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.

——— 2014, "Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimîni", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 26, s.71-85.

ÖNEN, Fatih, 2016, **Osmanlı Devleti'nde Fotoğrafçılığın Gelişimi ve Fotoğrafın Tarihsel Kaynak Değeri**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Bursa.

ÖNKAL, Hakkı, 1999, **Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri**, V.G.M. Yayınları, Ankara.

——— 2017, **Osmanlı Hanedan Türbeleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.

ÖZAYDIN, Neslihan, 2017, **Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: Bursa.

ÖZCAN, Besim, 1999, "Bursa Depremleri", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 5, s.73-118.

ÖZCAN, Koray, 2006, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839–1908)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, VII/2, s.149-180.

ÖZDEMİR, Nezaket, 2015, **Fotoğraftan Önce Bursa Gravürler**, Bursa Valiliği Yayınları: Bursa.

ÖZENDES, Engin, 1999, **Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa; Geçmişten Fotoğraflar**, YEM Yayın: İstanbul.

ÖZGÜVEN, Burcu, 1990, "İdâdi Binaları", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 82, s.44-47.

——— 2016, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları", **Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları,** İş Bankası Yayınları: İstanbul 2016, s.45-73.

ÖZKAN, Nevin - DEMİRHAN, Fatih, 2009, "Seyahatnâmeler Işığında Modernleşme Dönemi Bursa'sı", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul*,* s.320-24.

ÖZTÜRK, Nazif, 1995, "Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti", **TDVİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul, Cilt: 11, s.521-24.

ÖZTÜRK, Yücel, 2014, **Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: Erzurum.

ÖZYİĞİT, Ömer, 1990, "Alaturka Kiremidin Oluşumu", **Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı: V, İzmir, s.149-179. http://dlir.aiys.org/archive/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-5_p149-179_a20ada9c52. pdf Erişim tarihi: 18.10.2019.

PAKALIN, Mehmet Zeki, 1942, **Ahmed Vefik Paşa**, Ahmet Saim Matbaası: İstanbul.

PARVILLÉE, Léon, 1874, **Architecture et décoration turques au XV. siècle**, Paris.

PAY, Salih, 2010, **Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınarı: Bursa.

——— "Bursa Yeşil Camii", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-II**, Ed. N. Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa, s.106-115.

POLAT, Sibel - KARAKAŞ, D. Yıldız, 2011, "Gökdere'den Pınarbaşı'na I. ve II. Ulusal Mimarlık Akımları Etkisindeki Kamu Yapıları", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-I***,* Ed. N. Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa, s.136-144.

——— 2013, **Kamusal Dış Mekânlarda Mimari Kimliği Değerlendirmek İçin Bir Yöntem Önerisi: Bursa-Cumhuriyet Alanı Örneği***,* Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa.

RENDA, Günsel, 2002, "Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt: 15, s.265-283.

SAİD PAŞA, 1328, **Hatırât-I**, İstanbul.

SAMİ, Şemseddin, 1317, **Kâmûs-u Türkî**, İkdam Matbaası: Dersaadet.

SATICI, Emre, 2008, **19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: Ankara.

SCHNEIDER, E.C.A., 1846, **Letters From Broosa, Asie Minor**, Chambersburg.

SEVİNÇ, Sezim Sezer, 1997, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Latin Katolik Yapıları**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, 1992, "Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri", **OTAM**, Sayı: 3, s.323-32. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10577.pdf Erişim Tarihi: 12.04.2016.

——— 1996, "Yerel Yönetim Metinleri (II): Zokaklara Dair Nizamname", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt: 5, Sayı: 1, s.59-70.

——— 1996, "Yerel Yönetim Metinleri (V): Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt: 5, Sayı: 3, s.67-81.

SHAW, Stanford J., 1975, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", **International Journal of Middle East Studies, Vol. 6, No. 4, pp.421-459**.

——— E. Kural, 1994, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. M. Harmancı, E Yayınları: İstanbul.

SÖNMEZ, Neslihan, 1996, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", **Aslanapa Armağanı,** Haz. S. Mülayim, Z. Sönmez, A. Altun, Bağlam Yayınları: İstanbul, s.183-238.

——— Neslihan, 1997, **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü,** YEM Yayın: İstanbul.

SÖNMEZ, Zeki, 2000, "Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Fikir Temelleri", **Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildiriler Kitabı (18-19 Mart 1999)**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları: İstanbul, s.66.

SÖZEN, Metin - TANYELİ, Uğur, 1996, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitabevi. İstanbul.

ŞEN, Fevzi, 2005, "Ulucami ve Restorasyon Çalışmaları", **Bursa Araştırmaları**, Sayı: 11, s.58-61.

ŞEN, Ömer, 2007, **Osmanlı'da Mahkûm Olmak Avrupalılaşma Sürecinde Hapishaneler,** Kapı Yayınları: İstanbul.

ŞENYURT, Oya, 2003, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu ve İstanbul'da Bazı Hapishane İnşaatları", **Arredamento Mimarlık**, 100+61, s.76-80.

——— 2006, **Türkiye'de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

——— 2011, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, Doğu Kitabevi: İstanbul.

TANMAN, M. Baha, "Emir Sultan Külliyesi", **TDVİA**, Cilt: 11, s.148-151.

——— 2007, "Osmanlı Kimliğinin Kent, Külliye, Mimarlık ve Peyzaj Boyutlarının Oluşumunda Bursa'nın Yeri", **Bursa Araştırmaları**, Sayı: 17, s.3-11.

TANSEL, Fevziye Abdullah, 1964, "Ahmed Vefik Paşa", **Belleten**, Sayı: 109, s.117-139.

TANYELİ, Uğur, 1999, "Bursa'da Kentleşme Süreci", **Bursa Defteri,** 2:11.

TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim, 1997, **Mimar Kemalettin'in Yazdıkları**, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları: Ankara.

——— İlhan, 1999, "Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi", **Uluslararası XI. Yapı Yaşam Kongresi, Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bursa ve Yöresi (06-08 Mayıs 1999)**, s.7-28.

TEKİN, Saadet - ÖZKEŞ, Sevilay, 2008, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", **ÇTTAD**, VII/16-17, s.188-201.

TEXIER, Charles, 2002, **Küçük Asya - Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi***,* Çev. Ali Suat, Haz. K. Yaşar Kopraman ve ark., Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı: Ankara, Cilt: 1, s.193-200.

TOPRAK, Zafer, 1993, "Altıncı Daire-i Belediye", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını: İstanbul, Cilt: 1, s.220-223.

TURAN, Şerafettin, 1963, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,** Ankara, Cilt: 1, Sayı: 1, s.159-202.

TURYAN, Hasan, 2006, "Bursa Erkek Lisesi", **Bursa Araştırmaları**, Sayı: 13, s.46-47.

URFALIOĞLU, Nur, 2002, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Aydınlanma Döneminin Yansımaları", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt: 15, s.344-49.

ULUDAĞ, Osman Şevki, 2007, **Bursa ve Uludağ**, Haz. M. F. Birgül ve ark., Bursa İl Özel İdaresi Yayınları. İstanbul.

ULUSOY, Ahmet Tevhid, 1912, "İlk Altı Padişahımızın Bursa'da Kain Türbeleri-1", **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası,** 1 Teşrinievvel 1328/14 Ekim 1912, Cüz: 16, s.977-981.

——— Ahmet Tevhid, 1912, "İlk Altı Padişahımızın Bursa'da Kain Türbeleri-2", **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası,** 1 Teşrinievvel 1328/14 Ekim 1912, Cüz: 17, s.1047-1060.

——— 1914, "Bursa'da En Eski Kitabe", **TOEM***,* Cilt: 5, No: 29, s.318-20;

UYSAL, Osman, 2007, "Bursa'da Erken Osmanlı Dönemi Minareleri", Ed. Cafer Ciftçi, **Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyumu (07-08 Nisan 2007) Bildiriler Kitabı,** Gaye Kitabevi: Bursa, s.107-149.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, 1972, **Osmanlı Tarihi,** Cilt: 1, T.T.K Yayınları: Ankara.

WALKER, Mary A, 1866, **Brousse. Album Historique**, Constantinople.

YALMAN, Bedri, **Bursa Yeşil Cami Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa: 2003.

——— 2011, "Bursa Yeşil Cami Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-II**, Ed. N. Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa, s.118-121.

YAVAŞ, Doğan, 2004, "Bursa'da Osmanlı Dönemi Karakolhaneleri", **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 5, (2003/2), s.71-80.

——— 2006, "Bursa Muradiye Külliyesi", **TDVİA,** Cilt: 31, s.196-98.

——— 2007, "Orhan Gazi Külliyesi", **TDVİA,** Cilt: 33, s.387-89.

——— 2007, "Orhan Gazi Türbesi", **TDVİA,** Cilt: 33, s.389.

——— 2007, "Osman Gazi Türbesi", **TDVİA,** Cilt: 33, s.467-68.

——— 2012, "Bursa Ulucami", **TDVİA**, Cilt: 42, s.88-89.

——— 2013, "Yıldırım Külliyesi", **TDVİA**, Cilt: 43, s.532-34.

——— 2007, "Aksaray Valide Camii İnşaat Defterleri", **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 13, s.437-48.

——— 2009, "Bursa Yeşil Cami'de Yapılan Onarımlar", **Türk Dünyası Araştırmaları** (Kasım-Aralık), Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı, TDAV Yayınları: İstanbul, s.589-98.

——— 2009, "Ulucami'nin Geçirdiği Tamirler", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, Ed. M. Kara - B. Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: Bursa, s. 133-44.

——— 2010, "1855 Depreminden Sonra Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası", **XIII. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (14-16 Ekim 2009)**, Pamukkale Üniversitesi: İstanbul, s. 681-92.

——— 2011, "Bursa Yeşil Cami'de 2009/2010 Restorasyonu", **XIV. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (20-22 Ekim 2010)**, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Konya, s. 629-55.

——— 2013, "2013-Bursa Koruma Kurulu Askeri Hava Lisesi Hamamı Sanat Tarihi Raporu", BKVKBK.

——— 2014, "Bursa Harir Dârutta'limi Restorasyonu", **XVI. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (18-20 Ekim 2012) Bildiriler Kitabı**, Sivas, s.819-828.

——— 2015, "Belgelere Göre Muradiye Külliyesi'nde Yapılan Bazı Onarımlar", **Sultan II. Murad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri**, Bursa, Ed. İ. Yaşayanlar, Gaye Kitabevi: Bursa, s.220-230.

——— 2015, "Harir Dâru't-Talimi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-III**, Ed. A. Elbas, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.219-224.

YAVUZ, Yıldırım - ÖZKAN Süha, 1987, "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İletişim Yayınları: İstanbul, s.1078-85.

——— Yıldırım, 2009, **İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin 1870-1927**, TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Ortak Yayını: Ankara.

YAVUZ, Mehmet, 2001, **19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Alman Mimarların Yaptıkları Mimari Eserler**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: Erzurum.

——— 2002, **“Osmanlı’da Alman Mimarlar ve Eserleri”, Türkler Ansiklopedisi,** Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt: 15, s.400-11.

——— 2004, “Mimar August Jasmund Hakkında Bilmediklerimiz”, **Sanat Tarihi Dergisi,** Sayı: 8, s.181 205.

YAZICI, Nurcan, 2003, “Osmanlının İlk Mimarlık Kitabı: Usul-u Mimari-i Osmani”, **Arkitekt**, Temmuz-Ağustos, Sayı: 497, s.12-19.

——— 2007, **Osmanlılar’da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

——— 2008, “Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi***,* Vol. 1/5, s.943-59.

——— KAYA, Şennur, 2009, “Municipal Buildings From Tanzimat To Rerpublic: Bursa Province”, **Thirteenth International Congress of Turkish Art**, Ed. Geza David-Ibolya Gerelyes, Hungarian National Museum: Budapest, s.713-27.

——— 2011, “Amasya Hükümet Konağı Binaları”, **Sanat Dergisi**, s.91-105.

——— 2011, “II. Abdülhamid Dönemi’nde İstanbul’da Yapılması Düşünülen ve Yapılan Saat Kuleleri”, **Safranbolu Saat Kulesi ve Zaman Ölçerler Sempozyumu (21-22 Mayıs 2010) Bildiriler Kitabı,** Ed. Prof. Dr. Ahmet Gürbüz, Safranbolu, s.97-120.

YEDİYILDIZ, Asım, 2009, “Ulucami’nin Tarihçesi”, **Bursa’nın Kalbi Ulucami***,* Ed. M. Kara - B. Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: Bursa, s.27-39.

YENAL, Engin, 1996, “Osmanlı Başkenti, Osmanlı Kenti Bursa” , **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

YENİŞEHİRLİOĞLU, Filiz Çalışlar, 2010, “Urban Textureand Architectural Styles after the Tanzimat” , **Economy and Society on Both Shores of the Aegean**, Ed. L. Tanatar Baruhand V. Kechriotis, Alphabank: Atina, s.487-527.

YERASİMOS, Stefanos, 1996, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Ed. P. Dumont - F. Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, s.1-18.

YILDIRAN, Neşe, 1989, **İstanbul’da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

——— 2002, “II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt: 15, s.367-73.

YILDIRIM, Fahri, 2013, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi’ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi: Ankara.

——— 2014, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi’ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, Nilüfer Belediyesi Yayınları: Bursa.

YILDIRIM, Savaş, 2007, “Bursa Yeşil Camii Mihrabı”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 47-1, Ankara, s.165-177.

YILDIZ, Gültekin, 2012, **Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)**, Kitabevi: İstanbul.

YILDIZ, Mehmet, 2002, "1855 Bursa Depremleri", **Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-23 Mayıs 2000) Bildirileri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi: İstanbul, s.119-40.

YILDIZ, Özgür, 2015, "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt: 9, Sayı: 17, s.91-111.

YILMAZ, Hayri Fehmi, "Bursa Valilik Binası", **BKVKBK Valilik Binası Sanat Tarihi Raporu**.

YÜCEER, Saime, 2001, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci**, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları: Bursa.

YÜCEL, Erdem, 1963, "Bursa Ulucami Restorasyonu", **Arkitekt**, Cilt: XXXII, No: 312, s.121.

YÜKSEL, İ. Aydın, 1995, "Ekrem Hakkı Ayverdi Biyografisi", **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatırâ Kitabı**, Haz. Komisyon, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları: İstanbul, s.11-24.

BELGELER

A.AMD:

A.AMD.27.6 (Tarih: H.8 S. 1267/M.13 Aralık 1850)

A.M: A.M.24.9.1.1 (Tarih: H.1277/M.1860)

A.MKT:

A.MKT.DV.162.70 (Tarih: H.7 Z 1276/M.26 Haziran 1860)

A.MKT.MHM.75.54.1.1 (Tarih: H.7 M 1272/M.19 Eylül 1855)

A.MKT.MHM.130.69.1 (Tarih: H .21 N 1274/M.5 Mayıs 1858)

A.MKT.MHM.133.62.1.1 (Tarih: H.17 Za 1274/M.29 Haziran 1858)

A.MKT.MHM.138.57.1.1 (Tarih: H.15 M 1275/M.25 Ağustos 1858)

A.MKT.MHM.144.1.1 (Tarih: H.18 Ra 1275/M.26 Ekim 1858)

A.MKT.MHM.167.9.1.1 (Tarih: H. 7 Ra 1276/M. 4 Ekim 1859)

A.MKT.MHM.196.14.1 (Tarih: H.9 Ra 1277/M.25 Eylül 1860)

A.MKT.MHM.280.80. (Tarih: H.4 Ca 1280/M.18 Ekim 1863)

A.MKT.MHM.288.35.1.1 (Tarih: H.13 B 1280/M.24 Aralık 1863)

A.MKT.MHM.290.94.1.1 (Tarih: 17 Ş 1280/M.27 Ocak 1864)

A.MKT.MHM.298.51.1 (Tarih: H.18 Za 1280/M.25 Nisan 1864)

A.MKT.MHM.302.59.1.1 (Tarih: 29 Z 1280/M.5 Haziran 1864)

A.MKT.MHM.386.87.3.1 (Tarih: R.14 Eylül 1282/M.26 Eylül 1866)

A.MKT.MHM.386.87.4.1 (Tarih: H.15 Ca 1283/M.25 Eylül 1866)

A.MKT.MHM.386.87.4.2 (Tarih: H.15 Ca 1283/M.25 Eylül 1866)

A.MKT.MHM.386.87.5.1 (Tarih: R.24 Ağustos 1282/M.5 Eylül 1866)

A.MKT.MHM.386.87.6.1 (Tarih: R.17 K Kanunuevvel 1282/M.29 Aralık 1866)

A.MKT.MHM.414.94.1.1 (Tarih: H.07 Ra1285/M.27 Temmuz 1868)

A.MKT.MHM.429.55.1.1 (Tarih: H.24 Ş 1285/M.10 Aralık 1868)

A.MKT.MHM.494.24.1.1 (Tarih: H.26 L 1304/M.18 Temmuz 1887)

A.MKT.MVL.20.95.1.1 (Tarih: H.18 Ca 1265/M.11 Nisan 1849)

A.MKT.MVL.75.59.1.1 (Tarih: 4 S 1272/16 Ekim 1855)

A.MKT.MVL.76.73.1.1 (Tarih: H.29 Ra 1272/M.9 Aralık 1855)

A.MKT.MVL.78.51 (Tarih: H.20 Ca 1272/M.27 Şubat 1856)

A.MKT.MVL.81.55 (Tarih: H. 2 M 1273/M. 2 Eylül 1856)

A.MKT.MVL.84.83.1.1 (Tarih: H.26 C 1273/M.21 Şubat 1857)
A.MKT.MVL.94.51.1.1 (Tarih: H.26 Ca 1274/M.13 Ocak 1858)
A.MKT.MVL.95.95.2.1 (Tarih: H.20 B 1274/M.6 Mart 1858)
A.MKT.MVL.95.95.3.1 (Tarih: H.10 B 1274/M.24 Şubat 1858)
A.MKT.MVL.124.47.1.1 (Tarih: H.15 B 1277/M.27 Ocak 1861)
A.MKT.NZD.158.10.1.1 (Tarihsiz)
A.MKT.NZD.158.59.1.1 (Tarih: H.29 Za 1271/M.13 Ağustos 1855)
A.MKT.NZD.164.22.1.1 (Tarih: H.8 M 1272/M.20 Eylül 1855)
A.MKT.NZD.166.40.1.1 (Tarih: H. 27 M 1272/M.9 Ekim 1855)
A.MKT.NZD.222.72. (Tarih: H.1273/M.1857)
A.MKT.NZD.254.103.1 (Tarih: H.6 Ş 1274/M.22 Mart 1858)
A.MKT.NZD.321.74.1 (Tarih: H. 28 M 1277/M.16 Ağustos 1860)
A.MKT.NZD.408.72.1.1 (Tarih: H.24 N 1278/M.25 Mart 1862)
A.MKT.UM.237.27.1.1 (Tarih: H.13 Ş.1272/M.20 Nisan 1856)
A.MKT.UM.340.44.1 (Tarih: H.6 Ca 1275/M.11 Ocak 1859)
A.MKT.UM.374.76.1.1 (Tarih: H.3 R 1276/M.30 Ekim 1859)
A.MKT.UM.466.24.1 (Tarih: H. 8 L 1277/M.19 Nisan 1861)

BEO:

BEO.41.3075.1.2 (Tarih: H.2 M 1310/M.27 Temmuz 1892)
BEO.41.3075.2.1 (Tarih: H.3 R 1310/M.25 Ekim 1892)
BEO.77.5745 (Tarih: H. 4 Ra 1310/M.26 Eylül 1892)
BEO.136.10168.1.1 (Tarih: H.26 C 1310/M.15 Ocak 1893)
BEO.269.20147 (Tarih: H. 21 S 1311/M.3 Eylül 1893)
BEO.415.31073.2.1 (Tarih: H.6 Zilhicce 1311/M.10 Haziran 1894
BEO.415.31073.3.1. (Tarih: H. 6 Zilhicce 1311/M.10 Haziran 1894)
BEO.501.37537.1.2 (Tarih: H.23 R 1312 /M.24 Ekim 1894)
BEO.844.63297.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1314/M.16 Ağustos 1896)
BEO.1250.93680.1.1 (Tarih: H.14 Ş 1316/M.28 Aralık 1898)
BEO.1265.94833.1.1 (Tarih: R.25 Kanunusani 1314/M.6 Şubat 1899)
BEO.1411.105816.1.1 (Tarih: 30 B 1317/4 Aralık 1899)
BEO.1411.105816.2.1 (Tarih: H.17 B 1317/M.21 Kasım 1899)
BEO.1425.106858.1.1 (Tarih: H.27 Ş 1317/M.31 Aralık 1899)

BEO.1823.136703.1.1 (Tarih: H.28 Z.1319/M.7 Nisan 1902)
BEO.2331.174807.1.1 (Tarih: H.27 S 1322/M.13 Mayıs 1904)
BEO.2649.198638 (Tarih: H.22 C 1323/M.24 Ağustos 1905)
BEO.2757.206723 (Tarih: H.16 Z.1323/M.11 Şubat 1906)
BEO.2757.206727 (Tarih: H. 16 Z.1323/M.11 Şubat 1909)
BEO.2757.206740 (Tarih: H. 16 Z.1323/M.11 Şubat 1909)
BEO.2765.207365.1.1 (Tarih: H. 27 Z 1323/M.22 Şubat 1906)
BEO.2914.218480 (Tarih: H.2 Ş.1324/M.21 Eylül 1906)
BEO.2924.219257.2.1 (Tarih: R.23 Eylül /M. 6 Ekim 1906)
BEO.3376.253131 (Tarih: H.7 B 1326/M.5 Ağustos 1908)
BEO.3461.259538.2.1 (Tarih: H.25 Za 1326/M.19 Aralık 1908)
BEO.3511.263282.2.1 (Tarih: H.13 S 1327/M.6 Mart 1909)
BEO.3606.270447.2.1 (Tarih: 3 B 1327/M.21 Temmuz 1909)
BEO.4351.326303 (Tarih: H.10.C 1333/M.25 Nisan 1915)
C.C.A. Dosya: 36-14, Yer: 20-50-16. Kurum: 30-18-1-1 Kararlar Daire Başkanlığı Tarih: 4 Ağustos 1926)

DH:

DH.EUM.6.Şb 51.52.3 (Tarih: H.24 R.1335/M.17 Şubat 1917)
DH.EUM.6.Şb 51.52.8 (Tarih: H.14 R.1335/M.7 Şubat 1917)
DH.EUM.6.Şb.51.52.19 (Tarih: H.15 M.1335/M.11 Kasım 1916)
DH.EUM.6.Şb.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M.12 Kasım 1916)
DH.EUM.6.Şb.51.52.25 (Tarih: H.15 M.1335/M.11 Kasım 1916)
DH.İ.UM.91.4.2.1 (Tarih: H.07 Ş 1334/M.09 Haziran 1916)
DH.İ.UM.91.4.1.1 (Tarih: R.09 Haziran 1332/M.22 Haziran 1916)
DH.İD.37.9 (Tarih: H.8 Ra 1330/M.24 Ocak 1915)
DH.İD.3.10.2.1 (Tarih: R.3 Teşrinievvel 1326/M.16 Ekim 1910)
DH.İD.3.10.3.1 (Tarih: R.24 Teşrinievvel 1326/M.6 Kasım 1910)
DH.KMS.52.61 (Tarih: H.14 Ş 1337/M.15 Mayıs 1919)
DH.MB.HPS.18.71 (Tarih: H.16 Za 1332/M.6 Ekim 1914)
DH.MB.HPS 25.7.2.1 (Tarih: H.1 M.1337/M.7 Ekim 1918)
DH.MB.HPS.34.22.2.1 (Tarih: H.27 Ra 1329/M.28 Mart 1911)
DH.MB.HPS.34.22.4.1 (Tarih: H.25 R.1329/M.25 Nisan 1911)
DH.MB.HPS.34.22.5.1 (Tarih: R.15 Mart 1327/M.28 Mart 1911)
DH.MB.HPS.34.22.7.1 (Tarih: R.14 Mayıs 1327/M.27 Mayıs 1911)

DH.MB.HPS.34.22.8.1 (Tarih: R.23 Mayıs 1327/M.5 Haziran 1911)
DH.MB.HPS.34.22.15.1 (Tarih: R.27 Temmuz 1327/M.9 Ağustos 1911)
DH.MB.HPS.38.24.2.1 (Tarih: R.15 Nisan 1331/M.28 Nisan 1915)
DH.MB.HPS.38.24.1.1 (Tarih: R.21 Nisan 1331/M.4 Mayıs 1915)
DH.MB.HPS.39.33.1 (Tarih: R.28 Temmuz 1333/M.28 Temmuz 1917)
DH.MB.HPS.39.33.2 (Tarih: H.21 R 1335/R.12 Temmuz 1333/M.11 Temmuz 1917)
DH.MB.HPS.39.35.1.1 (Tarih: R.16 Mayıs 1333/M.16 Mayıs 1917)
DH.MB.HPS.39.35.3.1 (Tarih: R.23 Mayıs 1333/M.23 Mayıs 1917)
DH.MB.HPS.39.35.4.1 (Tarih: H.18 C 1335/M.11 Nisan 1917)
DH.MB.HPS.39.35.7.1 (Tarih: R.30 Temmuz 1333/M.30 Temmuz 1917)
DH.MB.HPS.39.35.9.1 (Tarih: R.24 Mayıs 1333/M.24 Mayıs 1917)
DH.MB.HPS.39.41.2.1 (Tarih: R.11 Ağustos 1333/M.11 Ağustos 1917)
DH.MB.HPS.39.41.4.1 (Tarih: R.2 Teşrinievvel 1333/M.2 Ekim 1917)
DH.MB.HPS.39.44.2 (Tarih: H.21 Z 1335/M. 8 Ekim 1917)
DH.MB.HPS.39.44.5 (Tarih: R.20 Teşrinisani 1333/20 Kasım 1917
DH.MB.HPS.39.47 (Tarih: R.23 Kanunuevvel 1333/23 Aralık 1917)
DH.MB.HPS.40.42 (Tarih: H.4 Za 1337/M.1 Ağustos 1919)
DH.MB.HPS.40.58 (Tarih: H.10 C 1338/M.1 Mart 1920)
DH.MB.HPS.80.7 (Tarih: H.07 L 1336/M.16 Temmuz 1918)
DH.MB.HPS.80.6 (Tarih: H.6 N 1336/M.15 Haziran 1918)
DH.MB.HPS.85.77.1.1 (Tarih: R.28 Mart 1328/M.10 Nisan 1912)
DH.MB.HPS.85.77.2.1 (Tarih: R.28 Mart 1328/M.10 Nisan 1912)
DH.MB.HPS.85.77.3.1 (Tarih: R.2 Mayıs 1328/M.15 Mayıs 1912)
DH.MB.HPS.85.77.4.1 (Tarih: R.28 Nisan 1328/M.11 Mayıs 1912)
DH.MB.HPS.85.77.5.1 (Tarih: R.1 Mayıs 1328/M.14 Mayıs 1912)
DH.MB.HPS.143.3.3.1 (Tarih: H.10 Ra 1329/M.11 Mart 1911)
DH.MB.HPS.146.83 (Tarih: H.29 Z 1331/M.29 Kasım 1913)
DH.MB.HPS.164.46.2 (Tarih: R.7 Kanunusani 1336/M.7 Ocak 1920)
DH.MB.HPS.165.20.2.1 (Tarih: R.6 Kanunusani 1335/M.6 Ocak 1919)
DH.MB.HPS.165.20.3.1 (Tarih: R.31 Kanunusani 1336/M.31 Ocak 1920)
DH.MB.HPS.165.20.3.1 (Tarih: R.6 Kanunusani 1335/M.6 Ocak 1919)
DH.MB.HPS.113.22.1.1 (Tarih: R.30 Kanunuevvel 1333/M.12 Ocak 1915)
DH.MB.HPS.113.22.2.1 (Tarih: R.30 Kanunuevvel 1333/M.12 Ocak 1915)

DH.MB.HPS.150.6 (Tarih: H.1332/M.1914)
DH.MB.HPS.150.35 (Tarih: H.1332/M.1914)
DH.MB.HPS.M.1.24.1.1 (Tarih: R.16 Mart 1327/M.16 Mart 1911)
DH.MB.HPS.M.1.24.2.1 (Tarih: R.16 Mart 1327/M.16 Mart 1911)
DH.MB.HPS.M.26.73.1 (Tarih: H.22 Ra 1336/M.5 Ocak 1918)
DH.MB.HPS.M.35.94.3 (Tarih: H.17 M 1337/M.23 Ekim 1918)
DH.MB.HPS.M.52.27.1 (Tarih: H.12 Ca 1328/M.22 Mayıs 1910)
DH.MB.HPS.M.53.26 (Tarih: H.2 Ş 1329/M.29 Temmuz 1911)
DH.MB.HPS.M.53.26.1 (Plan)
DH.MB.HPS.M.53.26.2 (Plan)
DH.MB.HPS.M.53.26.3 (Plan)
DH.MB.HPS.M.53.26.4 (Plan)
DH.MB.HPS.M.53.26.5 (Plan)
DH.MKT.237.9.1.2 (Tarih: H.11 Zilka'de 1311/M.16 Mayıs 1894)
DH.MKT.275.73 (Tarih: H. 24 S 1312/M. 26 Ağustos 1894)
DH.MKT.411.13.1.1 (Tarih: H.17 S 1313/M.9 Ağustos 1895)
DH.MKT.411.13.2.2 (Tarih: H.21 S 1313/M.13 Ağustos 1895)
DH.MKT.411.13.1.1 (Tarih: H. 21 S 1313/M.13 Ağustos 1895)
DH.MKT.606.6 (Tarih: H.30 B 1320/M.2 Kasım 1902)
DH.MKT.758.65 (Tarih: H.11 Ş 1321/M.2 Kasım 1903)
DH.MKT.1035.5 (H.26 L 1323/M.24 Aralık 1905)
DH.MKT.1121.30 (Tarih: H.14 Ş.1324/M.3 Ekim 1906)
DH.MKT.1184.76.1.1 (Tarih: H.24 C 1325/M.4 Ağustos 1907)
DH.MKT.1184.76.2.2 (Tarih: H.11 C 1325/M.22 Temmuz 1907)
DH.MKT.1285.11.1.2 (Tarih: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908)
DH.MKT.1423.112 (Tarih: R.21 Mayıs 1303/M.2 Haziran 1887)
DH.MKT.1437.58.1.1 (Tarih: H.18 Za 1304/M.8 Ağustos 1887)
DH.MKT.1502.84 (Tarih: H.9 Ş 1305/M.21 Nisan 1888)
DH.MKT.1566.8.1.1 (Tarih: R.7 Teşrinisani 1304/M.19 Kasım 1888)
DH.MKT.1608.25 (Tarih: H.19 B 1306/M. 21 Mart 1889)
DH.MKT.1949.29 (Tarih: H.17 L 1309/M. 15 Mayıs 1892)
DH.MKT.1955.61 (Tarih: H.4 Za 1309/M.31 Mayıs 1892
DH.MKT.1975.10 (Tarih: H.25 Z 1309/M.21 Temmuz 1892)

DH.MKT.2177.71 (Tarih: H.02 Za 1316/M.14 Mart 1899)

DH.MKT.2614.69.1.1 (Tarih: H.27 Ş 1326/M.24 Eylül 1908)

DH.MKT.2815.69.2.1 (Tarih: R.3 Mayıs 1325/M.16 Mayıs 1909)

DH.MKT.2815.69.5.2 (Tarih: R.5 Mayıs 1325/M.18 Mayıs 1909)

DH.MKT.2026.128 (Tarih: H.13 Ca 1310/M.3 Aralık 1892)

DH.MKT.2307.66.1.1 (Tarih: H.17 L 1317/M. 18 Şubat 1900)

DH.MUİ.3-3.9.1.1 (Tarih: H.17 Ş 1327/M.3 Eylül 1909)

DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: H.11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

DH.MUİ.3-3.9.17.1 (Tarih: R.27 Ağustos 1325/M.9 Eylül 1909)

DH.MUİ.3-3.9.18.1 (Tarih: H.8 B 1327/M.26 Temmuz 1909)

DH.MUİ.3-3.9.20.1 (Tarih: 22 B 1327/M.9 Ağustos 1909)

DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909)

DH.MUİ.3-39.9.1 (Tarih: 25 Ş 1327/M.11 Eylül 1909)

DH.TMIK.S.24.61. (Tarih: H.9 Z 1316/M.20 Nisan 1899)

DH.SAİDd.37.439 (Tarih: H.29 Z 1269/M. 3 Ekim 1853)

DH.UMVM.76.38.4.1 (Tarih: H.4 C 1340/M.2 Şubat 1922)

DH.UMVM.47.29.1.1 (Tarih: H.20 Ş 1334/M.22 Haziran 1916)

DH.UMVM.47.29.2.1 (Tarih: R.15 Haziran 1332/M.28 Haziran 1916)

DH.UMVM.78.21.1.1 (Tarih: R.15 Teşrinievvel 1332/M.28 Ekim 1916)

DH.UMVM 78.21.1.2 (Tarih: R.15 Teşrinievvel 1332/M.28 Ekim 1916)

DH.UMVM.78.21.3.1 (Tarih: H.17 M 1335/M.14 Kasım 1916)

DH.UMVM.78.21.4.1 (Tarih: R.3 Teşrinisani 1332/M.16 Kasım 1916)

EV.d:

EV.d. 9898 (Tarih: H.25 R 1205/M.1 Ocak 1791)

EV.d.15782.2 (Tarih: Muhtemelen 1864-65)

EV.d.15785.3 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

EV.d.15840.3 (Tarih: H.15 M 1272/M.27 Eylül 1855)

EV.d.15785.5.1 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

EV.d.16001 (Tarih: H.3 Ş 1272/M.9 Nisan 1856); EV.d.16001.2, EV.d.16001.3, EV.d.16001.7, EV.d.16001.8, EV.d.16001.9, EV.d.16001.10, EV.d.16001.13, EV.d.16001.18, EV.d.16001.19.

EV.d.16249.2 (Tarih Aralığı 1857-1861)

EV.d.16249.3 (Tarih Aralığı 1857-1861)

EV.d.16642.2, 3, ve 4 (Tarih: H.25 Ra 1275/M.2 Kasım 1858)

EV.d.16830 (Tarih: H.5 Ca 1275/M.11 Aralık 1858)

EV.d.17957.2 (Tarih: H. 15 Z 1279/M.3 Haziran 1863)

EV.d.20073.3 (Tarih: H.14 L 1283/M.19 Şubat 1867)

EV.d.20073.4 (Tarih: H.27 C 1283/M.6 Kasım 1866)

EV.d.20073.6 (Tarih: H.27 C 1283/M.6 Kasım 1866)

EV.d.20073.9 (Tarih: H.15 C 1283/M.25 Ekim 1866)

EV.d.20073.10 (Tarih: H.15 C 1283/M.25 Ekim 1866)

EV.d.20073.11

EV.d.20073.12 (Tarih: H.15 Ra 1284/M.17 Temmuz 1867)

EV.d.21185.4 (Kaydın Tarihi: H.4 M 1286/16 Nisan 1869)

EV.d.21185.5 (Kaydın Tarihi: 9 M 1286/M.21 Nisan 1869)

EV.d.21185.6 (Kaydın Tarihi: H.13 Ca 1286/M.21 Ağustos 1869)

EV.d.21185.7 (Kaydın Tarihi: Muhtemelen 1869 Sonları)

EV.d.21185.8 (Kaydın Tarihi: 13 B 1286/M.19 Ekim 1869)

EV.d.21185.9

EV.d.22525 (Tarih: R.22 Teşrinievvel 1288/M.3 Kasım 1872)

EV.d.22525.3 (Tarih: R.22 Teşrinievvel 1288/M.3 Kasım 1872)

EV.d.22597.3 (Tarih: R. 9 Kanunusani 1288/M. 21 Ocak 1873)

EV.d.25117 (Tarih: H.1297/M.1881)

EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857)

EV.d.32540.4.

EV.d.32540.2

EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857)

EV.d.32540.7 (Tarih: H.27 C 1283/M.6 Kasım 1866)

EV.d.40389 (Tarih: R.5 Kanunuevvel 1300/M.17 Aralık 1884), EV.d.40389.2, EV.d.40389.3, EV.d.40389.4, EV.d.40389.5, EV.d.40389.6, EV.d.40389.7, EV.d.40389.8, EV.d.40389.9, EV.d.40389.10, EV.d.40389.11, EV.d.40389.12, EV.d.40389.13, EV.d.40389.14, EV.d.40389.15, EV.d.40389.16, EV.d.40389.17.

HAT:

HAT.1522.5.1 (Tarih: H.16 Ra 1228/M.22 Mart 1813).

HAT.1537.47.1.1 (Tarih: H.29 Z 1231/M.20 Kasım 1816)

HRT:

HRT.h.2138.1 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

HRT.h.1300.2 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

HRT.h.1300.3 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

İ.AS:

İ.AS.73.21.1.1 (Tarih: H.18 B 1326/M.16 Ağustos 1908)

İ.AS.73.21.2.1 (Tarih: H.12 B 1326/M.10 Ağustos 1908)

İ.AS.73.21.4.1 (Tarih: H.23 B 1326/M.21 Ağustos 1908)

İ.DH:

İ.DH.4.161.1.1 (Tarih: H.14 Ş 1255/M.23 Ekim 1839)

İ.DH.89.4462.1.1 (Tarih: H.9 B 1260/M.25 Temmuz 1844)

İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: H. C 1271/M. Mart 1855)

İ.DH.319.20667.2.1 (Tarih: H.10 Ş 1271/M.28 Nisan 1855)

İ.DH.319.20667.3.1 (İrade: H.22 Ş 1271/M.10 Mayıs 1255)

İ.DH.327.21337.1.1 (Tarih: H.28 Ca 1271/M.16 Şubat 1855)

İ.DH.401.26532 (Tarih: 18 N 1274/M.2 Mayıs 1858)

İ.DH.429.28401.1.1 (Tarih: H. 13 N 1275/M.16 Nisan 1859)

İ.DH.432.28579.2.1 (Tarih: H.20 L 1275/M.23 Mayıs 1859)

İ.DH.451.29806.1.1 (Tarih: H.24 C 1276/M.18 Ocak 1860)

İ.DH.521.35498.1.1 (Tarih: H.19 Ş.1280/M. 29 Ocak 1864)

İ.DH.540.37565.1.1 (Tarih: H.22 R 1282/M.14 Eylül 1865)

İ.DH.590.41098.1.1 (Tarih: H.27 Z 1285/10 Nisan 1869)

İ.DH.590.41098.2.1 (Tarih: H.17 M 1286/M.29 Nisan 1869)

İ.DH.614.42783.5.1 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

İ.DH.662.46112.1.1 (Tarih: H.27 Z 1289/M.25 Şubat 1873)

İ.DH.1011.79844.1.1 (Tarih: H.4 Ra 1304/M.1 Aralık 1886)

İ.DH.1011.79844.3.1 (Tarih: H.16 Ra 1304/M.13 Aralık 1886)

İ.DH.1023.80687 (Tarih: H.11 C 1304 / M.7 Mart 1887)

İ.DH.1153.90161.2.1 (İrade Tarihi: H.2 M 1307/M. 29 Ağustos 1889)

İ.DH.1316.28.2.1 (Tarih: R.6 Temmuz 1310/M.18 Temmuz 1894)

İ.DH.1316.28.3.1(Tarih: R.10 Temmuz 1310/M.22 Temmuz 1894)

İ.DH.1316.28.4.1 (Tarih: R.8 Eylül 1310/M.20 Eylül 1894)

İ.DH.1316.28.5.1 (Tarih: R.22 Eylül 1310/M.4 Ekim 1894)

İ.DH.1325.41.1.1 (Tarih: H.16 M 1313/M.9 Temmuz 1895)

İ.DH.1325.41.2.1 (Tarih: H.4 Ra 1313/M.25 Ağustos 1895)

İ.DH.1330.17.1.1 (Tarih: H.23 Ca 1313/M.11 Kasım 1895)

İ.DH.1388.36.1.1 (Tarih: H.4 C 1319/M.18 Eylül 1901)

İ.DH.1388.36.3.1 (Tarih: H.15 C 1319/M.29 Eylül 1901)

İ.DH.1406.7.1.1 (Tarih: H.21 L 1320/M.21 Ocak 1903)

İ.DH.42783 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

İ.EV:

İ.EV.2.39.1.1 (Tarih: H.24 Ca 1310/M.14 Aralık 1892)

İ.EV.2.39.1.1 (Tarih: H.15 C 1310/M.4 Ocak 1893)

İ.EV.2.41.1.1 (Tarih: H.24 Ca 1310/M.14 Aralık 1892)

İ.EV.2.41.2.1 (Tarih: H.15 C 1310/M.4 Ocak 1893)

İ.EV.17.35.1.1 (Tarih: H.13 Ra 1315/M.12 Ağustos 1897)

İ.EV.20.44.1.1 (Tarih: H.28 B 1316/M.12 Aralık 1898)

İ.EV.20.44.2.1 (Tarih: H.14 Ş 1316/M.28 Aralık 1898)

İ.EV.21.8.1.1 (Tarih: R.26 Kanunuevvel 1314/M.7 Ocak 1899)

İ.EV.21.8.2.1 (Tarih: R.25 Kanunusani 1314/M.6 Şubat 1899)

İ.EV. 28.18.4.1 (Tarih: R.2 Haziran 1317/M.15 Haziran 1901)

İ.HUS:

İ.HUS.4.128.1.1 (Tarih: H.22 R.1310/M.13 Kasım 1892)

İ.HUS.116.81.1.1 (Tarih: H.26 S 1322/M.12 Mayıs 1904)

İ.HUS.140.105.1.1 (Tarih: H.28 S 1324/M.23 Nisan 1906)

İ.HUS.142.70.1.1 (Tarih: H.24 R 1324/M.17 Haziran 1906)

İ.MF:

İ.MF.5.103.2.1 (Tarih: H.3 Z 1317/M.4 Nisan 1900)

İ.MF.5.103.3.1 (Tarih: H.18 Z 1317/M.19 Nisan 1900)

İ.MF.11.25.1 (Tarih: H.11 Ra 1323/M.16 Mayıs 1905)

İ.MF.11.25.2 (Tarih: H.20 Ra 1323/M.25 Mayıs 1905)

İ.MF.13.3.2.1 (Tarih: R.3 Kanunuevvel 1322/M.16 Aralık 1906)

İ.ML:

İ.ML.69.40.1.1 (Tarih: H.5 Zilhicce 1323/M.31 Ocak 1906)

İ.ML.69.40.2.1 (Tarih: H.19 Zilhicce 1323/M.14 Şubat 1906)

İ.MMS:

İ.MMS.187.8.1.1

İ.MMS.187.8.1.2

İ.MMS.187.8.1.3

İ.MMS.187.8.1.4 (Tarih: M.20 Temmuz 1912)
İ.MMS.187.8.3.2 (Tarih: R. 20 Nisan 1330/ M. 3 Mayıs 1914)
İ.MMS.187.8.3.4 (Tarih: R.20 Nisan 1330 / M.3 Mayıs 1914)
İ.MMS.187.8.5.1 (Tarih: R.14 Haziran 1330/M.27 Haziran 1914)
İ.MMS.187.8.6 (Tarih: R.14 Haziran 1330 / M.27 Haziran 1914)
İ.MMS.94.3995.2.1 (Tarih: H.13 R 1304/M.5 Haziran 1887)
İ.MMS.94.3995.2.2 (Tarih: H.24 S 1305/M.11 Kasım 1887)
İ.MMS.94.3995.1.1 (Tarih: H.19 Ra 1305/M.5 Aralık 1887)
İ.MMS.94.3995.3.1 (Tarih: H.20 Ra 1305/M.6 Aralık 1887)

İ.MVL:

İ.MVL.127.33247.1.1 (Tarih: H.18 S 1264/M. 25 Ocak 1948)
İ.MVL.127.33247.2.1 (Tarih: H.24 S 1264/M.31 Ocak 1848)
İ.MVL.194.5903.1.1 (Tarih: H.3 S. 1267/M. 8 Aralık 1850)
İ.MVL.194.5903.2.1 (Tarih: H.12 S. 1267/M.17 Aralık 1850)
İ.MVL.194.5903.1.1 (Tarih: H.3 S. 1267/M. 8 Aralık 1850)
İ.MVL.212.6973.1.1 (Tarih: H.11 S 1267/M.16 Aralık 1850)
İ.MVL.327.13991.1.1 (Tarih: H.25 C 1271/M.15 Mart 1855)
İ.MVL.341.14722.6.2 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855)
İ.MVL.341.14722.6.3 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855)
İ.MVL.341.14722.6.4 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855)
İ.MVL.341.14722.6.13.1 (Tarih: H.18 Za 1271/2 Ağustos 1855)
İ.MVL.341.14722.6.15.1 (Tarih: H.15 Z 1271/29 Ağustos 1855)
İ.MVL.341.14722.6.16.1 (Tarih: H.5 M 1272/17 Eylül 1855)
İ.MVL.341.14722.6.17.1 (Tarih: H.25 M 1272/7 Ekim 1855)
İ.MVL.341.14722.6.18.1 (Tarih: H.26 M 1272/8 Ekim 1855)
İ.MVL.341.14722.10.1 (Tarih: H.4 Za 1271/M.19 Temmuz 1855)
İ.MVL.344.14903.4.1
İ.MVL.344.14903.4.4.2 (Tarih: H.3 Za 1271/M.18 Temmuz 1855)
İ.MVL.344.14903.5.1 (Tarih: H.7 Z.1271/M.21 Ağustos 1855)
İ.MVL.344.14903.6.1 (Tarih: H.8 Z.1271/M.22 Ağustos 1855)
İ.MVL.344.14903.7.1 (Tarih: H.8 M.1272/M.20 Eylül 1855)
İ.MVL.344.14903.9.1 (Tarih: H.7 M.1272/M.19 Eylül 1855)
İ.MVL.344.14903.12.1 (Tarih: H.5 S.1272/M.17 Ekim 1855)

İ.MVL.344.14903.13.1 (Tarih: H.5 S.1272/M.17 Ekim 1855)
İ.MVL.344.14903.16.1 (Tarih: H.9 S 1272/M. 21 Ekim 1855)
İ.MVL.344.14903.19.1 (Tarih: H.15 Ra 1272/M.25 Kasım 1855)
İ.MVL.344.14903.20.1 (Tarih: H.19 Ra 1272/M.29 Kasım 1855)
İ.MVL.386.16865.1.1 (Tarih: H.6 R 1274/M.24 Kasım 1857)
İ.MVL.386.16865.2.1 (Tarih: H.18 R 1274/M.6 Aralık 1857)
İ.MVL.386.16865.3.1 (Tarih: H.3 Ca 1274/M.20 Aralık 1857)
İ.MVL.386.16865.4.1 (Tarih: H.12 Ca 1274/M.29 Aralık 1857)
İ.MVL.388.16940.1.1 (Tarih: 1857)
İ.MVL.388.16940.2.1 (Tarih: H.21 Ra 1274/M.9 Kasım 1857)
İ.MVL.388.16940.4.1 (Tarih: H.14 R 1274/M.2 Aralık 1857)
İ.MVL.388.16940.5.1 (Tarih: H.6 Ca 1274/M.23 Aralık 1857)
İ.MVL.388.16940.9.1 (Tarih: H.19 C 1274/M.4 Şubat 1858)
İ.MVL.388.16940.12.1 (Tarih: H.4 B 1274/M.18 Şubat 1858)
İ.MVL.401.17437.11.1 (Tarih: H.21 M 1275/M.31 Ağustos 1858)
İ.MVL.401.17437.6.1 (Tarih: H.20 R 1275/M.27 Kasım 1858)
İ MVL.401.17437.4.1
İ MVL.401.17437.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1274/M. 7 Kasım 1857)
İ MVL.401.17437.6.1 (Tarih: H.20 Ra 1274/M. 8 Kasım 1857)
İ MVL.401.17437.10.1 (Tarih: H.16 M 1274/M. 26 Ağustos 1858)
İ.MVL.434.19147.1.1 (Tarih: H. 4 M. 1277/M. 23 Temmuz 1860)
İ.MVL.507.22890.1.1 (Tarih: H.24 R.1280/M.3 Mart 1864)
İ.MVL.507.22890.3.1 (Tarih: H.17 Za.1280/M.24 Nisan 1864)
İ.MVL.507.22890.4.1 (Tarih: H.24 Za.1280/M.1 Mayıs 1864)
İ.MVL.558.25080.1.1 (Tarih: 1862)
İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)
İ.MVL.558.25080.3.1 (Tarih: H.14 Za 1278/M.13 Mayıs 1862)
İ.MVL.558.25080.4.1 (Tarih: H.15 Za 1278/M.14 Mayıs 1862)
İ.MVL.558.25080.5.1 (Tarih: H.4 M 1279/M.2 Temmuz 1862)
İ.MVL.558.25080.6.1 (Tarih: H.28 M 1283/M.12 Haziran 1866)
İ.MVL.558.25080.7.1 (Tarih: H.8 R1283/M.20 Ağustos 1866)
İ.MVL.558.25080.8.1 (Tarih: H.12 R 1283/M.24 Ağustos 1866)
İ.MVL.696.9.1.1 (Tarih: H.22 Ş 1281/M.20 Ocak 1865)

İ.OM:

İ.OM.5.24.1.1 (Tarih: H.23 L 1315/M.17 Mart 1898)

İ.OM.5.24.2.1 (Tarih: H.25 S 1316/M.15 Temmuz 1898)

İ.OM.5.24.4.1 (Tarih: H.25 S 1316/M.15 Temmuz 1898)

İ.OM.5.24.5.1 (Tarih: H.11 B 1312/M.8 Ocak 1895)

İ.OM.5.24.7.1 (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898)

İ.OM.8.28.2.1 (Tarih: R.22 Kanunusani 1318/M.4 Şubat 1903)

İ.OM.8.28.3.1 (Tarih: R.1 Şubat 1318/M.14 Şubat 1903)

İ.OM.12.15.1.1 (Tarih: 28 Ra 1325/M.11 Mayıs 1907)

İ.ŞD:

İ.ŞD.9.473.1.1 (Tarih: H.18 Ra 1285/M.9 Temmuz 1868)

İ.ŞD.16.695.1.2 (Tarih: H. 1 Ca 1286/9 Ağustos 1869)

İ.ŞD.16.695.2.1 (Tarih: H.25 Ra 1286/M.5 Temmuz 1869)

İ.ŞD.16.695.3.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869)

İ.ŞD.16.695.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869)

İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.11 Ca 1286/M.19 Ağustos 1869)

İ.ŞD.35.1782.1.1 (Tarih: H.10 B 1294/M.21 Temmuz 1877)

İ.ŞD.35.1782.2.1 (Tarih: H.18 B 1294/M.29 Temmuz 1877)

İ.ŞD.66.3898.1.1 (Tarih: R.15 Teşrinisani 1299/M.27 Kasım 1883)

İ.ŞD.66.3898.1.1 (Tarih: R.20 Kanunuevvel 1299/M.1 Ocak 1884)

İ.ŞD.66.3898.2.3 (Tarih: R.5 Şubat 1297/M.17 Şubat 1882)

İ.ŞD.66.3898.3.1 (Tarih: Ekim 1881)

İ.ŞD.66.3898.4.1 (Tarih: R.27 Kanunuevvel 1299/M.8 Ocak 1884)

İ.ŞD.81.4839.1.1 (Tarih: H.24 N 1303/M.24 Haziran 1886)

İ.ŞD.81.4839.1.1 (Tarih: H.19 L 1303/M.21 Temmuz 1886)

İ.ŞD.81.4839.2.1 (Tarih: H.26 L 1303/M.28 Temmuz 1886)

İ.ŞD.95.5647.1.1 (Tarih: H.12 Ca 1306/M.14 Ocak 1889)

İ.ŞD.95.5647.1.1 (Tarih: H.4 C 1306/M.5 Şubat 1889)

İ.ŞD.95.5647.2.1 (Tarih: H.10 C 1306/M.11 Şubat 1889)

İ.ŞD.106.6348.1.1 (Tarih: R.28 Şubat 1306/M.12 Mart 1891)

İ.ŞD.106.6348.1.1 (Tarih: R.23 Mart 1307/M.4 Nisan 1891)

İ.ŞD.106.6348.2.1 (Tarih: R.4 Nisan 1307/M.16 Nisan 1891)

İ.ŞD.113.6804.1.1 (Tarih: H.13 Ca 1309/M.15 Aralık 1891)

İ.ŞD.113.6804.2.1 (Tarih: H.30 Ca 1309/M.1 Ocak 1892)

İ.TAL:

İ.TAL.1.100.1 (Tarih: H.14 M 1310/M.8 Ağustos 1892)

İ.TAL.5.14.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1310/M.29 Eylül 1892)

İ.TAL.136.93 (Tarih: H.8 Z 1315/M.29 Nisan 1898)

İ.TAL.330.46 (Tarih: H.15 S 1322/M.1 Mayıs 1904)

İ.TNF: İ.TNF.2.41.1.1 (Tarih: H.10 L 1310/M. 27 Nisan 1893)

MF:

MF.MKT.2.6.1.1 (Tarih: H.16 R 1289/M.23 Haziran 1872)

MF.MKT.94.99.1.1 (Tarih: R.1 Nisan 1302/M.13 Nisan 1886)

MF.MKT.95.52 (Tarih: H.7 S 1305/M.25 Ekim 1887)

MF.MKT.124.75.1.1 (Tarih: H.25 Ca 1308/M.6 Ocak 1891)

MF.MKT.153.120.1 (Tarih: H.20 R 1310/M.11 Kasım 1892)

MF.MKT.161.69 (Tarih: H.9 Ş 1310/M.26 Şubat 1893)

MF.MKT.181.51.1.1 (Tarih: R.7 Eylül 1309/M.19 Eylül 1893)

MF.MKT.188.30.1.1 (Tarih: H.20 Ra 1311/M.1 Ekim 1893)

MF.MKT.188.30.1.2 (Tarih: R.12 Teşrinisani 1309/M.24 Kasım 1893)

MF.MKT.198.32.1.1 (Tarih: 31 Kanunusani 1309/M.12 Şubat 1894)

MF.MKT.198.32.2.1 (Tarih: 28 Şubat 1309/M.12 Mart 1894)

MF.MKT.221.21.3.1 (Tarih: R.19 Eylül 1310/M.1 Ekim 1894)

MF.MKT.221.21.4.2 (Tarih: R.3 Teşrinievvel 1310/M.15 Ekim 1894)

MF.MKT.221.21.5.1 (Tarih: R.18 Haziran 1310/M.30 Haziran 1894)

MF.MKT.221.21.6.1 (Tarih: R.23 Temmuz 1310/M.4 Ağustos 1894)

MF.MKT.221.21.6.2 (Tarih: R.18 Ağustos 1310/M.30 Ağustos 1894)

MF.MKT.221.21.7.1 (Tarih: R.20 Teşrinievvel 1310/M.1 Kasım 1894)

MF.MKT.221.21.8.1 (Tarih: R.24 Teşrinievvel 1310/M.5 Kasım 1894)

MF.MKT.398.21.2.1 (Tarih: H.27 Za 1315/M.19 Nisan 1898)

MF.MKT.398.21.2.2 (Tarih: R.25 Nisan 1314/M.7 Mayıs 1898)

MF.MKT.403.6.1.2

MF.MKT.403.6.2.1 (Tarih: R.14 Mayıs 1314/M.26 Mayıs 1898)

MF.MKT.403.6.2.2 (Tarih: R.31 Mayıs 1314/M.12 Haziran 1898)

MF.MKT.403.6.3.2 (Tarih: R.20 Haziran 1314/M.2 Temmuz 1898)
MF.MKT.403.6.1.1 (Tarih: R.28 Mayıs 1314/M.9 Haziran 1898)
MF.MKT.431.18.1.1 (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898)
MF.MKT.431.18.1.2 (Tarih: R.28 Teşrinisani 1314/M.10 Aralık 1898)
MF.MKT.431.18.4.1 (Tarih: R.21 Kanunuevvel 1314/M.2 Ocak 1899)
MF.MKT.640.48 (Tarih: H.25 Ra.1320/M.12 Haziran 1902)
MF.MKT.825.36.1.1 (Tarih: H.9 Ş 1322/M.19 Ekim 1904)
MF.MKT.825.36.2.1 (Tarih: H.9 Ş 1322/M.19 Ekim 1904)
MF.MKT.825.36.3.1 (Tarih: H.13 Ş 1322/M.23 Ekim 1904)
MF.MKT.825.36.3.3 (Tarih: R.4 Teşrinisani 1320/M.17 Kasım 1904)
MF.MKT.825.36.4.2 (Tarih: R.30 Kanunuevvel 1320/M.12 Ocak 1905)
MF.MKT.974.75 (Tarih: 15 Z.1324/M.30 Ocak 1907
MF.MKT.1021.25.1.1 (Tarih: R. 8 Mayıs 1323/M.21 Mayıs 1907)
MF.MKT.1021.25.2.1 (Tarih: R. 10 Mayıs 1323/M.23 Mayıs 1907)
MF.MKT.1021.25.3.1 (Tarih: R.10 Mayıs 1323/M.23 Mayıs 1907)
MF.MKT.1021.25.3.2 (Tarih: R.10 Mayıs 1323/M.23 Mayıs 1907)
MF.MKT.1021.25.4.1 (Tarih: R. 26 Haziran 1323/M.9 Temmuz 1907)
MF.MKT.1021.25.4.2 (Tarih: R. 31 Temmuz 1323/M.13 Ağustos 1907)
MF.MKT.1021.25.5.2 (Tarih: R.26 Eylül 1323/M.9 Ekim 1907)
MF.MKT.1021.25.6.1 (Tarih: R.18 Teşrinievvel 1323/M.31 Ekim 1907)
MF.MKT.1021.25.7.2 (Tarih: R.18 Teşrinievvel 1323/M.31 Ekim 1907
MF.MKT.1021.25.8.1 (Tarih: R.3 Teşrinisani 1323/M.16 Kasım 1907)
MF.MKT.1021.25.8.2 (Tarih: R.29 Kanunuevvel 1323/M.11 Ocak 1908)
MF.MKT.1021.25.8.3 (Tarih: R.8 Mayıs 1324/M.21 Mayıs 1908)
MF.MKT.1021.25.14.1 (Tarih: R.23 Eylül 1324/M.6 Ekim 1908)
MF.MKT.1021.25.14.2 (Tarih: R.18 Teşrinievvel 1324/M.31 Ekim 1908)
MF.MKT.1021.25.15.2 (Tarih: R. 22 Teşrinisani 1324/M.6 Aralık 1908)

MV:

MV.20.49.1.2 (Tarih: H.6 R 1304/M.29 Mayıs 1887)
MV.21.79.1.2 (Tarih: H.26 L 1304/M.18 Temmuz 1887)
MV.46.63.1.2 (Tarih: H.28 Z 1306/M.25 Ağustos 1889)
MV.128.39 (Tarih: H.17 Ca 1327/M.6 Haziran 1909)

MVL:

MVL.173.79.1.1 (Tarih: 1856)

MVL.173.79.2.1 (Tarih: H.16 L 1272/M.20 Haziran 1856)

MVL.173.79.2.1 (Tarih: H.4 M 1273/M.4 Eylül 1856)

MVL.321.15.1.1 (Tarih: H.28 C 1274/M.13 Şubat 1858)

MVL.349.15188 (Tarih: H.13 Ca 1272/M.20 Şubat 1856)

MVL.665.26 (Tarih: H.4 Ş 1281/M. 2 Ocak 1865)

MVL.1054.40 (Tarih: H.16 Ş 1284/M.13 Aralık 1867)

MVL.739.36.4.1 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

MVL.739.36.1.2 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

MVL.739.36.2.1 (Tarih: H. 19 Ş 1284/M. 16 Aralık 1867)

MVL.348.59 (Tarih: H.5 Ca.1272/M.13 Ocak 1856)

MVL.651.103.1.1 (Tarih: H.1 Z 1280/8 Mayıs 1864)

MVL.660.25.1.1 (Tarih: H.22 C 1280/M.4 Kasım 1863)

MVL.660.25.3.1 (Tarih: H.4 C 1280/M.16 Kasım 1863)

MVL.660.26.1.1 (Tarih: H.4 C 1280/M. 16 Kasım 1863)

PLK.p: PLK.p.2356, PLK.p.3443.1, PLK.p.3443.3, PLK.p.3443.5, PLK.p.50, PLK.p.56, PLK.p.1752.1, PLK.p.1752.2

ŞD:

ŞD.147.36.1 (Tarih: R.2 Kanunuevvel 1314/M.14 Aralık 1898)

ŞD.160.50.1 (Tarih: H.18 N 1320/M.19 Aralık 1902)

ŞD.220.39.1 (Tarih: 28 M 1323/M.4 Nisan 1905)

ŞD.220.39.3 (Tarih: H.1 S 1323/M.7 Nisan 1905)

ŞD.225.23.1 (Tarih: H.2 B 1327/M.20 Temmuz 1909)

ŞD.225.23.3 (Tarih: H.2 B 1327/M.20 Temmuz 1909)

ŞD.222.67.1 (Tarih: H.17 N 1325/M.24 Ekim 1907)

ŞD.222.67.3.1 (Tarih: H.24 N 1325/M.31 Ekim 1907)

ŞD.426.59.1 (Tarih: 22 Şevval 1323/M.20 Aralık 1905)

ŞD.435.113.1 (Tarih: H.8 R 1326/M.10 Mayıs 1908)

ŞD.435.113.3 (Tarih: H.28 M 1327/M.19 Şubat 1909)

ŞD.518.31.5 (Tarih: R.29 Haziran 1310/M.11 Temmuz 1894)

ŞD.518.31.7 (Tarih: H.13 C 1312/M.12 Aralık 1894)

ŞD.518.31.1 (Tarih: H.8 M 1312/M.12 Temmuz 1894)

ŞD.518.31.3 (Tarih: H.6 C 1312/M.5 Aralık 1894)
ŞD.537.41.1 (Tarih: H.17 M 1325/M.2 Mart 1907)
ŞD.537.41.3 (Tarih: H.30 S 1325/M.4 Nisan 1907)
ŞD.537.41.5 (Tarih: H.9 S1325/M.24 Mart 1907)
ŞD.537.41.7 (Tarih: H.14 B 1324/M.3 Eylül 1906)
ŞD.537.41.9 (Tarih: R.12 Kanunuevvel 1320/M.24 Aralık 1904)
ŞD.684.25.5.1 (Tarih: H.29 L 1292/M.28 Kasım 1875)
ŞD.684.25.5.2 (Tarih: H.29 L 1292/M.28 Kasım 1875)
ŞD.684.25.6.1 (Tarih: 1875 Yılı İkinci Yarısı)
ŞD.875.47 (Tarih: H.25 Za 1303/M.25 Ağustos 1886)
ŞD.1198.15.1 (Tarih: H.9 N 1310/M.27 Mart 1893)
ŞD.1584.19.3 (Tarih: H.20 Za 1320/M.18 Şubat 1903)
ŞD.1584.19.7 (Tarih: H.18 Ş 1320/M.18 Ocak 1903)
ŞD.1584.19.9 (Tarih: R.14 Ağustos 1318/M.28 Ağustos 1902)
ŞD.1584.19.11
ŞD.1584.19.12 (Tarih: R.6 Ağustos 1318/M.19 Ağustos 1902)
ŞD.1584.19.13 (Tarih: R.4 Ağustos 1318/M.17 Ağustos 1902)
ŞD.1584.19.14 (Tarih: R.10 Teşrinisani 1297/M. 22 Kasım 1881
TFR: TFR.I.SL.84.8304 (Tarih: 14 B 1323/M.14 Eylül 1905)
YILDIZ:
Y.A.HUS.422.65.2.1 (Tarih: 15 Teşrinisani 1317/M.28 Kasım 1901)
Y.A.HUS.301.4.1.1 (Tarih: H.21 Zilhicce 1311/M.25 Haziran 1894)
Y.MTV.227.146.1.1 (Tarih: H. 26 Z.1319/M.5 Nisan 1902
Y.MTV.275.8.1.1 (Tarih: H. 1 R 1323/M.5 Haziran 1905)
Y.MTV.289.90.1.1 (Tarih: H.2 C 1324/M.24 Temmuz 1906)
Y.MTV.294.93.1.1 (Tarih: H.26 Z 1324/M.10 Şubat 1907)
Y.MTV.298.83.1.1 (Tarih: H.20 R 1325/M. 2 Haziran 1907)
Y.PRK.ASK.27.6.1.1 (Tarih: H.Ş 1302/M. Haziran 1885
Y.PRK.ASK.27.6.2.1 (Tarih: R.30 Mayıs 1301/M.11 Haziran 1885)
Y.PRK.AZJ.14.7.1.1 (Tarih: H.29 Z 1305/M.6 Eylül 1888)
Y.PRK.UM.14.59.1.1 (Tarih: R.25 Mart 1305/M.6 Nisan 1889
Y.PRK.UM.14.59.2.1 (Tarih: R.25 Mart 1305/M.6 Nisan 1889)
Y.PRK.UM.19.74.1.1 (Tarih: H.5 R 1308/M.18 Kasım 1890)

Y.PRK.UM.78.61.1.1 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

Y.PRK.UM.78.61.1.2

Y.PRK.UM.78.61.1.3

Y.PRK.UM.78.61.1.4

Y.PRK.UM.78.61.1.9 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

Y.PRK.UM.78.61.1.10 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

Eski Harfli Türkçe Gazete, Dergiler

Bursa, 1890, No: 1, 2, 3, 4.

Bursa, 1891, No: 7, 10, 19, 29, 48, 50.

Bursa, 1892, No: 65, 79, 80, 88, 90, 94.

Bursa, 1893, No: 98, 103, 104, 105, 106, 111, 120, 123, 125, 126, 132, 134, No: 141, 143, 147.

Hamiyet, No:11, 1886.

Hüdavendigâr, No:13, 1869.

Hüdavendigâr, No: 1020, 1883.

Nilüfer, 1891-1892, No: 52.

Resimli Kitap, Cilt: 2, f.11, s.1091 (R.1 Ağustos 1325).

Servet-i Fünûn, 1906, No: 806.

Tasvir-i Efkâr, 1864, No: 199.

Yeni Fikir, 1925, No: 15.

Yeni Ses, 1926, No: 10.

Haritalar

1857-59 Suphi Bey Haritası, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası. Basım: 1278 (1862)

1893-94 Fransız Sigorta Haritası (Raif Kaplanoğlu Arşivi)

1907 Bursa Haritası, *1325 Bursa Salnamesi*

1924-32 Bursa Haritası (Raif Kaplanoğlu Arşivi)

Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri:

1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1292, 1293, 1294, 1297, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1306 (R), 1307 (R), 1310, 1311, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324, 1325, 1927.

Eski Harfli Türkçe Yazma Eserler:

Yazma Defter (1891-1893 Arası Hüdavendigâr Vilayeti Dahilinde Yapılan İnşa Faaliyetleri), Bursa YEBEK, Katalog No: **GE-5432.**

İşâret-nûma, Gökmenzâde Hacı Çelebi, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, No: 06 Hk 1314.

Usul-u Osmâni-i Mi'mâri, **Bursa YEBEK**, Katalog No **Basma 2075**

SEKİZİNCİ BÖLÜM

EKLER

EKLER

EK-1. Tablo: 1. 1911 Bursa Hapishane Binası Projesi Fiyat Cetveli

Fiyat-ı vâhid Kıyasları	Yevmiye (kuruş)	Levâzımatın çeşidi ve miktarları	Fiyatı (kuruş)
Adi Amele	8	1 m³ sönmemiş kireç	9
Tesviyeci ve erbâb-ı amele	9	1 m³ sönmüş kireç	7,5
.... Baltacı tamirci	10	1 m³ kireçli harçlı	60
Duvarcı kalfası	15	1 m³ Portland çimentosu	410
Taşçı kalfası	15	1 m³ çimento harcı	197,50
Duvarcı ustası / 1.derecede	22	1 m³….?	2
Duvarcı ustası / 2.derecede	18	1 m³…?	2,60
Taşçı ustası / 1.derecede	22	1 m³ kum (imalat sanayi için-üç kilo geldiğine göre)	12,25
Taşçı ustası / 2.derecede	18	1 m² şap	14,25
Kalemkâr / 1.derecede	28	İngiliz alçısı	4
Kalemkâr / 2.derecede	25	Yerli alçı	3
Kalemkâr / 3.derecede	23	1 kıyye mermer kireci	1
Doğramacı silici / 1.drc.	20	1 kıyye kıyık (kıyılmış olduğu hâlde)	1,50
Doğramacı silici / 2.drc.	18	Cam, Silme ve Köşe vs. için 1 m³ Marmara mermeri	100
Doğramacı silici / 3.drc.	15	1 m³ sövelik Marmara mermeri	150
Demirci ustası	20	1 m² kaplamalık Marmara mermeri	100
Tek beygirli araba	25	1 m² döşemelik Marmara mermeri	100
Çift beygirli araba	35	1 m³ çam? küfeki taşı	100
Öküz arabası	30	Kalın takoz tuğlası (beher bini)	120
Levâzımatın çeşidi ve miktarları	**Fiyatı (kuruş)**	Kalın takoz tuğlası (beher bini)	90
Bir kilo barut	10	Yerli kiremid (beher bini)	120
Bir kutu kıyık	7		

Fiyat-ı vâhid Kıyasları	Fiyatı (kuruş)	Levâzımatın çeşidi ve miktarları	Fiyatı (kuruş)
Avrupa kiremidi	750	Doğramalık orta tavan tahtası 3,0x0,4x0,2	12
Lame demiri	2,10	İnce tavan tahtası 3,00x0,30x0,2	5
Gedüzlü ebniyelik demir	2,75	Beyaze? tahtası 3,00x0,24x0,15	3,50
Putrel demiri (beher kıyyesi)	3	Kalın meşe ağacı 6,00x016x0,15	27
Külçe kurşun (beher kıyyesi)	4	Meşe ağacı 4,50x015x0,14	23
Kurşun boru (beher kıyyesi)	5	Meşe ağacı 4x013x012	18
Başlı kara eğer? (beher kıyyesi)	2,25	Doğramalık için meşe tahtası 3,00x0,25x0,5	22
Adi kadife?	2	Ceviz tahtası 2,50x0,35x0,5	30
Beyaze? için	2,50	Kitabeler için selvi ağacı 3,00x,040x0,02	40
İngiliz çimentosu (beher fevci)	60	Kitabeler için nısfselvi ağacı 1,50x0,40x0,28	20
Fransız çimentosu (beher fevci)	54		
Bergama… ? çimentosu (beher tûlı)	18		
Obanlık senaber ağacı 10x018x0,12	30		
Obanlık senaber ağacı 9x018x0,11	25		
Senaber biçmesi 6x012x0,6	15		
Senaber biçmesi 5,5x014x0,6	12		
Senaber biçmesi 400x013x0,6	10		
Yedili ağacı 5,50x013x0,6	10		
Muhacir yedilisi 6,00x012x0,58	6		
Muhacir yedilisi ufak 4,50x0,10x0,5	5		
Senaber biçmesi 500x0,12x0,05	4		
Yaş (baş?) tavan tahtası 3,00x0,50x0,5	18		

EK-2. Tablo: 2. Bursa Salnamelerinde Adı Geçen Belediye Mimar ve Mühendisleri

Yıl	İlgili Dairesi	Unvan	Görevli	Syf	Basım
1286 H.	Bursa Belediye Meclisi	Sermühendis	Batyano	36	Def'a 1
1287 H.	Bursa Belediye Meclisi	Mühendis	Mösyö Batyano	58	Def'a 1
1288 H.	Bursa Belediye Meclisi	Mühendis	Mösyö Batyano	50	Def'a 2
1289 H.	Bursa Belediye Meclisi	Mühendis	Mösyö Batyano	48	Def'a 3
1290 H.	Bursa Belediye Meclisi	Mühendis	Mösyö Batyano	48	Def'a 4
1292 H.	Bursa Belediye Meclisi	Mühendis	Mösyö Batyano	50	Def'a 6
		Belediye Kalfası	Penayut ve Pandalaki		
1293 H.	Bursa Belediye Meclisi	Vilayet Sermühendisi	Mösyö Batyano	47	Def'a 7
		Belediye Kalfası	Penayut ve Hacı Pandalaki		
1294 H.	Bursa Belediye Meclisi	Memleket Mühendisi	Mösyö Batyano	47	Def'a 8
		Memleket Kalfası	Penayut ve Hacı Pandalaki		
1297 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Mösyö Batyano	79	Def'a 11
1301 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Pandalaki	147	Def'a 12
		Kalfa	Penayut		
1302 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Pandalaki	493	Def'a 12
		Kalfa	Penayut		

1303 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Pandalaki	237	Def'a 13
		Kalfa	Penayut		
1304 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Avenik Ağa	127	Def'a 14
		Kalfa	Penayut		
1305 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Pandalaki ve Bedros Efendi	31	Def'a 15
		Kalfa	Penayut		
1306 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Pandalaki ve Bedros Efendi	135	Def'a 16
1306 R.	Bursa Belediye Dairesi	Kalfa	Hacı Pandalaki	60	Def'a 17
		İnşaat Memuru	Edhem Efendi		
1307 R.	Bursa Belediye Dairesi	Kalfa	Hacı Pandalaki	272	Def'a 18
1310 H.	Bursa Belediye Dairesi	Kalfa	Hacı Pandalaki	129	Def'a 19
1311 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	118	Def'a 20
1312 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	122	Def'a 21
1313 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	178	Def'a 22
1314 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	132	Def'a 23
1315 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	58	Def'a 24
1316 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	75	Def'a 25

1317 H.	Vilayet	Nafia Sermühendisi	Berâciyânus Efendi	62	Def'a 26
	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	83	
1318 H.	Vilayet	Nafia Sermühendisi	Berâciyânus Efendi	62	Def'a 27
	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Abdullah Efendi	84	
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1319 H.	Vilayet	Nafia Sermühendisi	Berâciyânus Efendi	64	Def'a 28
	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Mihalaki Efendi	84	
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1320 H.	Vilayet	Nafia Sermühendisi	Berâciyânus Efendi	64	Def'a 29
	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Mihalaki Efendi	85	
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1321 H.	Vilayet	Nafia Sermühendisi	Berâciyânus Efendi	72	Def'a 30
	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Saffet Efendi	93	
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1322 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	İrfan Efendi	83	Def'a 31
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1323 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	İrfan Efendi	83	Def'a 32
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1324 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Nuri Efendi	262	Def'a 34
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1325 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Osman Efendi	379	Def'a 34
		Kalfa	Hacı Pandalaki		

DOKUZUNCU BÖLÜM

SÖZLÜK

SÖZLÜK

Avadanlık, abadanlık: Marangoz, dülger ve taşçıların kullandıkları alet edevat[1601].

Ayna Cam: "Âyine camı"; bir cam çeşidi[1602].

Battal: Çok iri, pek büyük[1603].

Devr: Yuvarlak. Pencere veya kapı üstündeki müdevver, yuvarlak ya da yarım daireden oluşan kemer benzeri kısımlar[1604].

Dikme: Kuşaklama arasında başlıksız olarak dikine konulan direk[1605].

Halis harç: Topraksız olarak kireç ile kum ya da kireç ile horasandan ibaret harç[1606].

Hafr: Toprak kazma, kazılma[1607].

Kaba Tarak: Bir taşın yüzeyini kabaca yontmak için kullanılan taşçı aleti[1608].

Kalafat [-lamak]: Kaplama tahtalarının aralarını tıkayıp üstüne zift sürdürmek[1609].

Karfiçe: Ebat ve şekilleri çeşitli, üstü kalaylı mismâr, fabrika çivisi[1610].

Kaygan Taşı: Döşeme zarlarında ve kiremid makamında puşide olarak kullanılan safîha hâlinde siyah bir taş çeşidi[1611].

Külüng/Küleng: Taşçı kazması[1612]. Külünk: Binaları yıkmak, kayaları parçalamak, sert taşları kırmak, yumuşak taşları sayalamak ve lağım deliği açmak için kullanılan uzun, kalın ve ucu sivri çelik çubuk[1613].

Mukavves: 1. Yay gibi eğri. 2. Kavisli, bükülmüş, kemerli[1614].

Musattah: Satıhlandırılmış, düz[1615].

Mücella: Parlatılmış, parlak, cilalı[1616].

1601 Arseven, **Istılâhât-ı Mi'mâriyye**, s.21.
1602 N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", s.198; a.mlf.; **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.27.
1603 Devellioğlu, **a.g.e.**, s.73.
1604 Arseven, **a.g.e.**, s.83.
1605 Arseven, **a.g.e.**, s.85.
1606 Arseven **a.g.e.**, s.75.
1607 Devellioğlu, **a.g.e.**, s.311.
1608 Arseven, **a.g.e.**, s.131.
1609 Ş. Sami, **Kâmûs-u Türkî**, s.1035.
1610 Arseven, **a.g.e.**, s.127.
1611 Arseven, **a.g.e.**, s.143.
1612 Devellioğlu, **a.g.e.**, s.534.
1613 N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", s.213.
1614 Devellioğlu, **a.g.e.**, s.680
1615 Devellioğlu, **a.g.e.**, s.687.
1616 Devellioğlu, **a.g.e.**, s.704.

Nühâs: Bakır (Bkz. Küliçe-i nühâs)[1617].

Pedavra tahtası: Kolay bükülür ince tahta. Döşeme tahtalarının aralıkları altına konulan ince tahta[1618].
Pedavra; 1. Kutucuların kullandığı ince çam tahtası. 2. Kiremitlerin altına konulan tahtalar. 3. Köknar, kestane gibi suya dayanıklı ağaçlardan yapılan ve yaklaşık 20 cm eninde ve 2 cm kalınlığında çatı kaplama tahtası[1619].

Pişgâh; Kuddâm: Ön taraf, ileri taraf[1620].

Putrel: Kalınlığının iki tarafı tırnaklı demir kiriş[1621].

Rıhtım: Çimento, taş veya çini kaplanacak alt yüzeylerin altına önceden ince çakıl veya tuğla kırıntılarıyla çimento veya kireçli harçtan ibaret olarak yapılan döşeme[1622].

Saçak: Çatıların binadan dışarıya taşan/çıkan kısımları[1623].

Sakıf, Sakf: Çatı örtüsü[1624].

Sath-ı müstevi: Düzlem, plan[1625].

Sâyelik, Sâyeban: Gölgelik, çardak altı[1626].

Senavber/Sanober/Sanavber/Sanevber: Çam fıstığı ağacı[1627].

Silme Avadanlık: Çeşitli profilde rende veya kalıplarla taş veya tahta üzerine yapılan silmeler[1628].

Silme: Tahta veya taş üzerine özel şekillerde rende veya kalemle açılmış oyuklardan oluşan çeşitli süsleme[1629].

Som: Yekpare, bütün ve içi dolu, kaplama ya da taklit olmayan, katışıksız[1630].

Somaki: Çeşitli renklerde damarlı mermer cinsinden taş[1631].

Şebeke: Ağ gibi yapılmış kafes veya bu şekilde tahta, taş ya da maden üzerine kesilerek yapılan oyuklardan oluşan korkuluk[1632].

1617 Devellioğlu, **a.g.e.**, s.534.
1618 Arseven, **a.g.e.**, s.53.
1619 N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", s.221.
1620 Devellioğlu, **a.g.e.**, s.525.
1621 Arseven, **a.g.e.**, s.57.
1622 Arseven, **a.g.e.**, s.89.
1623 Arseven, **a.g.e.**, s.103.
1624 Arseven, **a.g.e.**, s.97.
1625 Devellioğlu, **a.g.e.**, s.921.
1626 Arseven, **a.g.e.**, s.93.
1627 N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", s.225.
1628 Arseven, **a.g.e.**, s.99.
1629 Arseven, **a.g.e.**, s.99.
1630 N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", s.227.
1631 Arseven, **a.g.e.**, s.109.
1632 Arseven, **a.g.e.**, s.101.

Tarak: Taşların yüzeyini yontmak için kullanılan, dişli bir çeşit çekiç şeklinde taşçı aleti[1633].

Tesviye: 1. Beraber etme, düz etme, düzleme. 2. Ödeme. 3. Neticeye bağlama, sonuçlandırma[1634].

Tolos: Birbirine eşit iki duvar veya iki putrel üstünü örten uzun kemer[1635].

Zıvana, Zebâne, Zevâne, Zıvâne: 1. Birbirine geçen kereste vesaireye açılan delik. 2. İki taşın birbirine bağlanması için her ikisine delik açılarak, içlerine kurşun akıtılıp tutturulan demir çubuk[1636]; İki ucu açık küçük boru, birbirine geçirilecek aletlere açılan boru şeklindeki delik[1637].

[1633] Arseven, **a.g.e.**, s.113.
[1634] Devellioğlu, **a.g.e.**, s.1093.
[1635] Arseven, **a.g.e.**, s.119.
[1636] Arseven, **a.g.e.**, s.91.
[1637] Devellioğlu, **a.g.e.**, s.1182; N. Sönmez, **a.g.e.**, s.116.